

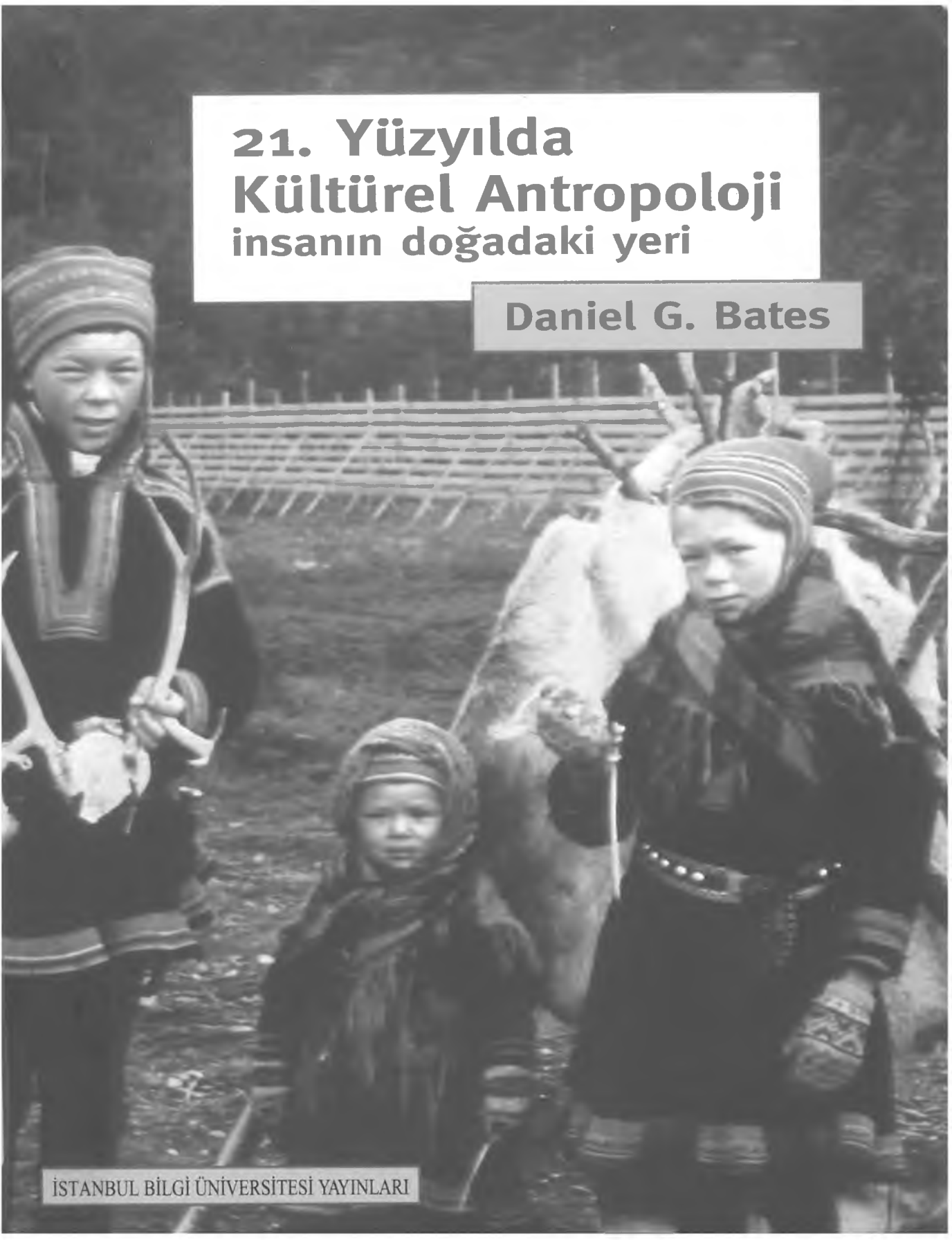
21. Yüzyılda Kültürel Antropoloji
insanın doğadaki yeri

Daniel G. Bates

İSTANBUL BİLGİ ÜNİVERSİTESİ YAYINLARI

21. Yüzyılda Kültürel Antropoloji
insanın doğadaki yeri

Daniel G. Bates

İSTANBUL BİLGİ ÜNİVERSİTESİ YAYINLARI

DANIEL G. BATES

Daniel G. Bates City University of New York, Hunter College ve Graduate School Antropoloji Bölümü'nde emeritus profesör ve öğretim üyesidir. Türkiye, İran, Bulgaristan, Azerbaycan, Ürdün, Mısır, Kenya ve Uganda'da antropoloji araştırmaları yapmıştır. Eğitimini İstanbul Robert Kolej, Freiburg Üniversitesi ve Michigan Üniversitesi'nde tamamlamıştır. Türkiye'ye ilk kez 1959 yılında Robert Kolej'in ilk öğrencilerinden biri olarak gelmiş ve bu kararın her zaman için hayatının geri kalan yılları ve kariyeri için son derece olumlu bir etkisi olduğuna inanmıştır. İstanbul'da sadece on sekiz ayını geçirmiş olmasına rağmen uzun süreli dostluk ilişkileri kurmuş ve elli yıl boyunca düzenli olarak Türkiye'yi ziyaret etmiştir. Profesyonel çalışmalarının birçoğunu Türkiye'de ya da etnik Türklerle birlikte yapmıştır. Buradaki çalışmalarına ilk kez 1968 yılında Gaziantep bölgesinde antropoloji doktorasını yapmak üzere geldiğinde başlamıştır. Bu süre zarfında İslahiye çevresindeki Yörük yerleşimlerindeki kırsal ve kentsel yaşama ait malzemeler toplamıştır. 1973 ve 1974 yıllarında İran'ın kuzeyinde yaşayan Yomut ve Göklen Türkmenleri üzerinde yürütülen geniş çaplı demografik bir çalışmaya katılmıştır. Son yirmi yıldır Mısır, Kenya ve daha farklı yerlerde çalışmakta, aynı zamanda New York Hunter College'de antropoloji dersleri vermeye devam etmektedir. 1990 ve 1991 yıllarında Bulgaristan'da yaptığı alan çalışması yeniden Türk kökenli topluluklarla çalışma yapmasında etkili olmuş, burada Türk azınlıkların eski komünist rejimin sert politikalarına karşı gösterdikleri tepkileri ve demokrasiye geçişte oynadıkları rolü belgelemiştir. 1990-1991'de Boğaziçi Üniversitesi'nde, 1998-2002'de İstanbul Bilgi Üniversitesi Sosyoloji Bölümü'nde ders vermiştir.Halen iki ayda bir yayımlanan *Human Ecology: an Interdisciplinary Journal* adlı derginin genel yayın yönetmenliğini yürütmekte ve City University of New York, Hunter College'daki görevine devam etmektedir.

İSTANBUL BİLGİ ÜNİVERSİTESİ YAYINLARI

Daniel G. Bates
21. YÜZYILDA KÜLTÜREL ANTROPOLOJİ
İnsanın Doğadaki Yeri

CULTURAL ANTHROPOLOGY
© Daniel G. Bates
Adapted from Previously Published Book Issued by McGraw-Hill Inc.

İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları 265
Bilgi ve Toplum 6

ISBN 978-605-399-124-3

1. Baskı İstanbul, Kasım 2009

© Bilgi İletişim Grubu Yayıncılık Müzik Yapım ve Haber Ajansı Ltd. Şti.
Yazışma Adresi: İnönü Caddesi, No: 43/A Kuştepe Şişli 34387 İstanbul
Telefon: 0212 311 52 59 - 311 52 62 / Faks: 0212 297 63 14

www.bilgiyay.com
E-posta yayin@bilgiyay.com
Dağıtım dagitim@bilgiyay.com

Yayına Hazırlayanlar Belgin Çınar
Çeviri Editörü Suavi Aydın
Tasarım Mehmet Ulusel
Dizgi ve Uygulama Maraton Dizgievi
Düzelti ve Dizin Remzi Abbas - Özgür Yıldız
Baskı ve Cilt Sena Ofset Ambalaj ve Matbaacılık San. Tic. Ltd. Şti.
Litros Yolu 2. Matbaacılar Sitesi B Blok Kat 6 No: 4 NB 7-9-11 Topkapı İstanbul
Telefon: 0212 613 03 21 - 613 38 46 / Faks: 0212 613 38 46

İstanbul Bilgi University Library Cataloging-in-Publication Data
İstanbul Bilgi Üniversitesi Kütüphanesi Kataloglama Bölümü tarafından kataloglanmıştır.

Bates, Daniel G.
21. Yüzyılda Kültürel Antropoloji / Daniel Bates, çev. Suavi Aydın.
p. cm.
Includes bibliographical references (p.) and index.
ISBN 978-605-399-124-3 (pbk.)

1. Ethnology. 2. Anthropology. I. Aydın, Suavi.
GN316.B386 2009

Daniel G. Bates

21. YÜZYILDA KÜLTÜREL ANTROPOLOJİ
İnsanın Doğadaki Yeri

Türkçe Çeviri Editörü
Suavi Aydın

Çevirenler
Suavi Aydın
Serpil N. Altuntek
Elif Başak Altınok
N. Işıl Demirakın
Erhan G. Ersoy
Nurşen Karabulut
Sibel Özbudun
Balkı Şafak

İçindekiler

xi Türkçe Baskıya Önsöz
xiii Teşekkür
xv Önsöz

1 **BİRİNCİ KISIM Antropolojinin Alanı**

3 BİRİNCİ BÖLÜM
Antropolojik Bakış Açısı
6 Antropoloji Disiplini
8 Biyolojik Antropoloji
8 Arkeoloji
9 Dilbilimsel Antropoloji
10 Kültürel Antropoloji
11 Antropoloğun Bakış Açısı
11 Bütüncülük
12 ANTROPOLOJİDEN YARARLANMAK
Başka Zaman ve Başka Yerlerden
12 Etnoloji ve Etnografya
14 Kültürel Görecilik
16 ANTROPOLOJİDEN YARARLANMAK
Antropologlar ve AIDS
18 Antropolojide Nesnellik ve Bilim
20 Antropolojide Kuram
23 İlk Evrimciler
25 Bireysel Aktörler:
Kültürel Evrime Bir Cevap
27 İşlevsel ve Yapısal Yaklaşımlar
30 Kültürel Ekoloji
30 Marksist Antropoloji:
Kültürel Evrime Bir Alternatif
32 Davranışsal Ekoloji
33 Antropolojiye İdealist Yaklaşımlar
34 Kuramı Uygulamak:
Alan Çalışması ve Veri Toplama
35 Alandaki İncelemeler
40 Veriler ve Çözümleme
41 TOPLUMSAL CİNSİYET SORUNLARI
Görünmez Olmak
42 Özet

47 İKİNCİ BÖLÜM Kültür ve Dil
47 Kültür Nedir?
48 Kültür Gerçekliğe Anlam Verir
49 Kültür Bütünleştirir
50 Kültür Uyarlayıcıdır
52 Davranış, Biyoloji ve Öğrenme
56 Toplumsal Cinsiyet Rollerini
Öğrenmek
58 TOPLUMSAL CİNSİYET SORUNLARI
Arnavut Bakireler ve
Amerikalı Berdach'lar
61 Yaş Rollerini Öğrenmek

62 Dilin Kökleri
62 Beşerî Olmayan İletişim
65 İnsan Dilinin Ortaya Çıkışı
66 Dillerin Yapısı
67 İşaret Dili
68 Dilsel Farklılaşma ve Değişim
70 Dilsel Ödünç Alma ve Kültürel Temas
72 Lingua Franca, Pidgin ve Kreol Diller
72 Toplumsal Dilbilim
73 Toplumsal Statü
74 Toplumsal Cinsiyet Rolleri ve Dil
74 Dil ve Etnik Aidiyet
75 Dil ve Milliyetçilik
76 ÇAĞDAŞ SORUNLAR
ABD'de Dil Siyaseti
78 Özet

81 ÜÇÜNCÜ BÖLÜM Kararlar, Uyarlanma ve Evrim
83 İnsanın Evrimsel Mirası
86 Darwin: Doğal Seçilim Yoluyla Evrim
87 Mendel: Doğal Seçilimin Genetiği
87 Evrim ve İnsan Kültürü
89 İnsanın Ekolojik Bağlamı
91 Ekolojik Sistemlerin Doğası
98 Besin Edinme Sistemleri: Kararlar, Uyarlanma ve Besin
98 Besin Edinme Örüntülerinin Evrimi
100 Çevresel Sorunlara Uyarlanma
102 ANTROPOLOJİDEN YARARLANMAK
Güney Turkana Ekosistem Projesi
105 Siyasal Ekoloji
106 ANTROPOLOJİDEN YARARLANMAK
Ormansızlaşmanın Siyasal Ekolojisi: Brezilya Ormanları
108 Uyarlanma ve Uzun Vadeli Kültürel Evrim
108 Uzun Vadeli Değişime Dair Bir Örnek Olay: Kuzey Atlantik'te Vikingler
109 Uzun Vadeli Kültürel Değişim Süreçleri
113 Özet

115 **İKİNCİ KISIM Uyarlanma Örüntüleri**

117 DÖRDÜNCÜ BÖLÜM Avcı-Toplayıcılık
120 HALKLARIN DURUMU
Bir Halkın Ölümü: Penan Topraklarında Son
121 Enerjinin Örgütlenmesi
124 Toplumsal Örgütlenme
126 Yerleşim Örüntüleri ve Hareketlilik
128 Esneklik, İstikrar ve Değişim
128 Dobe Ju/'Hoansi'ler
130 İklim ve Kaynaklar
131 Yerleşim Örüntüleri
132 Toplumsal Pratikler ve Grup Bileşimi
133 Karşılıklılık
134 Yaşam Kalitesi
134 Diyet ve Beslenme
136 Demografi
137 Bugünkü Dobe Halkı
138 Inuitler ya da Eskimolar
138 Kuzey Kutup Çevresi Ekosistemi
140 Mevsimlik Göçler
141 Demografi
142 Toplumsal İlişkiler
144 Toprak Hakkı
145 Özet

149 BEŞİNCİ BÖLÜM Geçimlik Tarım: Hane Halkının Beslenmesi
151 Bahçecilik Yoluyla Uyarlanma
151 Tarımın Prehistorik Kökeni
152 ÇAĞDAŞ SORUNLAR
Afrika Dışındaki Kızıl Pirinç
157 Enerji Kullanımı ve Ekosistem
159 Bahçe Tarımı Yöntemleri
161 Toplumsal Örgütlenme
164 Yanomamöler
164 Ormanda Tarım
167 Köy Yaşamı
168 Savaş ve Şiddet
173 Yanomamölerin Geleceği
174 HALKLARIN DURUMU
Brezilyalı Kızılderililer ve Çevreci İttifak

176 Geçimlik Tarla Tarımı
178 Tamanglar
180 Köy
181 Tarla, Orman ve Otlak
183 Hane İçi Döngü
184 Timling'in Geleceği
185 Özet

189 ALTINCI BÖLÜM Çobanlık
191 Çobanlık Yoluyla Uyarlanma
191 Gelişimi
192 Enerjinin Örgütlenmesi
193 Bir Hareket Tarzı Olarak Göçebelik
197 Toplumsal Örgütlenme
200 Servet, Eşitsizlik ve Statü
201 Kuzey Kenya Ariaal Halkı
202 Ariallerin Kökeni
203 Ariallerde Uyarlanma
207 Hane Halkı: Örgütlenme ve Statü
207 Yaş Mertebeleri ve Yaş Dizileri
209 Toplumsal Cinsiyet Rolleri ve İktidar İlişkileri
210 Arialler Kalkınmayla Birlikte Yaşayabilir mi?
212 Ortadoğu'da Çobanlık
218 Güneydoğu Türkiye Yörükleri
223 Güneybatı İran Basserileri
226 Suudi Arabistan El-Murraları
230 Özet

235 YEDİNCİ BÖLÜM Yoğun ve Endüstriyel Tarım
238 Yoğun Tarımın Gelişimi
242 Enerjinin Örgütlenmesi
244 Çevresel Dayanıklılık, İstikrar ve Değişim
245 Yoğun Tarımdan Sanayileşen Çiftçiliğe
246 Nüfus Artışı
249 Yoğunlaştırma
251 Uzmanlaşma
253 Büyüyen Kentler ve Göçmen İşçiler
255 Tabakalaşma
256 Sanayi Toplumunda Köylü Çiftçiler
257 Ortakçılık
257 Toprağa Erişim
258 Baskı ve Değişim Karşısında Köylülerin Tepkileri
260 Kırsal Kesimde Dönüşümler
264 Kentlileşmiş Kırsal Toplum: ABD'de Çiftçilik
264 Kaliforniya'da Waso'da Tarım Ticaretinin Gelişimi
266 ÖRNEK OLAY
San Joaquln Vadisi'nde Çiftçisiz Bir Çiftlik
267 Özet

269 **ÜÇÜNCÜ KISIM Kültürel Çeşitlilik**

271 SEKİZİNCİ BÖLÜM Akrabalık, Evlilik ve Hane Birliği
273 Akrabalık ve Toplumsal Örgütlenme
273 Akrabalık Terimleri ve Toplumsal Davranış
275 ÖRNEK OLAY
Yanomamö Toplumunda Akrabalık
276 Akrabalığın Manipülasyonu
276 Akrabalığın Sınıflanması
278 ÇAĞDAŞ SORUNLAR
Seçtiğimiz Aileler
279 Soydanlık İdeolojisi ve Soydanlık Grupları
280 Tekyanlı Soydanlık Grupları
281 ÖRNEK OLAY
Kenyalı Pokotlar
284 ÖRNEK OLAY
Kuzeydoğu Arizonalı Hopiler
288 Tekyanlı Olmayan Saydanlık Grupları
290 Evlilik, Yeniden Evlenme ve Evlilikle Oluşan Yerleşim
290 Evlilik
292 Boşanma ve Yeniden Evlenme
293 Bir Mübadele Biçimi Olarak Evlilik
294 TOPLUMSAL CİNSİYET SORUNLARI
Evlilik ve Paranın İdaresi

296 ANTROPOLOJİDEN YARARLANMAK
Yörükler Arasında Kız Kaçırma ve Kaçma: Yeniden Gözden Geçirilen Bir Sorun
299 Evlilik ve İşbölümü
299 Evlilik Kuralları
306 Ailede Hane Birliği
307 Bağımsız Hane Birliğine Karşı Geniş Hane Birliği
310 Özet

315 DOKUZUNCU BÖLÜM
Kimlik ve Eşitsizlik: Toplumsal Cinsiyet, Etniklik ve Ulus
316 Toplumsal İşbölümü
317 Toplumsal Algı ve Davranış
318 Toplumsal Cinsiyet
320 Cinsiyetin Toplumsallaşması
321 ÖRNEK OLAY
Yörük Toplumunda Cinsiyetin Toplumsallaşması
322 Toplumsal Cinsiyet ve İş
322 Toplumsal Cinsiyet ve İktidar
323 TOPLUMSAL CİNSİYET SORUNLARI
Ortadoğu'da Kadın Hareketleri
325 Irk ve Etniklik
325 Irk ve Irkçılık
328 Etniklik
332 HALKLARIN DURUMU
Bir Ülke, İki Halk: İsrail'de Bir Filistin Köyü
332 Irksal ve Etnik Tabakalaşma
336 ÖRNEK OLAY
Memphis Çöp Grevi
336 Tabakalaşma Sistemleri
336 Sınıf
340 Kast-Tabakalı Toplumlar
341 ÖRNEK OLAY
Hindistan'da Kast
343 Kölelik
344 Etniklik, Milliyetçilik ve Çatışma
344 Milliyetçilik ve Etnik Çatışma
346 Devlete Tepki Olarak Siyasallaşmış Etniklik
347 Etnik Terörizm
348 ÖRNEK BİR OLAY
Bir İsmin İçinde Neler Saklıdır: Bulgaristan'ın Yeniden Doğuş Programı
350 Özet

355 ONUNCU BÖLÜM Ekonomi: Kaynaklar, Üretim ve Mübadele
357 Ekonomik Davranışa İlişkin Kavramlar
361 Ekonomilerin Örgütlenmesindeki Çeşitlilikler
363 Kaynaklara Erişimin Düzenlenmesi
363 Mülkiyet Hakları
366 Özel Mülkiyete Karşı Ortak Mülkiyet Sistemleri
367 Özel Mülkiyet ve Ticarî Tarım
368 ÖRNEK OLAY
Kumruların Öttüğü Yer
370 Sermaye Mallarının Denetimi
371 HALKLARIN DURUMU
Bir Köylü Ayaklanmasının Ekolojisi
372 Üretim
373 Üretimin Örgütlenmesi
374 Üretim Stratejileri
376 Hane Birliğinde Emek, Toplumsal Cinsiyet ve Üretkenlik
379 ÖRNEK OLAY
Galnj Kadınlarının Üretken Emeği
381 Kaynak Mübadelesi
382 Mübadele Mekanizmaları
384 ÖRNEK OLAY
Kula Halkası
387 Mübadelenin Örgütlenmesi
389 TOPLUMSAL CİNSİYET SORUNLARI
Para ile Akraba: Kadın Emeği ve Toplumsal İlişkilerde İdealler
390 Ekonomik Deneyim ve Uyarlanma
392 İNSAN EKOLOJİSİ
Dağlardan Sonra Yine Dağlar Gelir
394 Özet

397 ONBİRİNCİ BÖLÜM Siyaset, Toplumsal Denetim ve Siyasal Örgütlenme
398 Siyasal Süreç
398 Karar Alma Siyasetleri
400 Siyasal Sürece Erişim
402 TOPLUMSAL CİNSİYET SORUNLARI
Kadınlar, Erkekler ve İktidar
405 Güç ve Otorite
406 Siyasal Davranışın Ekolojisi
406 ÖRNEK OLAY
Türkmenlerde Liderlik Türleri
408 Kaynaklara Erişim: İşbirliği ve Rekabet
409 ÖRNEK OLAY
Pakistan'ın Pathanlarında "İtişmeli Rekabet"
410 Siyasal Örgütlenmenin Evrimi
412 Takımlar ve Kabileler
413 Şeflikler
415 Devletler
420 ÇAĞDAŞ SORUNLAR
Baskıya Tepki Gösterme: Las Madres de Plaza de Mayo (Mayo Meydanı Anneleri)
422 Toplumsal Denetim Siyaseti
423 Kurallar ve Davranışlar
424 Toplumsal Denetimin Gayriresmî Araçları
427 Toplumsal Denetimin Resmî Araçları
428 ANTROPOLOJİDEN YARARLANMAK
Çavuşesku Romanyasında Zaman Siyaseti
430 21. Yüzyılda Hukuk ve Kabileler
432 Toplumsal Arasındaki Siyasal İlişkiler
432 Barış Mekanizmaları
433 Silahlı Çatışma
435 Özet

439 ONİKİNCİ BÖLÜM Dinsel İnanç ve Ayin
440 Dini Tanımlamak
441 Bir İdeoloji Olarak Din
442 Din ve "Kutsal"
444 İnanç Sistemleri
444 Animizm ve Animatizm
445 Teizm
445 İnanç Sistemleri ve Toplumsal Örgütlenme
446 İNSAN EKOLOJİSİ
Guatemala'da Protestanların Üretimi
448 İnanç Sistemleri ve Toplumsal Sınırlar
448 Ayin
450 Geçit Ritleri
452 TOPLUMSAL CİNSİYET SORUNLARI
Ölüleri Onurlandırmak
453 Ayinin Örgütlenmesi
456 Din ve Kaynak Yönetimi
458 ÖRNEK OLAY
Maring "Rumbim Dikimi"
459 Dinin Psikolojik ve Toplumsal-Siyasal İşlevleri
460 Din ve Bireysel Başetme
460 Toplumsal Bütünleşme
460 Çatışmaların Azaltılması
461 Toplumsal Denetimin Geliştirilmesi
462 İNSAN EKOLOJİSİ
Din ve Hastalığın Yayılması
463 Değişimin Meşrulaştırılması: Diriliş
464 ÖRNEK OLAY
Haiti'nin Vodoun Kilisesi
466 ÖRNEK OLAY
Kargo Kültleri
467 ÖRNEK OLAY
İslâm Devrimi
468 Özet

471 ONÜÇÜNCÜ BÖLÜM 21. Yüzyıl Antropolojisi
473 Sanayileşmenin Ötesinde
475 Sanayi Sonrası Dünyada Örgütlenme
477 Küresel İletişim, Küresel Kültür ve "Siberkültür"ün Ortaya Çıkışı
479 Sanayi Sonrası Dönemin Ekolojik Sonuçları
482 ANTROPOLOJİDEN YARARLANMAK
Kaynak Tüketiminin Görüntülenmesi

485 Küreselleşme ve Küresel Terör
486 HALKLARIN DURUMU
Güney Afrika'da Çevre Halklarının Suistimali
40X ÖRNEK OLAY
SOB Afetinin Anatomisi
493 Tıbbî Antropoloji
494 ÖRNEK OLAY
Brezilya'da AIDS
494 Kalkınma Antropolojisi
495 ÖRNEK OLAY
Vicos Projesi
496 Kalkınmada Çevresel ve Ekolojik Etkenler
497 Toplumsal Bağlar
497 Toplumsal Değişimle Baş Etme
498 Etki Değerlendirmesi
500 ÖRNEK OLAY
Sahel Vizyonları
503 Kalkınma Çalışmalarında Etik
504 Özet
533 Dizin

Türkçe Baskıya Önsöz

Türkiye'de antropoloji çok genç bir bilim. Bu yüzden de Türkçe yazılmış orijinal metin sayısının azlığının yanısıra, Türkçeye çevrilmiş nitelikli kitap sayısı da çok az. Özellikle akademik ortamda kullanılabilecek bir okuma kitabı sıkıntısı had safhada. Kişisel gayretlerle hizmete sunulmuş bir iki değerli çalışma dışında, 70'lerde üretilmiş ve doğal olarak eskimiş metinler kullanılmak durumunda hâlâ. Bu eksiklik açık bir şekilde önümüzde dururken İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınevi'nden Daniel Bates'in çok okunan ve kullanılan *Cultural Anthropology* kitabını Türkçeye çevirmemiz konusunda ciddi bir teklif aldık. Bu bizi çok heyecanlandırdı. Zira hem yukarıda andığım gibi, böyle bir kitaba Türkçede çok ihtiyaç vardı, hem de Bates'in kitabı, İngilizce yazılmış akademik okuma kitapları içinde Türkiyeli okuyucuya en yakm gelecek olanların başındaydı. Bates'in kitabı çok sayıda Ortadoğulu ve Türkiyeli örneği içerdiği gibi, uyarlanmacı kültür yaklaşımıyla da zaten bize çok yakın gelmişti. Ortadoğulu ve Türkiyeli örneklerin yanında kitap insan çeşitliliğinin bütün vechelerini içeren bir kapsayıcılığa sahipti. Kitabı çevirmeyi kabul etmemizde bir başka saik daha bulunmaktaydı. Genellikle antropoloji alanındaki kitapların çevirmenliği meslekten olmayan kişilerce yapılmaktaydı ve hem Türk bilim dilinin gelişimi hem de yerleşik kavramların kullanımı bakımından pek çok sorunlar içermekteydi. Bu nedenle en azından böyle bir kitabın çevirisinin bir antropoloji bölümünün üyelerine emanet edilmiş olması, önemli bir kazanım olacaktı. Bütün bu nedenler kitabın çevirisine iştahla girişmemize yol açtı. Bölümler paylaşıldı, Türkçe çeviriler biraraya geldi, dilsel ve kavramsal bütünlük sağlandı. Nihayet uzun bir sürecin ardından kitabın çevirisi ve basımı gerçekleşerek okuyucuya sunulmuş oluyor. Büyük bir sabır ve rikkatle bu çeviriye katkı yapmış bulunan bütün arkadaşlarıma, özenle bu yayımı gerçekleştiren yayınevi elemanlarına ve tabii ki böyle bir eseri yaratmış olan Daniel

Bates'e şükran borçluyum. Okuyucuların kitaptan edineceği çok şey olduğu gibi, kitabı kullanacak olanlar da işlerinin çok kolaylaştığını hissedecekler. Ayrıca kitap, bir antropoloji okuma kitabının nasıl tasarlanabileceğine dair ilhamlar sunacak ve bu yola gireceklere de yol gösterecek. Herkese iyi okumalar!

SUAVİ AYDIN
Çeviri redaktörü ve editörü

Teşekkür

Çalışmam esnasında benden yardımlarını esirgemeyen pek çok kişinin yanı sıra,

Haşim Akif, Fahri Aral, Abdurrahman Ateş, Güzel Ateş, Can Cemgil, Belgin Çınar, Alan Duben, Nancy Flowers, David Gilmore, Mustafa Gezgin, Musa Göğebakan, Kerim Göklan, Mehmet Güzel, William Irons, Serdar Katipoğlu, Uğur Kömeçoğlu, Lech Lozny, Ludomir Lozny, Fevzi Ömer, Murat Sertel, Resmi Şeref, Ülkü Ülküsal, Müstecip Ülküsal, Başak Tarkan, Judith Tacker, Ali Murat Yel ve Arus Yumul'a özellikle teşekkür ederim.

DANIEL BATES

Önsöz

Belki de sadece sosyal bilimler alanında eğitilmiş kişilerin iyi bildiği gibi, sosyal ve kültürel antropoloji bugün entelektüel bir kriz içindedir. Bu kriz alanın doğasına ilişkin farklı görüşlerden kaynaklanmaktadır. Uygulayıcıların ve ilgili kişilerin yüz yüze kaldığı sorun, antropolojinin doğa bilimleriyle kökleri eskiye uzanan bağlar kurmuş olan bir sosyal bilim olarak mı, yoksa onu beşerî bilimler içinde konumlanmış bir sosyal bilim olarak mı görmesi gerektiği konusunda ortaya çıkar. Bilimsel yaklaşım, gözlemi, kanıtlamayı ve sonunda yarışan fikirleri sınama yöntemlerini kullanır. Beşerî bilimlerin yaklaşımı ise daha çok bir oyunu yorumlamak durumundaki bir tiyatro eleştirmeni ya da bir futbol maçını anlatan veya yorumlayan bir spor spikeri gibi, kültürlerin yorumlanmasına dayanır. Her ikisi de daha fazla açıklamayı hak etse de, bana göre ikinci yaklaşım bilgi birikimine büyük bir katkı yapma yeteneğine sahip değildir; antik dönemlerdeki oyunların eleştirileri ya da bir spor karşılaşmasının aktarımı, hiç kuşkusuz bugün yaptığımız tanımlara sık sıkıya bağlıdır. Bugün Anadolu'nun ilk sakinlerinin yaşamları hakkında, 50 yıl önce Türkiye'ye geldiğim sırada bildiğimizden çok daha fazlasını biliyoruz. Hatta aynı bölgenin daha yeni sakinlerinin yaşam biçimlerine ilişkin bilgimiz, çağdaş topluluklarla ilgili pratik soruşturmalarla zenginleşmiş durumda.

Bu kitabın amacı Türkçe konuşan okuyucuya, konu hakkında küçük bir başlangıç noktası temin ederek ve birleştirilmiş bir çerçeve içinde bulguları sunarak kültürel antropolojiye dair bir fikir vermektir. Bu kitap kavramlar ve bulgularla ilgili bir ansiklopedi değil. İnsan yaşamının binlerce yönü üzerinde yükselmiş öğrenme ve iletişimi içeren kültür kavramı, Amerikan antropolojisinin özelliğidir. Bu kitap insanın toplumsal yaşamındaki birlik ve çeşitliliği anlamak için bu önemli araca fazlasıyla başvurmaktadır. Ancak kültür kavramı tek başına zaman içindeki davranış değişmelerini açıklamak için yeterli değildir ve değişme insanlara

ilişkin ayırıcı şeyleri en doğru bir biçimde kapsayan bir sözcüktür. Kitabın merkezî teması, kültürün yaratımına ve kullanımına sürekli olarak müdahil olan ama yaratımları gözden kaçabilen bireylerin etkin karar vericiler olduklarıdır.

Kitabın amacı, okuyucuya konu hakkında asgari bir temel sunmak ve antropolojinin kavramlarının ve bulgularının ansiklopedisini yapmaktan çok, birleştirilmiş bir çerçevede ele alınan malzemeyi okuyucunun bilgisine sunarak, okuyucunun kültürel antropolojiye girişini sağlamaktır. Kültürel antropoloji metinleri, geleneksel olarak, kültür kavramı tarafından birbirine tutturulan, birbiriyle gevşek biçimde ilişkili bir dizi konuyu bir araya getirecek biçimde, alanı meydana getiren pek çok başlığı içerme eğilimindedir.

Bu kitap, bütün giriş metinleri gibi, bu kavramı toplumsal hayatın birliğini ve çeşitliliğini anlamak için kullanmaktadır. Ancak kültür araştırması, aynı zamanda kültür değişmesi araştırmasına da girişir. Değişme, insan hakkında ayırıcı olan şeyi en doğru biçimde içeren sözcüktür. Yeryüzü üzerindeki kısa tarihimiz, türümüzün ilk temsilcilerinin dünyanın her bölgesine yerleşmek üzere Afrika'dan çıkışları gibi, birbirine koşut olmayan bir yayılma biçimindedir. Bu yayılma, çok farklı habitatların taleplerini karşılamak üzere hemen bütün bölgelerde değişik insan davranışlarının ortaya çıkmasını gerektirmiştir: Kısaca bu, kültür dediğimiz öğrenilmiş davranış ile yerleşmiş olduğumuz değişik her çevre arasında sürekli oynanan bir oyundur. Birçok metinde kullanıldığı gibi kültür kavramı, kültürle insan davranışı arasındaki ilişkiyi tek yönlü bir yol gibi tanımlar. Birey kültürel bir ortamın içine doğmakta ve kendisini onun kalıplarına uydurmakta, daha çok yeni işe alınmış bir IBM ya da General Motors çalışanı gibi öğrenmekte, o işe özgü davranış kurallarına ve iş yapma biçimlerine katılmaktadır. Kültür ve onun hayata geçirilmesini dayatan kurallar, çoğunlukla davranışımıza yön veren yegâne etken ve birçok durumda nasıl hareket edeceğimizi bize bildiren yegâne şey olarak sunulur. Kültür bir senaryodur ve insanlar, daha çok, kültürün işaret ettiği rolleri mekanik olarak uygulayan aktörlerden oluşan gerçek bir oyuncu kadrosudur.

Ancak kültürün bu tek yanlı kavranışının yeterli olduğuna inanmıyorum. Bu kitabın merkezî teması, bireylerin kültürlerinin yaratılmasına ve hayata geçirilişine sürekli olarak katılan etkin karar vericiler olduklarıdır. Ancak bazen onların yaratımları gölgelenebilir de. İnsanlar yeni sorunlarla ve çevrelerindeki yeni durumlarla karşılaştıklarında çoğunlukla gelenek göreneklerinin ve kültürel reçetelerinin ötesine geçen çözümler bulmaya çalışırlar. Diğer bir deyişle, toplumlar arasında olduğu kadar toplumların içinde de davranış değişiklikleri görülür. Bu değişikliklerin işe yaradığı görüldüğünde bunlar yeni kuşaklara aktarılır; bu değişiklikler böylelikle kültürün bir parçası haline gelir.

Belirli bir bağlamda işlev gören şeyleri yapmanın bazı yolları, başka durumlarda başka şekillerde tezahür edebilir; kültürel yenilik ve aktarım, birikimli bir "ilerleme" sürecinin örüntüleri olmasalar da, deneyimin kuşaklar arasında sürekli aktarılmasına bağlı olarak, bir tür "süzgeçten geçirme" ve bu arada bunlardan etkilenen bütün toplumun değişimidir. Her kuşağın fikirleri, teknolojileri, toplumsal alışkanlıkları ve hatta konuşma tarzı bir süzgeç

ya da yansıtıcı olarak görülebilecek bu sürecin içinden geçer; ancak bu unsurların bazen, belki de çoğunlukla, böyle bir süreçten bir bütün halinde geçmesi söz konusu değildir. Genellikle, sonraki kuşaklara aktarılan şey, belirli bir bağlamda işe yarayan şeydir. Yenilik süreçleri, yeni fikirlerin kabul edilmesi ve bunların diğerlerine aktarılması, kültürel çeşitliliği meydana getirir ve bunlar insanlığa ilişkin daha geniş ekolojik süreçlerin ve nihaî olarak evrim süreçlerinin bir parçasıdır. İnsanlar kültür taşıyan hayvanlardır; yarattığımız ve kullandığımız karmaşık ve çoğunlukla somut kültürel yaratımlar, arkamızdaki biyolojik desteği inkâr etmezler.

Bireylerin aldığı kararlar, halkların ve toplumların uyarlanma stratejileri ve bunlara ilişkin evrimsel süreçler, bu kitabın temel temasını biçimlendiren bir parçasıdır. Bu nedenle kitabın temel yaklaşımı, kavramın en geniş anlamında ekolojiktir. Uyarlanma, sözgelimi davranışlarımızı geçerli kılan davranış ve inanış yolları, toplumsal kimliklerimizin biçimi ve estetik ihtiyaçlarımızın giderilmesi gibi kültürün fikrî ve simgesel denilebilecek yanlarının ihmal edilebileceği anlamına gelmez. Ekolojik bakış açısı, hayatın maddî yanını yansıtmaktan çok daha fazla bir şeyi içerir. Dinsel ve siyasal inanç ve uygulamalar, hatta akrabalık sistemleri, en az geçim stratejileri ve iktisadî uygulamalar kadar insan uyarlanmasının bir parçasıdır. Metin boyunca bunu ve bu bağlamda geleneksel olarak kültürel antropolojinin temel konuları olarak görülen pek çok konunun, kültürün farklı yanlarından daha fazla şey ifade edebileceğini göstermeye çalışacağım. Siyaset, iktisat ve din bu uyarlanma süreci içinde birbirleriyle bütünüyle bağlantılıdır.

Bu kitap, kaynağını bilimsel bir araştırma olarak antropolojinin uzun zamandan beri dayandığı gelenekten alan bir bakış açısına yaslansa da, ne İsa'nın kayıp kâsesini vaat etmekte ne de kültürün anlamlarının çözecek bir çözüm anahtarı sunmaktadır. Başından sonuna kadar burada yapmak istediğim şey, belirli herhangi bir açıklama ya da yorumda bulunmaktan çok, bütün insanların ortak, ortak olduğu kadar karmaşık bir mirası paylaştıklarını vurgulamaktır. Bütün bu birleşik müktesebata karşıdan baktığımda, kültürel çeşitliliğin ve esnekliğin, çalışılması bakımından tamamıyla ilginç ve yumuşak başlı olduğunu hissediyorum.

BİRİNCİ KISIM

Antropolojinin Alanı

Birinci Kısım'ın üç bölümü, antropolojinin temel alanlarını tanıtmakta ve kültürel antropoloji için ve kültürel ve biyolojik bakış açısından insan toplumunun yerini anlamak için esas olan kavramları vurgulamaktadır. Antropoloji, hem kuramsal yönelimi hem de dünyanın her tarafından elde edilmiş çok zengin verilerin varlığı bakımından istisnaî zenginlikte ve çeşitlilikte bir disiplindir. Bu kısmın bölümleri, antropolojik bakış açısının altında yatan birliği vurgulamakta ve aynı zamanda geniş bir fikirler ve odaklar yelpazesini betimlemektedir.

Birinci Bölüm antropolojik kuramın doğuşunu kapsamakta, alanda geliştirilmiş önemli süreklilik çizgilerini belirlemekte ve antropolojik yöntemler ile bu yöntemlerin alanda nasıl uygulandığına ilişkin ayrıntılı bir değerlendirmeyi bir arada sunmaktadır. İkinci Bölüm, kültürün doğası, onun antropoloji düşüncesi içindeki yeri, dillerin kökeni ve dillerin toplumsal olarak nasıl kullanıldıkları ile ilgilidir. Üçüncü Bölüm insanın biyolojik ve toplumsal evrimi konusuna eğilmekte ve izleyen bölümlerin çerçevesini oluşturmaktadır.

Sınıflandırmalarla ilgili olmasa da, kullanılan yaklaşım insan ekolojisine ve evrimsel ekolojiye dayanmaktadır. Ancak, birçok antropolog insanı bütüncül olarak ele almak ve bu yüzden insanın kültürel birliğini ve çeşitliliğini biyolojik, davranışsal ve kültürel olmak üzere düzenli süreçler çerçevesinde anlamak yönünde bir anlayışı paylaştığı halde, antropoloji pekâla alanlara bölünebilir. Bu bakış açısı, açık biçimde tanımlanabilir bir çerçeve inşa ederek, hem toplumlar içindeki davranışsal ve kültürel değişkenleri hem de kültürel değişmeyi ve evrimi anlama yolunda bireysel seçimlerin ve karar vermenin kesin rolünü vurgular.

Antropoloji Disiplini
Biyolojik Antropoloji
Arkeoloji
Dilbilimsel Antropoloji
Kültürel Antropoloji

Antropoloğun Bakış Açısı
Bütüncülük
ANTROPOLOJİDEN YARARLANMAK
Başka Zaman ve Başka Yerlerden Etnoloji ve Etnografya
Kültürel Görecilik
ANTROPOLOJİDEN YARARLANMAK
Antropologlar ve AIDS

Antropolojide Nesnellik ve Bilim

Antropolojide Kuram
İlk Evrimciler
Bireysel Aktörler: Kültürel Evrime Bir Cevap
İşlevsel ve Yapısal Yaklaşımlar
Kültürel Ekoloji
Marksist Antropoloji: Kültürel Evrime Bir Alternatif
Davranışsal Ekoloji
Antropolojiye İdealist Yaklaşımlar

Kurami Uygulamak: Alan Çalışması ve Veri Toplama
Alandaki İncelemeler
Veriler ve Çözümleme
TOPLUMSAL CİNSİYET SORUNLARI
Görünmez Olmak

BİRİNCİ BÖLÜM

Antropolojik Bakış Açısı

Antropoloji karmaşık "insan doğası" kavramıyla uğraşan soruları diğer bilimsel disiplinlere göre daha sık sorar: Örneğin neden bazı yerlerde büyük imparatorluk rejimleri ortaya çıkmışken başka yerlerde çıkmamıştır; toplumsal eşitliksizlik ve cinsiyet eşitsizliği neden bu denli yaygındır; feci sonuçlarını görme yeteneğine sahip bir türde şiddet neden süregitmektedir?

Biçimsel antropoloji disiplininin yüzeyinin hemen gerisinde yatan heyecan, kimi zaman çok uzak ve ayrılmış durumdaki toplumlara ilişkin ayrıntılı veriler toplama ve olgular dizisini daha geniş bir felsefî çerçeveye yerleştirme çifte görevinden kaynaklanmaktadır. Etnograf, bir başka toplumun toplumsal pratikleriyle karşılaştığında insanın toplumsal ya da kültürel değişkenliğinin dış sınırlarının nereye yerleştirilebileceği sorusuyla yüzleşmek durumunda kalır sık sık.

Ancak hiçbir toplum, bir toplum bilimcinin betimleyemeyeceği kadar garip ya da tuhaf değildir. Antropologlar birçok farklı topluma bakar ve süregiden kültür biçimlerini –bütün toplumların üyelerinin gündelik yaşamlarında kullandıkları ortak inanç, davranış ve teknolojileri– araştırırken pek çok farklı sorular sorarlar. Antropologlar kültürün salt insana öz-

gü bir girişim olduğunu kabul etmekle birlikte, insan toplumuyla daha geniş yaşam ağı arasındaki ilişkileri vurgularlar. Ancak biz *homo sapiens sapiens*lerin diğer bütün canlı organizmaları etkileyen aynı kuvvetlere tabi olduğumuzu kabul edersek bizi diğer türlerden ayırt eden insan davranışının çeşitli yönlerini anlayabiliriz; ancak dünya halklarının yaşam tarzlarında belirgin olağanüstü çeşitliliği tam anlamıyla değerlendirebilirsek, kendi toplumumuzu daha iyi anlayabiliriz.

İnsanlar, biyolojik bakımdan dünyada görece yenidirler; ama ölçütlerin çoğuna göre aşırı başarılı bir türüz; kesinlikle iri hayvanların en yaygın ve kalabalık olanı, bizleriz. Yeryüzünde yaşamın 4 milyar yıllık bir geçmişi var iken, insan soyu yalnızca birkaç milyon yaşındadır. Bütün dünyaya yayılmış durumdayız ve en çeşitli ve aşırı koşullarda yaşayabilmekteyiz. İnsanların hayatta kalabilmek için üstesinden gelmek zorunda olduğu çok çeşitli yerel sorunlara ve tehlikelere karşın, dünyanın bütün insanları biyolojik yapı ve fizik açısından birbirine çok benzemektedir. Pek çok diğer hayvana kıyasla çok daha türdeşiz; hatta tüylerden ve diğer uzmanlaşmış hayatta kalma gereçlerinden yoksun olduğumuzdan biraz da sıkıcı olduğumuz söylenebilir. Türümüzün başarıları neyle açıklanabilir ve geleceğimiz için neler öngörebiliriz? İnsanlar biyolojik açıdan bu denli az farklılık göstermelerine karşın toplumsal yaşam ve adetlerinde nasıl bu denli farklılaşabilmektedir?

Bu türden sorular günümüzde antropoloji öğreniminde anahtar konular olmakla birlikte, evrime olan ilgi görece yenidir. Filozoflar ve toplum araştırmacıları binlerce yıl boyunca dünyayı, insanlarını ve diğer bütün canlıları sonsuza dek sabit ve değişmez görme alışkanlığındaydı. Türler arasındaki benzerlikler geniş ölçüde kaydedilmekle birlikte, bu benzerliklerin ortak ve süregiden bir değişim sürecinin, evrim dediğimiz sürecin sonucu olduğu düşünülmüyordu. Bunun yerine her tür, hatta her toplum ya da kültür kendi aslî ya da eşsiz özelliklerine sahip eşsiz bir varlık olarak görülmekteydi. Dünyanın insanlar için var olduğu ya da yaratıldığı inancının dışında, hiçbir tür bir başkasıyla ya da başka bir şeyle ilişkili değildi. Ne var ki teknoloji, özellikle de deniz ulaşımı küresel iletişimi olanaklı kıldığı ölçüde bu görüş ciddi bir şekilde sarsıldı. Avrupalılar dünyanın geri kalan kısımlarını daha fazla keşfettikçe, Avrupalı olmayan toplumların gelenek görenek ve uygulamaları sistemli biçimde kaydedilmeye ve incelenmeye başlandı. Kısa süre içinde din düşünürlerinin, filozofların ve bilimcilerin çoğu, insanlığın birliği üzerine düşünmeye alıştı; 18. yüzyıl sonlarına gelindiğinde, Avrupa ve Asya uygarlıklarının gerçekte Yeni Dünya'da karşılaşılanlar gibi daha yalın sayılan toplumlardan gelişmiş olabileceği geniş ölçüde kabul görür hale gelmişti.

Modern antropoloji disiplini bu uzun Avrupa keşif ve araştırmalarının ürünü olmakla birlikte, insanlığın çeşitliliğine olan tutku yalnızca Batı'ya özgü değildir. Örneğin Araplar ve Çinliler de binlerce yıl boyunca kendi toplumlarına ve diğer toplumlara sistemli bir ilgi göstermişlerdir. İ.Ö. 2. yüzyılda yerleşik Han Çin'i ile göçebe Hsiung-Nular [Hun] arasındaki ilişkileri anlatan Çinli tarihçi Sou-Ma-Ch'ien, Hsiung-Nu'ları toprak esaslı bir devlet olarak değil, akrabalık bağlarının biçimlendirdiği bir toplum olarak betimlemişti. Afrika, Avrupa ve Orta Doğu toplumlarını tanıyan 14.

yüzyıl Arap âlim ve tarihçisi İbni Haldun, aile ve aşiret bağları üzerine temellenen daha basit toplumların kent merkezli uygarlıklara dönüştüğü genel bir toplumsal değişme kuramı önermekteydi. Yine de insan çeşitliliğinin sistemli incelemeleri, ağırlıklı olarak Avrupa ilim merkezlerinde gelişti.

Kuşkusuz bu gelişimin ana güdüsü Avrupa ile dünyanın geri kalanı arasında kurulmakta olan ticarî ve siyasal bağlardı. Ancak bu tarz bir inceleme, Avrupalı âlimler sistemli biçimde örgütlenmiş verilerin açıklayıcı değerini yavaş yavaş kavramaya başladığı için de gelişebildi. Daha 16. yüzyıl ortalarında, gezginlerin yabancı diyarlara gittiklerinde kaydetmeleri gereken üç yüz kadar fiziksel ve kültürel özelliğin listesini içeren bir el kitabı basılmıştı. Çok çeşitli malzeme benzerlikler ve farklılıklar açısından örgütlendi; değişimin doğal bir süreç olduğu fikri artan ölçüde kabul görmekteydi. Bu düşünce tarzından, türlerin evrimleştiği, bir türdeki küçük ancak birikimsel değişikliklerin zamanla o türün değişimine yol açabileceği fikri gelişti.

Bernhard von Breydenbach'ın 1486 tarihli seyahatnamesindeki gibi *Avrupalı olmayan* hayvanların betimlenmesi, insan ile diğer türler arasındaki ilişkiler hakkındaki merakı arttırdı. Bu merak giderek diğer insan yaşam biçimleri hakkında bilimsel bir ilgi yarattı. (Smithsonian Enstitüsü, fotoğraf Joe Goulait)

19. yüzyıl ortalarına gelindiğinde, evrimsel değişim fikri, ağırlıklı olarak Charles Darwin'in 1859'da yayınlanan *On the Origin of Species by Means of Natural Selection (Türlerin Doğal Seçilim Yoluyla Kökeni Üzerine)* adlı ünlü kitabı sayesinde ilim çevrelerinde saygıdeğer bir yaklaşım olma özelliği kazanmıştı. Darwin bu kitapta türlerin ortak atalardan değişimler yoluyla türediği için birbiriyle ilişkili olduğunu belirtmekteydi. Böylesi değişimlerin birincil olarak farklılaşmış üreme, yani türün bazı üyelerinin diğerlerine göre daha çok sayıda hayatta kalabilen yavru meydana getirme yeteneğine sahip olması yoluyla gerçekleştiğini varsaymaktaydı. Bu avantajlı bireyler özelliklerini gelecek kuşaklara iletirken daha avantajsız olanlar bunu aynı ölçüde gerçekleştirememekteydi. Darwin bu sürece doğal seçilim adını veriyor ve zamanla bir türün bütününün özelliklerini değiştirebileceğini, hatta yeni bir türün ortaya çıkışına yol açabileceğini söylüyordu.

İnsan toplumunun da uzun bir süregiden değişim dizisinin ürünü olabileceği fikri şaşırtıcı tarzda bir destek buldu: Taş aletlerle ilintili insan benzeri fosillerin bulunması. Fosiller doğal olarak mineralleşmiş organik madde kalın-

tıları olup, taşlaşarak korunmuş eski bitkisel ve hayvansal yaşam biçimleridir; bunlar bir rastlantı sonucu gün ışığına çıkana dek genellikle binlerce yıl toprak altında kalmışlardır. 17. ve 18. yüzyıllar boyunca soyu tükenmiş çok sayıda bitki ve hayvanın fosil kalıntısı toplanıp sınıflandırıldı ve canlı türlerle aralarındaki benzerlik ve farklılıklar dikkatle kaydedildi. Halen devam eden bu buluşlar, Charles Darwin'in doğal seçilim kuramıyla birlikte yalnızca insan toplumlarının değil, bizzat insanların da evrim ürünü olduğunu, yani daha erken biçimlerden geliştiğini ortaya çıkardı. İnsan bedeni ve insan toplumları, milyonlarca yıl boyunca fiziksel evrim (biyolojik yapıda uyarlanıcı değişimler) ve kültürel evrimin (düşünce ve davranıştaki uyarlanıcı değişimler) bileşimi sonucu olarak ve daha erken insan ve insan öncesi biçimlerden türemişti. Çağdaş halkların ve toplumsal davranışlarının antropolojik incelemesi bu dünya görüşüyle, yani evrimci görüşle yakından ilgilidir.

Antropoloji Disiplini

Bütün bilimler doğal olguları betimleme ve açıklama çabasından ibarettir. Antropolojinin amacı (disiplinin adı "insan" anlamına gelen Yunanca *anthropos* ve "açıklama" anlamına gelen *logos* sözcüklerinden türetilmiştir) belirli bir doğal olguyu betimlemek ve açıklamaktır: Homo sapiens, yani insan türü. Sözcüğün kendisi 1880'lerde bilimsel kullanıma girmekle birlikte, eğitimli kamuoyu için hâlâ yabancıdır. Antropologların insan türünü araştırırken esas incelediği şey kültürdür. Geniş tanımıyla kültür, bir toplum üyelerinin dünyaları ve birbirleriyle ilişkilerinde kullandığı ve öğrenme yoluyla bir kuşaktan sonrakine aktarılan ortak inanç, değer, âdet, davranış ve maddi nesneler sistemidir. Bu tanım yalnızca davranış biçimlerini değil, düşünce tarzlarını (yani bir toplumun üyelerinin çeşitli doğal, dinî ve ideolojik olgulara verdiği ortak anlamları), gereçleri, çanak çömleği, konutları, makineleri, sanat yapıtlarını ve bunları biçimlendirmek üzere kullanılan kültürel becerilerle teknikleri de kapsar. Örneğin Mars'taki bir kâşif bir kabuk bulursa, bir zamanlar burada yaşamın bulunduğunu bilecektir; ancak bir ipe dizilmiş kabuklar bulursa bir zamanlar burada bir kültürün olduğunu anlayacaktır. Kısacası, kültür içgüdüsel ya da kalıtsal değil de *öğrenilmiş* olan hemen her davranış biçimini kapsamaktadır. Bu ayrımın uygulanma girişimlerinde ortaya çıkan güçlüklerin tartışılmasını sonraya bırakıyoruz.

Antropolojik araştırma çağdaş kültürlerin karşılaştırmalarını ve kültürel ve biyolojik değişimlerin incelenmesini içermektedir. Bir başka deyişle, izleyen bölümlerde de göreceğimiz üzere antropoloji, zaman içinde yeryüzündeki bütün insan topluluklarını ele alarak, dişlerinden hastalıklarına, besin ve konut edinme tarzlarından çocuk yetiştirme tarzlarına ve dünya içindeki yerlerine ilişkin fikirlerine dek çok çeşitli konuları kapsar. Zaire'nin Ituri yağmur ormanlarında besin kaynaklarının kalori ve besinsel değerlerini özenle hesaplayan etnograf Teresa ve John Hart'm (1996) araştırmalarından elde ettikleri bulgular, orman avcı toplayıcıları Mbuti Pigmelerinin ticaret yaptıkları çiftçilerden bağımsız yaşayamayacaklarını göstermekteydi. Mark Flinn de (1986) Trinidad'daki bir köyde toplanmış soyağaçsal, demografik ve ekonomik verileri incelediğinde, cinsel üreme ve ebeveyn-yavru etkileşimi konusunda ki-

mi ilginç olgular bulmuştu. En fazla toprağa (en önemli kaynak) sahip erkek ve kadınların en çok yavruya sahip olduğunu; bir erkeğin sahip olduğu toprağın miktarı arttıkça cinsel ilişkiye girdiği kadınların sayısının da arttığını ve ebeveynleri köyde yaşayan genç yetişkinlerin (özellikle erkeklerin) ebeveynlerinden ayrı yaşayanlara göre daha çok çocuk sahibi olduklarını bulmuştu. Bu araştırma servet ve aile bağlarının üreme ve doğurganlık üzerindeki etkilerini göstermektedir. Antropolojiye canlılık veren araştırma alanının bu genişliğidir. Antropologlar sürekli olarak insan varoluşunun özünü sorgular ve pragmatik olanların yanısıra, felsefî sorular da sorarlar.

Antropolojinin bütünsel kapsamı tekil bir birey tarafından denetlenemeyecek derecede geniştir. Dahası, geniş araştırma alanının akademik ortamlardaki örgütleniş tarzı da yakın zamana dek antropologlardan çoğunun istihdam edildiği üniversiteler arasında değişkenlik göstermektedir. Disiplinin ilk itimini aldığı Birleşik Krallık'ta [Britanya] kültürel inceleme ya da buradaki adıyla "sosyal antropoloji", biyolojik antropoloji, dilbilim ve prehistorik arkeoloji, idarî açıdan ayrı bölümlerde öğretilmektedir. Bu örüntü bütün Avrupa'da kabaca tekrar edilmektedir; ancak pek çok Avrupa üniversitesinde biyolojik antropoloji tıp okulları içine dahil edilir; örneğin Alman üniversitelerinde "antropoloji" terimi dahi öncelikle biyolojik araştırmalara gönderme yapmaktadır. Kısacası alan, genellikle birbirinden farklı görülen entelektüel bölgeleri kapsamaktadır: Folklor ve etnomüzikolojiyi de kapsayan güzel sanatlar ya da beşeri bilimler, sosyoloji, siyasal bilimler ve iktisadı kapsayan toplum bilimler ve genetik, paleontoloji ve primat incelemelerinin de dahil olduğu doğa bilimleri. Türkiye'de, antropologların çoğu kültüre ilgi duymakta ve sosyoloji bölümlerinde ders vermektedir ki, bu da bu alanlar arasındaki entelektüel bağları yansıtır. Tarihsel ve pratik nedenlerden ötürü antropoloji dalı Kuzey Amerika'da dört altdisiplin halinde örgütlenmiştir: Biyolojik antropoloji, arkeoloji, dilbilimsel antropoloji ve kültürel antropoloji. Ne var ki, bu inceleme alanları arasındaki farklılıklar, bir alandaki fikir ve bulguların diğer alanlardaki bulgu ve araştırmaları dinamik etkileyiş tarzından daha az önemlidir.

Paleontolog Sam Marquez Zambia'da bulunan, "Broken Hill" olarak bilinen ve 300 bin yıl öncesine ait olduğu belirlenen en önemli arkaik *homo sapiens*lerden birine ait iskelet kalıntısıyla birlikte. Dr. Marquez bu iskelet kalıntısı ve Londra Müzesi'ndeki diğer neanderthal dönem öncesi buluntular üzerinde çalıştı. (Fotoğraf Dr. Sam Marquez)

Ulusal Arkeoloji Enstitüsü'nden bir Gürcü arkeolog, Bakü-Tiflis-Ceyhan Ham Petrol Boru Hattı üzerinde yürütülen kazılardan elde edilen çanak-çömlek kalıntılarıyla birlikte. Bu örnekler ilk tarım dönemine tarihlendirilmektedir. (Fotoğraf Daniel Bates)

Amerikalı arkeolog George Bass ve meslektaşları Bodrum kıyısındaki bir sualtı keşfinden dönerken. (Fotoğraf Ron Carlson)

Biyolojik Antropoloji

Geçmişteki ve günümüzdeki insan türünün incelenmesine biyolojik antropoloji (ya da alternatif olarak fiziksel antropoloji) adı verilmektedir ve üç merkezî inceleme alanıyla ilgilidir. İlki, türümüzün evrimsel tarihinin yeniden inşa edilmesi ve soyumuzun diğer primatlardan ayrılmasına neden olan değişimlerin betimlenmesi ve açıklanmasıdır. İkinci alan yaşayan insan toplulukları arasındaki biyolojik farklılaşmanın betimlenmesi ve açıklanması ile ilgilidir; bu tür araştırmalar genetik çeşitlenme ile çevresel ya da kültürel etkenler arasındaki ilişkileri de kapsar. Biyolojik antropoloji içinde önemli bir uzmanlık dalı oluşturan üçüncü alan olan primatoloji, primat akrabalarımızın, onların ekolojilerinin, evrimlerinin ve toplumsal davranışlarının incelenmesini içermektedir.

Arkeoloji

Biyolojik antropoloji nasıl insanın fiziksel evriminin birbirini izleyen aşamalarını yeniden inşa etmeye çalışıyorsa, arkeologlar da insanın kültürel evrim süreçlerini ve bu süreçlerin

dünyanın farklı bölgelerindeki etkilerini yeniden inşa etme uğraşındadırlar. Arkeoloji, maddî kültürle, yani insanların yarattığı mamuller ve mimarî ile davranış arasındaki ilişkilerin incelenmesidir. Arkeologlar önceki halkların yaşam tarzlarını ve bu yaşam tarzlarının değişim süreçlerini araştırırlar. Arkeolojinin merkezini genellikle *prehistorya* adı verilen erken dönemlerin incelenmesi oluşturmakla birlikte, yakın tarih de araştırılır. Örneğin ABD'deki tarihsel arkeologlar genellikle Kuzey Amerika sömürge çağının gündelik yaşam biçimleriyle ilgilidirler. İlerleyen bir alan olan sualtı arkeolojisinde, benzer biçimde çeşitli dönemlere ait batıkların kalıntıları yaşamın çok az belgelenebilen yönlerine ışık tutmakta kullanılır.

Dilbilimsel Antropoloji

Dil, kültürün kuşaktan kuşağa aktarılmasında ilk araçtır. Türümüzün fiziksel evrimde aldığı yönü büyük ölçüde konuşma yeteneği belirlemiştir. Modern insanlarla iki buçuk milyon yıl öncesi atalarımız arasındaki en önemli anatomik farklılık beynin boyutudur ve dilin gelişiminin insan beyninin günümüzdeki boyutunu almasına katkıda bulunduğu kuşku götürmez bir gerçektir.

Kuramsal dilbilimle karşılaştırıldığında, dilbilimsel antropoloji (gerek tarihöncesi gerekse modern) yazılı olmayan dillere, bir dilin içindeki farklılaşmalara ve dilin toplumsal kullanımına öncelik vermesiyle ayırt edilir. Dil antropologları, bir dilin inşa ediliş ve kullanılış

Antropolog Nancy Flowers Amazon toplulukları üzerinde uzun zaman çalıştı, bu toplulukların dinsel inançları, çocuk bakım yöntemleri ve dilleri gibi çeşitli konularda veri topladı. Fotoğrafta Nancy Flowers dinsel bir ayin hakkında verdiği topluluktan bir kişinin verdiği bilgileri kaydederken görülüyor. (Fotoğraf Nancy Flowers)

tarzlarını, insanların sesleri sözcükler, sözcükleri de anlamlı cümleler halinde bir araya getirme tarzlarını sistemli biçimde incelerler; dilin kökenini ve günümüzde insanların konuştuğu dillerin evrimini araştırırlar ve nihayet, dilbilimsel antropolojinin yakın zaman önce geliştirilmiş bir dalı olan toplumsal dilbilim araştırmaları aracılığıyla, dil ile toplumsal ilişkiler arasındaki bağlantıyı keşfederler.

Kültürel Antropoloji

Bu kitabın konusunu oluşturan (ve özellikle Birleşik Krallık ve Avrupa'da sosyal antropoloji adını alan) kültürel antropoloji, hem belirli çağdaş insan toplumlarının hem de insan kültürünün altında yatan örüntülerin incelenmesidir. Bu inceleme, ayrıntılı tekil kültür incelemelerini (etnografya) ve kültürel biçimleri ayırt etmek üzere verilerin tahlil ve yorumunu (etnoloji) içermektedir.

Etnografya

Sözcük anlamı "halklar hakkında yazmak" olan etnografya çağdaş kültürler hakkında alan araştırması ya da birinci elden inceleme aracılığıyla bilgi toplamak anlamına gelmektedir. Etnograflar genel olarak kültürlerini betimlemeye çalıştıkları insanlar arasında bir yıl ya da daha uzun bir süre yaşar, onları gözlemler ve mülâkatlar yaparlar. Alan araştırmaları sırasında ekonomik

Kuzey İran'daki Yomut Türkmenlerinin geleneksel ezgilerinin kaydı yapılıyor. (Fotoğraf Daniel Bates)

süreçler (popülasyonun maddî geçim tarzları), teknoloji (gereçler ve kullanım yöntemleri) toplumsal örgütlenme (evlilik anlaşmaları, ailelerin örgütleniş tarzları ve akrabalık tanımları), siyasal davranış (toplum içinde eylem gruplarının oluşumu, anlaşmazlıkları çözümleme yöntemleri, dış gruplarla baş etme yolları, topluluğu etkileyen kararları alma tarzları) ve nihayet grubun çevrelerindeki dünyayı açıklama ve denetim altına alma yolundaki dinsel, büyüsel ve/veya bilimsel stratejileri üzerine veriler toplayabilirler. Etnografların ilgi alanları kültürün kendisi kadar çeşitlidir. Etnograflar bir toplumun genel görünümünü elde edebilir ya da belirli bir sorun üzerinde yoğunlaşabilirler. Örneğin biri Jamaica'da ideoloji, ekonomik faaliyetler ve kız çocukların kayırılması arasındaki ilişkiyi incelemek üzere (Sargent ve Harris, 1992) alana çıkarken, bir diğeri, modern Samoa'da erkek travestiliğinin doğasını inceleyebilir (Mageo, 1992).

Etnoloji

Kültürel antropologlar etnograf olarak çağdaş halkları incelemekte ve *betimlemektedir*. Etnolog olarak ise, betimlemenin ötesine geçerek alandan ya da başka yerden toplanan verileri *yorumlamaya* ya da *açıklamaya* çalışırlar. Etnoloji, toplumsal davranışı yöneten genel örüntü ve kuralların ortaya çıkartılmasıdır. Bu kuralları formüle etmek ya da kültürel örüntüleri tanımlayabilmek için etnologlar alan araştırmacılarının birkaç kuşak boyunca bütün dünyadan topladıkları etnografik verileri kullanabilir. Eğer çok sayıda toplumdan elde edilen veriler genel bir örüntüyü –örneğin küçük ölçekli tarım ile geniş aile haneleri arasında bir ilişki– ortaya koymaktaysa, o zaman etnolog daha fazla toplumdan edinilmiş verileri gözden geçirerek bu örüntünün genelde doğru olup olmadığına bakacaktır. Eğer öyleyse, bu gözlem bir bütün olarak insan toplumunda aile ve hane örgütlenişiyle teknoloji arasındaki ilişki konusunda bir genellemenin temeli olarak kullanılabilecektir. İnsan gruplarının yaşamlarını nasıl örgütlediğine ilişkin kavrayışımız bu şekilde giderek genişlemiştir; bu yolla, evlilik, öğrenme ve insan bilişimi; hatta savaşın, aile içi şiddetin ve ırkçılığın nedenleri dahil insan kültürüne ait olguları daha iyi anlayabilmekteyiz.

Antropoloğun Bakış Açısı

Bütün antropologlar uzmanlaşma ve ilgi konularını düzenlenebilir oranlara küçültme eğilimindedirler. Ama belli sorunlara yöneldiklerinde dahi, geniş bir bakışı sürdürmeye çalışırlar. Kısacası, antropolojiyi diğer toplum bilimlerinden ayıran şey insanlığın doğasına ilişkin araştırmalarının kapsayıcılığıdır. Antropolojinin ayırt edici özelliklerinden biri olan bu perspektif genişliği antropolojik araştırmanın iki öncülünde sergilenir: bütüncülük ve kültürel görecilik.

Bütüncülük

Bütüncülük hiçbir karmaşık varlığın yalnızca parçalarının toplamı sayılamayacağı yolundaki felsefî görüştür. Antropolojinin bir ilkesi olarak insan yaşamının herhangi verili bir yönünün insan yaşamının diğer yönleriyle ilişkileri içinde incelenebileceği varsayımıdır. Antropologlar belli soru ya da sorunları daha geniş bir bağlam içinde anlamaya çalışırlar. Geleneksel tıp, çocuk doğurma ve ebelik pratiklerini anlama çabasıyla kırsal Malezyalı kadınlarla çalışan Carol Laderman şöyle yazmaktadır:

ANTROPOLOJİDEN YARARLANMAK

Başka Zaman ve Başka Yerlerden Etnoloji ve Etnografya

Antropolojik kuram Batı'da uzun bir bilimsel araştırma geleneğinin ürünüdür. Ancak bu geleneğin ötesinde, antropoloji özünde insan toplumu kadar eskidir. Bu disiplinin gerisinde araştırma ve betimleme ruhunun evrensel doğası yatmaktadır.

Hu'nun Sorusu'nda tarihçi Jonathan Spence, John Hu adlı bir etnograf adayının serüvenlerini ve başına gelenleri betimler. 1722'de Kanton'daki Cizvit misyonu mensuplarından Çin edebiyatı uzmanı Peder Jean François Foucquet'nin Fransa'ya kralın kütüphanesi için bir koleksiyonla dönmesine izin verilmişti. Çinli bir hat ustası ve sekretere gereksinimi vardı; misyonun kapıcısı Hu'yu da yanında götürdü. Hu az çok eğitimliydi; Hıristiyanlığa geçmişti ve Batı'yı görmeyi çok istiyordu. Foucquet şu kaydı da düşmekteydi: "Hu döndüğünde gezilerini kendisine ülkesinde ün kazandıracak bir kitapta toplamak istiyordu" (Spence, 1988, s.25).

Ortalama bir insanı dünyayı görme hevesinden vazgeçirecek uzun ve zorlu bir yolculuğun ardından, Hu ve üstadı Fransa'da Port Louis'ye vardılar. Bir kez karaya ayak bastıktan sonra, Hu yerlilerin âdetlerini araştırmaya koyuldu. Ancak modern etnografların gayet iyi bildiği hataları yaparak yoldaşlarını önce şaşırttı, sonra da kızdırdı: Normal bir yatakta yatamıyor, (yerlilerin uğursuz gece buhurları konusundaki inançlarına aldırmadan) pencereleri açıp yerde yatmakta ısrar ediyor, davetsiz olarak sürekli mutfakları dolaşıp yiyecek örnekleri topluyor, sahibinin bir anlık dalgınlığından yararlanarak bir atı ödünç alıp kenti keşfe çıkıyordu. Azarlandığında ise, hiçbir pişmanlık belirtisi göstermeksizin, başıboş bırakılmış bir atı başkasının neden kullanamayacağını soruyordu. (Spence 1988, s.51)

Foucquet'nin dehşet dolu bakışları altında Hu Fransa'yı boylu boyunca yürüyerek kat etmek istediğini açıkladığında, apar topar paketlenip bir arabayla Paris'e doğru yola çıkartıldı. Yine de, merakı başına bir sürü iş açacaktı: Hu değirmenleri incelemek için arabayı durdurdu, yol boyu bahçelerden meyve örnekleri toplamak için arabadan atladı ve bir gece, bir handa en güzel ceketini bir dilenciye verdi. Yol arkadaşları deli olduğundan kuşkulanmaya başlamıştı. Paris'e vardığında, pek az öğrendiği Fransızcasıyla çılgın keşiflerini sürdürmesi, yerli halkta aklını yitirdiği izleniminin doğmasına yol açacaktı. Gözlem ve deneyimleriyle yetinmeyip, erkeklerle kadınların kilisede Çin'de âdet olduğu gibi ayrı oturması gerektiğini vazetmeye başlamıştı. Sonunda rehberi ve yoldaşları onu bir akıl hastanesine teslim ettiler; burada iki yıl boyunca yarı çıplak, sefalet içinde yaşadı. Bir rahibin yardımıyla ülkesine geri gönderildi ve son günlerini Çin'de çocuklara egzotik Batı masalları anlatarak geçirdi.

Hu'dan daha başarılı bir Çinli "etnograf" ise, İ. S. 7. yüzyılda Hindistan'a giden Hiuen Tsiang'dı. Hiuen Hint toplum ve kültürünü günümüzdeki kitaplara yakın bir tarzda, sistemli bir biçimde betimledi. Betimlemeleri arasında, başka konuların yanısıra, ölçüm birimleri, takvim, kentler ve binalar, giysiler, temizlik, dil ve sanatlar, evlilik ve eğitim de yer alır. Kastlara ilişkin betimlemeleri, kaydettiği ayrıntılara dair bir fikir vermektedir:

Ailelerin bölünmesi konusunda dört sınıf bulunmaktadır. İlkine temiz davranışlı insanlar, yani Brahman (Po-lo-men) denir. Dindar bir yaşam sürerler, saf bir hayat sürdürürler ve ilkelere titizlikle uyarlar. İkincisine kraliyet kastı yani Kshatriya (T'sa-ti-li) denir. Çağlar boyu yönetici sınıfı oluşturmuşlardır ve kendilerini erdem (insanlık) ve

sevecenliğe adamışlardır. Üçüncüsü Vaisyas (Fei-sheli), yani tacirler sınıfıdır. Ticarî mübadeleler yürütür ve yurt içinde ve dışında kâr peşinde koşarlar. Dördüncüsü Sûdra (Shu-t'o-lo) ya da tarım sınıfıdır. Toprağı sürer ve ekerler. Bu dört sınıfta temizlik ve pislik herkesin yerini belirler.

Arap misyoner İbn Fazlan İ.S. 922'de halifesi tarafından Rusya'ya gönderilmişti. Volga boylarındaki Viking kamplarına ilişkin birinci elden tek anlatıyı ona borçluyuz. Pek çok inançtan misyonerler gibi İbn Fazlan da gözlemlerini zaman zaman "barbarca" âdetlere ilişkin olumsuz yargılarla donatmıştır. Yine de, büyük ahşap evlerde yaşayan Vikinglerin siyasal hiyerarşilerine, âdetlerine, ticarî serüvenlerine ve gündelik yaşamlarına ilişkin canlı bir betimleme bıraktı geriye. Araştırıcı ruhu, onu cenaze törenlerini kaydetmeye sevketmişti:

Nihayet, içlerinden önemli birinin öldüğü haberi bana ulaştı. Onu bir mezara yatırıp üzerine bir çatı örttüler ve giysilerini biçip dikme işlemleri tamamlanana dek on gün orada beklettiler. Şöyle oluyor: Ölen yoksul bir kişiyse onun için küçük bir sandal yapıp içine koyar, sonra da sandalı ateşe verirler; eğer zengin biriyse, mallarını bir araya getirip üçe bölerler: Üçte biri ailesine verilir; ikinci payla kendilerine 'nabid' (bira) çekip köle bir kızın kendini öldürüp efendisiyle birlikte yakıldığı gün içerler. Nabid'i gün ve gece boyu, kendilerini kaybedene dek içerler. İçlerinden birinin elinde sürahiyle ölmesi ender değildir. Yüksek bir bey öldüğünde, ailesi köle kızlara ve hizmetkârlara sorar: "Hanginiz onunla birlikte ölmek istiyor?" İçlerinden biri cevaplar: "Ben." Bunu dedikten sonra, bağlanır. Sözünü geri alması mümkün değildir. Bunu istese de izin verilmez. Kendini feda eden çoğunlukla genç hizmetkâr kızlardan biridir.

Batılı olmayan ilk etnografların başka pek çok örneği bulunsa da, evrensel olan sadece etnografik ruh değildir. Kültürel dünyaya ilişkin çeşitli kuramlar biçimlendirme ya da bunları sistemleştirme geleneği de uzun bir geçmişe dayanır. 1332'de Tunus'ta doğan İbn Haldun, etkili bir devlet adamı ve bir filozoftu; onun eserleri bugün de okunmakta ve değerli bulunmaktadır. İspanya'daki İslâm bölgelerinde valilik yaparken ve Hıristiyan saraylarında elçi olarak dolaşırken gördüklerini dikkatle kaydetmişti. Ama gözlemlerle yetinmemiştir. Yüksek düzeyde eğitim görmüş biri olarak, hanedanların neden yükselip çöktüğünü, büyük imparatorlukların neden genişleyip yıkıldığını, insanların neden gruplar halinde örgütlenip çadırlarda, kentlerde ve köylerde yaşadığını anlamak istiyordu. "Dışsal verilerin gerisinde, anlaşıldığı takdirde nedenleri ve nasılları açıklayabilecek, görüneni anlaşılabilir kılacak içsel, rasyonel bir yapının bulunduğunu" (aktaran Mahdi, 1971, s.48) düşünüyordu.

İbn Haldun'un kültürel evrim kuramı ve tarihin yasası olarak gördüğü şey oldukça karmaşıktır. Ancak çağdaş kuramsallaştırmalardan pek farklı değildir. Örneğin hanedan ve imparatorlukların genelde beş evreden geçtiğini söylüyordu: (1) Mevcut rejimin yıkılması; (2) Bir devşirme ve bütünleşme dönemiyle yeni rejimin tahkim edilmesi; (3) Fetih ve genişleme; (4) Bir imparatorluk zaferi ve "hoşnutluk" dönemi ve (5) Gerileme ve çöküş. Bu yaklaşımı ilginç kılan, her bir evreyi bir sonrakine yönelten mekanizmaları, yeterli bir değişim kuramının yapması gerektiği üzere varsaymasıydı:

Beşinci evre, israf ve çarçur etme evresidir. Bu evrede yönetici, atalarının biriktirdiği (hazineleri), yakın çevresi ve taraftarlarına (aşırı) cömert davranarak, zevk ve eğlence için harcar. Aynı zamanda, çevresine (devletin) en önemli işlerinin emanet edildiği kötü, alt sınıf takipçiler toplanır; bunlar bu işlerin gerektirdiği vasıflara sahip değillerdir; hangisini çözeceklerini, hangisine dokunmayacaklarını bilemezler. (Buna ek olarak) yönetici, seleflerinin takipçilerini ve halkının büyük yanaşmalarını yok etmeye çalışır. Böylelikle ondan nefret eder, desteklerini çekerler. (Dahası) ücretlerini kendi zevki için çarçur edip kendilerini huzuruna kabul etmediğinden ve onları gözetmediğinden, askerlerinin çoğunu yitirir. Böylece atalarının attığı temelleri ve inşa ettiklerini yıkar.

> Antropolojinin gücü bir çelişkide yatar. Antropolojinin geniş felsefî ve kuramsal kaygılarına belirli bir mekân ve zamanda yaşayan belirli bir halkın incelenmesiyle yaklaşılmalıdır. Ama tikeli anlayabilmek için ona genelci bir bakış açısıyla yaklaşmalıyız. Araştırmalarımızın özgül doğası araştırma alanım sınırlandırmamalıdır. Veriler, ilk bakışta sorunla ancak marjinal bir ilgisi varmış gibi gözüken alanlardan da toplanmalıdır. Örneğin bir halkın beslenme alışkanlıklarını anlamak, iktisat ve ekolojilerinin yanısıra, dinsel, toplumsal ve estetik ideolojilerinin bilgisini de gerektirecektir. Çocuk doğurma pratiklerinin tahlili, cinsiyet rolleri, evlilik ve boşanma kuralları, çocuk doğumunda görev alanların statü ve eğitimlerinin yanısıra, bu pratiklerin bünyesinde yer aldığı tıp sisteminin araştırılmasını da içermelidir (Laderman, 1983, s.1).

Bütüncü bir bakış açısı benimsemekle antropolog, örneğin insan biyolojisinin incelenmesini insanın toplumsal davranışının incelenmesinden ayıran ya da toplum bilimlerini sosyoloji, psikoloji, tarih ve iktisat gibi alanlara bölen akademik engellerden bazılarının üstesinden gelebilmektedir. İnsan varoluşunun herhangi bir yönünü derinlemesine anlayabilmek için uzmanlaşma gerekli olsa bile, bunun sakıncaları da vardır. Bunlar arasında en önemlisi, belli bir olgunun, araştırmacının kendi disiplininin sınırları dışında yatan önemli neden ya da sonuçlarını göz ardı etme eğilimidir. Antropoloji, bütüncü bir bakış açısını benimsemekle bu tehlikenin üstesinden gelmeye çalışır.

Dolayısıyla, Brezilya'da çocuk beslenmesini inceleyen bir araştırmacı, olasılıkla ebeveynlerin işinin aile diyetini nasıl etkilediğine, beslenmede farklılıkların nasıl ortaya çıktığına ve bunların sürmesinin nedenlerine bakacaktır. Etnik gruplar arasında beslenme farklılıklarının siyasal anlamları da incelenebilir. İnsan beyninin evrimini inceleyen biyolojik antropolog yalnızca fosil kafataslarının boyut ve şekillerini değil, her biri beynin evrimiyle ilintili olan dil, alet imalatı, toplumsal örgütlenme, avcılık ve toplayıcılık tekniklerine ilişkin kanıtlara da bakacaktır. Benzer biçimde, prehistorik döneme ait taş gereçleri inceleyen arkeolog ve dilin kökenlerini araştıran dilbilimci de bütün bu konuları (ve başkalarını da) hesaba katacaktır. Jeologlar, paleontologlar, botanikçiler, zoologlar, genetikçiler, fizikçiler, coğrafyacılar ve diğer alanlardaki uzmanlar bu konulara ilişkin bilgi sağlarlar. Biyolog E. O. Wilson'ın zarif bir dille ifade ettiği gibi, "Yalnızca hücre biyolojisi ve ekolojide değil, bilimin bütününde bugün en büyük hedef, karmaşık sistemlerin doğru ve eksiksiz betimlenmesidir" (1998, s.85). Açıktır ki en karmaşık sistem, insanınkidir.

Kültürel Görecilik

Antropolojik perspektifin ikinci önemli ilkesi, kültürel görecilik, yani öteki halkların âdet ve inançlarını kişinin kendi kültürünün değil, onların kültürünün bağlamı içinde görebilmesidir. Bu yetenek kendiliğinden gelişmez. Algılarımız belirgin biçimde kültürümüze uyarlanmıştır. Dolayısıyla, yüzünde ayinsel yara izleri olan bir Afrikalı erkek bize olasılıkla garip görünecektir. Tanıdık olmadığımız besin tercihleri de mide bulandırıcı görünebilir. Söz konusu pratik salt bir zevk değil de ahlâksal saydığımız bir konuyla ilişkili olduğunda –örneğin kimi Afrika topluluklarında görülen kadınların cinsel organlarının yaralanması ya da Venezuela Yanomamölerinin kız bebekleri öldürme pratikleri gibi– tepkilerimiz çok daha şid-

detli olabilir. Nesnellik adına kimi kültürel önyargılarımızı bir kenara bırakmak daha kolay olsa da, etnograf bir noktada kendi ahlâkı ve bunun kültürel kaynakları üzerinde düşünmek zorunda kalır.

Kültürel benmerkezciliğe, yani diğer toplumlarm âdetlerini kendi standartlarına göre yargılama eğilimine etnikmerkezcilik denir. Bu yalnızca Batılı toplumlara özgü bir olgu değildir. Her toplumda insanlar, dışarlıklılara ve onların âdetlerine kuşku ve genellikle hoşnutsuzlukla bakma eğilimindedir. Çocuk katlini acımasız ve doğadışı sayıyorsak, bunu uygulayan halklar da yaşlıları huzurevlerine kapatma yolundaki yaygın Avrupa âdetine aynı gözle bakabilirler. Aslında çocuk katli, genellikle besin kıtlığının yaşandığı zamanlarda yeni doğan bir bebeği başka bir çocuğun yaşamını güvence altına almak için kurban eden ebeveynlerin aldığı aşırı bir önlemdir.

Kültürel farklılıkları kültürel görecilik prizmasından gördüğümüzde, başka kültürlere empati, anlayış ve bilimsel nesnellikle yaklaşabiliriz. Gerçekten de antropolojinin dünyaya sunacağı bir mesaj varsa bu, iletişim, ticaret ve yolculuk ağlarının farklı kültürlerden insanları birbiriyle sık sık temasa geçirdiği küreselleşme çağında kültürel göreciliğe olan gereksinimi vurgulamaktır. Bu temasın sonuçlarından biri AIDS gibi bulaşıcı hastalıkların yayılmasıdır. AIDS'i önlemede antropolojinin kullanımını ele alan çerçevede (bkz. "Antropologlar ve AIDS" başlıklı çerçeve, s.16) görüleceği gibi, kültürel görecilik antropologların AIDS'in önlenmesine yönelik kültürel açıdan duyarlı programların hazırlanmasına katkıda bulunmalarına yardımcı olur.

Ancak kültürel göreciliğin doğasında –evrensel insan hakları tartışmasında giderek merkezî bir yer alan– bir ikilem bulunmaktadır. Kültürel göreciliği temel sivil ve insan haklarının çiğnenmesini haklı göstermede kullanabilir miyiz? Eugene Hammel Bosna ve Hırvatistan'daki kanlı çatışmalara ilişkin olarak, kişinin aşina olduğu bir toplumu savaş alevleri sardığında, ahlâk sahibi her insanın yapacağı gibi antropoloğun savaş suçlarına karşı tavır alması gerektiğini yazmaktadır. Siyasal güdümlü tecavüz, sivil katliamı ve işkence gibi suçlar, bunları sürdürenlerce meşru sayılsa ve maruz kalanlarca beklenen bir durum olsa da, haklı bulunamaz (Hammel 1994). İkilem şuradadır ki, toplumun değer sistemini (örneğin evrensel sivil ve insan hakları kavramlarını) yaygınlaştırırken, kendi ahlâk standartlarımızı diğer toplumlara dayatmaktayız.

Gelişmenin etkisi antropologların geleneksel ilgi alanı olan yerli halkların kültürlerini yıkım tehdidiyle karşı karşıya bırakırken, artan sayıda eylem yönelimli antropolog, kayıtsız, nesnel bir duruşun olanaklı olduğu ve toplumsal konularda suskunluğun tarafsızlığa eşit olduğu yolundaki fikirleri sorguluyor. Bu antropologlara göre sesini yükseltmeme ve taraf olmayı reddetme statüko destekçiliği anlamına gelmektedir. Bu antropologlar alan araştırıcısının rolünün incelenen halkın kaynaklara erişimini mümkün kılmak, olası alternatifleri görmelerine ve kendi görüşlerini seslendirmelerine yardımcı olmak olduğunu savunmaktadırlar. Onlar, sömürü karşısında eylemsizliğin gerekçesi olmadığı sürece kültürel göreciliği destekliyorlar.

ANTROPOLOJİDEN YARARLANMAK

Antropologlar ve AIDS

Çoğu hastalığın bulaşma hızı ve risk altındakileri etkileyen kültürel bir bileşeni olsa da, olasılıkla hiçbir ölümcül salgın, AIDS kadar davranış örüntüleriyle bağıntılı değildir. Belirtilerin ortaya çıkışından önceki uzun enfeksiyon sürecinde hastalık cinsel ilişki ya da kan nakliyle bulaşabilmektedir. 1981'den bu yana, ABD'deki AIDS'li yetişkinlerin çoğu eşcinsel ya da biseksüel erkekler (% 65) ve eşcinsel ya da biseksüel erkek damardan uyuşturucu kullanıcıları (% 8) idi; geri kalan kurbanların önemli bir kesimi (yaklaşık % 21) ise, heteroseksüel uyuşturucu kullanıcılarından oluşmaktaydı; vakaların yalnızca % 6'sı heteroseksüel ilişki ya da kan nakli sonucu ortaya çıkmıştı (Curran, vd., 1988, s.19).

Ancak, 1982'den bu yana San Francisco'daki AIDS bağlantılı konularla uğraşan Antropolog E. Michael Gorman'ın da işaret ettiği gibi, eşcinsel kültürü yalnızca, "yoğun bir cinsel yaşam tarzını" kabul etmiş daha geniş heteroseksüel toplumda neler olup bittiğini yansıtmaktaydı (Gorman, 1989, s.196 vd.). Gorman, antropolojinin yüksek risk taşıyan davranışları tanımlayarak, davranışı değiştirmeye yönelik koruyucu eğitsel önlemler geliştirerek ve cinsellik, özellikle de eşcinsellik konusunda daha fazla bilgi toplayarak AIDS'in doğasını anlamaya yardımcı olabileceğini yazmaktaydı. Tespitlerine göre, ABD'de kentsel bölgelerde belirgin bir eşcinsel yaşam tarzı gelişmişti: ayırt edici argoları, ayırt edici toplumsal alışkanlıkları, kiliseler, bankalar ve klüpler gibi özel kurumları ile, "erkek ve kadın eşcinseller kimi etnik cemaatlerin özelliklerini edinmişlerdi". Bu da antropoloğa, hastalıkların kültürel gelişmeyi nasıl şekillendirdiğini görmesine olanak sağlayacak bir pencere açmakta ve bir hastalığın kültürel çevresini araştırmayı sağlayacak bir araç sunmaktaydı.

Uganda'da AIDS kurbanları için tahsis edilmiş bir köy mezarlığı. Bu hastalık bu ülkedeki neredeyse her topluluğu etkiledi.

Ama AIDS küresel bir sorundur ve ABD'de uygun olan tepkiler, başka yerde olmayabilir. ABD'de AIDS'in iki damgalanmış alt kültürün hastalığı olduğuna ilişkin bir kanı vardır: erkek eşcinseller ve damardan uyuşturucu kullanıcıları. AIDS'in Kuzey Amerika'dan sonra en fazla görüldüğü Afrika'da ise, kentsel seçkinlere özgü heteroseksüel bir hastalık olarak görülmektedir. Daha 1985'te mülakât yapılan pek çok Afrikalı, AIDS'i Avrupalıların Afrikalı âşıkları engellemek için icat ettiği hayalî bir hastalık olarak görmekteydi; ancak 1987'ye gelindiğinde çoğu, hastalığın ölümcül doğasını ve önlenmesindeki yetersizliklerin farkına varmıştı.

Antropolog Christine Obbo Ugandalıların hastalıkla baş etme çabalarını incelemekte ve Uganda koşullarında yabancı örnek ve yaklaşımların yararsız kaldığı noktaları işaret etmektedir (Obbo, 1988, s.192-197). Uganda'da insanların hastalıkları "Afrikalı" ve "yabancı" olarak sınıflandırdığını yazmaktadır;

1982'de AIDS vakaları görülmeye başlandığında, bir kez daha Avrupalıların getirdiği yabancı bir hastalık damgasını yemişti (Obbo, 1988, s.191-192). İnsanlar hastalığa "sıska" adını vermekteydiler, çünkü gözle görülür semptomlarından biri de hızlı kilo kaybı idi ve korkutucu sonuçları kısa sürede görüldü. AIDS'in kanla bağlantılı oluşu güçlü kişisel ve simgesel imgelere yol açmaktaydı; bunların bir bölümü, riskli davranışlardan kaçınmaya yönelik eğitim kampanyalarını güçleştirmekteydi. Obbo Uganda'da etkin AIDS programlarını yürürlüğe sokabilmek için baş edilmesi gereken bir dizi mitosu tanımlamaktadır; bunlar yalnızca yabancıların Afrikalılara ilişkin mitosları değil, Afrikalı seçkinlerin kırsal kesim insanları ve kadınlara ilişkin mitoslarıdır (Obbo, s.192). Bazı mitoslara göre, Afrikalılar yalnızca fiziksel açıdan cinsel ilişkiye düşkün olmakla kalmayıp, cinsellikle ilişkili konulardan söz etmekten de hoşlanmaktadır. Kimi dans ve ayinler cinselliğe göndermede bulunsa da, insanlar genelde mecazlar kullanarak "kaba" dilden kaçınırlar. Eğitim çabaları da buna uygun biçimde sunulmalı; incitici olmamalıdır. Bir başka mitos, bedeni yaralama ve kadın sünnetinin yaygın olduğu ve bunun da bir AIDS vektörü oluşturduğu yolundadır. Uganda'da kadın sünneti yaygın değildir ve bunu bir hastalık nedeni olarak göstermek, gerçek nedenler konusunda yanıltıcı olmaktadır (Obbo, s.193). Kentsel seçkinlerin köylülere ilişkin bir yanılsaması, güvenli cinsellik için prezervatif kullanmaya teşvik edilmemeleri gerektiğidir; onları birden fazla kez kullanacaklarına inanılmaktadır (Obbo, s.193). Obbo gerçeğin bunun tam tersi olduğunu söyler. İnsanlar cinsel beden salgıları konusunda titizdirler; köylüler prezervatifi iyi bilmekte, ancak penisilin iğnelerinin cinsel yoldan bulaşan hastalıklara karşı yeterli önlem oluşturduğunu düşündüklerinden, kullanmayı yeğlememektedirler (Obbo, s.193). Obbo'nun tartıştığı son bir mitos ise, kentlerdeki bütün bekâr kadınlar dahil fahişelerin hastalığın bulaşmasından sorumlu olduğu yolundadır. Bu inanış, fahişelerin köylerine geri gönderilmeleri yolundaki önerilerin gündeme gelmesine yol açmıştır. Kadınları damgalaması bir yana, bu fikir büyük bölümü fahişe olmayan kadın ya da erkek HIV taşıyıcılarının, uzun süre hiçbir belirti sergilemeksizin hastalığı bulaştırabildiği gerçeğini görmezden gelmektedir. Kısacası, AIDS'e ilişkin herhangi bir mesaj, hedef kitlesi için erişilebilir bir kültürel ortama tercüme edilmek zorundadır. Rastlantısal ilişkilerden kaçınmayı öngören Sıfır Otlama programı bu gözetilerek biçimlendirilmiştir. Yerel bir deyimin kullanılmış olması önemlidir. Örneğin, AIDS üzerine ithal bir video kaseti AİDS'i bir eşcinsel hastalığı olarak sunmaktaydı; filmin gösterimini izleyen tartışmalar ağırlıklı olarak "Avrupalıların gülünç ve garip âdetleri" üzerine odaklanmış, böylece esas konu gözden kaçmıştı (Obbo, s.192).

AIDS'i önlemek amacıyla güvenli seksi teşvik etmek için ülke çapında yürütülen bir kampanya var. Ugandalı antropologlar bu kampanyanın yürütülmesinde öncü bir rol üstlendiler.

AIDS'in bulaşma zincirlerini kırmak hızlı ve yaygın bir davranış değişikliğini gerektiriyor. Yönlendirilmiş toplumsal değişim toplumsal-kültürel dinamiğin en karmaşık ve en az anlaşılan yönlerinden biridir. AIDS ile mücadele hem kişisel, hem de siyasaldır. Kişisel ya da bireysel davranışlar (ve sorunlar) olarak algılanan şeyler, gerçekte kültürel olarak koşullanmıştır ve psikolojik beklentiler ile maddî koşullardan kaynaklanan toplumsal cinsiyet rollerinde saklıdır (Schoepf vd., 1988, s.179).

Antropolojide Nesnellik ve Bilim

Bazı antropologlar, bilim insanları olarak bilimle ilişkilendirilen nesnelliğe ulaşmak için uğraşma yükümlülüğünde olduklarını savunurlar. Bu konum, kişinin alanda kendi kültürel ve kuramsal önyargılarını askıya alıp gördüklerini kayıtsız bir tarzda gözlemlemesi ve bildirmesinin olanaklı olduğu inancına dayanmaktadır. Başka antropologlar bu yaklaşımın antropolojinin temel ilkelerinden birini, yani her bireyin kendi kültürünün ürünü olduğu gerçeğini göz ardı ettiği kanısındadır. Bu nedenle, tam nesnellik olanaksızdır. Araştırmacının kültürel arka planı, akademik eğitimi ve kişiliği, algıladıklarını ve bildirdiklerini etkilemektedir. Bu nedenle bazıları "sahne gerisine gitmenin" olanaksız olduğunu öne sürmektedir; Vincent Crapanzano şöyle der: "Yönlendirici sorular sormamamız söyleniyor; sanki yönlendirici olmayan soru varmış gibi" (akt. Berreby, 1995, s.46). Nesnellik iddiasında bulunmanın antropologların kendilerini aldatmaları olduğu söylenir.

Yakın zamanlarda bazı antropologlar antropolojinin bilimsel bir rolü olduğu savını reddetme yoluna girdiler; hatta kimi sesler her türlü bilimi reddetmektedir. *New York Times*'da yayınlanan bir makale, Clifford Geertz'in antropolojinin kendisini "nesnel bir bilim" sanmaktan vaz geçmesini sağlamak için çok şey yaptığını söylemektedir (Berreby 1995, s.44-47). Bir başka antropolog olan Steven Tyler, "postmodern dünyanın (...) bilimsel düşüncenin artık eski bir bilinç biçimi haline geldiği, bilimsel sonrası bir dünya" (1987, akt. Reyna, 1994) olduğunu söyleyecek derecede ileri gitmektedir. Burada pek çok karmaşık konu söz konusu olmakla birlikte, hepsi birbiriyle ilişkili iki soruya yönelmektedir: Bilim nedir? Antropologlar bilime katkıda bulunabilirler mi?

Bilim karşıtı bakış açısı popüler kültürde de yaygındır. Gökbilimci ve popüler bilim yazarı Carl Sagan, *The Demon-Haunted World: Science as a Candle in the Dark* (Karanlık Bir Dünyada Bilimin Mum Işığı, 1996) başlıklı kitabında, çağdaş Amerikan yaşamının kolej yerleşkeleri dahil pek çok alanında başat olan bilim karşıtı tutumu betimlemektedir. Sagan bilim ve bilimsel düşünceye karşı bu güvensizliğin izini yoldan çıkmış teknoloji korkusuna (Çernobil ya da Three Mile adasındaki nükleer kazalarda olduğu gibi) ve israflı tüketicilikle teknokratik bürokrasiye duyulan nefrete dek sürmektedir. Ancak böylesi bir "bilim karşıtı" çerçevenin, gözlemlenebilen ve sınanabilen gerçekliği reddettiği ve insanları boşinan ve metafizik açıklamalara yatkın ve bu yatkınlığı sömürme isteğindeki bireylerin sömürüsüne açık kıldığı uyarısını yapmaktadır. Sagan, bu fenomenlerin hiçbiri bilimsel olarak gözlenmemiş ve belgelenmemiş olmakla birlikte, Amerikalıların üçte birinin ölülerle temas kurduklarına, dörtte birinin yeniden bedenlenmeye ve hiç de azımsanmayacak kadarının UFO'larca kaçırıldıklarına inandıklarını (Sagan, 2000) belirtir. Carl Sagan gezegenimiz dışında yaşamın muhtemel olmamakla birlikte olanaklı olduğuna inanır; ama böyle bir yaşamla temas kurulduğuna ilişkin bir iddiası hiçbir zaman olmamıştır. Sagan, Amerikalıların artan ölçülerde rasyonel düşünce ve buluşları terk etme ve irrasyonel inanç ve fantezilere yönelme eğiliminde olduklarını, bunun da onları şarlatan ve diktatörlerin manipülasyonuna yatkın kıldığı kaygısını taşımaktadır.

Bilim ve sanat genellikle karşıt olarak ele alınmakla birlikte, antropolojiyi bilimsel geleneğinden uzaklaştırma yolundaki çağdaş çabalara yönelttiği kışkırtıcı bir eleştiride, Steven Reyna bilim ve sanat arasındaki benzerliklere işaret ediyor: "Diğer şeylerin yanı sıra sanat, deneyimin yaratıcı, imgesel bir temsilidir. Bilim bir sanattır. Diğer sanat biçimleri gibi, deneyimi temsil etmenin bir yoludur. Temsil ettiği deneyim, gerçekliktir" (Reyna, 1994, s.556). Gerçekliğin nasıl oluştuğunu anlamak için gerekli temel bilim açıklamadır; gerçekliği ne denli iyi açıklayabildiğimizi belirleyebilmek için, bilim bir sınamadır. Bilim mutlak hakikatlerin arayışı ya da somut olguların derlemesi değildir. Böyle olsaydı, antropologlar bu çabaya girişmemekte haklı olurlardı; gerçekten de bu tarz bir "bilim" kimsenin işine pek yaramazdı. Bilim yalnızca dünya hakkındaki bilgi arayışıdır.

Araştırmacı kültürel çeşitliliğin meydan okumasıyla karşı karşıya kalsa bile antropoloji bu arayışa katkıda bulunabilir, bulunmaktadır da. Eğer bu konuda kuşku varsa, insan davranışına ilişkin bugün sahip olduğumuz bilgi ile, Avrupa ve Amerika'daki antropologların İkinci Dünya Savaşı sonrası döneme girdikleri 60 yıl öncesi karşılaştırılabilir. Antropolojinin yöntemleri –gerçekte, bizatihi bilimin yöntemleri– bireylerin (ve mensubu oldukları toplulukların) doğada deneyime tepki verme süreçleriyle çarpıcı bir benzerlik sergilemektedir. Kültürel ya da başka açılardan hayatta kalma, deneyime başarılı tepkiler vermeye bağlıdır. Bilim evrensel olarak doğru olanla değil, yaklaşık olarak doğru olanla ilgilidir; yani, yeni açıklamalar ortaya çıkıncaya kadar yararlı olan açıklamalarla ilgilenir. Bilimin yöntemleri çeşitlidir ama hepsi bir çeşit sınamaya –açıklamayla deneyimin karşılaşmasına– dayanır. "Bilim reddedilirse açıklama sanatı ve gerçeklik deneyimini sınama da reddedilmiş olur" (Reyna 1994, s.557).

Belki istenen nesnellikten çok kesinlik sorunudur. Sonuçlarını değerlendirmek için olası en kesin yöntemleri kullanmakla, antropologlar kuram ve fikirlerin değerlendirilmesinde mutlak nesnelliği değilse bile en azından kıyaslanabilirliği güvence altına almaktadır. İkinci Dünya Savaşı'nı izleyen 60 yıl içinde, her türlü ölçüte göre antropoloji, insan davranışı, kökenleri, dili ve kültür tarihinin anlaşılmasına büyük katkılarda bulunmuştur. Antropoloji disiplini her ölçüte göre deneyim sınavını karşılamaktadır.

Antropologların incelemeyi seçtikleri konuların ayırt ediciliği sorunu da aynı ölçüde tartışmalıdır. Bilgi aramanın amacının bilginin kendisi olduğuna ve araştırmacıların uzun vadede insan kültürüne ilişkin anlayışımızı arttıracak sorunlara yönelmeleri gerektiğine inanan antropologlarla karşılaşabiliriz. Bu görüşü eleştirenler, disiplinin ihtiyaçlarını insan ihtiyaçlarından üstün tutmanın ahlâk dışı olduğunu ve antropologların aynı şiddetle dönemlerinin acil toplumsal sorunlarına da seslenmesi gerektiğini öne sürerler. Yalnızca kuramsal konulara odaklanan bir disiplinin yok olmaya mahkum olduğunu eklerler. Bunun iyi bir örneği, uzak duyumun yalnızca kaynakların yerini saptamada değil, yerlilerin toprak taleplerini desteklemede kullanılmasıdır. (Bkz. "Antropologlar ve AIDS" başlıklı çerçeve, s.16.)

Michael Horowitz (1994) antropolog ve diğer toplum bilimcilerden yararlanılan Dünya Bankası projelerinin, bu kişilerden yararlanıl-

mayan projelere kıyasla % 15 daha yüksek bir yatırım dönüşü sağladığını bildirir. Onüçüncü Bölüm'de sunulan Della McMillan'ın geniş vaka araştırması bunun nedenini göstermektedir. Antropologlar yalnızca olgusal verileri toplamakla kalmazlar, diğer alanlardaki deneyimleri de bir araya getirirler. Yerleşimi inceleyen McMillan Afrika ve Asya'da çalışan diğer antropologlardan bolca yararlanmıştır.

Antropolojinin artan AIDS vakalarına tepkisi disiplinin küresel sağlık krizine tepkisinin iyi bir göstergesidir. Şaşırtıcı sayılabilecek bir şekilde, ilk tepkiler en az düzeydeydi; bu, hem toplumun cinsel yollardan bulaşan bu hastalık karşısındaki önyargılarını, hem de disiplin içinde kuramsal araştırmanın birincil kaygı olması gerektiği yolundaki güçlü duyguları yansıtmaktaydı (Herdt 1987, s.1-3). Fon sağlayan kurumların tıbbi olmayan araştırmaları desteklemedeki gönülsüzlüğü işleri daha da karıştırmaktaydı. AIDS'in etkisinin ağırlıklı biçimde geleneksel olarak damgalanmış ve avantajsız gruplarca duyumsanıyor oluşu ve kültürel etkenlerin hastalığın yayılışında önemli bir rol oynaması olguları göz önünde bulundurulduğunda, antropologların AIDS araştırmalarında ön planda olması beklenirdi. Finansman sorunlarıyla yüz yüze olmalarına karşın, antropologlar AIDS konusunda hem kuramsal çalışmalarda, hem de kurbanlarına daha iyi bir bakım sağlamaya yönelik projelerde yer almışlardır. Hastalığın ABD'de ilk kez ortaya çıktığı 1981'de kimi antropologlar bu konuda çalışma önerisinde bulundular. Diğerleri, gerek tıbbî araştırma, gerek toplumsal davranış, gerekse virüsün vurduğu bölgeye yönelik ilgi bakımından, salgının uzmanlık alanlarına girdiğini gördüklerinde AIDS araştırmalarına yöneldiler. Amerikan Antropoloji Derneği (AAA) biraz gecikmeli de olsa, bu çalışmaların en yüksek önceliğe sahip olduğunu ilan etti ve bir uzman güç oluşturmaya girişti. Bugün en az 400 antropolog AIDS'le ilgili araştırma ya da projelerde tam ya da yarı zamanlı olarak çalışmaktadır.

Antropolojide Kuram

Araştırmacının seçtiği sorun geniş ölçüde bireyin eğitildiği kuramsal bakış açısına dayanmaktadır. Kuramlar bilimsel araştırmanın omurgasını oluşturur. Bilimsel kuram doğal olgular arasında düzenli ilişkileri varsayan ve dünyanın bazı yönlerini açıklayan bir önermedir. Araştırmacıların seçtiği kuramsal model onları belirli tarzda sorular sormaya yöneltir ve bazı soruları belli varsayımlar olarak formüle etmelerine yardımcı olur. Örneğin toplumsal istikrar ve bütünleşmeyi vurgulayan işlevselci bir siyaset kuramı araştırmacıyı anlaşmazlıkları gideren, gerilimi boşaltan ve grup dayanışmasını vurgulayan kurumlar üzerine veri toplamaya yöneltecektir. Üretim araçlarının denetimini elinde tutanlarla emek gücünü sağlayanlar arasındaki çatışmalar ve rekabeti vurgulayan Marksist bir siyaset kuramı ise, araştırmacıyı sınıfsal ya da ekonomik bölünmeleri yansıtan çatışmaları incelemeye yöneltecektir.

Bu, araştırmacıların yalnızca aradıklarını gördükleri ve bunun dışındaki her şeyi bloke ettikleri anlamına gelmez. Yine de algı her zaman seçicidir ve kişinin varsayımlarıyla –bu durumda kişinin bulmayı beklediği ya da umduğuyla– şekillenme eğilimindedir. Bu konunun bir sorun haline gelmesini önlemek için antropologlar araştırma planlarını yazarken ve

sonra da bulgularını bildirirken kuramsal varsayımlarını dile getirmeye özen göstermelidirler. Böylelikle eğilimleri –gerçekten de araştırmayı etkilemişse eğer– en azından gizli kalmaz.

Bir kuram hiçbir zaman doğrudan sınanmaz; kişi kuramsal beklentileri belli varsayımlara dayanarak sınar. Hipotez, doğru olmadığı ilişkiler üzerinde gösterilebilecek bir önermedir. "Sigara içmek kötüdür," önermesi bir hipotez değildir, çünkü "kötü"yü tanımlamamakta ya da sigara içmeyle herhangi bir şey arasındaki ilişkiyi belirlememektedir. Geçerli ya da mantıklı bir önerme gibi gözükmektedir, ama bir kuşkucu sigara içmenin ekonomik, toplumsal ya da psikolojik yararlarının, neden olduğu fiziksel zararlardan ağır bastığını öne sürebilir. "Sigara içmek, akciğer kanseri riskini arttırmaktadır" şeklindeki benzer önerme ise bir hipotezdir, çünkü akciğer kanseri riski sigara içenler ve içmeyenleri karşılaştırarak ölçülebilir ve tütündeki özgül kanserojenlere maruz kalma ile sigara içme arasında nedensel bir ilişki kurulabilir. Bu ayrım önemlidir, çünkü bir önerme ilgili olgulara başvurarak (ya da uygun testlere tabi tutularak) mantıksal açıdan çürütülebilir değilse, dünyaya ilişkin bilgimizi zenginleştiremez. Eğer anlamlı sayıda vakada sonuç ya da gözlemler hipotezle tutarlıysa, hipoteze kaynaklık eden kuram güçlenir ve belki de genişler. Ama hipotez testinin sonuçları tekrar tekrar kuramsal beklentilere ters düşüyorsa, kuram zamanla değişikliğe uğratılacak ya da terk edilecektir. Kısacası, kuramlar bilimcilerin açıklamaya çalıştığı fenomenlere yararlı yaklaşımlar sağlamayı sürdürdükleri sürece yaşarlıklarını devam ettirirler.

Antropolojinin bu yönteminin iyi bir örneği insanın Güney ve Kuzey Amerika'da ortaya çıkışı ile ilgilidir. Onyıllardır pek çok kanıtla da öne sürülen hakim fikir insanın ortaya çıkışının oldukça yakın zamanda, yaklaşık 12.000 yıl önce insanların kuzeybatı Sibirya'dan Alaska'ya hareket etmesi ile başladığıydı. Şimdi ise Şili ve olasılıkla Pensilvanya'da bulunan yeni arkeolojik alanlardan elde edilen bazı bulgular nüfuslanmanın çok daha erken bir zamana, 20.000 veya 30.000 ya da daha da önceye dayandığını ileri sürüyor. (Adovasia ve Page, 2003; Dillehay, 2000; Stanford ve Bradley, 2000). Ancak bu tartışmayı sona erdirmiyor. Sibiryalı erkeklerin Y kromozomunun DNA dizilimi ile ilgili yayınlanmamış yeni bulgular Yeni Dünya'nın Sibirya'dan gelen göçmenler yoluyla insan nüfusuyla tanışmasının 18.000 yıldan daha erken olamayacağına, büyük ihtimalle de 15.000 yıl öncesinde başladığına işaret ediyor. Buna ek olarak bölgedeki bazı arkeolojik yerleşmelerin tarihleri ile ilgili yeni düzeltmeler ise nüfuslanmayı önceden düşünülen tarihten daha erkene yerleştiriyor (Wade, 2003; Wilford, 2002). Bu tür karşılıklı tartışmalar bilimsel ilerlemenin temelini oluşturuyor.

Bir kuram, onlarca yıllık özenli araştırmanın ürünü olabilir; ya da Charles Darwin'in durumunda olduğu gibi, başkalarının içgörülerini perdeleyen önyargıları aşma yeteneğine sahip genç bir bilimcinin ürünü olabilir. Her kuramın kör noktaları vardır: Diğer yönler lehine vurgulanmayan ya da görmezden gelinen yönler. Yeni kuramlar genellikle dikkati yeniden bu ihmal edilmiş alanlara yönelterek eskinin yerini alırlar. Bu dinamik süreç –fikirlere sürekli meydan okunması ve yeniden sınanmaları– aracılığıyla disiplinin kuramsal çerçevesi zaman içinde damıtıla damıtıla gelişmiştir.

Charles Darwin'in çalışmaları sadece biyoloji alanında bir devrim yaratmadı, aynı zamanda insan evrimi üzerindeki çalışmalarda da çığır açtı. (Fotoğraf Berttmann/CORBIS)

Yüz yıllık kültürel antropoloji disiplini tarihi boyunca çeşitli kuramlar geliştirmiştir. Bunlar hem bilimcilerin yöneldiği geleneksel konuları, hem de çağdaş ilgi alanlarını yansıtır. Ne var ki, kuramsal odakları ve sürdürmekte oldukları araştırmaları ne olursa olsun hemen hemen bütün antropologlar, insanların daha geniş bir evrim sürecinin parçası olduğu; uyarlanmanın bu evrimsel değişimin hareket ettirici gücü olduğu ve nihaî olarak, bireysel dürtülerin, baş etme stratejilerinin ve kararların, uyarlanmanın ve daha geniş evrimsel süreçlerin doğasını belirlediği inancını paylaşırlar.

Bu ilkesel anlaşmaya karşın, çağdaş antropolojik kuram birleşik olmanın çok uzağındadır; bunun yerine disiplin uzman olmayanlara son derece farklı yaklaşımlara işaret eden çileden çıkartıcı bir etiketler dizisi sunar. Antropoloji pek çok bakımdan toplum bilimlerini, hatta felsefeyi etkisi altında tutan entelektüel alt üstlüğü yansıtmaktadır. Açıklamayı ne oluşturur? Biyoloji insan davranışının şekillenmesinde ne rol oynar? İnsan kültürü ne ölçüde içkin bir "insan doğası"nı yansıtmaktadır? Ne ölçüde esnektir? Bütün bu yaklaşımların bir özetini sunmaktansa, alanda karakteristik olan iki anahtar model ya da konumu (Poggie, DeWalt, & Dressler, 1992, s.6) kısaca açımlayacağız. "Doğa bilimi paradigması" denilen bir tanesi, geniş ölçüde bu kitapta sunulacak olan malzeme ve açıklamaların temelini oluşturmaktadır. Diğeri ise, Milford Spiro'nun (1992, s.265) ayrımıyla söyleyecek olursak, "yorumcu (ya da 'idealist') paradigma"dır. Yorumcu modelle bağlantılı olarak "öznel", "simgesel", "göreci" ve "postmodern" gibi terimler de kullanılmaktadır.

Doğa bilimi yaklaşımını destekleyen antropologlar arasında birleştirici inanç, kültürler arasında insan davranışında çeşitlilik kadar düzenliliklerin de bulunduğu ve bunların ampirik yöntemlerle açıklanabileceğidir. Ampirizm, betimlenen ya da açıklanan gerçekliğin doğrudan tecrübe edilmesidir. Açıktır ki, doğrudan deneyimin sınırları vardır, ama ampirik yaklaşıma içkin olan doğrudan gözlem ve ölçümleme, bir bilimsel çaba olarak antropoloji fikrinde merkezî bir yer tutar.

Amerikalı bilimadamı Clifford Geertz tarafından güçlü bir biçimde vurgulanan yorumcu yaklaşım ise gerçek nesnelliğe ulaşmanın zor olduğunu öne sürer. Her kültürün göreci olarak ele alınması gerektiğinden, antropolog genel davranış örüntülerine ulaşmaya çabalamamalı, ancak her bir tekil kültürün ayrıntılı bir tablosunu çizmeye çalışmalıdır. Lila Abu-Lughod'un Mısır Bedevileri üzerine iyi

bilinen çalışması, bu yaklaşımın iyi bir örneğidir; Abu-Lughod kadınlara kendi yaşamlarını anlattırarak çocukluk, evlilik ve toplumsal yaşamlarına ilişkin birinci elden anlatılar sağlamıştır (1993). Böylelikle insanları salt antropologun imgeleminin nesneleri olarak sunmaktan kaçınmıştır. Bedevi kadınların ortak insanî durumu kendi sözcüklerinde çok güzel biçimde ortaya çıksa da, bu yaklaşımın belirgin sınırları vardır. Anlatı derlemesi son derece sınırlıdır ve çok sınırlı sonuçlara izin vermektedir. Genellemeleri güçleştirir ve her bir kültürün eşsiz olduğunu ve çevresi ve biyolojik süreçlerle sınırlanmadığını varsaymakla, "kültürel determinizm" denilebilecek aşırı bir kültürel göreciliğe yol açabilir. Tek bir toplum içindeki toplumsal çeşitliliği de göz ardı eder. İnsanlar ve kültürleri ne denli ayrı olursa olsun, bütün canlı organizmalar gibi insan davranışının biyolojik varlığın –bireyin– özgül bir çevresel etkenler dizisiyle etkileşimiyle dolayımlandığı olgusunu unutma eğilimindedir. Bu konuyu Üçüncü Bölüm'de daha ayrıntılı olarak ele alacağız; ancak öncelikle modern ve ampirik açıdan temellenmiş yaklaşımlara bakan kuramın gelişimi üzerine kısaltılmış tartışmanın mantığı budur.

İlk Evrimciler

Darwin'in evrimci perspektifi doğa bilimin pek çok alanında kabul görürken, İngiliz Edward Tylor ve Amerikalı Lewis Henry Morgan gibi zamanın toplum bilimcileri, bu kuramın en azından bazı yönlerini benimsediler. Darwin'in kendisinin de bir toplum filozofu olan Herbert Spencer'den etkilendiği ve evrimsel bir perspektifle insanlara çok ilgi duyduğu düşünülecek olursa, bu gelişme şaşırtıcı değildir. Kültürel değişimlerin uzun erimli tarihsel ya da evrimsel süreçlerde (kültürel evrim) gerçekleştiği fikri, psikoloji, siyaset bilimi ve sosyoloji gibi biçimlenmekte olan alanların son derece etkili öncüleri Sigmund Freud, Max Weber ve Emile Durkheim da dahil pek çok 19. yüzyıl toplum bilimcisince benimsenmişti.

Günümüzde açıklanması hâlâ önemli olan eski bir konu, şu soruya ilişkindir: Dağınık popülasyonlarda pek az genetik farklılaşma gösteren tek bir türün üyeleri olmamıza karşın neden bu denli büyük bir kültürel çeşitlilik gösteririz? 1871'de kültür kavramını tanımlayan Sir Edward Tylor, kültürel evrimin ırk ya da herhangi bir popülasyon ya da toplumun doğuştan üstünlüğü ile ilişkili olduğu fikrini açık bir biçimde reddetmiştir. Dünyadaki bütün insanların, "psişik birliği" paylaştıklarını söylemekteydi: Herkes doğuştan gelen yetenekler, zekâ, dürtüler ve kültürel potansiyel açısından eşitti. Kültürel çeşitliliği açıklamak üzere evrim kavramına başvurmaktaydı. Tylor, kültürlerin bir dizi evrimsel aşamayla ilerlediği temel öncülünü savunmaktaydı. Bu örüntüye bugün tek hatlı evrim diyoruz. Toplumların birbirinden farklı oluşunun nedeninin, bu yola farklı noktalardan başlamaları ve farklı hızlarda yol almaları olduğunu söylüyordu. Bazıları (bu bakışa göre özellikle Avrupa toplumları) toplumsal örgütlenişin ileri bir biçimine ulaşmış olmakla birlikte, diğerleri gelişimin daha önceki evrelerinde bulunmaktaydı. Tylor toplumu, kendi büyüme yasalarıyla yönetilen, dolayısıyla kaçınılmaz biçimde bir gelişim aşamasından daha "olgun" ya da ileri olan diğerine geçen canlı bir organizmaya benzetiyordu.

Bu bakış açısında, çağdaş aşiret ya da "ilkel" toplumlar, kültürel evrimin erken aşa-

malarının karakteristik özelliklerini koruyan "canlı fosillere" benzetilmekteydi. Örneğin Balkanlar'daki düğün törenlerinde, erkeklerin eşlerini kaçırdıkları ya da sürükleyip götürdükleri günlerin bir kalıntısı olarak, gelin ile damadın aileleri arasındaki simgesel düşmanlık dışavurumları görülmekteydi. Kalıtım ya da siyasal görevlerin kadınlar yoluyla geçtiği toplumlar, zamanla yerini daha "ileri" bir sistem olan ataerkine bırakan erken bir anaerki durumunun kanıtı olarak görülüyordu. Bu ilk kuramcıların düşüncesinde belirgin olan etnikmerkezcilik ve cinsiyetçilik, yaptıkları olumlu katkıların tam olarak değerlendirilmesini güçleştirmektedir.

Tylor'un Amerikalı çağdaşı Lewis Henry Morgan, New York eyaletinin iç bölgelerinde yaşayan Iroquois komşularının toprak için verdikleri yasal mücadeleye yardımcı olurken antropolojiye merak sarmış bir avukattı. Morgan 1851'de Iroquois'lara ilişkin izlenimlerini yayınladı; bu Amerikalı bir yerli kabile üzerine ilk eksiksiz alan raporuydu. Kısa süre sonra hukuktan vazgeçerek kendini yeni mesleğine verdi. Tylor gibi Morgan da, antropolojinin bir yandan genel yasaları formüle etmeye çabalarken, diğer yandan da çağdaş toplumsal sorunlarla ilgili olması gerektiğini düşünüyordu. Üçüncü büyük yapıtı *Ancient Society*'de *(Eski Toplum)* (1877), Morgan toplumları üç gelişme aşaması ya da düzeyi halinde sınıflandırmaktaydı: yabanıllık, barbarlık ve uygarlık. İlk iki aşamanın her birini alt, orta ve üst aşamalara bölmekteydi. Morgan aşamalarını teknolojik gelişkinlik düzeyleriyle tanımlıyordu. Her bir teknolojik düzlemin özgül kültürel örüntü ya da kurumlarla –belirli bir akrabalık yapısı, belirli bir hukuk sistemi vb.– ilişkili olduğunu öne sürüyordu. İlginçtir ki bu görüş, bütün dünya müzelerinde ilk, orta ve son "taş devri"ne ait sergilerde ya da paleolitik çağ insanlarına, "Yeni Taş Devri" ya da Neolitik çağ insanlarına ilişkin sergilerde hâlâ sürdürülmektedir.

Morgan ailenin evrimine özel bir ilgi duymaktaydı. İnsan gelişiminin en erken aşamalarında hiçbir aile yapısı bulunmadığını varsaymaktaydı: Erkeklerle kadınlar ayrım gözetmeksizin çiftleşiyorlardı. İnsan toplumu tedricen erkek kardeş gruplarının kız kardeşlerle –bazı durumlarda kendi kız kardeşleriyle– evlendiği ortaklaşa evliliğe geçti. Bir sonraki aşamada kardeş birleşmeleri yasaklandı. İnsanlar çiftler haline gelmekle birlikte, hâlâ geniş gruplar halinde yaşıyordu. Toplum evrilmeyi sürdürdükçe, tedricen her birinin bir karısı, ya da daha yaygın olarak birkaç karısı olan erkekler kendi haneleri üzerinde hak sahibi oldular. Erkeklerle kadınlar ancak toplumsal evrimin nihaî evresinde –uygarlık– tekeşli evliliklerde ortak haline geldiler.

Morgan'ın dili büyük ölçüde eski moda görünmekle ve Batı toplumuna eğilimi belirgin olmakla birlikte, katkısı antropolojinin ötesine uzanmaktadır. Genellikle göz ardı edilmekle birlikte, Morgan'ın modern entelektüel ve siyasal tarihe büyük etkisi olmuştur. Gerek Karl Marx, gerekse Friedrich Engels Morgan'la yazışmışlar ve bulgularından fazlasıyla etkilenmişler, tarihsel süreçlere ilişkin kendi kuramlarını ifadelendirmede bu bulguları kullanmışlardır. Engels'in kitabı *The Origin of the Family, Private Property and the State (Ailenin, Devletin, Özel Mülkiyetin Kökeni)* (1884/1972), sosyalist düşüncenin gelişiminde derinlemesine etkili olmuştur; Morgan'ın *Ancient Society*'si Engels'in fikirlerinin başlıca kaynağıydı. Böyle-

likle Morgan'ın fikirleri siyasal bir ideolojinin ve sonraki siyasal iktisat nosyonunun temellerinden birini oluşturmuştur. Burada bizi daha fazla ilgilendiren, Morgan'ın toplumsal örgütlenme, teknoloji ve üretimin örgütlenişi arasında kaba bir uyum olduğuna ilişkin buluşudur.

Tek hatlı evrim kavramının yanıltıcı olduğu ortaya çıkmıştır. Kültürel değişim ya da gelişimin net ya da evrensel bir dizilimi yoktur. Dahası ilk evrimciler, kültürel evrimin genel hatlarına olan ilgileri nedeniyle bireylerin toplum içindeki rollerini ve bazı toplumların içinde gerçekleşen geniş kültürel davranış çeşitliliğini gözden kaçırmışlardır. Yine de, antropolojiye çok önemli katkıları oldu. Modern antropolojide aslî önem taşıyan, çağdaş toplumlar arasındaki farklılıkların düzenli kültürel süreçlerden kaynaklandığını doğruladılar. Dahası, gelişme dizileri üzerine düşünmekle, pek çok arkeoloğu fikirlerini doğrulayacak ya da çürütecek somut veriler aramaya yönelttiler.

Bireysel Aktörler: Kültürel Evrime Bir Cevap

İlk kültürel evrimcileri eleştiren antropologlardan biri, kariyerine fizikî coğrafyacı olarak başlayan Alman bilimadamı Franz Boas'tı. Boas, okuryazar olmayan halklar hakkında antropologların toplumsal yaşamın kökenine ilişkin geçerli kuramlar inşa edemeyecek kadar az şey bildiğini ileri sürüyordu. Antropolojik araştırmanın bireysel eylem ile âdet arasındaki ilişki üzerine odaklanması gerektiğini söylemekteydi. Alan araştırmasının büyük bir savunucusu olarak, Amerika Kuzeybatısındaki Kwakiutl yerlilerini yıllarca incelemişti. Dillerini öğrenmiş ve meslek yaşamının büyük bölümünü onların inanç ve pratiklerini kaydetmeye adamıştı. Genel evrimsel süreçlerin yasalarını keşfetmekle değil, bireysel eylemlerin uzlaşmayla ve âdetle olan ilişkisini açıklayan yasaları tanımlamakla ilgileniyordu. Boas, kültürel göreciliğin önemini kavrayan ilk antropo-

Öncü antropolog Franz Boas Batılı olmayan toplumların ayrıntılı ve birinci elden etnografik bilgilerine odaklandı. Bu doğrultuda kendisini İngiliz Kolombiyasında yaşayan Kwakiutl kızılderililerinin yaşamları ve kültürlerine adamıştı. Burada Boas 1895 yılında bir Kwakiutl hamatsa dansçısı kılığında görülüyor. Onun etnografik ayrıntılara yönelik büyük dikkati alan çalışmalarına yeni standartlar getirdi (Fotoğraf The Smithsonian Institute).

loglardan biridir. Boas'ın benimsediği ve günümüzde kültürel görecilik olarak adlandırılan yaklaşım, ayrıntılı etnografik veriler toplamakla karakterize olmaktadır.

Amerikalı etnologların kendilerini "kültürel antropolog" olarak tanımlamaları ve yukarıda betimlenen bütüncü yaklaşımı benimsemeleri geniş ölçüde Boas'ın gayretleriyle gerçekleşmiştir. Boas bireylerin kültürel sistemlerinin ürünü olduğuna ve kültür kavramının antropolojinin anahtar kavramı olduğuna şiddetle inanıyordu. Dahası, kültürel göreciliğin bu alanın kurumsallaşmış bir ilkesi haline gelişi de geniş ölçüde Boas sayesinde olmuştur.

Boas'm öğrencilerinin çoğu hızla gelişen disiplinin önde gelen figürleri oldular. Aralarından özellikle ikisi, çalışmalarının çektiği ilgi nedeniyle alanı kamuoyu nezdinde tanıttılar. Ruth Benedict ve Margaret Mead –pek çok bakımdan çağdaş "yorumcu" yaklaşıma öncülük eden– son derece etkili kuramlarını formüle ederken, doğrudan Boas'ın kültür ve kültürel çeşitlilik vurgusundan beslenmekteydiler. Her toplumun kendi karakteristik kişiliğini ürettiğini savunan ilk antropologlardan biri Ruth Benedict idi. Yaygın biçimde okunan kitabı *Patterns of Culture*'da (Kültür Örüntüleri) (1934/1959) Benedict, her bir toplumun büyük insan olanakları teknesinden bilinçsiz biçimde sınırlı bir kesim özelliği kültürel ideal olarak seçtiğini ve bireylerin tedricen bu idealleri içselleştirdiğini söylemekteydi. Sonuç, düşünce ve davranış tarzlarında genel bir benzerlik, bir başka deyişle grup kişilik örüntüsüydü.

Benedict bu süreci göstermek için iki toplumun temel kişilik özelliklerini incelemişti: Pasifik Kuzeybatısı'nın Kwakiutl yerlileri (Boas'm incelediği halk) ve Amerika Güneybatısı yerlileri Zuniler. Kwakiutlları aşırılığa eğilimli, kendilerine işkence ederek elde ettikleri daha büyük ve daha iyi doğaüstü görüler için sürekli birbirleriyle rekabet eden saldırgan bir halk olarak betimlemişti. Buna karşılık Zuniler, aşırılıklardan ve yıkıcı deneyimlerden kaçınan, her zaman orta yolu tutturan barışçıl ve özdenetimli bir halk olarak sunulmaktaydı. Benedict'in fikirleri, herhangi bir toplumun modal ya da grup kişiliğiyle karakterize olduğu konusunda pek az kanıt olduğu öne sürülerek, kanıtlanmamış klişeler olmakla şiddetli biçimde eleştirilmiştir. Ancak temel yaklaşımı olan bir grubu kültürel tarzıyla tanımlama girişimi, yorumcu yaklaşımı benimseyen antropologların ilgisini çekmeyi sürdürmektedir.

Lisansını Columbia Üniversitesi'nde Boas ve Benedict'in öğrencisi olarak 1925'te tamamlayan Mead, ilk büyük alan gezisine çıktı: Polinezya'daki Samoa adasında yeniyetmeleri inceleyecekti. Ergenliğin biyolojik doğada yattığı varsayıldığından, çocukluktan yetişkinliğe toplumsal geçişin evrensel olarak gerilimli olduğu düşünülmekteydi. Ama Mead ergenliğin evrensel olarak gerilimli olmayabileceği kanısındaydı. Davranış ve değerler kültürden kültüre değişiklik gösteriyorsa, ergenlik deneyimi de böyle olabilirdi.

Gerçekten de Samoalılarm çocukluktan yetişkinliğe görece kısa bir yol izlediklerini buldu. Ünlü kitabı *Coming of Age in Samoa*'da (Samoa'da Erginleşme) (1928/1971) Mead bu bulguları bildiriyor ve sonuçlarını sıralıyordu: "Ergenlik zorunlu olarak bir gerilim ve baskı dönemi değildir; onu böyle kılan kültürel koşullardır" (1971, s.234). Sonraki etnografik incelemelerinde, cinsiyet rolleri ve kişilik özelliklerinin –gerçekte genel olarak kişiliğin– biyo-

lojik veriler olmayıp çocuk yetiştirme pratikleri aracılığıyla kültürel idealler imgesine dönüştürülen son derece esnek nitelikler olduğunu öne sürecekti.

Benedict'inki gibi Mead'in çalışması da klişecilik ve incelediği toplumlardaki çeşitliliğin büyük bölümünü görmezden gelmekle eleştirilmiştir (bkz. Freeman, 1983; Brown, 1991). Hatta bazıları Samoa cinsel görenekleri konusunda tümüyle yanıldığını öne sürmüşlerdir (Freeman 1999). Ama ergenlik ya da erillik gibi bir "yaşam olgusu"nun farklı biçimler alabileceğini göstermekle Mead, bazen "insan doğası" olarak sorgusuzca kabullenilen şeyin kültürel bir mamûl olabileceği önemli gerçeğine parmak basmıştır.

İşlevsel ve Yapısal Yaklaşımlar

Meslekten ilk Britanyalı ve Fransız antropologlar okuryazar olmayan çok çeşitli toplumlardan –akrabalık, evlilik ve cinsel davranışlardan başlayıp besin, oyunlar, giysiler ve konutlara dek uzanan akla gelebilecek her konuda– devasa miktarlarda veri topladılar. Her bir alanda uçsuz bucaksız bir kültürel çeşitlilik tablosu ortaya çıkmaktaydı. Bu farklılıklar nasıl özetlenecekti? Etnografik bilgi dev boyutlara ulaştıkça, bilinen bütün toplumların bilinen bütün özellikleri açısından kültürler arasındaki karşılaştırma zorlaştı. Antropologlar tecritli kültürel özellikler üzerine temellenen yaklaşımların toplumlar arasındaki temel farklılıkları açıklamaya yetmediğini kavramaya başladılar. Davranış örüntülerinin örgütlü olduğunu keşfettiler; bu örgütleniş gruptan gruba değişiklik gösteriyordu. Dolayısıyla, toplumlar arasında karşılaştırmalar üzerinde odaklanabilmek ve nihaî olarak kültürel farklılıkların nedenlerine ışık tutabilmek için, bazı antropologlar insanların kendilerini örgütleyiş tarzlarını incelemeye koyuldu. Britanya sosyal antropolojisine hâlâ damgasını vuran bu odaklanmanın genelde alan üzerindeki etkisi çok büyük olmuştur.

İşlevselcilik

Toplumsal örgütlenişi anlamamıza en büyük katkılardan biri Bronislaw Malinowski'den gelmiştir. Malinovski fizik ve matematik mesleğini terk ederek 1910'da Polonya'dan ayrıldı; Londra'da antropoloji okudu ve alan çalışması yapmak üzere Batı Pasifik'teki Trobriand adalarına doğru yola çıktı. Ancak oraya vardığında çıkan Birinci Dünya Savaşı geri dönmesini engelleyecekti; öngördüğü bir yıl, üç yıla uzadı. Bu bir antropologun alanda geçirdiği en uzun süredir. Malinowski Trobriandlılarm dilini akıcı biçimde öğrendi ve kültürlerine nüfuz etti; gündelik yaşamlarının alışkanlıklarını, dostluklarım, korkularını, hırslarını ve farklı durumlarda kullandıkları ses tonlarını en ince ayrıntılarına dek kaydediyordu. Sonuçta ortaya şimdiye dek yapılmış en kapsamlı ve canlı etnografik incelemelerden biri çıktı.

Malinowski'nin Trobriand adalarında topladığı malzeme üzerine düşünceleri, bir toplumun bütün unsurlarının, o toplumda yaşayan insanların kültürel olarak tanımlanmış ihtiyaçlarını karşılama hizmetini gördükleri için işlevsel olduğu sonucuna varmasına yol açtı. İşlevselcilik denilen bu kuramda, Malinowski üç temel insan gereksinimi tipi tanımlamaktaydı: biyolojik ihtiyaçlar (besin ve cinsel faaliyet gibi); araçsal ihtiyaçlar (eğitim ve hukuk gibi) ve bütünleştirici ihtiyaçlar (iletişimi kolaylaştırmak için ortak bir dünya görüşü ihtiyacı gibi).

Toplum bu gereksinimleri karşılamak için din, sanat, akrabalık sistemi, hukuk ve aile yaşamı gibi tekrar eden faaliyet örüntüleri ya da kurumlar geliştirmekteydi. Malinowski, bir toplumun kurumlarının yalnızca karşıladıkları ihtiyaçlarla değil, aynı zamanda birbirleriyle de uyum içinde olduklarını savunuyordu. Örneğin dinin işlevi, "geleneğe saygı, çevreyle uyum, zorluklar ve ölüm tahayyülü ile mücadelede cesaret ve güven gibi değerli zihinsel tutumları" sağlamak ve güçlendirmekti (1954, s.89). Trobriand Adalılar usta denizci ve balıkçılar olmalarına karşın, uzun okyanus yolculuklarına çıkmadan önce büyüsel ve dinsel ayinler yapmaktaydılar. Gündelik balıkçılık seferlerinde böylesi ayinlere önem vermiyorlardı; ancak kırılgan bir kanoda uzun açık deniz yolculuğu çok daha tehlikeliydi ve ayinler kaygılarını yatıştırmaya yardımcı oluyordu. Kaygının azalması salt daha huzurlu bir ruh durumu anlamına gelmez. Korkuyla felç olmuş bir mürettebatın kano yolculuğunu tamamlaması, ilahî takdirin korumasından emin olan bir mürettebata göre daha zordur. Malinowski'ye göre bir kültür, nihaî olarak insan ihtiyaçlarıyla ilişkili birbirini destekleyen kurumların bütünleşmiş ağıdır.

Yapısal İşlevselcilik

Malinowski gibi Alfred Reginald Radcliffe-Brown da bir toplumun çeşitli yönlerinin kurumlar ve işlevleri açısından incelenmesi gerektiğini savunuyordu. Ne ki, ona göre, merkezî kültürel işlevler bireysel ihtiyaçların karşılanması değil, toplumsal yapının –toplumun toplumsal ilişki ve kurumlar örüntüsünün– sürdürülmesiydi. Toplumsal yapı üzerindeki bu vurguyu yansıtmak ve fikirlerini Malinowski'ninkilerden ayırt etmek üzere Radcliffe-Brown'un kuramına yapısal işlevselcilik denilmiştir.

Radcliffe-Brown bir toplumun tek tek üyelerinden farklı olduğu fikrini Fransız sosyolog Emile Durkheim'dan almıştır. Bir toplumun, bireysel davranışı kalıba döken ve normlarla yönetilen kendi içsel inanç ve pratikler yapısı vardır. Radcliffe-Brown'a göre, antropolojinin görevi bireysel eylem üzerinde yoğunlaşmak değil, bu tikellerden onları yöneten yapıya ulaşmaktır ve bu yapının anahtarı da toplumun normlarıdır.

Böylelikle, Malinowski toplumun esas örgütleyici ilkesi olarak kurumlar ve bireysel davranış üzerinde odaklanırken, Radcliffe-Brown davranışı denetleyen normlar üzerinde yoğunlaşmaktaydı. Ona göre bir toplumdaki bütün toplumsal ilişki kategorileri –yetişkin/çocuk, erkek/kadın, kayınpeder/gelin, zengin/yoksul ilişkileri– böylesi normlarla düzenleniyordu. Bunların amacı, insanları asgarî çatışmayla bu ilişkiler içinde yönlendirmekti. Örneğin, Radcliffe-Brown pek çok toplumun kimi hısımlar arasında sakınma ilişkileri öngördüğünü, aynı odaya girmelerini ya da birbirleriyle konuşmalarını yasakladığını fark etmişti. Amerikan toplumu da dahil olmak üzere başka toplumlar ise, hısımlar arasında (belli ölçülerde) alayın başat olduğu, yüzeysel şakalaşma ilişkileri öngörüyordu. Radcliffe-Brown'a göre her iki norm da aynı işlevi görmekteydi: İlk elde onları uyanık tutarak, ikinci elde gülme yoluyla gerilimi hafifleterek potansiyel karşıtlar arasında çatışmayı önlemek.

Normlar toplumsal ilişkilerdeki çatışmayı azaltarak toplumsal yapıyı istikrarlı ve süreğen kılma işlevini yerine getirirler. Eğitimi itibarıyla

avukat olan Radcliffe-Brown, normları insanların uyduğu yasalar olarak düşünmüş görünüyor. Toplumları canlı organizmalar olarak görüyordu: Her biri bütünün sürmesine katkıda bulunan yüksek ölçüde düzenlenmiş farklılaşmış kısım sistemleri. Toplumsal "kısımları" – âdetler, pratikler, inançlar, ilişkiler– uyum içinde işler kılmakla normlar, Radcliffe-Brown'a göre her toplumun zorunlu varlık koşulu olan yapısal istikrarı sağlamaktaydı. Toplumlar arasındaki farklılıklar her bir toplumun kendi tekil yapısını, kısımlarını kendine özgü düzenleyişini geliştirme tarzına bağlıydı. Radcliffe-Brown, antropologların geniş çeşitlilikte toplumlarm yapılarını ortaya çıkararak, sonunda toplumların bir taksonomisini ya da kapsamlı bir sınıflandırmasını inşa edebileceklerine inanıyordu.

İşlevselci Yaklaşımların Antropolojiye Katkısı

Malinowski gibi Radcliffe-Brown'un kuramları da toplumların içsel dinamiklerine ilgiyi arttırdı. Yine Malinowski gibi, Radcliffe-Brown da toplumlar arasındaki farklılıkları toplumların temel ihtiyaçlarını karşılamak üzere seçtikleri araçlarla –yani davranış normları ve kurumlarla– açıklıyordu. Yine de, her iki kuram da aynı temel ihtiyaçlardan gelişen kültürel sistemlerin neden bu denli çeşitlilik gösterdiğini açıklayamamaktadır. Bu ciddi eksikliğe karşın, bu kuramlar toplumların iç işleyişlerini incelemede kuramsal bir çerçeve sağlayarak antropolojik çalışmayı ilerletmişlerdir. Dahası, ampirizme dayalı antropolojik araştırmayı –yani gözlemlenebilir ve ölçülebilir verilere dayanmayı– teşvik etmişlerdir. Radcliffe-Brown'ın, biyolojinin diğer türlere odaklanması gibi, antropolojiyi de insan toplumu üzerine odaklanan bilimsel bir disiplin olarak gören erken kavrayışı, modern uygulayıcıların çoğunluğunca hâlâ benimsenmektedir (bkz. Hughes, 1998, s.18-20).

Amerikalı antropologlar 1950'lerde bir kez daha kültürel gelişmenin genel örüntülerine ilgi duymaya başladılar. Evrimci kuramları canlandırarak klasik evrimci yaklaşımı aradaki yıllarda elde edilen yeni bilgiler ve fikirler temelinde genişleterek geliştirdiler. İlk evrimciler gibi, kültürel çeşitliliğin anahtarının evrim olduğunu söylüyorlardı; ancak kültürel evrimi yeni bir perspektifle –insanların çevreleriyle etkileşimlerinin ürünü olarak– görmekteydiler. İnsan kültürünün gelişimindeki genel düzenlilikler konusunda arkeologların ve etnologların sundukları kanıtları da çerçevelerine dahil ettiler. Dahası, yeni bilim dalgası, bu geniş gelişimsel düzenlilikleri daha önceki tasarımlarda ilerleme kavramının altında yatan aşılmış Avrupa üstünlüğü nosyonlarına baş vurmaksızm tahlil edebilmekteydi. Sanayileşmemiş halkların çevrelerindeki kaynakları elde etmede kullandıkları örgütsel ve teknolojik ilkelerin salt "ilkel" anakronizmler değil, genelde pratik, dahiyane ve başarılı stratejiler olduğu artık daha açıktı. Bu teknolojilerin kimi zaman çevresel açıdan, "ileri" Batılı uygulamalardan daha makul oldukları da aşikârdı.

Kültürel evrim üzerinde yeniden düşünmeye koyulan antropologlardan biri de Leslie White'tı. Boas geleneğinde eğitilmiş olmasına karşın, 19. yüzyıl evrimcilerine de hayranlık duyuyor ve etnikmerkezciliklerine yönelen eleştiri sağanağı içinde olumlu katkılarının göz ardı edilmesine yazıklanıyordu. O da onlar gibi toplumların artan ölçüde karmaşıklaşan örgütlenme biçimleri geliştirdiğini düşünmektey-

di. White (1949) toplumsal evrimin entropiyi (rastlantısallığı) azaltarak ilerlediği fikriyle kültürün enerji-tutan bir sistem olduğu kuramını birleştirerek kültürel karmaşıklığın nedenini saptamaya çalıştı.

White insanların yaşamın temel ihtiyaçlarını karşılamak için enerji harcamaları gerektiğini ileri sürüyordu. İnsanlık tarihinin başlangıç evrelerinde insanlar başlıca enerji kaynağı olarak kendi bedenlerini kullanmaktaydılar, ama tedricen ateşi, suyu ve diğer kaynakları işlerini yapacak tarzda denetlemeye başladılar. Enerji tutumu insanlar daha etkin gereçler imal etmeyi, hayvanları evcilleştirmeyi, güçle işleyen makineler yapmayı vb. öğrendikçe arttı. Yolun her bir adımında, kültürün diğer yönleri, yeni ulaşılan kullanılabilir enerji düzeyine yanıt olarak gelişmekteydi. Bir başka deyişle, teknolojideki ilerlemeler (yani enerji tutumu yöntemleri) kültürün geri kalan kısımlarını ileriye doğru çekmekteydi. White'ın temel öncülü, kültürel gelişmenin teknolojide yattığı yolundaydı; bireysel güdülenme ve karar alma evrimin akışı içinde pek önemli bir rol oynamıyordu. Burada kültürü bir organizma, bireyleri ise edilgin katılımcılar olarak gören bakışa bir dönüş gözlemliyoruz.

Kültürel Ekoloji

White gibi Julian Steward da kültürel evrim ile ilgiliydi; ama onun aksine, kültürel sistemlerin çevresel uyarlanma yoluyla evrimi üzerinde odaklanmıştı. Çalışması, kültürel ekoloji denen yaklaşıma yol açmıştır. Steward'ın kültürel çeşitliliğe yaklaşımı teknoloji, kültür ve (komşu popülasyonların yanı sıra iklim, arazi ve doğal kaynaklar dahil) fiziksel çevrenin eşzamanlı incelenmesini gerektirmekteydi. White, evrimcilerin bir bütün olarak insan kültürü üzerine odaklanması ve genel yasaları teşhis etmesi gerektiğini savunmuştur. Steward bu yasaları keşfetme yaklaşımının, tam da belirli kültürel sistemlerin mevcut gelişimiyle değil de, soyut olarak kültürle uğraştığı için başarısız kaldığı görüşündeydi. Steward (1972) evrensel ya da tek hatlı evrimciliğin, tümünün aynı evrimsel örüntüyü izlediğini öne sürmeksizin yerini tekil kültür ya da popülasyonların gelişimi üzerinde odaklanacak başka bir yaklaşıma, yani çok hatlı evrimciliğe bırakması gerektiğini savunuyordu.

Marksist Antropoloji: Kültürel Evrime Bir Alternatif

1960'lara gelindiğinde, çok sayıda bilimci toplumsal değişim ya da huzursuzluğun içsel kaynaklarına ilgi duymaktaydı. O güne dek dünya iki büyük savaş ve çok sayıda daha az yaygın savaşla; Rusya, Çin, Mısır, Irak, Endonezya, Cezayir ve Küba'daki dramatik devrimlerle ve Afrika ve diğer yerlerdeki çok sayıda bağımsızlık hareketiyle sarsılmıştı. Karl Marx'ın toplumların tarihsel olarak farklı aşamalar ya da üretim tarzları boyunca ilerlediğini öne süren diyalektik maddecilik düşüncesi, tarihsel değişimi anlama çabalarında açıklayıcı bir değere sahip gözükmekteydi.

Marx, her bir üretim tarzının toplum üyeleri arasındaki ayırt edici toplumsal, ekonomik ve siyasal ilişkilerle karakterize olduğunu söylüyordu. Böylelikle, topluma ilişkin her türlü genelleme, yalnızca belli bir üretim tarzı bağlamında anlamlıydı. Dahası, üretim tarzları zaman içinde önceden belirlenmiş bir yönde dönüşüme uğruyordu. Kültürel evrimci ve Marksist kuramlar arasında yakın bir benzerli-

ğin bulunması şaşırtıcı değildir; her ikisi de Tylor ve Morgan'daki ortak kaynaklardan beslenmektedir.

Bu dönüşümün nedenleri, her verili üretim tarzı içindeki içsel çelişkilerde yatmaktaydı ve bunlar nihaî olarak ilerici değişimle çözümleniyordu. Kapitalist üretim tarzında çelişki, toplumun üretim araçlarını (sermaye ve teknoloji) denetim altında tutanların çıkarlarıyla emekleriyle iktisadî malları üretenlerin çıkarları arasındadır. Üretimin sahiplerinin ya da denetleyicilerinin çıkarları, işçileri sömürerek servetlerini arttırmakta yatar. İşçilerin çıkarları ise durumlarını iyileştirmektedir ve bunu yapmalarının tek yolu, üretim araçlarını denetleyenlere karşı ayaklanmaktır. Toplumlar, tarih boyunca her biri kendi ayırt edici unsur ve çelişkileri olan feodalizm, Doğu despotizmi, kapitalizm ve diğer üretim tarzları evrelerinden geçmişlerdir. Sınırlı sayıda aşamadan geçen evrensel ilerleme fikri Morgan'ın önceki formülasyonuna çok benzemektedir. Ancak değişimin ana kaynağı olarak iç çatışmayı vurgulamasıyla ondan ayrılır.

Şu halde Marksist antropoloji, toplumun ayırt edici unsur ve çelişkiler dizisi üzerinde odaklanarak toplumsal değişimin iç kaynaklarının incelenmesidir. Bu bakış açısının çağdaş araştırmalara esas katkısı, iki kritik soruya yönelttiği ciddi dikkattir: Toplumda kim, neyi nasıl elde ediyor? Toplumsal çatışmanın ortaya çıkmasında eşitsizliğin rolü nedir? Son yıllarda bu konularda, özellikle azgelişmişlikle sanayileşmiş ulusların faaliyetleri arasındaki ilişkileri anlama çabalarında, bir hayli araştırma yürütülmüştür. Ulusal sınırların ve dar biçimde tanımlanmış toplumsal varlıkların (kabileler, cemaatler, etnik gruplar) ötesine geçen genel süreçlere bakarak ve birbiriyle ilişkisiz gözükebilen halklar arasındaki uzun süreli ilişkileri inceleyerek, tek bir dünyada yaşadığımıza ilişkin yaygın gözlemin doğruluğunu anlarız (Wolf, 1982, s.3). Marksist yaklaşımlar hâlâ çok yaygındır; ancak bunlar, bir siyasal etkinlik ideolojisi olarak Marksizm'le karıştırılmamalıdır. Küreselleşmeye yönelen yeni ilgi, bir kez daha bilim insanlarını birey ve grupların ekonominin farklı kesimlerinde nasıl yer tuttuklarına bakmaya sevk etmektedir.

Marx, Engels, White ve Steward'ın fikirlerinin daha da geliştirilmesi, kimi zaman kültürel maddecilik adı verilen bir perspektife yol açmıştır. Bu görüşün önde gelen savunucusu Amerikalı Marvin Harris (bkz. 1988; 1993), kültürel uyarlanma üzerindeki maddî sınırlamaları vurgular. Haris fikirleri, değerleri ve dinsel inanışları; elde edilebilir besin kaynakları, iklim, su, yırtıcı hayvanlar, hastalık ve benzerlerini içeren çevresel koşullara (maddî sınırlamalar) uyarlanma araçları ya da ürünleri olarak görmekteydi. Haris, insanların besin tabuları, çocuk yetiştirme ve dine ilişkin fikirlerinin (insanlar bu işlevin genelde farkında olmasa da) en iyi, kültürlerinin habitatı içinde hayatta kalma olanaklarını ilerletmek üzere geliştirildikleri tarzında anlaşılabileceği görüşündedir. Bu yaklaşımın benzer bir çeşidi, Magnarella'nm "insan maddeciliği" (1993) dediği toplumsal-kültürel sistemler modelidir; başlıca farklılığı, Magnarella'nın dinamik bir kuvvet olarak bireysel aktörlerin güdülenmelerini vurgulayışıdır (1993, s.14).

Bazı bakımlardan bu yaklaşımlar, toplumu işleyen bir sistem olarak gören İngiliz işlevselcilerininkilere benzerlik göstermektedir; yani her bir toplumsal kurum yapının bütününün

sürdürülmesinde kendi rolünü oynar. Harris'in katkısı uyarlanma kavramının bir dizi maliyet-yarar hesabına dayalı yeniden tanımlama çabasıdır. Başarılı uyarlanmalar, genelde toplumun bütünü açısından olumlu bir maliyet ve yarar dengesi sağlayanlardır. Besin tabuları yerinde bir örnektir. Gerek İslâm gerekse Yahudilik (başka şeylerin yanısıra) domuz tüketimine karşı yasaklamalar getirmiştir. Harris'e göre bu beslenme yasası, kurak Ortadoğu bölgesinde domuz yetiştiriciliğinin yetersiz ve çevresel açıdan yararsız bir kaynak kullanımı oluşu olgusunun uyarlanıcı bir sonucudur (Harris 1987). Bu yaklaşım, başka noktaların yanısıra, maliyet ve yararların toplumsal düzlemde nasıl hesaplandığı, hatta bir şeyin kötü uyarlanmış olduğunun nasıl gösterilebileceği konusunda açık olmamakla eleştirilmiştir. Savaş, yamyamlık, hatta kız çocuklarının öldürülmesinin dahi nüfus kontrolü ya da protein temini gibi yararcı işlevlerle açıklanmaktadır. Kısacası, temel eleştiri, çok fazla şey açıkladığı için çok az açıklayıcı olduğu yönündedir. Tutarlı bir ölçüm sistemi bulunmadığında, her şeyin uyarlayıcı ya da maliyet açısından câri olduğu ileri sürülebilir (Vayda, 1987). Bu kuramın gücü, araştırmacıları insan varoluşuna ilişkin temel konularla uğraşmaya yöneltmesidir.

Davranışsal Ekoloji

İnsan davranışsal ekolojisi 1970'li ve 1980'li yıllarda evrim kuramı ve davranışsal karar-almayı kullanarak avcı-toplayıcı, çoban ve bahçe tarımcısı toplumları incelemek üzere ortaya çıktı (Borgerhoff Mulder, 1991; Chagnon ve Irons, 1979; Smith and Winterhalder, 1992). Bu yaklaşım, insanların zaman, enerji ve kaynakların iş ve boş zaman, aile ve siyaset, bireysel ve toplu faaliyetleri gibi çeşitli faaliyetler arasında nasıl pay edileceği dahil; sorunları çözmek için modelleri (maliyet-yarar hesaplamaları) optimal biçimde kullanabilen bireysel aktörler olduğu varsayımıyla işe başlar. Gözlemlenen davranış, toplumsal ve ekolojik meydan okumalara karşı bireysel karar almaların bir sonucu olarak görülmektedir.

Bazı davranışsal ekologlar evrim kuramını insan davranışına ve onun türlerine atfederler. Evrimsel ekoloji, kısmen Harvard'lı entomolog E. O. Wilson'un (1975) böcek ve diğer hayvanlarda toplumsal davranışın genetik temelini incelemek üzere geliştirdiği sosyobiyolojiden türemiştir. Her iki yaklaşım da doğal seçilimin (biyolojik popülasyonlarda fizyolojik uyarlanmayı sağlayan mekanizmanın), insan karar alma süreci de dahil olmak üzere, belirli özel davranışlara yol açan mekanizma olduğunu öne sürmek üzere şekilde evrim kuramından yararlanmaktadır. Üreme uygunluğu (kişinin kendi genetik bilgisiyle hayatta kalabilen yavrular üretmesi) bir bireysel aktörün azamîleştirmeyi hedeflediği nihaî sonuçtur. Çokkarılılık (bir erkeğin birden fazla kadınla evlenmesi), servet birikimi, hatta refah gibi toplumsal kurumlar, eninde sonunda bireyin genlerini yayma yeteneğini destekleyen davranışlar olarak görülmektedir. Böylelikle Venezuela ormanlarındaki Yanomamö savaşları evrimsel ekoloji çerçevesine yerleştirilir: Savaşçı faaliyet, savaşan erkeğin ömrü kısa da olsa, daha çok yaşayan yavru anlamına gelecektir (Chagnon, 1983, 1988; karşı çıkan tartışmalar için bkz. Harris, 1984; Ferguson, 1989; Ferguson ve Whitehead, 1992).

Sosyobiyologlar yapısal, genetik olarak programlanmış davranış lehine öğrenmeyi gör-

mezden gelmekle eleştirilmişlerdir. Bazıları erkek ile kadın davranışları arasında genetik temelli farklılıklar bulunduğunu savlamakla, cinsiyetçi ya da ırkçı açıklamaları ileri sürmekle de eleştirilmektedir. Ne var ki, evrimsel ekologlar ve sosyobiyologlar genlerin davranışı "belirlediğini" değil, davranışın evrimsel bir anlamı olduğunu ve bireyin üreme başarısına katkıda bulunabileceğini savunmaktadırlar. Dahası, sosyobiyologlar insan kültürünün davranışsal çeşitlilikte önemli bir rol oynadığını reddetmezler.

Wilson ve diğer kuramcılar, diğer bütün toplumsal türler gibi insan davranışının da biyolojik bir boyuta sahip olarak görülmesi gerektiğini öne sürmeye başladıklarında, toplum bilimcilerin çoğunu karşılarına aldılar; hatta ırkçılık ve cinsiyetçiliği haklı göstermekle suçlandılar (Rothstein, 1998). Az sayıda toplum bilimci "sosyobiyoloji" etiketini kullanmaktadır; ancak pratikte çoğu artık kültürün biyolojiden tümüyle yalıtılmış olarak anlaşılamayacağı konusunda hemfikirdir; bu da kültürel davranışın tamamen esnek olduğunu düşünen eski bilgelikten çok farklı bir yaklaşımdır. Ancak Wilson öğrenilmiş ya da kültürel davranışın dahi pek çok alanda evrimsel süreçlerce şekillendirildiği ve bunun uzantısı olarak, toplum bilimleri, beşeri bilimler ve doğa bilimlerinin nihaî olarak ortak bir temeli paylaşması gerektiği öncülü üzerine temellenen ikinci, hatta üçüncü bilim kuşağını görmenin gururunu yaşıyor (Wilson 1998).

Antropolojiye İdealist Yaklaşımlar

Maddeci yaklaşımlar, sanatsal ifade ve duygusal sağlık gibi maddi olmayan ihtiyaçları ikincil önemde sayarak, insanların barınak, besin, cinsellik ve güvenlik ihtiyacı dahil, fiziksel hayatta kalma sorunlarını nasıl karşıladığı ile ilgilidir. Fikrî ya da idealist yaklaşımlarsa, insanların yaşamın katı gerçeklerini öznel olarak nasıl algıladıklarının da yaşamın nesnel gerçekliği kadar önemli olduğunu savunurlar. İdealist (ya da fikrî) yaklaşımlar kültürel algı ve kategorileştirmelerin kendilerine özgü bir yaşamı olduğunu ve maddî güçlerce etkilenmekten çok bunları etkilediklerini söylemektedir. Antropolojinin bu dalı için, fikirler ve zihinsel örgütleniş içerik ve yapı kültürü tanımlamakta ve insanları diğer hayvanlardan ayırmaktadır.

İdealist antropolojinin bir önemli dalı, yapısal dilbilim ve bilişsel psikolojiye dayanan yapısalcılıktır. Ağırlıklı olarak Fransız antropolog Claude Lévi-Strauss'a (1967) bağlanan yapısal antropoloji, aklın yapısının fikir, simge ve mitosları, genellikle zıt ya da ikili kategorilerle nasıl örüntüler halinde örgütlediği üzerinde durur. Dilin sesler arasındaki ayrımlarla örüntü, yapı ve anlamlar imal etmesi gibi, kültür de fikir, inanç ve algıların zihinsel örgütlenişinin dışavurumudur. Yapısalcı antropologlar insan düşüncesini anlamanın kaynağı olarak genellikle mitos ve ayin üzerine odaklanırlar. *The Ritual Process*'de (Törensel Süreç) (1967b) Victor Turner, Zambia Ndembularının, erkek çocukların yeniyetmelikte tebeşirle beyaza boyanarak yetişkin cemaatinin uzağında özel bir köyde bir ay süreyle çırılçıplak tecrit edildiği ve ancak bu sürenin sonunda yetişkinler olarak cemaate yeniden kabul edildikleri erkek erginleme ayinlerini incelemişti. Bu geçiş dönemine "eşiksellik" (liminality) adını vermektedir ve bu fikri diğer "geçiş ritleri"ne de – örneğin askerlikteki acemi eğitimi dönemi– uygulamıştır. Başka vakalarda yapısalcılar, in-

sanların çevrelerini nasıl kategorileştirdiklerine bakarlar. Mary Douglas *Natural Symbols*'da (Doğal Simgeler) (1970) domuzun, yenmeleri yasak olmayan sığır ve koyun gibi "geviş getirmeyen toynaklı bir hayvan" olduğundan, "taksonomik bir anormallik" oluşturduğu için Eski Ahit Yahudilerince tabu sayıldığını söylüyordu. Douglas bütün insanların doğal dünyayı anlayabilecekleri kategoriler halinde örgütlediklerini ve bunu da, bizim kırmızıyı turuncudan ayırt ederken yaptığımız gibi, tanımlanmış sınıf ya da sınırlar yaratarak gerçekleştirdiklerini öne sürmekteydi.

İdealist antropolojideki ikinci bir yaklaşıma, yorumcu ya da temsilî antropoloji adı verilebilir. Amerikalı antropologlar Clifford Geertz ve James Clifford tarafından vurgulanan bu yaklaşım her bir kültürün diğerinden farklı olduğu ve toplumsal-kültürel sistemlerin sınırlarını aşan genellemelerin olanaklı olmadığı yolundaki Boas'cı kültürel görecilik önermesini geliştirir. Dahası, yabancı kültürlerin gözlemcileri olarak Batı'da eğitilen (ve kendileri de genellikle Batılı olan) antropologların bir başka kültürü hiçbir zaman yeterli biçimde betimleyemeyeceklerini, ancak kendi kültürlerinin "öteki"ne tepkisini dile getirebileceklerini söylemektedirler. Bazıları antropolojik betimlemenin kendisin de bir kurgu olduğunu; o kültürün katılımcılarının birbirlerinin eylemlerini nasıl anlayıp yorumladığını açıklamayan Batılı etnografça inşa edilen bir "öteki" anlatısı olduğunu öne sürer. Pek çok temsilî ve postmodern antropolog, gerçek antropolojinin Batılı kapitalist kültüre batmış dışarlıklılarca değil, bizzat kültürün katılımcılarınca yapılması gerektiği kanısındadır.

Tabii bu yaklaşımın eleştirisi, hiç kimse hakkında hiçbir şey söylenemeyeceğini öne sürüyor oluşudur. Erich Wolf'un 1990'da Amerikan Antropoloji Derneği'nde yaptığı önemli konuşmada belirttiği gibi, postmodern yaklaşımlar antropologların dürtülerine pek çok içgörü sunmakla birlikte, "yine de sabah olunca yataktan kalkmanız gerekiyor," yani postmodernist huzursuzluğun sizi felç edip işinizden alıkoymasına izin vermeyin. Sidney Mintz de 1995'teki benzer bir konuşmasında, antropolojinin antropologların değil, insanların kültürlerinin incelenmesi olduğunu sandığını söyleyecekti. Dinleyicilerin yarısı ayağa kalkıp Mintz'in sözlerini alkışlarken, diğer yarısı da kibarca yerlerinde oturmayı sürdürecekti.

Kurami Uygulamak: Alan Çalışması ve Veri Toplama

Tartıştığımız kuramlar yüz yıllık bir süre içinde kuruldu, geliştirildi ya da terk edildi. Antropologları alana çeken de, kuram ve hipotezleri bu sürekli gözden geçirme ve sınama gereksinimidir.

Alan araştırması yalnızca yeni kuramlara değil, yeni yöntemlere de yol açmaktadır. Kuramlar gelişkinleştirildikçe, kültürün yeni yönlerini ortaya çıkarmakta ve onları keşfetmede kullanılacak yeni tekniklerin geliştirilmesini tetiklemektedir. Yeni yöntemler alan araştırmacılarının o güne değin önemsenmeyen ya da gözden kaçan olguları –bunlar, mevcut kuramlarda değişiklikler gerektiren ya da aşırı durumlarda, mevcut kuramları tümüyle çürüten olgular olabilir– gün ışığına çıkartmasına olanak sağlayarak, kaçınılmaz olarak kuramı etkiler.

Kısacası, antropoloji kuram ve yöntemi karşılıklı olarak birbirine bağımlıdır. Yeni ku-

Çin'in Hunan Eyaleti'nin Jiangyong bölgesindeki Heyuan köyünde köylüler ve Fei-wen Liu'nun "araştırma ekibi". (Fotoğraf Fei-wen Liu)

ramlar yeni yöntemleri, yeni yöntemler de yeni kuramları biçimlendirir. Antropoloğun insan kültürü üzerine artan ölçüde doğru genellemeler yapmasını sağlayacak artan ölçüde güvenilir bilgi toplama araçlarını araştırdığı bu sarmal süreç yoluyla, kuram inşası görevi sürdürülür ve insan kültürünün karmaşıklıklarına ilişkin anlayışımız genişler.

Alandaki İncelemeler

Kuramsal yönelişi ne olursa olsun kültürel antropoloji, ağırlıklı olarak veri toplama ve kuramlardan çıkarsanan hipotezleri sınama aracı olarak insan davranışının birinci elden gözlemlenmesine dayanmaktadır. Kuramsal yaklaşımların çoğu üniversite kütüphanelerinin sessiz köşelerinde formüle edilmiş ya da laboratuar deneyleriyle geliştirilmiş değildir. Bunlar genellikle yaşam tarzları açıklanmaya çalışılan halklar arasında sürekli sınanarak gelişirler.

Antropologlar alanda kısmen, alışageldikleri düşünme ve davranma tarzlarını anlama çabasıyla, bir grubun üyeleri arasında yaşayarak birinci elden gözlemler ve haberlerle veri toplarlar. İnsanlara soru sorup yanıtları dikkatle kaydederler. İnsanların ürettiği şeyleri dikkatle incelerler: gereçler, sepetler, heykeller, çalgılar, silahlar, takılar, giysiler, konutlar... Hepsinden önemlisi, insanların günlük rutinlerini ve etkileşimlerini saatlerce izlerler. Örneğin Türk antropolog Ali Murat Yel bir İspanyol köyünde bir yılı aşkın bir süre kalarak Katolik Fatima kültüne ilişkin ayinleri incelemiş, adayların çıplak dizleri üzerinde millerce yol katettiği hacca katılmıştır (1999) . İnsan kültürünün genişlik ve çeşitliliğine ilişkin paha biçilmez bir bilgi deposu oluşturan incelikli etnografik betimlemeler, bu faaliyetlerde biçimlenecektir. Göreceğimiz gibi, alan çalışması gözlemden ibaret değildir; ancak antropolojik raporlara ayırt edici ve canlı niteliğini veren, bu birinci elden gözlemlerdir.

Alan çalışması zor bir çalışmadır ve yoğun bir hazırlığı gerektirir. Günümüzde, bütün antropologlar üniversitelerde eğitim görmektedirler. Lisans programları öğrencilere antropoloji literatüründe sağlam bir temel sağlamak, onları kuramsal tartışmalar konusunda bilgilendirmek, geçerli bir örnek sağlamak üzere belirli bir alandaki kültür hakkında bilinenleri aktarmak ve geçerli araştırma soruları formüle etmelerine ve topladıkları etnografik verileri örgütleyip yorumlamalarına yardımcı olmak üzere hazırlanır. Duyarlı ölçüm aygıtlarının gelişmesi doğal bilimlerde nasıl doğanın önceden ele alınmamış alanlarına (örneğin ayın yüzeyi) el atmalarına olanak sağladıysa, gelişmiş alan araştırması teknikleri de antropologların insan yaşamının çeşitli tarzlarını daha sistemli bir biçimde incelemeyi ve insan doğasına ilişkin kavrayışımızı genişletmeyi olanaklı kılmıştır. Yöntemli gözlem ve mülakatlar, sistemli karşılaştırmalar ve örneklem seçimi, günümüzde antropologların başlıca araştırma araçlarıdır.

Ama gözlem süreci derli toplu bir süreç değildir. Etnografın alana vardığı günden ayrıldığı güne, araştırmanın gidişatı binlerce rastlantıyla şekillenir; bunların çoğu da kolaylaştırıcı cinsten değildir. Müstakbel araştırmacı, hedef bölgeye gitmek için yerel görevlilerden izin çıkmasını aylarca beklemek zorunda kalabilir; yol durumu kritik bir dönemde bir yere ulaşılmasına engel olabilir; yerel çatışmalar bir cemaatten diğerine geçişi engelleyebilir. Dahası, toplanan veriler sürekli araştırmacının toplumsal mevcudiyetinden etkilenmektedir. Çoğu antropolog belirli bir aile ya da yerel grupla ilişkilenerek bir cemaate erişim elde eder. Böylesi bir bağlaşıklık ne denli zayıf olursa olsun, etnografın diğerleriyle ilişkisini şaşmaz biçimde etkileyecektir ve bu etkilenim zaman zaman lehte olabilir; ancak çoğunlukla olumsuz yöndedir. Ev sahibiyle arası iyi olmayan insanlar, konuğa da mesafeli, hatta kuşkuyla yaklaşacaklardır.

Pek çok öngörülmemiş koşul, projenin yönünü değiştirmeye yol açabilir. Daniel ve Ann Bradburd, 1973'te göçebe çobanlar arasında bir projeyi yürütmek üzere İran'a gittiler Amaçları, göçe başlama ya da konak yerinde kalmaya ilişkin kararlara uygulandığı şekliyle karar alma süreçlerinin formel bir modelini oluşturmaktı. Ülkenin çeşitli yerlerini tanıyan pek çok bilimci ve resmî görevliyle görüştükten sonra, yıl boyu önemli mesafeler kat eden Komancılar denen bir topluluğun uygun olduğuna karar kıldılar.

Komancıların yanına vardıktan sonra, Bradburd'ler Komancı ekonomik ve toplumsal yaşamının diğer yönlerinin yanında, başlangıçtaki hedeflerinin sönük kaldığını (ve pratikte daha zor uygulanır olduğunu) gördüler. Çadırları ve sürüleri harekete geçirmeye ilişkin kararlar birkaç oldukça belirgin ölçüte bağlı gözüküyordu ve proje bilgi işlem açısından kurama fazla bir şey katacağa benzemiyordu. Aynı zamanda, beklenmedik bir biçimde, eşitlikçi olduğunu varsaydıkları aşiret üyeleri arasında belirgin servet ve toplumsal konum farklılığı olduğunu gördüler. Buna uygun olarak, veri toplama odak ve yöntemini hayvancılığa, servet ve ekonomik devingenliğe ilişkin konuları kapsayacak tarzda kaydırdılar. Dan Bradburd o günden bu yana bu konularda bolca yazmıştır. Gerek özgün araştırma konusu gerekse yenisi, kapsamlı ama oldukça farklı kuram kümeleri üzerinde temellenmekteydi; alanın durumu değerlendirmelerin hangisinin izleneceğinin belirlenmesiyle sona erecekti (bkz. Bradburd, 1990).

Dan Bates ve Bill Irons'la çalışan Türkmen alan asistanları. Birkaç haftalık çalışma sonunda bu asistanlar birkaç yüz anket kağıdının doldurulmasında ve görüşmelerin yürütülmesinde yardımcı oldular. (Fotoğraf Daniel Bates)

Olaylar sonuçta beklenenden bambaşka bir tarzda gelişecekse, kuram, yöntem ve alanın planlanmasının neden bu kadar vurgulandığı sorulabilir. Bunun nedeni, kuram ya da kuramlar üzerindeki hâkimiyetin araştırmacıların esnek olabilmesine ve alanda karşılaştıkları koşullar ne olursa olsun, anlamlı sorular sorabilmesine olanak sağlayışıdır. Sağlam bir kuramsal odağa sahip olan bir araştırmacı, çalışmasını alanda sürekli değişen koşullara uyum sağlayacak tarzda başarıyla yönlendirebilir. Alan çalışmasından önce, genelde yalnızca kuramsal temellenme değil, seçilen bölgenin dili ve tarihi ve uzman örneklem seçimi, ölçüm ve veri analizi teknikleri konusunda eğitim de yapılmalıdır.

Günümüzde giderek daha çok alan araştırması, sorun-yönelimli olarak hazırlanmaktadır. Yani, antropolog bir ya da daha fazla önemli kuramsal konu üzerinde odaklanmaktadır. Yine de, antropologlar o denli geniş bir sorunlar dizisini araştırırlar ki, aynı ölçüde geniş bir bilgi toplama tekniği yelpazesinde ustalaşmış olmaları gereklidir. Hemen her alan araştırmasında aslî olan bir teknik, mülakat ve sistemli ekonomik, demografik ve maddî kültür verisi toplamayla ilişkili olan katılarak gözlemdir.

Katılarak Gözlem

Antropologların alanda bilgi toplamada en çok başvurdukları yöntem, antropoloğun alana girmesiyle başlayan ve bütün ikameti boyunca süren katılarak gözlemdir. "Katılım", pratikte evden yakındaki köy ya da mahalleye düzenli gidip gelmekten, cemaat yaşamının içine toptan dahil olmaya kadar değişkenlik gösterebilir. Katılarak gözlem yapanlar genellikle inceledikleri kültüre angaje olurlar. Bu yaklaşımın öncülerinden Malinowski, antropologların inceledikleri toplumların faaliyetlerine neden katılmaları gerektiğini şöyle açıklamaktadır:

> [Trobriand Adalarındaki Omaracana'ya] yerleştikten hemen sonra, bir şekilde köy yaşamına katılmaya, önemli ya da bayram günlerini dört gözle beklemeye, dedikodulara ve köy olaylarının gelişimine kişisel bir ilgi duymaya, her sabah bana az çok bir yerliye gözüktüğü gibi görünen bir güne uyanmaya başladım... Köyde sabah yürüyüşümü yaparken aile yaşamının, tuvaletin, yemek pişirmenin, yemenin mahrem ayrıntılarını; gündelik işlerin düzenle-

> nişini, işbaşı yapan insanları, ya da bir imalat işiyle meşgul kadın veya erkek gruplarını görebiliyordum. Tartışmalar, şakalaşmalar, aile sahneleri, genellikle önemsiz, kimi zaman dramatik, ama her zaman çok anlamlı olaylar onların olduğu kadar benim de günlük yaşamımın atmosferini oluşturuyordu...
>
> Aynı zamanda benimle tanış yerlilerin uyarmakta gecikmediği, bir sürü nezaket kuralını da çiğnedim. Nasıl davranılması gerektiğini öğrenmem gerekiyordu ve belli ölçülerde yerlilerin iyi ve kötü davranışlara ilişkin "duygularını" edindim. Bununla ve dostluklarından zevk alma ve oyunlarıyla eğlencelerinden bazılarını paylaşma yeteneğiyle, gerçekten de yerlilerle temasta olduğumu duyumsamaya başladım; başarılı bir alan çalışması yürütmenin ön koşulu kesinlikle budur [Malinowski, 1922/1961, s.7-8].

Şu halde katılarak gözlem antropologların kültürleri içeriden görmesine, insanların informel ve kendiliğinden davranışını izlemesine yardımcı olur. Dahası, alan araştırmacılarını yerlilerin kurallarına uygun davranmayı öğrenmeye zorlar.

Antropologlar not alırken genellikle kod sayfaları, gözlemlenen tutum ve davranışlar ve bu davranışlardan çıkarsadıkları dürtülere ilişkin listeler tutarlar. Örneğin, çocuklarda kişilik özellikleri ile, çeşitli çocuk yetiştirme pratikleri arasındaki ilişkiyi incelemek üzere böylesi gözlem teknikleri kullanılmıştır (Whiting 1963). Bir alan araştırmacısı bir çocuğu beş dakika süreyle gözlemleyebilir ve çocuğun daha küçük bir çocuğa kaç kere yiyecek verdiği ya da yardımcı olduğu, duygusal destek, rehberlik ya da bilgi sağladığı üzerinden bir destek skoru verebilir. Benzer biçimde, alan araştırıcısı çocuğun beş dakikalık bir süre içinde diğer çocuklara kaç kere vurduğu, ittiği, emir verdiği ya da sözel saldırıda bulunduğu üzerinden, bir saldırganlık skoru saptayabilir. Bu ölçümler farklı kültürlerden bireylerin kişilik özelliklerine ilişkin, iyi belgelenmiş profillerin temelini oluşturacaktır.

Kültürel ya da gözlemsel eğilimlerden büyük ölçüde sıyrılmış olan bir davranışsal veri toplama yöntemi, zaman tahsisidir. Antropolog gün boyu sürdürülen faaliyet tiplerini kaydeden bir program yapar (Gross, 1984). Bu insanların yaptıklarına ilişkin düşündükleri ya da söylediklerine karşılık, ne yaptıklarını örneklemlemenin bir yoludur. Bir araştırmacı, baba-çocuk ilişkisini incelemek istiyorsa, gün boyu rastgele seçilmiş zamanlarda baba-çocuk etkileşimleri gözlemlenip kaydedilir ve böylelikle çeşitli etkileşim tarzlarına ilişkin bir kavrayış edinilir.

Zaman tahsisi incelemeleriyle katılarak gözlemi birleştirmenin yararı, araştırmacılarca olağan sayılan ve gözlemlenen bireylerce dikkate değer sayılmayacak gündelik olayları ya da bireylerin tartışmak istemeyecekleri davranışları (alkol ya da uyuşturucu kullanımı gibi) gözlemleme olanağı sağlamasıydı. Bilgi sağlayan kişiler ilgili ayrıntıları genelde doğru hatırlamazlar; ne olması gerektiğine ilişkin kendi düşüncelerini ya da yalnızca araştırmacının bilmesini isteyecekleri şeyleri aktarabilirler. Halkın içinde yaşayan araştırmacı, bu önermeleri gözlemlenebilir olgular temelinde sınayabilecektir.

Resmi belgeler de (istatistik ya da tarihsel kayıtlar) değerli bilgiler sağlayabilir. Burton Pasternak (1983, 1993) tarihsel belgeler ve resmi sayım malzemeleri üzerinde çalışarak, Çinli çiftçilerin Tayvan'a bir yüzyıl önceki göçünü ve yerleşmelerini kesin olarak belgeleyebildi.

İstatistik ve tarihsel veriler, yaşayan köy sakinleri ile yapılan mülakatlardan elde edilen soyağacı bilgileriyle birlikte, aile tarihlerinin yeniden inşasına ve aile boyutları, ölüm, doğurganlık oranları ve yaşam sürelerini hesaplamasına olanak sağladı.

Alanda Hayatta Kalabilmek

Antropologlar alana etkileyici bir araştırma teknikleri donanımıyla ulaşmalarına karşın, ayak basar basmaz yeni dünyalarının kendileri için sürprizlerle dolu olduğunu görürler. En temel güçlüklerden biri, dildir. Yerli dilin bilinmesi toplanabilecek verilerin nitelik ve niceliğini büyük ölçüde zenginleştirmekle birlikte, antropologun dili önceden öğrenmesi her zaman mümkün olmayabilir; ya da öğrenilen dille araştırma yeri olarak seçilen bölgedeki cemaatin konuştuğu lehçe arasında önemli farklılıklar olabilir.

Alandaki ilk ay genelde pratik düzenlemelerle geçer. Alan araştırmacılarının yaşayacak bir yer ve yiyecek ve diğer gerekli şeyleri sağlama yollarını bulmaları gerekecektir. Antropologlar genellikle ya inceledikleri cemaatte bir ev kiralarlar ya da bir ailenin yanına yerleşirler. Bazıları çadır ya da karavanda, yerli insanların kendileri için inşa ettiği bir evde ya da okulda da yaşayabilir. Bazıları ise yakındaki bir kasabadan gidip gelirler. Araştırmacılar uzak bir köyde yaşamaya niyetliyseler, kullanacakları malzemeyi önceden satın almaları gerekecektir.

Uzak kasaba ya da köylerde yaşayan antropologlar için besin bir sorun olabilir. Yerel halkla birlikte yiyip içmek bağlantı kurmanın yetkin bir yolu olabilir; ama zorluklara da yol açabilir. Brezilya-Venezuella sınırındaki Yanomamöleri inceleyen Napoleon Chagnon çoğunlukla kendi yemeklerini pişirmiş, ama çok zorlanmıştı:

> Cangılda yulaf pişirmenin ne kadar karmaşık bir iş haline gelebileceği şaşırtıcıdır. İlkin, su için iki kez nehre gitmek zorunda kalıyordum. Ardından, kerosen sobama alkol doldurup yakmam gerekiyordu... Ya da maddenin hâlâ yakıtı buharlaştıracak kadar sıcak olması umuduyla keroseni açıp palmiye yaprağı tavanlı evimde küçük bir ateş yakıyordum... Ardından yulaf ezmesini kaynatmam ve böcekleri içinden çıkartmam gerekiyordu... Günde üç öğün yemek söz konusu değildi. [Chagnon, 1983, s.12-13].

Bazen antropologun cinsiyeti de alanda özel sorunlara yol açmaktadır. Kadınlarla erkekler genelde çok farklı toplumsal çevrelerde dolaştıklarından, erkek antropolog kadınlarla mülakatta, kişisel yaşam öykülerini derlemede ya da toplumsal yaşamlarının erkeklerin dışlandığı kesimlerini gözlemlemede çok zorluk çekebilir. Benzer biçimde, kadın alan araştırmacıları da erkeklerin toplumsal çevrelerine dahil olmada zorlukla karşılaşabilir ya da toplumun kadın davranışına dayattığı uygunluk sınırlamalarıyla kısıtlanabilir. Böylesi sınırlamalar sonuçta genel olarak alt edilebilmektedir; ama bu kimi zaman, "Görünmez Olmak" başlıklı çerçevede (s.41) görüleceği üzere, zekâ gerektirir.

Alan araştırmalarının tümü şansa bağlı değildir. Öncü alan araştırmacıları, en yakın banyo küvetinden yüzlerce mil uzakta, son derece uzak cemaatlere ulaşmış olsalar da giderek artan sayıda araştırma, kentsel ortamlarda gerçekleştirilmektedir. Aynı zamanda, artan sayıda kırsal cemaat elektriğe, modern sıhhî tesisa-

ta ve ulaşım hizmetlerine kavuşmaktadır. Bunun sonucu olarak alan çalışması daha az zorlu ve daha az tecritli –ve belki de daha az romantik– hale gelmektedir.

Veriler ve Çözümleme

Etnografik alan çalışması genellikle birçok cemaat arasında bir tanesinin bir yönünün incelenmesini içerir. Alan çalışması çok daha geniş bir fenomene ait bir örneklemi toplama aracıdır. Bir araştırmacı bir köy seçtiğinde, bu seçim daha geniş sistemin hangi yönünü deneyimleyeceğini belirleyecektir. Seçim, örneklemin örneklem evreninin –örneklemin ait olduğu, betimlenecek en geniş kendilik– neresine denk düştüğüne ilişkin bir bilgiyle yapıldığında incelemenin yararlılığı büyük ölçüde artacaktır. Örneklem evreni bir köy, etnik açıdan tanımlanmış bir popülasyon, bir bölge, bir kasaba ya da benzeri olabilir.

Örneğin kişi bir tarımcı köyüne gittiğinde bunun, bölgedeki ya da ülkenin bütünündeki benzer cemaatlerle nasıl karşılaştırılacağını kabaca bilmesi gerekecektir. Verileri doğru biçimde yorumlayabilmesi için, araştırmacının elindekinin ne tip bir örneklem olduğunu ve örneklem evrenini boyutları konusunda bir fikir sahibi olması gereklidir. Nijeryalı bir antropolog, Amerikan aile yaşamını incelemek üzere kırsal bir Wiscounsin cemaatine gelse ve ardından da bir bütün olarak ABD'ye ilişkin genellemelerle geri dönse, yanlış bilgi iletmiş olacaktır. Wiscounsin'e ilişkin veriler o bölge için bütünüyle geçerli olabilse de, New York kentine ilişkin genelleme yapmak doğru olmayacaktır. Örneklem önyargısı –bir örneklemin örneklem evreninin bazı üyelerini dışta bırakırken, diğerlerini aşırı temsil etme eğilimi– Amerikalı etnik gruplar, kentli aileler, İngilizce konuşmayan Amerikalılar ve özgün örneklemin (bu örnekte Wiscounsin cemaati) dışında kalan şeyler hakkında genelleme yapmayı olanaksız kılacaktır. Sınırlı örneklemler üzerine ya da betimlenmemiş bir örneklem evrenine temellenmiş genellemelere karşı dikkatli olmak akıllıca olacaktır.

İncelenecek cemaat ya da popülasyon görece küçük de olsa, araştırmacı bilgi kaynağı işlevi görecek kişilerin, soruların sorulacağı zamanın, mülâkat yapılan kişilerin yaşlarının vb. dikkatlice seçilmesine özen göstermelidir. Bir konuyu tümüyle kapsayan bir çalışma yapmak hiçbir zaman olanaklı değildir. İhtiyatlı araştırmacılar, topladıkları verilerin bir örneklemden ibaret olduğunu bilerek örneklemlerinin sınırlarını açıkça çizerler. Bilgi kaynağı kişilerle salt tanış oldukları için ya da uygun zamanlarda erişilebilir oldukları için mülâkat yapılmaz. Araştırmacı, sorulacak soru tiplerini gözden geçirir, olası kaynak kişilerin eksiksiz listesini çıkartır ve uygun ölçütleri karşılayanları saptar. Potansiyel bir kasıtlı olmayan örneklem önyargısı, cinsiyeti önemsiz bir değişken saymaktır; bazı erkek araştırmacılar cinsiyeti önemsiz bir değişken olarak görüp, kadınlara ilişkin az veri toplama, hatta onları tümüyle görmezden gelme eğilimindedir (Eicher 1988, s.6-10, 66-70). Birçok araştırmacı, yalnızca erkeklerin faaliyetleri üzerinde odaklandığından, kadınların inceledikleri popülasyonun ekonomisine katkılarını azımsamıştır. Bazı toplumlarda kadınlar toplumsal açıdan görülmezdirler; ancak araştırmacı için hiçbir zaman görülmez olmamalıdırlar.

Geniş bir bölge için hanehalkına ilişkin veriler elde etmek isteyen bir araştırmacı, popülasyondaki bütün hanelerin bir derlemesini el-

TOPLUMSAL CİNSİYET SORUNLARI

Görünmez Olmak

Antropolog Amal Rassam Kürt ayaklanmasının bütün şiddetiyle sürdüğü 1974 yazında, Kuzey Irak'ta alan araştırması yürütüyordu. Araştırma, farklı etnik gruplara ait köylerde bir tarama yapmasını gerektiriyordu. Resmi araştırma iznini aldıktan sonra bir taksi ve köylü bir sürücü kiraladı. Notlarında şöyle yazıyor:

> Salı sabahı, sürücüm Ali tarama çalışmasına başlamak üzere beni köye götürmek için otelime geldi. Bölgesinin geleneksel giysilerini giymişti; bu da onu bir köylü gibi gösteriyordu. Taksinin arka koltuğuna oturdum ve yola çıktık. Kentin birkaç mil dışında, askerî kontrol noktasında durdurulduk. Asker sürücüme bakmadan doğrudan benim tarafıma geldi ve nereye gittiğimi sordu. Yolun sonundaki köye gittiğimi söyledim, kimlik belgelerimi istedi. İtirazlarıma ve çalışma iznime karşın, yolun mayınlı olduğunu ve güvenliğimi sağlayamayacağını söyleyip geçiş izni vermedi ve bizi geri çevirdi.
>
> Yolda Ali'ye düş kırıklığımı ve taramayı gerçekleştirememekten korktuğumu ifade ettim. Biraz düşündükten sonra bir iki gün sonra yeniden deneyebileceğimizi söyledi; ancak bu kez o takım elbise, ben ise 'abaya' (Irak'ta daha geleneksel kadınların büründüğü kara çarşaf) giyecektik. Böyle yaptık. İki gün sonra beni almaya geldiğinde, bir 'efendi' gibi giyinmişti. Kontrol noktasına ulaştığımızda, görevdeki asker bu kez sürücü camına yanaşıp belgelerini istedi, nereye gittiğimizi sordu. Bana doğru bakmadan geç işareti verdi ve köye doğru yola koyulduk (Bates ve Rassam, 1983, s.219-220).

Rassam ilk yola çıktığında, toplumsal açıdan otomobilde görünür olan oydu: Batılı giysiler içinde yalnız başına yolculuk yapan, bölgeye yabancı olduğu belirgin bir kadındı. Asker statüsünü hemen anladı ve sürücüye aldırmayıp onun belgelerini istedi. Giysisi kentli, eğitimli toplumun bir üyesi olduğunu ele vermekteydi; bir araba kiralamış olması, potansiyel önemi olan bir kişi olduğunu gösteriyordu. Asker böyle bir kişinin bölgesinde bulunmasının sorumluluğunu almak istememişti.

İkinci girişimde, abayası içinde sürücünün yanına oturduğunda Rassam kamusal açıdan görünmezleşmişti; asker onun sürücüye ait olduğunu sandı. Dahası, Batı tarzı takım elbisesi içinde sürücü de, hem görünürlük hem de belli ölçüde toplumsal konum kazanmıştı. Karşılaşma bu kez iki erkek arasındaydı, askerî hiyerarşinin alt kesimlerindeki asker ile burjuvaziyi temsil eden efendi. Arabadaki kadın, siyasal anlamda var olmaktan çıkmıştı. Şunu da ekleyebiliriz ki bu, Ortadoğu'da kadın antropolog olmanın avantaj haline geldiği durumlardan biridir. Erkek bir antropoloğun, sürücüyle birlikte kimlik belgelerini göstermesi gerekecekti ve yabancı olduğu anlaşıldığında, olasılıkla geri çevrilecekti.

de edip, bundan sonra ziyaret edilecek haneleri seçmelidir. Bazı durumlarda, her bir bireyin (bu durumda her bir hanenin) diğerleriyle eşit seçilme şansına sahip olduğu rastgele örneklem uygun olabilir.

Genelde araştırılan evren (bir cemaat, bir bölge ya da bir kabile) yeterince geniş ve karmaşıktır; bu nedenle, gerçekçi bir örneklem elde edebilmek için araştırmacı onu ayırt edici özellikleri temsil eden kategorilere bölmeli ve

bundan sonra her bir kategori içinden rastgele örneklem seçimi yapmalıdır. Bunun sonucu, tabakalaşmış örneklemdir. Servet farklılıklarıyla belirlenmiş bir cemaat içindeki hane örnekleminin anlamlı olabilmesi için, bütün servet kategorileri sayılarıyla orantılı olarak temsil edilmelidir: Örneğin eğer popülasyonun % 35'i topraksızsa, o zaman ziyaret edilecek hanelerin % 35'ini de topraksız aileler oluşturmalıdırlar. Bu cemaatte örneklemi tabakalandırırken servet farklılaşmasını dikkate almayan bir araştırmacı, çok zengin ya da çok yoksul haneleri orantısız bir şekilde ziyaret ederse, ciddi bir yanılgıya sürüklenmiş olur. Yine aynı şekilde araştırmacı, reisin kadın olduğu ve dolayısıyla farklı toplumsal ya da ekonomik özellikler sergilemesi olasılığı yüksek hanelerin de orantısal temsiline özen göstermelidir.

Özet

İnsan türünün çeşitliliğine ilişkin keşif, gözlem ve merak antropoloji disiplinini ortaya çıkartan unsurlar olmuştur ve antropolojinin başlıca hedefi, insanın bilimsel incelemesi ve anlaşılması olmayı sürdürmektedir. Antropologlar insan türüne hem kültürlerarası, hem de evrimsel açılardan bakarlar. Disiplin, araştırma nedeniyle dört alt disipline bölünmüştür: biyolojik antropoloji, arkeoloji, dilbilimsel antropoloji ve kültürel antropoloji.

Disiplinin biyolojik dalı olan fizik antropoloji, hem türümüzün fiziksel evriminin yeniden inşasıyla hem de popülasyonlar arasındaki fiziksel farklılıkların betimlenmesi ve açıklanmasıyla ilgilidir. Arkeoloji, maddî kültür ile davranış arasındaki ilişkinin incelenmesidir. Arkeologlar hem prehistorik toplumları, hem de daha yakın geçmişteki toplumları incelerler. Dilbilimsel antropoloji öncelikle yazılı olmayan dillerle ilgilidir. Üç dala ayrılır: betimsel dilbilim bir dilin inşa ediliş ve kullanılış tarzının incelenmesidir; tarihsel dilbilim dilin kökeni ve günümüzde konuşulan dillerin evriminin incelenmesidir; toplumsal dilbilim ise dil ile toplumsal ilişkiler arasındaki bağlantının incelenmesidir. Kültürel antropoloji, özgül çağdaş kültürlerin (etnografya) ve bütünsel olarak insan kültürünün altında yatan örüntülerin (etnoloji) araştırılmasıdır.

Antropologlar bu dört alt disiplinden birinde uzmanlaşmaya eğilimli olsalar da, bütüncü bir yaklaşımı benimserler: İnsan yaşamının herhangi verili bir yönünün insan yaşamının diğer yönleriyle ilişkisi içinde incelenmesi gerektiğini kabul ederler. Bütüncü perspektifin hayatî önem taşıyan bir yönü, kültürel görecilik, yani başka halkların inanç ve âdetlerini kişinin kendi kültürü değil, onların kültürü bağlamında görme yeteneğidir. Herkes bir ölçüde etnikmerkezci olsa da, yani öteki toplumların âdetlerini kendi toplumunkilere göre yargılasa da, antropoloji öteki kültürlere nesnellik ve empatiyle bakma gereğinin altını çizer.

Kültür kavramını kullanırken antropologlar toplum üyeleri olarak bireylerin davranış, inanç ve deneyimlerine ilişkin kimi varsayım-

larda bulunurlar: insan türünün davranış kurallarını öğrendiği ve hayatta kalmada öğrenmeye bağımlı olduğu; her toplum kendi yorumlarına sahip olmakla birlikte, öğrenilmiş davranış ve düşünce kurallarının olaylara ve başkalarının davranışına anlam verdiği; bilginin dil yoluyla aktarıldığı ve geniş ölçüde simgelerden yaratıldığı gibi.

Hepsi olmasa da çoğu antropolog, bu girişimi gerçekliği gözlem yoluyla betimlemeye yönelik bilimsel çabanın bir parçası olarak görür. Bilimsel bir kuram, doğal fenomenler arasında düzenli ilişkileri varsayan bir önermedir. Kuram, araştırma için bir çerçeve oluşturarak araştırmacıları belirli soru tiplerine yöneltir ve elde ettikleri yanıtları sınayacakları kimi sonuçları öngörmelerine yol açar. Kültürel antropologların öne sürdüğü çok sayıda kuram temel sorular çevresinde dönmektedir: Toplumlar neden birbirinden farklıdır? Toplumlar nasıl farklılaşır? Birey ile toplum arasındaki ilişki nedir?

Evrim bütün türlerin gelişimini doğal seçilim süreciyle çevresel koşullara uyarlanmasının sonucu olarak açıklar. İlk kültürel evrimciler evrimsel kuramları kültüre uygulamışlardır. E. B. Tylor kültürlerin evrimsel aşamalar dizisi içinde ilerlediğini savunuyordu – bu örüntüye günümüzde *tek hatlı evrim* denilmektedir. Lewis Henry Morgan, toplumları teknolojik gelişme düzeylerine göre farklılaşan üç aşama halinde sınıflandırmaktaydı. Bu tür spekülatif kuramları eleştiren Franz Boas antropologların esas odağının bireysel eylem ile âdet arasındaki ilişki olması gerektiğini savunmuştur. Boas'ın *tarihsel tikelcilik* denilen yaklaşımı ayrıntılı etnografik veriler toplama gereğini vurgular.

Bronislaw Malinowski'nin geliştirdiği *işlevselci* okul toplumun bütün unsurlarının, o toplumdaki bireylerin kültürel olarak tanımlanmış gereksinimlerini karşıladıkları için işlevsel olduğunu savunur. Malinowski her toplumun insanlarının biyolojik, araçsal ve bütünleştirici gereksinimlerini karşılamak üzere *kurumlar* geliştirdiklerini söylüyordu. A. R. Radcliffe-Brown kurumların bir kültürün anlaşılmasında merkezî rol oynadıklarını kabul etmekle birlikte, işlevlerinin, bireysel gereksinimleri karşılamakeğil, toplumsal yapıyı sürdürmek olduğu kanısındaydı. Bireysel davranıştan çok davranışı denetleyen normlar üzerine odaklanmıştı. Yapı üzerindeki vurgusu nedeniyle, kuramına *yapısal işlevselcilik* denilmektedir. Bu kuramların hiçbiri aynı temel gereksinimlerden türeyen kültürel sistemlerin neden bu denli geniş bir çeşitlilik sergilediğini açıklamamakla birlikte, ileriki araştırmalar için değerli bir kuramsal çerçeve oluşturmuşlar ve *ampirizmi* (gözlemlenebilen ve ölçülebilen verilere dayanma ilkesini) teşvik etmişlerdir.

Gerek Leslie White, gerekse Julian Steward yakın zaman önce kültürel evrimci bakış açısına dönüşü savunmuşlardır. White'ın formülasyonu kültürü artan miktarlarda enerjiyi insan kullanımı için denetim altına alma mekanizması olarak görmektedir; kültürel karmaşıklık bu sürece koşut olarak gelişir. Steward, teknoloji, kültür ve fiziksel çevrenin karşılıklı etkileşim içinde bir sistem olarak incelenmesi gereğini savunmuştur; bu yaklaşıma *kültürel ekoloji* adı verilir. Steward tek hatlı evrimciliğin yerini çok hatlı evrimciliğe bırakması gerektiğini, yani her birinin aynı evrimsel örüntüyü izlediğini öne sürmeksizin tekil kültürlerin gelişimi üzerinde durma gereğini vurgulamıştır.

Karl Marx'ın toplumların farklı evreler ya da üretim tarzları boyunca ilerlediği yolundaki

kuramı, toplumsal huzursuzluğun iç kaynaklarını tanımlama peşindeki antropologların ilgisini çekmiştir. Marksist antropoloji toplumsal değişimi açıklamak için, bir toplumun ayırt edici unsur ve çelişki dizileri üzerinde durur.

Kültürel maddecilik yaklaşımı, fikir, değer ve dinsel inançları çevresel koşullara uyarlanma araçları ya da ürünleri olarak görür. Bu yaklaşımın savunucularından Marvin Harris'e göre, başarılı uyarlanmalar toplumun bütünü açısından uygun bir maliyet-yarar dengesi sağlayanlardır.

Kültürel antropologlar, veri toplama ve kuramlardan kaynaklanan hipotezleri sınama aracı olarak, genelde alan çalışmasına, yani öteki toplumlardaki insanların birinci elden gözlemlenmesine dayanırlar. Günümüzde alan çalışmasının önemli bir bölümü, sorun-yönelimlidir: Antropologlar kuramsal varsayımları sınamak için verili bir toplumu inceler ve o toplumun, söz konusu kuramla en fazla ilişkili yönleri üzerinde yoğunlaşırlar.

Alandaki iki temel veri toplama tekniği katılarak gözlem ve mülâkattır. Katılarak gözlem yapan araştırmacı, gözlemlenecek kültürü anlayabilmek için toplumsal kabul görmeye çabalamalıdır. Bu teknik, araştırmacının kültürü içeriden görmesine ve tek başına mülâkatların ortaya çıkartmayabileceği yönleri gözlemlemesine olanak sağlar. Gerçekten verimli olabilmesi için gözlem sistemli olmalıdır; yani araştırmacı herhangi verili bir durumda belirli bir bilgi kategorisi üzerinde odaklanmalıdır. Kod sayfaları ya da gözlemlenen davranışlar listesi kullanarak sistemli notlar alınabilir.

Edilgin gözlem yalnız başına yeterli değildir. Yüzeysel izlenimlerin ötesine geçebilmek ve bir toplumdaki insanların nasıl düşündüğünü bulabilmek için alan araştırmacıları resmî ve gayrıresmî mülakâtlar yürütürler. Yapılanmamış gayrıresmî mülâkatlar bilgi kaynağı kişilerin kendi düşünce tarzlarını izlemelerine ve böylelikle de kendileri için önemli olanı ortaya koymalarına olanak sağlarken, kaynak kişiler standartlaştırılmış sorulara cevap vermedikleri için, cevaplarını karşılaştırmak güçtür. Bu sorun, özgül olgu, tutum ve görüşleri ortaya çıkartmayı hedefleyen standart soru dizilerinden oluşan resmî mülakâtlarda ortaya çıkmaz. İki mülâkat biçimi farklı bilgi tipleri sağladığından, çoğu araştırmacı her ikisini de kullanır. Elde ettikleri bilginin doğru olduğundan emin olmak için kaynak kişilerin cevaplarını kendi gözlemleriyle de sınarlar.

Alan araştırmacısının ana ilgi konusu genellikle incelenen halkın davranışı olmakla birlikte, demografik ve maddî kültür verileri de yararlı olabilir. Genellikle hane halkı taramasından oluşan sayım, bir popülasyonun temel demografik karakteristiklerini ortaya çıkartabilir. Alan araştırmacıları cemaatin işgal ettiği bölgenin de rutin olarak haritasını çıkartır, maddî varlıkların –gereçler, silahlar, araçlar vb.– dökümünü yaparlar. Alan araştırmacıları zaman tahsisi incelemeleri yürüterek, soyağacı çizelgelerini çıkartarak, fotoğraf çekerek, film yaparak, resmi belgeleri ve halk masallarını inceleyerek ve psikolojik testler uygulayarak da ek veriler toplayabilirler. Araştırmacıların en fazla başvurduğu özgül teknikler inceledikleri soruna bağlıdır, ama çoğu alan araştırmacısı geniş bir veri tabanına ulaşmalarına olanak sağladığı ve ellerindeki bilgiyi sınama olanağı sağladığı için çeşitli teknikleri bir arada kullanırlar.

Alan çalışmasının günlük deneyimi, hem

pratik, hem de psikolojik pek çok zorluğu da içermektedir. Alan araştırmacıları cemaatin bir parçası olmaya uğraşırken, insanların kendilerini kabul etme olasılığının ve kendi katılım yeteneklerinin sınırlı olduğunu görebilirler, ama yine de başarılı bir araştırma yürütebilirler.

Araştırma için seçilen cemaat betimlenecek olan daha geniş sistemin –yani örneklem evreninin– görünümünü belirler. Araştırmacı toplanan verilerden aşırı genellemelere gitmemeye özen göstermelidir; aksi durumda araştırma örneklem önyargısıyla (örneklem evreninin kimi üyeleri dışlanırken kimilerinin de aşırı temsili) zarar görecektir. Bazı durumlarda rastgele örneklem –her bir birey ya da hanenin eşit seçilme şansına sahip olduğu bir örneklem– uygun olacaktır. Araştırılacak evren çok geniş ve karmaşıksa, gerçekçi bir örneklem araştırmacının onu alt gruplara ayırıp her birinden bir rastgele örneklem seçmesini gerektirebilir. Böylelikle, tabakalaşmış bir örneklem elde edilecektir.

KÜLTÜR NEDİR?
Kültür Gerçekliğe Anlam Verir
Kültür Bütünleştirir
Kültür Uyarlayıcıdır

DAVRANIŞ, BİYOLOJİ VE ÖĞRENME
Toplumsal Cinsiyet Rollerini Öğrenmek
TOPLUMSAL CİNSİYET SORUNLARI
Arnavut Bakireler ve Amerikalı Berdach'lar
Yaş Rollerini Öğrenmek

DİLİN KÖKLERİ
Beşerî Olmayan İletişim
İnsan Dilinin Ortaya Çıkışı

DİLLERİN YAPISI

İŞARET DİLİ

DİLSEL FARKLILAŞMA VE DEĞİŞİM
Dilsel Ödünç Alma ve Kültürel Temas
Lingua Franca, Pidgin ve Kreol Diller

TOPLUMSAL DİLBİLİM
Toplumsal Statü
Toplumsal Cinsiyet Rolleri ve Dil
Dil ve Etnik Aidiyet
Dil ve Milliyetçilik
ÇAĞDAŞ SORUNLAR
ABD'de Dil Siyaseti

İKİNCİ BÖLÜM

Kültür ve Dil

Türümüzün en ayırt edici vasfı, kültür adını verdiğimiz karmaşık ama anlaşılması zor özelliktir (Fagan, 2004). Bu karmaşıklığın nedeni, Birinci Bölüm'de işaret edildiği gibi, insan davranışının âlet yapımı, gelin âdetleri, cenaze ayinleri, çiftçilik, cinsel pratikler ve hatta sanat gibi son derece farklı alanları, yani öğrenmeye dayalı ve bireyler arasında aktarılabilen her şeyi kapsamasıdır. Kültürün anlaşılması zor bir olgudur, çünkü öğrenilmiş olanı doğuştan olandan ayırt etmek kolay gözükse de (örneğin ateş karşısında duyduğumuz korkuya rağmen ateş yakmak), pratikte bu hiç de kolay değildir. Bunun nedeni, öğrenilmiş olsun olmasın bütün davranışların beyinde bir temeli olmasıdır. Kişinin yetişirken örneğin Arapça değil de Türkçe öğrenmesi açıkça kültürel bir fenomendir, ama bir dil öğrenme yeteneği türümüze özgü eşsiz bir biyolojik özelliktir. Kültür yaşamımız boyunca öğrenme yoluyla edindiğimiz her şeyi kapsadığından değişebilir ve sürekli olarak değişmektedir de. Hiçbirimiz ebeveynlerimiz gibi düşünüp davranmıyoruz. Kültürel davranış aynı toplumdaki bireyler arasında da büyük bir değişkenlik göstermektedir; herkes aynı yemeği yemez, hatta cinselliği aynı şekilde yaşamaz. Yine de kültürel esnekliğin belirgin sınırları vardır; insanın duyu meka-

nizmaları, zekası, duyguları, üreme sistemleri, renk algısı ve dilsel yetenekleri bütün dünyada aynıdır. Toplumsal yaşamın çeşitli yönleri dahi çok farklı kültürlerde son derece tanış örüntüler sergiler: İnsan güzelliğine ilişkin fikirler, aile ya da akrabalık bağlarının önemi, yaş ve cinsiyet ayrımlarının kabulü, "ün"ün önemi, din ve sanata verilen önem her insan toplumunun ortak unsurlarıdır. Dolayısıyla, insan kültürü son derece renkli bir çiçek buketi gibi gözükse de, ortak insanlığımızı ifade eden bir temel yapıya sahiptir. Bu bölümde, dilin doğasıyla birlikte bu ortaklığın bazı yönleri irdelenecektir.

Dil, zekâ, duygusal yetenekler ve hatta daha mütevazı fizyolojik donanımların kullanımına olanak sağlar. Dil olmasaydı türümüzün aynı anda uzay yolculuklarının zorluklarıyla baş etmesi, Kutup keşiflerini yürütmesi, Arap çöllerindeki petrol alanlarını kullanıma açması ve Büyük Okyanus'un derinliklerinin haritasını çıkartması mümkün olamazdı. Kültürün bütün görünümlerinin altında dil aracılığıyla iletişim kurma yeteneği yatar: akrabalık, siyaset, din, aile yaşamının yanısıra bilim ve teknoloji. Dil, yeni durumlarla hızlı ve etkin bir biçimde baş etmemizin anahtarıdır. Arzu edilen sonuçları elde etmek üzere çok sayıda insan faaliyetinin eşgüdümüne olanak sağlar ve birikmiş bilgimizi kodlamamızı ve sistemleştirmemizi kolaylaştırır.

Kültür Nedir?

Kültürün dil adını verdiğimiz simgesel iletişim sistemimiz aracılığıyla aktarıldığını vurguladık. İnsan dilinin keyfî bir niteliği vardır: sözcükler anlam değiştirebilir, yeni anlamlar oluşturmak üzere birleştirilebilir ve değiştirilebilir ve sözcükler mevcut olmayan şeyleri –geçmiş ve gelecekteki olayları, soyut nitelikleri, zihinsel fenomenleri– temsil edecek tarzda kullanılabilirler. Dil böylelikle insanların tahayyül edilen durumlarda ne yapacaklarını aktarmalarına, deneyimlerini soyut kategoriler halinde örgütlemelerine (örneğin mutlu bir vesile ya da kötü bir işaret) ve daha önce hiç dile getirilmemiş düşüncelerini ifade etmelerine olanak sağlar. Ahlâk, din, felsefe, edebiyat, bilim, iktisat, teknoloji ve daha pek çok insan bilgisine ve inancına dair alan –ve bunları öğrenip kullanma yeteneği– bu üst düzey iletişim tipine bağlıdır. Şu halde kültürel bilgi, dil yoluyla sadece aktarılmakla kalmaz, büyük ölçüde yaratılır da.

Kültür Gerçekliğe Anlam Verir

Kültür yalnızca toplumsal davranışları değil, düşünüş tarzlarını da kapsamaktadır. Kültürel eğitimimizden, anlam verebilmek ve nasıl tepki vereceğimizi öğrenmek üzere dünyamızın olaylarına, özellikle de başkalarının davranışlarına hangi anlamları yakıştıracağımızı öğreniriz. Özgül eylemlerin anlamları yorumlandıkları kültürel bağlam ile birlikte değişkenlik gösterebilir.

Anlamı kültürel bağlam belirlediği ve bu türden bağlamlar farklılık gösterebildiği için, çeşitli toplumların insanları dünyayı çok farklı tarzlarda algılayabilirler. Örneğin farklı diller konuşan ve farklı dinsel geleneklere sahip toplumların mensupları, doğa ile doğaüstü arasında çok farklı ayrımlar yapabilmektedir. Avusturalya Aborijinleri için bazı kayalar, hayvanlar ve yerlerin kendilerine ait ruhları vardır. Hıristiyanlık, İslâm ve Yahudiliğin kutsal yerleri, bu dinlerin mensupları için başkalarınca paylaşılmayan anlamlar taşımaktadır. Bir toplumun

inanç ve değerleri kültürel bir gerçekliktir. Birden fazla eşle evlenmenin suç mu yoksa yeğlenen bir evlilik biçimi mi sayıldığı, kültürel olarak tanımlanmış davranış kurallarına bağlıdır.

Yine de, gerçekliği tanımlama ve uygun davranış kurallarını belirleme yeteneğimizi tümüyle açık ya da keyfî olarak niteleyemeyiz. Bütün dünyada toplumlar farklı evlenme, eşleşme ya da birlikte yaşama sistemleri uyguluyor olsalar da, hiçbir toplumun benimsemediği ya da göz yummadığı uygulamalar da vardır. İnsan davranışına ilişkin çeşitliliğin gözlemlendiği başka alanlarda olduğu gibi, cinsiyet rolleri üzerinde de evrensel sınırlamaların olduğu görülüyor (Brown, 1991). David Gilmore'un işaret ettiği gibi, "Bütün toplumlar erkek ile kadını ayırt etmekte, yetişkin erkek ve kadınlar için kurumsallaşmış cinsiyete özgü roller sağlamaktadır. Yetişkin erillik ve dişilik konusunda, toplumların çoğu bireylerin kendi cinsiyetlerinin değerli üyeleri sayıldığı ve daha genel olarak, ahlâksal aktörler olarak değerlendirildiği uzlaşılmış ideallere –yönlendirici ya da engelleyici imgeler– sahiptir" (Gilmore, 1990, s.1-2).

Kültür Bütünleştirir

Bir toplumun siyasal ve iktisadî kurumları uzun zaman dilimleri boyunca çalışan ortak kuvvetlerce şekillendirilir ve bunun sonucu olarak, birbirleriyle "uyumlu hale gelme" eğilimindedirler. "Uyum" genellikle dille ya da en azından sözel olarak ifadelendirilen dünya modelleriyle sağlanır. Belirlenmiş bir siyasal ya da dinsel kurumun meşruiyetine işaret etmek için dili kullanırız. Eşitliği haklı göstermek ya da zaman zaman bir devrimi haklı çıkarmak için kullanılan dil, simgesel olarak özel bir terminolojiyle –örneğin Kur'an'ın, ABD Anayasası'nın, İncil'in ya da BM İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi'nin sözcükleriyle– ifadelendirilir. Gündelik yaşamımızı düzenlemek için, dur işaretleri ve trafik ışıklarının renkleri gibi toplumsal kural ve simgelere de güveniriz.

Kültürel uygulamaların birbirine bağlandığı pek çok tarz, kültürel evrime istikrar ve süreklilik sağlar; değişimler birikimseldir ve genellikle çok yavaş gerçekleşirler. Her sabah bağımlı olduğumuz kurumların ya da gerçekliğimizi yorumlama aracımız olan simgelerin varlığını doğrulama yolunda yakıcı bir gereksinimle uyanmayız. Bunun nedeni olasılıkla, hayatta kalmamız için gerekli olar istikrar ve sürekliliğin bizi değişim ve yeniliğe karşı tutucu kılacak derecede önemli olmasıdır. Sanki insanlık "bozuk değilse, onarmaya kalkışma" deyişine uygun davranmaktadır. Bu istikrar ve süreklilik eğilimini bazen en dramatik haliyle savaş ya da diğer felaketlerce kesintiye uğradığında görebiliriz. Alışıgeldikleri uygulamalar ve yaşam tarzlarından birden bire kopartılan insanlar, bazen "kültür şoku" adı verilen tepkiden pek de farklı olmayan bir gerilim yaşarlar; bu, tanışı olmadığı bir kültürel ortama düşen bir kişinin duyduğu yönünü yitirmişlik duygusudur. Birey belirli bir toplumda doğduğundan ve dilini, toplumsal kurallarını ve beklentilerini öğrenerek yetiştiğinden, bu durum pek çok bakımdan, uzun bir geçmişe sahip bir kuruluşta yeni işe başlayan bir kimsenin durumuna benzetilebilir. Yeni elemanın içinde yolunu bulması gereken çevreyi kurumsallaşmış tarzlar oluşturmaktadır; elemanın kariyeri boyunca duruma uyması alışılmış bir durum, yeni deneyimler ise istisna olacaktır. Yine de, insanlar yenilik yaparlar ve davranıştaki bireysel değişikliklerden büyük kültürel değişiklikler ya da eğilimler doğabilir.

Kültür Uyarlayıcıdır

İnsanların davranışlarını geniş ölçüde verili bir kültür yapılandırsa da, insanlar edilgin katılımcılar –tedricen geçmişin bilgeliğiyle doldurulacak boş sayfalar– değildir. Gerek kültürlerin gerekse koşulların insanlar tarafından yaratıldığı ve insanların her zaman bunları çeşitli tarzlarda şekillendirip değiştirdiği olgusunu görmezden gelemeyiz. Bu nedenle, kültürü insanlar tarafından kullanılmak üzere varolan davranış kılavuzları olarak gördüğümüzde, kültür ile birey arasındaki ilişki daha iyi anlaşılabilir (Leaf, 2007).

Kültür, bir ölçüye kadar bireylerin çevrelerini yorumlamak için kullandıkları bir kodlar ve genel kurallar dizisidir; bireyler kuralları içinde bulundukları duruma uyarlarlar. Dahası, insanlar yalnızca uygun değil, aynı zamanda akıllıca çözümler ararlar; bunlar kesin olarak uygun olmasalar da, zorlukların üstesinden gelmelerine ve hedeflerine ulaşmalarına olanak sağlayan çözümlerdir. Morris Freilich (1971) hepimizin sürekli kararlara uygulayacak veriler toplayan bir çeşit bilimciler olduğumuzu söylemektedir. Uzman otorite temelinde kararlar alır, bir eylemin sonuçlarını kestirebilmek için deneyimlerden yararlanır, kimi zaman da kararları salt kuram üzerine temellendiririz. Kullandığımız verilerin pek çoğu kültürümüzün içeriğine aittir, ama bazıları deneyim, grup etkileşimi ya da kendi akıl yürütme yeteneğimiz yoluyla elde edilir. Bu bakışa göre hepimiz, kültürün ürettiği kalıplar değil, kültürü yaratan bireysel aktörleriz. Kültürümüzle ilişkimiz dinamik bir etkileşim ilişkisidir.

Davranışta farklılaşmanın –bu farklılaşma "sapkın" olarak nitelendirilse bile– toplumsal değişimde oynadığı son derece önemli rolü saptamak çok önemlidir. Garip olarak nitelenen ya da kurumsallaşmış farklılık yelpazesi dışında yer aldığı düşünülen bir davranış, grubun hayatta kalmasının temelini oluşturabilir. Tarımsal bir toplumun bir üyesi, yeni bir bitki ya da ekim sistemini kullandığı için tuhaf ya da anormal görülebilir. Örneğin, 1960'ta Türkiye'de birkaç yenilikçi çiftçi yüksek verimli ya da melez buğday tohumları kullanmaya başladığında böyle olmuştu. Başta sıra dışı görülse de, 1970'lerde bu tohumluk buğday daha düşük maliyetli olması nedeniyle yaygın bir biçimde benimsendi. Buna koşut bir başka olay da, "organik tarım" ve balık çiftliklerinin 1990'lardaki hızlı yayılışıdır. Bu bakımdan, koşulların bireylerin davranışı üzerindeki güçlü etkisini ve bireylerin koşulları ve kültürü şekillendirmede oynayabileceği aynı ölçüde güçlü rolü anlayabilmek önemlidir. Bunun kültürel uyarlanmayla nasıl bağlantılı olduğu izleyen bölümde ele alınacaktır.

Buraya kadar kültürün birey üzerindeki etkilerini vurguladık. Ancak, bireylerin davranışı da toplumlarının paylaşılan davranışını etkiler. Bireyler kültürel deneyimi yeni durumlara uydurarak her toplumda deneyimler yaşar ve yenileştirici sonuçlara ulaşır. Kimi zaman bu yeni çözümler başkalarınca da benimsenir ve daha geniş kültürel dağarcığın bir parçası haline gelirler. Geniş ölçüde paylaşılan ve aktarılan tarzlar, genellikle uygun davranışı vurgulayarak ya da bir şekilde grubu tehdit eden davranışı engelleyerek toplumun geniş kesimlerinin refahını sağlayan tarzlardır. Aslında kalıtım yoluyla edindiğimiz alışılagelmedik davranış ve düşünce örüntüleri, atalarımızın uyarlayıcı stratejilerinin –halen işlerlikte olanlarının– bir bileşiminden başka bir şey değildir. Kendi koşullarımı-

zı karşılayacak yeni çözümler üreterek, bu stratejileri genellikle dil aracılığıyla yeni kuşaklara aktarmadan önce değişikliğe uğratırız (Boyd ve Richerson, 1985). İnsanlarla kültürleri –yani davranış sistemleri– arasındaki bu dinamik etkileşimi anlayabilmek için, bireylerin davranışsal pratikler ve kurallarla nasıl baş ettiğine daha yakından bakmamız gerekmektedir.

Herhangi bir toplumda, insanların çoğu verili bir durumda neyin yapılmasının uygun olduğunu bilmekle birlikte, her zaman katı bir formül ya da konulmuş kurallar çerçevesinde davranmazlar. İnsanların savundukları kuralları çiğneyiş tarzlarına baktığımızda, ortaya ilginç bir örüntü çıkmaktadır. Bir kere çoğumuz, aşağı yukarı komşularımızın "günah işlediği" tarzda "günah işleriz", yani yoldan sapma biçimlerimiz aynıdır. Bu fenomenin yalın bir örneği, bir ölçüye kadar sürücülerin hız sınırını aşma eğiliminde gözlemlenebilir. Yasal sınırın saatte 80 km. olduğu bir durumda, pek çok insanın 120 km. hızla araba sürdüğü görülebilir. Gerçekte, kurallara harfi harfine uyan kişilere hepimiz biraz kuşkuyla bakarız. Hiçbirini atlamadan bütün lüzumsuz bürokratik işlemleri tek tek uygulayan katı bürokrat, genelde anormal, "obsesif kompülsif" bir kişilik olarak görülür. Benzer biçimde, pek az kişi yalan söylemeyi açıkça savunsa da, birçok toplumsal durumda tam gerçeği söylemenin yanlış olduğunu herkes kabul edecektir; hepimiz "beyaz yalanlar" söyler ya da gerçekleri gereksinimlerimizi karşılayacak biçimde saptırırız.

Bu olguya bütün toplumlarda rastlamak mümkündür. İnsanlar her yerde kabul edilebilir davranışlar için kurallar koyarlar ve bu kuralları az çok öngörülebilir tarzlarda çiğnerler. Bu davranışın nedenleri kural ve değerleri bireyin koşullarına uydurmaktır. Çoğu kişi uygun olanı yapma gereğini duysa ve kültürleri müracaat edilecek "uygun"un zamanla sınanmış tanımlarını verse de, hayatta kalma yine de baş etme –dolayımsız çevredeki sorunları çözebilme ve değişen koşullara uyum sağlama– yeteneğine bağlıdır. Uyarlanma uygunluk değil zekâ gerektirir; "dindarlık değil deha; iyilik değil beceriklilik..." (Freilich, 1971, s.286).

Şu halde insanlar zamanlarının büyük bölümünü sorunlarına çözüm aramakla geçirirler. Genellikle kurumsallaşmış tarzlara baş vursalar da, zaman zaman yeni yönlere yönelebilirler; *buluş, keşif, yenilik* gibi sözcükler uyarlanmanın bu yönüne gönderme yapmaktadır. İnsanlar yeni bir çözüm geliştirince, genellikle bunun yeni değil iyi, kullanışlı değil uygun olduğunu ileri sürerler.

ABD'de değişen toplumsal cinsiyet rolleri yerinde bir örnektir. Bir zamanlar kadınların ev dışında çalışması arzu edilmiyordu ve genellikle yalnızca başka seçeneği olmayanlar ev dışında çalışıyordu. Zamanla bazı büro, hastane ve okul işleri kadınlar için uygun görülmeye başlandı ve aileler kız çocuklarının sekreter, hemşire ve öğretmen olarak eğitilmesine yatırım yapmaya başladılar.

Birinci Dünya Savaşı sırasında, erkeklerin savaşa gitmesiyle birlikte boşalan sanayi ve sivil hizmet işlerinde kadınlara gereksinim duyuldu. Savaşı izleyen yıllarda çok sayıda kadının istihdamı sürdürülürken, oy hakları da güvence altına alındı. Tedricen kadınların ekonominin daha fazla sektöründe istihdam edilmesi nüfusun önemli bir yüzdesince yalnızca meşru değil, aynı zamanda arzu edilir görülmeye başladı. Son yıllarda kadınların bütün işlerde çalışma hakkı, pratikte tamamen olmasa da, yasal olarak ku-

rumsallaştı. Yine de, ne denli tutucu olursa olsun ABD'de hemen hiç kimse, kadınların siyasal haklarını ve işlerin büyük bölümünde istihdam edilmelerini sorgulamıyor artık.

Taşıdığı yeni ahlâksal değeriyle birlikte yeni bir davranış yeterince yandaş topladığında, "doğru tarz" olarak gelecek kuşağa öğretilen, paylaşılan bir uygulama haline gelir. Zamanla yeni çözümler daha da yeni çözümler lehine sahneden çekilecektir. Ama kural aynı kalır: Bireysel baş etme tarzları, yeterince insan tarafından kullanışlı bulunduğu takdirde paylaşılan davranış sistemine dahil olacaktır. Bir sonraki bölümde de tartışacağımız üzere, uyarlanıcı stratejiler böylesi sürekli gözden geçirmelerle gelişir.

Davranış, Biyoloji ve Öğrenme

Hayvan (tabii insan dahil) davranışı genellikle temel bir ayrım çerçevesinde görülür: Davranışlar içgüdüsel, yani genetik denetimli veya öğrenilmiş olabilir. İnsan toplumsal davranışına baktığımızda bu daha da geçerlilik kazanır. Öğrenilmiş davranış tarzları, insan faaliyetinin çok büyük bir yüzdesini oluşturmaktadır ve olasılıkla içgüdüsel davranışı çok geride bırakır. Bu durumu, aynı aileden çok küçük bir çocukla bir yetişkinin davranış farklılıklarını düşünerek gözümüzde canlandırabiliriz. Bütün hayvanlar belirli bir öğrenme yeteneğine sahiptir ve öğrenme, birçok türün hayatta kalması için önemlidir. Ama başka hiçbir hayvan insan kadar öğrenemez ve öğrenme ihtiyacı duymaz. Toplumlarımızın bağımsız üyeleri olarak işlev gösterebilmemiz için yalnızca uzun süreli bir fiziksel bakıma değil, dili kullanma, düşünme ve davranma konusunda uzun süren bir eğitime de ihtiyaç duyarız. Başka bir deyişle, bireyler toplumun davranışlar sistemi içinde, yani kültürü içinde eğitilirler.

Örneğin, Eskimo toplumuna doğan bir çocuk, doğduğu günden itibaren Eskimo kültürüne uygun davranış, dil ve becerileri öğrenmeye başlar. Çocuğun tuvalet terbiyesi ve beslenme alışkanlıkları, başkalarıyla toplumsal etkileşimine verilen destek (ya da yasaklama), doğru davranışın ödüllendirilmesi gibi davranışlar uygun bir Eskimo olmaya yönelik yoğun bir eğitimdir. Çocuk yaşı ilerledikçe cinsiyete özgü uygun toplumsal rolleri, yararlı teknik becerileri, halkının dinini ve ahlâk kodlarını öğrenecektir. Kişinin kendi kültürü için ve o kültür içinde eğitilmesine toplumsallaşma ya da kültürleme denir ve nasıl şekilleneceğimiz, bu kültürlemeyi yürüten kişilere ve bunu nasıl yaptıklarına büyük ölçüde bağlıdır. Pek çok toplumda, bireyin toplumsallaşmasının büyük bölümünden, oldukça dar bir insan halkası, öncelikle de ebeveynler, akrabalar ve cemaat yaşlıları sorumludur. Amerikan toplumu gibi toplumlarda, bu eğitimin büyük bölümü aile ya da yakın cemaat dışından uzmanlarca sağlanır; çocuklarımızı okula, din kurumlarına, yaz kamplarına ve üniversitelere göndeririz. Erkek ya da kadın olarak davranışımız, ebeveynler olarak yaptıklarımız, beklentilerimiz ve değerlerimiz önemli ölçüde bu süreç tarafından şekillendirilmektedir.

Bir toplumun bütün üyeleri için geçerli tek tip bir toplumsallaşma yoktur. Örneğin Amerikan toplumunda bazı ebeveynler çocuklarını oldukça katı biçimde yetiştirir, kesin kurallar koyup ihlalleri cezalandırırlar. Bazıları ise daha hoşgörülü bir yaklaşım benimseyip çocuğun deneme-yanılma alanını oldukça geniş tutarlar. Dahası, farklı kuralları olan toplum kesimleri çocuklarını çok farklı, hatta karşıt tarz-

Bugün pek çok toplumda öğrenimin büyük bölümü sınıfların resmî ortamında gerçekleşiyor. Çin'deki bu çocuk Çin idyogramlarını öğreniyor. Bu çocuklar ayrıca karmaşık kültürel yetenekleri de burada ediniyorlar. (Fotoğraf Max Monroe)

larda toplumsallaştırabilir. Örneğin çağdaş Türkiye'de gördüğümüz üzere, toplumsal cinsiyet rolleri son derece farklı olabilir. Yegâne toplumsallaştırma ajanları ebeveynler de değildir. Her çocuğun kendi arkadaş, akraba ve komşu çevresi vardır ve böylelikle kültürün ayrı bir yorumunu öğrenir. Üstelik toplumsallaşma sürecinin kesin içeriği, toplumsal cinsiyet, sosyoekonomik durum, eknik, dinsel ve bölgesel özelliklere göre de farklılık gösterebilir.

Örneğin Yanomamö erkek çocukları ebeveynleri tarafından saldırganlığa ve öfke ve kızgınlık gösterilerine teşvik edilir. Öfke ve kızgınlığa erkekler kadar yatkın olduklarını varsaysak dahi, kız kardeşleri bu şekilde davranmaya teşvik edilmez. Kuzeydoğu İran'daki Yomut Türkmenleri arasında, genç erkekler fiziksel güce ve kendi akrabalarını ve topluluğunu gereğinde zor kullanarak savunma yeteneğine önem verilerek yetiştirilir. Ne var ki Yomut aşiretlerinden ya da soy gruplarından sadece biri kutsal sayılmakta ve erkekleri kavga etmemektedir. Bu kutsal aşiretin bir üyesine vurmak ya da mülkünü çalmak, ciddi bir dinsel suç sayılmaktadır. Bu grubun erkek çocukları, diğer Yomut gruplarında doğan erkek çocuklardan çok farklı bir tarzda toplumsallaştırılmakta, kavga ya da kendini savunmaya hemen hiç vurgu yapılmamaktadır.

Yine de, bir toplumun üyelerine neyin nasıl öğretildiği konusunda büyük benzerlikler bulunmaktadır. Belirli bir toplumun üyeleri böylesi benzerlikleri sorgusuz (genellikle "insan doğası"nın bin gereği gibi) kabullenme ve yalnızca farklılıkları ayrımsama eğilimindedir. Ancak dışarıdan biri için, bir toplumdaki bireysel düşünce ve davranış farklılıkları benzerliklerden daha az çarpıcı olabilir. İsrailli biyologlar Eva Jalonka ve Evtan Avital'in yakın zaman önce gerçekleştirdikleri bir araştırma, insanlar dahil hayvanlardaki bazı öğrenilmiş davranışların genlerle aynı kuralları izlediğini ortaya koydu: Özellikle anneler olmak üzere ebeveynler, davranışsal özellikleri çocuklarına tıpkı genetik özellikleri aktardıkları gibi aktarmaktaydılar (Angier, 2007; MacLeod, 2006). Böylelikle çocuklar daha bebeklikte ebeveynlerinin davranış tarzlarından hoşlanmayı öğre-

niyordu ve bu davranış tarzları kuşaklar boyu aktarılabilmekteydi. Eva Jalonka ve Evtan Avital, bunun ebeveynlerinin özelliklerini taşıyan kişileri eş olarak seçme yolundaki eğilimi açıklayabileceğini söylemektedirler.

Bu, öğrenilen davranışların biyolojik temelden yoksun olduğu anlamına gelmemektedir; gerçekte bütün davranışlar biyolojik süreç ve sınırlar aracılığıyla belirlenmektedir. Davranışlarımızın büyük bölümünün gerisinde, temel fizyolojik ihtiyaçlar –besin, su, barınak, uyku ve cinsel faaliyet ihtiyaçları– yatmaktadır. Bazı şeylerden hoşlanıp diğerlerinden kaçınmaya kodlanmış yatkınlıklarıyla, beyinlerimiz yukarıda sözü edilen ebeveyn damgalaması gibi davranışları yönlendirmektedir. Bu davranışlar yeni yeni incelenmeye başlanmıştır. Burada bir olgu açıkça görülmektedir: İçgüdüye açık bir seçenek oluşturmaktansa, öğrenilen davranışlar genellikle genlerde bulunan bilgiyle yönlendirilmektedir (bkz. Gould ve Marler, 1987, s.74; Wright, 1994). Konuşmayı öğrenmek iyi bir örnektir. "İnsan yavruları insan konuşmasının karakteristiği olan ünsüzlerin çoğunu ya da tümünü doğuştan tanırlar; buna normalde duydukları dilde mevcut olmayan ünsüzler de dahildir" (Gould ve Marler, 1987, s.82). Bazı bilişsel bilimciler şimdilerde insan beyninin bebeklerin görünüşte birbirinden çok farklı dillerin incelikli ve karmaşık örüntülerini büyük hızla öğrenmelerini olanaklı kılan evrensel bir programla "donanmış" olduğunu ileri sürmektedirler (Smolensky ve Prince, 1997; Pinker, 1999).

Bu konuda sağlam ve çarpıcı kanıtlar, yakın zaman önce İngilizce ve Fransızca konuşan ailelerdeki kalıtımsal konuşma bozukluklarına ilişkin bir araştırmadan geldi; bu bozukluklar DNA segmanlarındaki özgül yanlış kodlamalardan kaynaklanmaktaydı. Steven Pinker Kanada ve ABD'de ekipler tarafından özgül dil kusurları –örneğin fiil oluşturma ya da çekim kusurları– üzerine yürütülen araştırmaların sonuçlarını değerlendirerek, bunların kültürel aktarımla değil, genler yoluyla sonraki kuşaklara aktarıldığının ortaya çıktığını bildirmektedir. Pinker'in bildirdiği bir vakada, Williams sendromlu 16 yaşındaki bir kızın, IQ'su 49 olmasına rağmen istisnaî bir sözel beceriye sahip olduğu gözlemlenmiştir; bu kız fiil çekiminde az sayıda ama çok özel gramer hataları yapmaktaydı (1999). Aynı sendroma sahip bir başka Fransızca konuşan çocuğun da benzer sorunları vardı.

İçgüdüden oldukça farklı olarak öğrenilen davranış pratik yararları nedeniyle biyolojik amaçlara hizmet eder. Bu yararlar yeryüzündeki hemen her iklim kuşağında hayatta kalma ve üreme yeteneğimizle doğrulanmaktadır. Evrensel olarak paylaştığımız tatlı, yağlı ve tuzlu duyumuz ve dolayısıyla beslenme sistemlerimizin temeli de uzun bir evrimsel sürecin sonucudur. İnsan bilgi sistemlerinin –din, büyü, bilim, felsefe– deneyime düzen dayatma yolundaki doğuştan gelen insana özgü ihtiyaç üzerine temellendiği ileri sürülmektedir. Örüntü teşhisi (örneğin tehlikeli bir durumu görebilme) hayatta kalmak için zorunlu bilgiyi işlemden geçirmenin anahtar aracı olduğundan, bu şaşırtıcı değildir.

Şu halde insan davranışının biyolojik temeli önemlidir. Ancak doğuştan gelen gereksinimleri nasıl karşıladığımız ve nasıl başarılı baş etme stratejileri geliştirdiğimiz, büyük ölçüde bağlamsal öğrenme sorunudur. Kendimizi tatlı patates yetiştirerek mi, yabanıl hayvanları avlayarak mı, deve güderek ya da buğday ekerek mi

beslediğimiz; gök gürültüsünü meteorolojik koşullarla mı yoksa tanrılar arasındaki kavgayla mı açıkladığımız türünden şeyler kültürleme sürecinde öğrendiklerimize bağlıdır. Kültürleme bizi, verili bir toplumun üyeleri olarak, dilini konuşma, soyut düşüncede onun simgelerini kullanma ve bunun gibi işlevleri yerine getirmeye hazırlar. Bu yetenek ise, genetik olarak kalıtılmış fiziksel özelliklere, özellikle de son derece karmaşık bir beyne bağlıdır. Ancak kültürel davranış genetik kökenli sınırlama ve yatkınlıklarla yönlendiriliyor olsa da, Swahili dili değil de İngilizce konuşmayı, ya da pilot olarak değil de doktor olarak eğitilmemizi sağlayan genleri kalıtmadığımız açıktır. Biyolojik kalıtımımızın toplumsal örgütlenmenin en temel yönlerinin; cinsiyet rolleri, saldırganlık ve ailenin şekillenmesindeki katkılarını değerlendirmek daha zordur; ama farklı toplumlarda görülen farklılıkların belirli sınırları olduğu açıktır.

İnsanlar insan davranışındaki genel benzerliklerin bazılarını açıklayan kimi biyolojik özellikleri paylaşsa da, aynı popülasyondaki bireyler arasında kimi davranış farklılıklarının da biyolojik nedenleri vardır. Bireysel düzeyde, kişinin vücut yapısı, sağlığı ve dayanıklılığı bazı faaliyet çeşitlerinde bulunabilme yeteneğini etkiler. Örneğin doğum öncesi stres ya da yaşamın ilk yıllarında yetersiz beslenme, beynin tam gelişmesini engeller ve ileri vakalarda zekâ geriliğine yol açabilir. Bazı insanlar mükemmel bir beslenmeyle dahi hamal ya da profesyonel atlet olarak çalışacak güce erişemez; tıpkı kimilerinin bir transistörlü radyoyu onaracak ya da piyanoda karmaşık parçaları çalabilecek el becerisinden yoksun olması gibi. Fizyoloji bireysel yeteneklere eğitimin her zaman üstesinden gelemeyeceği üst sınırlar koyar.

Kimi davranışların biyolojik temelleri konusunda daha fazla şey öğrenmeye başlıyoruz. İnsanların yüzlerce yıldır bildiği gibi, alkol ve marihuana gibi uyuşturucular vücut kimyasını değişikliğe uğratarak davranışı önemli ölçüde etkileyebilir. Aynı şekilde, bilimciler artık bazı davranışsal durumların ve bozuklukların biyokimyasal bir temeli olduğundan kuşkulanmaktadır. Örneğin, kimi insanların ileri derecede depresyonda olduğu zamanlarda sinir hücrelerinin her zaman olduğu kadar hızlı harekete geçemediği saptanmıştır. Şizofreni adı verilen şiddetli psikozun genetik temeli olduğu kanıtlanmıştır. Ayrıca, B-kompleksi vitamini eksikliğinin sinir sistemini ciddi biçimde etkileyerek düşünce süreçlerinde karışıklığa, kaygı ve aşırı yorgunluğa yol açtığı da anlaşılmıştır. Artık pek çok bilimci, erkek-kadın bağlılığının duygusal temelinin kimyasal bir bileşen içerdiğini düşünüyor (Fisher, 1987). Hatta kandaki şeker miktarı bile davranışı etkileyebilir: Kan şekeri düzeyi bazı saldırganlık tezahürlerinde önemli bir etkendir.

Birçok araştırma, erkeklerin saldırganlığa kadınlardan daha yatkın olduğunu göstermiştir; kabile toplumlarındaki savaşçılık kadar, sanayileşmiş toplumlardaki suç oranları da bunu kanıtlamaktadır. Bergen Üniversitesi psikoloji profesörü Dr. Dan Olweus, Norveç okul sistemindeki kavgacı davranışlar üzerine yaptığı incelemede, 568 bin öğrenciden 41 bininin, yani % 7'den fazlasının diğerleriyle düzenli biçimde kavga ettiğini ortaya koymuştur. Bunların çoğunluğu erkek çocuklardı ve bu eğilim yaş ilerledikçe kızlarda düşerken erkeklerde yükselmekteydi.

Toplumsallaşma etkenleri göz ardı edilmese de, hormonal nedenlerin de işlerlikte oldu-

ğu görülmekteydi: erkeklik hormonu testosteronun kan düzeyi her iki cinsiyette de saldırganlıkla bağlantılıydı ve bu hormon, erkeklerde daha yüksek düzeydeydi (Dobbs ve Dobbs, 1999). Ergen erkek çocuklar üzerine yapılan daha sınırlı bir incelemede, Dr. Olweus testosteron düzeyiyle ket vurulmaya karşı hoşgörüsüzlük ve kışkırtmalara tepki verme arasında yakın bir ilişki saptadı (aktaran Konner, 1988). Kinsey Enstitüsü müdürü Dr. June Reinisch doğum öncesinde testosteron benzeri yapay bir hormon uygulanan yirmi beş kız ve erkek çocuğu incelediğinde, bunların aynı cinsiyetten kardeşlerine göre daha saldırgan olduklarını gördü (aktaran Konner, 1988). Emzirirken ürettikleri prolaktin hormonunun yüksek düzeyde olması durumunda dişilerin sergilediği koruyucu davranış da benzer bir örnek oluşturmaktadır (Trevathan, 1987). Kısacası, biyolojik etkenler bireysel davranışı çoğumuzun ancak yüzeysel biçimde farkında olduğumuz bir tarzda etkilemektedir.

Bazı Yerli Amerikalı toplumlar karşılıklı toplumsal cinsiyet rollerini ayrı ve kendine özgü bir sınıflandırma içinde tanımlarlar. Bu adam bir *berdache*'dır. (Fotoğraf The National Anthropological Archives/Smithsonion Institute)

Toplumsal Cinsiyet Rollerini Öğrenmek

Cinsiyetler arasındaki davranış farklılıklarını onaylamayan, desteklemeyen, hatta talep etmeyen bir toplum yoktur. *Toplumsal cinsiyet* farklı cinsiyetlerle ilişkilendirilen davranışlara gönderme yapar ve kültürden kültüre farklılık gösteren de bu davranıştır. Bütün toplumlarda ebeveynler çocuklarını erken yaşlardan itibaren biyolojik cinsiyetlerine uygun sayılan toplumsal davranış ya da toplumsal cinsiyet rollerini öğretecek şekilde eğitmeye koyulurlar. Toplumsal cinsiyet kimliği, kişinin eril ya da dişil olma duygusudur. Toplumsal cinsiyet kimliği ve toplumsal cinsiyet rolleri genelde ardışık olarak gelişir (Frayser, 1985). Toplumsal cinsiyet rolleri toplum tarafından tanımlanır ve erkek ve kadın için uygun ve uygunsuz davranışları belirler. Çocuklar da kendi toplumsal cinsiyetlerine uygun sayılan toplumsal görev ya da işlere olumlu karşılık verecek tarzda toplumsallaştırılırlar. Örneğin Hopiler geleneksel olarak küçük kızlarının iyi davranış-

larını bir oyuncak bebekle ödüllendirirlerdi; çok terbiyeliyse, büyüyünce iyi bir ahçı olacağını söyleyerek överlerdi. Benzer biçimde, Helen Safa'nın betimlediği Porto Riko varoşu Los Peloteros'da erkek çocukların okuldan sonra koşup oynamalarına izin verilmekteydi; babaları gibi genellikle yemek vakti eve geliyorlardı. Buna karşılık kızların evde oturup yemek pişirme, evin temizliği ve küçük çocukların bakımı gibi konularda annelerine yardımcı olması bekleniyordu (Safa, 1974).

Ancak ne denli belirgin görünürse görünsün, "Arnavut Bakireler ve Amerikalı Berdache'lar" başlıklı çerçevedeki (s.58) örneklerden de görebileceğimiz üzere, toplumsal cinsiyet inşaları bütün toplumlarda tek biçimli değildir. Bazı Amerikan yerli kültürlerinde *berdache* kadının toplumsal kimliğini benimseyen bir erkektir. Yine bazı Amerikan yerli toplumlarında biyolojik dişiller eril toplumsal cinsiyet kimliğini benimseyebilmektedir; bunlara "toplumsal cinsiyetler arası dişiller" (Blackwood, 1984) ya da efsanevî Grek kadın savaşçılar nedeniyle "Amazonlar" (Williams, 1986, s.234) denilmektedir. İspanyol kaşif Pedro de Magalhaes de Gandávo 1576'da Tupinambalarla karşılaştıktan sonra Brezilya'daki büyük nehre Amazon adını vermişti. Şöyle yazıyordu:

> İffetli kalmaya karar veren bazı yerli kadınlar vardır; bunlar hiçbir şekilde bir erkekle ilişki kurmazlar, reddetmeleri ölüm demek olsa da buna rıza göstermezler. Bütün kadınlık görevlerinden vazgeçip erkekleri taklit ederler ve sanki kadın değillermiş gibi erkek işleri yaparlar. Saçlarını erkekler gibi keserler ve ok ve yaylarla savaşıp erkeklerle birlikte avlanırlar; her birinin hizmetinde evli olduğunu söylediği bir kadın vardır ve birbirlerine karı koca gibi davranıp öyle konuşurlar. (akt. Williams, 1986, s.233)

Evelyn Blackwood (1984) otuz dört kadar Kuzey Amerika yerli toplumunun, toplumsal cinsiyetler arası kadınları ayrı ve saygıdeğer bir toplumsal cinsiyet kategorisi olarak kabul ettiğini söyler. Toplumsal cinsiyetler arası kadınların rol ve statüleri, *berdache*'lar gibi toplumdan topluma farklılık gösterir, ama toplumsal cinsiyet kimliğinin özel bir durumu olarak saygı görmektedirler. Açıktır ki toplumsal cinsiyet kavramı, her yerde aynı ve değişmez bir şey olarak değil, kültürel açıdan esnek bir olgu olarak kabul edilmelidir. Çeşitli kültürlerin cinsellik hakkında ortak ve katı bir cinsel düşünce temeline sahip olup, görünen durumun bunu maskeleyen bir cila olup olmadığı ise daha az açıktır (Gilmore, 1990, s.2).

Cinsellik konusunda kültürler arası incelemeler yürüten Thomas Gregor, toplumsal cinsiyet ideallerinin kültürden kültüre farklılık göstermekle birlikte, bu çeşitliliğin altında şaşırtıcı cinsel basmakalıplaştırma benzerlikleri bulunduğunu kaydetmektedir (Gregor, 1985, s.200). Bu anlamda kültürler arasında farklılıktan çok benzerlik bulunmaktadır. David Gilmore (1990) erillik kavramının ardında neler yattığını araştırırken, birbirinden çok farklı ve başka bakımlardan ilişkisiz insanların, erilliğin ne olması gerektiği ve bir erkeğin bunu nasıl elde ettiği konusunda benzer fikirler taşıdığını buldu. Gilmore "elde etme"nin bir erkeğin eril toplumsal cinsiyet kimliğine ulaşmasını ifadelendirmede en uygun sözcük olduğu görüşündeydi. Hemen her yerde erkekler sınavlardan geçerek, belirli görevleri yerine getirerek ve çeşitli erginleşme biçimlerinden geçerek erilliklerini kanıtlamak zorundadır. Gilmore geniş bir kültürel çeşitlilikte erilliği tanımlayan unsurların sergilediği etkileyici düzenliliklere işa-

TOPLUMSAL CİNSİYET SORUNLARI

Arnavut Bakireler ve Amerikalı Berdach'lar

Bütün toplumsal cinsiyet rolleri eril ve dişil olarak açıkça tanımlanmış değildir. Geleneksel Kuzey Arnavut toplumunda kadınlar görece düşük bir toplumsal konumdaydı ve kız çocuklar için norm, erken yaşta ebeveynlerinin seçtiği bir erkekle evlenmekti. Ancak bazı koşullarda bir başka seçenekleri vardı: sürekli bekâret yemini edip erkekler gibi yaşamayı seçebilir, silah taşıyabilir ve genellikle kadınlara yasak olan işleri yapabilirlerdi; dışarlıklılar bunlara "Arnavut bakireler" derdi (Durham, 1987).

Kimi Kuzey Amerika yerli toplumları en azından bir açıkça tanımlanmış alternatif toplumsal cinsiyeti tanıyıp saygı göstermekteydi: *berdache* ya da toplumun eril davranışına ilişkin normatif beklentilerine uymayan biyolojik erkekler. *Berdache* statüsünün yerli gruplar arasında yok olduğu düşünülüyordu; ancak Walter Williams (1986) ABD ve Meksika'daki çağdaş *berdache*'lar üzerine yaygın araştırmasıyla bunun tersini ortaya çıkardı. Daha önceki yüzyıllarda *berdache* geleneğiyle karşılaşan Avrupalılar bununla alay etmiş ve adeti yok etmeye çalışmışlardı. *Berdache*'lar eril toplumsal cinsiyet kimliğini reddeden erkeklerdi; savaşçı, koca ve avcı rollerini reddetmekte ve farklı bir kimlik benimsemekteydiler. Onlara özel bir grup gözüyle bakılır ve kimi zaman şifacı, şaman ve kâhinler olarak saygı görürlerdi. Bazıları aseksüeldi; bazılarıysa evlenip başka erkeklerin karıları olarak yaşarlardı. Çoğu kabile iki *berdache*'ın birbiriyle cinsel ilişkide bulunmasını uygun görmemekteydi (Williams, 1986, s.93); buna ensest gözüyle bakılırdı. "Dişil"e karşıt olarak "eril" kimliği kişinin biyolojik cinsiyetinden bağımsızca benimsediği bir özellik olarak tanımlanmaktaydı. Dolayısıyla bir *berdache*'la birlikte yaşayan bir adam toplumdaki genel davranışlarında eril kimliğini korurdu: erilliğini doğrular, uygun görevleri yürütür ve koca ve ekmek sağlayıcı rolünü benimserdi.

ret etmektedir: Zorlu kuvvet sınavları, riziko alma, cesaret ve acıya dayanıklılık gösterileri.

İnsan doğasının anlaşılmasının zorluğu konusuna ışık tutacak olası kültürler arası düzenlilikleri aramak önemli olmakla birlikte, biyolojinin yazgı olduğunu düşünmekten kaçınmamız gerekmektedir. Bu konuyu en güçlü vurgulayan Margaret Mead olmuştur; özgül bulgularının bir bölümü yoğun eleştirilerin hedefi olsa da, genel fikir geçerliliğini korumaktadır. Samoa'da ergenliğin Amerika ve Avrupa toplumlarında büyümeyi karakterize eden travmadan neredeyse tamamen uzak olduğunu bulmuştu (ya da bulduğunu sanmıştı). Orada genç insanlar evlilik öncesi cinselliğe teşvik edilmekteydi ve bireysel ebeveynlerine değil, akrabaların yanısıra, akraba olmayanları da içeren geniş ve daha az otoriter bir bireyler kümesine bağlıydılar. Tecavüz, cinsel kıskançlık ve ergen şiddeti duyulmuş değildi. Bunları, Samoalıların çocuk yetiştirme konusundaki hoşgörülü ve gevşek yaklaşımının bir sonucu olarak değerlendirmekteydi. Samoa toplumsal ilişkilerinin, insan doğasının zorunlu olarak gerilim yüklü bir ergenlik çağı gerektirmediğini göstermekte olduğunu söylüyordu. O günden bu yana,

Brezilya'da yaşayan Xavante topluluğunda, erkeklerin savaşırken veya törenlerde kullanacakları vücut boyalarının hazırlanması işi kadınlara ve kız çocuklara aittir (Fotoğraflar Nancy Flowers).

Franz Boas'ın ilk öğrencisi Margaret Mead en tanınmış Amerikan antropoloğudur. (Fotoğraf Berttmann/CORBIS)

Mead'in incelemeleri bir hayli tartışılmış, hatta gözlemlerinin yanlış olduğu ima edilmiştir.

Avustralyalı antropolog Derek Freeman, Mead'in ilk çalışmalarının güvenilirliği sorununu gündeme getirdi. Freeman'ın 1983'te (Mead'in ölümünden hemen sonra) ve yakın bir zaman önce (1999) yayınlanan eleştirileri şiddetli bir suçlama ve karşı suçlama çığırı açtı. Freeman, Mead'in alan çalışması sırasında gerçekleşen tecavüz ve diğer eril ergen suçlu davranışlarının Samoa'da en azından sanayileşmiş uluslarda olduğu kadar yaygın olduğunu bulmuştu. Ayrıca, Mead'in gözlemlerinin tersine, evlilik öncesi cinselliğin ayıplandığını, cinsel kıskançlıktan kaynaklanan şiddetin yaygın olduğunu, çocukların doğal ebeveynlerinin sıkı gözetimi altında olduğunu ve şiddetle cezalandırıldığını da buldu. Freeman insan doğasının ve insan tutkularının her yerde aynı olduğu sonucuna varmaktadır. Kısacası onun betimlediği Samoa, Mead'inkiyle taban tabana zıttır.

Konuyu bilen bilimcilerin çoğu, Mead'in hem incelediği toplumlar içindeki önemli çeşitliliği, hem de vaka incelemelerinde başkalarının gördüğü çelişkili kanıtları göremediği için vurgusunu abarttığı kanısındadırlar (Feinberg, 1988; Brown, 1991). Samoalılar asasındaki şiddet olgusunu olduğundan düşük gördüğü, ancak Samoa cinselliğine ilişkin aktardıklarının genelde doğru olduğu konusunda çoğu hemfikirdir (Scheper-Hughes, 1979).

Mead'in özgün alan bölgesinin çok yakınlarında çalışan etnograf Allen Abramson (1987), gerek Mead gerekse Freeman'ın gözlemlerinin kısmen doğru olduğunu, ancak Samoa kültürünün farklı yönlerine baktıklarını söylemektedir. Abramson evlilik öncesi cinsel ilişkilerin gerçekten de yaygın olduğunu, ancak genç insanlarının ebeveynlerinin bunu onaylamadığını bulmuştur. Mead ergenlik dönemindeki kızlarla çalışıp yetişkin ebeveynlerle hemen hiç vakit geçirmediğinden, dikkatini –bu "sapkın" davranışın yaygın olduğunu kabul etme olasılıkları düşük olan– yaşlı erkekler üzerinde yoğunlaştıran Freeman'ın gözünden kaçan bir gerçekliğe yöneltmiş olabilir. Mead'in genel önermesinin geçerli olduğu konusunda genel bir uzlaşma vardır: Toplumsal cinsiyet rolleri değişkendir ve bireyler farklı toplumlarda cinselliğe özgü oldukça farklı davranışlarla toplumsallaşabilirler ve kültürlenebilirler ve bu genellikle de böyle olmaktadır. Erkeklerle kadınlar biyolojik açıdan da farklıdır; toplumsallaştırma bu farklılıkları ya asgarîleştirecek ya da abartacaktır (Konner, 1988). Aslında, Margaret Mead cinsiyet rolü değişkenliğinin fizyolojiyle sınırlandırıldığı yolundaki inancını sıkça vurgulamıştır; bu konu, hayranlarının olduğu kadar, eleştirmenlerinin de genellikle dikkatinden kaçar (Brown, 1991).

Toplumsal cinsiyet rolleri biyolojik ayrımlar üzerine temellenmekle birlikte, iktisadî, toplumsal ve siyasal hak ve sorumlulukların cinsiyet temelli dağılımının hiçbir biyolojik temeli yoktur. Günümüz ABD'sinde gördüğümüz üzere, toplumsal ideallerimize uymayan insanlar da dahil (örneğin eşcinseller), toplumsal cinsiyet kavrayışımız, sürekli değişime tâbidir. İnsan toplumunda hem kadınlar hem de erkeklerce yerine getirilemeyecek pek az rol bulunmaktadır. En önemli istisnalar, çocuk doğurma ve çocuk bakımıyla doğrudan ya da dolaylı ilişkili olanlardır (Worthman, 1998).

Yaş Rollerini Öğrenmek

Toplumlar bize yaş rollerini de öğretir, sürekli yaşlandığımızdan, yaşamımızın her evresinde yaşımıza uygun davranış tiplerini –ayrıcalığı ve yükümlülükleri– öğrenmemiz gereklidir. Bizim kültürümüzün bebekler, çocuklar ve yeniyetmeler ile genç, orta yaşlı ve yaşlı yetişkinler arasındaki ayrımları oldukça belirsizdir. Çeşitli kategorilerdeki insanlardan farklı ölçülerde sorumluluk ve özgüven beklenmektedir, ama insanlar yaşlarından daha genç ya da yaşlı gibi davrandıklarında, fazla şaşırmayız. Antropologların incelediği toplumların çoğunda, yaş rolleri karşısındaki bu görece kayıtsızlık hayal dahi edilemeyecektir. Pek çok toplum yaşlanmayı kronolojik bir süreğenlik boyunca ilerlemek olarak değil, son derece belirgin evrelerden geçmek olarak görmektedir.

Özellikle pek çok Afrika toplumu karmaşık yaş rolü sistemleri geliştirmiştir. Her bir Ariaal erkeği (bkz. Altıncı Bölüm) kendi kuşağının diğer erkekleriyle birlikte, üyeliğin yaşam boyu sabit olduğu bir yaş sınıfına (ya da yaş dizisi) aittir. Örneğin kendimizi 1995'liler olarak tanımladığımızda, kendi toplumumuzda da benzer bir gruplaşmayı benimsemiş oluruz. Yine Ariaaller arasında her bir erkekler sınıfı, bebeklikten yaşlılığa, açıkça tanımlanmış ve adlandırılmış beş yaş mertebesinden geçer. Sınıf bu mertebeyi –ve ona denk düşen tanımlı toplumsal roller dizisini– belirli bir dönem boyunca işgal edip ardından bir sonraki ve daha yüksek mertebeye geçer. Daha kıdemsiz bir mertebenin üyelerinin bir sonraki mertebeye geçmeden ne kadar beklemeleri gerektiği, bir miktar çekişme sorunudur. Her bir ilerleme, beraberinde artan statü ve sorumluluğu getirir ki bu da daha yaşlı erkeklerin statüsünü tehdit edebilir. Örneğin nihaî yaş mertebesini işgal eden grubun en önemli askerî ve yönetsel sorumlulukları üstlenmesi beklenir. Böylelikle, çevrimin her bir aşamasında toplum, üyelerine mertebelerine uygun rolleri öğretir ve üyeler, bir ölçüde rollerinin gerektirdiği şeyi olur.

Yaş rolleri konusu toplumsallaşmaya ilişkin önemli bir noktayı göstermektedir ve bu çocuklukla birlikte sona ermez. Çocuklukta, yetişkinlikten daha fazla yeni bilgi öğeniriz. Yine de, yetişkinler olarak sürekli eski rollerden yenilere geçeriz: Ev kadınlığından işçiliğe, evlilikten bekârlığa ve belki yeniden evliliğe, bağımlı çocuk ebeveynliğinden bağımsız yetişkinlerin ebeveynliğine, orta yaşlılıktan yaşlılığa, memurluktan emekliliğe, eşlikten dulluğa. Her bir rol değişimiyle birlikte, davranış beklentilerinde ve kısmen değerlerde de bir değişim olur. Dolayısıyla birey doğumdan ölüme toplumsallaşma süreçlerinden etkilenmekte ve bunlara tepki vermektedir. Bu genellikle, geçiş ritleri adı verilen kimi özel ayin ya da kutlamalarla toplum tarafından kabul edilir. Bu konuları ileride yeniden ele alacağız.

Bir bireyi formel olarak yeni bir role yöneltmenin en etkin araçlarından biri, komünal ya da kamusal bir geçiş ritine katılımdır. Ariaallerde bir mertebeden diğerine her geçiş, şenlikler ve hayvan kurbanlarıyla kutlanır. İslâm dünyasında erkek sünneti, Yahudi *bar* ve *bat mitzvah*'ı ve Katolik kiliseye kabul gibi ritler kişiye yeni rolüyle özdeşleşme duygusu, ayrıcalık ve yükümlülüklerinin salt soyutlamalar değil, eyleme tercüme edilebilir olgular olduğuna ilişkin bir inanç sağlar. Geçiş ritleri geniş topluluk için bireyin yeni bir role geçtiğinin işaretidir ve böylesi ritler ortak insanlığımızın ve dilin onun şekillendirilmesinde oynadığı rolün güçlü kanıtlarıdır. Şimdi kültürün nihaî temeli olan dile dönelim.

Dilin Kökleri

İnsan dili tahminen bir çağrı (ya da jest) sistemi olarak başlamıştır, ancak bizim bildiğimiz şekliyle dil, böylesi sistemlerden birkaç şekilde ayrılmaktadır. Olasılıkla büyük ölçüde genetik olarak belirlendiklerinden, hayvan çağrıları katı bir biçimde basmakalıptır; çağrı her zaman biçim ve anlam açısından aynıdır. Dahası, hayvan çağrı sistemleri kapalıdır; yani bir çağrının unsurları yeni bir mesaj oluşturmak üzere bir başkasının unsurlarıyla birleştirilemez. Çağrılar kendine özgü, sayıca sınırlı ve birbirini dışlayıcıdır.

İnsan dili ise açıktır, iletilebilecek mesajların sayısı sınırsızdır. Gerçekten de insanlar dille tümüyle yeni mesajlar –şimdiye dek söylenmemiş cümleler– yaratabilmekte ve yaratmaktadır; oysa çağrı sistemleri yalnızca çok az sayıda basit anlam iletebilir: Tehlike, düşmanlık, cinsel uyarı, besin elde edebilirlik vb. Bertrand Russell'ın belirttiği gibi, "bir köpek ne denli belagatla havlarsa havlasın, size ebeveynlerinin yoksul ama onurlu olduğunu söyleyemez" (aktaran Fromkin ve Rodman, 2002). İnsan dili, incelikli felsefî soyutlamalardan karmaşık teknik bilgilere ve kırılgan duygu tonlarına, çok geniş bir anlamlar yelpazesini iletmekte kullanılabilir. Bu esneklik, insan dilinin keyfîliği sayesinde mümkün olabilmektedir. Hayvan çağrılarının tersine, bir dilin seslerinin sabit bir anlamı yoktur. Bunun yerine anlam, karmaşık bir kurallar dizisi uyarınca (dilbilgisi) seslerin sözcükler halinde birleşme ve sözcüklerin cümleler şeklinde düzenlenme tarzından ortaya çıkmaktadır.

İnsan dilinin bir başka ayırt edici özelliği, uyarıcıdan yoksun oluşudur. Yani dilsel terennüm dolayımsız bir duruma bağlı değildir. "Kaplan" sözcüğünü söylemek ya da tehlikeden söz etmek için köşeyi döndüğümüzde bir kaplanla burun buruna gelmemiz gerekli değildir. Mevcut olmayan şeyleri, geçmişte olup bitenleri, gelecekte olabilecekleri, hatta tek boynuzlular ya da ütopyalar gibi doğru ya da gerçek olmayan şeyleri tartışabiliriz. Zaman ve olasılık boyutlarından yoksun olan çağrı sistemlerinde bu tarz bir iletişim pek olanaklı gözükmemektedir. Hayvanların sahte sinyaller gönderdiği gözlenmiş olsa da, çağrı sistemlerinin yanıltma için kullanılması enderdir. Hominidlerin ancak yalan söyleme yeteneğini kazandıklarında gerçek anlamda insan olduğu sözünde haklılık payı vardır.

Beşerî Olmayan İletişim

İnsan dilinin eşsizliğini kavramanın bir yolu da onu beşerî olmayan iletişim sistemleriyle karşılaştırmaktır. Bütün hayvanlar birbirlerine mesaj iletebilme araçlarına sahip gözükür. Balarıları karmaşık danslarla birbirlerine nerede yi-

yecek bulabileceklerini anlatırlar. Köpekler koku salgılayarak çiftleşmeye hazır olduklarını bildirir. Amipler dahi, küçük miktarlarda karbondioksit salgılayarak birbirlerine ilkel mesajlar iletebilmektedir. İnsan dilini konuşmayla ilişkilendirsek de, sesler dilin zorunlu bir yönünü oluşturmazlar; duyamayan ve konuşamayan insanlar da dil öğrenebilir ve kullanabilir. Bunun aksine, bir papağan insan sözlerini taklit ettiğinde, dili insanların kullandığı tarzda kullanmamaktadır. Dil sesleri kullanır ama onu diğer iletişim sistemlerinden ayırt eden yalnızca sesleştirme değildir.

İnsan dili hayvanların iletişiminden temelde farklı olduğundan ve çocuklar dili adeta otomatik bir biçimde öğrendiklerinden, pek çok bilimadamı dil yeteneğinin bir şekilde insan beyninde yapılanmış olduğunu düşünmektedir. Bu tutum, beşerî olmayan türlerin de –özellikle kuyruksuz iri maymunların– gelişkin olmayan bir dil yeteneği olduğunu iddia eden başka araştırmacılarca eleştirilmiştir. Son görüş, her iki konumun da belirli bir noktaya dek geçerli olduğu yolundadır. İnsan dili diğer primatlarda bulunmayan beyin yapılarını gerektirmektedir. Özellikle kuyruksuz iri maymunlar beklenmedik dilsel yetenekler sergilemektedir; ama gerçek dilden uzaktırlar. Primatlarda yutak (ağzın arka kısmını hançereye bağlayan ve konuşma için aslî olan kas tüneli) beden boyutlarına göre daha küçüktür ve insanınkinden farklı bir şekildedir. Bunun sonucu olarak, şempanzelere konuşma dili öğretme yolundaki eski girişimler başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Ses yolu sorununu çözümlemek ve entelektüel kapasiteyi ölçmek için psikolog Alan ve Beatrice Gardner (1969) test şempanzeleri Washoe'ya Amerikan işaret dilini (ASL) öğretmeye karar verdiler.

Washoe dört yılda yalnızca 130 işareti kullanmayı öğrenmekle kalmadı, daha da önemlisi, onları yaratıcı bir biçimde manipüle edebileceğini gösterdi. Gardnerları yastık kavgasını sürdürmeye ikna etmek üzere "daha" işaretini öğrendikten sonra, yemekte ikinci bir tabak istediğinde, kendiliğinden bu işareti kullandı. Dahası, şempanze çağrıları hiçbir zaman bileşik olmamasına karşın, Washoe kendiliğinden yeni sözcükler üretmek için el işaretlerini birleştiriyordu. Örneğin ördek için kullanılan işareti bilmediğinden, "su kuşu" işaretini imal etmişti.

Daha sonraki deneylerin en başarılılarından biri, Koko adlı bir gorille ilgiliydi. Dört yaşındayken, bir saat içinde 251 farklı işareti kullanabilmekteydi. Beş yıllık ASL eğitiminin ardından, okuma bilmeyen çocuklara uygulanan bir IQ testinde 80 ile 90 arası tutturmuştu ki bu da beş yaşındaki bir çocuğa denkti. Washoe gibi Koko da yeni nesneleri adlandırmak üzere sözcükleri yaratıcı bir biçimde birleştiriyordu. Duygularını ifade etmekte de son derece yetenekliydi. Eğiticisi Penny Patterson Koko'nun karavanına geç geldiğinde, goril "üzgün" işareti yapıyordu. Başka sabahlar nasıl hissettiği sorulduğunda "mutlu" olduğunu bildirecek ya da "kendimi iyi hissediyorum" diyecekti. Bu, insan olmayan bir primat açısından ilk duygusal farkındalık işaretiydi.

İşaret dili değil de leksigram –sıradan nesneleri temsil eden simgeler– kullanan deneyler de yapılmıştır. Sue Savage Rumbaugh, 1970'lerin sonlarından başlayarak Sherman ve Austin adlı iki şempanzeyi leksigramlar üretecek şekilde klavye kullanmayı öğretti (Rumbaugh ve Lewis, 1994). Ustalaştıklarında, Sherman ve Austin'in çeşitli görevleri yerine getirirken iş-

Araştırmacılar şempanzeler ve diğer hayvanlar üzerindeki çalışmalar yoluyla dilin doğası üzerine dikkate değer bilgiler elde etmişlerdir. Araştırmacı Sue Savage-Rumbaugh şempanzesi Kanzi'ye özel bir klavye kullanarak iletişim kurmayı öğretti. (Fotoğraf CNN)

birliği yapmalarını gerektirecek bir deney gerçekleştirdi. Birbirlerinden öğrenmek ve aralarında iletişim kurmak için leksigramları kullandıklarını gördü. Daha da ilginci, genç pigme şempanze Kanzi'nin üvey annesini izleyerek tek başına leksigram oluşturacak şekilde klavye kullanmayı öğrenmesidir.

Yine de bu, hayvanların dili insanların kullandığı anlamda kullandığı sonucuna varmak hatalı olur. Öncelikle, deney maymunlarının öğrendiği diller kısmen ikonikti; simgeler, yerini aldıkları şeyleri taklit etmekteydi. İşaretlerle temsil ettikleri şeyler arasında geometrik ilişkiler vardı. Örneğin kitap için kullanılan ASL işareti, bir kitap açma hareketine benzer şekilde birbiri üzerine kapatılıp açılan avuçlardı. Dolayısıyla gorillerin bizimki gibi tümüyle keyfî bir dille baş edecek zihinsel kapasiteye sahip olup olmadıklarını hâlâ bilmiyoruz. İkinci olarak, Sherman, Austin ve Kanzi'yle yapılan leksigram deneyleri şempanzelerin anlamı gerçekten anlamadan salt araştırmacıların işaretlerine tepki veriyor olmadıklarını gösterse de, deney maymunlarının kendiliğinden mi yoksa ezberden mi cümle kurduğu hâlâ kuşkuludur. Üçüncü olarak, maymun dili ile insan dili arasında sadece bir derece farkı olsa da, bunları birbirinden ayıran mesafe uçsuz bucaksızdır. Kuyruksuz iri maymunların sözelleştirmelerinde incelikli bir akıl yürütmenin varlığına ilişkin belirtiler son derece ilginç olsa da, bunlar bir taraftan da oldukça enderdir. Nihayet, bir kuyruksuz iri maymuna dil öğretmek, büyük ölçüde yapay koşullarda büyük çabalar gerektirirken, insan yavruları bunu doğal olarak öğrenmektedir. Kuyruksuz iri maymunlar bizimle dil için gerekli kimi yetenekleri paylaşıyor olabilirler; ancak bu yeteneklerin görece azgelişmiş olduğu açıktır.

İnsan Dilinin Ortaya Çıkışı

Sesler iz bırakmadığından, dilin kökenlerini araştıran araştırmacılar dolaylı kanıtlara dayanmak durumundadır: Çocukların dil edinme tarzlarının incelenmesi, insan ve insan olmayan sesleştirmelerin karşılaştırılması, fosil kafataslarında ne tür bir beyin ve ses tellerinin bulunmuş olabileceğine ilişkin tahminler ve tabii ki atalarımızın nasıl yaşadığına ilişkin kültürel kanıtlar.

Kültürel kanıtlar dilin daha dört milyon yıl öncesinde evrimleşmeye başladığını gösterir gibidir (Schick ve Toth, 1993). İlk atalarımız, olasılıkla tam da bu dönemde, besin sağlama tarzlarında önemli bir değişiklik gerçekleştirmiş, bireysel bitki toplayıcılığından, komünal temelde düzenli et ve sebze tüketmeye yönelmişlerdir. Bu yeni örüntü avcılık ve toplayıcılık faaliyetlerinin işbirliği ve eşgüdümünü gerektirmekteydi. Taş gereçler biçimindeki kültürel kanıtlar, ilk ilkel dil yetenekleri için çok erken bir tarihe işaret etmektedir (Schick ve Toth, 1993). Bu erken hominidlerin imal ettiği aletler, bir şempanzenin eğitimcisi tarafından öğretildiğinde yapabileceği herhangi bir şeyden çok daha karmaşıktı. Daha da önemlisi, en erken taş aletlerin imal edilirken nasıl darbe yediklerine bakılarak, imalatçılarının sağ ellerini kullandığını ortaya çıkmaktadır; ki bu da beyinlerinin modern insanlarda olduğu gibi (ve diğer primatlardan farklı olarak) ikiye ayrılmış olduğunu göstermektedir.

Erken hominidlerin konuşabilmek için salt iletişim gereksiniminden daha fazla şeye ihtiyacı vardı. Konuşma, beyin yapıları gibi fiziksel mekanizmaları da gerektirir. Bu yapılar, gelen işitsel mesajları diğer duyum yollarından edindiğimiz hatırlanan mesajlarla, özellikle de düşüncelerimizi seslendirmek için ihtiyaç duyduğumuz sözcüklerin anılarıyla ilişkilendirmemize olanak sağlar. Aynı zamanda, ses aygıtının kaslarına uygun sesleri çıkartmak için gereken hareketleri yapma işareti vermemizi de sağlar. Mevcut araştırma bu işlemlerin, her biri beynin dış yüzeyini oluşturan kalın gri madde kabuğu olan serebral kortekste yer alan üç özgül kesimi tarafından yürütüldüğünü göstermektedir.

Başın arka tarafında, beyin kökünün biraz üzerindeki yumruk iriliğindeki beyincik, yakın bir zaman önce gelişmiştir; hominid tarihinin geç bir evresinde hızlı bir biçimde genişlemiştir ve diğer primatlarınkinden farklıdır. Besin paylaşımı ve et yemeye geçiş sıralarında, erken insan beyni bizimkinin yarısından daha küçüktü ve serebral korteks daha da küçüktü; ancak insan olmayan primatlarınkine oranla daha büyüktü. Böylelikle, korteksin dil üreten yapılarının o zamanlar tam gelişmiş olması muhtemel gözükmüyorsa da, bir çağrı sisteminden dile geçişin dört milyon yıl kadar önce başladığını varsaymak akla yakındır.

Neandertallerin Avrupa ve Yakın Doğu'da yaşadığı 100 bin yıl kadar önce, serebral korteks yaklaşık şimdiki boyutlara ulaşmıştı. Bu insanların karmaşık bir dil için gerekli zihinsel donanıma sahip oldukları sanılmaktadır. Kuşkusuz, kültürel kanıtlar (gelişkin alet imalatı ve ölülerin bilinçli gömülmesi) soyut akıl yürütmeye ve gelişkin iletişim tarzlarına işaret etmektedir. Yine de, yakın zaman öncesine dek, Neandertallerin tam anlamıyla insan konuşması için gerekli fizyolojik donanımdan yoksun olabileceği düşünülmekteydi.

Serebral kortekse ek olarak, diğer primatlarda dili tartışırken kaydettiğimiz üzere, yutak da konuşma için aslî bir önem taşımakta-

dır. Çok yakın zaman öncesine dek, yutağın ancak Neandertaller döneminden sonra anlaşılabilir sesler çıkartacak boyut ve şekle geldiği düşünülmekteydi. Ne var ki, 1989'da İsrail'de çıkartılan gırtlağa ait küçük kemiklerin olduğu gibi korunduğu bir Neandertal iskeleti, fizyolojik açıdan modern insan gibi konuşmaya yetenekli gözükmektedir. Yine de, gerçek anlamda akıcı bir konuşma, insanlık tarihinde çok yeni bir gelişme olsa gerek.

Dunbar (1997) dilin gerçekte sözel bir parazit ayıklama çeşidi olduğunu söylemektedir. Tıpkı her günün büyük bir kısmını karşılıklı parazit ayıklama eylemi ile geçiren primat kuzenlerimiz şempanzeler gibi insanlar da dedikoduya oldukça çok vakit ayırırlar. Belki de tüm konuşmaların % 70'i sosyal dünyamızı paylaştığımız diğer insanlar ile ilgili gözlemlerimizi paylaşmaya ayrılmaktadır (Dunbar, 1997). Bu, ortak grup yaşamını kurmak ve sürdürmek için çok önemli bir eylem olduğu gibi dilin gelişimine hız veren bir etken de olabilir.

Hiç kuşku yok ki insan kültürünün gelişiminden dil kullanımı sorumludur. Üyeleri birbiriyle etkin biçimde iletişim kurabilen gruplar, daha başarıyla avlanmış, daha etkin bir toplayıcılık gerçekleştirmiş, daha gelişkin aletler yapmış, daha dayanıklı barınaklar inşa etmiş, oturmak için daha uygun yerler bulmuş ve zorunlu olarak birbirine düşmeden anlaşmazlıklarını tartışıp çözebilmiştir. Bu son nokta önemlidir, çünkü grup yaşamıyla ilişkili karmaşık toplumsal davranış ve işbirliği bireylerin yakın çıkarları ile uzun vadeli hedeflerini bağdaştırmalarına olanak sağlar. Bireylerin karşılıklı güven ve yardımlaşmaya dayalı, herhangi tek bir olayın sınırlarını aşan uzun süreli ilişkileri müzakere etmesine olanak sağladığından dil bunu büyük ölçüde kolaylaştırmaktadır. Dil ile kültürün eşzamanlı gelişmesi ise daha karmaşık beyinlere yönelik daha ayıklayıcı baskılar yaratmış, bu da daha gelişkin dil ve kültürlerin önünü açmıştır. Başka bir deyişle, bir geri beslenme döngüsü oluşmuştur: Dil, kültür ve beyin birlikte evrilmiş, her biri diğerlerinin gelişiminde uyarıcı ve destekleyici bir işlev görmüştür.

Dillerin Yapısı

Dilin incelenmesi, dilin yapısına ve bu yapının dilden dile farklılık gösterişine ilişkin bir miktar bilgi gerektirmektedir. Şimdi dilin bileşenlerine bir göz atalım: Sesler, seslerin sözcükler halinde bir araya getiriliş tarzı ve sözcüklerin cümle ya da ifadeler oluşturacak tarzda birleştirilme tarzı. Bu unsurlar bir arada dilin formel yapısını oluşturur ki dilbilimciler buna *gramer* der.

Yabancı bir ülkede insanlarla bir cep sözlüğü aracılığıyla iletişim kurmaya çalışmış herkes, dillerin gelişkin ve karmaşık bir tarzda farklılık sergilediğini bilir. Farklılıklar sözcük dağarcığından ibaret değildir; her dilin kendine özgü bir ses dağarcığı bulunmaktadır. Dahası her dilde, başka dillerde dengi bulunmayan sözcükler vardır. Nihayet her bir dilin kendine özgü bir yapısı bulunur.

Dolayısıyla, bir dili anlayabilmek için onun kurallarını anlamaya çalışmamız gerekir: Kullandığı sesler, bu sesleri sözcük, sözcükleri de anlamlı cümleler olarak bir araya getiriş tarzı. İngilizce ya da Fransızcada bu kuralları keşfetmek için fiil çekimleri ve benzerlerini öğrenebileceğimiz bir dilbilgisi kitabına başvurabiliriz. Oysa pek çok dilde zaman kipleri ve öteki yapılar bizimkinden büyük ölçüde farklıdır; dahası, pek çoğu formel olarak incelenip betim-

lenmiş değildir. Dolayısıyla, belli bir dili konuşmak ve dilleri karşılaştırabilmek için dilbilimcilerin, bilinen bütün dillere uygulanabilir özel bir betimleyici kategoriler dizisinin yanısıra, insan dillerinde kullanılan bütün sesleri betimleyebilecek özel bir alfabe geliştirmesi gerekmiştir.

Dilbilimciler belirli herhangi bir dilin yapısını üç merkezî alanı inceleyerek betimlerler: O dilin (1) fonolojisi ya da ses sistemi; (2) morfolojisi ya da konuşma birimlerinin anlamlı sözcükler oluşturmak üzere bir araya getirildiği sistem; (3) sentaksı ya da sözcüklerin anlamlı ifadeler halinde düzenlenişi. Dil, böylelikle çoğu yerli kullanıcılar tarafından bilinçsiz biçimde izlenen ve bu üç unsuru bir araya getiren kurallara uygun olarak betimlenebilir. Dilbilimciler genellikle bu üç bölümün bileşimlerini betimlemek için gramer kavramını kullanırlar. Dil aracılığıyla öğrenme ve dili yaratıcı bir biçimde kullanma yeteneğimiz gramere ilişkin sezgisel kavrayışımıza bağlıdır. Gramer kurallarını öğrenmek yerine insanlar yalnızca özgül cümle yığınlarını öğrenseydi, daha önce duymadıkları, ne anlama geldiğini bilmedikleri ve anımsamadıkları önermeleri anlayamazlardı. Ancak insanlar gramer kurallarını uygulayarak ik kez duydukları önermeleri anlayabilmekte ve sürekli daha önce kimsenin kurmadığı cümleleri kurabilmektedir.

İşaret Dili

Normal dilin sözel iletişim gerektirdiğini peşinen kabul eder ve bilgisayar dilleri gibi sözel olmayan iletişim sistemlerinin yapay ya da eksik olduğunu varsayma eğilimi gösteririz. Oysa, aşağıdaki anlatıda çarpıcı bir biçimde gösterildiği üzere, işaret dillerine ilişkin bildiklerimiz bunun böyle olmadığını kanıtlamaktadır.

> Küçük bir çocukken, komşu kızla oynardım. Benim kendisine söylemeye çalıştığım hiçbir şeyi anlamazdı, ama bu önemli değildi. Sürekli birlikte oynar, basit işaretlerle anlaşırdık. Onda bir şeylerin yanlış gittiğini düşünürdüm, ama sınırlılıklarına kolayca uyum sağladım.
>
> Dört yaşlarındayken bir gün evine gittim. Orada dururken annesi aşağıya indi. Onunla kız arasında görebildiğim hiçbir şey geçmedi. Ardından annenin salondaki bebek evine işaret ettiğini gördüm. Kız böyle yapması söylenmiş gibi koşup bebek evini odasına götürdü. Şaşırmıştım. Farklı bir şeyler döndüğünü biliyordum. Göremediğim bir tarzda anlaştıklarını biliyordum. Ama nasıl? Anneme gördüklerimi sordum. "Onlar 'işitiyor'" diye açıkladı. "Onlar işaretleşmez. İşitirler. Onlar farklıdır. Biz sağırız. Biz işaretleşiriz."
>
> Komşu ailenin bu durumdaki tek aile mi olduğunu sordum; tek işitenler onlar mıydı? Annem başını salladı, "hayır" diye işaret etti, "yalnız olan bizleriz". Çok şaşırmıştım. Doğal olarak herkesi kendim gibi sanıyordum. (Sam Supalla, akt. Perlmutter, 1986)

Sıradan insanlar gibi dilbilimciler de aslında insan dilinin iki çeşit –işaret ve sözel– olduğunu geç kavramışlardır ve işaret dilleri hâlâ dünya dilleri araştırmalarında dışlanmaktadır. Sınırları konuşma dilleriyle örtüşmediğinden, kaç işaret dilinin bulunduğu dahi belli değildir. Sözel diller gibi işaret dillerinin de insanlık tarihi boyunca var olduğunu varsaymak akla yakındır ve işaret dillerinin genetik akrabalığı konusunda pek az şey bilinmekle birlikte, aynı bölgeyi paylaşan sözel dillerle aynı olmadıkları açıktır. Örneğin, Amerika işaret dili (ASL), kendisi de İrlanda, İsveç, Letonya, Hollanda, İsviçre, Avusturya ve Rusya dahil pek çok Avrupa

işaret diliyle akraba olan Fransız işaret diliyle ilişkilidir (bkz. Şekil 2-1). ASL bütün ABD'de kullanılmakla birlikte Almanya'da birkaç farklı işaret dili kullanımdadır (Perlmutter, 1986).

ABD'de son zamanlarda ASL'nin akademik açıdan kabul edilebilir bir dil sayılması konusunda yoğun tartışmalar olmuştur. Orta öğrenim sonrası ASL kurslarının sayısının son on yılda çok artmasına ve en popüler diller arasında yer almasına karşın, yalnızca bir avuç kolej ve üniversite, ön lisans ya da lisans programlarındaki ikinci dil zorunluluğunun karşılanmasında ASL'yi kabul etmektedir (Wilcox ve Wilbers, 1987).

Wilcox ve Wilbers'e göre, ASL'nin bir dil olarak statüsüne ilişkin tartışmaların büyük bölümü, konuşma ve dilin yaygın biçimde birbirine karıştırılmasından kaynaklanmaktadır. Konuşma, tıpkı yazma ya da işaretleşme gibi dilin salt dışsal bir biçimidir. Araştırmalar ASL gibi işaret dillerinin doğal ve eksiksiz diller olduğunu ortaya koymaktadır; ifade güçleni herhangi bir sözel dilinkinden farksızdır. ASL İngilizce'nin bir biçimi *değildir*; yerli olmayan konuşmacılarca herhangi bir sözel dilden farksız bir tarzda öğrenilmesi gereken ayrı bir gramer yapısı vardır ve anadil olarak edinilmesi, sözel dillerin örüntüsünü izler. Aynı zamanda, ASL'de kullanılan el işaretleri sisteminin sözel bir dilin fonolojik sistemine benzer bir yapısı olduğuna ilişkin kanıtlar bulunmaktadır (Wilcox ve Wilbers, 1987).

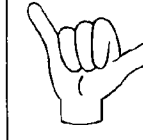
Dilsel Farklılaşma ve Değişim

Günümüzde yeryüzünde 5 bin kadar dilin konuşulduğu hesaplanmaktadır. Ancak Suzanne Romaine'ın (1984) işaret ettiği gibi, böylesi bir hesaplama, *dil* ve *lehçe* gibi terimlerin tanımına ait sorunlar nedeniyle karmaşıklaşmaktadır. "Ayrı diller kavramı, olasılıkla milliyetçilik, okuryazarlık ve standartlaştırma gibi süreçlerce beslenen Avrupalı bir kültürel imalattır. Ayrı dilleri sayma yolundaki her girişim, iletişim pratiklerinin bir yansımasından çok, sınıflandırma işlemlerinin bir mamulü olacaktır" (Romaine, 1994).

Dilsel çeşitlilik eğilimi ayrı dillerin gelişiminin anahtarı gibi gözükmektedir. Coğrafî bölgelerde aynı temel dilin farklı topluluklar halinde yaşayan konuşmacıları arasında, hafif ve tedricen gelişen farklılaşmalar bulunabilir. Bunlara genellikle lehçe denir. Ne denli hafif ve tedricen gelişmiş oldukları, Gillian Sankoff'un bir dizi Yeni Gine köyünde dil farklılıkları üzerine yaptığı araştırmada görülebilir. Sankoff (1972) bir köyden diğerine giderek her birinde bir önceki köyün lehçesiyle bir öykü anlatmıştı. Her bir vakada öykü kolaylıkla anlaşılmıştı. Gerçekte, köylüler üç dört köy ötenin lehçesiyle anlatılan öyküyü de genellikle anlıyordu. Farklı uçlardaki köyler ise birbirlerinin dilini anlamamaktaydı; ancak bu hattın hiçbir noktasında iki farklı dili birbirinden ayırt eden bir çizgi çekilememekteydi.

Neyin bir dil, neyin lehçe sayılacağı konusunda toplumsal etkenlerin de önemli olduğu kaydedilmelidir. Örneğin İsveççe, Norveççe ve Danca dediğimiz diller arasındaki ayrım çizgisi, dilbilimsel açıdan keyfî (gramerleri çok benzemektedir ve genelde sözcük dağarcıkları ve telaffuzlarında çok küçük farklar bulunmaktadır), ama siyasal ve kültürel açıdan önemlidir. Max Weinreich'm belirttiği gibi "bir dil, ordusu ve donanması olan bir lehçedir" (Romaine, 1994).

/B/	/A/	/G/	/C/	/5/	/V/
 [B]	 [A]	 [G]	 [C]	 [5]	 [V]
Düz	Yumruk	İşaret parmaklı	Çukur	Açık	V

/O/	/F/	/X/	/H/	/L/	/Y/
 [O]	 [F]	 [X]	 [H]	 [L]	 [Y]
O	Çimdikli	İşaret ve orta parmaklı	H	L	Y

/8/	/K/	/I/	/R/	/W/	/3/	/E/
 [8]	 [K]	 [I]	 [R]	 [W]	 [3]	 [E]
Orta parmak	Çin çubuğu	Pinkie	Çapraz parmak	Amerikan-3	Avrupa-3	Birleşik tırnak Ucu

Şekil 2-1. Amerikan İşaret Dili'nde (American Sign Language/ASL) el biçimleri, "birinciller". Bu işaretler konuşma dilinin seslerine karşılık gelmektedir. (Kaynak Fromkin ve Rodman, 1988, s. 385)

Farklı lehçeler konuşan halklar birbirleriyle temas içinde olduğu sürece, karşılıklı etki ve iletişim ihtiyacı Amerikan ve İngiltere İngilizcesinde olduğu gibi, iki lehçenin birbirinden uzaklaşmasını engelleyecektir. Ancak farklı lehçeler konuşan gruplar birbirlerinden koparlarsa lehçeler de zaman içinde birbirlerinden uzaklaşacak ve farklı dillere doğru evrim geçirecektir.

Farklı Latince lehçeler konuşan coğrafî gruplar, günümüzden yaklaşık 1 500 yıl önce birbirlerinden tecrit olduklarında olan da budur. Bu lehçeler ayrı diller haline gelmişlerdir: Fransızca, İtalyanca, İspanyolca ve Portekizce. İngilizce ve Almanca da aynı şekilde evrilmiştir. Her ikisi de 1 500 yıl önce konuşulan proto-Germen bir ata dilden türemiştir.

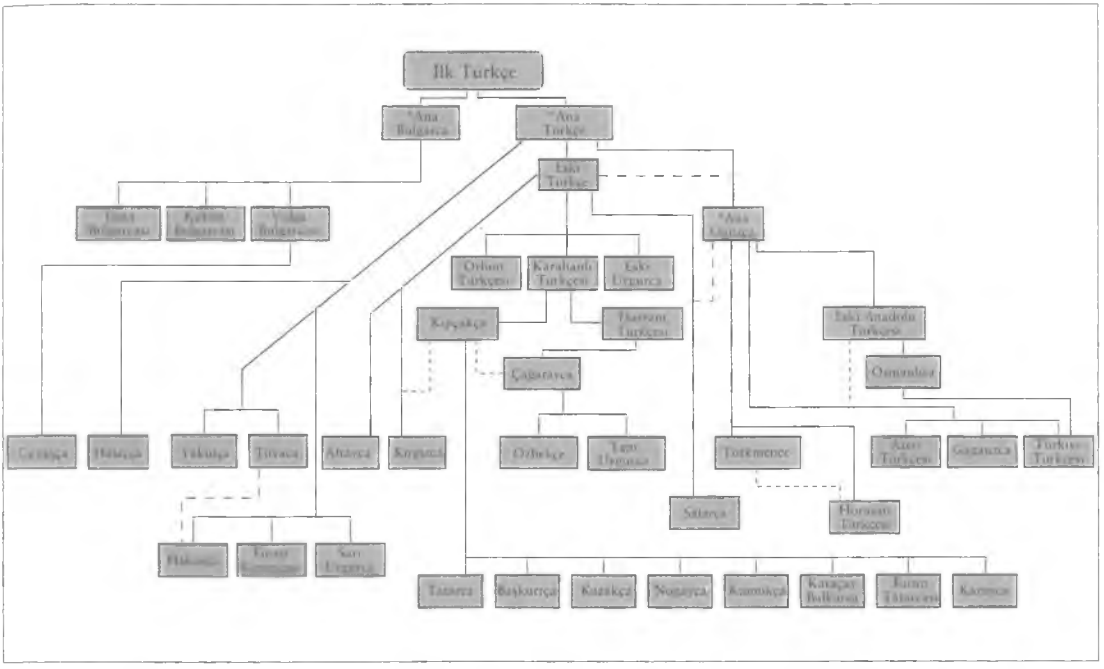
19. yüzyıl başlarında, sonradan kardeşi Wilhelm ile birlikte dünyanın çeşitli bölgelerinden peri masalları derlerken dilbilime ilgi duymaya başlayan Jakob Grimm, yüzyıllar boyu bir dilden diğerine düzenli fonemik değişiklikler gerçekleştiğini fark etti. Örneğin, Sanskritçe *brata* (erkek kardeş) sözcüğünün Grekçede *phrater*, Latincede *frater*, Eski İngilizcede *broder* ve Slavoncada *bratu* biçimini aldığını saptadı. Benzer biçimde, Sanskritçe *ad-mi* (yemek), Grekçede *edomai*, Latincede *edo*, Eski İngilizcede *etan* ve Slavoncada *jadetu* halini aldı. Bu tarz çok sayıda düzenlilik, bütün bu dillerin akraba olduğuna işaret etmektedir. Dilbilimciler şimdi bunları aynı dil ailesinin, Hint-Avrupa dillerinin üyeleri olarak sınıflandırıyor. Tümü, olasılıkla Sanskritçeyi çok andıran tek bir özgün proto-Hint-Avrupa dilinden türemiştir (bkz. Şekil 2-2).

Antropologlar çeşitli Hint-Avrupa dillerinin sözcük dağarcığını incelerken, bu eski dil cemaatinin kültürünün bir tablosunu yeniden inşa etmeye çalışmışlardır. Bu büyük ölçüde aynı kökenden gelen sözcüklerin incelenmesi yoluyla gerçekleştirilir. Örneğin, "kar" sözcüğünün kökendaşları o kadar çok modern Hint-Avrupa dilinde mevcuttur ki, özgün sözcük dağarcığına ait olduğu kuşkusuzdur. Şu halde, proto-Hint-Avrupa cemaatinin karın yağmadığı bir güney bölgesinde, örneğin Hindistan'da ortaya çıkmadığını varsaymak, olasılıkla güvenilir bir varsayımdır (Bloomfield, 1965). Benzer biçimde, "süt", "boyunduruk" ve "tekerlek" sözcüklerinin kökendaşları da oldukça yaygın olduğuna göre, bu dil cemaatinin sığırı evcilleştirdiği ve araba kullandığı varsayılır.

Benzer karşılaştırmalı incelemelerle antropologlar çeşitli kültürel cemaatlerin devinimleri ve tarihsel ilişkileri konusunda pek çok şey bulmuştur. Örneğin, İbranice'nin de içinde bulunduğu Sâmi dillerinin Arabistan Yarımadası'ndan doğduğunu biliyoruz. Belli bir noktada, daha İÖ 2500'de Sâmi dilinde konuşanlar, etkilerini Ortadoğu'da yaygınlaştırmaya başladılar. Bunun sonucu, yerel lehçeler ve zamanla da ayrı diller gelişti. Bugün 200 milyonun üzerinde insan yine bir Sâmi dili olan Arapça'yı konuşmaktadır. Joseph Greenberg (1993) yakın bir zaman önce, Kuzey Amerika yerli dillerini önceleri varsayılan birkaç yüz aile yerine, üç aile halinde sınıflandırarak dilbilimcileri şaşırttı; bu kıtanın Asya'dan Bering Boğazı yoluyla üç dalga halinde iskân edildiğini akla getiren tartışmalı bir bulgudur.

Dilsel Ödünç Alma ve Kültürel Temas

Dilsel değişimin büyük bölümü dil cemaatlerinin birbirlerine uyarlanmayı öğrenmesiyle gerçekleşir. İnsanlar dili iletişim kurmak için kul-

Şekil 2-2. Hint-Avrupa dillerinde olduğu gibi, bugün Avrupa'nın bir kısmı ve Asya'da kullanılan pek çok dil köken olarak ilk Türkçe diyebileceğimiz tek bir dilden türemiştir.

lanmaktadır ve iletişimleri önemli sözlüksel unsurların mevcut kullanımı ya da yokluğuyla engelleniyorsa, dillerini başka bir gruptan terimler ödünç alarak uyarlayabilirler. Böylesi ödünç almalar, dilin en tutucu unsuru olan grameri ender olarak etkilemektedir. Ancak sözcük dağarcığı dil sınırlarını hızlı bir şekilde aşar. Tipik bir yemek, bir meyve suyu ya da meyveyle, belki greyfurtla (ilk kez Amerika topraklarında birleştirilen iki Fransızca sözcüğün bileşimi), kavunla (*melon*: Grek kökenli, Fransızcadan), kantalup kavunuyla (adını İtalya'da bir kasabadan alır) ya da Arapça *narenc*'den türetilen portakal (*orange*) ile başlayabilir. Amerikan kahvaltısı, meyve suyu ya da meyvenin ardından, genellikle tahıl (*cereal*: Roma tarım tanrıçası *Ceres*'den türetilme) ya da domuz salamı (*bacon*: Fransızcadan) ve yumurta (*eggs*: Eski Norveççeden) ile tost (Fransızca), tereyağı (*butter*: Latince'den) ve marmelat (Portekizce) devam eder. İçecek *kahve* (Arapça), çay (*tea*: Çince; Malay Hollandacası aracılığıyla) ya da kakao (*Nahauatl*; Meksika İspanyolcası aracılığıyla) olabilir (Farb, 1974, s.296-297). Bütün bu sözcükler besin ürünlerinin ulusal ve dilsel sınırları aşan ticaretinin ve nakliyesinin tarihini yansıtmaktadır.

Ödünç alınan sözcükler ender olarak tamamen benimsenir. Telaffuz genellikle yerli ses sistemine ve vurgu, tonlama ve genizselleştirme örüntülerine uygun şekilde değiştirilecektir. Örneğin, *petits fours* ve *chaise longue* sözcüklerinin Amerikalılarca telaffuzu, özgün Fransızca telaffuzla pek az benzerlik gösterir.

Lingua Franca, Pidgin ve Kreol Diller

Kültürler başka kültürleri keşfetmeye ve ticaret ilişkileri kurmaya başladıkça bu ticareti kolaylaştırmak üzere yeni diller gelişti. Ortaçağda Akdeniz'de, İtalyanca gramer yapısı, Arapça, Fransızca ve İspanyolca sözcük dağarcığı karışımından oluşan ve lingua franca ("Frenklerin dili") denilen bir ticaret dili gelişti. Bu terim günümüzde birbirinin ana dilini konuşamayan insanların kullandıkları ortak dil için kullanılmaktadır. Çağdaş bir *lingua franca*, Hindistan ve Pakistan'da konuşulan İngilizcedir. Buralarda birkaç yüz dilden biri anadili olan insanlar iletişim kurabilmek için İngilizceyi kullanırlar. Almanca'dan türeyen Eşkenazi dili de Doğu Avrupa Yahudileri arasında benzer bir rol üstlenmişti.

Kültürel teması kolaylaştıran bir başka dil biçimi de, daha gelişkin bir dil ya da dillerden alınan ve daha basitleştirilmiş bir gramer ve sözlük dağarcığına dayanan *Pidgin*dir. Örneğin Melanezya'da kullanılan Pidgin İngilizce ya da *Tok Pisin*, % 80'i İngilizce'den alınma 1.500 sözcüğe sahiptir. Papua Yeni Gine'de yaygın biçimde kullanılmaktadır. Basitleştirilmiş olmasına karşın, Pidgin fiil ve sözcük düzeni kurallarıyla düzenlenmiştir. Edinburgh Dükü Ottawa'daki İngilizce Konuşanlar Birliği Konferansı'nda "o harika dilde [Tok Pisin] kendisine 'Bayan Kraliçenin Herifi' (*Fella belong Mrs. Queen*) denildiğini" söylediğinde, Tok Pisinin bir dil olduğu konusunda haklıydı, ama terimde yanılmıştı. "Kraliçenin adamı" (*man bilong kwin*) denilirdi. Tok Pisin dilinde *fella* ancak bir son ek olarak kullanılmaktaydı ve çok sayıda gramatik işlevi bulunuyordu; örneğin sıfatları ve sayıları belirlemekteydi: *tufela blakfela pik*'te (iki kara domuz) olduğu gibi; ya da ikinci çoğul şahsı belirlemekteydi: *yufela i no ken go*'da (siz gidemezsiniz) olduğu gibi (Romaine, 1994).

Pidgin diller Avrupa sömürgeleştirmesi sırasında Afrika, Çin ve Yeni Dünya kıyılarında ortaya çıktı. Bazı yerlerde Pidgin diller yerli dil haline geldi; bu sürece "kreolleşme" denilmektedir. Kreol bir dil, eksiksiz bir gramatik ayrımlar dizini ve geniş bir sözcük dağarcığına sahip gelişkin bir dile doğru evrilen bir Pidgindir. Bazı dilbilimciler proto-Germen dilinin İÖ 1000 dolaylarında Baltık bölgesindeki Germen aşiretlerinin kullandığı bir Pidginden geliştiği düşüncesindedir. Eğer bu varsayım doğruysa, o zaman İngilizce, Hollandaca ve Almanca eski bir Pidgin dilden türemiş demektir (Fromkin ve Rodman, 1988, s.263).

Toplumsal Dilbilim

Dil cemaatlerinin dillerini yeni durum ve ihtiyaçlara uyarladıklarını gördük. Aynı şekilde, bireyler de dillerini farklı toplumsal durumlara uyarlar. Bu olgunun, yani toplumsal değişkenlerle dil arasındaki karşılıklı ilişkilerin araştırılmasına toplumsal dilbilim denir. Toplumsal dilbilimcilerin keşfettiği gibi, aynı dilin farklı tarzlarda konuşulmasının tek nedeni coğrafi uzaklık değildir. Konuşmacıların ilişkilerinin resmiyet düzeyi ve durumları, statüleri, cinsiyet rolleri, hatta yaş dahi belirgin dilsel davranışlarda ifade edilmektedir. Dili dinlerken, bireyler sürekli konuşmacının statü ve niyetlerine ilişkin ipuçları ararlar ve konuşurken de, kasıtlı olsun olmasın, dinleyiciye kendilerine ilişkin bilgiler gönderirler. Söylenenlerin nominal içeriğinin yanı sıra, bütün bu mesajlar da mübadele edilir. Herhangi bir toplum içinde ifade, söz-

cük dağarcığı, lehçe hatta dil seçimi, toplumsal statüyü, eğitimi, coğrafyayı ve konuşmacının başkalarınca nasıl görülmek istediğini yansıtır.

Toplumsal Statü

Toplumsal dilbilimin bir başka alanı konuşmanın içinde geçtiği bağlamdır. İngilizce konuşulan Kuzey Amerika'da, bir kadın kendisine kimin seslendiğine bağlı olarak 'Profesör Johnson', 'Bayan Johnson', 'Elizabeth', 'Beth', 'Anne', 'Hanımefendi' ya da 'Sevgilim' olabilir. Bu terimlerin her biri belirgin bir toplumsal bağlantıyla yüklü olduğundan, yer değiştiremezler. Profesör Johnson'un kocası onu olasılıkla Profesör Johnson diye selamlamayacak, bir öğrencisi ise ona olasılıkla, "Baksana Beth," diye seslenmeyecektir. Aynı mantıkla, kocası ve dostları onunla konuşurken,sözcük ve konuşma tonu seçiminde kendilerini öğrencilerinden daha özgür hissedeceklerdir.

Aslında bir dilin hem statü farklılıkları hem de ilişkinin resmîliği için aynı işaretleri kullanması oldukça yaygındır; oysa bu ikisi her zaman örtüşmez. Örneğin Amerika'da iki ana seslenme biçimi vardır: unvan artı soyadı (Profesör Johnson, Bay Jones) ve yalnızca isim. Bu sistem aynı anda iki şeyi yapmaya çalışmaktadır: mahremiyet derecesini ve konuşmacı ile seslenilen kişi arasındaki görece statüyü işaret etmek. Bu sistem sorunlara yol açabilir. Örneğin, eğer daha genç bir meslektaş Profesör Johnson'un kolejinde öğretim üyesi olursa, başlangıçta ona nasıl sesleneceği konusunda sıkıntı çekebilir. Eğer onun kendisinden daha yaşlı olduğu ve birbirlerini pek tanımadıklarını göz önünde bulundurarak ona Profesör Johnson diye seslenirse, yanlış olarak, oun toplumsal statüsünün kendisininkinden yüksek olduğunu önermiş olacaktır. Ama "Elizabeth" derse, arkadaş olduklarını ima edecektir, oysa değillerdir.

Tabii toplumsal statünün kime seslendiğinden bağımsız olarak genelde kişinin dili üzerinde de derin etkileri vardır. Statü farklılıklarının vurgulu olduğu ve formel eğitimin bu farklılık-

Antropolog Harald Skogseid eski SSCB lideri Mihail Gorbaçov'a bir armağan sunuyor. (Fotoğraf Harald Skogseit)

ları arttırdığı karmaşık toplumlarda zengin ve yoksul, eğitimli ve eğitimsiz neredeyse farklı lehçeler konuşur; sözcük dağarcıkları, gramerleri ve telaffuzları birbirinden çok farklıdır. Yakın zaman öncesine dek New Yorkluların çoğu, diğer büyük doğu kentlerinde yaşayanlar gibi bir ünsüzü öncelediği durumda ya da sözcüğün sonunda olduğunda, bir ünlüden sonra gelen *(r)*'yi telaffuz etmezlerdi. Dolayısıyla *bartender* (barmen) sözcüğü *batenda*'ya benzer bir şekilde telaffuz edilmekteydi (bu hâlâ sıkça yapılmaktadır). Ne var ki İkinci Dünya Savaşı'ndan bu yana *(r)*'yi telaffuz etmek üst orta sınıf konuşmasının bir işareti olarak daha saygın bir hale geldi.

Dilde tarihsel değişikliklerin, zaman zaman, insanların bu toplumsal dil merdiveninde tırmanma çabalarından kaynaklanmış olması olasıdır. Birçok toplumsal dilbilimci, insanların beğendikleri ya da katılmayı arzuladıkları toplumsal grupların konuşmasını taklit etme eğiliminde olduğunu saptamıştır.

Toplumsal Cinsiyet Rolleri ve Dil

Kültürel olarak tanımlanmış toplumsal cinsiyet ayrımları da dil kullanımını yapılandırır. Örneğin, yıllar önce görüşmeler sırasında genç kadınların *talking* (konuşmak), *going* (gitmek), *seeing* (görmek) gibi sözcüklerdeki – *g*'yi erkeklere oranla iki kat daha fazla telaffuz ettikleri görülmüştü. ABD'de kadınlar, erkeklere göre daha "düzgün" konuşma eğilimindedir. "Aman tanrım", "bakar mısınız," gibi kibar deyimler ve "o kadar", "öyle" ("öyle güzel bir partiydi ki!") gibi vurgulayıcılar genellikle kadın konuşmasının karakteristiğidir; ne var ki bu kullanımlar artık yok olmaya yüz tutmuş gözükmektedir. Bunun bir nedeni, toplumsal cinsiyet rollerinin hızla değişiyor oluşu ve bu tür kullanımların boyun eğicilikle ilişkili oluşudur. Yalnızca sözcük dağarcığının değil konuşma örüntülerinin de cinsiyete göre değiştiği görülmektedir. Amerikalı erkeklerin söyleşilerde kadınların sözünü, kadınların erkeklerinkini kestiğinden daha fazla kestiği ve söyleşi konularının genellikle erkek konuşmacılar tarafından ortaya atıldığı saptanmıştır. Amerikan işyerinde, kadın konuşma örüntüleri genellikle duraksama ve dolaylılık aracılığıyla, işe ilişkin bağımlılığı yansıtır; aynı durum üstleriyle konuşmalarında erkek personelde de gözlemlenmektedir. Ancak aradaki fark, kadının farklılığının üstesinden gelmeye kalkışması durumunda "cadaloz" damgası yeme olasılığının yüksek oluşudur (Tannen, 1994).

Avrupalı olmayan dillerde erkek-kadın dilsel farklılıkları daha da belirgindir; ancak "düzgünlük" kriteri cinsiyet engelinin iki tarafından birine düşebilmektedir. Örneğin Madagaskar Yakinankarateleri arasında, erkekler diplomatça konuşmaya özen göstermektedir. Ölçülüdürler, duygularını gizlerler ve açık çatışmalardan kaçınırlar. Konuşma davranışında kabul edilen ideal budur. Ancak bu ideal, yalnızca erkekler için geçerlidir. Kadınlar duygularını açıkça ve kabaca ifade ederler. Doğrudan çatışma kaçınılmaz hale geldiğinde, erkekler kadınları kendi adlarına bu hoş olmayan durumla yüzleşmeye kışkırtır; kadınların ayrıca pazar yerlerindeki çekişmeli pazarlıkları yapmaları ve çocuklarını azarlamaları beklenir (Farb, 1974).

Dil ve Etnik Aidiyet

Ulus devletler gibi karmaşık toplumlarda karşımıza çıkan çarpıcı bir fenomen, etnik ya da diğer toplumsal açılardan ayrı grupların ulu-

sal dili kullanış tarzıdır. Cemaatler tekilliklerini dil cemaati ya da lehçe geliştirerek vurgularlar. Bu dil çeşidi, ulusal dilden sözcük dağarcığı, telaffuz, hatta gramer bakımından farklılaşır. Bir dil biçimi –başat toplumsal ya da siyasal grubun lehçesi– genellikle standart kabul edilir. Çağdaş toplumda, kitle iletişim araçları (radyo, televizyon ve gazeteler) standart dili yaygınlaştırır. Haber yayıcı ağlar, parodi dışında etnik lehçeleri genelde kullanmazlar.

Bölgesel ya da etnik açıdan yerelleşmiş lehçeler genellikle toplumsal ve siyasal öneme sahiptir. Bazı Afrika-Amerikalıların lehçesi olan Siyah İngilizce, paylaşılan bir ortak kimlik duygusu yaratığından kullanılmaya devam edilmektedir. Konuşmacıların çoğu evde ya da mahallede Siyah İngilizce kullanırken işyerinde standart İngilizce'ye geçebilir. Böylesi lehçeler onları konuşmayan insanlarca genellikle "standart altı" görülür; ancak bu etnik merkezci (daha doğrusu dil merkezci) bir perspektiftir. Zaten herkes şu ya da bu lehçeden birini konuşmaktadır; lehçelerden bazılarının küçümsenmesi lehçesi standart kabul edilen grubun toplumsal üstünlüğünü yansıtır yalnızca. Kimi zaman bir lehçe kullanımı, özellikle lehçe değersiz ya da siyasal anlamlarla yüklü sayıldığında, negatif etkilere yol açabilir. Kuzeydoğuda güney lehçesiyle konuşan Amerikalılar kırsal ve basit olmakla ya da daha kötü vasıflarla damgalanabilir. Küçük bir güney kasabasında bir *Yankee* de benzer bir damga yiyebilecektir. Yine de lehçeler, daha geniş bir kültürel değerler dizisi ve cemaat kimliğiyle bağlantıları nedeniyle sürer.

Kimi zaman lehçeden ayrı olarak bir ülkede birden fazla dil konuşulabilir; gerçekte ülkelerin çoğunda durum budur. ABD'de İngilizce dışında en yaygın konuşulan dil İspanyolcadır. New York kentindeki ilk ve orta dereceli okullarda, İngilizcenin yanısıra İspanyolca, Haiti dili, Kreol, Rusça, Korece, Arapça, Vietnamca, Lehçe, Bengalce, Fransızca, Urduca ve Arnavutça öğreten iki-dilli müfredatlar izlenmektedir. 1994'te 84.517 öğrenci İngilizceyi ikinci dil olarak öğreten; güzel sanatlar öğretiminde anadili, toplum bilimleri, fen ve matematikte her iki dili de kullanan bu iki dilli programlarda kayıtlıydı. 63.014 öğrenci de ikinci dil olarak İngilizce öğreten, ancak öğrencinin anadilini kullanmayan programlarda kayıtlıdır (New York Şehri Eğitim Kurulu, İki Dilli Eğitim Bölümü, 1993-1994).

İki dilliliğin desteklenip desteklenmemesi gereği "ABD'de Dil Siyaseti" başlıklı çerçevede de (s.76) görebileceğimiz üzere, tartışmalı bir siyasal konudur. 1987'de otuz yedi eyalet İngilizce'yi resmî dil kabul etme konusunu ele aldı; on üç eyalette bu düzenleme kabul edildi. 1988'de bu on üç eyalete Teksas, Florida, Arizona ve Kolorado da katıldı. Bunların çoğunda son sözü hâlâ mahkemeler söyleyecek de olsa, burada dilin siyasal önemini görmekteyiz.

Dil ve Milliyetçilik

Pek çok ülkede, özellikle de Fransa ve Almanya'da milliyetçiler yabancı sözcüklerin kullanımını genellikle istenmeyen yabancı etkiler saymıştır; oysa tarihsel açıdan hiçbir dil yalıtılmış olarak gelişmiş değildir ve hiçbir dil, "arı" sayılmaz. Cumhuriyetin ilk yıllarında Türkçe de yabancı dillerden girmiş sözcükler konusunda bir taramadan geçiriliyor ve bunların yerine yeni oluşturulmuş öz Türkçe sözcükler öneriliyordu. Dahası, medya ya da kamu kuruluşlarında standart Türkçeden başka bir dil kullanılması yasaklanmıştı.

ÇAĞDAŞ SORUNLAR

ABD'de Dil Siyaseti

Günümüzde ABD'de dil üzerine odaklanmış taban tabana zıt iki siyasal hareket bulunmaktadır. Biri, genellikle yakın zaman önce göçen ailelerin yoğunlaştığı kentsel kesimlerde eğitimcilerin iki dilli ya da çok dilli eğitim programları oluşturma çabalarında kendini göstermektedir. Bunun karşısında, İngilizcenin resmî hükümet ve eğitim dili olarak kurumsallaşması yönündeki yasa ya da kamuoyu yoklaması sonuçlarının savunucuları yer almaktadır. İkinci gruplar görüşlerini ender olarak açıkça dillendirmekle birlikte, genelde İspanyolcanın resmî ya da eğitim amaçlı kullanımını sınırlandırmayı hedeflemektedir. Örneğin, 1994'te New Jersey'de sürücü belgesi almak için İngilizce bilmeyi zorunlu sayan bir yasa onaylandı. İki dilli eğitimin etkinliği, meşru bir kaygı olmakla birlikte, gerçek konu değildir. Daha çok, heterojen bir toplumun bir kesiminin başat konumu korunmaya çalışılmaktadır.

ABD'de Almanca'nın tarihi B. J. Craige'in (1988) işaret ettiği gibi, bunu güzel bir biçimde göstermektedir. 1790'da Almanca konuşanlar nüfusun % 8.7'sini oluşturuyordu. 19. yüzyıl boyunca, Almanca konuşan nüfus artmayı sürdürdü; 1830-1890 arasında ABD'ye beş milyon Alman yerleşti. Bu dönem boyunca, yeni kamu okulları sistemine Alman desteğini sağlayabilmek için Wisconsin ve Orta Batı'nın kırsal kesimlerinde kimi kamu okullarında eğitim tümüyle Almanca olarak yürütülüyordu. Ne var ki, Birinci Dünya Savaşı sırasında pek çok eyalette okullarda Almanca öğretmek, hatta sokakta, telefonda ya da kilisede Almanca konuşmak suç sayıldı; hatta Almanca kitaplar toplu halde yakıldı. 1921'e gelindiğinde, 18 000 kadar kişi bu suçlarla yargılanmıştı.

1915-1932 arasında, Anayasa Mahkemesi'nin 1923'te yirmiden fazla eyalette İngilizce'yi resmî dil kabul eden ve sınıflarda başka dil kullanımını yasaklayan yönetmelikleri iptal etmiş olmasına karşın, Almanca öğrencilerinin sayısı yüzde 98 oranında düşmüştü. 1910'da tüm lise öğrencilerinin yüzde 83'ü yabancı diller öğrenirken, bu oran 1948'de yüzde 22'ye gerilemişti; bugün ise, yüzde 18'in altındadır (Zentella, 1988).

Geçmişte Almanca için olduğu gibi, İspanyolca konuşanlara yöneltilen "Yalnızca İngilizce konuş" hareketi, belirgin kültürel çeşitliliği ve statükoya yönelik tehditleri asgarileştirmeyi hedeflemektedir. İki dilli dilbilimci Zentella'nın izlenimlerinde özetlediği gibi, "Amerikalılar çevrelerine bakmakta ve gördüklerinden hoşlanmamaktadır. Artık yurt, yurda benzemekten çıkmıştır. Çok farklı ırktan, çok farklı yüzlere sahip, farklı yiyeceklerden ve müziklerden hoşlanan, farklı düşünüp davranan çok fazla farklı insan dolaşıyor ortalarda ve çok fazla insan İngilizce konuşmuyor" (1988, s.39).

Bulgaristan'da komünist rejimin 1990'da yıkılmasından önce hükümet, Bulgaristan'ın – ülke nüfusunun % 10'unu oluşturan– Müslüman azınlıklarına ilişkin bütün izleri silme yolunda kararlı bir çabaya girişmişti. Buna uygun olarak, yalnızca İslâmî simge ve pratikler yasadışı ilan edilmekle kalmadı, bireyler isimlerini terk edip Slavca adlar almaya zorlandılar; Türkçe konuştuğu saptananlara para ve hapis cezaları verildi. Resmî görüşe göre azınlıklar yoktu (bkz. Bates, 1994). Ancak tahmin edilebileceği üzere bu zorba çabalar her yerde olduğu gibi geri tepti. Öfkeli azınlıklar yalnızca yeraltına inip siyasal direniş örgütlemekle kal-

Bulgaristan'da aralarında konuşan bu kişiler, tartıştıkları konunun toplumsal bağlamına bağlı olarak Bulgarca ve Türkçe arasında kolayca geçiş yapıyorlar. (Fotoğraf Daniel Bates)

madı, dil ve dinlerine ilgileri canlandı. Kısacası, dil birden azınlık kimliğinin birincil önemde bir unsuru haline gelmişti.

Siyasal bağımsızlık mücadelesi veren ya da bunu yakın zaman önce elde etmiş gruplar söz konusu olduğunda, kendi dilini dışarıdakilerden farklılaştırma çabaları aşırı uçlara vararak, dil milliyetçiliği denilen biçimi alabilir. İbrani dili örneğini ele alalım. Yüzyıllar boyunca Yahudiler bu dili dinsel törenleri dışında hemen hiç kullanmamışlardı. Günümüzde İsrail yurttaşlarının büyük bölümünce kullanılıyor. Pek çok Yahudi İbranice'yi biraz olsun bildiği ve bu büyük bir simgesel öneme sahip olduğu için, İbranice'nin nüfusu dünyanın dört bir yanından gelmiş olan göçmenlerden oluşan İsrail'in ulusal dili olarak seçilmesi mantıklıydı. Ama bu kadim dile dönüş aynı zamanda İsraillilerin yeni yaratılmış yurtlarına sahip çıkışlarını destekleyen güçlü bir simgeydi de. Benzer biçimde, İrlanda ve Galler'de İngilizce'nin etkisiyle ölen *Gael* ve *Welsh* dillerini canlandırma çabaları sürüyor. Hindistan ve Burma'da sömürge yönetimi döneminde dile sızan İngilizce terimlerin yerli karşılıklarını yaratmak üzere özel komisyonlar oluşturuldu.

Siyasal nedenlerle tehdit altında kalan ya da yok olan dillere yeni bir soluk kazandırma yolundaki bu çabalar pek çok gözlemciye tarihsel olarak çocukça gözükebilir; ancak gerilerindeki kuram, sağlıklıdır. Bu bölümün başlarında da gördüğümüz üzere, dil bir kültürü yansıtır, güçlendirir ve hatta biçimlendirir. Bir halkın dili yerini bir başka halkınkine bırakırsa, kültürleri de ikame edilmiş olur. Şu halde dil, bir grubun kültürünün bir simgesi olmaktan öte bir şeydir. Geniş ölçüde grubun kimliğini –tikel düşünme ve davranma tarzlarını– güçlendirir.

Özet

Bütün insanlar, insan davranışındaki genel benzerlikleri kısmen açıklayan kimi biyolojik özelliklerle doğarlar. Biyoloji –örneğin sağlığımız, dayanıklılığımız, vücut yapımız aracılığıyla– üstesinden gelinemeyecek sınırlamalar getirerek bizi bireysel düzlemde de etkiler. Buna ek olarak, biyolojik etkenler, kimi bireysel davranış tarzlarını da etkiler.

Bir toplumun mensupları toplumsal öğrenme aracılığıyla kendi davranış ve algılama tarzlarını geliştirirler. Toplumsal öğrenme öncelikle, toplumsal grup ve ailenin resmî eğitim ve bilinçsiz modelleştirmelerle beceri, bilgi, değer, tutum ve davranışları gelecek kuşaklara aktarma süreci olan toplumsallaşmayla gerçekleşir. Toplumsallaşma kanalları, çocuk yetiştirme, toplumsal cinsiyet ve yaş rollerinin öğrenilmesi ve geçiş ritlerini içermektedir.

Rol öğrenme –kişinin konumuna uygun bir dizi davranışsal beklentiye uyarlanma– eğitimin önemli bir unsurudur. Roller kişileri öngörülen yönlere doğru yönlendirirken, her bir birey, verili rolü bir miktar farklı bir şekilde yorumlar. Hem toplumsal cinsiyet rolleri hem de yaş rolleri toplumsallaşmadan etkilenir. Her iki cinsiyetle ilişkilendirilen ayırt edilebilir özellikler dizisinin biçim ve yoğunluğu –toplumsal cinsiyet denilen toplumsal inşa– toplumdan topluma değişiklik gösterir. Birçok toplum yaşlanmayı bir süreğenlik boyunca ilerleyen bir hareket olarak değil, farklı evrelerin birinden diğerine geçiş olarak görmektedir.

Toplumsallaşmanın en etkin ifadelerinden biri, kişinin yeni ve daha sorumlu bir role geçişini belirleyen geçiş ritleridir. Mezuniyet törenleri, düğünler, kiliseye kabul törenleri, *bar* ve *bat mitzvah*'lar, bunların tamamı geçiş ritleridir. Yine de, gerek bireyin özgül koşulları, gerekse kültürel çevresini manipüle etme becerisi insan davranışının belirlenmesinde hayatî unsurlardır. Birey ile kültürü arasındaki ilişki, dinamik bir etkileşimdir.

Bütün hayvanların belirgin biçimde çağrı sistemleri –her biri özgül bir duruma tepki olarak çıkartılan ses repertuarları– aracılığıyla iletişim kurmalarına karşın, dil kullanan tek hayvan, insandır. Dil, hayvan çağrı sistemlerinden, açık oluşuyla ayrılır – iletilebilecek mesajların sayısı sonsuzdur. Bu esneklik, insan dilinin keyfiliği –seslerin sabit anlamları yokturve uyarıdan yoksun oluşu sayesinde mümkündür: ifadeler dolayımsız bir duruma bağlı değildir. Kuyruksuz iri maymunlara sınırlı işaret dilinin öğretilmesi, bazı araştırmacıları dil yeteneklerinin bizimkinden derece farkıyla ayrıldığı konusunda ikna etmiştir; ne var ki, kuyruksuz iri maymunlar bizlerle dil için gerekli kimi yetenekleri paylaşsa da, bu yeteneklerin onlarda görece az geliştiği açıktır.

Araştırmacılar dilin kökeni konusunda ancak spekülasyonlarda bulunabilir. Kültürel kanıtlar ilk dil becerilerinin kullanımı konusunda çok erken bir tarihe işaret etmektedir; fiziksel kanıtlar dilin tam olarak gelişimi için daha geç bir tarihe işaret eder. Çağrı sistemlerinden dile geçişin dört milyon yıl kadar önce başladığı ve bu noktadan itibaren tedricen geliştiği sanılmaktadır. İnsan dilinin çağrıların, daha kar-

maşık anlamlar içeren yeni çağrılar oluşturmak üzere birleştirilmesiyle geliştiğine inanılmaktadır. Bu geçiş, insan kültürünün gelişiminden büyük ölçüde sorumludur. Dil, kültür ve beyin birlikte evrilmiş, bu süreç içinde her biri diğerlerinin gelişimini tetikleyip desteklemiştir.

Diller incelikli ve karmaşık tarzlarda çeşitlilik gösterir. Gramer –bir dilin biçimsel yapısı– fonoloji, morfoloji ve sentakstan oluşur. Dilleri inceleyip karşılaştırabilmek için, dilbilimciler bütün bilinen dillere uygulanabilen bir alfabe ve özel bir betimleyici özellikler dizisi geliştirmişlerdir. Dahası, dilbilimciler artık sözel olanlara karşı işaret dillerinin de tarih boyunca var olduğunu ve konuşulan diller kadar gelişkin olduklarını bilmektedir. Amerikan İşaret dili (ASL) İngiliz İşaret Dili'yle akraba değildir, ama Fransız İşaret Dili'yle akrabadır.

Dilsel çeşitlilik bir dilin içindeki kimi iç süreçlerin –seslerde, gramatik yapılarda, sözcük diziliminde ve anlamda değişimler– bir sonucu olarak ortaya çıkabilir. Coğrafi bölgelerin içinde dilsel farklılıklar tedricî olmak eğilimindedir; ayrı diller, farklı lehçeler konuşan grupların birbirlerinden kopmasıyla biçimlenmiştir. Dilbilimciler, karşılaştırmalı incelemelerle, Hint-Avrupa ailesi dedikleri diller arasında düzenlilikler saptamıştır. Bu dillerde pek çok sözcük, kökendaştır; birbirlerine bu dillerin tek bir proto-Hint-Avrupa dilinden türediğini düşündürecek kertede benzemektedirler. Benzer karşılaştırmalı dil incelemeleri, çeşitli erken kültürel cemaatlerin devinimleri ve tarihsel ilişkileri konusunda bilgiler sağlamıştır.

Dil, aynı zamanda, insanlar kendileri için önemli uyaranlara tepki vermeyi seçtiklerinden, kültürü yansıtmaktadır. Ama bazı gözlemcilere göre, kültür dil tarafından şekillendirilmektedir; farklı konuşma tarzları farklı düşünce tarzları yaratmaktadır. Bu saptama, dil ve kültürün eşzamanlı evrimi nedeniyle kesin değildir ve toplumsal süreçlerin dilsel özelliklerce yapılandırıldığı konusundaki kanıtlar zayıftır. Dilsel değişim, başka dil cemaatlerinden ödünç alınan unsurlarca da sağlanır.

Toplumsal dilbilim, toplumsal değişkenlerle dil arasındaki karşılıklı ilişkilerin incelenmesidir. Etnik ve başka toplumsal açılardan farklı gruplar, ulusal dilden sözcük dağarcığı, telaffuz ve gramer açısından sapan bir dil cemaati, ya da lehçe geliştirerek benzersizliklerini vurgular. Başka gruplar kendilerini dışarlıklılardan konuşmalarıyla ayırt etmeye çabalayarak, bir cemaat kimliği geliştirebilir. Bir durumun bağlamı –resmî ya da gayri resmî oluşu ve konuşmacılar arasındaki ilişkilerin niteliği– seslenme terimlerinin ve sözcüklerin, hatta dillerin seçiminde bir etkendir. Toplumsal statü kişinin dil kullanımını etkiler; tarihsel telaffuz değişikliklerinin dilsel toplumsal merdivende tırmanma girişimleriyle de gerçekleşmesi olanaklıdır. Toplumsal cinsiyet rolleri de dilsel değişkenleri etkiler.

Bir dildeki rastgele farklılaşmaların birikimi, dilsel değişimi açıklar. Bir halkın toplumsal ve fiziksel çevrelerine yapması gereken uyarlanmalar da öyle. Dil ile kültür bu şekilde bağlantılıdır.

Birbirlerinin dilini konuşamayan ama birbirleriyle düzenli temasta olan halklar genellikle hiçbirinin anadili olmamasına karşın hepsinin anladığı başka bir dil, bir lingua franca benimseyebilirler. Kültürel teması kolaylaştıran bir başka dil biçimi de bir ya da daha fazla gelişmiş dilden alınma basitleştirilmiş bir gramer ve sözlüğe dayanan Pidgindir. Eğer bir Pidgin dil tam gelişmiş bir dile dönüşürse, o zaman *kreol* adını alır.

İnsanın Evrimsel Mirası

Darwin: Doğal Seçilim Yoluyla Evrim

Mendel: Doğal Seçilimin Genetiği

Evrim ve İnsan Kültürü

İnsanın Ekolojik Bağlamı

Ekolojik Sistemlerin Doğası

Besin Edinme Sistemleri: Kararlar, Uyarlanma ve Besin

Besin Edinme Örüntülerinin Evrimi

Çevresel Sorunlara Uyarlanma

ANTROPOLOJİDEN YARARLANMAK
Güney Turkana Ekosistem Projesi

Siyasal Ekoloji

ANTROPOLOJİDEN YARARLANMAK
Ormansızlaşmanın Siyasal Ekolojisi: Brezilya Amazonları

Uyarlanma ve Uzun Vadeli Kültürel Devrim

Uzun Vadeli Değişime Dair Bir Örnek Olay: Kuzey Atlantik'te Vikingler

Uzun Vadeli Kültürel Değişim Süreçleri

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

Kararlar, Uyarlanma ve Evrim

Güneybatı Afrika'daki Botswana Cumhuriyeti'nde yaşayan San halkının bir alt grubu olan Dobe !Kung'lar ya da giderek yaygınlaşan adlarıyla Ju/'hoansi, Kalahari Çölü'nün kenarında güvenilir bir tarımın olanaksız olduğu ve besin ve su kaynaklarının sürekli sallantıda olduğu kurak, kumlu düzlükte yaşarlar. Oysa takriben yirmi yıl önce, Dobe !Kung'lar avlanarak ve yabanıl bitkisel besinleri toplayarak yaşıyorlardı; bu, bütün insan geçim stratejilerinin en eskisiydi ve habitatlarında rahat bir varlık sürdürmelerine olanak sağlamıştı. Bu olgu, kendi başlıbaşına bir araştırma gerektirmektedir.

Pek çok araştırmacı, avcı-toplayıcı yaşam tarzının eksiksiz bir tablosunu çıkartabilme yolunda sürdürdükleri çabalarında, Dobe !Kungların varoluşunun bütün yönlerini inceleyen otuz yıllık projelere katılmışlardır.

İlk elde, grubun çevresiyle ilişkileri ve bu ilişkinin nüfus ve toplumsal örgütleniş üzerindeki etkileri incelenmelidir. !Kunglar av hayvanı, yabanıl bitkiler ve içme suyu tedarikinde mevsimsel değişikliklere nasıl tepki vermektedir? Zamanlarını nasıl geçirirler, enerjilerini nasıl harcarlar? Sürekli hareket etme zorunluluğu doğum ve ölüm oranlarını nasıl etkilemektedir? Avcılık ve toplayıcılık uğraşları hane gruplarının örgütlenişini nasıl etkiler?

Filipinler'deki Palawan Adası'nın Batakları her ne kadar çiftçilik faaliyetlerini avcı-toplayıcılıkla destekleseler de pek çok bakımdan Dobe !Kung'lara benzerler. (Fotoğraf James Eder)

İkinci olarak, !Kungların sağlık ve beslenmesi araştırılmalıdır. Kendilerini sağ ve sağlıklı kılmak için ne kadar zorlu çalışmalıdırlar? Beslenme yetersizlikleri ve stresle bağlantılı bozuklukların görülme sıklığı nedir?

Üçüncüsü, !Kunglar arasında çocuk gelişimine bakılmalıdır. Bir avcı-toplayıcı toplumda yetişme deneyimi, bir tarım ya da sanayi toplumunda yetişme deneyiminden hangi açılardan farklıdır? Bu çocuklar gelişmelerinin dönüm noktalarına –yürüme, konuşma, vb.– başka kültürlerde yetişen çocuklardan daha hızlı mı, yoksa daha yavaş mı ulaşmaktadır? Avcı-toplayıcı yaşam tarzının cinsiyet rolü gelişimindeki etkileri nedir?

Nihayet, Dobe !Kungların algı dünyaları keşfedilmelidir. Diğer halklar karşısında kendilerini nasıl algılamaktadırlar? Doğanın gerisinde hangi kuvvetleri görürler? Kaynaklarını nasıl algılamaktadırlar? Tıbbî bilgileri neler-

den oluşmaktadır? Özetle, dünyayı ve oradaki yerlerini nasıl görürler?

Bu farklı soruları birbirine bağlayan unsur, bütün bu soruların en doğru şekilde, insanları daha geniş çevresel sistemlerin bir parçası olan ve sürekli evrimleşen topluluklar olarak görerek cevaplanabileceğine ilişkin varsayımdır. !Kungların yaşamak için ne yaptıkları, inançları ve aile örgütlenmeleri sıkı bir karşılıklı ilişki içinde görülebilir ve çevrelerine uyum sağlamaları çerçevesinde anlaşılabilir. Evrimsel ekoloji, besin sağlama sistemlerinden akrabalık sistemlerine, siyasal ve dinsel yaşama, kültür ve davranışın sorun çözücü önemini vurgulayan kuramsal bir yöneliştir. İlk bölümlerdeki evrim ve kültürel ekoloji tartışmamıza dayanarak, bu bölümde bu perspektifin mantığı daha ayrıntılı bir biçimde ele alınacaktır. Uyarlanmanın ne anlama geldiğini, varyasyon ve karar almanın uyarlanmada oynadığı rolü tartışarak, insanları etkileyen evrimsel süreçleri ekolojik bir bağlama yerleştireceğiz.

İnsanın Evrimsel Mirası

Evrim sürecini kafamızda canlandırmanın bir yolu İngiliz Biolog Richard Dawkins'in öne sürdüğü bir metaforu (1995) gözümüzün önüne getirmek olabilir. Dawkins dünyadaki yaşamın gelişimini, kaynağından yani üreme yeteneği olan en basit organizmalardan günümüzde yaşayan kompleks canlılara kadar, sürekli büyüyen ve kollara ayrılan bir ırmağa benzetiyor – "cennetten akan ırmak". Bu resimde tüm yaşayan ve daha önce yaşamış olan canlılar "bilginin araçları", DNA ya da gen taşıyıcılarıdır ve gerçekleşse de gerçekleşmese de kendilerini kopyalama potansiyeline sahiptirler. Bu anlamda "cennetten akan ırmak" genlerin karşılaştığı, birleştiği, bazen yarıştığı ve kollara ayrılınca yeni türler oluşturduğu girdaplı bir akıntıdır. Darwinci yaşam görüşünün merkezinde genlerin kendilerini kopyalamak için eldeki materyali kullanma durumunda olmaları ve bu kopyalama sırasında bazı kusurların da ortaya çıkabileceği görüşü yatmaktadır. Bu modelin tekil ancak zarif varsayımları milyonlarca tür arasındaki çeşitliliği ya da Dawkins'in deyimi ile "hayat yaratmanın yollarını" açıklama konusunda oldukça ileri gitmektedir. Her bir tür, her bir bireyin her bir çalışan organından bahsetmiyoruz bile, çalışmak, başka bir deyişle "hayat yaratmak" için "dizayn" edilmiş olmakla beraber aynı zamanda kümülatif değişimin ürünleridir. Her varyasyon eldeki genetik bilgiyi kullanarak daha önce gelişmiş olanın üzerine inşaa olur-bu jeolojik zamana dek uzanan kör bir süreçtir. Bu kör süreç kaçınılmaz şekilde değişime yol açarken aynı zamanda bir türdeki değişimin avladıkları ya da tarafından avlandıkları diğerlerinin "hayat yaratma yoları" üzerindeki etkileri nedeniyle hiç de nadir olmayan sıklıkta muazzam karmaşıklığa da yol açmaktadır.

Evrimin sürmekte olan bir süreç olduğu gerçeğini gözden kaçırmak kolaydır. Türümüz ve bileşenlerini oluşturan bütün popülasyonlar sürekli olarak evrimsel kuvvetler tarafından şekillendirilmektedir. Doğal ayıklanmanın popülasyonların genetik bileşimi üzerinde etki eden en önemli kuvvet olduğundan sıkça söz etsek de, bir popülasyonun genetik bileşimini etkileyen her kuvvet evrimsel bir kuvvettir. Topluluklar arası melezleşme ya da gen aktarımı insan popülasyonlarında hem birliğin hem de değişimin ana kaynağıdır. Türümüz yakın geçmişe dayanan bir üründür; aynı zamanda hem

çok devingeniz hem de yerel popülasyonlar arasında üreme çok yaygındır. Bunun sonucu olarak genetik malzeme açısından bir hayli türdeşiz. Gerçekte pek çok antropolog farklı biyolojik ırklardan söz etmenin uygunsuz ya da en azından güç olduğunu düşünmektedir (Rensberger, 1989).

1988 yılının Ocak ayında, popüler medya "Havva'yı Arayış" olarak tanımlanan olgu üzerine bir dizi yazı yayınladı. Bütün ülkenin dikkati biyolojik antropolog Rebecca Cann'in bildirdikleri üzerinde odaklanmıştı. Çalışması, türümüzün köken, birlik ve çeşitliliklerini, fosil ya da kemik incelemelerine değil de, çocukların hücre dokularının incelenmesine dayandıran yeni teknikler üzerine temellenmekteydi. Cann ve ekibi Asya, Afrika, Avrupa ve Amerika kıtalarında doğan çocukların plasentalarından mitokondriyal DNA'ları toplayıp incelemiş ve görünüşe göre günümüzün bütün Homo sapiens'lerinin 200 bin yıl kadar önce Afrika'da yaşayan ortak bir kadın ataya sahip olduğunu bulmuştu (Cann vd., 1988, s.127-143).

Cann'ın özgün bulgularının yayınlanmasından bu yana, tarihlendirme tekniklerinin bazı yönleri ile bu savın modern insanların çapraz üreme yerine mevcut hominidlerin yerini aldığı yönündeki iması sorgulanmaktadır. Dolayımsız atalarımızın tek ve yakın bir kökeni olduğu fikri uzun süredir tartışılmaktadır. Yakın bir geçmişe dayanan köken, Eski Dünya'nın çeşitli bölgelerinde yaygın olarak bulunan Neandertaller gibi pek çok erken hominidin aile çizgimizde bir katkısı olmadığı anlamına gelecektir. Pek çok araştırmacı, Asyalı Neandertal ve Homo erectus örneklerine ve yakın zaman önce Avustralya'da bulunan modern biçimli ama ataları Asya kökenlerine bağlanan bir fosile dayanarak bu görüşe hararetle itiraz etmektedir. Nihaî Afrika kökeni fikri artık genel kabul görüyor olsa da, modern türümüzün yalnızca burada ortaya çıkıp sonra mı dünya yüzüne yayıldığı, yoksa Eski Dünya'nm farklı bölgelerinde az çok birbirinden ayrı olarak türeyip bazı yerlerde yakın akrabalarımız Neandertallerle birlikte mi varolduğu açık değildir (tersi yorumlar için bkz. Stringer ve Brauer, 1994; Tattersall, 2000). Bu tartışmanın sonucu ne olursa olsun, dünyanın farklı halklarını betimlemede kullandığımız ten rengi, göz renk ve şekli, vücut yapısı ve saç gibi özelliklerin tümü, yakın zaman öncesine ait ve önemsiz uyarlanmalardır; bunlar her popülasyonu sürekli değiştiren farklılaşmalardır.

Stephen Jay Gould bu son gelişmelerden söz ederken, "dış görünüşlerindeki farklılıklara karşın, bütün insanların ortak bir yere dayalı kökeni çok yakın bir geçmişe dayanan tek bir varlığın devamı olduğunu kavramamızı sağlıyor" demektedir. "Şimdiye dek kavradığımızdan çok daha derin bir biyolojik kardeşlik söz konusudur" (Gould, aktaran Tiernay vd., 1988). İnsanlar arasında gördüğümüz en önemli farklılıklar, davranışsal ya da kültürel uyarlanmaların ürünüdür. Lewis Binford (1989) bu konuda şöyle der:

> Türümüz tedricî süreçlerin sonucu olarak değil, görece kısa bir zaman dilimi içinde, adeta bir patlamayla ortaya çıkmıştır. Çoğumuz bunun, akıl yürütme tarzımızın, dolayısıyla da davranışsal esnekliğimizi olanaklı kılan benzersiz simgesel iletişim tarzımız dilin bulunmasının bir sonucu olduğunu ileri sürmektedir. (s.30)

İnsanlar doğanın geri kalanına evrimsel bir tarihle, yani ortak atalardan gelmiş olma özel-

1162-1227 yılları arasında yaşamış ve Moğol kabilelerini buyruğu altında birleştirerek Moğol İmparatorluğu'nu kurmuş olan Cengiz Han.

liğiyle bağlanmaktadır. Türümüz yeryüzünde yaşayan bütün diğer canlılarla akrabadır: Bu yalnızca mecazî ya da duygusal anlamda değil, iki kuzenin aynı büyük ebeveynlere sahip oluşu gibi, kesin biyolojik anlamıyla da doğrudur. Tabii bazı türlerle diğerleriyle olduğundan daha yakın akrabayız. Primat olmayanları bir yana bırakırsak, şempanzeler maymunlardan daha yakın akrabalarımızdır. Farklı akrabalık dereceleri, farklı anatomik ve davranışsal benzerliklerde yansımasını bulur. Ancak bizler dahil bütün canlılar, aynı atalardan gelmekteyiz: milyarlarca yıl önce şimdi tanıyamayacağımız bir dünyada yaşayan minyatür organizmalar.

Biz ve diğer yeryüzü türleri böylesi bir başlangıçtan sonra nasıl şimdiki hale gelmiştir? Bu sorunun cevabı, ancak 20. yüzyıl başlarında belirginleşmeye başladı. 18 ve 19. yüzyıllarda bazı bilimciler, organizmalar çevrelerine uyarlandıkça türlerin zaman içinde değişebileceğini görmüşlerdi. Ama bu tür değişikliklerin neden ve nasıl olduğunu göremiyorlardı. Aslında çoğu, bu değişikliklerin yeni türlere yol açabileceğine inanmamaktaydı. Doğal süreçler yeni "ırklar" ya da tür içi farklılıklar yaratabilirdi; ama türleri yaratabilecek olan, yalnızca Tanrı'ydı. Ancak Charles Darwin'in *On the Origin of Species by Means of Natural Selection* (*Türlerin Doğal Ayıklanma Yoluyla Kökeni Üzerine*) başlıklı kitabını yayınladığı 1859'da, evrimin başlıca mekanizmaları hem tür içi değişimleri, hem de ilahî müdahale olmaksızın yeni türlerin ortaya çıkışını açıklayacak bir şekilde betimlenmiş oldu.

Yakın zamanda, 2006'nın sonları ve 2007'nin başlarında DNA'ya dayalı birtakım bulgular insanın kültürel tarihi ile ilgili anlayışımızı yeniden şekillendirdi. Tüm bu bulgulara genetik araştırmaların yardımı olmadan ulaşılamazdı. Bunlardan biri modern insanın

Afrika'yı ancak son 50.000-70.000 yıl içerisinde terk ettiğini, eski dünyaya hızlı bir şekilde büyük ihtimalle Kızıldeniz'in etrafından dolaşarak Afrika'dan çıkıp kıyıları takip ederek yayıldıklarını gösteriyor. Torunları 40.000 yıl önce hızla Avustralya'ya ulaştılar ve Avustralya yerlileri o günden bu zamana genetik olarak izole kaldılar. Asya'da yaklaşık aynı zamanlarda insanlara ev sahipliği yapmaya başladı ancak burada genetik izolasyon yoktu. Başka bir ilginç DNA'ya dayalı bulgu da yaşayan milyonlarca Asyalı erkeğin ortak bir atanın, Cengiz Han'ın genlerini paylaştıklarını gösteriyor. 2007'de ortaya çıkan bir başka bulgu da haklarında çok az şey bilinen bir kültür olan, Romalıların öncülleri antik Etrüsklerin Türkiye kıyılarında bulunan Lidya Krallığı'nda ortaya çıktıkları ve orta İtalya'da yetiştirilen sığırların kökeninin yine Türkiye'deki bu aynı bölgeden geliyor olabileceğine dairdir.

Darwin: Doğal Seçilim Yoluyla Evrim

Darwin yeni türlerin ilahî müdahalenin bir sonucu olarak değil, denetimsiz ve mekanik bir süreçle ortaya çıktığı kanısındaydı. Bütün bitki ve hayvan türlerinin çevrenin kaldırabileceğinden daha fazla yavru üretme eğiliminde olduğunu ve bunun yaşam alanları, kaynaklar ve eşler konusunda yoğun bir rekabete yol açtığını düşünüyordu. Ancak uygun olan birkaç birey üreyebilecek kadar uzun yaşayabilmekteydi. Darwin ayrıca bir türün bireylerinin birbirinden fiziksel açıdan farklı olduğunu kaydetmekteydi. Örneğin, belirli bir hayvan popülasyonu içinde, bazılarının postları daha kalın ya da uzuvları daha uzun olabilirdi. Bu varyasyonlar hayvanın yaşama şansını ve daha da önemlisi, üreyecek kadar hayatta kalabilecek yavrular üretme şansını desteklediği takdirde uyarlayıcı oluyordu. Bu sürecin, çevresinin organizmaya dayattığı taleplerin doğasına ve çevrenin geçirmekte olduğu değişimlere bağlı olduğunu belirtmeye gerek yok (Örneğin kalın bir kürk soğumakta olan bir çevre için uzun bir yaşam anlamına gelebilirken, giderek ısınan bir iklim için bir engeldir). Özellikleri özgül çevrelerinde kendilerine rekabetçi bir avantaj sağlayan bireyler daha fazla yavru üretirler ve ebeveynlerinin özelliklerini kalıttıklarından daha uzun yaşar ve daha fazla yavru meydana getirirler. Dolayısıyla her bir kuşakta, bir popülasyonun daha iyi uyarlanmış bireyleri sayılarını daha az uyarlananlar aleyhine arttırırlar. Bu süreç içinde türün bütünü değişmektedir.

Ancak burada önemli bir uyarıda bulunmak gerek. Gelecekteki çevrenin nasıl olacağını kimse kestiremeyeceğinden, "daha iyi uyarlanmış" dolayımsız çevreye ilişkin koşullu ya da görece bir terimdir. Evrim üzerine düşünürken, çevre salt yırtıcı hayvanlar, besin ve barınak gibi belirgin sınırlamalardan ibaret değildir; bireyin hayatta kalma şansını etkileyen bütün etkenleri kapsar. Bu anlamda "*n*-boyutlu"dur, yani olası değişimlerin neredeyse sonsuz ve sürekli olduğu söylenebilir. Ayrıca biyolojik uyarlanma sürecinin mutlak olarak denetimsiz olduğu ve hiçbir hedef, amaç ya da ana plana sahip olmadığı vurgulanmalıdır. Süreç, bu kitabı okuyanların beyni gibi inanılmaz bir karmaşıklığa yol açsa ve birbiriyle ilişkisiz türlerde en az sekiz vesileyle görüşün birbirinden ayrı evriminde güzel bir biçimde gözler önüne serilse de, aynı süreç tek bir hücre organizmasının, hatta sürekli değişen grip virüsünün tasarımını şekillendirmektedir.

Darwin'in "doğal ayıklanma" dediği mekanizma budur. Yalnızca bir tür içindeki tedricî değişiklikleri değil, yeni türlerin ortaya çıkışını da açıklamaya yarar. Bir türün farklı popülasyonları farklı çevrelere uyarlandıkça, anatomik ya da davranışsal farklılıkları birbirleriyle üremelerini olanaksız hale getirecek derecede büyüyene kadar farklılaşırlar. Başka bir deyişle, farklı türlere dönüşürler. Darwin'e göre bu süreç –çevresel koşullara uyarlanma– doğada gözlemlenebilen geniş tür çeşitliliğini açıklamaktaydı. Birçok tür, "halka tür"dür; bu da komşu popülasyonların birbirleriyle üreme ilişkisine girebildiği, ancak komşu olmayanların giremediği anlamına gelmektedir. Yine geçmiş popülasyonları araştırırken, ayrı fakat birbirine oldukça benzeyen popülasyonların üreme ilişkisine girip girmediğini belirlemek her zaman mümkün değildir. Ne var ki tür kavramı, uygulamasındaki sorunlara karşın bir standart olarak her zaman yararlıdır.

Mendel: Doğal Seçilimin Genetiği

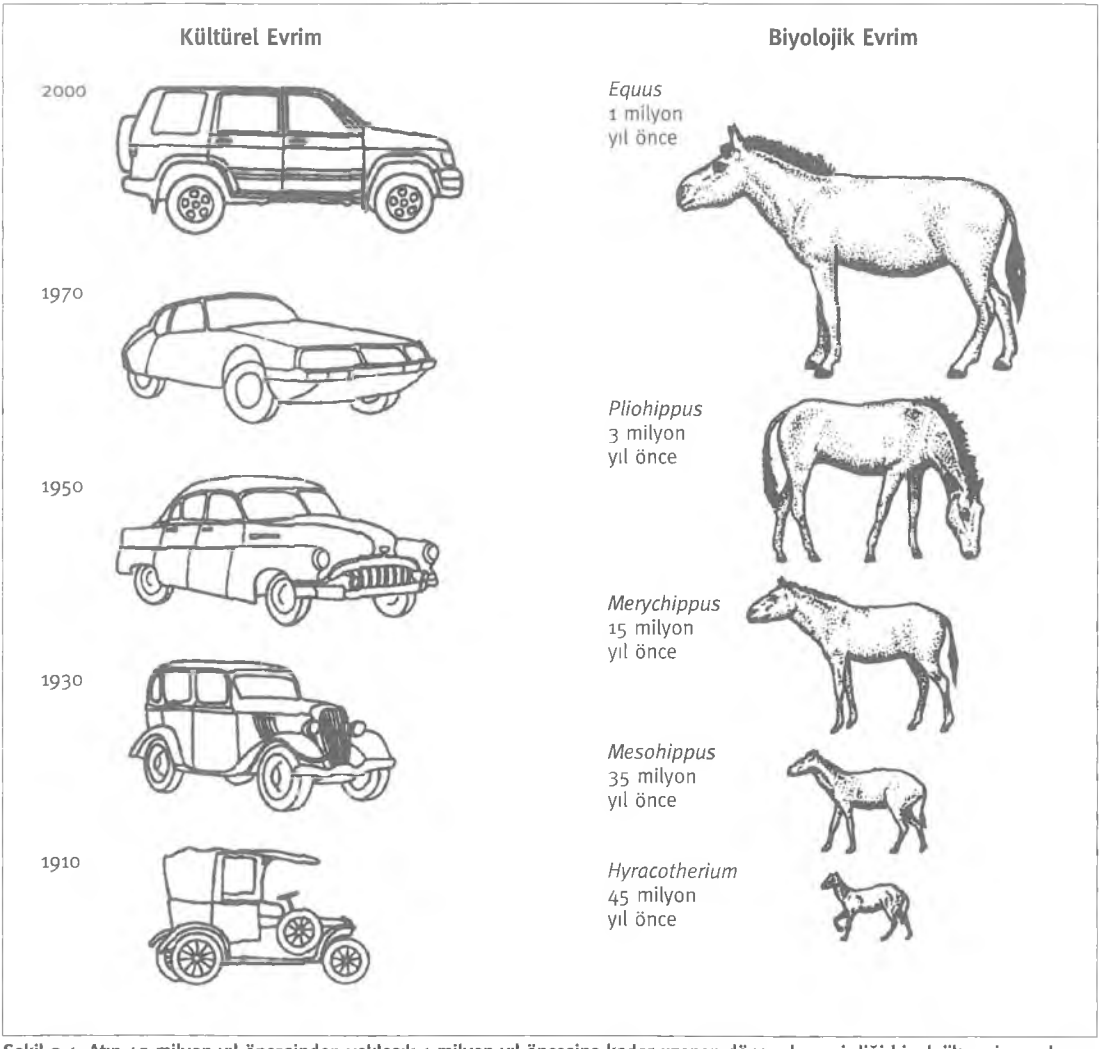
Darwin'in kuramının başlıca zaafı, desteklenen özelliklerin nasıl kalıtıldığım açıklayamayışıydı. Yaygın inanç bireyin her iki ebeveyninin de özelliklerinin bir karışımını kalıttığı yönünde olduğundan, böylesi sistemli bir açıklama gerekliydi. Bu inanç doğruysa, avantajlı varyasyonlar daha avantajsız varyasyonlarla sulandırıldıkça, doğal ayıklanma üzerlerinde etki göstermeden çok önce yitip gideceklerdi. Doğal ayıklanmanın kalıtımsal temelini bulan, Gregor Mendel (1822-1884) adlı Avusturyalı bir keşişti.

Mendel yıllarca, günümüz Çek Cumhuriyeti'nde bulunan manastırının bahçesinde özelliklerin bir kuşaktan diğerine nasıl aktarıldığını bulma çabası içinde bezelye ve başka bitkiler yetiştirdi. Biyolojik kalıtımın ebeveyn özelliklerinin geri dönüşsüz bir karışımı olmadığını buldu; sonradan "gen" adı verilecek tekil kalıtsal bilgi birimleri, belirli düzenli örüntüler uyarınca ayrı tanecikler halinde ebeveynden yavruya aktarılmaktaydı. Bir bireyde bir genin etkisi diğer genlerinkiyle karışabilmekte, hatta tümüyle ortadan kalkabilmekteydi; ama genin kendisi, kendini dışavurabileceği ve böylelikle doğal ayıklanmaya tabi olabileceği yeni kuşağa aktarılmaya hazır, değişmeden kalıyordu.

Mendel'in çalışması kendisi ve Darwin ölene dek bilim çevrelerinin dikkatini çekmedi. 1900'lerin başlarında yeniden keşfedildi; ancak evrimle ilişkisi ancak sonraki kuşakta tam olarak değerlendirilebilecekti. O güne değin, Darwin'in kuramındaki diğer açıklar da çözümlenebilmiş ve nihayet, diğer bütün türlerle birlikte insan türünün de evrimin bir ürünü olduğu kabul edilmişti. Günümüzde evrim kuramı, biyoloji ve doğa bilimlerinde yürütülen bütün araştırmaların merkezindedir. Modern genetiğin, popülasyon biyolojisinin ve biyokimyanın son atılımlarıyla birlikte, günümüzdeki adıyla "evrimsel sentez"in yararı kuşkuya yer vermeyecek şekilde kanıtlanmıştır.

Evrim ve İnsan Kültürü

İnsanların evrimsel bir kalıtın ürünleri olarak algılanması gerektiği öncülünü kabul etmekle birlikte, kültürel antropologlar genelde (belirgin fizyolojik gereksinimlerden ayrı olarak) biyolojik etkenlerden görece bağımsız öğrenme ve kültürel esnekliğin önemini vurgulayagelmişlerdir. Ne var ki 1980 ve 1990'lı yıllarda bu durum, doğa ve toplum bilimlerinden –özellikle nörobiyoloji, popülasyon genetiği, etiyolo-

Şekil 3-1. Atın 45 milyon yıl öncesinden yaklaşık 1 milyon yıl öncesine kadar uzanan dönemde geçirdiği biyolojik evrim arabanın 100 yıl içinde geçirdiği kültürel evrim ile karşılaştırılıyor.

ji ve psikoloji alanlarından– kaynaklanan, evrime ilişkin yeni kuramsal perspektiflerin meydan okumasıyla karşı karşıya kalmıştır. Başlıca iddia, genetiğin kontrolündeki biyolojik süreçlerin toplumsal davranışın şekillenmesinden, şimdiye kadar genel olarak kabul gördüğünden daha fazla sorumlu olduğudur. Savlar genellikle tartışmalıdır.

Son otuz yılda, insan davranışsal biyolojisi, insan etiyolojisi, evrimsel ekoloji ve sosyobiyoloji adı altında, toplumsal ya da kültürel davranışa ilişkin yeni yaklaşımlar ileri sürülmüştür

(bunların bir tartışması için bkz. Cronk, 2000). Bu yaklaşımlar E. O. Wilson'un 1975'te çarpıcı bir şekilde dile getirdiği görüşleri paylaşırlar: Darwin'ci doğal ayıklanma modelleri, hayvan toplumsal davranışının yanısıra, insan kültürü ve toplumsal davranışının çeşitli yönleri için de geçerlidir. Söz konusu davranışlar eş seçimi, çocuk bakımı, akrabalar arası toplumsal ilişkiler, besin elde etme ve paylaşımı stratejileri, karşılıklı yardımlaşma ve karşılıklılığı içermektedir. Genetik etki özgül bir genin (ya da genlerin) belirli bir davranış kompleksini (örneğin ebeveynin yavrusuna olan sevgisini) kontrol ettiği anlamına gelmediği gibi, kimi zaman suçlandığı üzere determinizm de içermemektedir. Genler söz konusu olduğunda, davranış en iyi olasılıkla, bir özelliğin genlerle çevresel etkilerin etkileşimi tarafından şekillendirildiği bir "açık program" olarak görülecektir; böylelikle organizma sürekli çevresel değişiklikleri izler; bu Irons'un "uyarlayıcı esneklik" dediği bir süreçtir.

Verili çevresinde çiftleşme, savunma ve besin sağlama davranışları en iyi işleyen hayvan, yaşama, üreme ve yavrularını yetiştirme olasılığı en yüksek olan hayvandır. Organizmalar, çeşitli çevresel koşullara uygun tarzda –yani bireysel üreme başarısını destekleyecek tarzda– genetik temelli bir eğilime sahiptirler. Bu yaklaşımın bazı yönleri genel kabul görmektedir ve tartışmalı değildir. Kuşkusuz hayvan toplumsal davranışının genetik bakımdan koşullanmış yönleri doğal ayıklanma kuvvetlerinin bir sonucudur ve onlardan sürekli etkilenir. Bu yaklaşımın da öngöreceği üzere, toplumsal davranışların büyük bölümü büyük ölçüde ortak genetik özellikler paylaşan yakın akrabalar arasında işbirliğini içerir. Üreme başarısına katkıda bulunan davranışları kontrol eden genler tercihli olarak kuşaklar boyu aktarılırken, daha az uyarlayıcı davranışları kolaylaştıran genler tedricen yitip gider. Bu temel öncül öylesine genel bir kabul görmektedir ki, primatlar ve diğer toplumsal türler üzerine davranış araştırmalarının hemen tümü bunu verili kabul etmektedir.

Farklı araştırmaların sonuçları ne olursa olsun, insanın kültür yeteneğinin insan toplumsal yaşamına eşsiz bir boyut kattığından kuşku duyamayız. Antropologların açıklamaya çabaladıklarının büyük bölümü; örneğin eşitsizliğin doğası ve süreğenliği, değer sistemlerinin ve ideolojilerin toplumsal yaşamdaki rolü ve çağdaş siyasal sistemlerin evrimi doğrudan bu modele dayanmamaktadır. Yine de insan davranışına ilişkin her türlü ciddi araştırma, kültürel ve biyolojik süreçlerin karmaşık kesişme tarzlarını göz önünde bulundurmak durumunda olacaktır (Brown, 1991; Fox, 1994). Siyaset bilimi, iktisat ve psikoloji gibi çok farklı alanlarda çalışan toplum bilimciler, gittikçe artan ölçülerde evrim kuramından beslenmektedir.

İnsanın Ekolojik Bağlamı

Ekoloji, "organizmalarla onları etkileyen ya da onlardan etkilenen bütün fiziksel ve biyolojik etkenler arasındaki ilişkilerin incelenmesidir" (Pianka, 1974, s.3). Bir başka deyişle ekoloji, organizmalarla (ya da ait oldukları popülasyonlarla) çevreleri arasındaki etkileşimin incelemesidir. Ekoloji ile evrim kuramı arasındaki bağlantı bu tanıma dahildir. Daha önce de belirttiğimiz gibi, evrim öncelikle doğal ayıklanma mekanizması aracılığıyla işler. Yani, bir popülasyon içindeki bazı karakteristikler o popülasyonun çevresi bağlamında bireylere hayatta

kalma ve üreme konusunda rekabet gücü sağladıkları için giderek daha yaygınlaşır. Dolayısıyla evrimsel süreç içinde aslî önem taşıyan etken ekolojik etkendir; yani organizmalarla çevreleri arasındaki uygunluktur.

Diğer bütün yaşam biçimleriyle birlikte insanlar tek bir ekosisteme –bütün organik şeyleri kapsayıp onları inorganiğe bağlayan madde ve enerji döngüsü– dahildir. Bütün organizmalar enerji ve maddeye bağımlıdır. Hayvanların kullandığı madde ve enerjinin büyük bölümü, doğrudan güneş ve topraktan alınmaz. Bunlar başka organizmalarca üretilip beslenme yoluyla türler arasında devredilir; "yemek ve yenmek" hepsi için kuraldır. İnsanlar bitkilerin salıverdiği oksijeni solurlar, bitkilerse insanlar ve milyonlarca başka hayvan türünün salıverdiği karbondioksiti kullanır. Birlikte ele alındığında, böylesi ilişkiler hayat için gerekli enerji, besin ve kimyasalları mübadele eden uçsuz bucaksız bir bireyler ağı oluşturur; insanlar ve bakteriler de aynı sürece dahildir.

Ekosistem kavramının yararı, öncelikle her türlü çevreye uygulanabilir olmasıdır. İkincisi ve daha önemlisi ise, ekosistem kavramı insanları birbiriyle, diğer türlerle ve fiziksel çevreleriyle dinamik bir ilişki içinde betimlememize olanak verir. Enerji ve besin akışını ölçebilir ve çizelgesini çıkartabilir, herhangi yerel bir popülasyon için gerekli etkileşimleri belirleyebiliriz. Dolayısıyla ekosistem kavramı insan popülasyonlarmın çevrelerinden nasıl etkilendikleri ve onu nasıl etkileyebildiklerini betimlememizi olanaklı kılmaktadır (Moran, 1990).

Doğal ekosistemlerde genellikle önemli bir düzen ve süreklilik vardır. Herhangi bir ekosistemin milyonlarca bileşen türü beslenme zaman içinde üreme ve ölüm süreçlerinde birbirini sınırladığından, bu şaşırtıcı değildir. Ancak ekosistemlerin zamana karşı dirençli olmaları, onların statik olduğu anlamına gelmemektedir. Pek çok ekosistem denge ya da dengeye yakın bir durum olarak algılansa da, gerçekte bileşen popülasyonlar arasındaki ilişkiler sürekli değişmektedir.

Esneme (direnç) bir sistemin temel öğelerini ve ilişkilerini sürdürürken uğradığı değişimin derecesinin oranıdır. İstikrar (denge) karmaşayı soğurduktan sonra bir sistemin yeniden denge durumuna girme hızının oranıdır. Yüksek esnekliğe sahip ama düşük istikrar gösteren sistemler süreğen ve derin değişimlere uğrarlar ama sistem olarak varlıklarını devam ettirirler; başlangıç hallerine dönmeleri çok uzun zaman alsa da sistemin bileşenleri bir arada kalmayı sürdürür. Yüksek dirençli ancak düşük esneklik gösteren sistemler ise karmaşık süreçlerden daha az değişim göstererek çıkarlar ama sonrasında hemen çökerler.

Ekosistem incelememiz açısından bu kavramın taşıdığı önem büyüktür. Genellikle bir ekosistemin denge durumunda gözükmesi ya da istikrarlı olması halinde, değişmeden süregideceğini varsayarız. Oysa, işaret edildiği üzere durum böyle değildir. Kutup karasal ekosistemi gibi yüksek ölçüde istikrarlı bir sistem dahi aslında çökme eşiğine çok yakın olabilir. Herhangi bir ekosistem, ancak belirli bir noktaya kadar dayanıklıdır, bir aşamadan sonra çökebilir. Dolayımsız değişikliklere ilişkin pek az kanıt görebildiğimiz için, ekosistemler üzerinde ciddi etkilerimiz olmadığını düşünürken bu noktayı akılda tutmalıyız. Örneğin çevremizdeki denizler, içlerindeki petrol ve diğer kirliliğe karşın gözümüze pek değişmemiş gözükebilir. Dolayısıyla bize oldukça istikrarlıymışlar

gibi gelir. Oysa her yeni petrol ya da kirlilik ilavesi, denizin organizma ve mikroorganizmalarının bir şekilde tepki vermesini gerektirmektedir ve bu organizmaların yetenekleri sınırlıdır. Değişim eşiği istikrar görüntüsüyle gözlerden gizlense de, deniz ekosistemlerinin dayanıklılığının sınırları vardır.

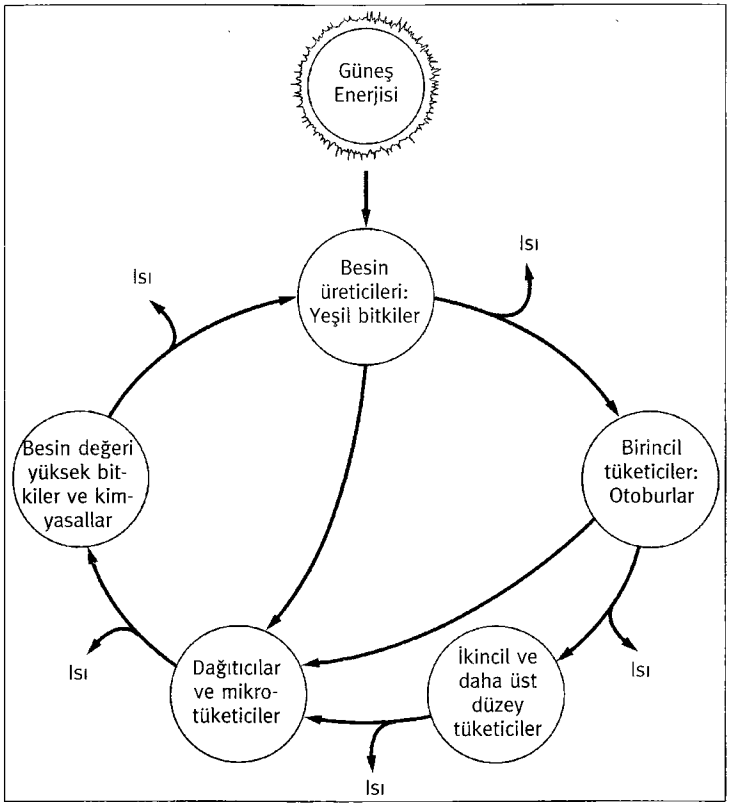
Ekolojik Sistemlerin Doğası

Ekolojik sistemlerin yapısı –enerji ve besin akışı– herhangi bir insan popülasyonunun yaşam tarzlarına temel sınırlamalar getirir. Ekosistem modelini özgül insan popülasyonlarma uygulamakla iki önemli soruyu gündeme getirebiliriz: Bunlardan ilki "bir popülasyonun kendi tikel ekosistemi içindeki yeri ve canlı dünyanın geri kalanıyla ilişkisi nedir?" sorusu; ikincisi ise "popülasyonun karakteristiği olan tikel davranışlar onun ekosistem içindeki yeriyle nasıl ilişkilidir?" sorusudur.

İnsanlar ekosistemleri içinde oldukça olağandışı bir konumdadır. İlkin, bu sistemlerde dikkate değer bir çeşitlilik işgal ederiz. Bu olgu, türümüzün işgal ettiği habitat ve nişlere baktığımızda çarpıcı bir belirginlik kazanır. Bir türün habitatı yaşadığı alan, çevresidir. Nişi ise, ne yediği, neyin kendisini yediği ve nasıl üreyip yavrusunu nasıl büyüttüğü ile tanımlanan "yaşam sağlama tarzı"dır. Çoğu hayvan birkaç habitat ve görece dar bir nişle sınırlıdır. Buna karşın, biz istisnaî ölçüde geniş bir niş işgal eder (insanların yediği geniş yiyecek çeşitliliği ve bunların farklı üretim biçimlerini düşünün) ve çok farklı habitatlarda yaşarız. Gerçekten de, çöllerden Kuzey Kutup çevresinin buzul tabakalarına ve tropikal yağmur ormanlarına kadar, insanların yaşamanın yolunu bulmadığı pek az habitat vardır.

İkinci olarak, insanlar bir ekosisteme girdiklerinde, orada başat tür olma eğilimindedirler. Diğer popülasyonların yaşam şanslarını ve üreme oranlarını güçlü bir biçimde etkileriz. Başka türlerden, özellikle de (sıtma taşıyıcı sivrisinekler gibi) refahımızı tehdit edenlerden etkilenmemize karşın, bizim onlar üzerindeki etkimiz daha güçlüdür.

Başatlığımız, aletlerimizin gelişkinliğinden kaynaklanmaktadır. (Alet yapımının etkilerini, insan toplumlarının üyeleri için çeşitli besin bulma stratejilerini inceleyeceğimiz İkinci Kısım'da göreceğiz). Bazı başka türler de alet kullanabilmektedir, ama hiçbiri onları bizim yaptığımız ölçüde geliştirebilmiş değildir ve başka hiçbir tür, hayatta kalabilmek için bizim kadar aletlere bağımlı değildir. Teknolojik uzmanlığımız –fosil yakıtlar gibi oldukça olanaksız olanlar dahil olmak üzere– son derece çeşitli malzemeyi kullanılabilir enerji kaynaklarına dönüştürmemize olanak sağlamıştır. Ayrıca başka hayvanlarla paylaştığımız kaynakların kullanımında yaratıcı olmamıza olanak vermiştir. Örneğin, bir ağaçta depolanan enerjiyi kullanabilmek için, diğer hayvanlar onun özsuyunu içer, içinde ya da üzerinde barınır ya da dal ve yapraklarını yerler. İnsanlar ağacın çeşitli kısımlarını yemekle kalmaz, onu kesip odununu ev ve mobilya yapmak üzere kullanır. Enerjisini bu evleri ısıtmak ve yemeğimizi pişirmek için ateş biçiminde de kullanırız. Benzer biçimde, hayvanların kaslarında depolanan enerjiyi yalnızca diğer hayvanların yaptığı üzere onları yiyerek değil, onları çifte koşarak ya da ağızlarına dizgin yerleştirip üzerlerine binerek de kullanırız. Bir bitki ya da hayvan ihtiyaçlarımıza uygun değilse, ayıklamalı üremeyle onu değiştirebilir ve kendimiz için daha ya-

Şekil 3-2. Karasal ekosistemin başlıca unsurlarını gösteren basitleştirilmiş bir model. Ölçeğe çizilmemiş olmakla beraber enerji transferi gerçekleşen her birleşmede sistemde kabaca 10/1 oranında enerji kaybı meydana gelir. Bu bir otoburda (örneğin inek) depolanan her bir kilokalori için yeşil bitkilerde depolanan 10 kilokalorinin tüketilmesi anlamına gelir. Yani otobur tüketen bir etoburun (örneğin insan) bir kilokaloriyi muhafaza edebilmesi için otobur dan 10 kilokalori elde edebilmesi gerekir. Bundan dolayı çoğu diyette insanlar kalori için etten daha çok tahıllara yönelmektedir.

rarlı hale getirebiliriz. Alet kullanımı çiftlik ve kentler gibi yapay çevreler yaratmamızı mümkün kılmıştır; enerji, malzeme ve bilgi akışını büyük ölçüde arttırarak buralarda yüksek insan nüfus yoğunluklarının barınmasını sağlayabilmekteyiz.

İnsanın başat olduğu ekosistemler diğerlerinden önemli ölçüde daha kırılgandır, çünkü insan enerjisi ve zekâsı sayezinde ayakta kalabilmektedirler. Kentler, besin, su ve diğer ihtiyaçlar için çevre ekosistemlere bağımlıdır. Esasen kent sakinleri kırsal tarım sektörünün bağımlı olduğu sermaye, pazarlar ve ulaşım sistemlerini denetlediklerinden, çevrelerindeki kırsal kesimi örgütleme eğilimindedir. Kentler ayrıca onları çevreleyen ekosistemin özümsemesi gereken çok miktarda atık da üretir.

Kentsel ekosistemler genişlediğinde ya da sayıca arttığında, kentlerle onları destekleyen besin üreticisi alanlar arasındaki dengeler bozulabilir. Her durumda, ekolojik düzenlemeler kitlesel ve yüksek maliyetli enerji girdilerine bağlıdır. Yakın bir geçmişte gelişen, enerji için fosil yakıtlara bağımlılığımızla birlikte, günümüz kentsel sistemlerinin istikrarı fazlasıyla sınırlanmış olabilir (yalnızca gelecekteki yakıt sıkıntısı nedeniyle değil, aynı zamanda atık sorunları nedeniyle de).

Bütün teknolojik ilerlemelerimize karşın, ekosistemimiz tarafından diğer bütün organiz-

ma grupları kadar sarılmış durumdayız hâlâ. Gerçekten de, antropologlar insan âdetlerini kısmen fiziksel çevreye uyarlanmalar olarak açıklamaktadırlar. İnsanları çevresel sorunlarla ilişkilerinde diğer türlerden ayırt eden şey, öğrenme yoluyla tepki vermedeki süratimizdir. Farklı insan toplumları çevreleriyle uyum sağlarken bütünüyle farklı yaşam tarzları geliştirebilmektedir. Hatta, koşulların gerektirdiği ölçüde hızla değişebilirler. Böylelikle, insan uyarlanması kültür üzerine temellenen eşsiz bir esneklik sergilemektedir.

Uyarlanma

Evrimsel araştırma tanım olarak artzamanlıyken (yani tarih içindeki değişimlere bağlı), ekolojik araştırma senkronik (yani esas olarak bugünle ilgili) olma eğilimindedir. Bununla birlikte her ikisi de temel olarak aynı olguya odaklanmaktadır: Uyarlanma. Uyarlanma tanımlanmış bir çevrede bir arada yaşayan organizmalar ya da organizma nüfuslarının hayatta kalma ve üreme olanaklarını yükselten biyolojik ve/veya davranışsal uyumlarını sağlayan süreçtir. Doğal seçilimin ya da başka evrimsel etkenlerin sonucu olarak bilinen bir türün değişimlerinin temel nedenlerini anlamak üzere yapılan evrimsel bir çalışma, uyarlanmanın izini zaman içinde geriye doğru sürebilir. Ekolojik çalışmalar ise tam tersine şimdiye odaklanır ve verili bir çevrede organizmalar arasındaki ilişkiler toplamını analiz ederek uyarlanma sürecinin sonuçlarını inceler. Evrimsel ve ekolojik araştırma, canlı organizmaların yaşadıkları toplam çevre alanında hayatta kalmak için geliştirdikleri özellikler ve stratejilerin o çevre içinde sağladıkları başarıya nasıl katkı sağladığını, yani kısaca nasıl uyum gösterdiklerini keşfetmek amacıyla inceleme yaparak bu iki yaklaşımı birleştirmektedir.

Yine de, kültürün ya da onun yönlerinin, doğal ayıklanma gibi evrimsel kuvvetlerin üzerinde doğrudan etkidiği davranışlardan oldukça ayrı olduğunu akılda tutmamız gereklidir. Aslında grup ya da kültürlerin benimsediği ve desteklediği özellikler, en azından bir süre, uyarlanma başarısı için sarf edilen bireysel stratejilerle çelişebilir. İnsanlar, kendi refahları veya grup ya da cemaat gibi daha geniş bir topluluğun refahıyla pek az belirgin ve doğrudan ilişkişi olan inançları ve davranışsal özellikleri benimseyebilmektedir.

Kimi zaman, uç örnekler maliyet ve yararların belirgin olduğu sıradan örneklerden daha yararlıdır. Cinsel organların yaralanması da dahil bazı gerilimli erginleme törenleri bulunan toplumları ele alalım. Ölüm ya da yaralanma riskine karşılık, bu tür pratiklerin önemli toplumsal ilişkiler bağlamı dışında bireye (ya da ebeveynlerine) nasıl bir yararı olduğunu anlamak zordur. Sudan ve Doğu Afrika'da görülen kadın sünneti ve enfibülasyon (vajinayı dikerek kapatmak) ve Avustralya aborijinlerinde rastlanan erkek subensizyonu (penis ve idrar yolunun yarılması) gibi geleneksel pratiklerin, bunlara maruz kalan bireylerin refahına ya da üreme başarısına bir katkıda bulunmayacağı açıktır; ancak erginlenen kişinin toplumsal olarak kabul edilmesine katkıda bulunurlar. Örneğin kadın sünneti kadın cinselliği ve üremesi üzerindeki eril denetimi, erkek subensizyonu ise yaşlı erkeklerin genç erkekler üzerindeki denetimini güçlendirir (Irons, 1995). Böylesi pratikler, kültürel kimliğini biçimlendirme, cinsellik ve toplumsal olgunluk kavramlarını tanımlama ve toplumsal denetim kurma an-

Kuzey Angola'daki bu genç kadınlar, ergenliğe geçiş için düzenlenmiş dinsel bir töreni yürütüyorlar. (Fotoğraf George Bates)

lamında, doğrudan toplumun doğasıyla ilintili gözükmektedir.

Dünyaya ilişkin inanç ve fikirlerimizin bir çoğu birey için dolaysız bir yarar taşıyor gözükmese de, toplumsal öğrenme aracılığıyla aktarılmaktadır. Bu, insanların doğrudan maliyet ve yararların dar çerçevesinde davranmasını beklememiz gerektiği anlamına gelmektedir; çünkü insanlar sorunlara daha çok geniş bir kültürel araçlar yelpazesini kullanarak tepki vermekte ve çözümlemektedir. Dahası, kültürel olarak aktarılan şeyleri yapma tarzlarının uyarlayıcı olduğu –varsayılmakla kalınmamalı– gösterilmelidir. İnsan kültürel davranışını anlamaya yönelik herhangi bir gerçekçi yaklaşım, davranışların tümü nihaî olarak söz konusu bireylerin başarısını ima etse de, büyük ölçüde belirlenimsizliğe açık olmalıdır.

Evrimin kendisinin de geniş ölçüde organizmaların sürekli değişen çevrelerine tepkilerinin (uyarlanma) ürünü olan birikimsel bir değişim süreci olduğunu gördük. Uyarlanma aynı anda birkaç farklı düzlemde işleyen süreçleri içerdiğinden, anlaşılması zor bir kavram olabilir. Dahası, uyarlanma ancak uzun zaman süreçleri içinde gözlemlenebilecektir.

Ne var ki, uzun vadeli uyarlanma süreçlerinin organizmaların gündelik temelde karşılaştıkları sorunları uygun tarzda çözümleme yeteneklerine bağlı olduğunu bilmekteyiz. Dolayısıyla kavram, organizmanın –doğal ayıklanma için doğrudan bir anlam taşımasalar da– dolayımsız olarak hayatta kalmasını etkileyen bütün tepki ve davranışlarını kapsamaktadır. Diğer pek çok tür gibi insanlar da bazı şeyleri yapmanın yeni yollarını öğrenerek uyarlanırlar. Artan insan nüfusu besin üretimi sistemlerimizi ve teknolojimizi ne denli hızlı uyarlayabildiğimizin kanıtıdır. Hızlı öğrenme ve öğrendiklerimizi aktarabilme yeteneğimiz, geniş ölçüde dili kullanma yeteneğimizin sonucudur. İkinci Bölüm'de gördüğümüz üzere, dil yeteneğimiz kuşkusuz hominid serebral korteksinin, insanlık tarihinin erken bir evresindeki evriliş tarzıyla yakından ilintilidir. Beyin simgesel iletişimi olanaklı kılacak şekilde belirli bir eşiğin üzerinde geliştiği andan itibaren, evrimsel yönümüz değişikliğe uğradı. Chomsky'nin belirttiği gibi, dili kulanmamız ergenlik tüyleri çıkartmamız kadar kolaydır! (aktaran Brown, 1991) Bu yetenek, yeryüzünün çoğu bölgesini

işgal etmemize izin veren teknolojileri geliştirmemizi sağlamıştır ve bu başka hiçbir iri hayvanın yapamadığı bir şeydir. Tabii uzun vadede, bu teknolojilerin kötü-uyarlanıcı olduğu da ortaya çıkabilir; görece kısa bir tarihe sahip bir tür olabiliriz.

Uyarlanma sürekli olarak organizmanın çevresiyle ilişkisini etkileyen her türden değişimi içerir. Sürekli değişmesi nedeniyle çevre de, hiçbir zaman ideal olamayan değişikliklere yol açar. Hiçbir uyarlanma ya da tepki mükemmel ya da nihaî çözüm değildir; her biri beraberinde belirli maliyet ve riskleri getirir. Bizler de dahil, organizmalar belirli bir zamanda kendileri için erişilebilir olan her türlü kaynaktan (mevcut genetik ve kültürel malzemeler dahil) gelecekteki sonuçlarını gözetmeksizin yararlandığından, uyarlanma her zaman uygun fırsatları değerlendirme üzerine kuruludur.

Uyarlanmanın fırsatçı doğası, akraba deniz ve kara memelilerinin ön ve arka uzuvlarını kullanım tarzlarının çoğulluğunda bolca gözlemlenebilir (örneğin ortak bir atayı paylaşan sığırlar ve balinalarda). Sanayileşmiş toplumların petrolü 20. yüzyıl başlarında ilkin çok sınırlı bir tarzda kullanmaya başlamış olmaları da kültürel temelli bir örnektir. Bu uyarlanma kısa sürede modern makineleri işletecek etkin ve güçlü bir yakıt sağlama sorununu çözdü. Petrolün çıkartılmak üzere hazır bulunması ve teknolojimizin onu kullanmaya olanak sağlayacak derecede gelişmiş olması anlamında, petrol kullanımı fırsatçı bir uyarlanmaydı. Petrol yakıtına uyarlanırken, toplumumuzun yapısını değişikliğe uğratan birçok düzenleme de gerçekleştirdik: Ağır gereçlerle üretilen besinlerle besleniyoruz; suni gübreye ve petrokimya sanayinden üretilen böcek öldürücülere dayalı ürünler yetiştiriyoruz; hızlı ulaşım araçları, ucuz elektrik ve sayılmayacak kadar çok üretim sisteminden yararlanıyoruz. Bütün bu faaliyetleri petrol tetikledi. Son zamanlarda çevre beklenmedik tarzda değişmeye başladı. Petrol kullanımının sonucu olarak, petrol rezervlerinin azalması, ileri derecede gelişmiş sanayi toplumlarındaki zehirli atıklar ve belki de atmosferde uzun vadeli değişikliklerle yüz yüzeyiz artık. Bundan sonra hangi enerji kaynağına yönelirsek yönelelim, yeterli çözümün sağlanamayacağı ve birçok yeni ve öngörülmeyen zorlukların ortaya çıkacağı kesindir. Uyarlanma aynı anda hem tikel bir sorunun çözümü, hem de beklenmedik değişikliklerin ve yeni sorunların kaynağıdır.

Kararlar, Varyasyon ve Çevre

İster biyolojik isterse davranışsal olsun, varyasyon uyarlanma sürecinin anahtarıdır. Hayvan davranışı üzerine yürütülen son araştırmaların en önemli katkılarından biri, hayvanlar arasındaki çiftleşme sistemlerinin, erkek-dişi farklılıklarının, beslenme alışkanlıklarının, besin paylaşımının, toplumsal etkileşimin ve benzerlerinin, bireysel stratejiler olarak başlayan davranışların bir sonucu olduğunun anlaşılmasıdır. Gruplar hiçbir zaman tek tip bireylerden oluşmaz; her grup, eldeki sorunlara farklı tepkiler veren bireyler içerir. Bu açıdan bakıldığında davranış örüntüleri son derece ilginç bir hale gelmektedir. İnsan kültürü sürekli geliştiğinden, işe yarar görünen yeni çözümler aktarılan bilgi dağarcığına anında eklenebilir. Yeniliklerin kabulü, alışılageldik eylem tarzlarının her zaman varyasyona tabi olduğu olgusuna dayanır büyük ölçüde. Her toplumda bireyler sürekli kararlar alırlar ve bu ka-

rar almalar davranışsal çeşitlenmeye yol açar. Her toplumda, bir belirsizlik yaratmaya yetecek kadar çok ve çelişkili kişisel davranış bulunur; bu, yeniliklerin uygulanmasına ve kabulüne zemin oluşturur.

İnsanın karar alma ya da sorun çözme davranışının doğasını anlayabilmek için, bu davranışın gerçekleştiği çevreyi göz önünde bulundurmamız gerekir. Çevreyi sabit bir manzara ya da statik bir olgu olarak görmeye hepimiz fazlasıyla yatkınızdır; bu yüzden de, bütün çevrelerdeki varyasyonun doğasını göz önünde bulundurmakta başarısız kalırız. Çevreler karmaşıktır ve sürekli değişir. Herhangi bir birey ya da popülasyonun çevresi, onu herhangi bir şekilde etkileyen bütün dış etkenlerden oluşur; yani yalnızca habitatın (popülasyonun yaşadığı yer) belirgin özellikleri değil, hastalık aktaran organizmaların mevcudiyeti, rakipler, barınak ve iklim koşulları da etkilidir. Ayrıca bireyin içinde bulunduğu kültürel ortam da bir etkendir. Örneğin erkek erginleme ayinlerinin önemli olduğu bir toplumda, bu toplumsal olgu da birey için çevresel koşullardan biridir. Çevre, popülasyonun demografik yapısını da içerir: Bir bireyin çevresinde, bireyin aralarında hem bağlaşıklar hem de rakipler bulabileceği aynı popülasyonun başka üyelerinden oluşur.

Nihayet, çevreler dinamiktir. Ekolog Lawrence S. Slobodkin (1968), bütün çevre dinamiklerinin ardında dört örüntünün yattığını öne sürmüştü: Her türden çevresel olayın yenilik derecesi (ne kadar yeni), sıklığı (ne kadar sık), büyüklüğü (ne kadar büyük) ve süresi (ne kadar zaman). Başarı şansı en yüksek organizma, herhangi bir noktada çevresiyle zorunlu olarak en uyumlu olan değil, çevresine esnek tarzlarda tepki verme yeteneğini sürdürendir. Genel olarak söyleyecek olursak, en başa-

Nijer çobanları en iyi otlatma stratejisi üzerine tartışıyorlar.

Sonuçta tüm karmaşık sosyal örüntüler kişisel seçimlere kararlara ve davranışlara dayanır. Bu İzlanda'ya özgü hayvan pazarı grup davranışının sık rastlanan bir örneğidir. (Fotoğraf Iam Simpson)

rılı tepki esneklikten en az fedakarlık edendir. Başka bir deyişle, alternatifler arasındaki seçim büyük kazançları gözeterek değil, riski en aza indirecek şekilde yapılmalıdır. İnsanların davranışlarında genellikle tutucu ve işler gözüken tarzlarını değiştirmekte gönülsüz oldukları düşünüldüğünde, bunun insanlarda böyle olduğu gözükmektedir.

Davranış genelde oldukça öngörülebilir ve gelenekseldir; insanlar benzer koşullarda benzer kararlar alma eğilimindedir. Aksi takdirde grup yaşamı olanaksız olurdu. İnsanlar bir ürünün mü yoksa bir başkasının mı yetiştirileceği, yeni otlaklara göçülüp göçülmeyeceği gibi temel geçim konularında sürekli kararlar alırlar; kiminle ilişki kuracaklarına, kime tebrik kartı göndereceklerine de karar verirler. İnsan toplumlarının yapısı, alternatifler arasında yapılacak seçimlere ilişkin koşulları ve bilgiyi sağlar. Aynı zamanda insan toplumunun kendisi de bu sürecin bir sonucudur. Frederick Barth (1981) şöyle demiştir:

> Toplumsal yaşam, faaliyetlerini düzensiz, fazla düşünmeden ve genellikle alışılagelmiş biçimde sürdüren aktörlerce yürütülür. Çabalarının sonuçlarıyla, bunlar kendilerini etkilediği ölçüde ilgilidirler. Bu ilgi kapsamında yargıları, farklı alternatif ve sonuçları hem geleceğe hem de geçmişe yönelik olarak karşılaştırabilecekleri standartları sağlayarak, seçimleri ve eylemleri örgütlemeye yarayan değerler üzerine temellenir. İnsanlar böyle yaparken, yolunu bulabildikleri ölçüde, yararların peşine düşüp zarar ve sakıncalardan kaçınarak elde edilecek değer miktarını azamileştirme eğilimindedirler. (s.102)

İnsan toplumsal örgütlenişi bireylerin verdikleri kararların bir ürünüdür; bu kararların çoğu, gündelik yaşamın ayrıntılarından oluşur, ama bütün olarak uyarlanmanın akışını yönlendirirler. Dolayısıyla karar, uyarlanma ve evrim atbaşı gider.

Besin Edinme Sistemleri: Kararlar, Uyarlanma ve Besin

İnsanların karşılaştığı bütün sorunlar arasında en önemlisi, yeterli besin sağlamaktır. Ekologlar "ne yersen osun" saptamasını yaparak, gerek insan gerekse diğer canlılar olsun, herhangi bir popülasyonun kullandığı besin kaynakları ve çeşitliliğinin, popülasyonun hayatta kalması açısından önemini vurgulamaktadırlar. Bütün dünyada çok geniş bir uyarlanma örüntüleri yelpazesi bulunsa da, bir popülasyonun besin sağlama ve paylaştırma tarzı konusu üzerinde yoğunlaştığımızda, ortak stratejiler olduğunu görebiliriz.

Tikel bir grubun besin sağlamak için kullandığı ya da elde tuttuğu davranışsal stratejilere besin edinme sistemi denilebilir. Bu genel örüntüler içinde mevcut stratejiler o denli fazladır ki, hiçbir iki sistem birbirine tam olarak benzemez. Dahası, bir toplum içinde aynı stratejiyi izleyen iki birey bulmak bile zordur. Ancak, besin edinme davranışı konusunda, bu bağlamda kültürel gelişmenin doğasını açıklamaya yardımcı olacak kimi önemli genellemeler yapılabilecektir. Besin edinmenin beş ana örüntüsü şöyle tanımlanabilir:

1. **Avcı-toplayıcılık:** Yabanıl bitkiler toplama, avlanma ve balıkçılık.

2. **Geçimlik tarım:** Küçük arazi parçalarında, muhtemelen kısmen koşum hayvanları ve saban kullanımına ya da sulamaya dayalı basit bir tarım biçimi (bahçe tarımı ya da yaygın tarım olarak da adlandırılmaktadır).

3. **Çobanlık:** Hayvan yetiştiriciliğine dayalı bir ekonomi. Çobanlar hayvan sürüleri yetiştirir ve hem kendi kullanımları hem de başkalarıyla mübadele için onların ürün ve yan ürünlerinden (süt, kesilmiş süt [peynir ve suyu], tereyağı, et, kan, deri ve kemikler) yararlanır.

4. **Yoğun tarım:** Koşum hayvanları ya da traktör, saban ve çoğu zaman bir çeşit sulamayı gerektiren tarım biçimi. Yoğun tarım dönüm başına geçimlik tarımdan çok daha yüksek bir verim verir ve çok daha az insan emeği gerektirir. Yoğun tarım genellikle ileri derecede uzmanlaşmıştır; çiftçiler bir ya da iki ana ürüne bağlıdır.

5. **Endüstriyel tarım:** Geniş ölçüde fosil yakıtlarla çalışan makinelerin kullanımıyla besin üretim ve imalatı. Modern ticarî balıkçılık ve deniz çiftçiliğini de içerir.

Besin Edinme Örüntülerinin Evrimi

Vurguladığımız gibi, insan evrim hattının kuyruksuz iri maymunlarınkinden ayrılmasına yol açan ayıklayıcı baskılar, olasılıkla –grup yaşamı ve işbirliğine daha fazla bağımlılığın tedricen gelişmesi ve dil kullanımı gibi– beyinle ilişkili davranışsal değişiklikleri de beraberinde getirmiştir. En erken hominidlerin evrildiği *Australopithecus*lar büyük olasılıkla ancak zaman zaman et yiyorlardı; ana besin kaynakları, Doğu Afrika savanlarının buldukları anda tükettikleri bitkileriydi. Tahminlere göre, bir ya da birkaç *Australopithecus* popülasyonu, ağırlıklı olarak bitkisel besinlerden yararlanmayı sürdürmekle birlikte, diyetlerini düzenli olarak avcılık ve leş yiyicilikle sağladıkları etle takviye etmeye başladı. Dahası, muhtemelen besinlerini daha yaygın bir biçimde paylaşmaya koyuldular; buldukları bitki ve etleri bütün grup tarafından paylaşılmak üzere getirmeye başladılar. Zamanla, besin edinmedeki bu değişiklik ve buna bağlı davranışsal değişiklikler insan soyunun temellendiği eşsiz ana-

tomik özellikleri biçimlendirdi. Alet kullanımının gelişmesinden anlaşılacağı üzere, davranışsal değişikliklerden bir tanesi de öğrenmeye verilen önemin artmasıydı. Anatomik değişiklikler ise, beyin boyutlarındaki büyüme ile diş boyutlarındaki küçülmeydi.

4 milyon yıl kadar önceki *Australopithecus*ların zamanından bu yana avcı-toplayıcılık da oldukça değişmiştir. Ancak görece yakın zaman öncesine kadar, avcı-toplayıcılık şu ya da bu biçimde evrensel insan besin edinme stratejisi olmayı sürdürdü ve yüzyıllar boyunca tedricen geliştirildi. İnsanlar toplayıcılıkta yardımcı olmak üzere kaplar ve sopalar yapmayı öğrendiler; avcılıktaki etkinliklerini arttırmak üzere silahlar geliştirdiler, mızraklar, mızrak fırlatıcıları ve zamanla ok ve yaylar imal ettiler. 40 bin yıl kadar öncesinde, farklı yerel popülasyonlar farklı habitatlardaki özel av hayvanı türlerini avlama ve özel bitkileri toplamada uzmanlaşmayı öğrenmişlerdi. Aynı tarihlerde, Avusturalya kıtası da avcı-toplayıcı popülasyonlarca iskan edilmişti. 20 bin yıl kadar öncesinde ise, Avrupalı ve Ortadoğulu avcı ve toplayıcılar dokumalar ve sepetler kullanmaktaydı; bu da yüksek bir teknolojik gelişkinlik düzeyine işaret etmektedir (Soffer, Vandiver ve Klima, 1995). Yine bu tarihte, insanların yaşamadığı tek kıta olan Kuzey Amerika da, Sibirya'dan Bering Boğazı üzerinden gelen göçlerle yerleşime açılmıştı.

Belirli hayvan ve bitki türlerinin kullanımına uyarlanmış becerileri kapsayan uzman avcı-toplayıcılıktan sistemli bitki üretimi ve çobanlığa uzanan mesafe görece kısadır. Nasıl ve neden olduğunu kesin olarak bilmemekle birlikte, 12 bin yıl kadar önce dünyanın çeşitli bölgelerinde toplumların bitki ve hayvan evcilleştirmeyi denediklerini bilmekteyiz. Ancak tarımın ilk ortaya çıkışından yaygın kullanımına kadar 3-4 bin yıl geçmesi gerekmiştir. Yakın Doğu'da sulama izlerine ve yoğun tarımın başlangıcına ancak günümüzde 5 bin yıl kadar önce rastlarız (Bu dönemde olasılıkla uzman çobanlık da önem kazanmıştır). Bunu izleyen 2 bin yılı aşkın süre içinde tarım pratikleri bazı bölgelerde daha etkin ve verimli bir hale gelmiştir. Mezopotamya, Anadolu ve Mısır'da geniş ölçekli sulama yapıları inşa edilmiş ve bunlar sınırlı bölgelerde daha büyük ve geniş nüfus yoğunluklarının yaşaması olanaklı kılmıştır.

Nihayet 19. yüzyıl gibi yakın bir tarihte, bazı Batılı toplumlar makinelerin kimi çiftçilik, hayvancılık ve imalat işleri ve geçim faaliyetlerini üstlendiği yeni bir örüntüyü, yani endüstriyel tarımı geliştirmişlerdir. Sanayi Devrimi'nin sonucunda, aile çiftlikleri önce ileri derecede makineleşmiş ve yoğun sermayeli işletmelere dönüşmüştür; son zamanlarda ise bunlar yerini tarımsal ticaret sektörüne bırakmaktadır.

Besin edinme sistemleri çok çeşitli olduğundan, çoğu toplumlar tam olarak şu ya da bu besin edinme örüntüsüne dahil değildirler. Avcı-toplayıcılar, geçimlik tarımcılar, çobanlar, tarımcılar ve sanayi toplumlarından söz ettiğimizde, yalnızca belirli besin edinme yöntemlerinin kullanımı üzerindeki kültürel bir vurguya işaret etmekteyiz. İnsanların kullandığı özgül besin edinme sistemleri, çeşitli stratejileri ve aynı stratejiye farklı ölçüde bağımlılığı içerir. İnsanlar her zaman birkaç yöntemi birleştirirler. Örneğin, çoğu toplumda geçimlik tarım avcılık ve yabanıl bitki toplayıcılığıyla desteklenmektedir. Kimi toplumlarda, bahçe tarımı (sabanın kullanılmadığı geçimlik çiftçilik) saban çiftçiliğiyle birlikte uygulanır (İlki dik yamaçlar ve

kayalık bölgelerde uygulanırken, ikincisi saban kullanımının mümkün olduğu düzlüklerde yapılır). Çobanlık genellikle avcılık ve toplayıcılık veya küçük ölçekli bahçe tarımcılığı gibi başka besin edinme stratejileriyle birlikte yapılmaktadır. Pek çok tarımcı ise, yalnız ulaşım için değil, protein, yün ve deri kaynağı olarak da hayvan yetiştirir.

Çevresel Sorunlara Uyarlanma

Verili bir besin edinme sisteminin belirli bir çevre tipine uyarlanma olduğu varsayımı hâlâ fazla bir şey açıklamamaktadır. Farklı çevre kuşakları özelliklerinin –çayırlıklar, çöller, tropikal ormanlar, ılıman kuşak ormanları, Kuzey Kutbu ve kutup altı– buralardan edinilebilecek yaşam biçimlerine sınırlamalar getirdiği kuşkusuz doğrudur. Kuzey Kutbu'nda tarım yapılamaz, tropikal bir yağmur ormanında hayvancılık yapılamayacağı da aşikârdır. Ne var ki bu genel çevresel etkenler besin edinme sistemlerinde gördüğümüz çeşitliliğin yalnızca küçük bir kısmını açıklayabilmektedir. Bunlar bize benzer bölgelerin –hatta aynı bölgenin– insanlarının neden sık sık çok farklı besin edinme stratejileri izlediğini ya da farklı bölgelerin neden dikkate değer ölçüde benzer stratejiler izlediğini açıklamaz.

Özgül besin edinme sistemlerinin nasıl ve neden geliştiğini anlayabilmek için, bu sistemleri genel çevresel özelliklere bir karşılık olarak değil de, yerel bölgelerdeki özgül sorunlara bir karşılık olarak görmek gerekir. Yerel toplulukların yüz yüze kaldığı bazı ortak sorunlar, kaynakların zamana ve mekâna göre nicelik, nitelik ve elde edilebilirliğindeki dalgalanmalar ve aynı kaynaklar için rekabet eden öteki insan gruplarının faaliyetleridir.

Mevcut Kaynaklara Uyarlanma

Her yerel çevre ya da habitatın, içindeki yaşam biçimlerini besleme potansiyeli sınırlıdır. Bu demografik potansiyel çevrenin taşıma kapasitesi olarak adlandırılır. Taşıma kapasitesi sınırında veya bu sınırın altında bulunan popülasyon istikrarlılaşma eğilimi gösterir. En belirgin sınırlayıcı etkenler, besinin ya da suyun elde edilebilirliğidir; diğerleri ise hastalık, ısı, hatta kritik kaynakların düzenliliği ve öngörülebilirliğidir. İnsanlar ne zaman bulabileceklerini doğru olarak kestiremediklerinde bir besin kaynağının yıl boyunca elde edilebilir olması önemli değildir. Taşıma kapasitesini belirlemenin en iyi yolu, popülasyonun doğum, ölüm oranları ve göçler gibi demografik özelliklerini gözlemlemektir. Antropologlar, bir çevrenin belirli bir popülasyon için potansiyel taşıma kapasitesini, insan tüketimi için düzenlilik temelinde elde edilebilir olan asgarî su ve bitkisel ve hayvansal madde miktarını hesaplayarak da bulabilirler. Doğu Afrika'da yürütülen uzun vadeli bir proje, böylesi bir araştırmanın içerdiği konulardan bazılarını gösterecektir (bkz. "Güney Turkana Ekosistem Projesi" başlıklı çerçeve, s.102).

Örneğin Kalahari Çölü ekosisteminin, yerli yaşamı sürdürülüp teknoloji ve popülasyon ihtiyaçları sabit kaldığı sürece, 260 kilometrekarede 40 insanı sonsuza dek besleyebileceği hesaplanmıştır (Lee, 1968). Burada en önemli sınırlandırıcı etken, anahtar bir etken olan sudur. Kalahari'deki kuyular 160 kilometre kadar aralıklı olabilmekte ve ortalama bir kuyu, yağışın normal olduğu yıllarda ancak 30 kişiyi geçindirebilmektedir (bu sayı kurak yıllarda daha da düşer). Dolayısıyla Kalahari sakinleri zorunlu olarak geniş bir alana yayılmış

küçük topluluklar halinde yaşamaktadır. Besinin miktarının kıt olduğu ya da büyük dalgalanmalar gösterdiği bölgeler de benzer nüfus örüntüleri sergilerler. Besin ve su kaynaklarının daha bol olduğu alanlarda daha geniş popülasyonlar kalıcı yerleşik topluluklar olarak yaşayabilir.

Bir alanın taşıma kapasitesi, yalnızca elde edilebilir toplam besin miktarından değil, protein, vitaminler ve mineraller gibi aslî beslenme unsurlarının elde edilebilirliği ve dağıtımından da etkilenmektedir. Bir başka deyişle, kaynakların besinsel nitelikleri de miktarları kadar önemlidir. Kronik beslenme yetersizliğinden kaçınmak için insanlar elde edilebilir besinlerin besin değerlerindeki farklılaşmalara da uyum sağlamalıdır. Çeşitli kaynakların bulunduğu alanlardaki insan popülasyonları fizyolojik olarak belli ölçülerde çevrelerine uyarlansalar da, genelde sorunu sınırlandırıcı beslenme pratikleri ve yiyeceklerini hazırlayış tarzları ile çözümlerler.

Taşıma kapasitesini etkileyen nihaî bir etken de insanların kaynakları tanıma yeteneğidir. Hangi bitki ve hayvanların yenilebilir olduğunun belirlenmesi bile kültürden kültüre önemli farklılıklar göstermektedir. Avrupalıların yabanıl ot saydığı bitkiler olan kazayağı ve kuzukulağı, pek çok yerli Amerikalı grubunda önemli tohum ve sebze kaynaklarıdır. Yenilir kabul edilmeyen daha birçok bitki ve hayvan, başka toplumlarda temel besinler hatta özel lezzetlerdir. Bir kültürde kullanılabilir sayılan birçok kaynak, başkalarında göz ardı edilebilir.

Bu örneklerin de gösterdiği gibi, bir çevrenin insan taşıma kapasitesi salt yerel kaynakların bir sonucu değildir. Verili bir çevrenin kilometrekare başına (x) sayıda insanı destekleyebileceğini söyleyemeyiz. Bu sayı, alanda uygulanan besin edinme sisteminin doğasına göre değişkenlik gösterir. Ayrıca, ilerideki bölümlerde de göreceğimiz üzere, taşıma kapasitesi toplumun örgütlenişine ve topluluklar arasındaki besin ve araç gereç mübadelesine de bağlıdır.

Kaynaklardaki Dalgalanmalara Uyarlanmak

Popülasyonlar yalnızca elde edilebilir kaynakların nicelik ve niteliğine değil, bu kaynakların elde edilebilirliğindeki dalgalanmalara da uyarlanmak zorundadır. Bir alan beş yıllık bir süre içinde yılda ortalama 100 kilogram mısır verebilir; ama üretim bir yıl 50 kg'a düşerse, insanlar buna uyum sağlamalıdırlar; yoksa kıtlık riskiyle karşı karşıya kalırlar.

Avrupalıların gelmesinden önce Kuzey Amerika'daki Büyük Havza'da yaşayan *Shoshone* yerlileri, kaynaklardaki dalgalanmaya uyarlanma konusunda klasik olmayan bir örnek oluşturmaktadır. Bölgedeki yağışların aşırı değişkenliği nedeniyle, Shoshone'ler bir yıldan ertesi yıla ne miktarda bitkisel ya da hayvansal besinin elde edilebileceğini hiçbir zaman tam olarak kestirememekteydi. Bir yıl son derece verimli olan bir nokta, ertesi yıl pek az ürün verebilmekteydi. Shoshone'ler bu çevresel belirsizliklere geniş bir kaynak çeşitliliğine dayanarak ve yüksek ölçüde devingen bir yaşam tarzı izleyip yerleşim örüntülerini elde edilebilir kaynakların çeşit ve miktarına göre değiştirerek uyarlanmaktaydı. Bir *Shoshone* ailesi, yılın önemli bir bölümü boyunca yalnız ya da bir iki akraba aileyle birlikte dolaşarak kök ve tohum toplar, küçük hayvanlar avlardı. Ancak tavşan ya da antiloplar alışılmışın dışında bollaştığında, bazı aileler dönemsel olarak ko-

ANTROPOLOJİDEN YARARLANMAK

Güney Turkana Ekosistem Projesi

Güney Turkana Ekosistem Projesi Kenya ve ABD üniversitelerinden bilimcilerin ortak bir çalışmasıdır ve araştırma alanı, insan genetiği, demografi, toprak yönetimi, bitki ekolojisi, beslenme ve etnoloji gibi farklı dalları kapsar. Araştırmacıların yarısı, çoğu Binghamton'daki New York Eyalet Üniversitesi'ne bağlı antropologlardan oluşmaktadır.

Turkana toprakları aşırı sıcaklık farklılıklarına tâbidir; gündüz ortalamaları 35-37° C arasında seyreder. Yıllık yağış ortalamaları da bir hayli değişkendir ve 150-500 mm. arasındadır. Bu düşük ve değişken yağış oranları yoğun güneş ışığıyla da birleştiğinde, kısa bir ekim mevsimine yol açar; çiftçilik sınırlıdır. Kuzeybatı Kenya'daki Turkana halkının büyük bölümü, 150 bin ile 200 bin arasındaki nüfusuyla bir dizi kabile ve alt kabileye bölünmüştür. Bölgeyi "çokkarılı aile yerleşimleri ve beş evcil hayvan türüyle (deve, zebu sığırları, keçi, koyun ve eşek) göçebe bir tarzda kullanırlar. Konut yerleşimleri ayda bir ya da daha fazla olmak üzere sürekli devinim halindedir" (Little, 1988, s.697). Turkanalılar hemen tümüyle hayvanlarının ürünleriyle geçinirler ve açlık sürekli bir tehdittir.

Proje kapsamında otlak ekolojisi uzmanları ve etnograflarca yürütülen bir inceleme (Coughenour vd., 1985), aşırı kurak topraklarda çoban uyarlanmalarının incelenmesinde anahtar bir konuyu gündeme getirmiştir: İnsanlar habitatlarına zarar vermeden, geçinebilecek miktarda hayvana nasıl bakacak? Araştırmacılar ayrıntılı enerji harcama ölçümleri yaparak bitki-hayvan-insan yollarının haritasını çıkarttılar. Yalnızca hayvanların gereksinimlerini incelemekle kalmadılar, göçebe hanelerden oluşan bir örneklemin diyetini ve bitki örtüsünü de saptadılar. Turkanalılar besin enerjilerinin % 92'sini hayvansal ürünlerden (et, süt ve kan) ve bunları takas ederek elde ettikleri mısır, şeker gibi besinlerden sağlamaktaydı. Sürüleri Amerika ve Avustralya türlerine oranla daha az süt ve et vermekle birlikte, hastalığa, sıcaklığa ve kuraklığa bağlı strese karşı daha dirençliydi.

Turkanalıların hayvancılık topraklarına zarar vermeksizin yeterli diyeti sürdürebilmeleri ve beklenmedik kayıplara karşı kritik bir rezervi elde tutabilmeleri iki etkene bağlıdır: (1) Bakabilecekleri hayvan sayısı ulaşabilecekleri su kuyuları ile sınırlanmıştır; (2) Her biri farklı bir ürün veren beş tür hayvanın karışımından oluşan sürüler beslerler. İneğin sütü ye-

lektif bir av için geçici olarak bir araya gelebilmekteydi; ya da belirli bir yerde çam fıstığı gibi kaynakların umut vaat ettiği haberini aldıklarında, yalnız yaşayan aileler hasat için bu bölgeye birlikte gitmeyi ve kaynakların toplanması tamamlandıktan sonra ayrılmayı planlamaktaydılar (Steward, 1953).

Ürün ekerek ya da hayvan yetiştirerek yaşayan insanlar, genellikle sadece yabanıl kaynaklara dayananlara göre daha istikrarlı besin kaynaklarına sahiptir. Ama bu gruplar da mevsimsel ve yıllık dalgalanmalardan etkilenirler ve bunlara uyum sağlamak durumundadırlar. Bu gruplarda nüfus avcı-toplayıcılarda olduğundan daha yoğun olduğundan, besin kıtlığının etkileri onlar için daha yıkıcı olabilmektedir. Batı Kenya Ariaalleri kalori ihtiyaçlarının önemli bir kısmı için tarımsal ürünlere bağımlıdırlar. Ama kuraklık ya da yağışlardaki dalgalanmalar hasadın kötü olmasına yol açа-

tersiz kaldığında develerine dönerler; ete ihtiyaçları olduğunda koyun ya da keçi gibi küçük hayvanları kesebilirler. Süt sağlamayan sığırlardan, besin değeri yüksek olan kan elde ederler. Hayvanlarının kalitesi genelde Avrupa standartlarının altındadır, ama yağışlar iyi bir ürüne elverdiğinde hayvanlar hızla semirir ve doğurganlık oranları yükselir.

Bir başka inceleme, bu tür bir sistemde kanın insan besini olarak rolüne ışık tutmaktadır (Dyson-Hudson ve Dyson-Hudson, 1982). Turkana inekleri besili Amerikan Holsteinlarının onda biri kadar süt verebilmektedir, ama kanları (hayvanın kesilmesini gerektirse de) ete oranla çok daha güçlü bir enerji kaynağıdır. Her dört-altı ayda bir, 500 kg ağırlığında bir sığırdan 9,9 litre kan elde edilmektedir; yeni yetişmiş veya küçükbaş hayvanlardan da daha az miktarda kan sağlanır. İneklerin süt vermediği mevsimde beslenmeyi sağladığından, Turkanalıların diyetinde kan kullanımı sürünün verimini büyük ölçüde arttırır.

Paul Leslie ve Peggy Fry (1989) da halk arasında doğum oranlarının mevsimlere göre büyük değişkenlik gösterdiğini bulmuşlardır. Doğurganlık oranı Mart ile Haziran ayları arasında yarı yarıya düşmektedir. Gebe kalma oranı, besin tedarikinin zirvede olduğu kurak mevsimlerde (Temmuzdan Eylüle) en yüksek seviyeye ulaşmaktadır. Turkanalılar (bazı Afrika topluluklarının yaptığı gibi) çocuklarının doğumunda belli bir zamanlamayı esas aldıklarını iddia etmek yerine, doğumların mevsimselliğini çobanların otlatma hareketi sırasında eşlerin birbirlerinden ayrılmalarına, cinsel ilişkiyi sınırlandıran aşırı sıcaklara ve diğer etkenlere bağlarlar. Neden ne olursa olsun, insan nüfusu çevresel dalgalanmaları yakından izlemektedir.

Bir başka incelemede, üç araştırmacı (Little, Galvin ve Leslie, 1988) süt, kan ve ete dayalı yüksek oranda yağlı beslenmenin Turkanalıların sağlıkları üzerindeki etkilerini inceledi. Her yaş grubunda, benzer Amerikalı gruplara oranla kan basınçları daha düşük, kalp-damar hastalıkları daha nadirdi ve genel beslenme durumları iyiydi; buna karşılık bölgede göz enfeksiyonları yaygındı. Araştırmacılardan Kathleen Galvin (1988), Turkanalıların beslenme durumlarının mevsimden mevsime ve besin elde edilebilirliğine göre değişkenliğini incelemek üzere proje verilerinden yararlandı. Risk altındaki bir popülasyonun beslenme durumunun, vücudun şişmanlığının ve sağlamlığının ekolojik ve antropometrik ölçümler ve beslenme ölçümleri yoluyla ölçülmesi sayesinde değerlendirilebileceğini buldu (Kolun çapı ve katlanan derinin kalınlığı). Galvin bir popülasyonda genellikle şişman olmayan kişiler bulunduğunda, herhangi bir tek ölçüye dayanmama konusunda uyarıda bulunmaktadır. Bulguları, diğer proje katılımcılarınınki gibi Turkana ekosisteminin çok ötesinde bir önem taşır.

Turkana Ekosistem Projesi'nin bu ve diğer tamamlanmış ya da sürmekte olan araştırmaları yalnızca Turkana halkı ve ekosistemlerinin daha iyi anlaşılmasına katkıda bulunmakla kalmamakta, çobanlığa ilişkin ekolojik ve tıbbî araştırmalar için de büyük önem taşımaktadırlar.

bilmektedir; bu durumda Ariaaller besin tedariki için sığır ve keçi sürülerine dönerler. Dolayısıyla sığırlar, enerjiyi üreten bir kaynak olduğu kadar, depolayan bir kaynak olarak da görülebilir.

Diğer bir örnek de, son derece öngörülmez koşullarda çiftçilik yapan eski bir Amerika halktır: Anasazi Pueblo yerlileri, çok kurak bir alandaki kötü hasat riskini en aza indirgemek için çeşitlenmiş bir tarımsal stratejiler dizisine dayanmaktaydı. 14. ve 15. yüzyıllarda kullanılan bir strateji, "çakıl taşı yığma" olarak bilinen uygulamaydı; bu uygulamada bahçelerin toprağına küçük miktarlarda çakıl taşı eklenmekteydi. Böylelikle toprağın nemi korunur, toprak kaymaları engellenir ve ekim mevsimi uzatılırdı (Lightfoot, 1993, s.116).

İleri derece sanayileşmiş toplumlarda tüketiciler, etkin bir ulaşım sisteminin hizmet ettiği dev bir alanın ürünlerinden yararlandıkların-

Azerbaycan Bakü'de bulunan bu kısmen terkedilmiş petrol sahası atık ve kirlilikle küresel anlamda başa çıkma gerekliliğinin aciliyetine dikkat çekiyor. (Fotoğraf Daniel Bates)

dan, kaynaklardaki kısa dönemli dalgalanmalara fazla maruz kalmazlar. Yıl boyunca çok çeşitli meyve, sebze, tahıl, et ve süt ürünlerinden yararlanırlar. Bu tedarik istikrarı teknolojiyle mümkün olabilmektedir; üreticiler besini kıtlıkların önünü kesecek tarzda depolama ve ulaştırma araçlarına sahiptir ve teknoloji kaynaklardaki dalgalanmaları (genellikle maliyeti büyük de olsa) en aza indirirler.

Bir hayvan çiftçisinin otlakları kuruduğunda, çiftçi sığırlarını dolaştırmak yerine traktör ve kamyonlarla onlara yem ve su taşıyacaktır. Benzer şekilde, bir çiftçi ürünlerine sulama yoluyla su getirebilir, zararlıları kimyasal ilaçlarla kontrol altına alabilir ve gübreyle verimi arttırma yoluna gidebilir; seralar inşa ederek kış ortasında da ürün yetiştirebilir. Ama bu tekniklerin maliyeti yüksektir ve bu tüketiciye yansıtılır. Modern tarım, makine teknolojisine bağımlıdır ve büyük ölçüde benzin ve dizel yağı biçimindeki fosil yakıt kullanımıyla takviye edilir.

Modern tarım tekniklerinin bütün belirgin avantajlarına karşın, sanayileşmiş toplumların besin üretimindeki belirsizlikleri asgarîleştirmek konusunda teknolojik açıdan daha basit toplumlardan daha iyi olduklarını varsayma yanılgısına düşmemeliyiz. Yakın geçmişteki insan uyarlanmasının en büyük paradokslarından biri, besin üretimini arttırma ve istikrara kavuşturma yolundaki çabaların pek çok durumda tersine bir etkiye yol açmış olmasıdır belki de. Başka bir deyişle bu çabalar, besin edinme sisteminin istikrarı için yeni ve daha büyük bir tehdit oluşturmaktadırlar. Örneğin, bir topluluk kuraklık ya da düzensiz yağış tehdidini azaltmak için sulamalı tarıma bağımlılığını arttırabilir; ancak bunun ardından, artan sulamanın topraktaki tuz miktarını ürün yetişmesini engelleyecek derecede arttırdığını görecektir.

Teknolojik açıdan ileri toplumlarda insanlar çevre mühendisliği açısından önemli başarılar sergileseler de, içinde yaşadıkları çevreye karşı her zaman duyarlı olmalıdırlar. Nihaî olarak bir grubun uyarlanma başarısı, yalnızca ekolojik sistemi yönlendirişindeki ustalığına değil, bu sistemi sürdürmedeki özenine de bağlıdır. Kaynakların toplumsal etkileşim aracılığıyla insanlar arasındaki iç dağılımı, bağımlı oldukları kaynaklar kadar önemlidir.

Siyasal Ekoloji

Temel kaynakların tipi ve dağılımı çevrenin yalnızca bir yönüdür. Çevrenin daha az önemli olmayan başka bir temel yönünü de insan popülasyonları oluşturur. Her toplum, yerel kaynaklardaki çeşitliliklere olduğu kadar komşu halkların mevcudiyet ve faaliyetlerine de uyarlanmalıdır. Bu uyarlanma sürecinin incelenmesi, insan ekolojisine bir yaklaşım oluşturacak derecede önemlidir. *Siyasal ekoloji* denen bu yaklaşım, insanların çatışan çıkarlar karşısında doğal kaynaklara erişimini, bunları denetim altına almasını ve kullanımını inceler.

İnsanlar kendi grupları dışındaki insanlarla pek çok alışverişe girerler. Kaynaklara erişim konusunda birbirleriyle rekabet de ederler. Toplumların tekil varlıklar olarak incelenmesinden bir adım öncesine gidecek olursak, her bir yerel popülasyonun daha geniş bir bütün olan toplum içinde bir yer tuttuğu, geniş ve değişken bir toplumsal mozaikle karşılaşırız. Bütün iri hayvanlar arasında, yerel çevresel koşullarda yaşamını sürdürmeye yönelik uyarlamalardan oluşan en geniş yerel örüntüler yelpazesine sahip olan tür bizleriz.

Farklı gruplar aynı habitatta farklı nişler işgal ettiklerinde ya da aynı bölgede farklı habitatları iskân ettiklerinde, her bir grubun diğerlerinin ürünlerinden yararlanacağı şekilde birbirleriyle yoğun ticaret bağları kurabilirler. Kuzeydoğu Zaire'nin Ituri ormanında, iki popülasyon arasında uzun bir ticaret tarihi bulunmaktadır: Bunlar, av hayvanları ve bal gibi orman ürünleri toplayan avcı-toplayıcı Efeler ve ürünlerini ve yakın zaman öncesinden bu yana da ürettikleri mamullerini onlarla mübadele eden çiftçi Leselerdir (Wilkie ve Curran, 1993, s.389-417).

Aynı çevreyi işgal eden grupların niş uzmanlaşması aracılığıyla barış içinde yanyana yaşaması her zaman mümkün değildir. Zaire'deki Efeler Leselere bağımlı ve onlara boyun eğer hale gelmişlerdir (Wilkie ve Curran, 1993,

Kutup çevresindeki bölgede yaşayan Inuitler'in Beluga balinalarını avlamaları yasaldır. (Fotoğraf Marina Tyrrell)

ANTROPOLOJİDEN YARARLANMAK

Ormansızlaşmanın Siyasal Ekolojisi: Brezilya Amazonları

Yol inşaatı, çiftçilik, hayvan çiftçiliği ve kerestecilik Brezilya'nın tropikal orman ekosistemini büyük ölçüde etkilemiştir. Diğer meslektaşlarıyla birlikte bölgede uzun bir deneyim sahibi olan antropolog Emilio Moran buna neyin neden olduğunu açıklamakta ve bazı eylemlerin ormansızlaşmayı nasıl azaltabileceğine ilişkin önerilerde bulunmaktadır (Moran, 1993, s.1-21; Brondizio, Moran, Mausel ve Wu, 1994, s.249-278). 1975'te Brezilya Amazonları'nın yalnızca % 0.6'sı açılmıştı; ancak 1975 ile 1985 arasında, yakma yoluyla kaybedilen ormanlık alan miktarı zirveye ulaştı ve 12 bin beş yüz hektar oldu. O zamandan bu yana ve özellikle 1990'larda, ormansızlaşma Brezilya'yı dünyanın dördüncü en büyük atmosferik karbon dioksit üreticisi yapmaya yetecek bir hızla sürmektedir (Moran, 1993, s.3). Günümüzde ormanların % 10'dan fazlası yok olmuştur ve bu süreç hızla devam etmektedir. Orman yangınlarının serbest bıraktığı karbon miktarı, büyüyen bitkilerin tutabildiğinden çok daha yüksektir. Dolayısıyla, uçsuz bucaksız Amazon Havzası insan kaynaklı bir denge bozulmasına maruz kalmıştır. Tropikal yağmur ormanları yeryüzünün yalnızca % 11 kadarını kaplar, ancak canlı kütlenin % 41'ini ve türlerin yüzde 50'sinden fazlasını barındırır (Moran, 1993). Ormansızlaşma sürecinin hangi noktada Amazon ormanlarının kendini yenileme kapasitesini aşacağı henüz belli olmamakla birlikte, bunun görece yakın olduğu düşünülmektedir (Moran, 2000).

Brezilya'da ormansızlaşmanın nedenleri özünde siyasaldır. 1958'de yol yapımı politikasıyla birlikte başlamış ve Trans-Amazon karayolu ile birlikte daha da genişletilmiştir. Hayvan çiftçiliği, çiftçilik, madencilik (yakıt olarak kömür kullanılmaktadır) ve bir ölçüye kadar da kerestecilik sorunun büyümesine katkıda bulunmuştur. Durumun siyasal niteliği, güçlü askerî unsurların etkili olduğu Brezilya hükümet siyaseti ve mevcut vergi yasa ve yönetmeliklerinde yatmaktadır. Hükümet, yeni başkent Brazil'i ve daha yakın zaman öncesinde de karayolunu inşa ederken, geniş Ama-

s.389-417). Başka bir yerde, daha büyük ya da teknolojik açıdan daha gelişkin olan grup diğerinin topraklarını zapt edebilir ve onları sürebilir. Avrupalı yerleşimciler yerli Amerikalı grupların iskân ettiği topraklara yerleşmeye başladığında olan budur. Günümüzde Amazon Irmağı havzasında da aynı durum gözlemlenmektedir. Brezilya'da topraksız çiftçiler Amazon havzasına göçmekte ve buralarda çiftlikler kurarak genelde yerli halkların konumunu tehdit etmektedirler.

Ayrı bir uyarlanma örüntüsü geliştirmiş bir insan grubunun işgal ettiği niş, aynı çevredeki başka hayvanların nişlerinden çok farklıdır. Bir hayvan türünün nişine bağlılığı, bir insan grubunun uyarlanma stratejisine bağlılığından çok daha fazladır. İnsanlar çok kısa bir sürede beslenme biçimlerini ve besin edinme stratejilerini değiştirmeye karar verebilirler ve zorunlu kaldıklarında bunu hemen yaparlar. Çobanlar otlakları kuruduğunda derhal sulak topraklar için komşu tarımcılarla rekabet etmeye başlayabilirler ve barışçıl yan yana yaşama süreci, kısa sürede açık düşmanlığa dönüşebilir. Şu

zon Havzası'nın kalkınması ve ulusun geri kalanıyla bütünleştirilmesi amaçlamıştı. Bu siyasetin gerisinde, daha fazla toprağın ekime açılması gerektiği inancı yatar. Brezilya çiftçilerinin % 70'inden fazlası topraksızdır ve çiftlik topraklarının % 84'ü, nüfusun yüzde 4.5'inin elindedir (Moran, 1993, s.17).

Ne yazık ki Amazon yeni gelen çiftçilerin alışık olduğu tarım için elverişli değildir. Ordu Amazon Havzası'nı ulusal egemenlik açısından değerlendirmekte ve nasıl dönüştürüldüğüne ilişkin her türlü eleştiriyi Brezilya'nın bütünlüğüne yönelik bir tehdit olarak algılamaktadır; vergi ve toprak kullanım yasaları, toprağı –örneğin ağaçları keserek– "iyileştirenlere" önemli miktarlarda teşvik sağlar. Dolayısıyla, topraksız bir çiftçi karayolu boylarına yerleşip birkaç dönümlük toprağa düşük fiyatlarla sahip olabilmekte, yakma yoluyla araziyi açabilmekte ve az bir miktar çabayla biraz ürün ektikten sonra, "iyileştirilmiş" toprağı büyük bir kârla satabilmektedir. Spekülatörler ve hayvan çiftçileri de aynı şeyi yapmaktadır.

Amazonlar'ın ormansızlaştırılmasının gerisindeki nedenler siyasal olduğundan, bu uçsuz bucaksız bölgenin karayolu inşaatı, madencilik ve çiftçilik sınırlarının ötesinde düşünülmesini tavsiye etmek, fazla anlamlı olmamaktadır. Moran ve meslektaşlarının önerisi, siyasal açıdan da makuldür: Çevreciler bu geniş alanı tekdüze bir sorunlar dizisine sahipmiş gibi algılamamalı; bunun yerine Amazonlar'daki her bir alan ayrı ele alınmalıdır. Bazı bölgelerde orman açılmasının teşvik edilmemesi ve hayvan çiftçiliğine daha iyi düzenlemeler getirilmesi; bazılarında ise iyileştirilmiş toprak satışlarından vergi almak yoluyla spekülasyonun önüne geçilmesi gerektiğini söylemektedirler. Daha da önemlisi, Amazon orman örtüsüne zarar vermeyen çiftçilik yöntemleri mevcuttur ve bunlar ekonomik bakımdan mekanize yöntemler kadar avantajlı olmalarının yanısıra, kolaylıkla aktarılabilen becerileri de içermektedir (Brondizio ve diğerleri, 1994). Ormanların daha nemli bölgelerinde önemli "çiftçilik" şekillerinden biri palmiye yağı üretimi ve çeşitlenmiş bahçeciliktir (bkz. Yedinci Bölüm). Bunlar büyük çaplı orman açma işlemleri gerektirmemekte ve mekanize olmayan yöntemlerle izlendiklerinde, orman ekosisteminde büyük zararlara yol açmamaktadırlar.

Dahası, Moran ve meslektaşları uzay çağı teknolojisinin antropologların ve diğer yeryüzü bilimcilerinin geniş bir alanda çevresel olayları izlemesine nasıl olanak sağladığını göstermektedirler: Uydu esaslı uzaktan görüntüleme sistemleri, hayvan çiftçiliği, çiftçilik ve çeşitlenmiş bahçe tarımcılığının bitki örtüsü ve ormanların yenilenmesi üzerindeki etkilerini karşılaştırmayı olanaklı kılmıştır.

halde başka insan gruplarına uyarlanma, herhangi bir çevresel koşula uyarlanma kadar devingen ve dinamik bir süreçtir.

Hemen her yerde, gruplar arası uyarlanma denklemine dahil ek bir unsur daha bulunmaktadır: Yerel popülasyonların kaynakları kullanış tarzını düzenleyen devlet erki. İster avcı-toplayıcı olsun ister köylü-çiftçi ya da çoban, çoğu yerel popülasyon için kaynaklara erişim (ve hatta komşularla ilişkiler), uzakta ancak güçlü devlet düzeyinde kurumlarca denetlenmektedir. Dolayısıyla, Amazon'un yerli halklarının topraklarını elde tutup tutamayacağı, "Ormansızlaşmanın Siyasal Ekolojisi: Brezilya Amazonları" başlıklı çerçevede (s.106) kutuda görülebileceği üzere, Brezilya Federal Hükümeti'nin davalarına vereceği desteğe bağlıdır. Benzer biçimde, göçebe Kaşkay aşiretinin yaz ve kış otlakları arasında nasıl, ne zaman ve hangi yoldan hareket edeceği ve yerleşik gruplarla ilişkileri, hükümet temsilcileriyle aralarındaki siyasal ilişkilere bağlıydı (bkz. Beck, 1991). Bu konu ilerideki bölümlerde daha ayrıntılı incelenecektir.

Uyarlanma ve Uzun Vadeli Kültürel Devrim

Farklı kaynaklarca yapılmış birçok gözlem, insan toplumunu bütün olarak dönüşüme uğratan (ve uğratmayı da sürdüren) tekrarlanan bazı sistemli değişim süreçlerini ortaya koymaktadır. Bu genel evrim örüntüleri –bir grup ya da popülasyonda gözlemlenebilen davranış ya da örgütlenme örüntüleri– kısa vadeli uyarlanmaların ürünüdür ve hiçbiri evrensel değildir. Özgül uyarlanmaların uzun vadeli sonuçlarını görebilmenin bir yolu, zaman içinde geriye gitmektir. Arkeolojik veriler bize uzun vadeli değişim süreçlerine ilişkin bir fikir verdiği gibi, aynı zamanda kısa vadeli perspektifler temelinde uzun vadeli başarı ya da başarısızlıklara ilişkin kestirimlerde bulunmamamız konusunda da uyarıcıdır.

Uzun Vadeli Kültürel Değişim Süreçleri

Bu vaka incelemesini akılda tutarak, uzun vadeli kültürel değişimin içerdiği bazı çok genel süreçleri gözden geçirebiliriz.

Yoğunlaşma

En yalın insan kültürlerindeki kişi başına enerji gereksinimi, en karmaşık toplumlara oranla çok daha düşüktür. Toplumun karmaşıklığı arttıkça, enerji bütçesinden kurumların bakımına ayrılması gereken pay da artar (Viking örneğimizde olduğu gibi, kiliseler, üniversiteler, bankacılık sistemleri, borsalar vb.) (Tainter, 1988, s.91). Altyapının artan karmaşıklığındaki anahtar unsur, besin üretiminde yoğunlaşmadır. Bu yoğunlaşma süreci, bir toprak ya da emek biriminden elde edilen ürünün artışını içerir.

Yoğun tarıma dayanan toplumlara oranla Avcı-toplayıcılığa dayanan toplumlarm çoğu, belli bir toprak biriminden daha az besin elde ederler. Bunun Viking yerleşimlerinde de geçerli olduğunu görebiliriz. Toprak kullanımındaki yoğunlaşmanın dışında, aslında kişi başına gittikçe daha fazla besin dışı enerji elde edilmekte ve tüketilmektedir.

Günümüzde dünya nüfusu 30 yıl öncesine göre iki kat artarak 6,5 milyona ulaşmıştır. Gübre ve yeni tohumların kullanımı yoluyla tarımsal yoğunlaşma sayesinde, besin üretimi şimdilik kabaca bu artışa ayak uydurabilmektedir ve bazı iktisatçılar bunun süreceği kanısındadır. 1994'te Kahire'de düzenlenen Nüfus ve Kalkınma Konferansı'nda bu konu yoğun tartışmalara neden oldu. Ancak bir konuda görüş birliğine varılabilir: Besin üretimindeki artışın ne kadar sürdürülebileceği konusunda güvenilir kılavuzlarımız yok. Dahası yüksek üretkenlik düzeyleri, enerji kullanımı ve atıkların yok edilmesi konularında yüksek maliyetleri de beraberinde getirmektedir.

Uzmanlaşma

Uzun vadeli değişimde, yoğunlaşmaya koşut bir başka süreç de, tek bir bireyin yürüteceği üretim faaliyetinin süresinin giderek daralması anlamına gelen uzmanlaşmadır. Uzmanlaşma arttıkça, toplumun yürüttüğü bütün faaliyetler dizisi içinde, uzmanlaşmış bireyler giderek daha küçük bir oran teşkil eder. Sanayi (ya da sanayi sonrası) toplumu, insan kültürü kadar eski olan bir süreçte varılan son noktadır. Bireyler giderek uzmanlaşmak zorunda olduklarından, toplumlar çeşitli faaliyet ve amaçlar için ayrı birimler halinde örgütlenmeyle belirlenme, yani farklılaşma eğilimindedirler. Avcı-toplayıcı toplumlarda ancak birkaç düzine

farklı meslek bulunurken, sanayi toplumlarında bu sayı milyonu geçer. Ancak aşırı uzmanlaşma kimi sakıncalar da içeren bir sorundur. Örneğin, tarımı kahve, kakao ya da çay gibi bir ya da iki nakit karşılıklı ürüne tahsis eden bir bölge, dünya pazarında düşen fiyatlarla nasıl baş edebilecektir?

Merkezîleşme

Üçüncü bir evrimsel süreç, siyasal ve ekonomik kararların birkaç birey ya da kurumun elinde yoğunlaşması, yani merkezîleşmedir. Bu süreç, siyasal, ekonomik ve toplumsal farklılaşmanın artışıyla ilişkilidir. Güçlü bir merkezîleşmiş iktidar –mevcut kaynakları savunma, hatta komşu popülasyonlarınkileri elde etme girişimlerini bir yana bırakacak olursak– farklı faaliyet ve çıkarları uyumlu kılmada yararlı, hatta gereklidir (Lees, 1994).

Siyasal merkezîleşmenin gelişmesi, olasılıkla neolitik devrimden (avcılık ve yabanıl bitki toplayıcılığından bitki ve hayvancıların evcilleştirilmesine geçiş) hemen sonradır. Besin üretimiyle birlikte popülasyonlar büyümüş ve yoğunlaşmış; varlıklarını artan ekonomik uzmanlaşmayla sürdürebilmişlerdir. Bütün bunlar, bilgiyi işleyecek, daha karmaşık üretim ve dağıtım sistemlerini işletecek ve çıkar çatışmaları karşısında kamu düzenini sağlayacak daha merkezî kurumlar gerektiriyordu. Ne var ki, Viking yerleşimlerinin tarihinin de gösterdiği gibi, karar verenlerin –bu vakada vergi ve aşarları toplayanlar– uzun vadeli sonuçları kestirememesi durumunda merkezîleşme vahim sonuçlara yol açabilmektedir.

Bir başka örnek, günümüzde benzeri görülmemiş büyüklükte bir ekolojik felaketle karşı karşıya olan eski Sovyetler Birliği'dir. 1960'ta dünyanın dördüncü en büyük gölü olan Aral Gölü öylesine hızlı bir biçimde kurumaktadır ki, günümüzde özgün boyutunun yarısından daha da küçülmüştür. Bir bilimci, yüzyıl sonuna gelindiğinde buranın dev bir tuz bataklığından başka bir şey olmayacağını öngörmektedir. Önceleri Aral'ı besleyen sular, bazıları 1 300 km. kadar ötede bulunan karmaşık ve uzak sulama sistemlerine yönlendirilmiştir. Çevre tarım sistemlerinden Aral'a akan sular kimyasal gübre ve böcek öldürücülerle kirlenmiştir. Zengin balıkçılık sanayi bitmiştir; bir zamanlar gölün kıyılarında yer alan topluluklar, kıyı çizgisi geriledikçe zor durumda kalmaktadır. Gölün hızla küçülen yüzey alanı, çevre bölgelerde şimdiden daha sıcak ve kurak yaz ve daha düşük kış ısılarına yol açmaktadır. Bu ısı değişiklikleri ve düşen su seviyesi, bölgedeki vaha tarımcılığını sekteye uğratmış ve bölgenin çölleşmesine katkıda bulunmuştur.

Bu ve benzeri pek çok vakada esas suçlu soyutlanmadır; yani uzun vadeli maliyetleri hesap etme yeteneğinden yoksun, yüksek ölçüde merkezîleşmiş bir planlama ve karar alma sistemidir. Tabii bizler soyutlanmaların çevresel olaylar üzerinde etkili olmadığını biliyoruz: Kararlar bürokratik bir hiyerarşi içinde birleşmiştir ve her biri kariyerinde ilerlemek, iş güvenliği ve gündelik hayatta kalma gibi günlük kaygılarla dolu milyonlarca birey tarafından alınıp uygulanmaktadır. Üretkenlik hedeflerine bağlılık, kişinin hataya yatkınlığı ve sorumluluğunu sınırlandırmak veya otorite alanını genişletmek konusundaki bürokratik başarıları görünür kılmak, bireylerin bürokrasi içindeki başarıları açısından hassas bir önemdedir. Bu bağlamda, yaklaşan çevresel ya da toplumsal

ÖRNEK OLAY

Uzun Vadeli Değişime Dair Bir Örnek Olay: Kuzey Atlantik'te Vikingler

Vikinglerin Kuzey Atlantik'teki keşif ve yerleşimlerinin tarihi, nihaî olarak çarpıcı bir uzun vadeli değişim yaratan kısa vadeli uyarlanmalar birikimine bir örnektir. Thomas McGovern ve Norse ya da Viking tarihi üzerinde uzmanlaşmış diğer arkeologlar, Kuzey Atlantik'teki Norse yerleşimlerinin değişik olaylarla dolu tarihini açımlama konusunda çalışmalar yürütmüşlerdi (McGovern, 1980; McGovern vd., 1988). Pek çok adaya İ.S. 790-1000 yılları arasında yerleşildi; bunlar arasında Şetland ve Faroe adaları, İzlanda, Grönland ve olasılıkla Kuzey Amerika'nın doğu kıyıları da bulunmaktaydı. Bu yerleşimlerin oldukça farklı tarihleri vardı; en batıdaki İzlanda ve Grönland, önemli Viking yerleşimlerinin sınırlarını oluşturmaktaydı. 1500'e doğru çöküşe geçen Grönland yerleşimleriyle birkaç yüzyıl sonra nüfusu büyük ölçüde azalan İzlanda, uzun vadeli uyarlanma hakkında fikir edinmemizi sağlar.

Viking yerleşimcileri beraberlerinde yerleşik bir besin edinme sistemi de getirmişlerdi: sığır ve koyun yetiştiriyor, balık avlıyor ve olanaklı olan yerlerde buğday ve arpa yetiştiriyorlardı. Ayrıca, özgür kişilerle köleleri ayırt eden ve hizmetkârlar, kiracılar toprak sahipleri ve beyler arasında sıkı bir ayrım gözeten bir toplumsal ve siyasal hiyerarşi de getirmişlerdi. Yasa gereği, her özgür ve toprak sahibi çiftçi ya da hane, bir beye bağlı olmak zorundaydı. Her kiracı –belirli bir dönem için bir çiftliği işletme sözleşmesi yapmış bir aile– toprak sahibi bir hane reisine bağlıydı. Bütün koloni beylerden oluşan bir seçkin sınıfın ve daha sonraları da, Norveç kralının atadığı yöneticiler ve kilise ileri gelenlerinin yönetimindeydi. Erken yerleşim dönemi oldukça başarılıydı; yerleşimcilerin büyük bölümü özgürdü ve yeterli otlak bulabildiklerinde, koyun ve sığır yetiştirebilecekleri bağımsız mülkler oluşturmaktaydılar. Yerleşimciler süratle zengin deniz yaşamını da besinlerine eklediler. Grönland ve İzlanda yerleşimlerinin nüfusu hızla arttı: her ikisindeki toplam nüfus 60 bine ulaştı.

Bu başarıyı Viking kolonilerinin tedricî dönüşümü izleyecekti. Başlangıçta, her bir yerleşim göre-

sorunlara ilişkin yerel bilgi ya da erken uyarı sinyalleri kolaylıkla göz ardı edilebilmektedir.

Tabakalaşma

Kültürlerin uzun vadeli evriminde bir başka eğilim, bir toplumun kaynak ve güce erişim derecelerine göre farklı gruplar halinde bölünmesi, yani tabakalaşmadır. Karmaşık toplumlarda gruplar, bütünün karar verme süreçlerine erişimden bütünüyle yoksun olabilirler veya toplumun geneline ait kaynaklara erişimleri sınırlı olabilir. Daha önce gördüğümüz üzere, Grönland ve İzlanda'daki Viking yerleşimleri, kiracı çiftçiler karar verme süreçlerinden dışlandıkları ve kilise ve taht tarafından toprağı aşırı işlemeye zorlandıkları için zamanla çökmüşlerdi.

Hiçbir toplumda bütün insanların toplumsal ve ekonomik faaliyetlere katılım konusundaki nüfuzu ya da gücü eşit değildir. Afrika'nın San halkı gibi yalın bir avcı-toplayıcı toplumda dahi, bazı erkekler "başkan" unvanını alır ve daha fazla saygı görürler. Avustralya'da yaşayan bir başka avcı-toplayıcı grup olan Tiwiler arasında, statü eşitsizliği bir erkeğin evlenme şansını etkileyebilmektedir. Yaşlı erkekler

ce özerkti ve hakim hane biçimi, sahip oldukları ve karşılığında vergi ödedikleri otlak ve toprakları işleten özgür aileydi. Başlangıçta yanlarında köleler getirmişlerdi, ancak yerleştikten sonra başka köle getirtilmedi; aile dışı işgücü, hizmetkâr ve kiracılardan sağlanmaktaydı. Zaman geçip yerleşimler büyüdükçe kiliseler kuruldu ve haneler bu sert iklimde otlakların dış sınırlarına doğru yayıldı.

Tedricî toplumsal ve siyasal değişimlerin derin etkileri oldu. İlk elde, özgür çiftçiler vergilerini ödeyebilmek için topraklarını satışa çıkarttıkça, kiracı çiftçilerin sayısı özgür mülk sahiplerine oranla arttı. Böylelikle toprak artan oranlarda dolaylı yönetime tâbi hale geldi. Toprakta çalışanlar, uzun vadeli sonuçlar üzerine düşünmeksizin, olabildiği kadar çok saman üretmek, olabildiği kadar çok koyun ve keçi yetiştirmek zorundaydılar. Aşırı otlatma ve toprak aşınmasına ilişkin bolca kanıt görülmektedir. İkinci olarak, başlangıçtaki küçük beyler önemli miktarlarda toprağı denetim altında tutan ve rakiplerle sık sık savaşan güçlü önderlere dönüştü. 13. yüzyıl ortalarında, toprağın büyük bölümü birkaç ailenin denetimine geçmişti. Kısacası, toprak kullanımı yoğunlaştı. Toplum daha da fazla tabakalaşmıştı; uzman rahipler, savaşçılar, demirciler ve kentli zanaatkârların sayısı artmış, iktidar bey ve piskoposların elinde yoğunlaştıkça karar vericilik daha merkezîleşmişti.

1262-1264'te Grönland ve İzlanda Norveç devletinin doğrudan denetimi altına girdi; artık çoğu topraklar kilise ve tahtın kontrolündeydi. Kilise, yönetmek üzere piskoposlar atıyor, yerleşimlerin boyut ve kaynaklarıyla orantısız anıtsal yapıların inşasını teşvik ediyordu. Vergi ve aşarlar yabancı kökenli görevlilerce toplanıp yönetiliyor ve devlete aktarılıyordu. Yerleşimler gittikçe büyüyen Kuzey Avrupa ekonomik sistemiyle bütünleşmekteydi. Ama ekonomik bütünleşme yerleşimcilerin çoğuna refah getirmedi ve nihaî olarak vahim sonuçlara yol açtı. Toprak aşınması ve deniz kaynaklarının yağmalanması nedeniyle çevresel bozulma zorluklara neden olmaktaydı. Otlakların çoğu kurak kayalıklara dönüştü ve 1500'lere gelindiğinde, Grönland kolonisi yukarıdaki yönetimin talepleri, yağmalanmış kaynak temeli ve sert iklimle baş edemeyerek yok oldu. Grönland bir kez daha, Vikinglerin zamanla sınanmış uyarlanmalarını görmezden geldiği ya da önemsemediği Kuzey Amerika sakinleri Eskimoların elinde kalmıştı. 1600'e gelindiğinde, İzlanda halkının % 94'ü kiracı çiftçiliğe başlamış ve nüfus büyük ölçüde düşmüştü. Koloni hayatta kaldı; ama refah, ancak İzlanda'nın bağımsız ve yerel olarak kendine yeten bir toplum olarak yeniden örgütlendiği 20. yüzyılda geri dönebildi (ayrıca bkz. McGovern vd., 1996).

çok sayıda kadınla evlenebilecek toplumsal itibar ve statüleri ellerinde tutarken, genç erkekler için de eş kıtlığı yaratırlar.

Bu çeşit eşitsizlikler toplumun bazı üyeleri için büyük zorluklara yol açabilmekle birlikte, bu durum bir popülasyonun bir kesiminin tamamını aynı toplumun diğer üyeleri karşısında avantajsız bir konuma düşüren toplumsal-ekonomik tabakalaşmayla aynı değildir. Büyük ölçüde bir kuşaktan diğerine aktarılan bu avantajsız konum, önemli bir zaman süresince nüfusun diğer kesimlerince sistemli bir baskı ya da sömürüyü gündeme getirir. Bu anlamda, tabakalaşmış toplumlarda oluşan gruplaşmalar eşitsizliği süreğenleştirir ve böylesi bir eşitsizliğin bireylerin kişisel güç ya da güçsüzlükleriyle pek az ilişkisi vardır.

Yerleşimin Çekirdekleşmesi

Dünyanın hemen her yerinde tabakalaşma ve merkezîleşme, nüfusların boyut ve yoğunlukları artan yerleşimlerde kümelenmesi eğilimi, yani çekirdekleşmesi ile ilişkilidir. Kentler giderek devlet örgütlü toplumların karakteristiği haline gelmiştir ve insanlık tarihinde görece yakın zaman önce ortaya çıkmışlardır (En fazla 7 bin yıl

önce). Üretimci sistemlerin ve iletişim ağlarının işçi yoğunlaşmalarına bağımlılığının azalması sonucu yer yer değişkenlik göstermekle birlikte, dünya nüfusunun artan ölçülerde kentlerde odaklanmakta ya da kentlere bağımlı hale gelmekte olduğu açıktır. Genel eğilim, tarımsal bölgelerin terk edilerek boyutları sürekli büyüyen kentsel "mega-bölgeler"e göç edilmesidir. İstanbul'un 1964'teki nüfusu 750 bin idi; 2007'de ise 15 milyonun üzerine çıktığı tahmin edilmektedir. Bu sayı, su ve sağlık gibi temel hizmetleri karşılama kapasitesinin çok üzerindedir. Benzer hiper büyüme örneklerine her kıtada rastlanabilmektedir; Kahire, Pekin, Laos, Yeni Delhi ve Mexico City bu duruma birer örnektir.

Bu eğilimler elbette kaçınılmaz değildir. Özellikle iletişim ve üretimle ilgili alanlardaki yeni teknolojik gelişmeler pek çok şeyi çarpıcı biçimde değişikliğe uğratabilir. Dahası bu genel ve uzun vareli evrimsel eğilimler, nedensel anlamda bazı şeylerden bağımsız da değildir. Her şeyden önce, aralarında önemli sistemsel bağlar bulunmaktadır; ikinci olarak da, her birindeki değişiklikler benzer çevresel değişikliklere bir tepki olabilmektedir. Örneğin yoğunlaşma ve uzmanlaşma, işin yeniden örgütlenmesi yoluyla, bozulan bir çevreden daha fazla kaynak sağlamaya yarayabilmektedir. Merkezîleşme de, kaynaklara ya da bunların elde edilebilirliklerine ilişkin bilgi akışında etkinleşme aracılığıyla aynı amaca hizmet edebilir. Ayrıca, tekil popülasyonlar ya da toplumsal sistemlerde görülen eğilim ya da süreçlerle, yerküre genelinde yaygınlaşmış olanlar arasında açık bir ayrım gözetmek durumundayız. Herhangi bir toplum, toprak kullanımını merkezî denetimden çıkartma ya da yoğunluğu azaltma eğiliminde olabileceği gibi, merkezîleştirme ve yoğunlaştırma eğiliminde de olabilir. Viking yerleşimleri burada da yerinde bir örnektir: Birkaç yüzyıllık siyasal ve ekonomik merkezîleşmenin ardından, eğilim oldukça çarpıcı bir tarzda tersine dönmüştü.

Çok sayıda karmaşık toplumun çöküş koşullarını gözden geçiren Joseph Tainter, herhangi bir karmaşık toplum ya da uygarlığın çökmesinin, genelde daha önce yükselmesine yol açan süreçlerin öngörülebilir bir sonucu olduğunu kaydeder (1988). Tainter Batı Roma İmparatorluğu'nun, Mayaların ve kuzeybatı New Mexico'daki Chaco Kanyonu toplumunun çöküşünü ayrıntılı biçimde irdeler. Örnekler, ulaşılan karmaşıklık düzeyi, çevre ve çöküşün ayrıntıları bakımından farklılık gösterse de, aynı genel ilkenin tezahürleri olarak görülebilirler: Karmaşıklığa yapılan yatırımlardaki getirinin azalması (1988, s.187-192). Başka bir deyişle toplumlar, aslî kurumlarını (tapmaklar, kentler, ordu vb.) ayakta tutabilmek için belirli bir noktadan sonra onlardan elde edebileceklerinden fazlasını harcamak durumunda kalır. Diğer bütün yatırım stratejileri gibi, karmaşıklığa yatırım yapmak da sonunda getirilerin azaldığı bir noktaya gelebilir; bu noktadan sonra toplumsal ve siyasal örgütler, sadece statükoyu koruyabilmek için yapılıcak yatırımların gittikçe artmasının yol açacağı sorunlarla karşı karşıya gelirler. "Karmaşık bir toplum bir kere getirilerin en aza indiği evreye girdikten sonra, çöküş, üstesinden gelinemez bir felâketin gerçekleşmesi için yeterli zamanın geçmesinden başka şeye ihtiyacı olmayan matematiksel bir olasılık haline gelecektir" (1988, s.145).

Ama daha önceki istikrar ve esneklik tartışmamızın terimleriyle söyleyecek olursak, karmaşık bir toplumun istikrarı esneklik pahasına

sağlayabildiği bir evreye ulaşabileceğini söyleyebiliriz. Bir bütün olarak insan varoluşu boyunca basitten karmaşığa bütün toplumları ele alırsak, her toplumun tek biçimli ya da pürüzsüzce bu yönde ilerlediğini söylemek kuşkusuz hata olur. Diğer taraftan, karmaşıklığın artmasını ilerleme ya da daha iyi uyarlanmayla eşdeğer görmek de hatalıdır.

Özet

Evrimsel ekoloji besin edinimi sistemlerinden akrabalık sistemlerine ve siyasal ve dinsel yaşama, kültür ve davranışın uyarlanıcı anlamını vurgulayan kuramsal bir yöneliştir. Bu yönelişin iki yönü bulunmaktadır: Evrim kuramı ve organizmalarla çevreleri arasındaki etkileşimi inceleyen ekoloji.

Antropologlar birey ve grupların ekolojik çevrelerine uyarlanış tarzlarıyla ilgilenirler. En yalın anlamıyla uyarlanma, organizmaların kendilerini hayatta kalacak (dolayısıyla üreme başarılarını sürdürecek) ve genetik özelliklerini gelecek kuşaklara aktaracak şekilde ayarlamalarıdır. Uyarlayıcı tepkilerin başarı ya da başarısızlığı ancak uzun vadede ölçülebilir; gözlemlenen herhangi bir davranışın evrimsel sonuçlarını kestirebilmek olanaklı değildir. Diğer birçok tür gibi biz de bazı şeyleri yapmanın yeni yollarını öğrenerek uyum sağlarız. Hiçbir uyarlanma ya da tepki mükemmel bir çözüm olarak görülemez; her biri beraberinde belli maliyet ve riskleri getirir ve mevcut durumdan yararlandığı için bütün uyarlanmalar fırsatçıdır.

İster biyolojik isterse davranışsal olsun, varyasyon uyarlanma sürecinin anahtarını oluşturmaktadır. Değişkenliğin kabulü, seçenekler arasında ayıklama ve karar alma süreçlerine dikkat çeker. İnsanın karar alma ya da sorun çözümleme süreçlerinin doğasını anlayabilmek için, içinde yer aldığı çevreyi anlamamız gereklidir. Çevreler dinamiktir. Ekolog Lawrence Slobodkin (1968) bütün çevrelerin dinamiğinin gerisinde dört değişim örüntüsünün yattığını öne sürmüştür: Her türden çevresel olayın yenilik, sıklık, büyüklük ve süresindeki değişiklikler. En fazla yaşam şansına sahip olan organizma zorunlu olarak çevresine en iyi şekilde uyarlanmış olan değildir; bunu sağlayan daha çok çevreye farklı biçimlerde cevap verme yeteneği, yani esnekliktir.

İnsan toplulukları, farklı çevresel sorunlarla baş edebilmek için çeşitli stratejiler uygularlar. Yine de, davranışlar oldukça öngörülebilir ve gelenekseldir. İnsanlar kararlarını sonuçlarına ilişkin beklentileri doğrultusunda alırlar. Antropologlar, gelecekteki davranışın yönünü ya da bir topluluğun yeni bir olaya nasıl tepki vereceğini kestirmek için, insan karar ya da seçimlerine ilişkin bazı varsayımlara dayanmak durumundadırlar. Geniş çaplı örüntüler ya da süreçler, milyonlarca tekil eylem ya da inancın sonuçlarıdır. Kültürel davranışın tamamı akılcılık ve bireysel çıkar ile açıklanamaz. Ancak, sınırlılıklarına karşın bu tür varsayımlar, mevcut davranışın karşılaştırılabileceği bir davranış beklentisi sundukları için yararlıdır.

Antropologlar, insan popülasyonlarının çevrelerini nasıl etkileyip ondan nasıl etkilendiklerini betimlemek üzere ekosistem –belirli bir ortamda çeşitli hayvan ve bitki türleri arasında enerji ve besin akışı– kavramından yararlanırlar. Doğadaki madde (ya da besin) akışı döngüseldir (yani aynı madde sürekli yeniden kullanılır); enerjiyi ise güneş sağlar. Bir türün yaşadığı bölgeye onun habitatı denir. Bir hayvan türünün nişine (daha geniş kapsamlı uyarlanma stratejisi) bağlılığı görece bağlayıcı olmakla birlikte, insan türü, uyarlanma stratejisini değiştirme ve pek çok nişe uyum sağlama yeteneği açısından eşsizdir. Ne var ki, insanlar hâlâ madde ve enerji akışı kurallarına tâbidirler. Bütün canlılar gibi biz de başka türlere bağımlıyız ve sayı ve faaliyetlerimizi çevreye ve elde edilebilir kaynaklara uyarlamak durumundayız.

Bir ekosistem denge durumunda –bütün bileşenlerinin dengesi– olabileceği gibi, değişim halinde de olabilir. Bir ekosisteme değişikliklere uyarlanma olanağı sağlayan özellikler esneklik (temel unsur ya da ilişkilerini korumakla birlikte değişim geçirebilme yeteneği) ve istikrardır (değişikliklerden sonra denge durumuna dönebilme yeteneği). Bütün ekosistemler değişim yeteneği açısından sınırlıdır; doğal ekosistemler üzerinde en fazla baskıyı genellikle insan faaliyetleri yaratır. Benzer biçimde her yerel çevre, içindeki yaşam biçimlerinden herhangi birini desteklemek konusunda sınırlı bir potansiyele sahiptir. Bir popülasyonun istikrarlılaşma eğilimine girdiği noktaya taşıma kapasitesi denir.

Hem genel çevresel karakteristiklere, hem de yerel bir alandaki çevresel değişkenlere karşı insanlar, özel besin edinme sistemleri geliştirirler. Bu değişkenler elde edilebilir kaynakların nitelik ve niceliği ve aynı kaynaklar için rekabet eden diğer grupların sayısı ile belirlenir. Bir popülasyonun uzun vadeli kaynaklara uyarlanma başarısı, ekolojik sistemini sürdürme yeteneğine bağlı olabilir; bu bakımdan basit toplumlar da teknolojik açıdan ileri toplumlar kadar başarılı olabilmektedir.

Bütün dünyada son derece geniş bir uyarlanma stratejileri yelpazesi kullanılmaktadır, ama bu geniş ölçek içinde kimi ortak örüntüler vardır. Örneğin, besin edinme stratejileri arasında, beş temel örüntü bulunmaktadır: Avcı-toplayıcılık, geçimlik tarım, çobanlık, yoğun tarım ve endüstriyel tarım.

Kültürel değişim ya da evrimde uzun vadede bir dizi karşılıklı ve birbiriyle ilişkili eğilim görürüz. Nüfusları kalabalıklaştıkça ve karmaşıklıkları arttıkça toplumlar, enerji bütçelerinin gittikçe daha büyük kısmını altyapının sürdürülmesine ayırmak zorunda kalırlar; daha büyük nüfusları besleyebilmek için besin üretiminin yoğunlaştırılması gerekir. Toplumlar, yerine getirilen görevler ve girişilen faaliyetler açısından giderek farklılaşır; üretim genelde daha fazla uzmanlaşır; siyasal ve ekonomik güç daha çok merkezîleşir; yerleşim boyutları büyür, nüfus yoğunluğu artar ve toplum daha tabakalaşır (kaynaklara ve iktidara erişim olanakları eşit olmayan gruplara bölünme). Kuzey Atlantik'teki Vikinglerde görüldüğü üzere, karmaşık toplumlar da siyasal ve demografik çöküntüye uğrayarak parçalanabilirler.

İKİNCİ KISIM

Uyarlanma Örüntüleri

İkinci Kısım'da yer alan dört bölüm doğrudan Birinci Kısım'da yer alan temel fikirler üzerine kurulmuştur. Bu kısımda yer alan her bölüm, en azından kısmen, belirli bir nüfusa mensup insanların besin edinme biçimleri, habitatlarının gerekleri, ötekilerle ilişkiler, yerel topluluk örgütlenmelerinin önemli yönleri gibi konularla nasıl başa çıktıklarını gösteren uyarlanma stratejilerini içermektedir. Bölümler özel olarak avcı–toplayıcılık, bahçecilik, çobanlık ve yoğun tarımı kapsamaktadır. Bu bölümler evrimsel bir çerçeve olarak algılanabilecek biçimde düzenlenmiş ve her biri bütün nüfuslar için eşit derecede geçerli sürekli bir uyarlanma sürecinin bir yüzüne örnek oluşturmuştur.

Her bölümde yer alan ayrıntılı örnek çalışmalar, çeşitli uyum sağlama stratejilerini açıklamakta ve etnografik verilerin nasıl kullanıldığını ve toplandığını göstermektedir. Her çalışma kendi benzersiz yönlerini sergilemekle birlikte, hepsinde ortak olarak görülen bazı konular da bulunmaktadır: Bu çerçevede değişimin kaynakları ve içsel çeşitlenmesi, çeşitli faaliyetlerin daha geniş çevresel, toplumsal ve siyasal getirileri açıklanmıştır. Etnografik bulgular hem bunlardaki sürekliliğin ana hatlarını hem de tek tek olaylar arasındaki farkı belirginleştirmektedir. Bunlarla ilgili tartışmalar, bir taraftan olayların küresel bir bağlama oturtulmasını sağlarken, diğer taraftan da bireylerin eylem ve kararlarıyla ortaya çıkan değişimin nasıl kesintisiz bir süreç olduğunu göstermektedir. "Çoban", "köylü" ya da "çiftçi" gibi nitelemeler, bu geniş çeşitlilik için uygun tanımlamalarından başka bir şey değildir.

HALKLARIN DURUMU
Bir Halkın Ölümü: Penan Topraklarında Son

ENERJİNİN ÖRGÜTLENMESİ

TOPLUMSAL ÖRGÜTLENME

YERLEŞİM ÖRÜNTÜLERİ VE HAREKETLİLİK

ESNEKLİK, İSTİKRAR VE DEĞİŞİM

DOBE JU/'HOANSİ'LER
İklim ve Kaynaklar
Yerleşim Örüntüleri
Toplumsal Pratikler ve Grup Bileşimi
Karşılıklılık
Yaşam Kalitesi
Diyet ve Beslenme
Demografi
Bugünkü Dobe Halkı

INUITLER YA DA ESKİMOLAR
Kuzey Kutup Çevresi Ekosistemi
Mevsimlik Göçler
Demografi
Toplumsal İlişkiler
Toprak Hakkı

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

Avcı-Toplayıcılık

İnsanlar ve yakın hominid ataları dört milyon yıldan daha uzun bir süredır dünyada yaşıyorlar. Bu zamanın % 99'undan daha uzun bir süre boyunca yiyecek yetiştirmemişler, hayvan avlayarak ve yurtlarında yetişen yabanıl bitkileri toplayarak yaşamışlardır. Bu uyarlanma genellikle avcı-toplayıcılık olarak adlandırılır. Bu karmaşık beslenme şekli, çok çeşitli bitki türü ve av etini elde etmek için dikkatli bir zamanlama, ayrıntılı bır çevre bılgısi ve yiyecekleri depolama, işleme ve hazırlamada uzmanlık gerektirmektedir. Pek çok örnekte bu durum daha da ılerı gider ve suyun yönlendirilmesi, dallardan yapılmış su bentleri ya da barajların inşa edilmesi ve yeşil alan ve ormanların belli kısımlarının seçilerek yakılması gibi tekniklerle kaynakların etkin bir şekilde yönetılmesini içerir (bkz. Gottesfeld, 1994 - Anderson, 1999).

Arkeolojik bulgular anatomik olarak modern insanın günümüzden 40 bin ile 60 bin yıl öncesine tekabül eden dönemde Avrupa, Asya ve Afrikada ve hemen sonra da Kuzey ve Güney Amerika'da ortaya çıktığını göstermektedir. Modern Homo sapienslerin sonradan nasıl Neandertallerle akraba türlerin yerine geçtiğine dair pek çok kuram olsa da, hemen herkes bunun avcı-toplayıcılık için hayatî olan ge-

Filipinler Palawan'da bir orman kampında Batak yaprak korunağı. (Fotoğraf James Eder)

çim teknolojisinde ortaya çıkan temel kültürel kırılmalardan kaynaklandığı konusunda hemfikir görünmektedir (Jolly ve White, 1995; Tattesal, 1999). Kamplarından, öldürme alanlarından (avların öldürüldüğü ya da parçalandığı yerler) ve taş aletlerinin kalıntılarından elde edilen ipuçlarına göre, modern hominidler avcılık ve toplayıcılıkta muhtemelen farklı gruba ya da takıma mensup pek çok bireyin yardımlaşmasını gerektiren ve şu ana kadar bilinmeyen bir uzmanlık geliştirmişlerdir. Mızrak atıcılar gibi değişik parçalardan oluşan özel aletlerin yanı sıra, kereste, geyik boynuzu ve fildişi kullanarak kesici aletler de ürettiler; zamanla daha dayanıklı barınaklar ve giysiler yaptılar ve –Fransa ve İspanya'daki mağara resimlerinde son derece çarpıcı bir şekilde görüldüğü gibi– sanat icra ettiler. Elimizde, alet yapımında gerekli olan ama çevrelerinde bulamadıkları malzemeleri tedarik etmek üzere uzun mesafe ticaretine giriştiklerine dair bulgular da var. Bu ticaret, geniş alanlara yayılmış yüzlerce yerel grup arasında ortak bir bilgi dağarcığının gelişmesini de kolaylaştırmış olmalı. Kültürel çeşitliliğe dair çarpıcı bir ipucu da, Afrika'da yaşamış ilk insanlar arasında en az sekiz farklı alet yapım geleneğinin tespit edilmiş olmasıdır.

Temel geçim stratejisi olarak avcı-toplayıcılık bugün görece olarak seyrek görülür ve giderek daha da seyrekleşmektedir. Bunun nedeni sadece yerli halkların yeni teknolojilere hızlı bir şekilde uyarlanması değildir; diğer taraftan da bu halkların besin elde etmeleri için elverişli olan topraklar dışarıdan gelenlerin tecavüzüne uğramaktadır. Tarihsel olarak bilinen ve Etnografik Atlas'ta yer almış yaklaşık 860 avcı-toplayıcı topluluk gözden geçirildiğinde, bunların yalnızca 179'unun yakın zamanlara kadar gelebildiği görülmüştür (Ember, 1978, sh.440). Bu 179 topluluktan çok azı bugün varlığını sürdürmektedir ve bunların hiçbiri sanayileşmenin ve pazar ekonomisinin ürünleri ile yakın ilişkiden etkilenmemiştir. Yaşayan avcı-toplayıcılar, "Bir Halkın Ölümü: Penan Topraklarında Son" başlıklı çerçevede (s.120) göreceğimiz gibi, aslında geleneksel uyarlanma biçimlerini sürdürme isteği gösterdikleri her kıtada tehdit edilmektedirler.

Antropologlar, yazdıkları sırada gerçekten üzerinde çalışıyor olmadıkları herhangi bir toplumu tanımlarken etnografik durum olarak bilinen yöntemi kullanırlar. Bu isim sunulan bilginin, verinin toplandığı zamana uygun olduğunu gösterir; araştırılan insanların raporun

okunduğu sırada yaşıyor olup olmadığını tanımlamaz. Ele aldığımız bütün halklar bu gerçek göz önünde bulundurularak anlaşılmalıdır; zira yaşam biçimleri ve teknolojiler bir yıldan diğerine radikal bir şekilde değişebilir.

Bu bölümde avcı-toplayıcı gruptan iki örneği değerlendireceğiz. Birinci örnek Üçüncü Bölüm'de değinilen Dobe Ju/'hoansi ya da !Kung (bazen Basarwa olarak da adlandırılırlar) halkıdır. İlk çalışmaların yapıldığı sıralarda bu insanlar, fındık, sebze ve meyve toplayarak ve güneybatı Afrika'nın yarı kurak ovalarındaki vahşi hayvanları avlayarak yaşıyorlardı. Onlar açısından, "avcı-toplayıcı" terimi kesinlikle uygundur; çünkü bir yandan yüzlerce tür hayvandan ekonomik yarar sağlarken, diğer taraftan da besinlerinin büyük bölümünü bitkilerden karşılıyorlardı. İkinci örnek, Kuzey Kutbu bölgesinin ve kuzeydoğu Kanada'nın yerli nüfusunu oluşturan ve bizim genellikle İnuit ya da "Eskimo" olarak adlandırdığımız insanlardır. Bu insanların çoğu geçimlerini hâlâ (modern teknoloji kullanmak suretiyle) kara ve balık avcılığından sağlamakta, bunu yanısıra petrol alanlarında artan bir şekilde ücretli işçilik de yapmaktadırlar.

Bu modern avcı-toplayıcılarm yaşamları, en azından son zamanlara kadar, belli açılardan ilk prehistorik insanların yaşamlarına benzemekteydi. Bu insanların antropologların bu denli ilgisini çekmesi ve bazı tartışmaların odağında yer almalarının nedeni bu benzerliktir (Wilmsen, 1989a, 1989b; Lee, 1993; Burch ve Ellanna, 1994). Yakın geçmişin ya da bugünün avcı-toplayıcıları beşerî kültürün kimi yönlerinin neden ve nasıl geliştiğini anlamamıza yar-

Şekil 4.1 Günümüzde ve Geçmişte Avcı-Toplayıcı Topluluklar

Afrika	
San (Angola, Botsvana) Namibya, Güney Afrika, Zimbabve)	100,000
Pigmeler (Ba Twa, Ba, Mbuti, Baka, Aka) (Orta Afrika)	200,000
Okiek (Dorrobo) (Kenya, Tanzanya)	40,000
Hadza (Tanzanya)	2,000
Asya	
Kuzey Sibirya Halkları (Yukaghir, Gilyak)	200,000
Ainu (Japonya)	26,000
Penan (Malezya)	20,000
Avustralya	
Tiwi, Murngin, Walbiri, Aranda, Dieri, Wikmunkan	300,000
Güney Amerika	
Amazon (Ache, Siriono, Huaorani, Botocudo, Aweikoma, Ayoreo	2,500
Tierra del Fuego (Alacaluf, Ona, Yaghan)	1,000
Kuzey Amerika	
Inuit (Nunamiut, Copper Eskimo, Netsilik)	100,000
Aleutlar	30,000
Kuzey Kızılderilileri (Kutchin Kaska, Chipaweyan, Montagnais)	50,000
Kuzeybatı Kıyıları (Tlingit Tsimshian, Bella Bella, Kwakiutl, Chinook)	
Kaliforniya (Modoc, Washo, Yuki, Wintu, Yokuts, Seri)	25,000
Toplam	1,146,500

Kaynak: Robert Hitchcock, University of Nebraska, Lincoln.

HALKLARIN DURUMU

Bir Halkın Ölümü: Penan Topraklarında Son

Wade Davis, 20. yüzyılın başında Sarawak, Malezya ve dünyanın en büyük adası olan Borneo'nun ormanlarında 100 bin göçebe avcı-toplayıcı bulunduğunu, günümüze ise bunlardan sadece 7.600'ünün kaldığını, bunların da Penan halkı olduğunu yazar (Davis, 1993, s.24). Borneo'nun % 80'i yoğun ekvatoral yağmur ormanları ile kaplıdır. Bu yağmur ormanları ayakta kalan en eski karasal ekosistemlerdir ve Penanlar burada yaşar. Penanlar pek çok yönden Zaire'nin Mbuti cücelerine (Pigmelere) benzer; beslenmek için ormana bağımlıdırlar ve ormanı karmaşık bir canlı olarak kabul ederler. "Yağmur ormanı ile psikolojik ve kozmolojik olarak özdeşleştikleri ve beslenme ve teknoloji yönünden ormana bağımlı oldukları için Penanlar, biyolojik ilişkileri çok iyi yorumlayabilen yetenekli doğacılardır" (s.25). Bitki bilgilerine ait sınırlı bir liste bile onların yüzün üzerinde meyve ağacını, elli kadar tıbbî bitkiyi, avcılık ve balıkçılıkta kullanılan on sekiz kadar zehir ya da toksin kaynağını tanıyabildiğini göstermektedir. Ama ne yazık ki bugün yaşam biçimleri tehlikededir.

Sarawak Hükümeti ormanlarındaki ağaçların kesilmesine izin verdiğinden beri, testere ve ağaç biçme traktörlerinin sesi Penan topraklarındaki sessizliği bozuyor. Bu tecavüz ilk değil; 1963 ile 1985 yılları arasında da Sarawak ormanlarındaki ağaçların % 30'u kesilmiş, % 60'ının kesilmesi için ise bazı kişilere imtiyazlar tanınmıştı. Peki bu eski ağaçlar nereye gidiyor? Büyük kısmı çimento kalıbı, bir kere kullanılıp atılacak taşıma sandığı ya da gemi döşemesi olarak kullanılmak üzere gemiyle Japonya'ya götürülüyor. Bu imtiyazlar Sarawak Devlet Meclisi üyeleri arasında bir grup yeni zengin yaratmıştır (s.26-27). 1987'de Penanlar ve komşuları Dyaklar bu gidişe karşı örgütlü bir direniş başlattılar. Toplantılar, mitingler düzenleyerek ve ağaçların kesildiği yollara barikatlar kurarak kesimleri bir süreliğine durdurdular. Uluslararası protestolara karşın, hükümet misillemede bulundu ve tutuklamalara girişti. 1988'de, abluka yeniden başladı ve 1990'da tekrarlandı. Bir devlet özel görev gücü, Dyak-Penan bölgesinin yaşamı koruma alanı ilan edilmesini önermiş ama bu öneri şu ana kadar uygulamaya konmamıştır. Sonuç olarak, Penanların kaderi dünyada kamuoyunun ilgisine kalmıştır; bunun bir işe yarayacağı ise pek sanılmamaktadır.

dımcı olabilirler; ancak günümüz avcı-toplayıcılarının "arta kalanlar" ya da "yaşayan fosiller" olmadıklarını unutmamak gerekir. Wilmsen ve diğerlerinin vurguladıkları gibi, her modern toplumun, yazılı kayıtlarında bulunmayan ve önceki toplumlarm nasıl yaşadıklarına ilişkin dolaysız bir bulgu olarak değerlendiremediğimiz uzun ve farklı bir tarihi vardır (1989) ve bu modern toplumlar 20. yüzyılın sorunlarıyla haşır-neşir 20. yüzyıl insanlarından oluşur. Eder'in (1996) Filipinler'deki Batak halkına dayanarak işaret ettiği gibi, avcı-toplayıcılar geçim sistemleri ile yeni teknolojileri birleştirme konusunda oldukça hızlıdırlar. Üzerlerinde otorite sahibi olan devletlerle ve kültürleri kendilerinkinden oldukça farklı olan komşularıyla ticaret yaparlar. Bütün avcı-toplayıcılar kimi zaman yakındaki tarımcılar ve çobanlar için ücretli işçilik yaparak, sanayileşmiş toplumlardan mal satın alıp tüccarlara sa-

tarak ve hatta zaman zaman hükümetlerinden yardım kabul ederek, diğer gruplarla bir mübadelenin içine çekilmektedirler.

Modern avcı-toplayıcılar, özgül çevrelerinde bu eski geçim stratejisinin kendileri için bazı yönlerden hâlâ geçerli olduğu insanlardır. Çoğu avcı-toplayıcının tarih boyunca yiyecek kaynaklarının bolluğu ve güvenilirliği açısından bugün yaşadıkları yerlere kıyaslandığında çok daha elverişli yerlerde yaşamış oldukları gerçeği, nüfuslarının günümüz avcı-toplayıcılarına oranla çok daha yoğun olduğunu ve daha iyi beslendiklerini gösterir. Avcı-toplayıcıların uyguladığı besin edinme yöntemlerinin, akrabalık sistemlerinin, yerleşim örüntülerinin ve diğer kültürel özelliklerin bazılarını incelediğimizde, kendi özel habitatlarındaki yaşamlarını ayakta tutmaya dair sorunların çözümünün bu davranış biçimlerinde saklı olduğunu göreceğiz.

Enerjinin Örgütlenmesi

Avcı-toplayıcılar esas olarak yabanıl bitki ve hayvanlarla geçinirler. Tarımın aksine avcı-toplayıcı ekonomide insanların bağımlı oldukları yaşam biçimlerinin büyümesini ve yeniden üretimini düzenleyecek doğrudan ya da yoğun bir müdahale görülmez. Bu yüzden avcı-toplayıcıların beslenme rejimi diğer gruplarınkinden daha keskin bir biçimde habitat tarafından belirlenmiştir. Aslında bereketli yabanıl kaynaklara herhangi bir Amerikan kentinde de rastlanabilir, ama doğal olarak bu kaynaklar büyük bir nüfusu beslemeye yetecek miktarlarda değildir.

Yerel çevre çeşitlendikçe, o çevre sakinlerinin beslenme rejimine esas olan hammaddeler de çeşitlilik kazanır. Bitkilerin daha bol ve verimli olduğu alanlarda yaşayan insanlar esas olarak sebze, fındık, meyve ve benzeri ürünlere bağımlı olarak yaşarlar. Kalahari'de yaşayan Dobe'ler bu duruma tipik bir örnektir. Bunun aksine, Kuzey Kutbu'nda bitki varlığına nadiren rastlandığı için Eskimolar daha çok et ve balıkla beslenirler. Ancak avcı-toplayıcıların beslenme rejimi, olanaklardaki mevsimsel ve yıllık dalgalanmalardan etkilendiği için epeyce çeşitlilik gösterme eğilimindedir. Avustralya'nın Orta Çöl bölgesindeki avcı-toplayıcılar hakkında yazan Scott Cane, küçük bitki ve böceklerden büyük hayvanlara kadar burada yaşayan insanların mevsimsel beslenme rejiminde yer alan yüzlerce örneği sıraladıktan sonra, kurak aylar süresince yeterli su ve yiyecek sağlamak için gösterdikleri özenli çabaları da anlatır (1996).

Bu, avcı-toplayıcıların besin kaynaklarını yönetmedikleri anlamına gelmez. Kuzey ve Güney Amerika'daki yerli avcı-toplayıcılar, tercih edilen av hayvanlarını besleyen bitki örtüsünün (Lewis ve Ferguson, 1988) ya da tercih edilen yumru köklerin ve çekirdeksiz sulu küçük meyve köklerinin (Gottesfeld, 1994) yetişmesini kolaylaştırmak için orman örtüsünü düzenli olarak yakmaktadırlar. Bu periyodik yakma eylemi yangınlara ya da liman hastalığına yol açma tehlikesi taşısa da, büyük ağaçların altında çalılar oluşmasını engellediği için uzun vadede ormanların sağlığının korunmasında bir araç olabilir.

Hepsi değilse bile pek çok avcı-toplayıcı halk diğer toplumlarla bir mübadele içine girmiştir. Zaire'deki Mbuti Pigmeleri kendi kendilerine yeten avcılar olarak tanımlansalar da, ziyaretçi tüccarlara antilop ve başka av hay-

vanları satarlar; Bantular ve Sudanlı komşularından onların ürettiği tarım ürünleri ve bazı işlenmiş yiyecekler satın alırlar (Milton, 1985). Başka türlü hayatta kalabilecekleri oldukça kuşkuludur (Hart ve Hart, 1986). Dobe halkı Bantu çiftçileri ile ticaret yapar ve onlar için çalışırlar (Wilmsen, 1989a, 1989b). Eskimolar sadece geçim ihtiyaçlarını karşılamak için değil, aynı zamanda bağımlı olmak durumunda kaldıkları sanayileşmiş toplumların çeşitli petrol ürünleri, kar motosikleti, yivli tüfek, konserve gıda ve hatta televizyon ve motorlu araç gibi sayısız ürününü satın almak için de avlanırlar (bkz. örn. Feit, 1994, s.421-440).

Günümüzde toplayıcılığın gelir kaynağı olarak başka bir değişle ticarileşmiş ekonomilerde kullanılmasının ilginç bir örneği Avrupa ve Asya'nın pek çok bölgesinde yapılan salyangoz, mantar ve yermantarı toplayıcılığıdır. Buna ek olarak bazen yabanıl ürünlerin toplanması ile elde edilen gelir sulak veya bataklık ya da ormanlık arazilerin ekonomik değerini de etkileyebilmektedir. Türkiye'de Karadeniz kıyılarında bulunan Karasu bataklığında insanlar ülkenin dört bir yanındaki çiçekçilere satmak için hazırlamak üzere yabani sazları hasat ediyor. Her ne kadar hane başına düşen gelir çok olmasa ve bu aktivite tarım nüfusunun en yoksul kesiminin gelirine ek olarak yapılıyor olsa da toplamda bakıldığında ve balıkçılık ile sağlanan gelirle birleştiğinde, bu aktivite ekonomik dengeyi bataklık alanların drenajı ve aleyhine dengelemekte anlamlı bir fark yaratıyor (Özesmi, 2003).

Antropologların avcı-toplayıcıları özellikle etkileyici bulma nedenlerinden biri de bu insanların bize düşük enerji bütçesiyle nasıl yaşayabileceğini göstermeleridir. Düşük enerji bütçesi hayatta kalmak amacıyla çevreden yeterli kaynak elde etmek için en düşük enerjinin kullanıldığı bir uyarlanma stratejisidir. Biz insanlar çevreden enerji elde etmekte özel bir ustalığa sahip olsak da bunu yapmak için yine çok miktarda enerji harcarız. Örneğin bir çuval patatesi üretirken kullanılacak gübrenin ve asalak yok edici maddelerin imalatı; tohumlayan, gübreleyen, bunları püskürten ve ürünü toplayan makinayı işletecek gücü sağlama; ürünü paketleme ve nakletme ve bunun gibi pek çok iş için hatırı sayılır bir enerji yatırımı gerekir. Diğer hayvanlarla karşılaştırıldığında insanlar, özellikle sanayileşmiş toplumlarda, yüksek enerji bütçesi ile yaşarlar. Avcı-toplayıcılar ise bu kuralın şaşırtıcı istisnalarıdır.

Avcı-toplayıcıların besin elde ederken harcadıkları enerji genellikle kendi kas enerjileridir., besin elde etmek için tarlaları temizlemek, sulama sistemleri yapmak ya da petrol yakıtıyla çalışan makineler kullanmak gibi karmaşık altyapı gerekleriyle karşılaştırıldığında, avcı-toplayıcılar barınak, kapan, hatta bot ve su bentleri yapmak için enerji harcarken daha az bir çabaya gerek duyarlar. Sonuç olarak, avcı-toplayıcılar popülasyonun tek bir birimini beslemek için diğer topluluklardan çok daha az enerji harcamaktadırlar. Avcı-toplayıcılar beslenme, boş zaman kullanımı ve genel fiziksel bakım konularında kendi kendilerini genellikle oldukça iyi desteklediklerı için, sistemlerinin hayli verimli olduğu söylenebilir.

Avcı-toplayıcılar temel kaynaklarını koruma konusunda da uzmandırlar. Enerji giderleri düşük olduğu için ve büyük bir çeşitlilik imkânı sunan bir yiyecek stoğundan yararlanma eğiliminde olduklarından ötürü, avcı-toplayı-

Bu Brezilyalı avcılar protein ihtiyaçlarının çoğunu avcılıkla sağlamakla beraber bahçecilik de yapmaktadır. (Fotoğraf Flora Lu)

cılar kendi kaynaklarının herhangi birine görece sınırlı bir talep gösterirler. Aynı zamanda yaşam tarzları nüfus artışlarını da sınırlıyor gibi görünmektedir; sayıları bağımlı oldukları hayvan ve bitki türlerine oranlı kalma eğilimindedir. Düşük enerji ihtiyacı, geniş kaynak varlığı, kontrollü nüfus gibi birbirine bağlı sonuçlar doğuran bu uyarlanma stratejisi, avcı-toplayıcıların kendi ekosistemlerinin diğer bileşenlerine görece olarak daha az müdahale etmeleri sonucunu doğurur. İnsanlar habitatlarındaki en yetenekli yağmacılar oldukları için besin kaynağı olarak kullandıkları türlerin popülasyonunu da etkilemektedirler. Yine de ekosistemleri göreli bir denge içinde görünmektedir ve kaynakları, en azından diğer ekonomik sistemlerinkilerle karşılaştırıldığında bir tehditle karşı karşıya kalmayabilir. Ancak bu "korumacı" yaklaşım oldukça rastlantısal olup hızlı nüfus artışının yaşandığı dönemlerde ortaya çıkan yeni teknolojilerle kolaylıkla değişmektedir.

Dünyanın pek çok yerinde nüfusta böylesi hızlı bir artışa tarımsal gelişme eşlik etmişti. Bu gelişmeyle, çok sayıda avcı-toplayıcı ıslah edilmiş bitki ve evcilleştirilmiş hayvanlara güvenerek yaşamlarını sürdürebilmek için çoban ya da bahçe tarımcısı oldular. Daha sonra bahçe tarımcıları, sulama sistemi ve toprağı sabanla sürmek gibi yeni tarım teknikleri yoluyla insan nüfusunun daha da artmasına yol açacak biçimde yoğun tarımcılar haline geldiler. Bazı toplumlarda nüfus durağan bir seyir izlerken, birçok toplumun nüfusu, yeni teknolojilerin hayata girmesiyle birlikte arttı. Daha fazla gıda talebi, insanların çabalarını güvenilir mahsul için yoğunlaştırmalarını gerektiriyordu.

Böylece insanlar kanallar açarak, mahsul yetiştirerek, zararlı böcekleri yok ederek çevrelerini yeniden şekillendirmeye başlamış ve

bu süreç içinde ekosistem dengesini korumanın maliyetini yüklenerek kendilerini korumaya çalışmışlardır. Avcı-toplayıcılar kaynaklarını işletmek konusunda da oldukça yeteneklidirler. Nikaragua'da yaşayan Miskito yerlileri kendi bölgelerindeki su kaplumbağalarının tamamen yok olması tehlikesi ile karşı karşıya kalmışlardır. Kaplumbağalar onların temel protein kaynağı olduğu halde, kaplumbağa toplayan şirketlerin ödediği peşin paranın cazibesine kapılarak türlerinin yok olması pahasına deniz hayvanlarını avlamışlardı. Sonunda, Sandinistlerle süren dokuz yıllık savaş ticarî avlanma faaliyetlerini etkilemiş ve böylelikle deniz kaplumbağaları kurtulmuşlardır. Şu anda Miskitolar, söz konusu kaynağı yeniden işletmelerini sağlayacak geleneksel araçlarını kullanabilmek için etkin biçimde kendi deniz alanlarındaki haklarını kazanmaya uğraşmaktadır. Artık Miskito toplulukları ticarî balık avlama faaliyetine ortak değiller ve bu değerli kaynaklarını korumak için avlanmıyorlar (Nietschmann, 1995). Aynı şekilde, 18. yüzyılda yerli Kuzey Amerikalılar kendilerini birdenbire Avrupa kunduz derisi pazarıyla ilişki içinde bulmuş ve böylelikle yüzyıllar boyu yaşamlarını sürdürmelerini sağlayan hayvanı neredeyse yok edene kadar avlamışlardı. Her iki olayda da esas olarak aynı faaliyeti görmekteyiz: Bir zamanlar bir kaynaktan kendi sınırlı pazarları için yararlanan insanlar şimdi sınırsız bir pazara bağlanmışlardır. Kısa süreli kazancın cazibesi ise sık sık kaynağın tüketilmesiyle sonuçlanmaktadır.

Bu örneklerin gösterdiği gibi kendi kaynaklarını bu güne kadar koruyan avcı-toplayıcı halklar, yukarıdaki gibi davranmayıp korumacı bir ahlâkla hareket etmişlerdir ancak yine de bazıları istisna teşkil edebilir (Gottesfeld, 1995). Bu istisnaların nüfuslarını kendi kaynaklarıyla dengeyi sağlamak için kasıtlı biçimde sınırlandırdıkları tabii ki iddia edilemez. Öyle görünüyor ki bu insanların kendileri ile kaynakları arasındaki dengeyi korumalarına olanak sağlıyan birbiriyle ilişkili pek çok etken var. Bu etkenler depolama teknolojilerinin olmaması, bu kaynaktan sağlanan besin maddesi için daha geniş bir pazarın olmaması, fosil yakıt kullanmamaları ve nüfus artışını zorlaştıran diğer çevresel koşulların dayattığı sınırlamalardır. Dobe !Kunglar ve Eskimoları incelediğimizde bu iki toplumda insanların nasıl geçindiklerini ve çeşitli kültürel uygulamaların acımasız çevrelerine uyum sağlamalarına nasıl yardım ettiğini göreceğiz.

Toplumsal Örgütlenme

Avcı-toplayıcılık da dahil olmak üzere hiçbir toplumsal örgütlenme biçimi herhangi bir besin elde etme stratejisinden doğmaz. Avcı-toplayıcıların kendilerini siyasal ve toplumsal olarak örgütleme biçimleri büyük bir çeşitlilik gösterir. Ancak son ve çağdaş avcı-toplayıcılardan çoğunun yaşam alanı görece olarak seyrek ve oldukça farklı kaynaklarıyla daha az çekici habitatlar olma eğiliminde olduğundan, bu çevrelerde yaşayan gruplar belli bazı toplumsal örgütlenme özelliklerini göstermektedirler.

Avcı-toplayıcılar tipik olarak küçük gruplar halinde, birbirlerine akraba ailelerden oluşmuş konak yerlerinde yaşarlar. Konak yerlerinin ve bir bütün olarak toplumun büyüklüğü doğal kaynakların mevcut miktarıyla sınırlıdır. Tarım toplumlarının aksine, avcı-toplayıcılar nüfuslarındaki artışı düzenlemek için

besin üretimini kolaylıkla arttıramazlar. Çok miktarda besin depolayacak teknolojiden yoksun olduklarından, nüfus düzeyleri senenin en kötü mevsimi süresince elde edilebilecek besin düzeyine uygundur. Diğer mevsimlerde besin ne kadar bol olursa olsun, nüfus besin (ve hatta suyun) depolanamadığı mevsimin koşullarıyla sınırlıdır. Günümüz itibarıyla toprakları çok olsa da nüfus yoğunlukları genellikle düşüktür. Bu durum, Kuzey Amerika'nın kuzeybatı kıyısında olduğu gibi besin bolluğunun ve tahminî yiyecek kaynaklarının büyüklüğünün yerleşik nüfus yoğunluklarına izin verdiği çoğu erken toplumlar için geçerli değildir.

Modern avcı-toplayıcıların uyarlanmalarında hayatî etken karşılıklılık kuralıdır. Bu kural, besin maddelerinin ve diğer malların sistematik paylaşımıdır. Besin sağlama işi genellikle ailevî ya da hane içi bir girişim olarak görülür ve görev cinsiyetler arasında dağıtılabilir. Bugüne kadarki çalışmalar erkeği avcı, kadını da toplayıcı olarak tanımlarken, son araştırmalar bu işbölümünün her zaman böyle olmadığını ortaya çıkarmıştır. Örneğin Paraguay'daki Açeler arasında erkekler kadınların yanında hatırı sayılır ölçüde toplayıcılık yaparken (Hill vd., 1984), Filipinler'deki Agta kadınlarının büyük bir bölümü avcılık yapmaktadırlar (Estioko-Griffin ve Griffin, 1981). Avcılık ve toplayıcılık yapan bireyler, toplumsal cinsiyet rollerinin dağılımındaki bu çeşitliliği dikkate almaksızın yiyeceklerini genellikle bütün yerel grupla paylaşırlar. Diğerlerinin yeterli yiyeceği varken birilerinin aç kalması nadir rastlanan bir durumdur ve aç hiç kimse her gün bütün gün boyunca çalışmak zorunda değildir. Aynı şekilde aletler, süs eşyaları ve diğer eşyalar karşılıklı hediye alış-verişinin yarattığı sonsuz döngüde elden ele geçer ve böylelikle maddi eşitsizlik en az düzeyde kalır.

Avcı-toplayıcı takımın bazı üyelerinin diğerlerinden etkin olması olağandır. Erkekler kadınlara göre daha etkin olma eğilimindedir ancak birinin kurumsallaşmış bir iktidara sahip olması –yani birinin diğerleri adına karar alma yetkisine sahip olduğu bir kurumsallığın bulunması– nadiren görülür. Karar verme erki, gruptaki bütün aileler arasında adil olarak dağıtılmıştır. Karşı gelen kişiler olasılıkla oradan ayrılırlar.

Avcı-toplayıcı gruplardaki toplumsal denetim sistemleri aynı zamanda gayrı resmî olma özelliği gösterir. Düzen, yönetsel bir hiyerarşi tarafından uyulması istenen yasalarla değil, tarafların onayıyla ve günlük olarak sağlanır. Yönetime ilişkin kurallar ve yaptırımlar, grubun geleneklerinin, mitoslarının ve dinsel ideolojisinin oluşturduğu bütünün parçalarıdır. Suçun hem tanımı hem de cezası, belirli bir zaman dilimi içinde grubun oybirliğiyle belirlenir. Örneğin bazı Eskimolarda, cinayetle sonlananlar dışındaki anlaşmazlıkları çözmek için başvurulan "atışma şarkıları" vardır (Hoebel, 1954). Anlaşmazlığın tarafı olan kişiler, arkalarında koro vazifesi gören aileleri olmak üzere, şarkı söyleyerek olayı kendi açılarından anlatır, kızgınlıklarını gösterir. Sonuçta kazanan kişi şarkı atışmasını izleyenlerin alkışları ile belirlenir. Kamuoyunun dışında hiçbir mevcut hukuk sistemi kişiyi haklı ya da haksız kılacak bir karar veremez. En önemli şey ise tarafların sorunun halledildiğini hissetmeleridir; böylelikle olağan toplumsal ilişkilerine kaldığı yerden devam edebilirler.

En aşırı durumlarda, avcı-toplayıcı toplumların kurallarını ve toplumsal beklentilerini sü-

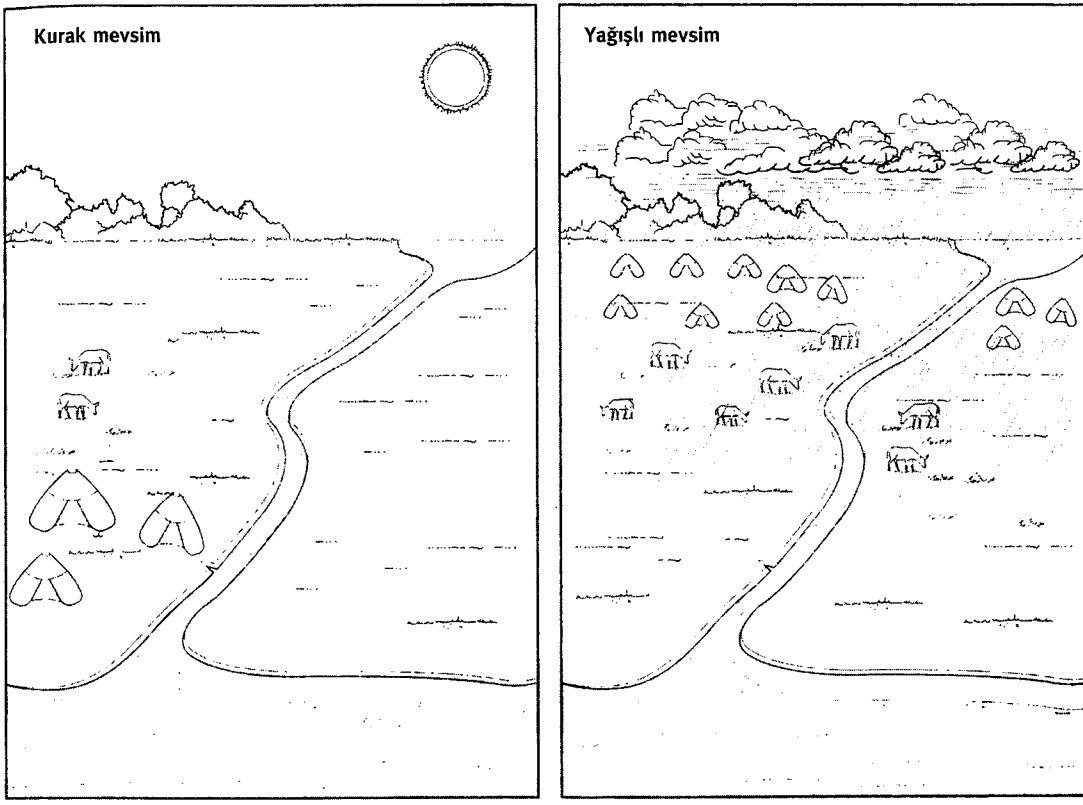
rekli ihlal eden kişiler grup tarafından toplum dışı ilan edilebilirler. Ancak yaygın olarak anlaşmazlık iki taraf arasında olur ve eğer bu anlaşmazlık çözülemezse grup içinde yaşayan kişiler ve aileleri göç eder.

Akıcılık, esneklik ve eşitlik özelliğine sahip bu tür bir toplumsal örgütlenme avcı-toplayıcı yaşam biçiminde hiçbir biçimde kalıtsal değildir. Besin kaynaklarının görece bol ve düzenli olarak elde edilebilir olduğu durumlarda ise, avcı-toplayıcılık büyük yoğunluğa sahip bir nüfusu yönlendiren oldukça örgütlenmiş bir kültürel sistem olabilir. Eski ve Yeni Dünyalardan elde edilen arkeolojik bulgulardan öğrendiğimize göre, geçmişteki bazı avcı-toplayıcı toplumlar (çoğu günümüzün balık avcılığı ile geçinen topluluklarına benzer) statü ve zenginlik bakımından büyük bir eşitsizlik içinde yaşayan yüzlerce üyeye sahip sürekli yerleşimler halinde yaşamışlardır (Price, 1981; Hayden, 1994). Esas olarak hayatını sürekli köylerde geçiren çeşitli Kuzey Amerikalı avcı-toplayıcı gruplar şeflerden ve diğer görevlilerden oluşan bir hiyerarşiye sahipti. Bu gruplarda, kastları ve köleliği de içine alan karmaşık bir işbölümü etrafında tamamen belirlenmiş bir servet ve iktidar dağılımı gözlenmekteydi. İktidar sahipleri başka gruplarla ticaret yapar, savaşları yönetir, kendi iş güçlerini savaşlarda elde ettikleri esirlerle birleştirirlerdi. Bu tür karmaşık avcı-toplayıcı toplumlarda bireyler ve gruplar arası rekabet oldukça fazlaydı ve Hayden'in belirttiği gibi, belirli kaynakların bolluğu, yoğunluğu ve depolanabilir olması ya da bunun siyasal bir güce ve prestije dönüştürülebilir olması birbiriyle yakından ilişkiliydi. Kısacası bu toplumlar gelişmiş tarım toplumlarını andırıyordu.

Yerleşim Örüntüleri ve Hareketlilik

İnsan-çevre etkileşimini inceleyen antropologlar en çok ilgi duydukları konu, insanların coğrafi yayılmalarıdır. Bu insanların işgal ettikleri yerleşimlerin doğası nedir? Hareket etme sıklıkları –eğer varsa– ne derecededir? Kaynakların bir yerden diğerine ve zamana göre gösterdiği çeşitlilik bu kararları nasıl etkilemektedir? Avcı-toplayıcı gruplar günümüzde göçebedirler. Mevsimlik göçleri farklı zamanlarda farklı yerlerden kaynak sağlamaya yöneliktir. Burada da depolama ve taşıma teknolojisinin sınırları önemlidir. Çoğu avcı-toplayıcının kaynakların çeşitliliğiyle kurduğu ilişki, besini insana değil insanı besine götürmek biçimindedir.

Birbirleriyle akraba ailelerin obalarının bir araya gelmesiyle oluşmuş ve belli bir bölgede yaşayan geniş gruplaşmalara takım denir. Bir takımın üyeleri belirli törenler için bu konak yerlerinin (obaların) birinde bir araya gelebilir ya takım sürekli olarak birbirlerinin üyeleriyle evlenen obaların bir araya gelmesi biçiminde oluşmuş olabilir. Takımlar, kaynaklarına bağlı olarak bileşme, yayılma ve daralmalarını ayarlamak konusunda son derece esnektirler. Belli kaynaklar yayıldığında takımın üyeleri de yayılır. Av hayvanları bir noktada toplandığında ya büyük ve sürekli bir su kaynağından başka su kaynağı bulamadıklarında ise konak yeri grupları bu kaynakları ortaklaşa kullanmak üzere yeniden bir araya gelir. Toplumsal alışkanlıklar da takımların esnekliğinde rol oynar. Gruplar, aile ziyareti, akrabalarını ağırlaması, anlaşamadıkları takımlardan ayrılma, insan sıkıntısı çeken takımlara katılma ya da kaynak veya iştirakçi fazlası olan takımlardan ayrılma

Şekil 4-2. Bu çizim avcı-toplayıcıların uyarlanmalarının temel özelliklerini göstermektedir. Topluluklar çok çeşitli, genellikle binlerce tür yabani yiyecek kaynağından faydalanır ve bunu yapabilmek için sık sık yaz kuraklığı ve kış yağmurları doğrultusunda yer değiştirirler. Nufus kurak mevsimde su kaynaklarının etrafında yoğunlaşırken yağmurlu dönemlerde daha küçük gruplar halinde geniş bir çevreye yayılır. Av ve bitkisel yiyecek kaynaklarının elverişliliği değişken olduğu için diyetler mevsimlere bağlı olarak keskin değişiklikler gösterebilir. Kaynak: Lech Lozny.

gibi nedenlerle sürekli olarak yenilenirler. Avcı-toplayıcılar arazi kullanımında genel olarak toprağa bağlı bir sisteme uyarlar; yani kendilerini, dışarlıklıların erişimlerinin sınırlı olduğu ve belli bir yerel grubun sahip bulunduğu belirli bir kaynak mıntıkasıyla özdeşleştirirler (Gottesfield, 1994). Burada değişkenliğin ana kaynağı, toprağın meşru sahiplerinin kendi topraklarını güç kullanarak savunmak için gösterecekleri faallik ve istek derecesidir.

Daha yerleşik örüntülerde de görülebileceği gibi, çağdaş avcı-toplayıcıların çoğu mevsimlik besin kaynaklarını izleyebilmek için hareket etmeyi tercih ederler. Amerika'nın kuzeybatı kıyısında yaşayan Kwakiutllar, Güney Kaliforniya'da yaşayan Çumaşlar, Japonya'daki Ainular ve Andamanlılar, mensuplarının büyük ve yerleşik köylerde yaşadığı avcı-toplayıcı gruplardır. Bu gibi durumlarda esas etken çok miktarda istikrarlı ve depo-

lanabilir kaynağın elde edilebilirliği gibi görünmektedir. Daha da önemlisi buralar, bol ve öngörülebilir miktarlarda balık ve kabuklu deniz hayvanı barındıran çevrelerdir. Yine de, yerleşikliğin avcı-toplayıcılık ya da çiftçilik ile ilişkisini genelleştirmek için acele edilmemelidir.

Esneklik, İstikrar ve Değişim

Uyarlanma örüntüleri içinde avcı-toplayıcılar ekosistemlerinin esnekliğine en az müdahale edenlerdir. Etkileşim ve mübadele içindeyken aileler (ve özellikle gruplar) arasında bağımlılık ilişkisi en az düzeydedir. Bu insanlar çevrelerine bereketli yerel kaynaklarından yararlanarak uyarlar. Bunun karşı ucunda ise, bizim gibi çevreyi kontrol etmek için değişen koşullara bakmaksızın geniş bir kimyasal ve mekanik stratejiler dizisi kullanan toplumlar bulunmaktadır.

Avcı-toplayıcıların hayatta kalma stratejilerini sürdürebilmeleri, çevresel sorunların bir gruptan diğerine aktarılabilmesine bağlıdır. Bazı gruplar başarılı olur bazıları da kaybeder. Yine de bu stratejinin, insanların dünyada baskın tür haline gelmesini sağlayan bir besin elde etme stratejisi olduğu açıktır. Bu uyarlanma biçiminin teknolojik olarak çok daha gelişmiş bir besin elde etme sistemi ile doğrudan rekabet içine girdiği bir durumu burada belirtmek ilginç olacaktır. Üçüncü Bölüm'de gördüğümüz gibi Norveç'teki Vikingler 10. yüzyılda Grönland'a yerleşmişler ve varlıklarını çiftçilik, fok avcılığı ve Balıkcılık ekonomisine dayanan koloniler yoluyla sürdürmüşlerdir. Ancak korktukları ve küçümsedikleri yerli Eskimoların kullandığı avlanma yöntemlerini benimsemediler. Viking uygulamaları Grönland'daki çevreyle uyumlu değildi ve yerleşimciler kendilerini beslemek için aslında yeterince bol olan yiyecekleri korumakta başarılı olamadılar. Sonuçta koloniler ortadan kalktı ve Grönland bir kez daha sadece Eskimolara ait bir ülke olarak kaldı (McGovern, 1980; McGovern vd., 1996).

Yerli avcı-toplayıcılarm uyarlanma startejilerinin, Grönland'a götürülen Avrupa teknolojisinden üstün olması münferit bir örnek değildir. 1846'da Sir John Franklin ve bütün keşif grubu (iki gemi, 200 adam), muhtemelen Eskimoların besin elde etme tekniklerini kullanamadıkları için Netsilik Eskimo bölgesinin göbeğinde açlıktan öldüler (Cyriax, 1939). Burke ve Wills keşif grupları 1861'de Avustralya'yı güneyden kuzeye aşıp geri dönme girişiminde bulundu; sadece bir kâşif dışında hepsi, avlanmayı reddettikleri ya da çok geç olmadan Aborijinlerden yardım istemedikleri için açlıktan öldü (Moorehead, 1963).

Şimdi de üzerinde durduğumuz noktaları temsil eden iki avcı-toplayıcı grubu inceleyelim. Ancak bu insanların her yerde maruz kaldığı hızlı değişimle ilgili uyarıyı akılda tutmak gerekmektedir. İnceleyeceğimiz iki toplumdan birisi Dobe Ju/'hoansiler ya da güneybatı Afrika'nın !Kungları, diğeri ise Alaska'da ve kuzeydoğu Kanada'da yaşayan İnuitlerdir (ya da hâlâ genel olarak anıldığı gibi Eskimolar).

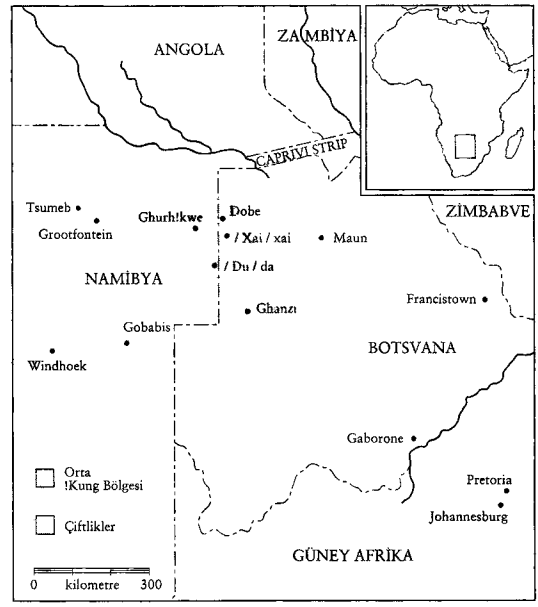
Dobe Ju/'Hoansi'ler

Ju/'hoansiler, toplu olarak San adıyla anılan ve kültürel olarak birbirleriyle ilişkili beş güney Afrikalı gruptan biridir. Sanların gizemli bir tarihi vardır.[1] Bilimsel bir tahmine göre San-

1 Son zamanlara kadar, 17. yüzyılda Güney Afrika'ya yerleşen Hollandalılar tarafından kendilerine verilen *Bushmen* (Çalı Adamları) adıyla biliniyorlardı. Fakat Afrika-

lar, bir zamanlar güney Afrika'nın büyük bölümünü işgal etmişler ancak Bantular ve Avrupalı istilacıların başarılı saldırılarıyla buralardan çıkarılmışlardır. Öldürülmeyenler ya da istilacı topluma dahil olanlar yavaş yavaş Kalahari Çölü'nün kurak arazilerine ve Botswana, Namibya ve Angola'yı çevreleyen araziye gitmeye zorlanmışlardı. Halen Kalahari ve çevresinde yaşamakta olan tahminen 50 bin San'ın çoğu farklı kültürel kimliklerini koruyor olsa da, yavaş yavaş çevredeki tarımcı, endüstriyel ve çoban toplulukların içine çekilmektedir.

Kalahari'nin kuzey kıyısındaki Dobe topraklarında yaşayan yüzlerce Ju/'hoansi San ise bir istisnadır. Dobe Ju/'hoansilerin 1920'lerden beri Bantular ve Avrupalılarla ilişki içinde olmalarına, Bantu çobanlarıyla su kaynaklarını paylaşmalarına ve hatta kimi zaman Bantular için çalışmalarına karşın, çağdaş antropologlar tarafından ilk kez incelendiklerinde, % 70'in üzerinde bir çoğunluğun hâlâ kendine yeterli avcı-toplayıcı olduğu görülmüştü. Yaşam biçimleri dramatik bir şekilde değiştiği için, başlangıcından bugüne yaşamlarındaki bütün değişimi anlatacağız. 1960'ların ortalarında, Richard B. Lee onlarla birlikte yaşadığı sıralarda, tarıma, hayvan sürülerine ya da ateşli silahlara henüz hiç ilgi duymuyorlardı. Ne vergi ödüyor ne de Botswana hükümetinden (çiçek hastalığı aşılaması hariç) herhangi bir yardım kabul ediyorlardı. Komşu Bantu çobanlarıyla ticaret yapıyorlar ama nadiren onlar için çalışıyorlardı. Dolayısıyla, Dobe Ju/'hoansiler yalıtılmış olmasalar da esasen hiç kimsenin yaşamak istemediği topraklara yerleştikleri için son zamanlara kadar büyük ölçüde bağımsız kaldılar.

!Kung toprakları.

1992'ye kadar, beyazların idaresindeki Güney Afrika, Angola ve şimdi yeni bir bağımsız devlet olan Namibya arasındaki uluslararası iktidar mücadelesinin ortasında kalmışlardı. Sonuç olarak, Ju/'hoansilerin geleneksel hareket özgürlüğü 1970'lerin başından itibaren şiddetle daralmıştır. Yaşadıkları toprakların bir kısmı hâlâ demir tellerden kocaman bir çitle bölünmüş haldedir. Çoğu Ju/'hoansi Güney Afrika ordusunda gözcü olarak çalıştırılmış ve tümü –gönüllü olsun veya olmasın– bir zamanların bu uzak topraklarını dönüştürme sü-

lı bilimciler, Cape Hottentot lehçesinde 'asıl yerleşimciler' anlamına gelen San terimini kullanmayı tercih ediyorlar. Burada tanımlanan toplum sık sık !Kung'lar şeklinde ifade edilirdi; 1962'den beri üzerlerinde çalışan Richard Lee kendilerine ne demek istiyorlarsa öyle adlandırılmaları gerektiğini savunmaktadır. Bu ad ise Dobe Ju/'hoansidir. İşleri biraz daha karıştırsa da Botswana hükümetinin tercih ettiği kullanım da Basarwa'dır.

!Kung'lar son derece hareketlidir. Kulübelerini 2-3 saat içinde inşa edip dakikalar içinde terkedebilirler. (Fotoğraf M. Shostak/Anthrophoto)

recine dahil edilmişlerdir. Konumları hızla değişmektedir ve pek muhtemeldir ki bildiğimiz hayatları pek yakın bir gelecekte öncekinden çok farklı bir biçim alacaktır. Richard Lee'nin söylediği gibi, 1980 ve 90'larda Ju/'hoansi'ler üzerinde çalışanlar, Lee'nin 1965'te bulduğu ve betimlediği toplumu tasavvur etmekte zorlandılar ve dolayısıyla Lee'nin tanık olduğu şeyleri yanlış yorumladığı sonucuna vardılar (1993). Burada, Lee'nin onlarla ilk karşılaştığında tanık olduğu yaşam biçimleri hakkında anlattıklarından başlayacağız ve hem bu ilk betimlemelere, hem de son durumlarına değineceğiz.

İklim ve Kaynaklar

Dobe bölgesinin insanlar için kuş uçmaz-kervan geçmez bir çevre olması, Ju/'hoansi'leri kendi kurdukları ilişkiler dışında her türlü istiladan ve asimilasyondan korumuştur. Dobe, güneyde Kalahari Çölü, kuzeyde ise büyük ölçüde tarımcı ve çobanların yerleştiği bereketli topraklar arasında kalan bir bölgedir. Bölge, yer yer seyrek ağaçlar ve çayırlarla kaplı, suyun sürekli bulunabileceği çok az sayıda kuyunun bulunduğu yarı kurak bir savandır. Hava sıcaklığı kış gecelerinde donma noktasının altında seyrederken yazın gölgede 37 °C (100 °F) olur. Yağış sıcaklıktan daha değişkendir. Yılın ilk altı ayı tamamen kurak, diğer altı ayı ise şiddetli yağmurlarla geçer. Dahası, yağış yıldan yıla da değişim gösterir. Örneğin 1967-1968 yıllarında bölgede gerçekleşen yağış, 1963-1964 yıllarındaki yağış miktarından % 250 oranında fazla idi (Yellen ve Lee, 1976). Topraktaki kumluluk oranının yanı sıra yağıştaki bu değişim tarımı imkânsız kılar. Bölge avcılık için de uygun değildir, çünkü bitki örtüsü seyrek olduğundan kalabalık göçebe hayvan sürülerini besleyemez.[2]

2 1960'ların ortasında nüfusları 379'si sabit yerleşimci ve 87'si mevsimlik konuk olmak üzere 466 idi (Lee, 1968, s.30). Bu tartışmada, ağırlıklı olarak Richard B. Lee ve Irven Devore'un öncü çalışmasına ve Harvard çalışma grubunda yer alan diğer araştırmacıların, birçoğu Lee

Ancak Ju/'hoansi'ler geniş bir çeşitlilik yelpazesi içeren kaynakları kullandıkları için bu ülkede geçinmeyi başarırlar. İklimdeki aşırı değişmelere karşın, Dobe yaklaşık 500 tür bitki ve hayvan barındırır. Dobe Ju/'hoansi'ler bu kaynaklardan yaklaşık 150 bitkiyi ve yine yaklaşık 100 hayvanı kullanır ve aşağı yukarı 100 tür bitkiyi ve 50 tür hayvanı da yerler (Yellen ve Lee, 1976). Ağırlıklı olarak mongongo ağaçlarından elde edilen yabanî fındık, böğürtlen, kavun ve daha başka meyveleri toplarlar; toprağa kök ve yumru kök dikerler; mevsiminde bal toplarlar ve düğmeli Afrika domuzundan kuduya, leopar kara kaplumbağasından yabanî tavşana, beç tavuğuna ve kaya pitonlarına kadar her şeyi avlarlar. Antilop ve kudu gibi daha büyük hayvanları zehirli oklarla vururlar. Daha küçük hayvanları köpeklerle avlar ya da gelişmiş kapanları sayesinde hayvanları tuzağa düşürürler. Koşamayacak kadar genç hayvanları ise doğrudan kendileri kovalayarak yakalarlar. Dobe Ju/'hoansiler bu yiyeceklerden bazılarını diğerlerine tercih etseler de, geniş bir çeşitlilik içeren kaynakları kullanma yetenekleri sayesinde nadiren yiyeceksiz kalırlar.

Diğer ihtiyaçlarının çoğunu bölgedeki kaynaklardan kolaylıkla sağlarlar. Kulübelerini yörede bulunan dal ve otlardan yaparlar. Halen kolaylıkla temin edebildikleri devekuşu yumurtası kabuklarını su kabı olarak kullanırlar. Bir saat içinde ağaçtan yontulan kazma sopası aylarca işe yarar. Yapımı birkaç gün süren ok yay ve sadağı yıllarca kullanılır. Devekuşu yumurtası kabuğundan kolye, ayakla çalınan klavye, oymalı pipo ve çocuk oyuncağı gibi lüks tüketim ürünleri de yine el altındaki malzemelerden yapılır. Aslında, Ju/'hoansi'lerin değiş tokuş yoluyla diğer gruplardan elde ettikleri bir tek önemli ürün vardır: alet yapımında kullandıkları demir. Ancak bu konuda bile belli bir özgürlükleri vardır; ok ucu yapmak için, Botswana Veteriner İstasyonu'nun çitlerinden aldıkları metal parçalarını kullanırlar.

Sınırlı ihtiyaçları ve bunları karşılamak konusunda son derece becerikli olan Dobe Ju/'hoansi'ler besin ve hammadde elde etmek konusunda biraz zorluk çekmektedirler. Su miktarındaki sıkıntı temel sorundur ve bu Dobe Ju/'hoansi'lerin göçebe olmalarında önemli bir rol oynar.

Yerleşim Örüntüleri

Kalahari'de suyun elde edilmesi yağışa bağlı olduğundan, insanların yerleşim örüntülerini de yine yağış tayin eder. Hazirandan eylüle kadar süren kurak mevsimde Ju/'hoansi'ler sayısı yirmi ile kırk kişi arasında değişen gruplar halinde eldeki tek su kaynağı olan sürekli su kuyularının çevresindeki nispeten geniş konak yerlerinde toplanırlar (Yellen ve Lee, 1976). Bu dönemde, konak yerlerine bir günlük yürüme mesafesinde (yaklaşık altı mil yarıçapında) bulunabilen köklere ve yumru köklere bel bağlarlar. Serin ve açık hava yürüyüş ve avlanmaya uygun koşullar sunar ve kadınların oluşturduğu küçük gruplar fındık toplamak düzenli olarak için mongongo ormanlarına yürürler. Ancak Ağustosa kadar çevrede tercih edilen bu yi-

ve Devore'un derlediği *Kalahari Hunter-gatherers* (Kalahari Avcı-Toplayıcıları) (1976) başlıklı kitapta toplanmış olan daha yeni yazılarına dayanacağız. Aynı zamanda Lee'nin "Dobe ju/'hoansi" (1993) başlıklı monografisini ve Wilmsen'in (1989a) kitabını kullanmaktayız. Bunun dışında M. Shostak'ın *Nisa: The Life and Words of a Kuang Women* (2000) ve Lee ve Daley'den (2000) yararlandık.

yeceğin çoğunu yiyip bitirirler ve yükselen hava sıcaklığı avlanmayı ve öküz arabalarıyla gerçekleştirilen uzun yolculukları zorlaştırır. Bu dönemlerde Ju/'hoansi'ler sakız, daha büyük ve acı kökler ve karpuz gibi daha az rağbet gören yiyeceklere dönerler.

Ancak bu çetin dönem uzun sürmez. Ekimde yağmurlar başlar, içi boş ağaçları ve etraftaki gölcükleri taze su ile doldurur ve susuzluktan kavrulmuş araziyi yeniden yoğun bir bitki örtüsüyle kaplı ve hayvanların yaşayabileceği verimli bir yeşilliğe çevirir. Bu, bolluk mevsimidir. Bu dönemde Ju/'hoansi'ler iki ya da dört ailelik gruplar halinde, yeni meyvelerden, karpuz, böğürtlen ve lifli sebze ürünlerinden ve yağmuru izleyerek gelen yeni kuş ve hayvan kuşaklarından yararlanmak üzere bütün alana yayılırlar. Yedi-sekiz ay boyunca her bir durakta ortalama üç gün kalmak suretiyle konak konak dolaşırlar ve düzenli aralıklarla su kuyularına dönerler. Bu, gölcüklerdeki suların kurumaya başladığı Nisan ayında da devam eder. İç bölgelere dağılmış gezgin gruplar Mayıs ayında yeni gruplar kurmak üzere sürekli su kuyularının başına dönerler ve döngü yeniden başlar (Yellen ve Lee, 1976).

Bunun ardından Dobe Ju/'hoansi'ler son derecede hareketli hale gelirler. Bu yüzden eşyaları kolay taşınabilir ve geride bırakılabilir niteliktedir. Hatta evleri bile bu kategoriye girer. Bir grup konak yerini düzenlerken, her kadın kendi çekirdek ailesi için iki-üç saat içinde uzunluğu ve çapı muhtemelen 1.5 metre kadar olan küçük bir kulübe kurar. Kulübeler konak yeri etkinliklerinin icra edildiği açık alan çevresinde sıralanır. Kulübelerde çok az şey yapılır. Aslında, şekerleme yapan ya da fırtınadan korunmak için sığınan kişiler dışında kulübede birini bulmak pek mümkün değildir (Draper, 1976). Bir kulübe sadece ardiye işlevi görür ve bir ailenin konak yeri içindeki ikametgâhını işaret eder. Konak yeri dağıtıldığında, çok küçük bir enerji ve malzeme yatırımı yapılmış olan kulübeler de terkedilir. Ju/'hoansi kabilesinin her bir üyesi, yükünü deri saplı bir çift hurca koyarak birkaç dakika içinde yola çıkmaya hazır hale gelebilir (Lee, 1993, s.43).

Toplumsal Pratikler ve Grup Bileşimi

Dobe Ju/'hoansi'ler toplu halde yaşamayı seven insanlardır; zamanlarının üçte birini diğer konak yerlerini ziyaret ederek, üçte birini de konuk ağırlayarak geçirirler (Lee'nin ilk ziyaretinde incelediği konak yerindeki kişi sayısı bir ayda yirmi üç ile kırk kişi arasında değişiyordu). Bu bir arada yaşama geleneği ile ulaşılabilir kaynaklardaki değişim Ju/'hoansi'leri sürekli hareket halinde tutar. Bu iki etken birbirinden bağımsız düşünülmemelidir. Aslında ziyaret etme alışkanlığı muhtemelen, konak yerlerinin nüfusunu yerel kaynaklara göre ayarlama zorunluluğundan kaynaklanan bir davranıştır. Bu durum, av hayvanları ve dağınık yerel grupların ilgili oldukları diğer konular hakkında bilgi alışverişini de kolaylaştırır. Lorna Marshall (1961, 1965) ve Richard Lee (1993), Ju/'hoansi konak yerlerinde geceleri yerliler ile konuklarının yağış durumu, su kuyuları, olgunlaşmış sebze ve meyveler ve keçiyolları hakkında birbirlerini bilgilendirdikleri sohbetler sırasında çıkardıkları ünsüzlerden oluşan anlamsız sesleri tanımlamışlardır.

Ju/'hoansi toplumsal gelenekleri, kısa süreli ziyaretlerin yanısıra, çok daha uzun süren konaklamaları da mümkün kılmaktadır. Örneğin

bir çift evlendiğinde, damat gelin hizmeti gereği belirsiz bir süre için eşinin konak yerine taşınır ve hatta ailesi ya da soydaşlarını da beraberinde getirebilir. Genellikle üçüncü çocuklarının doğumuna kadar eşinin ailesi ile kalır; bu da yaklaşık on yılı kapsar. Bu andan itibaren artık doğduğu gruba dönebilir (eşinin akrabalarını da yanında götürebilir), bulunduğu yerde kalabilir ya da erkek kardeşlerinden birinin gelin hizmeti yaptığı konak yerine ya da eşinin soydaşlarının yerleşmiş oldukları yere taşınabilir. Gelin hizmeti, muhtemelen dokuz on yaşlarında evlenen çocuk yaştaki gelinleri evlerinde biraz daha uzun süre tutabilmek için geliştirilmiş bir yol olmalıdır (Lee, 1993, s.66). Bugün insanlar daha geç evlendikleri için bu hizmet de değişmektedir.

Bu yer değiştirmeler gelin hizmeti ile sınırlı değildir. Herhangi bir Ju/'hoansi ailesi kendi gruplarından ayrılabilir ve akrabalarının bulunduğu başka bir grubun yanına taşınabilir. Akrabalık çok geniş bir şekilde yorumlanır. Ju/'hoansi'ler aynı adı ve adresi taşıyan kişilerle onların tüm hısımlarını akrabalık terimleriyle tanımlarlar. Ju/'hoansi'ler arasında kullanılan isimler sınırlı olduğundan bir kişi hiçbir akrabasının bulunmadığı bir konak yerinde bile bir isimdaş bulabilir ve orada memnuniyetle karşılanabilir. Dolayısıyla Ju/'hoansi'ler yerleşme konusunda oldukça geniş bir seçim özgürlüğüne sahiptir. Lee (1968) her yıl nüfusun yaklaşık üçte birinin bir gruptan diğerine kaydığını tahmin etmektedir.

Grup bileşimindeki kısa ziyaret döngüsüne benzer bu gibi değişimler Ju/'hoansi'lerin nüfuslarını yerel kaynaklara göre şekillendirmelerine yardımcı olur. Grupların yapısındaki bu esneklik tartışmaların ciddi kavgalara dönüşmesini engellemeye de yardım eder. Ju/'hoansi'ler herkeste zehirli oklar bulunduğunun ve daha önce çıkan kavgaların ölümle sonuçlanmış olduğunun kesinlikle farkındadırlar. Böylesi bir sonuçtan kaçınmak için, iyi geçinemeyen aileler birbirlerinden ayrılır ve biri ya da her ikisi birden farklı grupların yanına taşınır.

Karşılıklılık

Ju/'hoansi'lerin "sadece aslanlar yanlız yer" diye bir özdeyişleri vardır. İnsanı hayvanlardan ayıran özelliklerden birinin de paylaşma ve değiş tokuş olduğunu söylerler. Bütün insanlar sürekli bir paylaşım içindedir; ama Ju/'hoansi'lerin mal dağıtım sistemleri sürekli olarak hediye verme ve alma davranışı üzerine kurulmuştur. Karşılıklılık ya da *hxaro* hem ekonomilerinin hem de toplumsal yaşamlarının temelini oluşturur (Lee, 1993). Yetişkinler geniş bir alanda avcı-toplayıcılık yaptıkları için *hxaro* günde bir kere yapılır. Tek başlarına ya da çift olarak avlandıklarında, tüm konak yeri halkıyla paylaşabilecekleri kadar çok ve çeşitli yiyecek bulabilirler.

Bu sistemdeki diğerkâmlık olgusunu abartılı bir şekilde romantize etmek çok kolaydır. Besinlerin uygun bir biçimde dağıtımı Ju/'hoansi'ler arasında genel bir tartışmanın nedenidir. Günün hasılatının bölünmesi çok çeşitli etkenlere bağlıdır. Birinin büyük bir hayvan avlamış olması gibi kimi durumlarda dağıtımın nasıl yapılacağı bellidir. Sahip (hayvanı öldürmüş olsun ya da olmasın öldürücü okun sahibi olan kişi) grubun büyüklüğüne göre eti parçalara böler. Payına düşen eti alan kişi bunu parçalayarak akraba ve arkadaşları arasında pay eder, payını alanlar aynı biçimde akra-

balarına birer parça verir ve bu paylaşım herkes yiyebilene kadar sürer gider.

Payın büyüklüğü ve dağıtımı dağıtanın takdirine kalmış olsa da, Ju/'hoansi'ler ailelerinin ihtiyaçlarını karşılamaya ve geçmişteki cömertliklerin karşılığını vermeye özen gösterirler. Daha küçük hayvanlar ve sebzeler ise daha düzensiz dağıtılır. Bir aile yakında oturan bir kişiyi ateşlerinin yanında oturmaya davet edebilir, çocuklarını çiğ ya da pişmiş sebze armağanları ile komşuya gönderebilir ya da komşularını ziyarete giderken onlara etin yağlı parçalarından ve topladığı fındıktan götürebilir. Dolayısıyla, her ailenin akşam yemeği aile üyelerinin topladığı ve onlara verilen yiyeceklerin bir araya gelmesinden oluşur. Besin değiştokuşu, her ailenin ihtiyaç duyduğunda karşılığını alabileceği iyi niyet ve sorumluluğu sürdürmesine olanak tanıyan etkin bir sistemdir.

Günlük yaşamda kullanılan mamuller de benzer biçimde el değiştirir. Bir kişi hediye olarak bir ok ya da dans çıngırağı aldığında bunu birkaç ay elinde tuttuktan sonra, gelecekte eşit değerde başka bir hediye alma beklentisiyle bir başkasına verir. Yiyecek söz konusu olduğunda ise, hediyeyi veren kişi anında bir karşılık beklemediği gibi, bu hediyeye karşılık gelecek hediyeyi hesaplayan ya da alınan hediyenin karşılığını vermeyi garanti eden bir sistemleri de yoktur. Ju/'hoansi'ler pazarlık etmeyi ve doğrudan değiş tokuşu şerefsizlik olarak görürler ve Bantu'larla ticaret yapmalarına rağmen hiçbir zaman kendi aralarında ticaret yapmazlar. Besin paylaşma ve hediye verme işi, tüm Ju/'hoansi'ler tarafından anlaşılan ve kabul gören karşılıklılık normunu esas alır; "Biz nesnelerle değil, insanlarla ticaret yapar*ız*" derler.

Yaşam Kalitesi

Şu ana kadar Ju/'hoansilerin yaşam tarzlarını kısaca anlattık. Lee ve meslektaşları bu insanları incelemeye başlayana kadar, Ju/'hoansilerin (aslında tüm avcı-toplayıcıların) sürekli bir yaşam mücadelesi verdikleri, gün be gün açlık ve yetersiz beslenme ile savaştıkları sanılırdı. Ju/'hoansiler av hayvanlarının az olduğu alanlarda yaşarlar, silahları basittir ve hiçbir besin depolama yöntemleri yoktur. Görünüşte güvencesiz ve gündelik bir hayat sürerler. Ancak, Lee'nin 1960'lardaki özenli araştırması süresince saptadığı gibi, görünüşle gerçek oldukça farklıdır. Diğer gruplarla karşılaştırıldığında, Dobe Ju/'hoansiler güvenli ve kolay bir hayat sürmektedir (Lee ve Devore, 1968; Lee, 1969, 1993).

Diyet ve Beslenme

Lee, 6 Temmuz ile 2 Ağustos 1964 tarihleri arasında bir kurak mevsim boyunca konak yerindeki geçim etkinliklerini içeren bir günlük tutmuştur (Bunun oldukça kıt bir dönem olduğu hatırlanmalıdır). Konak yerindeki insanlardan av ve besin toplamak için dışarı gidenlerin sayılarını ve besin elde etmek için harcadıkları saatleri her gün kaydetmiştir. Bu dönem içinde, avcıların konak yerine getirdikleri hayvanları ve kadınların bir gün boyunca topladıkları fındık ve diğer besin çuvallarını tartmıştır. Hatta Ju/'hoansilerin bir saat içinde kırıp yedikleri mongogo fındıklarını bile saymıştır. Lee, belirli bir hafta içinde konak yerinde bulunan insan sayısını elde edilen et ve sebze miktarına ve sonra da bunların hazırlanması sırasında sarf edilen saat sayısına bölerek Ju/'hoansi'lerin çalışma haftasını ve günlük besin tüketimini hesaplayabilmiştir. Çıkan sonuçlar şaşırtıcıdır.

Lee, kadınların topladığı sebze türü yiyeceklerin Ju/'hoansi beslenmesinin ağırlık bakımından büyük bir kısmını oluşturduğunu, erkeklerin getirdiği etin oranının ise sadece % 20 ila 25'lerde kaldığını bulmuştur. Et Ju/'hoansi'ler için bir lezzettir; başlıca besin kaynağı değildir. Bunun nedeni son derece açıktır: Bir adam (ortalama olarak) dört saat avlanarak bir hayvan öldürebilir, oysa sebze toplamaya giden bir kadın her zaman ailesi için yiyecek bir şeyler bulabilir. Lee, Dobe arazisinde toplama etkinliğinin avlanmaya göre 2,4 kat daha verimli olduğunu söyler. Bir adamın bir saatlik avlanması ortalama 800 kalori getirirken, bir kadının bir saatlik toplama etkinliğinin kazancı 2000 kaloridir. Dolayısıyla, avlanmadaki başarı bir zamanlar düşünüldüğü gibi yaşam için hayatî önem taşıyan bir değişken değildir. Ju/'hoansi beslenmesinin temelini et değil sebze oluşturur ve Ju/'hoansi toplumunda eve ekmek getirenler erkekler değil kadınlardır.

Kuraklığa dayanıklı mongogo fındıkları, sebze türü gıdaların % 50'sini oluşturduğundan Ju/'hoansilerin temel besinidir. Günlük ortalama tüketim (yaklaşık 300 fındık) bir kişi için 1,260 kalori ve 56 gram protein sağlar; buna eşdeğer bir beslenme 1,134 kg. pirinç ya da 254,15 gram yağsız etle sağlanır. Buna ek olarak Lee'nin incelediği konak yerindeki bütün grup günde ortalama 254,15 gram et yemekteydi. Mongogo fındıkları ile et bir insana günlük ortalama 2,140 kalori ve 92,1 gram protein vermekteydi ki bu miktarlar Amerikan standartlarının Ju/'hoansi'ler gibi küçük ve faal insanlar için önerdiği günlük miktarın (1,975 kalori ve 60 gram protein) hayli üzerindedir.

Ju/'hoansiler iyi beslenmekle kalmazlar, aynı zamanda az enerji harcarlar. Lee, her kişinin

Dobe bölgesinde geleneksel beslenme ağırlıklı olarak kadınların topladığı kabuklu yemişler, kökler ve ot tohumlarına dayanır. (Fotoğraf M. Shostak/Anthrophoto)

yirmi sekiz günlük süre içinde yiyecek elde etmek için sarf ettiği saat sayısını hesaplayarak Batı standartlarına göre Ju/'hoansilerin yiyecek ararken oldukça az enerji harcadıklarını bulmuştur. Tipik olarak bir adam avlanmak için beş-altı gün harcayacak ve sonra da bir-iki haftayı dinlenme, ziyaret ve Ju/'hoansilerin haftada iki-üç kez düzenledikleri gece danslarına ayıracaktır. Dahası, bir adamın şansının döndüğüne karar vererek bir aylık tatile ayrılması hiç de yadırganacak bir şey değildir. Yine ka-

dınların da oldukça fazla boş zamanları vardır. Bir kadın bir günde üç gün süreyle ailesini besleyecek kadar yiyecek toplar. Ev işleri bir saat ile üç saat arasında biter ve geriye dinlenmek, ziyaret yapmak ve eğlenmek için çok vakitleri kalır. Lee, Dobe Ju/'hoansi yetişkinlerinin besin elde etmek için günde sadece altı saat, bir haftada iki buçuk gün, toplam olarak ise haftada on beş saat harcadıklarını hesaplamıştır.

Demografi

Ju/'hoansi'lerin nüfus yapısı dikkate alındığında, çalışma haftası sayıları hepsinden daha şaşırtıcıdır. Bir zamanlar, Ortaçağ toplumları olarak nitelendirdiklerimizin dışında, bu tür toplumlarda çok az insanın yaşadığı sanılırdı. Bu kanının en azından Dobe Ju/'hoansi'ler için doğru olmadığı kanıtlanmıştır. Lee, Dobe yerleşimcilerinin % 10'unun altmış yaşın üstünde olduğunu bulmuştur. Bu yaşlı insanlar besin elde etme sürecinde doğrudan yer almaz. Nüfusun % 30'unu oluşturan gençler de yine bu etkinliğe doğrudan katılmaz. Diğer Afrikalı avcı-toplayıcıların aksine, Ju/'hoansi çocukları geçim faaliyetlerine etkin olarak yardım etmez, konak yerlerinde ya da yetişkin olana dek annelerinin yanlarında tutulurlar (Jones vd., 1994, s.189-215). Bu da etkin olarak aileye yiyecek sağlayanlar için büyük bir zorluk yaratmaktadır Ju/'hoansi'ler, evleninceye dek genç insanlardan (kadınlar on beş yirmi ve erkekler yirmi yirmi beş yaşları arasında) düzenli biçimde çalışmalarını beklemez. Dolayısıyla, nüfusun % 40'ı genç ve orta yaşlı insanların getirdiği besinlerle yaşayan bağımlı insanlardır. Üretim dışında kalanların bu oranı oldukça yüksek olup tarım topluluklarıyla benzerlik göstermektedir.

İlk bakışta bu sayılar, Dobe Ju/'hoansilerin daha fazla çalışmaları durumunda daha büyük bir nüfusu besleyebilecekleri düşüncesini doğurabilir, ancak durum pek de böyle değildir. İnsanlar besin toplamakta geçirdikleri saati iki katına çıkarsalar bile, Dobe çevresi onlara toplamaları için iki kat fazla besin veya içmeleri için iki kat fazla su sunacak kadar verimli değildir.

Bu gözlem bizi, Dobe Ju/'hoansilerin yaşam biçimleri için çok önemli bir etken gibi görünen nüfus artışının denetlenmesine götürür. İnsan ya da başka herhangi bir canlı grubunun geçimi büyük ölçüde nüfusun kaynaklara oranına bağlıdır. Avcı-toplayıcılar için bu oran oldukça hayatîdir, çünkü tarımcıların aksine onlar kaynaklarını arttıramaz.

Bu bağlamda Dobe Ju/'hoansiler, doğurganlık oranlarının alışılmışın ötesinde düşük olması bakımından özellikle ilginçtir. Bir Dobe Ju/'hoansi kadını bir önceki çocuğunun doğumu üzerinden ortalama dört yıl geçmeden yeniden gebe kalmaz. Ju/'hoansi'ler ne uzun süreli bir postpartum yasağı (doğumdan sonraki cinsel ilişki perhizi) uygular ne de kimyasal ya da mekanik doğum kontrol önlemleri alır. Dobe kadınları düşük doğurganlıklarını "çocukları çok seven ve onları cennette hep yanında tutmak isteyen tanrılarının cimriliğine" yorarlar (Howell, 1976, s.147). Uzun süre bebek emzirmek de bir etken olabilir. Ju/'hoansi anneleri bebeklerini besleyebilecekleri yumuşak besinleri olmadığından çocuklarını yiyecekleri sindirebilecek duruma gelene kadar en az üç yıl emzirir (Draper, 1976). Emzirme garantili bir doğum kontrol yöntemi değildir ancak yumurtlamayı bir dereceye kadar önler. Nancy Howell, muhtemelen Bantular ve Avrupalılarla ilişkileri yoluyla aldık-

ları bel soğukluğu yüzünden Ju/'hoansi kadınlarının bazılarının üretkenliğinin azalmış olabileceğini düşünmektedir. Ju/'hoansilerde yeni çocuk sahibi olmanın uzun aralıklara yayılmasında, ara sıra görülen çocuk katli de dahil olmak üzere çocuk ölümleri de bir etkendir elbette. Bebeklerin % yirmisi doğumu izleyen ilk birkaç yılda ölmektedir (Howell, 1976).

Şu ana kadar tartıştığımız diğer etkenlerle (yüksek orandaki gezginlik, grup üyeleri arsındaki esneklik, karşılıklılık ve düşük enerji bütçesi) birlikte, kontrollü nüfus etkeni Ju/'hoansilerin çevreleriyle dengede kalma çabalarını mümkün kılar. Doğal olarak bu, avcı-toplayıcı yaşamın kendine özgü tehlikelerinin ve sınırlılıklarının olmadığı anlamına gelmez. İklim koşulları ve çevredeki diğer bozulmalar açlığa ve hatta açlıktan ölümlere neden olabilir. Sayılarını ve enerji ihtiyaçlarını düşük düzeyde tutarak ve akış ilkesi (grupların toprak üzerindeki akışkanlığı, insanların gruplar arası akışkanlığı, kaynakların insanlar arasındaki akışkanlığı) uyarınca faaliyet göstererek, ihtiyaçlarını yerleştikleri yerin günlük olarak kendilerine sunduklarıyla karşılayabilirler. Sonuç olarak, oldukça kolay bir yaşam sürerler; iyi beslenirler, sadece orta-yaşlılarıyla iş görürler, dinlenmek ve oynamak için zamanları vardır. Zorluklara karşı da hazırlıklıdırlar. Kıtlık zamanında Bantu çifçileri Ju/'hoansilerden daha kötü bir duruma düşer ve Bantu kadınları ailelerini beslemek için Ju/'hoansilerle birlikte toplayıcılık yapar. Dobe Ju/'hoansiler "refah toplumu" olarak nitelendirilmeseler de, Marshall Sahlins'in ilk avcı-toplayıcıları tanımladığı gibi, uyarlanma biçimleri böyle sert bir habitat içinde böylesine istikrarlı ve rahat bir varlık sürdürmelerine olanak sağladığı için hâlâ dikkate değerdirler.

Bugünkü Dobe Halkı

1963'te Dobe topraklarının dörtte üçünde insanlar avcı-toplayıcılıkla geçiniyorlardı ve dükkanlar, okullar, klinikler, besleme merkezleri, sondaj kuyuları ya da havaalanları gibi devlet ve pazar ekonomisiyle bağlantılı hiçbir kuruma sahip değillerdi. Ju/'hoansiler hiç para kullanmamalarına karşın bölgelerinin yakınında ilk ticarî alan 1967'de açıldı ve onları en yakın komşuları Nyae Nyaelerden ayıran bir çit inşâ edildi. Çitle birlikte toplayıcılık oldukça sınırlandığı ve hükümet sığır sürüleri oluşturmalarına yardım ettiği için pek çoğu sığırların bulunduğu parmaklıklarla çevrili arsaların hemen yanında yarı-sabit kerpiç duvarlı evler inşa ettiler. Yine çoğu, hükümetin beslenme programlarına bağımlı hale geldi. Bu şekilde başlayan sorun, 1980'lerde avlanma haklarını sınırlayan av hayvanı yasalarının yürürlüğe girmesiyle daha da kötüleşti. Köylerin biçimleri de değişen toplumsal düzeni yansıtacak biçimde değişti (Lee, 1993, s.156). Dairesel bir düzende kurulan evlerin yerini, bir hat üzerinde kurulu ve hanelerin özel malları olan sürülere odaklı yeni evler almıştı. Daha evvel, beslenme biçimlerine bağlı olarak kolesterol düzeyleri düşüktü ve kalp hastalığına pek rastlanmazdı; ancak zamanla bu da değişti (s.156-157). Şu anki beslenme biçimlerinde rafine karbonhidratlar egemen hale gelmiş ve buna yoğun tütün ve alkol tüketimi de eklenmiştir. Pek çok erkek Angola'daki uzun savaşlar süresince Güney Afrika ordusuna katılmaları konusunda kandırılmış ve bu da para kullanımını ciddi biçimde artırmıştır. "N!ai: The Story of a !Kung Women" (N!ai: Bir !Kung Kadınının Hikâyesi) filmi, artık bazı yerleşimlerin belirgin özelliği durumuna gelmiş olan askerîleşmeyi ve alkol ödüllü dövüşleri belgelemektedir.

Namibya'nın 1990 yılında Güney Afrika'dan bağımsızlaşması, olumlu ve olumsuz bazı sonuçlar doğurmuştur. Olumsuz sonuç, Kalahari halkının hayli yoksullaşması ve kendi topraklarında son derece zayıf biçimde temsil edilen bir azınlık haline gelmiş olmasıdır. Olumlu olan ise, yeni hükümetin onlara kendi geleneksel topraklarını denetleme ve –ayrıntılar üzerinde hâlâ çalışılıyor olsa da– dışardan gelenlerin ticarî hayvan çiftlikleri kurmalarını sınırlama hakkı vermiş olmasıdır (Lee, 1993, s.164-165).

Ama yine de her şey tamamen değişmemişti. Richard Lee ve arkadaşları yöreye tekrar gittiklerinde tanıdık yüzlerle, birbirini kollayan insanlarla ve 1960'lardaki gibi bir paylaşım düseniyle karşılaştılar. Dahası, insanlar saygınlıklarını ve kültürel benliklerini korumuşlardı. Lee bunu onların "komünal üretim tarzı"na ve eşitlikçi ruhlarına bağlar (1993, s.174). Bu da, çağdaş pazar ekonomisiyle bütünleşme konusunda direnmelerini sağlamıştı. İnsanlar hâlâ birbirlerini gözetiyor ve tüketim mallarına yönelmeye istekli olmalarına rağmen bunu belli sınırlar içinde tutmaya dikkat ediyorlardı. Yaşlılara ve hastalara bakmayı doğal karşılıyor; bunu bir yük olarak değil onların hakkı olarak görüyorlardı. Lee konuyu, bizim de bundan çıkaracak derslerimiz olduğunu söyleyerek noktalar.

İnuitler ya da Eskimolar

Son zamanlara kadar geniş ağaçsız ovalarda (ya da tundralarda) ve sürekli değişen Kuzey Kutup bölgesi kıyılarında yaşayan Eskimo halkı,[3] baş edilmesi güç çevrelerinde dünyanın geri kalanından yalıtılmış durumdaydılar. Dobe Ju/'hoansi'ler gibi onlar da hiç kimsenin istemediği bir alana yerleştiler ve Kuzey Amerika kıtasının güneyindeki daha verimli bölgelerinde yaşayan tarımcı ve endüstriyel toplumlardan etkilenmeden yüzyıllar boyunca kendi kendilerine yeterli avcı-toplayıcılar olarak kaldılar. İnuit-Eskimo dil ailesi ve betimleyeceğimiz bu halkın konuştuğu lehçeler, kuzeybatı Alaska ve Kanada'dan doğu Grönland ve Labrodor'a kadar geniş bir sahaya yayılmıştır. Bu nedenle onlardan İnuitler diye söz edeceğiz (Burch, 1994).

İnuitlerin yalıtılmışlığı bu yüzyılın başından beri yavaş yavaş kırılmaktadır. Çevreleriyle ilişkilerinde para giderek önemli bir etken durumuna gelmiştir. İnuit gruplarının çoğu bugün tamamen yerleşik bir durumda olsa da, kimileri hâlâ avcı-toplayıcı olarak yaşamaktadır ve bazı yönlerden Dobe Ju/'hoansilere benzerler. Buna karşılık, dünya pazarıyla alışverişe girmelerinin yol açtığı kültürel değişimlere ve Birleşik Amerika ve Kanada'da yaşıyor olmalarına bağlı olarak, Ju/'hoansilerle ilginç bir karşıtlık oluştururlar.

Kuzey Kutup Çevresi Ekosistemi

Eğer Dobe'yi barınılamaz bir çevre olarak değerlendirirsek, Kuzey Amerika'nın Kutup çevresini neredeyse tamamen yaşanmaz bir yer olarak görmemiz gerekir. Bölgenin büyük bir kısmında sular ekim ayından temmuz ayma

3 Buradaki tartışmamız Asen Balikci'nin kuzeydoğu Kanada'daki Netsilik Eskimoları üzerine yaptığı ve şimdi bir klasik haline gelmiş çalışmasına (1970, 1989) ve Ernest Burch'ün kuzeybatı Kanada'daki İnupiatlar üzerindeki çalışmasına (1970, 1994) dayanacaktır. Yine William B. Kemp'in Baffin Adası Eskimoları arasında yürüttüğü araştırma (1971) ile William Sturtevant, E. F. Moran (2000) ve David Damas'ın son özetlerine ve sentezlerine (1984) başvurulacaktır. Tanımlayacağımız çeşitli grupların oldukça dağınık oldukları ve Eskimoların dil, görenek ve geçim konularında birçok çeşitlilik gösterdikleri unutulmamalıdır.

Kanada, Baffin adasında bulunan çağdaş İnuit köyü, İgaluit. Kanada yasasında yapılan ve yerli halkların kendi kaynakları üzerindeki kontrollerini sağlayan değişiklikler son yıllarda Inuit topluluğunu dönüştürmüştür. (Fotoğraf Bryan and Cherry Alexander)

kadar buzla örtülür, toprak donar ve bitki ve hayvan yaşamına olanak vermez. Bu dönemde (bölgedeki popülasyonun azaldığı kış ve ilkbahar mevsimlerinde) fok balıkları ve deniz ayıları dışındaki Kutup çevresi hayvanları ya güneye göç eder ya da kış uykusuna yatar. Kış ortasında buzun kalınlığı iki buçuk-üç metre civarındadır. On sekiz saat süren Kuzey Kutbu gecelerinde ısı ortalama -16 C°'den -27 C°'ye kadar düşer. Saatte altmış kilometreyi aşan rüzgar ile saatte yüz kilometreyi aşan tayfunlar sıradan olaylardır. Hudson Boğazı civarında bir metreyi aşan gelgitler kıyı boyunca deniz yolculuğunu son derece tehlikeli hale getiren parçalanmış buz duvarları örer.

Çoğu yıllar donma temmuz ayının sonlarına kadar sürer. Bunun ardından dünyanın tepesindeki bu alan kısa bir yaz yaşar. Sıcaklık artar ve gün yirmi dört saate uzar. Tundrada yosunlar, fundalar ve çayırlar filizlenir ve yabanıl hayata kucak açar. Rengeyiği sürüleri, misk sığırları, kutup ayıları, tilkiler, tavşanlar ve göçmen kuşlar ortaya çıkar. Fok balıkları ve deniz ayıları güneşlenir, balinalar su yüzüne çıkar. Temmuz sıralarında som balığı sürüleri derelerden denize doğru açılır ve ağustos ayında yeniden derelere döner. Ne var ki Kuzey Kutbu yazı altı ila on iki hafta kadar kısa sürer. Eylül sonlarında deniz buzlanmaya başlar ve bir kez daha uzun süreli donma oluşur.

Bu çevredeki avcı-toplayıcılık, Dobe topraklarındaki yabanıl besinlerle sürdürülen hayattan çok farklıdır. Yazın yetişen çekirdeksiz sulu meyveler dışında Kuzey Kutbu çevresinde hiçbir sebze, yenilebilir kök ya da meyve bulunmaz. Uzun ve soğuk kışlar, ardı arkası kesilmez rüzgarlar, verimsiz toprak ve kısa süren bitki yetişme mevsimi bitki yaşamına en-

gel olur. İnuitlerin geçim stratejisi hayvan yaşamına endekslidir: avlanma, balık avlama ve daha seyrek olarak ördek yumurtası, midye ve benzerlerini kapanla yakalayıp toplama. Dobe Ju/'hoansilerin göçlerini büyük ölçüde suyun elde edilebilirliği tayin ederken, İnuitlerin yer değiştirmelerinde hayvan ve balığa ulaşabilirlik rol oynar.

Mevsimlik Göçler

Kutuplarda yaşayan insanların çoğu konaklama alanlarının boyutlarını ve yerlerini kaynakların mevsimsel değişimlerine göre değiştirdiklerinden, Dobe Ju/'hoansiler gibi bir dereceye kadar göçebedirler. Bu göçlerin şekli temel olarak Ju/'hoansilerinkine benzer: Bolluğun yaşandığı mevsimde küçük gruplara bölünme ve kıtlık zamanında büyük gruplar halinde yaşama. Bu bölümde, yine etnografik durumlarını göz önünde bulundurarak Netsilik Eskimolarının geçinme biçimlerini ve toplumsal yaşamlarını inceleyeceğiz; daha sonra da dikkatimizi batıya, Alaska'daki uzaktan akrabalarına yönelteceğiz.

Hudson Körfezi Netsilik Eskimoları yiyeceğin bol olduğu yaz aylarında geleneksel olarak bir ya da birkaç aileden oluşan yirmi otuz kişilik gruplar oluşturur ve balık akışından ve rengeyiği göçlerinden yararlanmak üzere iç kısımlara doğru yer değiştirirler. Örneğin her ağustos ayında Netsilikler eşyalarını kanallardan yukarı alabalık sürülerini tuzağa düşürmek için yaptıkları taş su bentlerine (yuvarlak barajlar) taşır. Bazı balıklar hemen orada çiğ olarak yenir, kalanlar kurutularak kış için saklanır.

Ayın sonuna doğru grup bir kez daha toplanır ve rengeyiklerinin gelişini beklemek için daha iç kısımlara gider. Araziye bağlı olarak, Netsilikler rengeyiği yollarına (İnuitlerin çok iyi bildiği yöntemle) bıçak yerleştirilmiş çukurlar açar ya da ok ve yaylarla avlandıkları daha önceki zamanlardaki gibi avlarını silahla gizlice takip ederler. Bir başka yaygın teknik de hayvanları ürküterek kapana çekmektir. Aralarından bazıları uluyarak kurtları taklit eder ve sürüyü avcıların saklandığı dar bir vadiye ya da balıkçı kayıklarında bekledikleri bir nehre yönlendirir. Rengeyiklerinin etini yemekle kalmaz, derilerini de giysi yapımında kullanırlar. 1970'te Balıkcı, dört kişilik bir ailenin kış sonuna kadar idare edebilmek için yaklaşık otuz deriye ihtiyaç duyduğunu belirlemiştir. Ekim ve kasım aylarında Netsilikler esas olarak rengeyiği avları süresince depoladıkları yiyeceklerle ve seyrek de olsa taze balık ve misk öküzü ile beslenirler. Bu dönemdeki en önemli etkinlik kadınların kış için giyecek yapmalarıdır.

Dağınık haldeki Netsilikler aralık ayında körfez ve boğazlar boyunca kurulan ve elli, altmış hatta yüz kişinin soğuk mevsimin temel kaynağı olan fok balıklarını avlamak için güçlerini birleştirdikleri kışlık konak yerlerinde toplanırlar. Bazı foklar kış için güneye göç etseler de bir kısmı Kuzey Kutbu çevresinde kalır ve deniz altında nefes alabilmek için buzun yüzeyine delikler açarlar (her on beş-yirmi dakikada bir havaya ihtiyaç duyduklarından bu deliklerin sayısı yüzleri bulur). Kış ortasında fok avlamak elde mızraklarla bu deliklerin başında saatler boyunca sessiz ve hareketsiz olarak beklemeyi gerektirir. Kışın büyük bölümünde foklar ve seyrek olarak da tilki yegâne taze yiyecek kaynağıdır.

Mayıs ve haziran aylarında buzlar erimeye başladığında Netsilikler donmuş zemindeki çadırlara taşınırlar. Bu aylarda hayvanlar su yüzüne çıktığından fok avlama etkinliği çok daha

kolay ve verimli geçer. Temmuzda buzlar çatlamaya başlar ve fok avı tehlikeli bir hal alır. Bu yüzden Netsilik kampları, iç kısımlara doğru yıllık göçlerini gerçekleştirmek üzere bir kez daha küçük gruplara bölünür (Balikci, 1989, İkinci Bölüm).

İnuitlerin mevsimlik göç döngüleri Dobe Ju/'hoansilerinkine benzese de iki grup arasında önemli farklılıklar vardır. Dobe Ju/'hoansilerin aksine İnuitler yiyecek saklayabilirler. Balık ve av hayvanı bolken toplayabildikleri kadar çok toplar ve yedikleri dışındakileri tütsüler ya da kaya veya buz içinde saklarlar. Ancak soğuk, İnuitlerin çalışırken Ju/'hoansilerden daha fazla bir enerji harcamalarını gerektirir. Böyle bir iklimde hayatta kalmak için oldukça yüksek kalorili bir beslenmeye gerek vardır. Dahası, İnuitler vücutlarını soğuktan korumak için gerekli olan barınakları inşa etmek (geleneksel olarak kışın iglo ve yazın deri çadırlar), giysi yapmak (çok katlı elbiseler, botlar ve parmaksız eldivenler) ve barınaklarını ısıtmak için enerji depolamaya ihtiyaç duyarlar. Ayrıca göçebe hayatlarını sürdürebilmeleri için hayatî bir önem taşıyan kızak köpeklerini de beslemek zorundadırlar.

Bu etkinlikler sadece büyük miktarda enerjiyi değil, aynı zamanda malzeme de gerektirir. Ju/'hoansiler hafif bir yükle seyahat ederken, İnuitler yanlarında köpek kızakları, kar motorları, motorbotlar, aletler, yivli tüfekler, giysiler, lambalar ve depolanmış yiyecekler taşırlar. Dahası, çadırları ve igloları Ju/'hoansilerin kısa sürede yapabildikleri kulübeleri gibi olmadığından bunları kolayca geride bırakamazlar. Bu nedenle İnuitler konaklama yerlerini yaz mevsimlerinde bile Ju/'hoansilerden daha seyrek olarak değiştirirler.

Demografi

İlk kâşiflerin ve etnografların raporlarına bakarak, bu yaşam biçiminin İnuitlerin en azından kötü geçen yıllarda çok sayıda bağımlı kişiyi beslemelerine olanak vermediğini anlayabiliriz. Bazen grupla birlikte gelemeyecek durumdaki yaşlı ve hasta kişiler kendi başlarına idare etmeleri için geride bırakılır, bir başka deyişle ölüme terkedilir (Balıkcı, 1970). Hatta 20. Yüzyılın ilk yıllarında bazı İnuit gruplarının eşit olmayan cinsiyet oranı yüzünden kız bebekleri öldürerek bağımlı genç sayısını sınırladıkları görülmüştür (bkz. Freeman, 1971; Balıkcı, 1970, 1989).

Bazı örneklerde nüfus kontrolü aile planlaması yoluyla, büyük ihtimalle tümüyle önceden tasarlanmış girişimlerle sağlanır. Açlık tehdidi İnuit sohbetlerinde sürekli tekrar edilen bir konudur; eldeki verilerin son yıllarda av kazalarının açlıktan daha fazla ölüme neden olduğunu gösterdiği topluluklarda bile durum böyledir (Kemp, 1971). Açlıkla baş etmenin bir yolu, en azından bazı çocukların hayatta kalmasını sağlamak için üretmeyenlerin sayısını sınırlamaktır. Arkeolojik belgeler bu duruma uymayan bazı büyük ve düzenli köylere ilişkin bulgular sunsa da bunlar kısa süre ayakta kalmış yerlerdir.

İnuit nüfusu hızlı bir biçimde artmaktadır ve belki de yakın gelecekte nüfusun kaynaklara oranı daha ciddi bir endişe kaynağı olacaktır. Amerika Birleşik Devletleri ve Kanada hükümetlerinin sağladığı geliştirilmiş sağlık hizmeti ile son yıllarda ölüm oranı gittikçe azalmıştır. Buna koşut olarak üreme oranları da artmıştır. Örneğin, Alaska'da Wainwright İnuit toplumunda bir kadın doğurganlık yıllarında ortalama dokuz on canlı çocuk doğurur.

Ortalama bir Dobe Ju/'hoansi kadını ise beş doğum yapar. Sonuç olarak bu % 3 oranında bir nüfus artışıdır (Milan, 1970), bu da Dobe Ju/'hoansi'lerin % 0.5'lik nüfus artışın altı katı eder. Diğer gruplar da, ekosistemleri izin verdiği oranlarda büyür.

Toplumsal İlişkiler

Çoğu avcı-toplayıcılar gibi İnuitler de geniş bir akrabalık ağına sahiptir; ancak en önemli toplumsal birim geniş ailedir. Bu, "gerçek aile" olarak düşünülür. Jean Briggs, Hudson Körfezi'nde yaşayan Utkuları (Netsiliklerin komşuları) incelediği çalışmasında, "insanlar mümkün olduğu müddetçe 'gerçek aile'leriyle yaşar, çalışır, yolculuk yapar ve sahip olduklarını paylaşırlar. Hatta kendilerini sadece 'gerçek aile'leriyle rahat ve güven içinde hissederler" (1970, s.39) demektedir. Bu geniş aileler genellikle birlikte konaklayıp çalışan daha geniş akraba grupları içinde yer alırlar. Ancak, Dobe Ju/'hoansiler gibi İnuit aileleri de kiminle konaklayacakları konusunda dikkat çekici bir özgürlüğe sahiptirler. Bir İnuit toplumunda her kişiyi –kan yoluyla olmasa bile evlilik yoluyla ya da evlat edinme yoluyla– paylaşılan ortak adlar aracılığıyla diğerleriyle akraba olarak görmek son derece olağandır. Bu, daha önce Ju/'hoansiler arasında da görmüş olduğumuz bir uygulamadır. Bu geniş bağlar, ailelerin kısa süreli ve uzun süreli ziyaretler yoluyla yer değiştirmelerine ve böylece İnuitlerin özellikle yaz ve sonbahar mevsimlerinde iç kesimlerdeki dağınık konak yerlerinde, kaynaklara erişim olanaklarına ve kişisel tercihlerine göre gruplarının bileşimini düzenlemelerine olanak sağlar.

Kişisel ilişkilerinde İnuitler ölçülü olmaya çok değer verirler. Duyguların gösterilmesi ayıp karşılanır. Briggs (1970), Utkularda eşlerin ve büyük çocuklarının bir başkasının önünde asla öpüşmediklerini, kucaklaşmadıklarını hatta birbirlerine dokunmadıklarını kaydetmiştir. Olumsuz duyguların, özellikle kızgınlığın gösterilmesi ise hiç hoş görülmez. Bu İnuit grubu için ideal kişilik özellikleri utangaçlık, sabırlılık, bonkörlük ve sakinliktir.

Yerli pek çok halkın geleneksel olarak resmî bir grup liderinin olmaması şaşırtıcı değildir. Aralarında akıllılığı ve avcılıktaki ustalığıyla ün salmış birinin karar alırken bazı etkileri olabilse de, isteklerini utanmadan diğerlerine kabul ettirmeye çalışan bir kişi kuşkuyla karşılanır. Benzer şekilde, İnuitlerin toplumsal normları ihlal eden kişilere karşı tavır almalarını öngören resmî bir kuralı yoktur. Cimri ya da kötü huylu kişiler doğrudan eleştirilmez ya da cezalandırılmaz; tercihen diğerleri bu kişileri yaptıklarından alıkoymaya ya da şaka yoluyla uyarmaya çalışırlar. Eğer bu strateji işe yaramazsa, suç işleyen kişiden uzak durulur. İnuit toplumlarının verebileceği en kötü ceza suçluyu sürgüne göndermektir ki bu yaptırım Kuzey Kutup çevresinin acımasız koşullarında çok ciddi bir tehdittir.

Yerleşim Örüntülerinde ve Avlanma Tekniklerinde Değişmeler

Motorlu araçlar, tahrip gücü yüksek silahlar, mağazalardan alınan yiyecekler gibi sanayileşmenin getirdiği ürünler İnuitler ile bütün Kutup bölgesi çevresi arasındaki ilişkiyi etkilemiştir. Neredeyse her yerde insanlar yaz kış yaşadıkları köylerde yerlerinden kımıldamaz hale gelmişlerdir. Kasabalara yerleşmek İnuit çocuklarının evlerinin yakınındaki okullara gidebilmelerini sağlamış; liseye gitmek için uzak bir

yatılı okula gitmek gerekmez olmuştur (Burch, 1994). Kar motosikletleri ve botlar avcıların av bölgelerine oldukça kısa bir zamanda gitmelerine olanak sağlamış, bu yüzden de artık bütün köy halkının toplanıp taşınmasına gerek kalmamıştır. Mağazadan alınan yiyecekler, bir zamanlar çeşitli av hayvanlarından yararlanma olanağı sağlayan mevsimlik göçler yoluyla karşı konulan açlığa karşı bir sigortadır. Ancak İnuitler için rengeyiği hâlâ önemli bir yiyecek türüdür (Burch, 1994) ve tahrip gücü yüksek tüfeklerle kolaylıkla avlanabilir.

Pek çok İnuit tüfeğin hayatlarına girmesinden hoşnutken, bazıları bunun insanlarla hayvanlar arasındaki karşılıklı güveni zedelediğinden yakınmaktadır (Kemp, 1971). Foklar, gürüldeyen motorlardan ve tüfeklerin sesinden saklanır; sadece genç hayvanlar atış uzaklığı içinde kandırılabilir. 19. yüzyılın sonlarında silahlar hayatlarına girdiğinde, İnuitler yerli rengeyiği sürülerinin neredeyse tamamen tükenmesine yol açmışlardı. Buna karşın türlerini sürdürmeyi başaran rengeyikleri bugün Amerikan hükümeti tarafından koruma altına alınmıştır (Burch, 1994).

İnuitler tüfeklerin eski silahlarından daha iyi olmadığına işaret ederler. Eriyen karın denizin tuzluluk oranını azaltmasıyla hayvanların daha az yüzebilir hale geldiği ilkbaharda, foklar beslenmeyi keser ve buna bağlı olarak kışlık yağ tabakalarını kaybederler. Tüfekle öldürülen bir hayvan mızrakla anında çıkarılmazsa denizde batar. Bu yüzden uzun menzilli silahlar kullanışsızdır. Otuz saat süren bir sürekli avlanma etkinliğinde bir İnuit on üç fok öldürür, buna karşın sadece beşini yanında getirebilir.

Sonbaharda kış boyunca yetecek kadar av toplanıyor, böylece köylüler şubat, mart ve nisanda zamanlarını avlanmaktan çok ziyaretler yaparak geçirebiliyordu. Bu zamanı ticaret yapmak amacıyla fazladan deri toplayarak geçirebilecek olmalarına karşın (bu fok nüfusunu türü tehlikeye düşürecek biçimde azaltabilirdi), onlar seyahat etmeyi tercih ediyorlardı. Bu seçimin muhafazakâr bir kaygıdan kaynaklanıp kaynaklanmadığı tartışılır. İnsanlar belki de yabanıl av hayvanı miktarını koruma gerekliliğinin farkındaydılar. Diğer taraftan, av dönüşlerinde getirdiklerinin, elişi ürün yapımı ve ücretli işçilikte harcadıkları zamanda kazandıklarından, hatta arkadaş ve akraba ziyaretlerinde elde ettikleri armağanlardan çok daha az olduğuna karar vermiş olabilirler. Avlanmayı sınırlayan uygulamalar –ziyaret günleri, sabun taşı sanayii, hatta Pazar günlerini boş zaman olarak ayırma geleneği– İnuitlerin ihtiyaçları ile kaynakları arasında bir denge kurmalarına yardım etmiştir.

Uyarlanma, teknoloji ile çevre arasında doğrudan bir karşılıklı etki sorunu değildir. Tüfekler ve kar motosikletleri mutlaka ekolojik bir felakete yol açmaz; toplumsal gelenekler, teknoloji ile onu kullanma biçimi arasına yerleşebilir. Para kazanma ihtiyacını oymacılıkla karşılama olanağı gençleri avcılıktan uzaklaştırır. Daha fazla deniz memelisi öldürmelerine olanak sağlayan aynı kar motosikletleri bu kez yeterli yiyeceğe sahip oldukları zamanlarda onlara avcılıktan vazgeçip uzak akrabalarını ziyaret etme fırsatı verir.

Modern Dünyada Hayatta Kalma

İnuitlerin paylaşma töresi, Pella Körfezi İnuitlerinin hayatlarına giren *mission store*'a uyum sağlayış biçimlerinde açıkca görülür. İnuitler genişleyen pazar ekonomisine dahil oldukça,

Bugün eskimo avcıları GPS türü modern teknolojileri kullanabildikleri gibi, tüm dünyada kullanılan hazır besin yelpazesinden ve bunun yanı sıra yerel besin üretiminden yararlanabiliyorlar. (Fotoğraf Marina Tyrrell)

ilk dükkanlar yerini halka hizmet veren İnuitlerin sahip olduğu ve yönettiği ortak dükkanlara bırakmıştır. Dükkanlar sadece mal alıp satmak isteyenlerin ihtiyaçlarını karşılamakla kalmaz, aynı zamanda hükümet sözleşmeleri ve benzeri konuların görüşülmesine imkân verdiğinden, topluluk ile hükümet arasında bir bağ kurulmasını da sağlar. Bu işbirliği "halkın ekonomiye katılmasını sağlamış ve topluluk, hükümet ve Avro-Kanada ekonomik sistemi arasında her türlü ticarî ve ekonomik girişime aracı" olmuştur (Balıkcı, 1989, s.253).

Modernleşme İnuitlerin yaşam biçimlerini değiştirirken diğer taraftan da geleneksel kültürlerine ait unsurları korumalarına olanak sağlamaktadır. Günümüzde birbirlerinden çok uzak mesafelerde yaşayan akraba gruplar, telefon ve CB radyolar yoluyla ilişkilerini sürdürebiliyorlar. Nüfusun % 74'ünün İnupiat olduğu kuzeybatı Alaska'daki İnupiat topraklarında İnuit dili konuşuluyor ve okullarda öğretiliyor; halen geleneksel yiyecekler tercih ediliyor. İnuitlerin değişmeye ne şekilde devam ettikleri ve topraklarındaki hakları için nasıl savaşmaya başladıkları "Toprak Hakkı" başlıklı çerçevede (s.145) görülebilir.

Kanada Hükümeti'nin 1988 Eylül'ünde yaptığı yasal bir düzenlemeyle, Kanada'nın kuzey bölgesinde yaşayan İnuitler ve diğer yerli halklar sahip oldukları geniş ve potensiyel kaynaklarla dolu topraklarına resmî bir ad verme olanağı buldular. İnuitlerin ekonomik ve toplumsal gelecekleri çağdaş diğer avcı-toplayıcılarınkinden çok daha parlak görünmektedir

HALKLARIN DURUMU

Toprak Hakkı

Soğuk Savaş yılları ve petrol arama çalışmaları Alaska'daki yerli halkın ekonomisi ve yaşam biçiminde çok büyük bir değişime yol açtı. Eski Sovyetler Birliği ile yaşanan uzun rekabet sürecinde, A.B.D hükümeti Beaufort Denizi'ndeki İnupiat topraklarını cephe hattı olarak kabul etmişti. Üs inşaatları belli bir miktar iş olanağı sağlasa da, geleneksel avcılık ve balıkçılık tarzı 4.500 dönümlük bir arazinin hava üssü olarak ayrılması ve bütün Barter Adası'nın kamulaştırılmasıyla bozulmuş; bu durum da zorunlu göçe (tehcire) neden olmuştur (Chance, 1990, s.141). Daha sonraki yıllarda İnupiatların yapılan planlarda söz sahibi olmasına izin verilmedi ve Atom Enerjisi Komisyonu Alaska Bölgesi hükümetinin de desteğini alarak, İnupiat topraklarında yapay bir liman oluşturmak amacıyla bir ya da iki atom silahı kullanacağını açıkladı (Chance,1990, s.140-143). Bu açıklama halkın muhalefetine ve yerel direnişlere yol açtı. Bunun devamında İnupiatlar kendilerine ait topraklardaki haklarını korumak üzere ilk kez diğer Amerikan yerli siyasal hareket komiteleriyle işbirliği içine girdiler ve bir İnupiat siyasal örgütlenmesi meydana getirdiler (Chance, 1990, s.140-143). Kısa bir süre sonra planlanan liman projesini iptal ettirmeyi başardılar. Daha da önemlisi, devlet ve federal bürokrasiler, petrol şirketleri ve iş girişimleri gibi yerli olmayan güçlerle mücadele edecek "Yerli Alaska Federasyonu" adında siyasal bir düzeneği hayata geçirdiler. Bu örgüt kısa zamanda önemli bir siyasal sese dönüştü.

Davalarla geçen bu yıllardan sonra İnupiatlar ve diğer Alaska halkları ciddi oranlarda toprak ve petrol hissesine sahip oldu. Elde ettikleri toprak ve petrol zararlarını karşılasa da, kaybettikleri özerklikleri için çok küçük bir bedeldi. Petrol zenginliği yaşamlarını değiştirdi. 1958'de Norman Chance'in yaşadığı Katovik köyü modern bir yapılaşma geçirdi; artık kapalı yüzme havuzu olan yeni bir okulu, hükümet binası ve dükkanları var (1990, s.200-201). Geçim ve beslenmeleri hâlâ balıkçılığa ve avcılığa dayalı olan İnupiatlar, ağlarını kontrol etmek ve avladıkları hayvanları köylerine getirmek için üç tekerlikliler ve kar motosikletleri kullanıyorlar. Daha yaşlı kuşak eski becerilerini korurken, toplumun eğitimli bireyleri olan genç kuşak ailelerinin özgüvenine sahip değil. Ancak modern olanaklarla eğitim gördükleri için çok seyahat ediyor ve Amerikan ekonomisinde iş bulabiliyorlar. Bu onlara kişisel ihtiyaçları konusunda Amerikan toplumununkine benzer yeni bir bakış açısı kazandırdı. İnupiatların –aslında hepimizin– karşılaştığı ikilem, zenginliğin eşitsiz dağılımı karşısında bu yeni ihtiyaçların daha büyük çevresel riskler almadan nasıl karşılanacağıdır (Chance, 1990, s.218).

Özet

İnsan varoluşunun büyük bölümünde başat unsur olan avcı-toplayıcı uyarlanma modeli, bu bölümde Kalahari Çölü'nde yaşayan Dobe Ju/hoansiler ve Kanada'nın kuzeydoğusunda yaşayan İnuitler ele alınarak anlatılmıştır.

Geleneksel olarak kendi kendilerine yeterli

olan ancak sayıları giderek azalan avcı-toplayıcılar, kendi çevrelerindeki baskın toplumlardan artık daha az yalıtılmış hale gelmektedirler. Kendi besin kaynaklarını üreten toplumların aksine, avcı-toplayıcılar doğanın kendilerine verdikleriyle yetinirler ve besinlerini kaynaklarındaki değişime ayak uyduracak şekilde çeşitlendirirler. Hayatta kalma, kaynakları, grubun teknolojisini ve toplumsal örgütlenmeyi dengeleyen bir uyarlama örüntüsünü gerekli kılar.

Avcı-toplayıcılar tipik olarak doğal kaynaklar azaldığında çevreye dağılabilen ve kaynaklar bollaştığında aynı noktada tekrar buluşabilen küçük esnek gruplar halinde yaşarlar. Bazı avcı-toplayıcılar kaynakların elde edilebilir olduğu bölgelere bağlı olarak bir konak yerinden diğerine düzenli olarak yer değiştirir; diğer bazıları ise sürekli bir konak yerinde yaşar ve sadece gerektiği zaman kaynaklardan yararlanmak üzere geçici konak yerine mevsimlik olarak taşınır. Akrabalık sistemleri geniş alanlara yayılan ilişkiler kurulmasını sağlar ve böylece kaynakların akışkanlığına bağlı olarak insanlar da bir gruptan diğerine geçerler. Karşılıklılık –yiyecek ve mal paylaşımı– avcı-toplayıcıların kaynaklardaki değişime uyarlanmalarına olanak sağlar. Karar verme ve toplumsal denetim sistemleri gayrı resmîdir.

Avcı-toplayıcıların başarılarının bir nedeni de düşük enerji bütçeleridir. Besin kaynaklarını ararken ve onları temin ederken oldukça az enerji harcarlar. Düşük enerjiye ihtiyaç gösteren ve geniş bir kaynak çeşitlenmesine dayanan geleneksel uyarlanma stratejileri ve kontrollü nüfus artışı sayesinde ekosistemleriyle uyumludurlar. Ancak kaynaklarını sınırları olmayan dünya pazarına açmaya kalkıştıklarında bunları kaybetme riskiyle karşı karşıya kalmaktadırlar.

Ju/'hoansi Sanlar Kalahari Çölü'nün kuzey sınırındaki Dobe bölgesinde yerleşmişlerdir. İhtiyaçlarını karşılayabilecek durumdadırlar ve geniş bir çeşitliliğe sahip kaynaklardan yararlanarak yaşanması zor bu bölgede rahat bir hayat sürerler. Suyun temin edilmesindeki sıkıntılar nedeniyle mevsimlik göçler gereklidir. Göçebe Ju/'hoansiler sadece kolay taşınabilir ve geride bırakılabilir eşyalara sahiptir. Grup yapılarındaki esnekliğe olanak veren ve sürekli hareket halinde olmalarına yardım eden toplumsal uygulamaları vardır. Ju/'hoansiler diğer konak yerlerindeki akrabalarını ziyaret etmekten hoşlanırlar ve "gelin hizmeti" sayesinde aileler belirsiz sürelerle başka gruplara dahil olabilir. Grup bileşimindeki esneklik nüfusu yerel kaynaklara göre sınırlandırmaya ve grup üyeleri arasındaki uyuşmazlığı azaltmaya imkân tanır.

Erkekler tarafından avlanan et itibar gören bir kaynak olsa da, Ju/'hoansi beslenme rejiminin esasını kadınlar tarafından toplanan sebze ve meyve oluşturur. Ju/'hoansilerin yaşam kalitesi oldukça iyidir; yiyeceklerinin besin değeri yüksektir. Besinlerin elde edilmesi fazla bir enerji de gerektirmediğinden, kalan geniş boş zamanın keyfini çıkarırlar. Düşük doğum oranı Ju/hoansi'lerin uyarlanma örüntüsü için çok önemlidir.

İnuitler, yiyecek, giyecek, alet ve yakıt temini için mevsimlik hayvan arama etkinliğine bağımlıdır. Ancak dünya pazarıyla girdiği ilişkiler İnuitlerin yalıtılmışlığına ve kendilerine yeterliliklerine zarar vermiştir.

Kuzeydoğu Kanada Netsiliklerinin ve Baffin Adası İnuitlerinin uyarlanma örüntülerini

Kuzey Kutbu'nun çevre koşulları belirlemiştir. Kaynakları mevsimlere göre değiştikçe bu insanlar da konak yerlerinin büyüklüğünü ve yerini değiştirirler. Yazın bol olan yiyeceklerden yararlanmak için dağılırlar ve kışın fok balığı avlamak için bir araya gelirler. Ju/'hoansilerin aksine uzun kışlar için yiyecek depolayabilirler fakat iklim koşulları onları Ju/'hoansilerden daha yüksek bir enerji bütçesi benimsemeye ve daha az hareket etmelerine yardım edecek malzemeler (kalın giysiler, kar motosikletleri, lambalar ve yivli tüfekler gibi) bulundurmaya zorlar. Geçmişte İnuitler nüfus düzeyleriyle yiyecek kaynaklarını dengede tutuyorlardı ancak şimdi nüfusları hızla artmakta ve bu da ekosistemleri üzerinde bir baskı oluşturmaktadır.

Yaygın akrabalık bağları İnuitlerin de Ju/' hoansiler gibi grup içinde ve gruplar arasında kolaylıkla dolaşmalarına olanak sağlar, ancak en önemli toplumsal birim geniş ailedir. İnuitlerde duyguların ya da olumsuz hislerin belli edilmesi doğru bulunmaz. Resmî önderlik sistemleri ya da toplumsal denetimi sağlayan yasaları yoktur.

Buffin Adası İnuitleri üzerinde yapılan çalışma, aldıkları enerji düzeyinin yüksek, harcadıklarının ise düşük olduğunu göstermiştir. Fok, rengeyiği ve diğer hayvanları avlar ve taştan yaptıkları su bentlerinde balık yakalarlar. Bu doğal kaynaklara, başta ekmek (derin olmayan tavalarda pişirilen mayasız ekmek) yapmak için dükkanlardan alınan malzemeler olmak üzere, kar motosikletleri ve gaz sobaları gibi malzemeler de eklenir.

Sanayileşme tüm İnuitlerin yaşamını değiştiriyor. Kar motosikletleriyle avlanma bölgelerine hızlı bir şekilde gidebildikleri ve dükkanlardan alınan yiyecekler açlığa karşı bir güvence sağladığı için artık mevsimlik göçler gerekmemektedir. Yüksek tahrip gücüne sahip silahların hayatlarına girmesi İnuitlerin geleneksel temel av kaynaklarının yok olmasına yol açtıysa da, A.B.D. hükümetinin devreye girmesiyle rengeyiği sürüleri yok olmaktan kurtulmuştur. Bugün çoğu İnuit modern Kuzey Amerika yaşamıyla yakın ilişki içinde olan köylerde yaşamaktadır. Dillerini, toplumsal kimliklerini ve pek çok geleneksel yiyecek tercihlerini hâlâ korumaktadırlar.

Alaska İnupiatları ise, kendi kaderleri üzerinde siyasal bir denetim sağlamak için örgütlenmelerine ek olarak, çağdaş A.B.D. yerlilerinin karşılaştığı sorunların bazılarına da örnek teşkil ederler.

Bahçecilik Yoluyla Uyarlanma
Tarımın Prehistorik Kökeni
ÇAĞDAŞ SORUNLAR
Afrika Dışındaki Kızıl Pirinç
Enerji Kullanımı ve Ekosistem
Bahçe Tarımı Yöntemleri
Toplumsal Örgütlenme

Yanomamöler
Ormanda Tarım
Köy Yaşamı
Savaş ve Şiddet
Yanomamölerin Geleceği
HALKLARIN DURUMU
Brezilyalı Kızılderililer ve Çevreci İttifak

Geçimlik Tarla Tarımı

Tamanglar
Köy
Tarla, Orman ve Otlak
Hane İçi Döngü
Timling'in Geleceği

BEŞİNCİ BÖLÜM

Geçimlik Tarım: Hane Halkının Beslenmesi

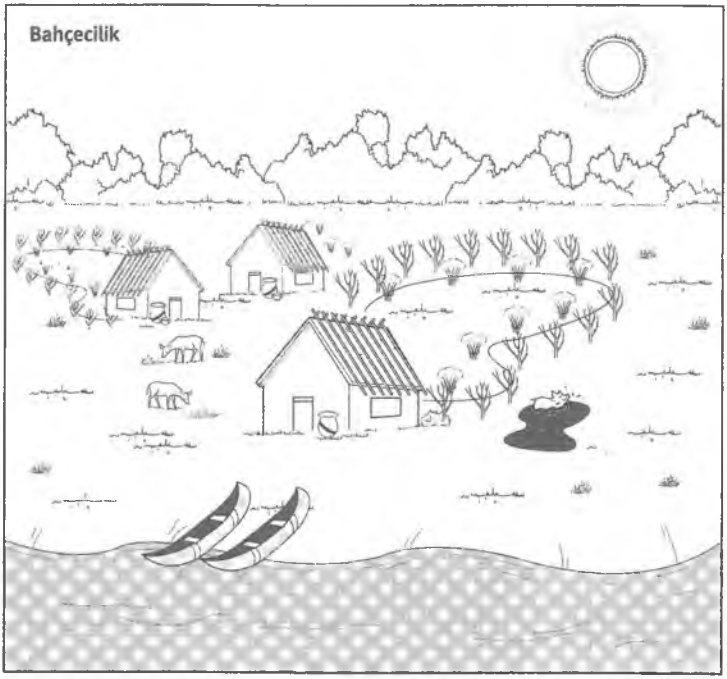
Zimbabwe'de baba ve oğul ağaçları yakar ve bunları darı ekecekleri açık tarlaya süpürür; Brezilya'da bir kadın yer elması tohumlarını engebeli bahçesinin toprağına gömer; Peru'da bir aile hep birlikte taş duvarlar örerek buğday ekmek için toprağı sürebilecekleri bir seki oluşturur. Toplu olarak yapılan bu dünyevî, gündelik işler dünyadaki 6.5 milyar insanın çoğunu besler. Bu bölümde esas olarak insan emeği, yöresel gereçler ve hayvan gücü (toprağı sürmek, su çekmek ve ulaşım için) gibi yerel bilgilere dayalı tarımsal pratikler uygulayan toplumlar incelenecektir. Bu tür tarım çoğunlukla geçimlik tarım ya da bahçecilik olarak adlandırılır; ürünlerin ticareti yapılsa veya alışveriş ya da değiş tokuş yoluyla el değiştirse bile, üretim esas olarak yatırımdan çok hane için erzak sağlama amacı güder.

Besin üretimi, ister basit ister karmaşık bir teknolojiyle gerçekleştirilmiş olsun, insan varlığının temelidir. Daha önce görmüş olduğumuz gibi avcı-toplayıcılık, görece küçük bir müdahale ya da işletimle içinde yaşanan habitatta bulunan besin kaynaklarının doğal olarak toplanmasıdır. Tarım etkinliği ise, insan yardımı olmaksızın yaşayıp üreyemeyen yenilebilir türlerin ıslah edilmesini ve işletimini içerir. Prehistorik dönemlerde yaşamış insanların bağım-

lı oldukları türlerin üreme dönemlerini bilinçli ya da bilinçsiz etkilemeye çalıştıklarına dair doğrudan bir ipucuna sahip değiliz, ama zekâ sahibi oldukları düşünülecek olursa, kesinlikle bazı denemeler yapmış olmalılar. Ancak insanların hayvanlar ve bitkilerle etkileşimine bağlı olarak, seçilim baskıları zaman içinde insanların itibar ettiği hayvan ve bitkilerin üreme süreçlerini değiştirdi.

Bu değişimler, türlerin kendilerini kullanan insanlar tarafından bilinçli olarak yönlendirilmesinden kaynaklanmak zorunda değildir her zaman. Bu tür değişimler insanların çevrelerini değiştirme biçimlerinin rastlantısal yan ürünleri olarak ortaya çıkmış olabilir; örneğin belli bir seçicilikle bir popülasyonun üyelerini öldürmek ya da bazılarını toplayıp diğerlerini atarak tohumların genetik yapısını değiştirebilecek bir müdahaleyle hasat yapmak gibi. Hatta ateşin kullanımı bazı bitkilerin evcilleştirilmesinde bir aşama olabilir (bkz. Hill ve Baird, 2003). Bu tür seçilim baskıları insanların, hayatta kalmalarını kolaylaştırmak için hayvan ve bitkileri asalaklardan, yırtıcı hayvanlardan ve rakiplerinden korumaları ve onlara su ve besin temin ederek çevrelerini düzenlemeleri suretiyle hayvan ve bitkilerin üreme oranlarını denetlemeye başladıkları bir süreç olan evcilleştirmeye yol açmıştır. Sonuç olarak bu çabalar insan türünün en önemli başarılarından biri olan tarıma olanak sağlamıştır.

Tarımın gelişmesi geriye dönülmez bir biçimde insanların kültürel tarihlerini etkilemiştir. Bu değişimlerin etkileri besin üretiminin en verimli ve teknolojik olarak en gelişmiş biçimi olan yoğun tarım biçimini uygulayan toplum-

Şekil 5-1. Bahçecilik uyarlanması bahçelerin işlenmesiyle birlikte, avcı-toplayıcılık gibi pek çok yabanıl yiyecek kaynağının tüketimine dayanır. Kimi durumlarda evcil ya da vahşi hayvanlardan korumak için bahçeler çitle çevrilir ya da siperler kurulur. Evler avcı-toplayıcılarınkine oranla daha sağlam ve dayanıklıdır, çünkü nüfus daha yerleşiktir. Bahçeci topluluklar genellikle çekirdekeşmiş yerleşimlerde ya da köylerde yaşarlar. Bu yerleşim biçimi çoğunlukla savunma amaçlı olmakla beraber aynı zamanda güvenilir yiyecek üretiminin tüm yıl boyunca daha geniş boyutlu topluluklara zemin sağlamasından kaynaklanır. Kaynak: Lech Lozny.

larda görülebilir (bu konu Yedinci Bölüm'de tartışılmıştır). Ancak tarımın mütevazı ve görece basit bir biçimi olan bahçecilikle uğraşan toplumlarm uyarlanma biçiminde bile, avcı-toplayıcı uyarlanma biçimiyle karşıtlıklar açıkça görülebilir.

"Bahçe tarımı" anlamına gelen ve tropikal bölgelerde geçimlik tarımın yaygın bir biçimi olan bahçecilik etkinliği hemen her zaman avcılık, balıkçılık ve yabanıl bitki toplayıcılığı desteğinde yürütülür. Ancak, avcı-toplayıcıların aksine bahçeciler esas olarak ıslah edilmiş yiyeceklere özellikle de bitkilere bağımlıdırlar. Bunun yanısıra yoğun tarımcıların ve endüstriyel tarımcıların aksine bu bitkileri görece basit yöntemler ve aletler kullanarak küçük bahçelerde yetiştirirler. Diğer davranış biçimlerinde olduğu gibi tarımsal teknikler de gruptan gruba oldukça geniş bir çeşitlilik gösterir. Yine de, besin elde etme stratejisi –öncelikle bireysel tüketim için bitkisel ürün yetiştirme–, yerleşim örüntüleri, toplumsal örgütlenme ve gruplar arası etkileşim alanlarında oldukça yaygın benzerlikler doğurur. İlk olarak bu stratejinin nasıl geliştiğini ve genel özelliklerini inceleyeceğiz. Daha sonra özel iki çiftçi grubu üzerinde yoğunlaşacağız: Bunlardan biri Venezuella ve Brezilya'nın tropik yağmur ormanlarında yaşayan Yanomamöler, diğeri ise çobanlıkla birlikte yürüttükleri saban tarımı sayesinde yüksek dağ habitatına uyarlanmış Nepalli Himalaya Tamanglarıdır. Bu örnekler çok farklı teknolojiler sergiliyor olsalar da temel üretim girdisinin insandır. Kendileri için yeterince besin üretebildikleri ya da çiftçilik için ihtiyaç duydukları araç gereçlerin büyük bölümünü kendileri yapabildiklerinden, hane halkı birimlerinin yüksek derecede kendine yeterli olduğu bir üretim olgusunu paylaşırlar.

Bahçecilik Yoluyla Uyarlanma

Tarımın Prehistorik Kökeni

Gerçekten de tarım insanın küresel bir kazanımıdır. Avustralya kıtası istisna olmak üzere, her kıta dünyanın ıslah edilmiş bitki ve evcil hayvan harmanına önemli katkılarda bulunmuştur. İlk bağımsız evcilleştirme deneyiminin Eski Dünya'nın hangi bölgesinde gerçekleştirildiği belli değildir. Evcilleştirme güney Asya ve Ortadoğu'da daha erken bir dönemde, Afrika ve Yeni Dünya'da ise daha sonra ortaya çıkmıştır. Yerli Avustralyalıların Avrupa egemenliğinden önce tarımları yoktu, zengin kıyı alanları boyunca oldukça incelikli bir kaynak işletimi uygulamışlardı. Avrupalılar gelmeseydi büyük olasılıkla onlar da daha erken bir dönemde tam bir evcilleştirmeye girişeceklerdi (Diamond, 1999).

Son zamanlarda Ortadoğu'da çok sayıda arkeolojik bulgu elde edilmiştir. Bu yüzden, genel bir gözden geçirme yerine özellikle bu bölge üzerinde durmak daha yararlı olacaktır. İnsanoğlunun Ortadoğu'da on binlerce yıldır yaşamasına karşılık tarih, arkeolojik olarak Neolitik ya da Yeni Taş Devri olarak bilinen dönemde başlar bir anlamda. Kabaca günümüzden 10 bin yıl kadar önce başlayan ve yaklaşık 5 bin yıl önce devletlerin ve kentlerin ortaya çıkışına kadar uzanan zamana yayılan Neolitik dönem, genellikle insan kültürünün gelişiminde bir dönüm noktası olarak kabul edilir. Bitki ve hayvanların evcilleştirilmesinin gerçekleşmesi bu çağa denk gelir ve bundan sonra insan toplumunda belirleyici değişmeler ivme kazanır.

Antropologlar, insanların tarım gibi karmaşık bir şeyi "keşfetmediklerini", aksine bu-

ÇAĞDAŞ SORUNLAR

Afrika Dışındaki Kızıl Pirinç

"Herhangi bir ülkenin verebileceği en büyük hizmet kültürüne yararlı bir bitki eklemektir."
Thomas Jefferson

16. yüzyıldan 18. yüzyıla kadar Kolomb mübadelesi olarak bilinen ve yeni dünya ile eski dünya arasında gerçekleşen yoğun bir ürün değiş tokuşu dönemi yaşanmıştır. Araştırmacılar uzun süre, bu mübadelede ekonomik olarak değerli ve Kuzey ve Güney Amerika, Asya ve Avrupa kökenli ürünlerin merkezîliğini vurgulamışlardır. Bu görüş, ürünlerin dağılımının Afrika'dan değil Afrika'ya doğru olduğunu vurgular. Judith Carney (1998) bu odaklanmayı açıklayan iki etkenden söz eder: "Bamya, *cowpea*, Hint yerelması, arpa darısı ve süpürge darısı gibi Afrika evcillerinin besin ve plantasyon ekonomisindeki küçük rolü ve pirincin Asya kökenli olduğuna dair dirençli inanış" (s.526). Ancak son yıllarda gelişen paleobotanik araştırmacılığı bu bakış açısını yıkmış ve Amerika'nın doğu kıyılarındaki plantasyonlarda yetişen ilk pirinç türünün yüksek verimli Asya *sativa* çeşitleri değil yerli Afrika pirinci (*Oryza glaberrima*) olduğu düşüncesini desteklemiştir. Bunun gibi, bu ekim türüne yatkın batı Afrikalı kölelerin "bu bitkiyi tamamen farklı yeni dünya çevresine uyarlama konusunda çok önemli bir rol oynadığı" olgusu da bu düşünceyi desteklemektedir.

Pirinç evcilleştirmesinin, Asya'dan bağımsız olarak Batı Afrika'da gerçekleştiği henüz 20. yüzyılda keşfedilmiştir; şimdi artık pirinç üretiminin 3.000 yıldan daha önce Senegal'den Fildişi Kıyısı'na kadar uzanan bir bölgede başladığı biliniyor. 18. yüzyıl ile 16. yüzyıl arasındaki Arap ve Avrupa kaynakları, Batı Afrika kıyıları ve Nijer nehri deltası boyunca uzanan pirinç tarlalarından bahseder. Afrika'ya ulaşan ilk Portekiz gemicilerinin Batı Afrika kıyısından pirinç aldıkları ve Atlantik köle ticareti sırasında pirinç fazlasının yeni dünya bağlantılı gemilere erzak olarak verildiği bilinmektedir. Bu verilere karşın oldukça yakın bir zamana kadar araştırmacılar pirincin Asya kökenli olduğu görüşünü benimsemiş ve yayılmasını Arap ve Portekizli tüccarlara bağlamışlardı.

1920'lerde Fransız araştırmacılar, Batı Afrika'daki Fransız kolonilerinde giderek artan besin kıtlığına karşısında *glaberrima* üzerinki araştırmalarını yoğunlaştırmışlardı. Bu araştırmacılar, İ.S. 8. yüzyıl ve izleyen yüzyıllara ilişkin Arap kaynaklarında Batı Afrika'daki yaygın pirinç üretimine sıklıkla değinilmesine bağlı olarak, pirincin dağılımının Sahra üzerinden sağlanmış olması ihtimalini görmüş ve Asya pirincinin İ.S. 1. yüzyılda henüz Nil'e ve Mısır'a ulaşmadığını göstermişlerdir. 1970'lerde Fransız botanikçi Portères Afrika'daki pirinç evcilleştirme merkezini esas olarak Nijer nehrinin iç deltasında, ikincil merkez olarak da Senegambia'nın taşkın ovasında ve Gine dağlarında tanımlamıştır.

nun birbirleriyle ilişkili bir dizi olayın, hatta rastlantıların sonucu olarak algılanması gerektiğini düşünürler. İnsanlar belirli sorunlara ağır ağır ve çoğunlukla farkında olmadan ancak daha sonra önemli oldukları görülecek yollarla karşılık verirler. Burada sormamız gereken soru, Ortadoğu'daki insanların neden tarıma ve hayvan yetiştiriciliğine ağırlık vererek geçim tarzlarını değiştirdikleri olmalıdır. Prehistoryacılarm ortaya koydukları gibi, bunun için (gerekli olan bitkilerin yeterli bir popülasyona ulaşmış olması koşuluyla) "bir fırsat, bit-

Carney bu bulguları, 1974'te yayımlanan iki "yol açıcı" kitabın mirası üzerinden betimlemektedir. Bu kitaplardan ilki Polonyalı tarihçi Lewick'in, daha önce çevrilmemiş Arap kaynaklarına dayanan ve Batı Afrika'daki yerli pirinç üreticiliğini belgeleyen *West African Food in the Middle Ages* başlıklı kitabıdır. İkincisi ise Amerikalı tarihçi Peter Wood'un Güney Carolina plantasyonlarındaki pirinç üretiminin büyük bir olasılıkla Afrika kökenli olduğunu öne süren *Black Majority* başlıklı çalışmasıdır.

Wood, Güney Carolina'daki pirinç yetiştiriciliğinin 1670 ve 1730 yılları arasında vuku bulan ilk yerleşim dönemi köleciliği ile başladığına dikkat çeker. İlk İngiliz ve Fransız Protestan üreticilerin pirinç üretim tekniklerini bilmemeleri ve koloni dönemi Güney Carolinasına getirilen kölelerin % 40'ından fazlasının *glaberima* pirincinin yetiştirildiği Batı Afrika'dan getirilmesi bu iddiayı desteklemektedir. Dolayısıyla Wood, Batı Afrikalıların Güney Carolina'da pirinç plantasyonu sisteminin yerleşmesinde çok önemli bir rol oynadıklarını vurgular. Carney, buna ek olarak, Atlantik köle ticaretinin başlarında Batı Afrika'da üç temel pirinç plantasyon sisteminin bulunduğuna dikkat çeker: Yağmura bağımlı pirinç tarımı, iç kesimlerdeki bataklıklardaki pirinç tarımı ve gelgit taşkın ovalarındaki pirinç tarımı. Bu üç sistemin 1730'larda "ürünün kolonide tanındığı on yıllarda" Güney Carolina'da var olduğu belgelenmiştir (Carney 1993, 1996a, 1998). Güney Carolina'daki pirinç ekim sisteminin götürü usulde çalışma sistemine dayanması, yine orada Afrika kökenli bir pirinç tarımı bulunduğuna dair bir başka kanıt sunar. Sadece pirinç ekiminde görülen ve günlük olarak tamamlanması gereken bir tarla işini gerektiren bu çalışma sistemi, hızlı çalışabilen sağlıklı kölelerin daha kısa bir günü çalışarak geçirmelerine olanak sağlamaktaydı. Carney, "pirinç plantasyonlarındaki ayırt edici götürü çalışma sisteminin bu olağandışı görünümünün, belki de nasıl pirinç ekileceği konusunda bilgi sağlamaları karşılığında kölelerin sınırlı günlük çalışma taleplerinin yerine getirilmesiyle, Carolina'da pirinç plantasyonlarının kalıcılaşması sırasında yapılan müzakerelerin bir kalıntısını sunduğu" yorumunu getirir (s.531).

Bunu izleyen iki husus bu teze ağırlık kazandırmaktadır: 18. yüzyılda suyla çalışan değirmenler gelene kadar, pirinç öğütme geleneksel Afrika usulüne uygun olarak tahta bir dibek ve tokmak kullanılarak elle yapılıyor ve kabukları aynen Batı Afrika'da pirinç yetiştirilen bölgelerde uygulandığı gibi örgü sepetlerin içine yabalanarak temizleniyordu. Bu sepetlere ilişkin ilginç bir ayrıntıda görüldüğü gibi, yabalama için kullanılan örülmüş ve çubuklarla sıkıştırılmış Amerikan yerli sepeti, Batı Afrika pirinç üretim alanlarında kullanılanlarla benzer biçimde kıvrılmışlardı (Rosengarten, 1997).

Carney, şöyle bitiriyor:

> Pirinç tarımının ve maddî kültürünün çevresel yönleri üzerine odaklanıldığında, muhtemelen Afrika diasporasının önemli anlatılarının yeniden yorumlanması konusunda yeni ipuçları ortaya çıkacaktır... Yüzyıllar sonra bu tarihin öğelerini yeniden yakalama uğraşı, özellikle botanik alanında, tarihsel arkeoloji alanında ve pirinç tarımının yapıldığı Amerikan eyaletlerindeki arşivlerde yürütülecek ek araştırmaların sunacağı disiplinlerarası bakış açısını talep etmektedir.

kileri etkin bir biçimde kullanabilmek için bir teknoloji, ekonominin 'gecikmeli döngüsü'yle başa çıkabilecek bir toplumsal örgütlenme ve insanların besin teminindeki alışkanlıklarını değiştirecek bir *ihtiyaç* olmalıydı" (McCorriston ve Hole, 1997, s.46). Aslında McCorriston ve Hole, tarımı ortaya çıkarabilecek biçimde bu koşulların ne zaman ve nerede tam olarak bir araya geldiklerini araştırırken oldukça gerilere gitmekte ve tarımı ortaya çıkaracak bu gelişmeleri, Ürdün Vadisi'nde, birkaç yüz yıl önce artısı ve eksisiyle, 10 bin yıl kadar önce ar-

Oslonki'de bulunan dizlerini bükmüş biçimdeki neolitik iskeletler. Mezarda bulunan eşyalar köylüler arasında sosyal hiyerarşi olabileceğini düşündürüyor. (Fotoğraf Peter Bogucki)

tan kuraklık yüzünden çekilen göllerin etrafında aramaktadırlar (s.46).

Buğday ve arpanın yabanıl atalarının doğal habitatları ovalar değildi. Aksine bu habitatın ancak Doğu Akdeniz ve Toros ve Zagros'un yüksek yerlerinde yer alması muhtemeldir. Bu durum evcilleştirmeye yönelik ilk denemelerin ovalık ırmak kenarlarına yayılan ilk uygarlık merkezlerinden uzak yerlerde gerçekleştiği düşündürebilir. Aslında yabanıl arpa ve buğdaya halen Zagros platolarında rastlanabilmektedir. Bir botanikçi olan Jack Harlan 1967 yılında Türkiye'nin güneydoğusunda yabanıl buğdayın bolluğunu ve verimliliğini göstermiştir. Taştan yapılmış ilkel bir orak kullanmak suretiyle yaklaşık 3 kilogram yabanıl buğdayı bir saat gibi bir sürede biçmiş ve dört kişilik bir ailenin bir yıllık hasılatı yaklaşık üç haftada toplayabileceklerini tahmin etmiştir.

Bu bölgedeki ilk avcı-toplayıcılar bu türden yabanıl tahılları iyi bir besin kaynağı olarak görmüş olmalıdırlar. Buna bağlı olarak neolitik öncesi avcı-toplayıcılarından bir kısmının bu tahılları temel besinleri olarak kabul etmiş olmaları muhtemeldir. Son yılların arkeolojik bulguları, yabanıl tahıl ve hayvana dayanan bir köy yaşamının uzun bir tarım öncesi geleneği olduğuna işaret etmektedir. Arkeologlar bu kültür dönemini *natufyen* olarak adlandırmaktadır. Bu dönemden sonra insanlar çanak çömlek yapmaya ve kullanmaya, en azından yılın belli dönemlerinde sürekli yerleşmelerde yaşamaya ve yabanıl tahıldan un elde etmek için taş dibekler kullanmaya başlamışlardır.

Bununla birlikte bütün topluluklar kendiliğinden zengin bu tahıl alanlarından eşit derecede yararlanmış olamazlar. Bunlardan bazıları sınırlı ya da arkası gelmeyen besin kaynaklarına sahip bölgelerde yaşamış olmalıdır. McCorriston ve Hole, ilk evcilleştirmenin esasen Ürdün Vadisi'nde marjinal olarak yerleşmiş olan bu topluluklar arasında denenmiş ol-

ması gerektiğini düşünürler. Evcilleşmiş tahıl özgün biçiminden genetik olarak farklılaşmıştır. Bu nedenle, bu değişmeyi hızlandıran baskılar normal olarak tahılın yetişmediği yerlerde tahıl yetiştirmeye çalışan insanlar tarafından tesadüfen uygulanmış olmalıdır. Örneğin, Hole, Flannery ve Neely (1969) buğday ve arpa ekimi için İran'ın güneybatısında bulunan arkeolojik bir ören yeri olan Ali Koş'taki bataklık kıyılarına yakın bölgeleri tanımlarlar. Bu tahılların bataklık bölgelerde yabanıl biçimleriyle yetişmesi olağan olmadığından, bu tahıllara yer açmak için yerel bitki örtüsü temizlenmiş olmalıdır. Flannery'nin düşündüğü gibi, Ortadoğu'daki toprak kullanımına ilişkin ilk kasıtlı değişim adımlarının insan eliyle atıldığını söyleyebiliriz. Bu gibi başlangıç çabaları, nihaî olarak, tarıma tam zamanlı bağımlılığın yolunu açmış olmalıdır.

Bölgede bitki ve hayvanların evcilleştirilmesine yol açan olayları anlamak konusunda hâlâ çok sınırlı bilgiye sahip olmamıza karşın, 1.000 yıllık bir süre içinde tarımın çok yayıldığı ve İ.Ö 7.000'de ekonomisi evcilleştirilmiş bitki ve hayvanlara bağımlı köylerin artan bir şekilde yaygınlaştığı kesindir. Bu ilk döneme ait bulgular ilk tarımcıların kuru tarım yaptıklarını ve evcil koyun ve keçilerden yararlandıklarını göstermektedir. İ.Ö. 6.000'de köy yaşamı Ortadoğu'nun çok büyük bir bölümünde egemen bir örüntü olan göçebe avcı-toplayıcılığın yerini almıştı. Irak'ın kuzeydoğusunda bulunan ve Robert Braidwood tarafından kazılmış olan Jarmo, her birinde kendine ait bir avlusu, depolama amaçlı küpü (pitosu) ve fırını bulunan yaklaşık 25 kerpiç duvarlı eviyle şimdi oldukça önemli bir yer olarak kabul edilmektedir. Arpa ve buğday ile birlikte bulunan orak dilgileri ve öğütme taşları tarıma bağımlılığı göstermektedir. Başka yerlerde, örneğin Türkiye, İran, Suriye, İsrail ve Ürdün'de elde edilen bulgular Jarmo'nun yalnız olmadığını göstermektedir.

Bugün eski Jarmo köyüne giden bir ziyaretçi bura halkının bugün Ortadoğu'da yaşayan gruplardan farklı olduğunu görecektir, ancak buna karşılık genel yaşamlarına ait belirli özellikler bakımından benzerlikler de saptayacaktır. Pek çok çağdaş Ortadoğulu köylü gibi Jarmo halkı da tahıl üretimi ile hayvan besiciliğini birleştiren karma bir ekonomiye sahiptir. Önceden kestirilemez bir iklimsel çeşitliliğe sahip bir çevrede insanların temel geçimlerini çeşitlendirerek iki alanda şanslarını denemeleri yararlı olmuştur. Ayrıca, Jarmo'da bağımsız hanelerin ve zahire ambarlarının bulunması, günümüz çiftçileriyle olan bir başka benzerliğe işaret etmektedir: Hane her iki grup için de fazlasıyla önemli toplumsal ve ekonomik bir birimdir. Bahçecilik dünyasının her yerinde hane hâlâ temel üretim ve tüketim birimidir.

Bu gelişme Asya ve Afrika'da da izlenmiştir. 9.000 yıl kadar önce, insanların ekin ekme ve biçmeye ve çeşitli hayvan türlerini evcilleştirmeye başladıklarına dair ipuçları vardır. Uyarlanma örüntüsündeki bu değişim antropologların çok ilgisini çekmektedir, çünkü bu, toplumsal yaşamda ve teknolojide önceki bin yıllık sürede gerçekleşmiş olandan çok daha büyük bir değişimi tetiklemiştir.

Tarım etkinliğine ve hayvan yetiştiriciliğine ilişkin ilk bulguların buğday ve arpanın ilk temel tahıl ürünleri olduğu Ortadoğu'da karşımıza çıkmasına karşın, bahçecilik daha önce Çin ve Güneydoğu Asya'da görülmüştü. Şaşırtıcı bir şekilde, Çin'de ekilen ilk mahsul pirinç değil darı

Amazon çiftçi tarlasını temizliyor ve komünal festival oluğu oyuyor.

idi. Dünyadaki en önemli mahsullerden biri olan pirincin kökeni hâlâ tam olarak anlaşılamamıştır. Şu anda kuru tarla pirincinin Batı Afrika kökenli olduğunu bilmekteyiz (bkz. "Afrika Dışındaki Kızıl Pirinç" başlıklı çerçeve, s.152) (Carney, 1988). Afrika'daki evcilleştirme süreci ile ilgili bilgimiz tam olmamakla birlikte, süpürge darısı, darı ve diğer bitkilere ilişkin türsel çeşitlenmenin 4.000 yıl kadar geriye gittiğine dair kanıtlar bulunmaktadır. Orta Amerika ve Güney Amerika'da ise tarım Eski Dünya'daki başlangıcından binlerce yıl sonra ortaya çıkmıştır. Buralarda mısır, bakla ve balkabağı yüksek rakımlı bölgelerde ekilen önemli mahsullerdi; manyok ise kıyı bölgelerde yetişmekteydi.

Bazı arkeologlar tarım denemelerinin, insanların, bitkilerin çöplerini attıkları alanlarda tohumlardan yeniden üreditklerini farkettikleri zaman başladığını ileri sürerler. Avcı-toplayıcıların bitkilerle tohumlar arasındaki ilişkinin farkında olduklarına ilişkin bulgular da vardır ve bahçeciliğin yararlı otlara olan eğilimle başlamış olması muhtemeldir. Burada ortaya çıkan ilginç soru, avcı-toplayıcıların istikrarlı yaşamlarını niçin cidden çok daha fazla çalışmayı gerektiren bir yaşam için terk ettikleridir.

Ancak eldeki kanıtlar değerlendirildiğinde, insanların çevreleri üzerinde daha fazla denetim elde etmeye çalıştıkları açıkça görülür. Nihayetinde, en fazla verim elde etmeye aday bitkilerin tohumları arasından seçerek, daha verimli kaynakları, depolanabilir tohumları tercih ettiler ve asalak otları temizlemek ve ek su kaynakları sağlamak suretiyle bitkilerin yetişebildiği koşulları yarattılar.

Bölgesel değişikliklere karşın, tarımın gelişmesinin ve yaygınlaşmasının altında yatan ortak payda, tarımın nüfus artışı ya da en azından kaynaklar üzerindeki baskı ve ona bağlı olan istikrarsızlıkla at başı ortaya çıkması idi. Besin elde etme sorununu çözmek için başvurulan en yaygın ilk strateji yeni bir yere taşınmaktı, ancak mevcut kaynaklar karşısında nüfus artışının ulaştığı düzey, bu seçeneği daha olanaksız hale getirmiş ve daha yerleşik örüntüler ortaya çıkmıştır. Bu yeni yerleşiklik örüntüsü muhtemelen insanlarla bağımlı oldukları kaynaklar arasındaki dengeyi bozmuştur. Ölüm ve doğum oranlarının sınırladığı ya da göçün bir toplumu kabul edilir sınırlar içinde tutmaya yeterli olmadığı durumlarda

bazı gruplar kaynakların (bitki ekerek vs.) doğal mevcudiyetlerini idare etmeye başladılar. Bu strateji insanların kaynaklarını azaltmadan daha fazla sayıda insanı beslemeyi olanaklı hale getirmişti. Bu gruplar büyüyüp yayıldıkça, diğer gruplar onların uygulamalarını taklit ettiler. Onlar avcı-toplayıcıların başaramadığı şeyi kendi çevresel kapasitelerini artırmayı becerdikleri için, bahçeciler, çiftçiler ve çobanlar daha baskın hale geldiler.

Burada bahçeciliğin başlangıçtaki yaygınlığının, avcı-toplayıcılığa evrensel olarak üstün bir uyarlanma olmasından kaynaklanmadığını vurgulamak gereklidir. İnsanlar bu geçim örüntüsünde daha çok çalışmak zorundaydı. O dönemden kalan iskelet kalıntıları üzerinde yapılan incelemeler, sağlığın bozulduğunu, hastalıkların ve beslenme yetersizliğinin arttığını göstermektedir. Ancak buna karşın besin kaynaklarının verimliliğindeki ve güvenirliğindeki artış, daha sonraki nüfus artışının temelini oluşturmuştur. Bu döngü günümüze kadar sürmüştür. Hem verimlilik hem de güvenirlik tarım yöntemlerinin olgunlaşmasına bağlıdır.

Akılda tutulması gereken bir başka nokta, prehistorik avcı-toplayıcıların bile, tıpkı çiftçilikle geçinen nüfusların çoğunlukla bunun yanısıra hem avlanıp hem toplayıcılık yapmaları gibi, sık sık kendi uyarlanma biçimleriyle bahçeci üretimi bir arada yürütmeleridir. Bugün çok sınırlı çiftçilik yapılan Yukarı Michigan Yarımadası'nda çalışan arkeolog Marla Buckmaster bunun ne derecede incelikle yapılabildiğini belgelemiştir (1999). Buckmaster, küçük ve geçici yerleşimlerde yaşayan ve öncelikli olarak besinlerini avcılık ve toplayıcılıktan sağlayan insanların yapmış olduğu sistemli tarla hazırlığına ilişkin çok sayıda kanıta ulaşmıştır. Koloni çağından çok önce bu kuzey insanları, Menomenee Irmağı boyunca iki kilometre uzanan ve bir çizelge biçiminde son derecede dikkatle hazırlanmış birbirine koşut tarla izlekleri açmışlar ve bu izlekleri kayalarla örtmüşlerdi. Buckmaster, o sıralarda tarımın kuzey sınırlarını işaret eden bir bölgedeki bitki kalıntılarının sunduğu ipuçlarına da dayanarak, bu kayaların yıllık buğday ürününü yetiştirmek için toprakta gerekli ısıyı koruyan zekice bir düzenek olduğuna inanmaktadır. Bu yerler aynı zamanda bu toplulukların, tarıma ister tam isterse kısmen bağımlı olsunlar, değişen mikroiklim koşullarını nasıl izlediklerini de gösterir; burada, günümüzden 1.405 ilâ 1.450 yıl önce, sınırlı da olsa bir tarım rejiminin ne kadar kuzeye yayıldığı görülmektedir (Buckmaster, 1999).

Enerji Kullanımı ve Ekosistem

Her türlü tarım biçiminin hedefi, belirli bir toprak biriminden insanların kullanımı için elde edilebilecek olan enerjiyi tahmin edilir ya da güvenilir bir enerji miktarına yükseltmektir. Bahçeciler dönüm başına çiftçilerden genellikle çok daha az kalori elde eder ya da ürün alır, buna karşılık yoğun tarımcılardan çok daha az emek harcar. Yani ne topraklarını ne de emeklerini bütünüyle kullanırlar. Sadece bir aileyi besleyecek kadar üretim yapmak, insanların sahip olduğu kapasitenin daha azını gerektirir. Böylelikle toplumun diğer üyeleri zaman zaman çalışır, avlanır veya diğer etkinliklerle vakit geçirirken, çalışma yaşındaki kişilerin (genç nüfus gibi) pek çoğu hiçbir zaman çalışmak zorunda kalmayabilir. Bu bahçecilerin tembel olduğu anlamına gelmez. Sadece zamanlarını nasıl geçireceklerine dair daha çok seçenekleri vardır. Brezilya Amazonu'nda dört

topluluk arasında yapılan karşılaştırma, burada yaşayanların hepsinin protein ihtiyaçlarını karşılamak için avlandığını, ama en çok bahçeciliğe uygun yerlerde yaşayanların avlandığını göstermektedir. Et arzu edilen bir lükstür ve insanlar zamanlarını bu besini aramakla geçirebilir (Werner, vd., 1979, s.303-315). Bahçecilerin geçinmek için zorunlu işleri yaptıktan sonra kendilerine özenli yemekler hazırlamak, törenler düzenlemek ve temel ihtiyaçların dışındaki lüks maddeleri edinmek için ayıracak zamanları da kalır.

Bir topluluk tüketmek üzere çevresinden ne kadar az enerji alırsa çevreyi de o kadar az değiştirecektir. Clifford Geertz, bu konu hakkında yapılan eski ve çok etkili bir tartışmada tropik ovalarda dönüşümlü tarım yapan çiftçilerin kendi ekosistemlerini değiştirmek yerine "dikkatle taklit ettiklerini" ileri sürmüştür (1969, s.6). Ekosistemleri, küçük bir alanda sıkışarak yaşayan çeşitli ve çok sayıda canlıdan oluşmaktadır; yani özelleşmek yerine genelleşmiştir. Tropik toprak kalın olmasına karşın bu yoğun çeşitliliği destekleyebilir, çünkü besinler toprağın dibinde sıkışıp kalmak yerine hızla yeniden dönüşebilir niteliktedir. Ağaçların kesif gölgelikleri bu zengin organik toprak tabakasını yağmurla yıkanmaktan ya da güneşte kavrulmaktan korur.

Dönüşümlü tarım yapan çiftçiler kendi topraklarında tropik ormanın bu özelliklerini örnek alırlar. Yoğun tarımcıların pek çoğunda olduğu gibi (çoğunlukla pirinç ya da domates olmak üzere) belli bitkilere ayrılmış tarlaların aksine, dönüşümlü tarım alanları esas olarak kül yatağında gelişen kök ve yumru köklerden çeşitli meyve ağaçlarına ve hurmalıklara kadar çeşitlenen karma birçok ürünü kapsar. Tıpkı tarıma açılmamış ormanlardaki ağaçlar gibi, dönüşümlü biçimde kullanılan topraklardaki ıslah edilmiş ağaçlar da yağmur ve güneşi süzen bir örtü oluşturur ve böylece toprağı kayma ya da kuraklıktan korur ve aynı zamanda büyük ağaçların altında yetişen çalıların yayılmasını sınırlar. Bu alan birkaç yıl içinde eski durumuna, yani ormana dönüşür.

Bahçecilik pek çok yönden yoğun tarımdan farklılık gösterir. Birincisi, bahçecilikte basit bir teknoloji kullanılır. Sadece küçük ve çoğunlukla dağınık toprak parçaları bir seferde işlenir ve saban ya da hayvan kullanılmaksızın sürülür; makine kullanımı söz konusu bile değildir. Kullanılan aletler bıçak, balta, kazma sopası ve çapa gibi el aletleridir. Diğer bir deyişle, avcı-toplayıcılar gibi bahçeciler de besin elde ederken esas olarak kendi kas enerjilerini kullanmaktadır.

İkinci olarak, yoğun tarımla karşılaştırıldığında, bahçecilikte bir dönüm topraktan oldukça az mahsul alınır; bu nedenle bahçecilik çoğu kez bir kaba tarım biçimi olarak nitelendirilir. Bahçeciler, üretilen her bir birim enerji için yoğun tarım tekniklerinin gerektirdiğinden çok daha fazla alana ihtiyaç duyar. Bahçecilerin topraktan elde ettikleri enerji miktarı onları beslemek için yeterlidir, buna karşın genellikle ticaret amacıyla fazladan yiyecek üretmezler. Ticaret bahçecilerin ilgi alanına girse de bu sadece başka bir topluluğun ürettiği şeyleri elde etmek için yapılır. Bahçeciler hayvansal ürünler elde edebilecekleri avcı-toplayıcılarla yakın ilişki içinde olduklarında ortaya bazı istisnalar çıkar. Örneğin Kuzeydoğu Zaire'deki Mbuti Pigmeleri Bantuca konuşan bahçeci komşularını et ve balla destekleyen avcılardır (Peacock, 1984, s.15, Hart ve Hart 1996).

Üçüncü olarak, bahçecilik genellikle hanenin kendine yeterli olmasına imkân verir. Her grup ve pek çok durumda her hane, kendisine gerekli besini üretme yeteneğine sahiptir. En önemli üretim kararları hane düzeyinde verilir. Bahçeciler besin için başka gruplara bağlı değillerdir, çünkü son derece mütevazı bir teknolojiyle çok çeşitli mahsul yetiştirebilirler. Bu kendine yeterliliğe yönelim bahçeci toplumların üretimlerinin düşük seviyede kalmasının nedenlerinden biridir.

Bahçe Tarımı Yöntemleri

Çağdaş bahçecilerin pek çoğu, toprağın ince olduğu tropik bölgelerde ya da su temininin değişmez bir sorun olduğu kurak bölgeler gibi topraklarda yaşar. Bu açıdan avcı-toplayıcılara benzerler. Rakip gruplar tarafından çoğunlukla yoğun tarımın yapılabileceği tercih edilen topraklara kabul edilmezler. Bu koşullar altında tarımın zorluklarıyla baş edebilmek için çeşitli yöntemler kullanırlar. Örneğin toprağa daha az ihtiyaç duyan ekinlere yönelebilir, ırmak kenarlarında ya da yağmurlu mevsimlerde sel baskınına uğrayan alanlarında üretim yapabilir, değişik pek çok bölgeyi ekebilir, böylelikle bir tarladan sonuç alınamazsa diğerinden ürün alma şanslarını koruyabilir ya da toprağı tüketmekten kaçınmak için düzenli olarak tarlalarının yerini değiştirebilirler. Bahçecilerin ağırlıklı bir kısmı bu tekniklerin çoğuna başvurur. Bununla birlikte şu anda en yaygın biçimde kullanılan teknik, yak-aç tarım ya da dönüşümlü tarım tekniğidir.

Yak-Aç Tarım

Yak-aç tarım tarlaların temizlendiği, ağaçların ve çalıların yakıldığı ve böylece toprağın kül-le gübrelendiği ve tarlanın sonra yeniden ekildiği bir tarım yöntemidir. Her tarla iki ya da üç yıl kullanıldıktan sonra yeniden üretim için yaklaşık on yıl terk edilir ve bu süre içinde çiftçiler diğer tarlalara gider. Dönüşümlü tarım Avrupa'da Hıristiyanlık Çağı'nın başlangıcına kadar, Kuzey Amerika'da ise yaklaşık 17. yüzyıla kadar uygulanmıştır (Aslında Avrupalı yerleşimcilerin Kuzey Amerika'daki başarılarının bir nedeninin de Amerikan yerlilerinin yak-aç tekniğini taklit etmeleri olduğu kabul edilmektedir).

Ne yazık ki, bu tür girişimlere uygun olmayan çevrelerde geleneksel bahçeler açık alan çiftlikleri ve hayvan çiftlikleriyle bir araya geti-

Brezilyalı çiftçi orman arazisini yakarak bahçesini hazırlıyor.

Ekime hazır arazi

rilmiştir. Bir yandan Amazon yağmur ormanları açık alan çiftlikleri ve hayvan çiftlikleri yapılmak üzere her gün artan oranlarda yakılıp yok edilirken (Posey, 1984, s.95-96), öte yandan Yanomamöler gibi bahçeciler (ileride kısaca değinilecektir) yağmur ormanlarından çevreye zarar vermeyecek biçimde yararlanmaktadır. Bu bölgelerde arazinin çok daha yoğun kullanılması sonucunda ince toprak hızla aşınmaktadır.

Yak-aç tekniği çevreye karşı büyük bir duyarlılık gerektirmektedir. Dönüşümlü tarım yapan çiftçiler tarlalarını ne zaman terk edip ne zaman dinlendirilmiş tarlayı yeniden ekeceklerini tam olarak bilmek zorundadır. Ağaçların ne zaman yakılacağı konusunda da oldukça ciddi hesaplamalar yapmak gerekir. Bu hesaplamalar öylesine ciddi yapılmalıdır ki, yangın günü rüzgâr ateşi körüklemeye yetecek ama ormanın diğer kesimlerine yayılmasına meydan vermeyecek şiddetle olmalıdır. Genelde bahçeciler (dönüşümlü olsun ya da olmasın) çevreleri hakkında farklı türdeki toprak çeşitleriyle ilgili ayrıntılar da dahil olmak üzere çok şey bilirler; farklı türdeki bitkilerin ihtiyaçları, onların habitatlarının topografyası ve mikro iklimsel koşulları hakkında da yine oldukça fazla bilgiye sahiptirler. Varoluşlarının sırrı bu bilgilerde yatar.

Tek Çeşit Ürün (Monokültür) Yerine Ürün Çeşitliliği (Polikültür)

Amazon'daki çalışmaların gösterdiği gibi, ürün demeti ya da ürün çeşitliliği, aynı bölgede dönüşümlü tarım yapan çiftçiler arasında dahi epeyce farklılık gösterir (Coimbra vd., 2007). İlk araştırmalar ürünlerin çeşitliliğinin ve bahçeciliğin, ağaçların, ormanın kendisi gibi ekolojik olarak karmaşık bir bileşimi olduğunu gösterir. Son araştırmalar ise insanların çoğun-

lukla insanların çoğunlukla bir ya da iki ana ürüne bel bağladıklarını, ancak bunların arasına yararlı ağaçlar serpiştirdiklerini göstermektedir; ekim rastgele ya da plansız yapılmaz, aksine dikkatle örgütlenir, çünkü böylelikle bahçe sırayla değişik ürünler vermeye uygun hale gelir (bkz. Flowers vd., 1982; Beckerman, 1983; Boster, 1983). Böylece çiftçilerin her aşamasında ürün aldığı nadas döngüsü de dikkatle düzenlenmiş olur.

Bütün tarım sistemleri geçici de olsa, doğal ekosistemlerinin belli kısımlarını yalınlaştır. Ayrıca verimliliğin farklı bitkilerin tamamlayıcı özelliklerinden sağlandığı öne sürülmüştür: Bazı bitki türlerinin besin değeri bakımından zenginlik arz etme eğilimleri, diğerlerinin besin değerinin azlığıyla dengelenir.

Ürün çeşitliliği (bir tarlaya birden fazla ürün ekimi) uzun bir süredir ekolojik denge ve geleneksel bahçecilikte devamlı ve güvenilir ürünler açısından kilit unsur olarak kabul edilmektedir. Oysa yoğun tarım sistemlerinde görüldüğü gibi tek ürüne bağımlılık 1840'larda İrlanda'da yaşanan patates kıtlığı ve hatta 1980'lerde Afrika'nın Sahel bölgesinde görülen kıtlık gibi önemli felaketlere yol açabilir. Tek ürüne dayalı tarıma ve ürünlerin modern melezlenmesiyle elde edilen çeşitlendirmeye yönelik temel eleştiri, biyolojik çeşitliliğin kaybına yol açmasıdır. Ne yazık ki tek ürüne dayalı tarım genellikle ürün miktarını arttırmanın en kolay yoludur ve bu da pek çok ülkede şiddetle ihtiyaç duyulan bir şeydir. Uzun zamandır çoğu araştırmacı ürün çeşitliliğini tek çeşit üründen daha doğal buluyor, çünkü bir tarlada farklı türlerin karışımından oluşmuş bir ormanın çeşitliliği ile benzerlik gösterir ve bu yolla tek bir türü tehdit edebilecek hastalıklara karşı direnç sağlanır. Son zamanlarda araştırmacılar (Boster, 1983; Hames, 1983) aynı türün farklı çeşitlerini karışık olarak ekmek suretiyle tek ürün sisteminde de aynı etkilerin sağlanabileceği sonucuna varmıştır.

Toplumsal Örgütlenme

Bahçe tarımı yapan toplumlar ya da kaba tarım toplumları her ne kadar çeşitlenseler de, düşük-enerji bütçeli avcı-toplayıcılarla karşılaştırıldıklarında, çok genel bir dizi özelliği paylaşma eğilimindedir. Kaba tarım yapan topluluklar, yıl boyu oturulan sürekli yerleşimler kurmaları bakımından yerleşik olma özelliği taşır. Avcı-toplayıcılar zaman ve enerjilerini besin bulmak için bir yerden diğerine taşınarak harcarken, bu çiftçiler enerjilerini sadece bir yerde, kendi tarlalarındaki besin üretimini artırmak için harcar.

Nüfus yoğunluğu yine oldukça yüksektir. Sık sık hareket halinde olmayan bir grupta, bebeklerin, yaşlıların ve hasta insanların hayatta kalma şansı daha yüksektir. Erkekler fazla ava çıkmayıp eşleriyle daha fazla zaman geçirdiklerinden doğurganlık oranı yükselebilir (Binford, 1968). Benzer biçimde, kaynakları yıllık ihtiyaçlar karşısında dengeli dağıtabilmeyi sağlayan depolama işi, sabit bir yerleşimde daha kolaydır. Yerleşik gruplar, göçebe ve yarı-göçebe gruplardan daha yüksek bir nüfus yoğunluğuna sahip olma eğilimindedir.

Yerleşiklik ve artan nüfus yoğunluğu daha karmaşık bir topluma evrilme eğilimiyle sonuçlanır. Tarım, bir grup işidir; tarlaların temizlenmesinde, ürünlerin ekiminde, hasatında ve depolanmasında önemli bir işbirliği gerekir. Ürünler ve tarlalar yırtıcılara ve başkalarının hırsızlığına karşı korunmalıdır. Aynı za-

manda, çiftçiler zamanlarını tarlalarda geçirip enerjilerini burada kullandıklarından, tarlalarda işe girişme zamanını ayarlamak ve büyük gruplardaki yaşama kaçınılmaz bir şekilde eşlik eden uyuşmazlıkları çözümlemek için bir düzenleme gerekir. Sonuç olarak, kalabalık gruplarda grup üyelerinin ilişkilerinde kimin kime sadakat göstermesi gerektiği, kimin kiminle evlenebileceği, bir tartışmada kimin kime teslim olacağı gibi konularda bir düzenlemeye ihtiyaç duyulur. Avcı-toplayıcılarda bu tür sorunlara daha az rastlanır, çünkü avcı-toplayıcılar bireysel olarak çalışabilir, araziye ortak olarak sahip olabilir ve bir anlaşmazlık durumunda tamamen toplanıp başka yere göçebilirler. Bahçecilikle geçinenlerin yaşamı ise, karmaşık yapılı toplumlarda görülen toplumsal tehdide daha fazla açıktır. Örneğin, bahçeciler çoğunlukla toprağı grubun mülkü sayar. Ancak, tek tek hanelerin, belirli bir toprak parçasında ürettikleri ürünleri başkalarına vermeden kullanma hakkı vardır. Çiftçiler de bir anlaşmazlık durumunda göç etme şansına sahiptir, ancak bir kez bir toprağa yatırım yapıldıktan sonra bir daha oradan ayrılmak zordur.

Topluluk İçindeki İlişkiler

Ağırlıklı olarak tarıma bağımlı bir toplumun temel birimi, evlilik ya da akrabalık yoluyla yakın ilişki kuran, besin üretimi için birlikte çalışan, birlikte tüketen ve gündelik işleri paylaşan küçük bir grup olan hanedir. Bu nedenle bu birim, toplumumuzdaki küçük aile kurumuna pek çok açıdan benzeyen bir üretim ve tüketim birimidir. Daha önce de belirttiğimiz gibi, aile esaslı bu haneler, ihtiyaç duydukları her türlü ürünü bahçeleri ya da tarlalarından elde edebildiklerinden görece kendine yeterli birimlerdir. Ancak tarım etkinliği belirli bir kırılganlık yarattığı için haneler birbirlerinden tamamen bağımsız olmayı başaramaz. Enerjisinin tümünü bir toprak parçasına veren bir aile ürünün zarar görmesi ya da bir başka grubun saldırısı sonucunda bir anda bütün ürününü kaybedebilir. Bu nedenle bir güvence olarak, haneler ittifak yapmalı ve kendilerini daha büyük bir toplumsal birim olan cemaatle bütünleştirmelidir. Bütünleşme esas olarak akrabalık bağları ve cemaat ölçeğinde dinsel ve siyasal gruplaşmalar yoluyla sağlanır. Bazı bakımlardan akraba gruplar üzerinden ya da küçük ve sık dokulu cemaat yapıları üzerinden sağlanan ortak toprak mülkiyeti, tropik ovaların bahçeci topluluklarında uzun süren nadas dönemlerinde gerçekleştirilen uygulamalar yoluyla güçlendirilmiştir. Ailelerin, ormanın yeniden yeşermesine olanak sağlamak için toprağı ekmekten vazgeçtikleri bu uzun dönemler, bireyleri belirli bir toprak parçasını münhasıran denetlemeye teşvik etmez. Ayrıca ortak mülkiyet olgusu, çoğu zaman sekiler yapmak ya da suyun akışını denetleyecek sistemler inşa etmek gibi uzun vadeli tarımsal altyapı girişimlerinin özendirilmesini de sınırlar.

Çoğu zaman akrabalık, toprak kullanımında bireysel hakların tanınmasına esas teşkil eder. Akrabalık neredeyse her zaman topluluk içinde karşılıklı bağları ve sorumlulukları kuran yaygın hediye değiş tokuşunun temelini meydana getirmektedir. Bahçeci aileler, üretilen ürün fazlasını arkadaşlar ve akrabalar arasında düzenli olarak paylaşmak suretiyle kendilerine kötü zamanlarda zor durumda kalmama güvencesi sağlarlar. Avcı-toplayıcılarda olduğu gibi aslında hediye değiş tokuşu bahçeci toplumlarda da bir çeşit besin depolama ya da gelecek güvencesidir.

Akrabalıktan sonra gelen bir başka bütünleştirici kuvvet de siyasal örgütlenmedir. Bahçecilerin büyük çoğunluğunda zenginliğe az rastlanmakta ya da hiç rastlanmazken, iktidar konusunda aralarında farklılıklar görülür. Çiftçi topluluklar avcı-toplayıcılardan daha iyi tanımlanmış önderlik rollerine sahiptir, ancak önderlerin otoriteleri gruptan gruba değişir. Göreceğimiz gibi, bir Yanomamö köyünün reisi sadece etki sahibi bir adamdır; resmî bir bürosu ve başkaları üzerinde zor kullanma hakkı yoktur. İktidar dağılımı nasıl olursa olsun reis tartışmaları yatıştırmak, evliliklerini ayarlamak, festivallerde, dinsel törenlerde ve çatışmalarda onlara önderlik etmek suretiyle ailelere yardım ederek bu bahçeci toplumda bütünlüğü sağlar.

Topluluklar Arasındaki İlişkiler

Topluluklar içindeki toplumsal örgütlenme ister (mübadelelerde görüldüğü gibi) dostça, isterse (bir çatışma durumunda olduğu gibi) düşmanca olsun, topluluklar arasındaki ilişkilerde olduğu gibi çok daha yapısal bir hale gelmiştir. Burada her iki grubun da ticaret yoluyla nasıl birbirlerine bağımlı hale geldiğini anlatacağız. Yanomamöler madenî aletleri komşularından, devlet memurlarından ve misyonerlerden sağlarlar. Venezuella ve Brezilya'nın ulusal ekonomilerinin içine çekildikçe, ticarete ilgileri artmaktadır. Nepalli Tamanglar, kendilerinin üretemedikleri şeyleri elde etmek için, tarihte tuz ve bazı gıda ürünlerinin ticaretini yapmışlardır; bugün ise artık Nepal pazar ekonomisiyle oldukça yoğun bir şekilde bütünleşmiş haldedirler. Hatta kendilerini başkente bağlayan gelişmiş ulaşım sistemleri sayesinde pazarın büyük kısmını ele geçirmişlerdir (Fricke, 1994).

Ancak kaba tarım topluluklarının çoğu için kendine yeterlilik hâlâ önemini korumaktadır. Bu grupların içindeki mübadele biçimi kişisel olmayan paraya dayalı ticaretten ziyade hediye verme biçimindedir. Bir Yanomamö öteki köydeki bir başka adama bir köpek verir; birkaç ay sonra diğeri ona bir yay verir. Bu taraflardan hiçbiri de aslında ötekinin verdiğine muhtaç değildir; her ikisi de köpeği kendi köylerinden edinebilir ve kendi yaylarını yapabilirler. İhtiyaç duydukları şey savaşırken ya da bir eş bulmaya çalışırken birbirlerine verecekleri destektir. Dolayısıyla, nasıl verilen hediyeler grup içindeki iyi niyeti teşvik ediyorsa, aynı şekilde gruplar arasında gidip gelen hediyeler de birbirine sıkı sıkıya bağlı ittifaklar oluşturmaya yardımcı olur. Mübadele toplumsal olduğu kadar ekonomik bir işlemdir de. Başka gruplarla evlilik ilişkisi kurmak, Yanomamölerde olduğu gibi pek çok başka tarımcı kabile arasında da dayanışmanın nihaî bir ifadesidir.

Sonuç olarak, çiftçiler arasındaki toplumsal örgütlenme çoğu avcı-toplayıcı grupta görülen toplumsal örgütlenme biçiminden kesin biçimde farklıdır. Avcı-toplayıcılar, alt birimler arasındaki sınırları genişletmek için kaynakları ve üyeleri ileriye ve geriye akan küçük ve görece biçimlenmemiş gruplar oluştururlar. Çekirdek aile hiç zarar görmeden kalsa da ayrı bir ekonomik birim değildir. Ekonomik birim bir bütün olarak takımdır. Buna karşılık tarım toplumu, görece istikrarlı ve kendine yeterli cemaatler içinde yaşayan iyi tanımlanmış ve büyük ölçüde kendine yeterli hanelerden oluşan karmaşık bir yapıdır. Her birinin kendine ait toprağı ve ünvanı bulunan bu toplulukların birbiriyle, çoğunlukla akrabalık esaslı gruplar üzerinden yürüyen biçimlenmiş ilişkileri vardır.

YANOMAMÖLER

Yanomamöler arasında belirli aralıklarla toplam otuz yıl (bunun altmış aydan fazlası toplam alan araştırması süresini oluşturur) çalışan Napoleon Chagnon, onların güney Amerika'da yaklaşık 20 bin üyeye sahip en büyük kültürleşmemiş kabile olduğuna inanmaktadır (1997). Chagnon 1964 yılında Yanomamölerin arasına girdiğinde misyonerler çoktan iki köyde istasyon kurmuşlardı bile, ancak Yanomamölerin çoğu ticaret yoluyla elde ettikleri madenî balta ve çömlekler aracılığıyla dolaylı biçimde dış dünyayı tanıyorlardı. Bugün misyoner yerleşimlerindeki yabancılarla olan etkileşim ve büyük çiftlik sahipleri ve hükümet için yapılan işler Yanomamölerin dış dünya ile olan bağlantılarını daha ileriye götürmüştür. Günümüzde Yanomamö olmayan biri ile karşılaşmamış Yanomamö sayısı yok denecek kadar azdır. Bu yüzden, bu çalışma (Yanomamöler, antropologlar onlarla ilk çalışmaya başladıklarında tanındıkları için) ilk etnografik sunuş olarak gösterilmektedir. Söz konusu çalışma onların bugünkü durumlarını betimleyecek biçimde güncelleştirilirmiştir.[1] Birinci Bölüm'de sözünü ettiğimiz şeyleri yinelemekte yarar var; Yanomamöler hakkındaki araştırmaya ön ayak olan antropolog Napoleon Chagnon, Yanomamölerin arasında hastalıkların ve av tüfeğiyle ölümlerin artmasına misyonerlik çalışmalarının neden olduğunu belirterek bir tartışmanın merkezi olmuştur.

Ormanda Tarım

Yanomamöler, güney Venezuela ve kuzey Brezilya'daki kesif tropikal ormanların içine dağılmış, 40 ilâ 250 kişilik (genel ortalama 70-80 kişidir) köylerde yaşarlar. Toprakları büyük ölçüde alçak ve düzdür, nadiren kayalık tepeler ve dağ sırtlarındaki köylere nadiren rastlanır. Arazinin içinden yağmurlu mevsimlerde taşkınlara dönüşen çamur ırmakları akar. Palmiye ağaçları ve ağaç gövdeleri asmaların ve çalılıkların üzerinde gölgelikler oluşturur. Yağmur, mayıs ve ağustos ayları arasında yoğunluğunu artırarak günde iki-üç kez yağar. Nem nadiren yüzde 80'in altına düşer. Bu koşullar bizim için sıcaklığın 26 ilâ 32°C seyrettiği yılın en rahatsız günlerini andırır.

Bu habitat Yanomamölere çok çeşitli yabanıl besinler sağlar. Mevsimine göre hurma meyveleri, fındık ve kabuklu tohumlar toplar; bulduklarında bal yerler. Çerez olarak da kurt, tırtıl ve kızarmış örümcek yerler. Endüstrileşmemiş pek çok grupta görülen oldukça basit bir yöntemle balık avlarlar: dereye bir set çeker ve suya ilaç atarlar, sersemlemiş balıkların su yüzeyine çıkmasını bekleyip kepçeyle toplayarak kovalara doldururlar. Maymun, yabani hindi, armadillo, karıncayiyen ve diğer hayvanları yay ve zehirli oklarla avlarlar. Av pratikleri ve köylere getirilen av etleri üzerinde yapılan inceleme, alınan proteinin kişi başına günlük 75 gram olduğunu göstermektedir ki bu miktar bir yetişkin için gerekli olan 30-40 gram proteinden bir hayli fazladır (Chagnon ve Hames, 1979).

Sadece yabanıl besin türleri Yanomamölerin mevcut nüfuslarını beslemeye yeterli değildir. Meyveler ve yumru kökler mevsimliktir. Avlanan hayvanlar küçüktür; çoğu gece yaşa-

1 Yanomamöler konusundaki malzeme için bkz. Chagnon'un güncelleştirilmiş kitabı, *Yanomamö, the Last Days of Eden*, San Diego, C.A: Harcourt Brace Jovanovich, 1992, 1997.

Yanomamö toprakları.

mına uyarlanmıştır ve tek başına yaşar, dolayısıyla avlanmaları güçtür (Good, 1995, s.59-60). Chagnon, bir keresinde kendisi ve bir grup Yanomamö avcısının bir gün süresince tüm köyü doyuracak kadar hayvan avladıklarına, bir keresinde de beş günlük uğraş sonucunda avcıları bile besleyecek miktarda et bulamadıklarına dikkat çeker (1992). Dahası, Yanomamölerin teknolojisi onların nehirlerden istedikleri gibi yararlanmalarına olanak vermez. Ağaç kabuğundan yapılmış kanoları akıntıya karşı yol almak için yetersizdir ve bu kanolar o kadar kırılgandır ki nehirde yapılan tek seferlik bir seyahat sonrasında kullanılamaz hale gelir.

Yanomamöler hayvan yetiştirmedikleri için zorunluluktan avlanırlar; ancak beslenmeleri için ihtiyaç duyulandan fazla avlanırlar, çünkü avlanmaktan hoşlanırlar (Good, 1995, s.59-63). Ava çıkanlar çoğunlukla erkeklerdir, ancak bütün topluluğun katıldığı ve balta girmemiş ormanın en ıssız yerlerine düzenlenen bir ay süreli seyahatler hiç de olağandışı değildir. Et köy çapında paylaşılan tek şeydir ve bundan dolayı toplumsal bir önem taşır; paylaşım aileler arasında önemli bir bağ oluştururken paylaşmamak normal ilişkileri zedeleyebilir (Good, 1995, s.61).

Yanomamöler büyük ölçüde kalorilerinin yüzde 85'ini karşılayan bahçelerine bağımlıdırlar. En önemli ürünler arasında muz çeşitleri (bunlar kalorilerinin yüzde 52'sini oluşturur); manyok, manyok ekmeği yapmak için gereken

unun yapımında kullanılan bir kök; tatlı patates, taro, maguey ve şeftali ağaçları yer alır. Mısır buğdayı, avakado, balkabağı, mahun cevizi ve papaya daha az önem taşıyan ürünlerdir. Yanomamöler aynı zamanda oklarına sap yapmak için kamış; hamak, kemer ve ip yapımında kullanmak için pamuk; sanrı gördüren ilaçlar ve çok çeşitli "sihirli" bitkiler de yetiştirirler. Bu bitkilerden biri (erkekler yetiştirir) kadınların seks gücünü artırır, bir diğeri (kadınlar yetiştirir) erkekleri sakinleştirir ve diğerleri de çocuk düşürmeye ve düşman köylerinde benzer felaketlere neden olur. Son olarak, her Yanomamö bahçesinde çok değer verilen ve erkekler, kadınlar ve çocuklar tarafından çiğnenen tütün yetiştirilir.

Güney Amerika ormanlarındaki diğer Kızılderililer gibi, Yanomamöler de yak-aç tarımı yaparlar. Bir alanı bahçe yapmak amacıyla temizlemek için ilk olarak toprak altında yetişen çalı çırpıyı ve küçük ağaçları misyonerlerden (ya da antropologlardan) aldıkları veya ticaret yoluyla edindikleri çelik baltalarla kesip atarlar. Kesilen yeşillikleri güneşte kurutur ve rüzgâr uygun olduğunda gün içinde yakarlar. Bu işlem tamamlandıktan sonra, ailelere ait alanlar arasındaki sınırları belirlemek üzere bölgede bıraktıkları büyük ağaçları yıkmaya veya ihtiyaç olduğunda yakmak için baltayla parçalamaya başlarlar. Yeni bir bahçede üretim yaparken yaşanan en büyük zorluk eski bahçeden alınan muz çeliklerinin yeni alana taşınmasıdır. Ağacın tek bir çeliği yaklaşık 4,5 kilogram gelebildiği için bu oldukça zahmetli bir iştir. Ekim işi, toprağı bir çubukla kazıp açılan oyuğa tohum ya da çelik koymaktan biraz daha fazlasını gerektirir. Ekilen bahçeler tek bir kişiye aittir ve bu kişi kendi toprağına değişik ürünler eker.

Yeni kurulmuş bahçelerin verdiği ürün miktarı düzensizdir. Dolayısıyla, ilk yıllarda ya gereğinden fazla ürün alınır, ya da yeterli ürün alınamaz. Ancak birkaç yıl içinde bahçeler olgunlaşır ve düzenli ürün alınmasıyla birlikte elde edilen besin miktarı da sabitlenir. (Chagnon, 1983, s.71, 74-79; Meggars, 1971, s.19-20).

Yanomamöler arazi temizliği gibi en ağır işleri, bataklıkların ve kabarmış nehirlerin diğer köylere yapılacak ziyaretlere, ziyafetlere ya da köyler arası kavgalara imkân vermediği yağmurlu mevsimlerde yaparlar. Bir kere oluşturulduktan sonra, bir bahçeye bakmak günde sadece birkaç saat alır. Kadınlar, erkekler ve çocuklar şafak vakti evden ayrılıp sabah 10:30 civarında köylerine dönerler (tabii erkekler o gün avlanmaya karar vermezlerse). Kadınlar aynı zamanda yakacak toplarlar ve yanlarında oynayan çocuklarıyla ilgilenirler. Hiç kimse öğle sıcağında çalışmaz. Bazen, bir adam öğleden sonra 4:00 civarında bahçesine geri döner ve gün batana kadar orada çalışır. Ancak genelde erkeklerin çoğu öğle sonralarını köylerinde dinlenerek ya da keyif verici maddeler alarak geçirir. Bu arada kadınlar da daha fazla odun toplamaya ve su taşımaya gider.

Tropik ormandaki temizlenmiş alan ekinleri sonsuza kadar besleyemez. Bir bahçe iki üç yıl süreyle devamlı işlendikten sonra, çiftçi kademe kademe o bahçeyi taşımaya başlar. Her yıl çiftçiler bölgenin bir ucunda daha fazla alanı terk edip diğer uçta daha fazla alan temizler ve bu yeni alana ürün ekerler. Bir bahçe bu yolla sekiz yıl süresince taşınır, bu süre içinde zararlı otların temizlenmesi giderek güçleşir ve toprak verimsiz hale gelir. Daha sonra bu arazi terk edilir ve tümüyle yeni bir alan temizlenir. Nadasa bırakılan eski arazi aşağı yukarı on yıl

Bir Yanomamö erkeği Brezilya ormanındaki bir açıklıkta bulunan bahçesini işlemek için çapa kullanıyor. (Fotoğraf Robert Harding Picture Library).

sonra eski doğal orman görüntüsüne bürünür. Yanomamö dönüşümlü tarımının pek alışılmadık tarzda olduğunu belirtmek gerekir. Bahçecilerin çoğu arazilerini daha uzun süreler için kullanır ve nadasa bıraktıkları toprakları belli aralıklarla ziyaret ederek burada yetişen yabani meyveleri ve diğer ürünleri toplarlar (Denevan vd., 1984, s.346).

Köy Yaşamı

Yanomamöler, şabono adını verdikleri dairesel köylerinde, bahçelerinin yanı başında yaşarlar. Her Yanamamö kendisi, karısı ve çocukları için sırık ve asma kütüğünden bir barınak yapar. Bu evler ortada yer alan bir avlu çevresinde sıralanır ve aralarındaki boşluk sazlarla kapatılarak, avlunun üzerindeki açık alan bir çatı gibi örtülür. Bu yolla şabono bir donut* görüntüsüne bürünür. Pek çok Yanomamö grubu güvenlik için şabononun çevresini sırıklardan yapılan tek girişli çitlerle çevirir.

Köyün otoritesi üstünlüğünü savaş, köyler arası müzakere, avlanma ya da başka bazı becerilerle kanıtlamış olan köy reisi tarafın-

(*) Kabartma tozu kullanılarak yapılan hamurlu bir İngiliz keki – ç.n.

dan sağlanır. Reisin çevresindeki diğer kişilere resmî bir emir verme hakkı yoktur; sadece kendisine duyulan saygı ve korku derecesinde önderlik yapabilir. Chagnon'un 1964-1965 yılları arasında yaşadığı köyün reisi olan Kaobawä, oldukça tipik bir örnektir. Kaobawä acımasızlığını pek çok saldırıda ve kavgada göstermişti. Oldukça geniş ve doğal bir takipçi kitlesine sahipti; beş yetişkin erkek kardeşi ve kız kardeşlerini onlarla evlendirdiği için ona karşı yükümlülük duyan pek çok kayınbiraderi vardı. Üstünlüğünü kurduktan sonra, tam anlamıyla önderlik yapardı. İnsanlar öğütleri için ona gelir, o da sessiz bir otorite havasında onlara öğüt verirdi.

Çoğu köy halkı kan ya da evlilik yoluyla birbirleriyle akrabaydı. Yanomamöler arasındaki akrabalığın babayanlı soy çizgisi izlediği kabul edilir; yani soy erkek çizgisi üzerinden kurulur. Hem kadınlar ve hem de erkekler babalarının soyuna aittirler. Örnek olarak, bir köy pek çok kuşağın aralarında gerçekleşen evlilik dolayısıyla iki babayanlılık içerir. Tek bir soy içinde aynı kuşağa ait bütün erkekler birbirlerine "birader" ve bütün kadınlar da birbirlerine "kız kardeş" derler. Ancak bir erkek için gerçekten önemli bağ "biraderleri" arasındaki değil, eş edindiği soya mensup erkekler ile kendi arasındaki bağdır. Eşler isteğe göre seçilemez. Yanomamö evlilik kuralları bir erkeğin kendi soyu dışından bir kadınla evlenmesini gerektirir. Uygulamada ise, erkeğin seçimi köyün diğer bir (ya da iki) soyundan olan kadınlarla sınırlı kalır.

Bir Yanomamö köyünün ne bileşimi ne de yeri sabittir. Köyler her birkaç yılda bir taşınır. Bazen grup, işlenmemiş topraklara sahip olmak için yerini değiştirir, ancak kural olarak köyler oldukça geniş bir alana yayıldıkları için, yakın çevrede ekilebilecek çok alan vardır. Diğer pek çok bahçeci toplumda olduğu gibi, yakacak kıtlığı taşınmak için önemli bir nedendir. Ne var ki, yaşadıkları yerlerdeki düşmanlıklar da Yanomamölerin taşınmasına neden olur. Bazen, aralarında yaşanan kan davaları köyü daha sonra kendi yollarına gidecek olan iki hizbe böler. Diğer köylerle yaşanan savaşlar çoğu zaman öyle bir düzeye varır ki, yaşamak için tek yol kaçmaktır. Örneğin, Kaobawä'nın grubu yetmiş beş yıl içinde belli başlı on altı göç yaşamıştır. Bu göçlerden biri, yeni bir arazi bulma ihtiyacından, diğeri nehrin aşağısına henüz gelmiş bir grup yabancıdan çelik aletler alma isteğinden ve diğer on dördü de ya grup içinde kan dökülmesinden ya da komşu köylerle yaşanan savaşlardan kaynaklanmıştır (Chagnon, 1983, s.174-177).

Savaş ve Şiddet

Şiddet aslında Yanomamö toplumsal yaşamında göze çarpan bir özelliktir; iç düşmanlıklar sadece dış düşmanlıklar nedeniyle durulur. Köy içi düellolar, yağmalar, saldırılar ve kaçırma olayları günlük olaylardandır. Niçin bu kadar çatışma yaşanmaktadır? Chagnon'a göre Yanomamöler bunun nedeninin kadınlar olduğunu söylemektedir (Chagnon, 1992; Horgan, 1988, s.17-18). Diğer gözlemcilerin başka yorumları vardır. Kimileri, Yanomamöler kendi davranışlarını kadınlar için yaşadıkları çatışmaya bağlasalar da, bunun altında yatan başka nedenler olduğunu düşünmektedir. Brian Ferguson Yanomamölerin yaşadıkları çatışmanın grup içinde bir iç çatışma olarak kaldığını, ancak özellikle kabile topraklarının yerini de-

ğiştiren ve iktidar merkezlerinden uzak nüfuslar arasındaki toplumsal ilişkileri istikrarsızlaştıran Venezuella ve Brazilya hükümetleri gibi dış güçlerin etkisiyle bu çatışmaların arttığını vurgular (1995a, 1995b). Chagnon'unkiler gibi bu yorumları da dikkate alacağız.

Dengesiz Cinsiyet Oranı

Yanomamölerin uyguladığı tek aile planlama biçimi post-partum yasağı'dır. Bu yasak uyarınca bir kadın gebeyken ya da bebek emzirirken cinsel ilişkiye giremez. Bir diğer planlama şekli de çocuk katlidir. Eğer bu tabuya rağmen bir kadın son doğurduğu çocuğu emzirirken gebe kalırsa –ki emzirmenin kendisi gebelik olasılığını azaltan bir etkendir– son bebeği sütten kesmektense yeni doğan bebeği öldürmeyi tercih eder. Yine, kocası doğal olarak bir erkek evlat istediği için ve Yanomamö erkeklerini hoşnut edememek kötü muamelelere hatta öldürmelere yol açabileceğinden, ilk bebeği kız olan Yanomamö kadını bebeğini öldürmeye kalkışabilir. Seçici biçimde kız bebekleri öldürme uygulaması Yanomamöler arasında bir cinsiyet dengesizliği yaratır. Köylerde erkeklerin sayısı kızlardan oldukça fazladır, hatta bazen bu oran yüzde otuzlara kadar çıkar (Chagnon, 1992). Daha yaşlı ve güçlü erkeklerin genellikle ikinci ya da üçüncü eşi almaları, daha genç olanlar için kadın eksikliği sorunu yaratır. Chagnon, saldırılarda başarılı olmuş ve diğer erkeklerden daha fazla düşman öldürmüş olduğu bilinen erkeklerin iki ya da daha fazla eşlerinin olması gerçeğinin durumu daha da kötüleştirdiğini söyler (Horgan, 1988, s.17-18). Bu, Brezilya Yanomamöleri arasında 30 yıldan fazla yaşamış John Peters tarafından da doğrulanmıştır.

Dengesiz cinsiyet oranı köy içindeki ve köyler arasındaki çatışmayı arttırır. Evlilik kurallarına uygun gelin olarak kabul edilen sınırlı sayıdaki kadın için yaşanan rekabet, biyolojik ve sıhrî kardeşleri potansiyel düşmanlara dönüştürür. Bir soyda on genç erkek ve evlenmeye uygun yedi genç kadın olduğunu, yaşlı bir erkeğin bu kadınlardan ikisini aldığını varsayalım. Erkekler köyde evlenebilecekleri sadece beş kadın olduğunu bilerek büyürler. Bu yüzden, bu rekabette her erkek diğerlerinden daha parlak olmaya ve onları gözden düşürmeye çalışır. Aralarındaki kardeşlik bağı ne olursa olsun, bu rekabet herkesi birbirinin ayağını kaydırmaya iter (Genç bir Yanomamö başka bir köyde kendisine gelin bakabilir, ancak birçoğu buna gönülsüzdür, çünkü bu koşulda yıllarını gelin hizmetine vermek zorunda kalacaklardır).

Buna ek olarak, kadın sayısının azlığı zina yapma isteğini artırır. Bu bekâr erkekler için olduğu kadar, doğum yapmış olmaları nedeniyle dört yıl gibi bir süre boyunca eşleri kendilerine yasak olan evli erkekler için de karşı konamaz bir arzudur. Eğer bir erkek diğerinin karısını yoldan çıkarmayı başarır ve yakalanırsa, aldatılan koca buna karşılık vermek için bütün gaddarlığını gösterir. Kadınlar için yapılan düzenli dövüşler bir köyün parçalanmasındaki en temel nedenlerdendir. Parçalandıktan sonra iki grup arasındaki düşmanlık hızından bir şey kaybetmeksizin devam eder, her grup sırası geldiğinde öteki gruptan kendi üzerine attığı suçların intikamını almaya çalışır.

Birbirinden tamamen ayrı köyler arasındaki savaş da aynı örüntüyü izlemektedir. Kadınlar için yapılan kavgalar çekişmeyi hızlandırabilir ya da bir köy komşu bir köy tarafından

Bahçeci topluluklar tamamen barışçıl değildir. Hatta şiddet Yanomamö sosyal hayatının sessiz bir özelliğidir. Yanomamöler bir baskına gitmek için hazırlanıyorlar. (Fotoğraf Napoleon Chagnon/Anthrophoto)

ürünlerinin aşırıldığından şüphe edebilir. Eğer bir çocuk hastalanırsa, hastalığın diğer köydeki büyücülükten kaynaklandığı düşünülür (Yanomamöler düşman köylerdeki çocukların ruhlarını çalmak için şeytanî cinleri çağırabilirler). Gerçek nedenleri ne olursa olsun kadınlar için yaşanan rekabet sürüp giden düşmanlıkların bir parçasıdır. Örnek olarak, bir yağma grubu bir iki adam öldürecek ve ellerine geçirdikleri kadınları kaçıracaklardır. Bu yağma akınını, ölülerin ve kaçırılan kadınların öcünü almak için aceleyle yapılan bir karşı saldırı izleyecektir. Karşılık olarak yapılan bu saldırı bir diğerini tetikleyecek ve bu böylece sürüp gidecektir.

Sonuç olarak bu köylerden birinin sakinleri kaçmaya koyulacaklardır. Bahçelerini ve evlerini terk eden köy sakinleri yeni bahçeler kurana kadar başka bir köye sığınacak ve grubun ayakta kalması için gerekli olan bu düzenleme, daha sonra kadın kıtlığı sorununu şiddetlendirecektir, çünkü ev sahibi köy diğer grubun bu zayıf durumundan faydalanarak gruba ait kadınlara geçici ya da sürekli olarak sahip olma talebinde bulunacaktır.

Dolayısıyla, Chagnon'un yazdıklarına göre, Yanomamöler böyle kötü bir döngünün içine hapsolurlar. Erkekler kadınlar için ne kadar

çok kavga ederlerse kavgada kendilerine yardım edecek erkek çocuk sahibi olmaya o kadar istekli olurlar; ne kadar kız çocuk öldürürlerse o kadar az kadına sahip olurlar ve o derece çok kavga ederler. Dahası, erkekler oğullarını şüpheci ve ateşli olmaları ve en ufak bir aşağılanma karşısında bile hemen şiddete başvurmaları konusunda yüreklendirir. Babalar küçük oğullarını sıkıştırıp onları kendisilerine vurması için kışkırtır, sonra da onları kahkahalarla ve saldırganlıklarını onaylayan yorumlarla ödüllendirirler. Yanomamöler oğullarını bu şekilde yetiştirerek, kendilerini düşmanlıklardan korumak için düşmanlıkları kışkırtırlar.

Çevresel Etkenler

Chagnon'un Yanomamölerdeki savaş haline ilişkin açıklamaları, eleştiriden kurtulamamıştır. Marvin Harris ve diğerleri, kadınların öneminin aşırı vurgulandığını ve çevresel etkenlerin doğrudan ya da dolaylı bir şekilde saklandığını iddia ederler. Harris (1974, s.276-279) ve Daniel Gross (1975), savaşların bu kadar sık olmasının altında av etinin ve diğer protein kaynaklarının azlığının yattığını söyler. Yanomamöler karınlarını doyurmak için gerekenden fazla üretim yapar ve yeni bahçeler açmak amacıyla bâkir ormanlara gitmek için kilometrelerce yol katederler, ancak yetiştirdikleri besinler çok fazla protein içermez. Bu protein ihtiyacını karşılamak için avlanmalı ve balık tutmalıdırlar. Harris, bazı yönlerden Yanomamölerin tarımsal faaliyetlerini yoğunlaştırdıklarını ve dolayısıyla aynı oranda nüfuslarının da arttığını düşünmektedir. Harris'e göre nüfus arttıkça daha çok miktarda yabanıl hayvan öldürdüler ve böylece av eti kaynaklarını azalttılar. Dolayısıyla bugün çevrede yeterli protein yoktur ve Yanomamölerin savaşma nedenleri, bilinçli olmamakla birlikte, avlanma bölgelerine olan taleple ilişkilidir. Her ne kadar savaş avlanma alanlarını korumaya yardım etse de, bu durum savaşanların dolaysız ya da bilinçli amacı gibi görünmemektedir (Chagnon ve Harris, 1979; Chagnon, 1992). Bu gibi farklı gözlemler, karar vermesi zor olsa da, araştırmaya yeni ve yenilikçi yönler kazandırmaktadır.

Siyasal İttifaklar

Yanamamöler, düşmanla dolu bu toplumsal çevrede komşularıyla ittifaklar kurmak için hatırı sayılır derecede zaman ve kaynak ayırırlar. Müzakere teklifi, yanında hediyelerle gelen taraflarca temkinli bir biçimde başlatılır. Ancak, hediyeler karşılıksız değildir, hediyeleri alanlar gelecekte bunların karşılığında eşdeğerde ya da daha değerli hediyeler vermek zorundadır. Eğer ziyaret iyi geçerse, ustalık gerektiren şeylerin üretiminde uzmanlaşma başlayabilir: bir köy aniden çanak-çömlek yapımını, diğeri ok ucu yapımını bırakabilir, böylece birbirlerine bağımlı hale gelirler. Kendilerinin yarattığı bu kıtlıklar artan güvenlerini ifade eder; aslında bütün Yanomamöler kendileri için gerekli olan şeyleri yapacak kaynak ve beceriye sahiptirler.

Ticaret döneminden sonra, bir grup diğeri için bir şölen düzenleyerek ittifakı bir adım ileri götürür. Çok miktarda ekin toplar ve yiyecek pişirirler, mübadele için mal yığarlar ve özenle giyecek ve dans hazırlığına girişirler. Bir şölen düzenlemek ve o şölene katılmak ileri derecede bir bağlantı anlamına geldiğinden, bu olay dikkat ve diplomasi gerektirir. Danslar ve şarkılar esas olarak gücü gösterir. Her iki taraf

da diğerini bir ittifaka gerçekten ihtiyaç duymadığı ve gelecekte de muhtemelen duymayacağı gerçeğiyle etkilemeye çalışır.

Neredeyse her zaman münakaşa edilir ve iki köyün en sert adamları birbirlerine fiziksel güçlerini göstermek için mücadeleye girerler. Bu güç gösterileri iki düşmanın sırayla göğsüyle karşısındakinin göğsüne çarptığı ve tarafların sırayla birbirlerinin böğürlerine vurdukları düellolar şeklinde cereyan eder. Amaç rakip geri çekilene kadar ya da bilincini yitirip yere düşene kadar oyunda kalmaktır. Eğer sinirler çok gerilirse, bu kavgalar her köyün erkeklerinin birbirlerine yaklaşık olarak 2,5 metre uzunluğundaki sopalarla vurdukları toplu dövüşlere dönüşür.

Toplu dövüş ittifaka da zarar veren tam anlamıyla bir şiddet doğurur. Ancak, genellikle, derecesi özenle arttırılan bu düşmanlık Yanomamölerin her zaman mevcut kızgınlıklarını ve gaddarlıklarını göstermelerine yol açsa da yine de şöleni arkadaşca bitirmelerine izin verir. Eğer her şey iyi giderse, kavga yazı-turayla sonlandırılır ve hediyeler değiş tokuş edilir. Konuklar barış içinde ayrılırlar. Ev sahipleri bir karşı şölene davet edilmeyi bekler ve her grup bunu zor zamanlarda ötekilere sığınma izni ve besin temin etme sözü sayar.

Son adım iki grup arasında gelin değiş tokuşudur. Bu adım, köyler birbirlerini iyi niyetlerine ikna etmedikçe ya da başka seçeneği olamayacak kadar güçsüz kalmadıkça gerçekleşmez. Kadınlarını değiş tokuş eden köyler genellikle diğer Yanomamölere saldırılarda ya da kavgalarda birbirlerinden destek beklerler. Ancak, evlilik bağına dayalı ittifaklar seyrektir; ittifakı bozarak yarar sağlayacaklarını gören hiçbir köy o ittifaka saygı göstermez.

Sonuç olarak, Yanomamöler muhteşem dövüşçüler ve kötü müttefiklerdir. Toplumsal dünyaları hastalıklı bir şüphecilik ve düşmanlığa dayalıdır. İnsan kaybı oranı yüksektir. Savaşlarda erkeklerin en az yüzde otuzu ölür ve kırk yaşında ve daha yaşlı olanların yaklaşık üçte ikisi anne-babası, bir akrabası ya da çocuğu gibi biyolojik bağı olan bir yakınını kaybeder (Chagnon, 1992, s.239). Bu şaşırtıcı görünebilir; ancak düzenli olarak kavga eden Yeni Gine kabileleri ve Amerikan yerli toplumlarında da benzer durumlarla karşılaşılmaktadır.

Brian Ferguson'un belirttiği gibi sorun Yanomamölerin kavga edip etmedikleri değil, bunun yaşam tarzlarının kalıcı bir özelliği olup olmadığıdır (1995b). Chagnon dahil olmak üzere hiç kimse Yanomamölerin "şiddet içeren evrimsel bir mirasın yaşayan hali" olduğunu ileri sürmez (Ferguson, 1995a, s.62). Ancak çatışma düzeylerinin yorumu, Ferguson'un (1995a ve 1995b) görüşüne göre, Yanamamö'lerin doğrudan doğruya kendi habitatları dışındaki güçlerden ne derecede etkilendiklerine bağlıdır. Kısaca göreceğimiz gibi Yanomamölerin Venezuela ve Brezilya'daki çağdaş gelişmelerden oldukça fazla etkilendikleri bir gerçektir; açık olmayan ise Yanomamölerin son 300 yıldan beri kendileri dışında gelişen olaylardan ne kadar etkilendikleridir.

Dış etkiler, 17. yüzyılın başında ilk yerleşimciler geldikleri zaman başlamış, bundan sonra köle edinmek için saldırılar düzenlenmiştir. Buna bağlı olarak ortaya çıkan çatışmalar Yanomamö bölgesindeki bazı toplumları yok etmiş ve bazılarının da düzenini bozmuştur. En önemli sonuç ise, doğrudan temas olmadan ticarî malların bölgeye girmesiyle gruplar arasında ortaya çıkan rekabet olmuştur. Bu reka-

bet çoğu zaman ancak savaşlarla ortadan kalkabilmiştir (Ferguson, 1995a). Ferguson'a göre Yanamamö örneği, arkaik kabile savaşlarının örneği olmaktan çok, "ancak merkezî bir yönetime sahip bir toplum ya da devletin (buradaki devletler Venezuela ve Brezilya'dır) neden olabileceği olağandışı sonuçları ve en son karakolunun ötesine taşımaya muktedir olabileceği dönüştürücü etkileri gözler önüne serer" (1995a, s.63).

Yanomamölerin Geleceği

20. yüzyılın sonu itibariyle Yanomamöler tarihlerinin herhangi bir döneminde olduklarından çok daha güvensiz bir durum içindedirler. Antropologlar kültürleşmeyi genellikle iki kültürün her iki kültürde de değişikliklere yol açacak biçimde karşı karşıya gelmesi sonucunda ortaya çıkan durum olarak tanımlarlar. Burada özellikle siyasal ve teknolojik olarak baskın olan toplum daha etkili olacaktır. Bu süreç, Amazon yağmur ormanında yaşayan bütün Kızılderili kabileleri değiştirmektedir ve Avrupa yerleşimciliğinin ilk zamanlarında Kuzey ve Güney Amerika sathında yaşayan yerli halkların yaşadığı deneyimlere benzemektedir. Bu halklar teknolojik bakımdan gelişmiş olan yabancı bir kültürel sistemle aniden temasa geçmiştir. Buna karşın, Yanomamölerin durumu öylesine uç noktadadır ki Chagnon bundan "yıkıcı değişim" diye söz eder (1992, s.243).

Napoleon Chagnon 1964 yılında buraya geldiğinde, Avrupa yerleşimlerine en yakın köyler bile sadece bir avuç beyazla karşılaşmış, iç bölgelerde yaşayanlar ise hiç beyaz görmemişlerdi. Ticaret malları, aracı gruplardan geçerek onlara ulaşıyordu, dolayısıyla Yanomamölerle dış dünya arasında yaygın bir temas sağlanmıyordu. İlk temaslardan bu yana, Amazon bölgesine erişimi sağlayan yollar yapılmıştır. İlk yolun yapımı ile hızlı bir değişim yaşanmış ve bu değişim çoğu zaman keder ve mutsuzluğa neden olmuştur.

Yolların yapımıyla birlikte, bu duruma karşılık gelen bir uyarlanma tepkisi ortaya çıkmıştır. Yollara en yakın Kızılderili grupları şort, bluz, yiyecek istemek ve değiş tokuş yapmak için yol boyuna sıralanırlardı; hiç kuşku yok ki bu yeni uyarlanma biçimi geleneksel bahçecilik ve avcılıktan çok daha kolay bir geçim şekliydi. Bazıları çiftliklere ve bıçkıhanelere çalışmaya gidiyordu; yirmi otuz günlük çalışma sonucunda çok az bir para (2 ya da 3 ABD dolarından daha fazla değil) ve birkaç sigara ve kullanılmış giysi alıyorlardı. Brezilyalıların tarzlarını (*civilizados*) taklit etmeye ve *indios bravos* (vahşi Kızılderililer) olarak kalmamaya çalıştılar.

"Yol boyu"nda yaşayan Yanomamöler, iç bölgelerde bulunan ve kültürleşmenin gerçekleşmediği köylerden farklılaştılar. Brezilyalıların saç modelini benimsediler, sigara içmeye başladılar, konserve yiyeceklerle şeker satın aldılar ve yemeklerine çok fazla tuz kattılar. Aslında, Yanomamölerin geleneksel diyetleri ortalama bir Brezilya çiftçisinden daha iyiydi; onlarla temasa geçmeleriyle birlikte harcanan emek karşılığında elde edilen kalori anlamında beslenme değerleri düştü. Ancak Brezilyalılar gibi olmak ve onlarla ilişkilerini daha da geliştirmek istedikleri için, olabildiğince çok Brezilya pratiğini benimsediler. Sadece alüminyum kap, sahan, çelik balta, av tüfeği gibi geçim etkinliklerini sürdürmek için kullanıldıkları işlevli eşyaları benimsemekle kalmadılar, kendilerini Brezilyalı satıcılara daha çok bağlayan çok sayıda tüketim malına da bağımlı hale

HALKLARIN DURUMU

Brezilyalı Kızılderililer ve Çevreci İttifak

Brezilya 180 ayrı dil konuşan ve çok farklı koşullarda yaşayan 200 binden fazla Kızılderili'ye ev sahipliği yapmaktadır (Conklin ve Graham, 1995). Çoğunluğu Amazon bölgesinde yaşayan Kızılderililerin ulusal topluluklarla ilişkilerinde ve bağlantılarında farklılıklar görülür. Bununla birlikte, hemen hepsi topraklarının yabancılar tarafından giderek daha fazla arzu edilir olması konusunda aynı kaderi paylaşmaktadır. (Conklin ve Graham, 1995). Daha önce de belirttiğimiz gibi, yerli halkların hakları yıllarca çok az sayıdaki aktivist tarafından savunulmuştur. Bu aktivistler arasında önde gelenler antropologlar da yer almış ve bunlar yerli halklar adına ve büyük ölçüde temel ve evrensel insan haklarını ve kültürel çeşitliliği korumaya amaçlayan değerleri esas alarak hareket etmişlerdir. Biyolojik çeşitliliğinden dolayı yağmur ormanlarını korumak isteyen doğacılar ve biyologlar da bu harekete katılmıştır. Conklin ve Graham'ın belirttiği gibi son on yıllarda bu ilgi önemli ölçüde değişikliğe uğramıştır. Yerli Kızılderili önderler ile Brezilya'nın çevrecilik ve korumacılık söylemleri kullanan yeni grupları ve bunların yabancı taraftarları arasında yeni bir ittifak ortaya çıkmıştır. Kızılderili önderleri ve yerli haklarını savunanlar "yeşil kalmaya" ve yerli halkları çevre bilgisini kendi dağarcığında saklayan büyük bilgi hazinesi olarak kabul etmeye karar vermişlerdir (bkz. "Güney Turkana Ekosistem Projesi" başlıklı çerçeve, s.102). Bu yaklaşım aynı zamanda, yerli halkların geleneksel uygulamalarını, coğrafî yerleşimlerine ve kendi yaşam habitatlarına yönelik korumacı ve muhafazakâr güncel davranışlarını dikkate almaksızın karakterize etmeye eğilimlidir. Bu çaba, yeni ilaçları araştıran ilaç firmaları kadar, bitki ve hayvan varlığını korumaya çalışan çok sayıdaki hükümet dışı kuruluşun da (STK'ların) desteğini almıştır. Bu kuruluşlar, yerli önderlerle olduğu kadar "Cultural Survival" örgütü gibi yerli hakları savunucularıyla da ittifak yapmanın gerekli olduğunu, bunun ticarî gelişmelerin tehdit ettiği doğal ormanların ve diğer biyolojik

geldiler. John Saffirio ve Raymond Hammer'in yazdıkları (1983) gibi, eğer bu kültürü bütünüyle benimsemeleriyle birlikte siyasal özerkliklerini kaybedeceklerini ve Brezilya toplumuna toplumsal ve ekonomik hiyerarşinin en alt kademesinden dahil olacaklarını anlayabilselerdi, bu yabancı kültürü bu kadar benimseyecekleri kuşkuludur.

Bu temaslarla birlikte Yanomamöler bağışıklık kazanmamış oldukları hastalıklarla da tanışmışlardır. Bu salgın hastalıklar nedeniyle sürekli ölümler olmaktadır. 1973 yılındaki feci bir grip salgım incelenen köyün dörtte birinin ölümüne neden olmuştur (Chagnon ve Melancon, 1983, s.59). Bu afetler, geleneksel toplumsal örgütlenme üzerinde sarsıcı etkiler bırakmaktadır; dinsel ayinleri düzenleyenler bilgi ve becerilerini aktaramadan ölmekte, akrabalık grupları parçalanmakta, bu yüzden zorunlu olarak yerini değiştirmekte ve önderler bu yeni hastalıklara yenik düşmektedir.

20 yıldır yağmur ormanlarında kesim yapan keresteciler tarafından kullanılan Yanamamö habitatı, en önemli saldırıya 1985 yılında Amazon'da altın bulunmasıyla maruz kalmıştır. Yanomamö habitatını ortasından kesen Perimetral Norte karayolunun tamamlanmasına denk gelen bu keşif sonucunda altın çıkart-

unsurların korunması konusunda kendilerine daha fazla fayda sağlayabileceğini görmüşlerdir. İnsanların korunması, yağmur ormanlarının korunmasına neredeyse vesile olmuştur.

Bununla birlikte bu ittifaklardan sayısız yarar sağlanmaktadır. Xavanteler ve Kayapolar gibi yerli halklar, içlerinde *rock* yıldızlarının ve kraliyet ailelerine mensup kişilerin de bulunduğu binlerce "eko-turist" tarafından ziyaret edilmiş ve durumları bu yolla kamuoyuna duyurulmuştur. Ticarî düzenlemeleri herhangi bir özeleştiriye izin vermese de, *Body Shop* ve *Ben and Jerry's Ice Cream* gibi şirketler ürünlerinin tanıtımı sırasında bu ilişkilerini kullanmışlardır. Uluslararası ve iç kamuoyu, örneğin Brezilya hükümetini Kızılderililer üzerinde de etkisi olan çevre sorunlarına eğilmeye zorlamıştır. Kayapo ve Xavante, İskoçya büyüklüğünde bir toprağın yasal adı olmuştur (Conklin ve Graham, 1995 s.780). Bu halkların önderleri üst düzeyde görüşmeler yapmak için Amerika Birleşik Devletleri ve Avrupa ülkelerini ziyaret etmekte ve ayrıca kamuoyunda bu konularla ilgili tartışmaları sürdürebilmek için uluslararası konferanslara katılmaktadırlar. Ancak bu ittifakın yerli halklar için kullanılan "bozulmamış" ya da "doğal muhafazakârlar" gibi gerçekçi olmayan ifadelere dayandırılması, ittifakın güvenilir olmayan temeller üzerinde yükselebileceği endişesi yaratmaktadır. Tartışmaların birinde söylendiği gibi, korumacılığı ve sürdürülebilir kalkınmayı destekleyen uygulamalar endüstri dünyasında hüküm süren çevreci bir aydın duyarlılığının sonucu olmaktan çok, düşük nüfus yoğunluğu, girişimlere sınırlama getiren hastalık taşıyıcılar, sınırlı depolama ve tahliye teknolojileri ve pazara ve tüketim mallarına erişim eksikliği gibi nedenlerin sonucu olarak ortaya çıkmaktadır genellikle. Örneğin, halkının bir bölümünce desteklenen Kayapo önderlerine yetki verildiğinde, bu önderler ekolojik nedenlerle fazla uzun sürmeyecek ve tahrip edici olmasına karşılık çok kazanç getirecek ağaç kesimi ve maden işletmeciliği ayrıcalıkları vermek üzere alelacele bazı sözleşmeler imzalamış ve bu yolla hayli zenginleşmişlerdi (Turner, 1995, s.109-110). İnsan hakları savunucuları ve çevreciler arasındaki ittifak, Brezilya'da birçok yerli halk için yararlı sonuçlar vermiş ve bu halklardan hiçbiri romantize ya da idealize edilmemiştir. Kökenden "yerli halklar" yoktur. Örneğin yağmur ormanları ve yaşayanları için yürütülen başarılı kampanyalar, sürdürülebilir kazanımlar ve insan onuru için uzun vadeli yararlar elde etme bilincine dayanmalıdır belki de.

mak isteyenler Amazon'a akın etmiştir. 1985 yılından bu yana, 50 binin üzerinde madenci Yanomamö topraklarını işgal etmiştir (Gorman, 1994). Bu arada salgınlar hiç beklemedikleri bir anda halkı bir kez daha vurdu: Araştırmanın yapıldığı köyler, yolların yapımından hemen sonra nüfuslarının yüzde 30'u ilâ yüzde 51'ini kaybettiler (Chagnon, 1992). Madencilik çalışmaları sırasında nehirlerin bentlerle kapatılması ve suların kirlenmesiyle bu hassas çevre tahrip oldu. Yanomamölerin toprak hakları Brezilya anayasası tarafından korunmaktaydı, ancak hükümet bu hakları hayata geçirmek için hiçbir çaba göstermedi.

Ancak Yanomamölerin bu durumu, dört Kızılderili yasadışı bir madenci köyünde dolaşırlarken öldürülünceye kadar uluslararası alanda dikkat çekmemişti. Bu arada ilginç olan, toplumsal infialin öldürme olayına karşı değil de, bu olaya karşı harekete geçen Başkan Sarney'e karşı uyanmış olmasıdır. Sarney, bütün gazetecilere, misyonerlere, antropologlara, tıp çalışanlarına ve yabancı işçilere bu topraklara girmemelerini emretmiş ve Yanomamö topraklarını 60 bin kilometrekareden 20 bin kilometrekareye indiren bir planı gündeme getirmişti. Bu duyuru, Yanomamö toprak haklarının korunması için Brezilya'nın kendi Kızılderi-

li Koruma Dairesi ile uluslararası insan hakları örgütlerinin de içinde yer aldığı dört yıl süren bir mücadeleyi başlatmıştı. Sonuç olarak, 1991 yılının Kasım ayında yeni başkan Collor, Yanomamö topraklarının resmi sınırını 57 bin beş yüz kilometrekare olarak belirlemiş ve bu sınırlamanın fiziksel ve hukuksal olarak tamamlanması için 2.7 milyon ABD Doları ayırmıştır. Kısa bir süre sonra Kayapolar için de bir sınır emri yayınlanmıştır (Rabben, 1993).

Bu kazanımlara karşın Yanomamölerin geleceği hâlâ sorunludur. Madencilerin Yanomamö topraklarında yasa dışı olarak çalışmaya devam ettiklerine ve Kızılderililer ile madenciler arasında şiddetli çatışmalar olduğuna ilişkin bilgiler gelmektedir. 1993 yılında, Chagnon Yanomamö kadın ve çocuklarının katledilmesini soruşturan bir gruba katılmıştı. Chagnon'a göre, bu, Yanomamölerin daha önce öldürdükleri madencilere karşılık yapılmış bir misillemeydi. Daha sonra anlaşıldığına göre, birkaç Yanomamö daha önce yasadışı maden alanı yakınında beş Yanomamö erkeğini öldüren iki Brezilyalı madenciyi öldürmüş ve madenciler de buna karşılık vermişlerdi (Chagnon, 1993).

Yerli topraklarının sınırlarının tanınması, Yanomamölerin korunmasını mutlak bir güvence altına almamıştır.

Geçimlik Tarla Tarımı

Nepalli Tamanglarm kullandıkları tarla tarımı teknikleri, teknolojik bakımdan bahçecilik olarak tanımlanan tarım biçiminden farklılık gösterir. Ev ekonomisine ilişkin ana hatlarda ise benzerlikler vardır: Haneler, burada da eşitlik ilkesine dayalı, birincil üretim ve tüketim birimleri olan bağımsız birimlerdir. Arazinin durumuna bağlı olarak tarlalar genellikle küçük ve düzensiz şekillerdedir ve ekilen ürün miktarı hanenin olanaklarıyla sınırlıdır. Bu olanakların çerçevesini ekim yapmak, zararlı otları temizlemek ve ürünü toplamak için gerekli işgücü, hayvan gücü, kullanılabilir doğal gübreler ve bazen de su belirler. Genel olarak konuşmak gerekirse, hayvan gücünden yararlanılan bu tür tarım, dönüşümlü tarıma oranla epey kısa bir nadas dönemini içermektedir. Tarlalar en fazla bir yıl nadasa bırakılır.

Dönüm başına yıllık üretimin yüksekliği toprağın büyük toplulukları besleyebileceği anlamına gelir. Ancak, bahçecilerde olduğu gibi burada da üretim, satılabilir artı-ürün yaratmak ve karşılığında yeniden yatırım yapmak için değil, hanenin geçim ihtiyaçlarını karşılamak için yapılır. Çiftlik hayvanlarının kullanımında, bölge içindeki birbirinden farklı pek çok mikro çevrenin tasarruf biçiminde ve dış dünya ile ilişkilerde temel farklılıklar ortaya çıkar. Ancak bu farklılıkların hiçbirisinin mutlak olmadığı vurgulanmalıdır.

Haneler besin elde etmek ve tarla sürmek amacıyla gittikçe daha fazla sayıda evcil hayvan beslemekte, bunların idare dilmesi de gittikçe daha fazla hane içi işgücünü gerektirmektedir. Dolayısıyla, bu tür çiftçilerin haneleri daha geniş olma eğilimdedir. Aile, sığırlarını, öküzlerini ve diğer evcil hayvanlarını otlatmak ve onları barındırmak için daha fazla alana sahip olmak zorundadır. Bu, farklı bir dizi ekolojik alanın eşzamanlı olarak kullanılması anlamına gelir: herhangi bir ürüne tahsis edilmiş tarlalar, meyvelikler, otlaklar ve hayvanların otlatılamadığı aylarda yem bitkisi ekilen yerler. Bu durum haneye ek besin kaynakları ka-

Hayvan gücü üretimi büyük ölçüde arttırmaktadır ve yaklaşık 5 bin yıl önce yaygınlaşmıştır.

zandırdığı gibi, ürün fazlasının da istiflenmesine olanak sağlar.

Bahçecilerin çoğunun kimi yollardan pazar ekonomisiyle bütünleştiği ortadayken, geçimlik tarla tarımı yapan çiftçilerin de pazar ekonomisine dahil olduklarını söylemek yanlış olmayacaktır. Onlar sadece pazar sisteminin katılımcısı olmakla kalmaz, diğer taraftan da bağımlı aktörleri durumunda oldukları geniş bir siyasal sistemi üretimleriyle besleyerek "köylü sınıfı"nı oluştururlar. Daha geniş bir pazar ekonomisi içinde yer almalarına karşın, geçimlik üretim yapan çiftçiler olarak görülürler; çünkü yeniden yatırıma dönüştürecekleri kazançlar elde etmekten çok, esas olarak ailelerini geçindirmek için üretirler (Wolf, 1966). Ürünlerinin çoğu satılabilir, ancak bu kazançlar köylülere değil aracılara ve kentli seçkinlere ek gelir sağlar. Köylüler için çiftçilik bir yaşam biçimi ve topluluk içinde yer alan hanelerini geçindirme yoludur.

İşte bu nedenle, tarım sadece para kazanmak için bir strateji olmaktan çok daha öte bir şeydir. Maddî bakımdan çoğunlukla yoksul olan bu çiftçiler, köyleriyle ve buradaki yaşam biçimleriyle özdeşleşirler. "Köylü" terimi,

bir ülke dahilinde bile çok çeşitli yaşam standardlarını kapsamaktadır. Hepsinin ortak yönü, emeklerini yeni yatırımlar yapmak üzere sermaye edinmek için değil, kendi bakım ve geçimleri için kullanıyor olmalarıdır. Pek çok örnekte, köylü ailelerine yerel toplulukların dışındaki iktidar sahipleri hükmederler. Örneğin, 1889'dan önceki Çarlık Rusyasmda her köylü hanesi bir toprak sahibine bağlıydı; izinsiz köyden ayrılmak öldürülme ya da hapsedilme riskini göze almak anlamına gelirdi. Batı Avrupa köylüleri ancak 19. yüzyılda tam bir özgürlük elde etmişlerdi ve çoğunlukla basit bir yaşam sürmelerine karşın hayat standartları onları kent yoksullarından ayırıyordu. Bu köylülerin tarım biçimleri sınırlı da olsa hâlâ sermaye birikimine ve maddî zenginliğe izin vermektedir.

Latin Amerika, Hindistan ve Ortadoğu'da birçok köylü, bazı ortakçılık biçimleri aracılığıyla toprağı kullanma hakkı kazanmaktadır. Yani kazançlarının bir kısmı karşılığında başkalarının sahip olduğu bir toprakta çalışırlar. Ortakçılık toprağı tarıma açmak için başvurulan yollardan biridir. Bunun dışında başka yollar da vardır. İnsanların tarım yaptıkları toprağı denetleme biçimi, sahip oldukları siyasal özgürlüğün derecesine ve genellikle de ellerindeki malzemenin niteliğine bağlıdır.

Yanomamö ve Tamanglar gibi kendi topraklarını ve araçlarını denetleyen tarımcılar ne kadar çalışacaklarına ve seçtikleri ürünlerinin ne kadarını satacaklarına kendileri karar verir. Köylüler ise genellikle bu özgürlüğe sahip değildir. Toprağı kullanma biçimleri, araç gereçleri ve sermayeleri –hatta kendi emeklerini nasıl tahsis edecekleri bile– kendilerinden çok daha güçlü insanlar tarafından belirlenir. Kendilerine ait toprakları olan, önderlerini kendileri seçen ve kendi emeklerini kendileri kontrol eden yerli tarımcılar bile, büyük ölçüde yönetsel ve ticarî bir ağa bağımlıdırlar. Her halükarda, köylülerin neyi nasıl üreteceklerine ve bu ürünlerden ne kadar kazanacaklarına tarlayla uzak pazarlar arasındaki ilişkiyi kuran aracılar, hükümdarlar, valiler ve vergi tahsildarları –hatta uzak kentlerde ya da sahibi oldukları yerli topraklarda oturan yerli tüccarlar– karar verir (Wolf, 1966).

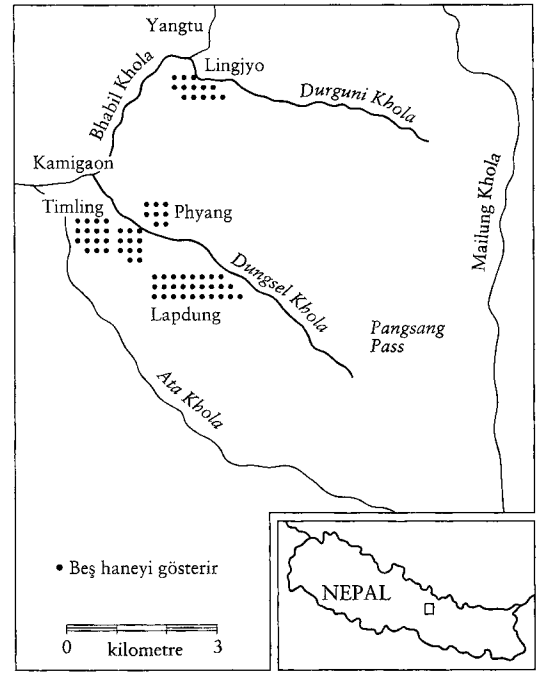
TAMANGLAR

Fulbright bursu almış olan Thomas Fricke, 1981 Haziranında Tamang ülkesinden hareket ederek bir haftalık bir yürüyüş sonunda Himalayalar'daki Timling köyüne ulaştı ve Nepalce konuşabiliyor olması sayesinde burada bir dizi anket uyguladı.[2] Timlingliler, mensubu oldukları büyük ulusun farkındaydılar, birkaç Timlingli erkek (ve hatta birkaç kadın) başkent Katmandu'da yaşamıştı. Oldukça yoksul ve yalnız olmalarına karşın, Timling halkı Fricke'in varlığını anlayışla karşıladı. Fricke, hemen kiralık bir dairenin üst katma yerleşti ve oradakilere kahve ya da sigara içmek için rahatlıkla kendisini ziyaret edebileceklerini hissettirdi. Daha da önemlisi, aspirin dağıtmak ve küçük yaraları tedavi etmek için gayrı resmî bir klinik oluşturdu. Kısa zamanda insanlar onu kendilerinden biri gibi görmeye başladı ve böylece Fricke de asıl hedefine,

2 İzleyen tartışmalar, aksi belirtilmedikçe Thomas Fricke'in ilk olarak 1986'da yayımlanan, ancak 1994'te önemli ölçüde gözden geçirilerek yeniden yayımlanan *Himalayan Households: Tamang Demography and Domestic Processes* başlıklı kitabına dayanacaktır. Ayrıca bkz. Fricke vd., 1998.

yani küçük bir tarım topluluğunun nüfus dinamiği ve iç ekonomisi hakkında yapacağı çalışmaya yöneldi.

Köye gelişini izleyen birkaç hafta içinde, daha sonra kullanacağı verilerin yoksul haneleri de içermesini sağlayacak biçimde her bir eve bir numara vermek suretiyle özenli bir köy haritası yapmaya başladı. Daha sonra 132 evin her birini ziyaret ederek, ekonomik verilerin yanısıra bütün köy halkının evlilikleri, akrabalık bağları, yaş ve cinsiyetleri hakkında ayrıntılı veri toplayacağı zahmetli bir çalışmaya girişti. Araştırmasının son aşamalarında, yine ev listesini kullanarak daha ayrıntılı soru kâğıtları uygulayabileceği otuz evi özel örnek olarak seçti. Chagnon'un Yanomamöler arasında sürdürdüğü araştırmalar gibi, onun araştırmalarının çoğu da oldukça iyi yapılandırılmış ve nicelikseldi, kişisel değerlendirmelere çok fazla yer verilmemişti:

Timling ve komşu köyleri.

> Bir köylünün yemek ateşinin yanında çömelen ve buğday birasını paylaşan antropolog hemen kendisine sunulan bu dünyada yaşamaya başlar. Kentsel ya da ulusal düzeyde hiçbir etki bırakmayan birtakım olaylar, yüz kadar evin bulunduğu bir köyde önemli derecede heyecan yaratır genellikle. Bir gece bir baba ile oğlu arasındaki şakalaşma ve kahkahalar vardır, bir başka gün ise yağmurun ıslattığı patikalarda yolunu kaybeden bir avcının ani ölümünün beklenmedik etkisi. Antropolog bunları bizzat gözlemler ya da başkalarından duyar ve öğrendiklerini kaydederek olaylar arasında bir süreklilik oluşturur.

Timling'de oturanlar da dahil olmak üzere Tamang halkı, oldukça dağınık biçimde Nepal topraklarında yaşayan Tibet asıllı bir halktır. Ulusal başkent Katmandu'nun kuzeyinden doğusuna doğru geniş bir yay üzerinde çok sayıda köy yer alır. Timling halkı gibi daha doğu ve kuzeyde yaşayanlara oranla, başkente yakın yerlerde yaşayanlar Nepal ulusal hayatı ve kültürüyle daha fazla bütünleşmişlerdir. Tamangların benimsediği Budizm biçimi, dağcı ve rehber olarak uluslararası bir ün kazanmış olan komşuları Şerpaların Budizmine çok benzer. Timling köyü Katmandu'ya sadece 80 kilometre uzaklıktadır, ama oraya ulaşmak otobüsle beş saat yolculuk ve arkasından mevsime bağlı olarak dört-beş günlük bir yürüyüşü gerektirir. Timling bölgesi 18. yüzyıla kadar küçük bağımsız bir beylik idi. Yönetsel bakımdan bölge hâlâ krallık içinde marjinal ve bağımlı bir statüye sahiptir. Bu durum bir Timlig'in tipik bir köy toplumu olarak nitelendirilmesine

yol açar. Çoğu köylünün aksine burada insanlar kendi toprakları üzerinde denetim sahibidirler ve haneler arasında çok büyük bir refah düzeyi farklılığı yoktur.

Bir bütün olarak Tamanglar baba soyu izleyen klanlar şeklinde ya da *rui* denilen soylar halinde yaşarlar. Yanomamöler gibi Tamanglar da dışevlilik yaparlar; yani evlilikler klanın dışından olmalıdır. Ülkenin bazı yerlerinde Tamang klanları hiyerarşik olarak sınıflandırılmıştır. Bu yüzden zenginlik, toplumsal statü ve siyasal etkinin dağılımında bir eşitsizlik vardır. Ancak Fricke'in yazdığına göre, "statülerin klanlar arasındaki dağılımını düzenleyen hiçbir kurumlaşmanın olmamasına bağlı olarak, alışılmadık biçimde eşitlikçi bir grup" olan Timlingler için bu geçerli değildir (Fricke, 1994, s.32).

Köy

Köydeki 132 hane, her biri belli başlı bir klanla ilişkili olan ve her birinin kendisine ait açık toplantı alanları bulunan dört ayrı mahalleye

Tamang ailesi (karı-koca ve çocuklarından biri) hasat zamanında Nepal Timling'de darı harmanlıyor. (Fotoğraf Tom Fricke, Michigan Üniversitesi)

ya da *tol*'a yerleşmiştir. Oğullar evlerini babalarından miras kalan topraklarda inşa eder ve böylece kendi mahallelerine eklemlenirler. Taş ve keresteden yapılan ve çatıları tahta ve anduvazla kaplı kâgir evler çoğunlukla iki katlıdır. Klan üyelerinin evlerinde, saçakların altında hayaletleri ve cinleri kovduğuna inanılan taştan büyük falluslar görülür. Üst katlar esas olarak depolama için kullanılır; aile simgesel öneme sahip ocağın bulunduğu alt katta yaşar. Ocak hanenin bağımsız bir birim olduğunu gösterir. Açık ocakta yanan ateş evi dumana boğsa da, soğuk aylarda ya da muson yağmurları sırasında evi ılık tutarak etkisini gösterir.

Hangi düzeyde bakılırsa bakılsın Timling oldukça tehlikeli ve pis bir yerdir. Köyün ana yolları muson yağmurları süresince akan nehirlere dönüşür. Bu yollar aynı zamanda insan çöplük olarak da kullanıldığından, musonlar sırasında içme suları sık sık bulanıklaşır. Güvenilmez dağ yollarında kaza riski yüksektir, kaygan kayalar yüzlerce metre yüksekten düşer. Yerleşim örüntüsünün olumlu yönü ise, köylerin oldukça yüksek yerlerde ve sıtma taşıyan sivrisineklerin etki alanı dışında konumlanmış olmasıdır; ayrıca sülük, pire ve bitlere soğuk kış ve kuru yaz mevsimlerinde oldukça nadir rastlanır (Fricke, 1994, s.114).

İbadet biçimi Budist inanışlardan ve şamanist uygulamalardan oluşur (Bunlar Onikinci Bölüm'de ayrıntılı olarak ele alınmıştır). İki tür din adamı vardır: Budist geleneğiyle eğitilen ve tarımsal çevrimle uyumlu bir takvimde incelikli ayinler düzeyen *lama*lar ve köylülere ve hayvan sürülerine hastalık getiren orman tanrılarını yatıştıran *bompo*slar (Şamanlar). Şamanlar tütsü yapma, gaipten haber verme, büyücülük ve ruhlar dünyası ile iletişim kurma konularında eşsiz becerilere sahiptir (bkz. Onikinci Bölüm). Aileler, hasta çocuklarını iyileştirmek için düzenlenen ve bütün gece süren ruh çağırma ayinlerini ve tavuk ve keçilerin kurban edilmesini içeren dinsel törenlere her zaman *bompo*ları çağırırlar. *Lama*lar ise cenaze ya da defin törenleri yapar, dönemsel döngülerle köyü kötü ruhlardan temizler (bu işlem bütün köy halkının üç gün süreyle birlikte çalışmasını gerektirir) ve her yıl tarlaları kutsarlar.

Siyasal örgütlenme klan ve mahalle merkezlidir. Teknik olarak köy ulusal yönetim sisteminin bir parçasıdır, ama uygulamada ortak çıkarlarla ilgili kararlar toplantılar yapılarak ve ihtiyar heyeti aracılığıyla alınır. Tartışmalar, gayri resmî cezalarla yerinde çözümlenir, şiddet içeren dövüşlere ise (Yanomamölerin aksine) nadiren rastlanır.

Tarla, Orman ve Otlak

Timling'in tarımcı-çoban ekonomisi halkının geçim ihtiyaçları doğrultusunda idare edilir ve son zamanlara kadar tümüyle olmasa da büyük ölçüde kendine yeterli bir seyir izlemiştir. 1956'ya kadar Tibet ile yerel olarak ürettikleri tuzun ticaretini yapıyorlardı. Bugün ise güneye doğru dört günlük yürüyüş mesafesinde bulunan bir pazar kasabasında az miktarda arpa ve mamul madde ticareti yapmaktadırlar. Bu ticaret ilişkisi, yavaş yavaş ama istikrarlı bir şekilde para ekonomisine yönelmelerine neden olmaktadır. Bütün toplumlarda olduğu gibi, onların bugünkü uyarlanmalarını da sürmekte olan uzun bir tarihsel sürecin parçası olarak düşünmeliyiz. Daha önceki dönemlerde bugünkü toplumun ataları geleneksel bahçecilik tekniklerini kullanarak düzlüklerde tarım yapmışlardı. Kaynaklar üzerindeki baskı ve dönü-

şümlü tarıma uygun düz orman alanlarının zamanla azalmasına bağlı olarak hayvan yetiştiriciliğine bağımlılıkları da arttı. Bugün öncelikli besin stratejileri çobanlık ve hayvan yetiştiriciliğiyle desteklenen tarla tarımıdır.

Dağlık bölgelerin ana özelliği, görece kısa mesafelerde yüksekliğin aniden değişebilmesidir. Bu özellik, potansiyel toprak kullanımları için çok çeşitli ekolojik kuşaklar sunar. Timling topraklarında, insanların yükseklikle ilişkili iklim farklılıklarını kullanma biçimleriyle belirlenmiş üç büyük dikey kuşak vardır: ekili dikili alanlar, ormanlar ve otlaklar. Ekim yapmaya en uygun alanlar, bin sekiz yüz ilâ 2 bin metre yükseklikler arasında yer alan ve ulaşımın kolay olduğu en düz alanlardır. Buralar sürekli kar yağışı sınırının altındadır ve darı ve mısır yetiştirmekte kullanılır. 2 bin ilâ 2 bin üç yüz elli metre arasında bulunan daha yüksek bölgelerde mısır, patates, darı ve arpa ekimi ancak belli dönemlerde yapılabilir. En verimsiz alanlar ise 2 bin sekiz yüz metrenin üzerinde bulunan alanlardır. Bir yıllık nadas süresi de dahil olmak üzere buralarda üç yıllık çevrimlerle patates ve buğday ekilir. 132 hane, tüm ekim alanları dahil ortalama 418 dönümde (ya da kişi başına 0,65 dönümde) tarım yapar. Bu mütevazı toprak miktarı, hayvansal ürünlerle desteklendiğinde bir haneyi beslemeye yetecek yiyeceği sağlar. Ekilen mısırın % 26'sı, darının % 16'sı, buğdayın % 15'i, arpanın % 29'u ve patatesin % 15'i mutlaka çürür (Fricke, 1994, s.68).

Ortak otlatma bu üç bölgenin hepsinde de mümkündür, ancak en iyi otlak alanı yaklaşık olarak 4 bin metre yükseklikte yer alan yüksek bölgelerdedir. Diğer köylerden gelenler de dahil olmak üzere bütün koyun ve keçi sürüleri mayıs ayından eylül ayının ortalarına kadar on kilometrekarelik bir alanda otlatılır. İşgücünden kazanmak için köyün tüm koyun ve keçileri (hane başına ortalama beş-altı baş) üç sürü halinde bir araya toplanır. Koyun ve keçilere ek olarak sabana koşmak amacıyla çoğu aile tarafından sığır ve öküz beslenir, süt elde etmek için Hint mandası beslendiği de görülür. Bir ailenin hayvanlara yaptığı maddi yatırımın yarısından çoğu tarla sürmekte kullanılan öküzlere gider; koyun ve keçiler yiyecek ve yün için beslenir. Ailelerin çoğu bu zorlu çevre koşullarında yaşamak için son derecede gerekli olan kalın yün giysiler dokur.

Timling'de hayatta kalabilmenin koşulu çalışmaktır. Ocağında pişecek besini üretme ihtiyacından dolayı her bir hane bağımsız bir ekonomik birim olarak tanımlanır. Bütün haneler farklı ürün ve hayvanların yetişme koşullarına göre belirlenen bir döngü içinde tarım, hayvancılık ve bakım işleri yapar. Erkeklerin sürü gütmeyi tarla sürme, tohum ekme, zararlı otları temizleme, ekin toplama ve hatta tarlaları maymun ve ayılardan koruma gibi zahmetli işlere tercih etmesine karşın, temel besin kaynağı yine de ekilen ürünlerdir. Timling halkı bir yılda Yanomamölerden iki kat daha fazla çalışmak zorundadır. Evin bakımı için bile büyük çaba harcanır. Dağlık çevre sağlam yapılar gerektirir. Bir ev yapmak için Tamanglar ormana gitmek, kütük kesmek, onları nehir boyunca yüzdürmek, sonra tepelerden yukarı çıkarmak ve nihayetinde de düz kalaslar halinde kesmek zorundadır. Yakacak toplamak için de çok çalışmaları gerekir; çünkü her aile yılda yaklaşık 154 insan ağırlığında yakacak tüketir. Aynı şekilde suyu da taşımak gerekir. Aileler aletlerini, yük sepetlerini ve giysilerini kendileri ya-

par. Bu soğuk çevrede herkesin kalın giysilerden oluşan iki takıma ihtiyacı vardır. Yemek pişirmek basit bir iş gibi görünse de, tipik bir evin genel işlerinin görülmesi için yıllık olarak sıkı çalışan bir kişinin 185x10 saatlik işgününe ihtiyaç vardır. Günlük besin genellikle unun suyla pişirilmesiyle elde edilen sulu yufka lapasıdır; kimi zaman sofrada haşlanmış ısırgan ve patates de yer alır. Et sadece dinsel törenlerde hayvan kurban edildiğinde ya da yüksekten bir hayvan düşerek öldüğünde yenir.

Bir Tamang erkeği ve ineği. Üzerinde Timling'e beş günlük yürüyüş uzaklığında kurulan pazardan aldığı gömlek dışında tipik dağ kıyafetleri var. (Fotoğraf Tom Fricke, Michigan Üniversitesi.

Hane İçi Döngü

Tarımın doğası ve tarlaların ve büyükbaş hayvanların özel mülkiyeti esas alınınca, hane içi döngü ya da hanelerin kuruluş, örgütlenme ve gelişme biçimi çok önemli hale gelir. Thomas Fricke'nin ilk çalışmasına göre, şöyle bir bakıldığında Timling hanelerinin neredeyse % 70'inin çekirdek aile olduğu, yani evli bir çiftle onların evlenmemiş çocuklarından oluştuğu görülür.[3] Ancak, Fricke'nin de kaydettiği gibi, her aile biriminin zaman içinde değişmesi nedeniyle bu ilk izlenim yanıltıcıdır. Çocuklar doğar, büyür, evlenir ve ölür. Kural, kızların evlendiklerinde doğdukları evi terk ederek eşlerinin aileleri, bekâr akrabaları ve muhtemelen evli erkek kardeşleriyle birlikte oturduğu eve taşınmalarıdır. Bu durum, antropologlar tarafından babayerlilik (ya da kocayerlilik) olarak adlandırılır. Daha olgun bir ev iki kuşaktan en az iki evli çift ve onların çocuklarını barındırır ve buna da geniş aile hanesi adı verilir. Hanelerin çoğu gelişimleri sırasında bu aşamadan geçse de, sadece birkaçı (yaklaşık olarak % 5'i) zaman içinde genişler. Bunu nedeni, en büyük erkek çocuk evlendikten hemen sonra bir sonraki erkek kardeşin de benzer yolları izlemeyi düşünmeye başlamasıdır. İkinci erkek çocuk evlendikten sonra, en büyük oğul eşi ve çocuklarıyla birlikte kendi evini yapmak, ocağını kurmak ve kendi tarlalarında çalışmak için evden ayrılabilir. Böylece yeni bir çekirdek aile oluşturarak kendi evlerindeki iç döngüyü başlatmış olurlar.

Bir erkek evlat, toprak ve hayvanlardan kendi payına düşen mirası genellikle babasının ölümünden sonra alır. Kural, evlenen en genç erkek çocuğun ölümlerine kadar aile-

3 Timling halkı çok kadınla evliliği benimsemişse de bu evlilik biçimine günümüzde çok ender rastlanır. En sık karşılaşılan durum, çalışmak için Hindistan'a giden erkeklerin orada ikinci bir evlilik yapmalarıdır.

si ile birlikte oturmasıdır; kendi payına düşen malları bundan sonra alır. Ana baba ve en genç oğul birimi kök aile olarak adlandırılır. Timling'deki hanelerin % 25'i bu türdendir. Hanenin bileşimi, içinde yaşayanların yaşam kalitesi için hayatî bir önem taşır; genç bir yetişkinin ani ölümü, ailenin üreme yeteneğini dramatik bir şekilde etkileyebilir. Olgun hanelerde genel olarak çalışanların sayısı tüketenlerden fazladır. Bu durumda gündelik tüketim üretimin altında kalır ve ek toprak almak ya da yeni tarlalar açmak için kaynak ayırma olanağı doğar. Yeni üretim olanakları da evli oğullar evden ayrıldıklarında kurulan yeni haneleri desteklemek için kullanılabilir.

Cinsellik ve Evlilik

Evlilik, hayatî bir değişikliktir ve bir kızın ilk kez âdet görmesi ve bir erkeğin *çewarı* (ilk saç kesimi) gibi çocuğun erişkinliğe adım attığını gösteren daha önceki kutlamalardan çok daha önemlidir. Evlilik, yetişkinliğe geçişi gösterir ve haneleri birbirlerini karşılıklı olarak destekleyecek biçimde bağlar. Evlilikler aileler tarafından ayarlanır ya da birlikte yaşamayı seçen çiftler herhangi bir tören yapılmadan veya para değiş tokuşu olmadan evlenilebilirler. Para ve servet değiş tokuşu söz konusu olduğunda bunlar erkeğin ailesi ve akrabaları tarafından kızın babasına verilir ve sonra da bu para miras olarak geline aktarılır. Gelin artık ailesinin malları üzerinde başka bir hakka sahip değildir. Cinsel etkinlikler ergenlikle başlar ve onaylanmaması gibi bir durum söz konusu değildir. Evli olmayan çiftler ormanda birlikte olur, hatta genç kızlar aşıklarını gece evlerine getirir, ancak ortak kullanılan kalabalık bir odada gizli saklı aşk yapmak gerçekten de olanaksızdır.

Timlinglilerin sekse ve özellikle kadın cinsiyetine karşı tutumu, erkeklerin kadınlar için kavga ettikleri ve zinanın ciddi bir aşağılanma sayıldığı Yanomamölerden kesinlikle farklıdır. Timling'de evli olmayan bir kadın çocuk doğurursa ona babasının adını verir. Eğer çocuğun babası bekârsa kızla evlenmek tamamen onun isteğine kalmıştır. Evli olduğu takdirde çocuk için destekte bulunması beklenir. Erkek çocuk anne ve babası hiç evlenmemiş bile olsa babasının mirasına sahip olacak ama annesinin evinde yetişecektir. Kadınların çoğu yirmi yaşına geldiğinde evlenir ve evlilik hayatına ya kocasıyla birlikte kurduğu kendi evinde ya da babayerli olarak kocasının doğduğu evde başlar. Nikahsız ailelerin çocukları lekelenmez. Esas mesele klan üyeliği ve mirasın temeli olan babalık bağını kurmaktır. Klan üyeliği bir bireyin babasının klanına üye olmasıyla kesinlik kazanır ve klan içinden evlenmek yasaklanmıştır. Timling halkı gebelikten korunmak için hiçbir şey yapmaz; aksine üremeyi teşvik eder. Yine de doğum oranı bakımından dünya sıralamasının üst basamaklarında yer almazlar. Sağlık nedenleri ve erkeğin çalışmak için dışarıya gitmesi yüzünden yaşanan karı koca ayrılıklarına bağlı olarak, bir kadının beş ya da altı çocuk doğurması beklenir. Çocuklar bakılması gereken ve toprağın bölünmesine neden olan bağımlı varlıklar olarak değil, hanenin gelecekteki zenginlik ve güvenliğinin kaynağı olarak görülür.

Timling'in Geleceği

Thomas Fricke ilk alan çalışmasını tamamladığında Timling'in geleceği hakkında biraz karamsardı. Diğer Himalaya topluluklarının yaşadığı deneyimlere bakılırsa, Nepal'in ulusal ekonomisinin içine çekilmeye devam ettikle-

ri ve nüfusları arttığı sürece hayat standartları düşecek ve istikrarsız bir servet dağılımı söz konusu olacaktı. Çocuklar ailelerinin güven kaynağı olmak yerine azalan kaynaklarla beslenmesi gereken boğazlar haline gelecekti. Köylüler ise kendilerini pazar merkezlerine bağlayacak yolun meyve satmalarını ve daha iyi işler bulmalarını sağlayacağını düşündüklerinden daha iyimserdi. Son ziyaretinde Fricke her iki görüşün de doğru olduğunu gördü. Köy gerek olumlu gerekse olumsuz anlamda pek çok değişiklik geçirmişti. Artık hükümetin açtığı bir okulları vardı ve çocuklar örgün eğitim almaktaydı; bir klinik açılmıştı ve böylece sağlık koşulları ve koruyucu sağlık hizmetleri konusunda iyileşmeler sağlanmıştı. 1992'den başlayarak köylülerin çoğu din değiştirmiş ve Hıristiyan olmuştu ya da en azından öyle görünüyorlardı. Din değiştirmenin geleneksel tutumlar ve değerler üzerindeki etkileri hâlâ izlenebilmektedir. Şu anda pek çok kişi köy dışında yaşıyor ve çalışıyor, kimileri başkentte ikinci bir eve sahip. Genç erkekler muhteşem dağlarda yürüyüş yapmaya gelen turist kafilelerine rehberlik yapmak suretiyle iş sahibi oldu. Ekonomi, bir önceki çağın karşılıklılık sistemini terk ederek parasallaştı ve buna bağlı olarak hiç kuşkusuz bazı köylülerin hayat standartlarında bir yükselme görüldü. Yaşlılar ve geride kalanlar oğulları ve kızları çalışmak için dışarı gittikleri ya da kaynakların daha bol olduğu yerlere yerleştikleri için kendilerini bu yaşlı hallerinde ihmal edilmiş hissediyor. Tıpkı Yanomamöler gibi onlar da isteyerek ya da istemeden bağlantıların gittikçe arttığı bir dünyanın parçası haline geliyor ve bu durum belki de antropologların değişimin ilk habercisi olan ani ziyaretleriyle başladı.

Özet

Tarım toplumları evcilleştirilmiş besinlere, özellikle bitkilere bağımlıdır; yani insanlar besin kaynaklarının üreme oranlarını, çevrelerini onların yaşamalarını kolaylaştıracak biçimde düzenleyerek denetlemeye çalışır. Toprağı ekip biçmede birincil araç insan emeği ve basit aletlerdir. Kaba tarım yapan çiftçiler başkalarının tüketimine yönelik büyük miktarlarda ürün fazlası yaratmazlar. Geçim ekonomileri hem grubu hem de haneleri büyük ölçüde kendine yeterli ve bağımsız kılar. Bununla birlikte komşu köylerle yapılan ticaret hayatta kalma stratejisinin önemli bir özelliğidir ve bazı avcı-toplayıcıların etkinliklerinde olduğu gibi tarım etkinliğiyle de bütünleşmiştir.

Çağdaş bahçeci toplumlar genellikle kenar bölgelerde yaşadıklarından ve büyük teknolojik destekler almadıklarından çevrelerinden yararlanmak için çok çeşitli teknikler geliştirmişlerdir. En yaygın teknik yak-aç tarımı ya da dönüşümlü tarımdır. Bu teknikte ağaçlar ve diplerinde büyüyen çalılar kesilerek gübre amaçlı bir kül tabakası oluşturacak biçimde yakılır. Büyük bir çeşitlilik arz eden bitkiler birkaç yıl ekilir, sonra alan nadasa bırakılır ve yeni bir alan açılır. Dönüşümlü tarımın ve bahçeciliğin

başarısı genelde çevre hakkındaki ayrıntılı bilgilerden kaynaklanır.

Geçimlerini tarımdan sağlayan çiftçiler her birim toprak başına avcı-toplayıcılardan daha fazla insan beslemeye muktedirdir, ancak diğer çiftçilerle karşılaştırıldığında düşük enerji bütçesi kullanırlar. Geçimleri için kaynaklarının ya da emeklerinin tümünü kullanmak zorunda değildirler.

Tarıma bağımlılığın getirdiği olağan toplumsal koşullar arasında, giderek artan yerleşiklik –yaz ve kış sürekli bir yerleşimde yaşama– ve yine giderek artan nüfus yoğunluğu yer alır. Bu koşullar toplumsal karmaşıklığı ve birbirine bağımlılığı arttırma eğilimini doğurur.

Hane bahçeci toplumların temel birimidir; bir toplulukta ailelerin bütünlüğü temel olarak akrabalık bağları ve siyasal örgütlenme yoluyla sağlanır. Akrabalık ağı çoğunlukla toprak kullanımında tanınan bireysel hakların ve topluluk içinde yaygın hediye değiş tokuşunun temelidir.

Diğer topluluklarla ilişkiler barış ya da savaş yanlısı ya da ikisinin arasında bir yerde olabilir. Ticaret, ittifaklar ve gruplar arası evlilik barışçıl ilişkileri doğururken, kaynaklar için rekabet, yağma ve sömürü savaş nedenleridir.

Venezuela ve Brezilyalı Yanomamöler ve Nepalli Tamanglar bu bölümde ele alman iki tarım toplumudur. Bu iki topluluk farklı çevrelerde yaşadıkları için uyarlanma biçimleri de çok farklı olmuştur.

Yanomamöler avcı-toplayıcıdır, buna ek olarak yoğun tropik ormanlarda dönüşümlü tarım yaparlar. Köylerindeki otorite kurumlaşmış bir iktidara dayanmaz, yol gösterici reisler tarafından sağlanır. Akrabalık babasoyundan (erkek soyundan) izlenir ve ortalama bir köy birbirleriyle evlenmiş iki soydan oluşur. Evlilik kuralları katıdır, bir erkek karısını kendi soyu dışından seçmek zorundadır. sırasında dikkatle gerçekleşen müzakereler,

İç düşmanlıklar ya da diğer köylerle savaş nedeniyle köyler normal olarak birkaç yılda bir yer değiştirir. Yanomamö toplumsal dünyası kuşku ve düşmanlık üzerine kuruludur. Siyasal ittifaklar hediye değiş tokuşu, ticaret, şölenler ve gelin değiş tokuşu sırasında gerçekleşen dikkatli müzakerelerle sağlanır; buna karşın evlilik bağı üzerine kurulan ittifaklar oldukça az görülür.

Bazı antropologlar toplumsal düşmanlığı protein kaynaklarındaki kıtlığa bağlar. Marvin Harris, Yanomamö savaşının –kendileri bilincinde olmasa da– avlanma bölgesi ile ilişkili olduğuna inanır. Daniel Gross ise dağınık ve hareketli köyler biçimindeki yerleşim örüntüsünün herhangi bir alandaki avın aşırı tüketilmesini önleyen bir strateji olduğunu söyler. Yine de, Yanomamöleri diğerlerinden daha uzun süre ve yoğun biçimde inceleyen Napoleon Chagnon Yanomamölerde protein eksikliği olduğuna dair bir ipucu elde edememiştir. Chagnon kadınlar yüzünden ortaya çıkan rekabetin, kız çocuk öldürme uygulamasından ve güçlü erkeklerin birden fazla kadın alma âdetinden kaynaklandığını düşünür.

Barışçıl Timling köyü Yanomamö yaşam biçimiyle büyük bir karşıtlık arz etmez. Timlinglilerin sekse görece daha yumuşak bir yaklaşımları vardır. Başkalarıyla barış içinde yürütülen ilişkilere önem verirler ve hiçbir savaşa karışmazlar. Dağlık çevreleri çetin yaşam koşulları sunduğu halde Timlingliler dikey iklim kuşaklarını çeşitli biçimlerde kullanarak buralarda ya buğday, mısır, patates ve

darı eker, ya hayvansal ürünler elde eder ya da yakacak toplar veya erzak depolarlar. Yanomamöler son zamanlara kadar devlet ya da kent merkezli siyasal sistemler içinde yaşayan insanlardan görece kopuk yaşarken, bağımsız olmalarına karşın Timling halkı Tibet, Nepal ve uzun bir zamandan beri erkeklerin çalışmaya gittikleri Hindistan ve Butan'la yakın bir temas içindedir. Timlinglerin dini kendine özgü öğeler içerse de daha çok Budist geleneklere yakındır. Gerek Yanomamöler gerekse Timling halkı belirsiz bir gelecekle karşı karşıyadır. Yanomamö toprakları çiftçiler ve madencilerin tecavüzüne uğramakta ve Yanomamöler bunların taşıdıkları bağışık olmadıkları hastalıklarla mücadele etmek zorunda kalmaktadır. Timling halkı yaşamlarını doğrudan tehdit eden bu tür olaylar yaşamasa da ulusal kültürün ve bu kültürün pazar ekonomisinin içine çekildikleri için bağımsızlıklarını ve kendilerine yeterli olma yetilerini kaybetme riski altındadırlar.

Çobanlık Yoluyla Uyarlanma
Gelişimi
Enerjinin Örgütlenmesi
Bir Hareket Tarzı Olarak Göçebelik
Toplumsal Örgütlenme
Servet, Eşitsizlik ve Statü

Kuzey Kenya Ariaal Halkı
Ariaallerin Kökeni
Ariaallerde Uyarlanma
Hane Halkı: Örgütlenme ve Statü
Yaş Mertebeleri ve Yaş Dizileri
Toplumsal Cinsiyet Rolleri ve İktidar İlişkileri
Ariaaller Kalkınmayla Birlikte Yaşayabilir mi?

Ortadoğu'da Çobanlık
Güneydoğu Türkiye Yörükleri
Güneybatı İran Basserileri
Suudi Arabistan El-Murraları

ALTINCI BÖLÜM

Çobanlık

Çobanlık, koyun, keçi, deve, sığır, at, lama, rengeyiği ve yak gibi sürü hayvanlarının üretimi, bakımı ile bunlardan yararlanma esasına dayanan bir geçim tarzıdır. Tıpkı avcı-toplayıcılıkta olduğu gibi hayvan çiftçiliğine dayanan bu uyarlanma şeklinin sürdürülmesi de ileri düzeyde uzmanlaşmış bir arazi kullanım stratejisi gerektirmiştir. Ancak verimlilik kavramı çerçevesinde ele alındığında, çobanlık daha çok yoğun tarımsal üretim ile kıyaslanabilir. Çoğu avcı-toplayıcı gruplar gibi çobanlar da bitki örtüsünün ancak minimum düzeyde olduğu arazileri kullanırlar. Hayvancılıkla uğraşan bu grupların otlatma sahaları yabanıl çayırlar, çalılık alanlar ve bazen de nadasa bırakılmış topraklardır. Tarımcı topluluklar gibi göçebe hayvancılar da üretim kaynaklarının (hayvan sürülerinin) yönetimi için enerji ve zaman harcar.

Çoğu çobanlar göçebedir ve belirlenmiş bir coğrafî alan içinde hayvan sürülerini mevsimsel bir programa uygun olarak otlaktan otlağa sürerler. Bu mevsimsel hareketliliğin (göçebeliğin) derecesi ise yağış miktarı, bitki örtüsü ve su kuyularına ulaşabilirlik gibi çevresel etkenler tarafından belirlenir. İktisadî ve siyasal zorunluluklar da göçebe çobanların hareket örüntülerini etkilemektedir. Çobanlar,

Güney Afrika Namaqualand'da komünal otlaklarda güdülen keçiler.

hayvanlarını veya giysi yapımında kullanılacak hayvan ürünlerini, araç gereç, silah ve kimi besin maddelerini değiş tokuş edebilecekleri pazarı ve otlakları kullanabilmek için, diğer gruplarla –ve hatta hükümetle– ticaret yapmak zorundadır.

Temel geçim kaynağı olarak hayvan sahipliğine dayalı bir uyarlanma stratejisi olan Çoban uzmanlaşmasının boyutlarını, çevre ile pazar koşulları arasındaki çeşitlilik belirler. Geçimini günü gününe sadece sahip olduğu hayvan sürülerinden sağlayan grupların sayısı oldukça azdır. Böyle bir geçim stratejisi iki nedenden dolayı oldukça risklidir. Öncelikle, hayvanlarının hayatlarını güvence altına almak için doğal çevreden kaynaklanan kimi zorluklarla başa çıkmak zorundadırlar. Bunlar, soğuk, su ve otlak kıtlığı gibi etkenlerdir. Diğer taraftan, aynı kaynaklardan geçinen ve bu nedenle muhtemelen rekabet içinde oldukları diğer gruplarla iyi geçinmeleri gerekir. Mevcut bu zorluklara rağmen çevre koşulları izin verdiğinde çobanlar daha kapsamlı geçim stratejilerine yönelme eğilimi de gösterirler. Örneğin, hayvan sürülerinin yanısıra en azından bir miktar tahıl yetiştirirler (Barfield, 1993; Berleant-Schiller ve Shanklin, 1983).

Bu geçim tarzı içinde ne ölçüde uzmanlaşmış olursa olsun, aslında çobanların çoğu geçimini hayvansal ürünlerden çok tarımsal ürünlerden sağlar. Genellikle bağımsız toplumlar olarak bilinen Arabistan'daki deve çobanı bedeviler, eskiden olduğu gibi günümüzde de daha büyük ve yerleşik toplumlarla çok sayıda iktisadî bağlara sahiptirler. Hatta Arabistan'daki bedevi konak yerleri motorlu yük taşıtlarının gelişinden çok daha önceleri tacirler tarafından deve karşılığında ticarî mal değiş tokuşu amacıyla düzenli olarak ziyaret edilirdi. Tacirler, göçebelerin siyah çadırlarıyla tezat teşkil eden

beyaz çadır dükkanlarını konak yerlerinin biraz dışına kurarlardı ve herhangi bir düşmanca davranışa veya yağmalamaya maruz kalmaları durumunda bu kabileler arası ilişkileri düzenleyen hukukun ihlâli anlamına gelirdi. Bu onların çoban toplumunun ne denli sadık birer müttefiki olduklarını göstermesi bakımından önemlidir. Bugün çoğu bedevinin konak yerleriyle yakın mesafedeki alış veriş merkezleri arasında gidip gelmelerini sağlayan yük taşıtları ya da cipleri bulunmaktadır.

Çoban toplumları daha yakından incelemeye geçmeden önce, çobanlığın nasıl geliştiğini ve bunun grupların toplumsal yapısı üzerindeki etkilerini inceleyelim.

Çobanlık Yoluyla Uyarlanma

Gelişimi

Arkeolojik bulgulara göre evcilleştirilmiş bitki ve hayvanlara dayalı karışık tarım, çoban uzmanlaşmasına giden yolun önünü açmıştır (Redman, 1978). Karışık tarım kuraklığa, üretimde düşüşe, hastalık ve diğer doğal afetlere karşı her zaman çok yönlü bir stratejik güvence oluşturmuştur. Tarım toplumlarmda hayvan yetiştiriciliği giysi ve barınak yapımında kullanılan kimi değerli ürünlerin temin edilmesini sağlamakla kalmıyor, besin ihtiyacını da gideriyordu. Hayvan sürüleri gelecekte karşılaşılabilecek kıtlık dönemlerine (örneğin soğuk kış mevsiminde don tehlikesine) karşı önemli bir besin güvencesi oluşturuyordu. Hayvanların ölmesi halinde ise tarımsal ürünler bir güvence oluşturmaktaydı. Söz konusu çeşitlilik, besin edinmede ortaya çıkan dalgalanmalar karşısında alternatifler ve stoklar sayesinde hayatta kalabilmek için bir güvence sağlamaktaydı. Tarım ve hayvancılığın bir arada sürdürülmesi şeklindeki bu çeşitlilik günümüzde Afrika, Avrupa ve Ortadoğu'nun çeşitli bölgelerinde ve özellikle dağ köylerinde oldukça yaygın bir durumdur.

Üretimdeki çeşitlenmenin getirdiği birçok avantaja karşın, tarımsal uygulamalardaki değişmeler, özellikle de su kanalları sayesinde yoğun tarımsal üretimin gelişmesi, çoban uzmanlaşmasının ön koşullarını yaratmıştır. Sulamaya dayalı olarak artan üretim, nüfus atışını ve yerleşim alanlarının genişlemesini sağlamış, bu gelişmelerin sonucunda yoğun tarımsal faaliyetlere tahsis edilen araziler genişlemiş, buna karşılık hayvanlar için kullanılan otlak alanları daralmıştır. Bu durum bölgeler arası ticareti de tetiklemiştir. Böylelikle hayvan otlakları yerleşimlerin çevresinden uzak ve bereketsiz alanlara itilmiştir. Hayvan sahipleri sürülerine besin ve su temin etmek için bu kez daha uzun mesafeler kat ederek daha fazla çaba sarf etmek zorunda kalmışlardır. Dahası, bu durum hayvan sürülerini yırtıcı hayvanlara ve hırsızlara karşı daha savunmasız bir hale getirmiştir. Böylelikle, hayvan bakımına daha fazla emek harcanması enerjinin tarımsal alanların dışına kaymasına neden olmuştur. Tarlalardaki işlere ek olarak yapılan kanalların bakımı ve temizliği gibi işlere bağlı olarak, tarım çiftçiler için daha fazla zaman kaybına neden olmaya başlamıştır. Zamanla her iki stratejiye de talep artmış, bu durum bazı hanelerin yoğun tarım alanında uzmanlaşmaları, diğer bazılarının ise hayvan sahipliği veya çobanlığa yönelmeleri şeklinde bir farklılaşmaya yol açmıştır.

Sabanla üretim yapan kimi çiftçilerin yoğun tarıma geçmeyi denediği ancak sulama kanallarından yararlanamadıkları için bunu başa-

ramadıkları bazı girişimler de olmuştur muhtemelen. Diğer iki ihtimal de, yoğun sulamanın zemin suyu seviyesinin düşmesine ve dolayısıyla kuyu ve kanalların zamanla kurumasına yol açmış olabileceği veya sulamayla birlikte artan tuzluluk oranının ekilen arazilerde verimsizliğe neden olmuş olabileceğidir. Diğer taraftan, su debisinin dengesiz olduğu bölgelerde kanallar önemini kaybetmiş olabilir. Kenar bölgelerde ürün verimini yükseltme mücadelesi vermiş olan öteki tarımcıların karşılaştığı güçlükler, onları hayvan yetiştiriciliğine teşvik etmiş olmalı. Tarımcı ve çoban gruplar arasındaki bu strateji farklılıkları beraberinde bölgesel ve kültürel farklılaşmalar da getirmiş, çoban ve tarımcı olmak üzere birbirinden farklı iki grup oluşmuştur.

Sonuç olarak çobanlık yoğun tarımla birlikte gelişmiş oldu. Çobanlığın gelişimini belirleyen bütün bu nedenlere karşın bu geçim stratejisi esasen tarımsal artık-değere ve çobanlarla tarımcılar arasındaki sürekli bir karşılıklı etkileşime dayalıdır. Çobanlık belki tarıma alternatif bir geçim tarzıdır, fakat neredeyse hiçbir dönemde ondan bağımsız olduğu söylenemez.

Enerjinin Örgütlenmesi

Bahçe tarımı gibi çobanlık da avcı-toplayıcılıktan daha üretken bir geçim tarzıdır. Avcılar avladıkları hayvanların sayısını artırmaya ya da canlı hayvanların ürünlerini kullanmaya çalışmazlar. Daha önce de belirttiğimiz gibi avcılar belki bütün av hayvanlarının yok olmasından kaçınacak şekilde tutumlu bir avcılık usulü sergilerler; ancak hayvan sürülerinin denetlenmesi ve yönetilmesi gibi bir uygulamaları yoktur. Oysa çobanlar hayvanlarını çoğaltmak ve korumak yönünde bir emek sarf eder ve böylelikle onların doğurganlıkları ve hayatta kalma oranlarını yükseltirler. Tim Ingold (1980, s.87) rengeyiği çobanları dışındaki çobanların, hayvan sürülerinden genellikle süt, kıl, kan veya yün gibi ikincil ürünler elde etmek için ve iş gücü (yük taşıma ve çekme gibi işlerde birer vasıta) olarak yararlandıklarına işaret etmektedir. Et elde etme amaçlı üretim ise, bir iki istisnaî durum dışında ancak zorunlu haller için söz konusudur. Hayvanlara etinden ziyade sütünden yararlanmak üzere yapılan yatırım çobanlara çok daha fazla bir kazanç sağlar. Hayvanların et ihtiyacı için öldürülmesi kazançlı bir yol değildir. Aslında başarılı çobanlar tarımcılara oranla sahip oldukları hayvan sayısını daha hızlı arttırır ve daha fazla sayıda yavruyu sürülerine dahil ederek sürülerini büyütürler. Kuşkusuz, bu avantaj çoğu durumlarda çobanlığın güvensiz doğasına kısmen bir destek sağlamaktadır. Hayvan sürüleri, zengin bir haneyi bir gecede yoksul durumuna düşürebilecek olan salgın hastalık, kuraklık ve hırsızlık gibi tehditlere açıktır.

Tarımın mümkün olduğu alanlarda, tam zamanlı çobanlık tarımdan daha az verimli olabilir. Çiftçi halklar, hayvan mevcudundan çok tarımsal üretimlerini artırarak dönüm başına kalori bakımından yaklaşık on kat daha fazla besin temin edebilirler. Ancak tarımın riskli ya da imkânsız olduğu yerlerde, çobanlık insan için doğrudan besin niteliği taşımayan yem bitkilerinin, hayvanlar aracılığıyla süt, kan ve et gibi besin maddelerine dönüşümünü sağlaması açısından oldukça kullanışlı bir stratejidir. İnsanlar, hayvansal besin kaynaklarını onları tüketmek ya da tarımsal ürünler, giyim-kuşam gereçleri gibi kendi kaynaklarından temin edemedikleri diğer bazı ürün ve maddeler-

le mübadele etmek ihtiyacı ortaya çıkana kadar canlı hayvanlar olarak korurlar. Hayvanların doğası gereği hareketli oluşu, çobanların üretim sistemlerini mevcut kaynaklara uygun bir biçimde ayarlamalarına izin verir.

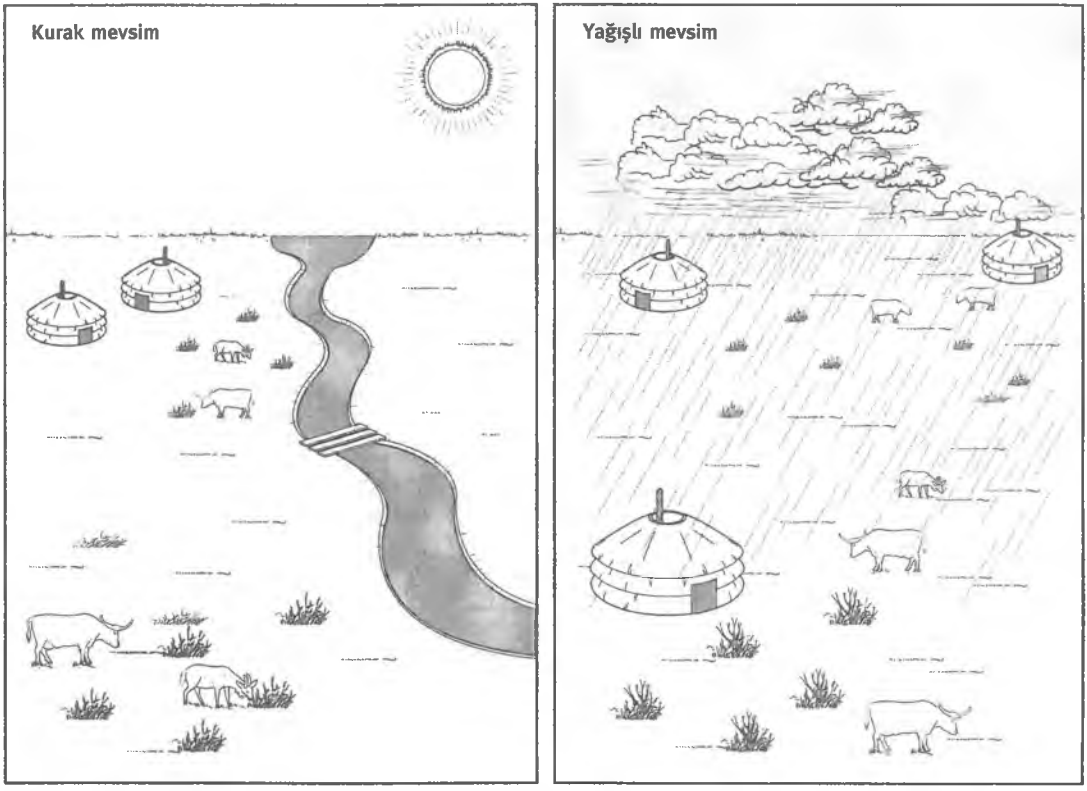
Aynı anda birden fazla ekosistemin kullanımına dayanan stratejileri sayesinde çobanlar, tarıma elverişli olmayan çevrelerden nispeten daha verimli bir enerji elde etmenin yollarını bulmuşlardır. Örneğin, Doğu Afrikalı birçok çoban halk, hayvan cinsi bakımından karışık bir sürü topluluğuna sahiptir ve zebunun (sırtında develerinkine benzer bir hörgücü olan bir sığır cinsi) yanı sıra, çok sayıda keçi, bazen koyun, eşek ve kurak bölgelere doğru gidildikçe deve besler. Karışık bir sürüye sahip olmanın önemi, kendine özgü besin tercihlerine uygun olarak her türün birkaç farklı çevreden yararlanmasına olanak sağlamasından ileri gelir. Buna karşılık çobanlığın tarıma göre daha düşük enerji düzeyli besin sağlaması, uzmanlaşmış çobanların öteden beri düşük nüfus yoğunluğuna sahip olmaları sonucunu doğurmuştur.

Bir Hareket Tarzı Olarak Göçebelik

Sanayileşmemiş toplumlarda hareketliliği gerektirmeyen mandıra, çiftlik hayvancılığı gibi hayvan sahipliği örneklerine ya da yerleşik çobanlığa az rastlanır. Göçebe çobanlık ise, hareketli hayvancılık uygulamalarına verilen genel bir isimdir ve bir geçim tarzı olarak hayvan sürülerinin mevsim ve koşulların gereklerine uygun bir şekilde bir otlaktan diğerine dolaştırılmaları şeklindeki bir uyarlanma stratejisidir. Bir sürüyü sürekli olarak besleyecek kadar zengin bir arazi içinde belirli bir alanın öncelikle tahıl ekimine ayrılmasıyla daha fazla verim elde edilecektir (bu nedenle zengin toprakların esas olan tarımdır). Sürü hayvanlarının hareketli olabilme avantajları ve gruplaşma ve sürekli yeni gruplar oluşturabilme kabiliyetleri sayesinde çobanlar, mevcut koşulların da zorlamasıyla tarım ve yaşam açısından verimsiz alanlara yönelerek buralara uyum sağlayabilmektedir. Kaynakların yerleşik bir toplumun yaşamasına olanak vermeyecek kadar dağınık olduğu bir çevrede, hareketlilik bir çoban toplumunun hayatını sürdürebilmesinin anahtarıdır.

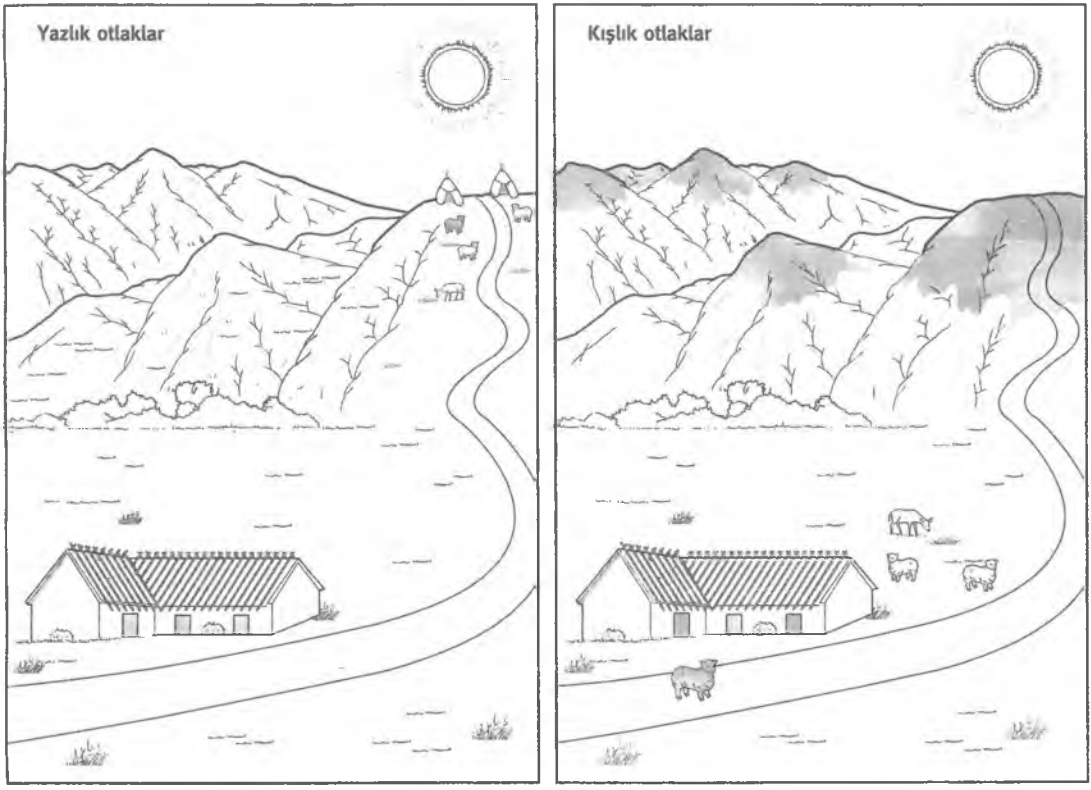
Her ne kadar çoban göçlerinin asıl nedeni yıl boyunca sürülerin ot ihtiyacını karşılamak olsa da, tek gerekçe bu değildir. William Irons (1975), İran'ın kuzeyindeki göçebe hayvancı Türkmenlerin sadece otlak aramak için değil, aynı zamanda siyasal ve kültürel özerkliklerini korumak için göç ettiklerine dikkat çeker. Bu gruplar geçmişte Türkmen olmayan yerleşik topluluklara ve kervanlara baskınlar da düzenliyorlardı. Başa çıkamayacakları bir güçle karşılaştıklarında ise, hayvanlarıyla birlikte arazide kolaylıkla dağılarak ulaşılması güç alanlara sığınıyorlardı. 20. yüzyılın başlarında İran hükümetinin bölgede asayişi "denetim" altına almasına kadar, söz konusu aşiretler kendi içişlerindeki özerkliklerini önemli ölçüde korumaktaydılar. Bunu göçebe yaşama becerilerini diğer toplumlara oranla çok daha fazla geliştirmiş olmaları sayesinde başarıyorlardı.

Antik çağlarda Avrasya'da göçebe savaşçıların askeri hünerlerine dayanan pek çok büyük imparatorluk kuruldu. 1000 yılı civarında iki icat atlı savaşçıların zaten oldukça etkili olan askeri gücünü çok daha da arttırdı: Farklı malzemelerin (ahşap ve/veya kemik) birarada kullanılması ile yapılmış daha fazla ölümcül güç sağlayan makaralı yay ve daha güven-

Şekil 6-1. Yatay göç tipik olarak avcı-toplayıcılara benzer biçimde mevsimsel göçleri içerir. Ancak evcil hayvanların hem taşımada hem de yiyecek kaynağı olarak kullanılması sayesinde daha uzak alanlara gidilebilir ve ikamet için kullanılacak daha sağlam malzemeler ve daha çok mal taşınabilir. Çobanlıkla geçinen çoğu topluluğun diyeti kendi yetiştirdikleri ya da takas yolu ile elde ettikleri tarımsal ürünlere de dayanmaktadır.

li sürüş sağlayan üzengi. Bu icatlar atlı savaşçıların son sürat giderken her yöne doğru ölümcül atışlar yapmalarına olanak verdi. Orta Asya steplerinde İskitlerin, Hunların ve Moğolların sahip olduğu gibi, bu şekilde kuşanmış büyük ordular oluştu ve bunlar her fırsatta yerleşik Avrupa ve Asya'nın geniş arazilerini ya işgal ettiler ya da terör saçtılar. Cengiz Han (ö. İ.S. 1227) ve soyundan gelenler İ.S. 1280 yılına gelindiğinde Kore yarımadasından bugünkü Çin, Rusya, Arnavutluk, Polonya, Romanya, Orta Doğu ve Pakistan'a kadar olan toprakları fethetmişlerdi. Bu imparatorluğun yaşayan kanıtı alışılmamış bir genetik keşif ile günı şığına çıktı. Oxfordlu bir genetik bilimci çalışma arkadaşları ile birlikte daha önce Moğollar tarafından yönetilmiş pek çok ülkede on yıl boyunca 16 farklı nüfustan kan örnekleri topladılar (Wade, 2003a, s.D3). Bu çalışmayla erkeklerin %8'inin yani, 16 milyon kişinin Moğol hanedanının karakteristik bir özelliği olan ayırt edici bir Y kromozomunu taşıdıklarını ortaya çı-

Şekil 6-2. Bu çizimler hayvanlarla yapılan ve genellikle tüm nüfusun kışın yaşadıkları vadideki köy ve kamplardan baharda kar eriyip otlakların ortaya çıktığı yaylalara çıktığı dikey mevsimsel göçleri göstermektedir. Kışları yaylacı topluluklar genellikle depolanmış saman ya da diğer hayvan yemlerini kullanırlar.

kardılar. Bu bulgunun evrimsel önemi göreceli olarak küçük bir sülalenin çok büyük bir soyu etkileyebildiğini göstermesidir; tarihsel olarak Cengiz Han ve oğullarının inanılmaz sayıda evlada babalık yaptığı bilinmektedir. Kültürel ya da tarihsel bakış açısıyla Cengiz Han'ın başarıları üstün çoban göçebe toplulukların, tarım devletlerini bozguna uğratabilecek derecede büyük güçleri seferber edebilme konusundaki çoğunlukla göz ardı edilen yeteneklerinin örneğidir.

Günümüz bürokratik devlet sisteminin sınırları dahilinde bile hareketlilik göçebe çobanlara yerleşik toplulukların elde ettiğinden çok daha büyük siyasal özerklikler sağlayabilmektedir. İran'da hüküm süren siyasal belirsizlik ortamında, gerek yerleşik gerekse göçebe Türkmenler kendi bağımsız kültürel kimlikleri altında yaşama taleplerini sürdürüyorlar ve göçebe Türkmenler bu yöndeki çabalarında diğerlerine göre çok daha başarılı görünüyor. Diğer bazı ülkelerde göçebe hayvancılar

askerlik hizmeti ve vergilendirme gibi zorunlu yükümlülüklerden muaf tutulma hakkı da elde edebiliyor.

Belirli bir çoban topluluk içinde yer alan hanelerin iktisadî stratejileri de oldukça çeşitlilik gösteriyor. Söz konusu çeşitlilik, çadır gruplarının sürekli değişen düzenlerinde ve göçler için alınan bireysel kararlarda kendisini açık şekilde belli ediyor. İran Türkmenleri arasında bazı gruplar, örneğin bir yıl yoğun bir şekilde göç ederlerken ertesi yılı büyük ölçüde yerleşik bir düzen içinde geçirebiliyor. Olağan yaşam düzeni, çoğunlukla bu şekilde bir değişkenlik içinde sürüp gidiyor. Türkiye'de büyük sürü sahibi kimi Yörük haneleri, henüz baharın ilk günlerinde yeni yeşermekte olan otlaklardaki don tehlikesine karşın kamyonlarla taşınma olanağı sayesinde dağlardaki yaylalara çıkma cesaretini gösterebilmekte. Küçük sürü sahipleri ise, olası don tehlikesi karşısında bir iki hayvan kaybını bile göze alamadıklarından, daha ileri tarihlerde göç ediyor. Dolayısıyla, göç örüntüsünün çeşitliliğinin genel olarak sahip olunan sürü (hayvan) cinsi, otlak alanların niteliği (kapasitesi), iklim ve su kaynakları gibi değişkenlerle belirlendiğini söyleyebiliriz. Ilıman iklimli ve yüksek vasıflı otlaklara sahip bir alanda hareket etme ihtiyacı düşük vasıflı otlakların hakimiyetindeki alanlardaki kadar fazla olmayacaktır (Barfield, 1993).

Uygulamalardaki çeşitliliğe karşın esasen iki temel göçebe hareket sistemi söz konusudur. Bunlardan birincisi, düzlemsel veya yatay göçtür ve geniş bir alanda besin bulma amacıyla düzenli olarak yapılan hareketlere denir. Bu hareket tarzının gerekçesi, belirli bir alanın uzun bir dönem için bir sürüyü besleme kapasitesine sahip olamayışıdır. Arabistan yarımadasındaki bedeviler bu tarz göçebeliğe iyi bir örnektir; bedevi kabile grupları bitki örtüsünün son derece kısıtlı olduğu hayli kurak bir bölgeden geçinebilmek için yüzlerce kilometrekarelik geniş bir alana dağılırlar. Her ne kadar mevsimsel olarak su kuyuları etrafında büyük çadır grupları oluştursalar da, bedevi gruplarda nüfus yoğunluğu dikkate değer ölçüde düşüktür. Bu hareket sistemi önce Afrika'nın sığır ve keçi besiciliği yapılan bölgelerinde, Ortadoğu ve Orta Asya'nın step ve çöllerinde ve daha sonraları da Kuzey ve Güney Amerika düzlüklerinde yaygınlık kazanmıştır.

İkinci göçebe hareket sistemi, hayvanlarla birlikte alçak ve yüksek otlaklar arasında ve dikey yönde mevsimlik bir hareket olan transhümanstır. Göçebeliğin bu şekline Ortadoğu'nun dağlık alanları, Doğu Avrupa'nın belirli kesimleri, İsviçre, Orta Asya ve daha geç dönemlerde de Kuzey ve Güney Amerika'da rastlanır. Transhüman göçebeler dağlardaki yaz otlakları ile vadilerdeki kış otlakları olmak üzere genellikle iki ana otlakta uzun süreli olarak ve bir arada konaklar. Mevsimlik konak yerleri arasındaki göç döneminde izlekler ve yollar hareket halindeki insan ve hayvan gruplarıyla kalabalıklaşır.

Çoban toplulukların çoğunun göçebe yaşam tarzına uyarlanmış olmasına karşın, tekil ailelerin hep birlikte hayvan otlatma işini bırakıp başka işlere yöneldikleri görülür. Ortadoğu'da, aileler arazi ve dükkan gibi daha güvenli yatırım biçimleri için yeterli birikim elde ettiklerinde veya sahip oldukları hayvan miktarı bütün bir hane halkını geçindirmeye yetmeyecek kadar az olduğunda başka işlere yönelmektedir. Birçok bölgede hayvan sürülerini otlatma işleminden sonra bir yerleşim

alanına dönülmesi olağan düzendir (Salzman, 1980). Diğer taraftan çiftçi aileler de eğer daha avantajlı olduğuna kanaat getirirlerse çobanlığa geçebilirler. Bu nedenle çoban olarak tanımlanmış birçok halkın yerleşik toplumlarla güçlü kültürel bağları bulunduğu gibi birçoğunun yerleşik akrabaları da vardır. Örneğin İsrail'deki Negev'de yaşayan bedeviler siyasal nedenlerle büyük ölçüde yerleşikliğe zorlanmış olsalar da, hâlâ becerebildikleri kadar fazla hayvan beslemeye devam etmektedir.

Ancak göçebe çobanları katı bir biçimde tek tip bir yaşam tarzına bağlı topluluklar olarak algılamak hatasına düşmememiz gerekir. Nomadizm ya da göçebelik, sonuç olarak hayvancılık üzerine uzmanlaşmanın yarattığı bir stratejidir. Bir grup, koşullara bağlı olarak az ya da çok göçebe olabilir. Toplumlar olabildiğince büyük gruplar halinde örgütlenebilir ve bu strateji kendilerine avantaj sağladığı sürece bu birlikteliği sürdürürler; ancak daha üretken olmalarına olanak tanıması halinde bağımsız birimler halinde etkinlik gösterirler. Her ne kadar bir toplumun tipik özelliklerinin "grup dayanışması", "ortaklık" ve "iktisadî işbölümü" olduğunu söylesek de, bunların kökeninde yatan bireysel davranış güdülenmesi gerçeğini göz ardı etmemeliyiz. Bizlerin toplumsal örgütlenme örüntüleri olarak gördüğümüz şey, bir bakıma bireylerin karşılaştıkları sorunları çözmek ve önlerine çıkan fırsatları değerlendirmek üzere benimsedikleri stratejilerin toplamından başka bir şey değildir.

Toplumsal Örgütlenme

Sadece göçebe çobanlara özgü ve tek bir toplumsal örgütlenme şekli yoktur; zira bu tarz uyarlanmalar birbirinden farklı çevresel, siyasal ve kültürel bağlamlar içinde gerçekleşir. Örneğin rengeyiği çobanları olan Laponların toplumsal hayatı, temas içinde oldukları Fin topluluklarıyla yakın benzerlikler gösterebilir. Arabistan bedevileri Irak'taki köylü aşiretleriyle kültürel benzerliklere sahip olabilir. Ancak göçebeler üzerinde çalışan araştırmacıların pek çoğu, inceledikleri toplumların kimi örgütlenme biçimlerini hâlâ hareket etme zorunluluğu (veya kapasitesi) ya da bakmakla yükümlü olunan hayvanların ihtiyaçlarıyla ilişkilendirmektedir.

Esas olarak bütün göçebe çobanlar toplumsal ve siyasal olarak, bir ya da birkaç kuşaktır aynı soydan gelen ve akrabalık bağıyla bağlı kabileler şeklinde örgütlenmiştir. Bu tür guruplar, akrabalık derecesine göre tanımlanan klan, soy grubu veya büyük aile gibi pek çok alt grubu kapsayabilir. Bu gruplaşmalar (gruplaşma biçimleri Sekizinci Bölüm'de daha ayrıntılı bir şekilde ele alınacaktır), belirli bir bölge içinde bir arada yaşayan bir topluluk olarak tanımlanmaz; aynı kabileye mensup kişiler birbirleriyle akrabadır.

E. E. Evans-Pritchard (1940), Sudan'da sığır çobanlığı yapan Nuer kabilelerinde bir kabile mensubunun her yerde ve her koşulda bir Nuer olarak görüldüğünü söylemektedir. Aynı zamanda her Nuer doğduğu andan itibaren, her biri –Batı toplumlarındaki aile isimlerine benzemeyen– farklı bir isim taşıyan kabile içi bir "kol"un ya da soyun parçası olur. Nuer kabile sisteminin her kolunun, aralarındaki ilişkinin yakınlık derecesine göre diğerleriyle dayanışma içinde olması beklenir. Dalları ayrılan bu sistem Afrika ile Ortadoğu'da yaygındır ve grubun büyüklüğünün eldeki kaynaklara göre ayarlanmasında oldukça esnek bir uyarlanma yoludur. Gruplar, akrabalık çizgisini izleyerek

Doğu Afrika sığırları çobanlıkla sürdürülen diyetin ana unsurlarını oluşturan süt ve kan için yetiştiriliyor. Sürüyü genellikle erkekler güderken sağma işlemini kadınlar yapıyor.

birleşebilir ve dağılabilir. Dolayısıyla, kabile toplumlarının hepsi çoban değildir; ancak yine de çoğu göçebe çoban şu ya da bu şekilde kabile biçiminde örgütlenmiştir.

Konak Yeri Grupları ve Hane Halkı Örgütlenmesi

Çoban toplumlarda bireyler ve haneler hareket örüntülerini ve birlikte konakladıkları grupları sık sık değiştirirler. Genellikle iktisadî ve siyasal koşullara ve toplumsal konumlarındaki değişikliklere göre hareket ederler. Tekil haneler, iyi geçindikleri ve bir arada olmaktan hoşnut oldukları –bunlar çoğunlukla akraba gruplarıdır– insanlarla konaklamayı tercih eder. Güçlü reislik rollerinin olmadığı bu eşitlikçi topluluklarda, ortak etkinliklerin kolay yürütülebilmesi için konak yerindeki hane halkı sayısı belli sınırlar içinde tutulmaktadır. Gözlemciler (Tapper 1979, s.81; Johnson 1983, s.176) göçebe grupların konaklama sırasındaki ortalama nüfusunu 100 ile 300 kişi olarak tespit etmiştir.

İnsanların zorunlu olarak değil kendi tercihleriyle bir arada yaşamayı seçmiş olduğu çok sayıda göçebe toplumu inceleyen Gregory Johnson (1983, s.183), konak yeri gruplarının birbiriyle yakın bağları olan ortalama altı haneden (örneğin baba oğul gruplaşması) meydana geldiği sonucuna varmıştı. Bu gruplar içinde bir anlaşmazlık çıkması durumunda ise, sorun anlaşmazlığa neden olanın ayrı yol alması yoluyla çözülüyordu. Konar göçer göçebe grupların değişken bileşimleri, birçok yönden göçebe avcı-toplayıcı grupların konaklama biçimiyle benzerlikler göstermektedir. İnsanlar çatışmaları en aza indirmek ve uyum sağlayabilecekleri bireylerle bir araya gelebilmek için hareketlilikten yararlanır.

Çoban toplumların pek çoğunda birlikte yerleşik hanelerden söz etmek mümkündür.

Bu durumda grup üyeleri çoğunlukla ortak bir ekonomisi olan çadırlarda yaşar ve çobanlık ve diğer üretim işlerini birlikte yapar. Grupların sık sık göç ettiği ve grup bileşiminin sürekli değiştiği bir toplumda haneler bir başka toplumsal özellik daha kazanır. Bu özellikle Ingold'un (1980, s.188-189) ileri sürdüğü gibi pazar ilişkilerinin rekabete neden olduğu durumlarda kendini gösterir. Parçası olduğu konak yeri grubu gibi hane halkı da genişleyerek veya daha küçük hanelere bölünerek değişen ekonomik koşullara karşılık vermek zorunda kalır.

Hiyerarşik Kabile Örgütlenmesi

Çoban konak yeri grupları avcı-toplayıcıların değişken konaklama örgütleriyle benzeşiyor gibi görünse de, göçebe çoban toplulukların çoğunun hane halklarını ve konaklama gruplarını kabileler halinde birleştiren daha karmaşık toplumsal-siyasal bir örgütlenmesi vardır. Arabistan bedevileri ve Orta Asya Moğolları gibi bazı göçebe aşiretler güçlü reislere sahiptir. Kuşkusuz bu gibi rollerin varlığı, söz konusu halkların sınırları içinde yaşadıkları ulus devletler ve özellikle tarım toplumları ile yakın temaslar ve hatta düzenli çatışmalar içinde oldukları gerçeğini akla getirmektedir. Örneğin İran'daki Kaşkaylar, her bir reisin diğerine açık bir biçimde belirlenmiş bir emir-komuta zinciri yoluyla bağlandığı bir reisler hiyerarşisine sahiptir (Beck, 1986, 1991).

Hiyerarşik bir kabile (ister babasoyunu izlesin ister anasoyunu) mensup olmanın koşulları açıkça tanımlanmıştır ve yine açıkça tanımlanmış alt gruplardan oluşur. Böyle bir örgütlenme uzun mesafeler boyunca iletişim kurabilme olanağından daha fazlasına izin verir. Büyük çaplı göçlerin düzenlenmesi, otlaklara ulaşılması, kabilenin egemenlik alanlarının denetimi ve savunması ve hatta zaman zaman yerleşik tarım nüfusları üzerinde denetim kurma girişimleri bu kabile örgütlenmesi sayesinde gerçekleşir.

Arun Agrawal'm batı Hindistan'daki göçebe çoban Raikalar üzerinde yaptığı çalışma bu örgütlenmenin nasıl işlediğini gösteriri. Raikalar, Hindistan'daki göçebe çobanlar içindeki en büyük gruptur. Racistan ve Gucarat'taki yerleşim alanlarında yılın üçte ikisinde koyun sürüleriyle birlikte göç ederler. Birkaç yüz bin dolayında çoban genellikle hemen her gün yeni bir konak yerine hareket eder. Geçici konak yerleri (*dang*) aynı anda 18 kadar sürüye (7 bin baş hayvan) ve yüzden fazla erkek, kadın ve çocuğa ev sahipliği yapar. "Sayıları 50 ile 100 arasında değişen insanların ve hayvanların birlikte hareketi, bir ortak karar mekanizması gerektirmektedir" (Agrawal 1993, s.263). Bu sorunu, her çadırda üç kişiden oluşan bir yetki mercii belirleyerek çözerler.

En deneyimli, en varlıklı ve diğer konak yeri reisleriyle en iyi ilişkiler içinde olan kişi birinci reis, yani *nambardar* olur. *Nambardar* vaktini yeni göç güzergâhları aramak ve diğer konak yerlerini ziyaret etmekle geçirir. İkinci reis olan *kamdar*, *nambardar*ın konak yeri dışında olduğu zamanlarda onun yerine karar alır, Raikaların çıkarlarını temsil etmek üzere kurulmuş olan beş kişilik ihtiyarlar heyetine katılır. Üçüncü reis *mukhiya*, konak yerindeki çobanların reisidir ve sürülerin özelliklerini ve ihtiyaçlarını çok iyi bilir. Üç reis de esas olarak yaş, deneyim, servet birikimi ve akrabalık derecesine bakılarak seçilir. *Nambardar* daha çok konak yeri idaresi, göç, alışveriş, hayvan kırkımıyla ilgili kararları verir. Konaklama yerlerini

ve göç güzergâhlarını en iyi bilen kişidir. *Kamdar*, *nambardar*ın uzun süreyle konak yeri dışında bulunduğu zamanlarda ihtiyarlar heyetiyle işbirliği yaparak konak yeri içindeki ilişkileri düzenler. Başlıca rolü *nambardar*ın otoritesini tesis etmektir. Sürülerin otlatılması ve konak yerine getirilmesinden sorumlu *mukhiya*, sürü idaresini en iyi bilen kişidir (Agrawal, 1993, s.270).

Servet, Eşitsizlik ve Statü

Çoğu geleneksel çoban toplumunda hayvanlar tek ekonomik servet kaynağıdır. Hayvanlarla ilgili mülkiyet hakları her hanenin kendisine aittir ve babadan oğula devredilir. Kimilerinin babadan miras kalan hayvan miktarının diğerlerinden fazla olması ya da kimi sürülerin daha iyi bakılması ve idare edilmesine bağlı olarak, hanelerin sahip oldukları hayvan varlığı ve kalitesi farklılık gösterir. Bununla birlikte hemen bütün çobanlar hastalık, kuraklık, hırsızlık ve bazen de kötü şans gibi nedenlerle hayvanlarını kaybedebilir ve bu yüzden varlıklı bir hane bir göç mevsimi içinde yoksul bir hane durumuna düşebilir. Dolayısıyla, hayvan pazarına sahip olmayan çoğu çoban topluluğunda zenginlik ve yoksulluk geçici konumlardır ve hanelerin ekonomik statülerinde kalıcı bir eşitsizlik yaratmaz.

Ancak çoban halklar arasında servet farklarının görülme olasılığı Beşinci Bölüm'de ele aldığımız bahçe tarımcılarından daha fazladır. Örneğin, Daniel Bradburd (1990) İran'daki Komancı koyun çobanlarında, haneler arasında büyük servet farklılıkları bulmakla kalmamış, aynı zamanda yoksul ailelerin büyük servet sahiplerince sistemli bir şekilde sömürüldüklerini de tespit etmiştir. Bu türden servet farklılıkları toplumsal hayatın evlilik düzenlemeleri gibi birçok alanında kendini daha çok hissettirmektedir; fakir ailelerin varlıklarını artırma fırsatları daha az olmaktadır (Bradburd, 1990). Bunlar belki aşırı durum örnekleri olabilir, ancak haneler arasında her zaman ekonomik farklılıklar vardır. Kenya'daki Ariaallar üzerinde yapılan bir araştırmaya göre, büyük sürü sahipleri sürülerine küçük sürü sahipleri kadar özen göstermediği için, kuraklık yüzünden verdikleri kayıp da daha büyük olmaktadır. (Fratkin ve Roth 1996). Ancak büyük sürü sahipleri sürülerini daha fazla sayıda ve özellikle kuraklığa dayanıklı deve gibi hayvanlardan oluşturduklarında, kuraklık devresini yoksullaşma riski ve belirli bir yere sürekli bağlı kalma zorunluluğu olmadan başarıyla atlatabilmektedir.

Hayvan Sürülerinin Toplumsal ve Simgesel Anlamı

Hayvan sürüleri çoban ekonomisinin merkezî unsuru oldukları gibi, önemli toplumsal ve simgesel anlamlar da taşırlar. Örneğin kimi bedevi kabileleri sadece açık renkli, saf cins develere sahipken, diğer bazıları koşucu özel bir tür deve beslemeyi tercih eder. Günümüzde yerlerini kamyonlara bırakmış olmalarına rağmen develer, aile şerefi ve geçmişle özdeşleştirilen simgesel değerini korumaktadır (Barfield 1993, s.89).

Orta Asya'nın atlı çobanları için, atlar ekonomik yararlarının ötesinde değer ifade eder. Geçim temininde koyun ve keçiler çok daha fazla değer taşısa da, bu topluluklar için öncelikli öneme sahip olmayan at hızı sayesinde haberleşmeyi ve işbirliğini kolaylaştırır, savaşlarda hareketlilik ve güç sağlar. Bu anlamda, siyasi ve askeri gücün simgesidir.

Doğu Afrika'da ise sığırın her zaman için büyük bir simgesel değeri vardır. Melville Herskovitz bundan uzun yıllar önce (1924) bu olguyu "Doğu Afrika sığır kompleksi" (sığırın ekonomik değil, toplumsal bir zenginliği temsil ettiği bir sosyoekonomik sistem) olarak tanımlamıştır. Bu kültürlerde sığır, evlilik törenleri için bir değiş tokuş aracıdır, kimi ayinerde kurban edilir, hediye olarak verilir ve güzelliğine göre değer biçilir. Herskovitz'e göre sığırların ticarî mal ya da besin kaynağı olarak kullanılmadığı bu tür büyük sürülere sahip olmak bir statü simgesidir. Çok az ticaret yapan bir toplumun bu kadar fazla sayıda sığıra sahip olması bu simgesel değerle açıklanabilir.

Sonradan yapılan araştırmalar, sığırın söz konusu çoban topluluklarındaki toplumsal önemini teyit etmekle beraber, ekonomik bir değeri de olduğunu ortaya koymuştur. Her şeyden önce inekler, geçim ekonomisinin çoban toplumlarına özgü birincil üretim maddesi olan sütü temin eder. Sığırlar Doğu Afrika'nın sert çevre koşullarında hayatta kalabilseler de fazla verimli değildirler. Bu yüzden yeterli miktarda besin elde edebilmek için büyük sürülere sahip olmak gerekir. Ayrıca, her ne kadar sığır eti tüketimi ayinler haricinde yasak olsa da, bu törenlerinin sıklığı etin önemli bir besin kaynağı olduğunu gösterir. Sahip olunan çok sayıda sığırı geniş bir alana yayarak birbirinden ayrı küçük gruplar halinde otlatmak da beslenme stratejisinin bir parçasıdır; sürü gruplarından birinin komşu gruplarca çalınması veya hastalık nedeniyle telef olması halinde diğerleri bir güvence oluşturur.

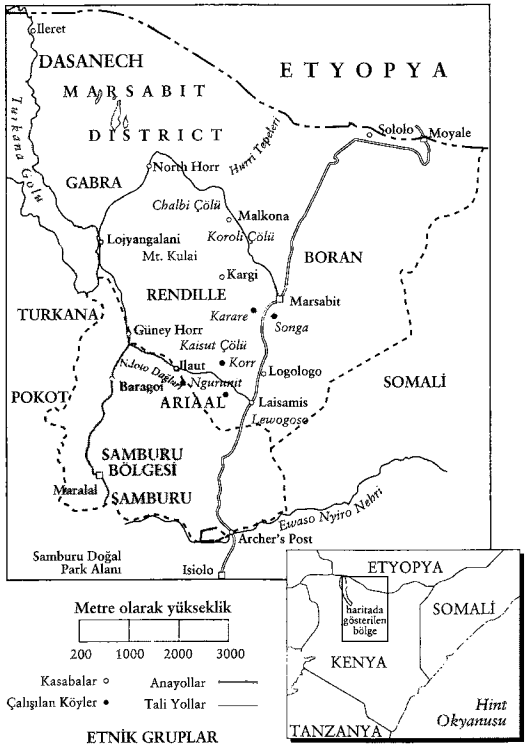
Burada, her biri kendi uyarlanma örüntüsüne iki çoban topluluğu üzerinde duracağız. Bunlardan ilki, sığırın ekonomik ve kültürel bakımlardan önem taşıdığı doğu Afrika'da, Kenya'nın kuzeyinde yaşayan Ariaal kabilesidir. Ariaallar sığırın yanısıra, etinden ve sütünden yararlanmak veya satıp karşılığında tahıl, çay ve şeker gibi maddeler almak amacıyla koyun, keçi ve deve de beslerler. Çoban olmalarına karşın az et üketirler. Süt, kan ve ak darı (sorgum) ile diğer başka tahıllardan yapılan bir tür lapa, zorlu ve tekin olmayan çevre koşullarında başlıca gıda türleridir.

İkinci yönetim sistemine Ortadoğu'nun göçebe çobanları ev sahipliği yapmaktadır. Söz konusu halklar bölgede 21. yüzyılda ne gibi sorunlarla karşı karşıyadırlar ve başarı şansları nedir? Bu soruların cevaplarını alabilmek için bölgeden, Türkiye *Yörük*leri, İran *Basseri*leri ve Suudi Arabistan'ın *El-Murra* toplumlarını da içine alan çok sayıda halkı inceleyeceğiz. Bu gruplardan "tipik" denebilecek sabit bir göçebelik örüntüsü sergileyen veya tek tip oluşturan biri yoktur. Daha ziyade, her bir grup çağdaş birer topluluktur ve bütün halk ortak sorunların çözümüne kalkıştığında bir dizi özgün durumla karşılaşır ve bu durumun nedeni olurlar.

Kuzey Kenya Ariaal Halkı

Elliot Fratkin, 1974 yılında çobanlar üzerine alan çalışması yapmak üzere Etyopya'ya doğru giderken, pek de güven vermeyen motosikletiyle yaptığı yolculuğuna tozlu bir alış-veriş kasabası olan Marsabit'te son vermek zorunda kalır; zira, Haile Selassie'ye karşı yapılan askerî darbe nedeniyle sınırlar o sırada giriş çıkışlara kapatılmıştır (Fratkin 1991, s.4).[1] Mo-

1 İleride Ariaallerle ilgili olarak verilen istatistiksel bilgiler, üzerinde başka bir not bulunmadıkça, Elliot Fratkin'in

Şekil 6-3. Ariaal, Samburu ve Rendille bölgesi.

ral bozukluğu içinde bir barda oturmuş bu aşamada ne yapabileceğini düşünürken, genç bir adam yanına gelerek kendisini kentin 10 kilometre dışında düzenlenen bir dansı izlemeye davet eder. Daveti kabul ederek ziyaret ettiği halkın adı Ariaal'dir. Fratkin bu topluluk üzerinde bugün halen sürmekte olan bir alan çalışmasına başlar. Tanıklık ettiği dans gösterisi turistik bir gösteri değildir; 300'den fazla savaşçı, reislerden birinin öldürülmesiyle baş gösteren düzensizliği azaltmak için sergiledikleri ve birkaç gün süren bir dayanıklılık performansının tam ortalarındadır (1991, s.5). Fratkin, iki yıl boyunca onlarla birlikte kalır ve ülkesine döner; 1985'te yeni araştırmalar yapmak üzere tekrar alana geri gelir; bunu 1990, 1992 ve 1998 yıllarındaki ziyaretleri izler. Böylelikle Fratkin, Ariaal toplumunun zaman içinde nasıl değiştiğini; önceki yaşam tarzlarıyla bugünün koşulları arasındaki farklılıkların nasıl üstesinden gelebildiklerini ve yardım amaçlı kalkınma projelerinin nasıl başarıya ulaştığını görme imkânı bulur. Ancak bölgede kıtlık ve kuraklığı önlemeye yönelik iyi niyetli girişimler sık sık hesapta olmayan olumsuz sonuçlar doğurmuştur.

Kenya'nın en kurak ve en düşük nüfus yoğunluğuna sahip bölgesinde yaşayan Ariaal halkının nüfusu muhtemelen 7 bin civarındadır. Komşu çoban topluluklar olan Samburu halkı (70 bin) ve Rendille halkı (15 bin) ile yakın ilişki içindedirler. Güneyde yaşayan Masailer (350 bin) ile ise daha mesafeli bir ilişkileri vardır.

Ariaallerin Kökeni

Değişmez özellikler olarak görünse de etnik kimliklerin zaman içinde bazı değişikliklere uğrayabileceğini unutmamak gerekir: Bazı yeni oluşumlar ortaya çıkarken diğer bazıları kaybolur. Ariaal etnik kimliği bu değişim sürecine iyi bir örnektir. Günümüzde kendi özgün kimlikleriyle komşuları olan diğer kabilelerden farklılıklarını daha fazla vurguladıklarına tanık oluyoruz. Bu kimliğin, kabileler arası savaşlar ya da kuraklık nedeniyle bir araya gelmiş olan Samburu, Rendille ve muhtemelen Masai gruplarından iltica etmiş gruplarla köken olarak tarihsel bir bağı olduğuna ilişkin güçlü kanıtlar bulunmaktadır. Yıllar içinde bu

1991 tarihli, *Surviving Drought and Development: Ariaal Pastoralist of Northern Kenya* isimli kitabı esas alınarak kaleme alınmıştır. Ayrıca bkz. Fratkin, 1998.

mülteci gruplar birleşerek kendilerine özgü çobanlık anlayışlarıyla farklı bir toplum meydana getirdiler. 19. yüzyılın son çeyreği Kenya'da çobanlar için oldukça çalkantılı bir dönem olmuştur. Uzun süren bir kuraklık dönemi ve baş gösteren salgınlar birçok sürünün telef olmasına yol açmıştır. Bununla bağlantılı olarak grupların, özellikle de Masailerin birbirlerinin sürülerini yağmalamaya başlamasıyla çobanlar arasında savaş patlak vermiştir. Sığır vebası nedeniyle sürüleri telef olup fakirleşen Samburu grupları Rendille topraklarına sığınarak burada deve, koyun ve keçi sürülerinden geçinen karışık Samburu/Rendille topluluklarını meydana getirmişlerdir.

Her iki grup da ihtiyaçlarının gereği olarak, esasen Samburu ve Rendille topluluklarının kullanmadığı marjinal alanlara hapsolmuşlardır. Bununla birlikte, yoksullaşmış ya da toplumsal olarak marjinalleşmiş grupların çoğunda olduğu gibi, sonradan birbirlerinin uygulamalarını benimseyerek ve kendi farklı çoban stratejilerini geliştirerek refah düzeylerini geliştirebilmişlerdir. Geniş bir alana yayılan kaynakların kullanımında oldukça dikkatli davranmaları –sığır ve küçükbaş hayvanların yanısıra sürülerindeki deve sayısını artırmaları, işgücü planlaması yapmaları ve daha kalabalık komşu gruplarla yakın ilişkiler kurmaları– sayesinde bunu başarabilmişlerdir. Ariaal halkı Samburu dilini kullanır (Masai diliyle akraba Nilotik dili). Bununla birlikte çoğu Rendille Somali diliyle akraba ve Afro-Asyatik bir dil olan Rendille dilini akıcı bir şekilde konuşabilmektedir. Bu iki grup birbirleri arasında kız alışverişi yaptıkları gibi, birbirlerine ait kimi dinsel ve toplumsal gelenekleri de (ancak kendi özgün bileşimleri uyarınca) paylaşır.

Ariaallerde Uyarlanma

Ariaallerin kendi kimlikleri hakkmdaki iddialarını bir kenara bırakırsak, onları hayvancılık yaklaşımları bakımından diğerlerinden ayıran özellikleri nedir? Marsabit ve Ndoto Dağlarının yamaçlarında ekolojik bakımdan bir hayli marjinal bu bölgeye uyarlanmış olarak, büyük ölçüde hane halkı işgücüne dayanan oldukça özelleşmiş bir hayvan sahipliği sistemini başarıyla uygulamaktadırlar (Fratkin, 1998, s.99). Sığır ve küçükbaş hayvan besleyen Samburulardan ve deve ve küçükbaş hayvan besleyen Rendille halklarından farklı olarak, Ariaal halkı ikisinin bir kombinasyonu olan üç grup hayvanı (sığır, deve ve küçükbaş) birlikte besler. Böylelikle hem çok geniş açılımlı bir kaynak kullanımı hem de oldukça önemli düzeyde ekonomik güvence sağlar.

Çevre koşullarının değişkenliği ve kaynak potansiyellerinin çeşitliliği, halkın geçim stratejisinde kilit öneme sahiptir. Ariaal halkı, yağışın az ve mevsimsel olarak değişkenlik gösterdiği yarı çöl bir çevrede yaşar; "...istikrarsız ve dağınık mevsimlik bitkisel kaynaklardan evcil hayvanları vasıtasıyla süt, et, kan gibi besin maddeleri elde ettikleri gibi ihtiyaç fazlasını satarak tahıl, çay ve şeker gibi ihtiyaç maddeleri de alırlar" (s.39). Su, Ariaallerin çobanlık etkinliklerini ve sürüleriyle birlikte hareket örüntülerini belirleyen önemli bir unsurdur. Ariaal halkının hayvanlarını otlattıkları alanın büyüklüğü 10 bin kilometrekare kadardır; ancak bu bölge Kenya'nın en kurak bölgeleri arasında yer alır. Yüksek kesimlerde yıllık ortalama yağış miktarı 500 mm kadarken, bu oran alçaklarda 250 mm'ye düşer. Yağışlar düzensiz ve dengesizdir; dolayısıyla ne zaman ve ne yoğunlukta yağacağını kestirmek mümkün de-

ğildir. Bununla birlikte genellikle iki mevsimde yoğunlaşır: Mart ve Mayıs ayları arasındaki "uzun yağmurlar" ile, Ekim ve Kasım ayları arasındaki "kısa yağmurlar". İki yağış mevsimi arasında kalan kurak dönemler ise, "uzun susuzluk" ile "kısa susuzluk" dönemleri olarak adlandırılır (s.39).

Yağışlı dönemde umut edildiği ölçüde yağış kaydedilirse, Ariaal halkı mevsimsel sulak alanlardaki birikintiler ve geçici ırmaklar gibi yüzeysel su kaynaklarından yararlanır. Kurak mevsimlerde ise dağ eteklerinde kendi elleriyle açtıkları su kuyularıyla veya az sayıdaki mekanik donanımlı su kuyusuyla yetinmek zorundadırlar (s.39-42). Bununla birlikte su kaynaklarına yakın yerlerde konaklamayı ve yaşamayı tercih etmezler; aksi taktirde hayvanlar bitki örtüsünü tahrip eder.

Hayatta kalmanın anahtarı sürü çeşitliliği ve hareketliliktir. Sürü hayvanlarının çeşitliliği bir aileye farklı otlakları kullanabilme olanağı sağladığı gibi, salgın durumunda tüm hayvanların kaybedilmesine karşı da bir güvencedir (s.37). Hareketlilik ise, bitki örtüsünde ani bozulmaların görüldüğü kurak çevre koşullarında sürülerin ihtiyaç duyduğu otlaklara ulaşılmasına yönelik etkin bir uyarlanma mekanizmasıdır. Buna karşın bitki örtüsü sadece sınırlı büyüme mevsiminde besleyici özellikler bakımından zengindir.

Hayvan Varlığının Çeşitliliği

Ariaallerin sürüleri genellikle sığır ve deve ile birlikte koyun ve keçi gibi küçükbaş hayvanlardan oluşur. Çok ot tükettiklerinden ve iki günde bir suya gereksinim duyduklarından sığırlar yüksek bölgelerde tutulur. Çöle uyumlu olan develer ise günlerce su içmeden yol alabilir ve otlar azaldığında çalı çırpı ve yaprak ile beslenebilir. Koyun ve keçi sürüleri de çöl ortamına dayanıklıdır, ancak yine de su kaynaklarının yakınında bulundurulmaları ve iki günde bir su ihtiyaçlarının giderilmesi gerekir. Hayvanlar birbirinden farklı gereksinimlerine bağlı olarak iki gruba ayrılır. Bunlardan biri yerleşim alanı çevresinde tutulan besi sürüleri, diğeri de otlatmak ve su ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla uzak mesafelere götürülen yaylım sürüleridir. Besi sürüleri süt veren hayvanlardan (sığır ve deve) oluşur; yük taşımak için birkaç erkek deve ve eşekten ve et için beslenen bir miktar koyun ve keçiden oluşur. Yaylım sürüsü, süt vermeyen hayvanlarla aradaki dengeyi de sağlar.

Zor çevre koşullarının neden olduğu büyük hayvan kayıpları sürekli yaşanan bir sorundur. Bazı seneler sürülerinin yarısını kaybettikleri bile olur. Doğu Afrika'nın birçok çoban halkı gibi Ariaaller de çok sayıda farklı hayvan gruplarından oluşan sürülerle geçinmek üzere uyarlanmıştır. Bu, daha iyi olanaklara sahip bölgelerde bir iki cins hayvan üzerinde uzmanlaşarak, her bir hayvanın bakımlı ve besili olmasını sağlamak amacıyla sürü büyüklüğünü düşük seviyede tutma eğilimindeki çoğu çoban topluluklarının stratejisinden farklı bir stratejidir. Ariaaller, üreme ve süt üretme yetenekleri nedeniyle dişi hayvanlardan oluşan bir sürüyü tercih eder. Kuraklık sonrasında kayba uğrayıp azalan sürüler tekrar dişilerle takviye edilir. Yağışlı mevsimde, dişi hayvanlardan elde edilen süt Ariaal beslenmesinin %70'ini teşkil eder. Bunu et, tahıl lapası ve ara sıra da yaşayan hayvanların damarlarından sağılan kan ile dengelerler.

Sığır, koyun ve keçilerden farklı olarak kurak aylarda da süt vermeye devam eden de-

Ariaal erkekleri erkek akrabalarının düğününde bir öküz kesiyorlar. Canlı hayvanlar, özellikle sığır, Doğu Afrika çobanlarının ritüel yaşamında çok önemli bir role sahiptir. (Fotoğraf Elliot Fratkin)

veler birincil süt kaynağıdır. Bu avantajlarına karşın, yeni doğumların üçte birinin ölümle sonuçlanması nedeniyle çok yavaş çoğalırlar. Çoğu Doğu Afrika çobanları gibi Ariaal halkı da, sırtında içinde yağ formunda kalori depolamaya yarayan bir hörgücü bulunan bir cins Doğu Afrika sığırı olan zebu besler. Zebular alçak irtifalarda yaşayamaz ve bu kurak çevrede süt üretimleri de develerinkinin ancak yarısı kadardır. Bununla birlikte zebu deveye oranla en az iki kat daha doğurgandır. Sığırın en önemli işlevlerinden birisi de değiş tokuş nesnesi olmasıdır. Evliliklerde kızın ailesine verilir ya da düğün ve benzeri törenlerde kurban edilir. Bunun dışında sütün kıt olduğu zamanlarda dükkanlarda satılan önemli bir gıda maddesi olan mısır ununu temin etmek için para kaynağı olarak da kullanılırlar. Küçükbaş hayvanların hane halkı ekonomisindeki yeri hiç de azımsanmayacak bir öneme sahiptir. Bazı haneler 300 baş koyun ve keçiden oluşan sürülere sahiptir. Fakir haneler daha çok küçükbaş hayvanlardan oluşan sürüler besler; çünkü birer prestij unsuru da olan deve ve sığırı satın almanın hem maliyeti yüksektir, hem de oldukça yavaş çoğalırlar. Ariaal halkı aşırı sıcak iklime dayanıklı olduğundan keçiyi koyuna tercih eder. Her iki cins de hızlı bir şekilde çoğalma özeliğine sahip olduğundan aileler taze paraya ihtiyaç duyduklarında kolayca satılabi-

lir veya değiş tokuş edilebilirler, ayrıca hazır et kaynaklarıdır.

Mevsimsel Hareketlilik

Ariaal çobanlarının konak yerleri özellikle yılın kurak aylarında (ekimden şubat veya marta kadar) oldukça geniş bir alana dağılır. Söz konusu kurak aylarda hane halkı iki gruba ayrılır. Sürekli yerleşim olarak adlandırılan ilk birimde, hanenin en yaşlı kadını ve erkeğiyle ergenlik çağındaki çocuklar genç sığırların ve birkaç deve, koyun ve keçinin bakımını üstlenir. Besi sürülerinin su ihtiyacının her iki veya üç günde bir giderilmesi gerektiğinden, bu yerleşim alanları çoğunlukla su kaynakları ve ticaret merkezleri civarında bulunurlar.

İkinci birim ise sütten kesilmiş erişkin sığırlar, develer bir miktar küçükbaş hayvandan oluşan ve yerleşim alanından uzaktaki düzlüklerde ya da Ndoto Dağları'nda bulunan sürü konağıdır. Sürü Konağı genç bekâr erkekler, savaşma yaşına gelmiş olanlar ve bir sürü konaklama yerinin maruz kalabileceği tehlikelerle daha önce karşılaşmış yaşça büyük erkek çocuklardan oluşur. Sürülerin gün boyu geniş alanlarda dolaştırılması ve geceleri de yağmacılardan ve diğer tehlikelerden korunması gerekir. Sürü konağındaki insan ve hayvan sayısı bir veya iki haneyle sınırlı kalabildiği gibi, daha fazla işgücüne ihtiyaç duyulduğu durumlarda bir düzine ya da üzerine çıkabilir.

Kurak mevsimde sürü konaklarındaki sığırlar yetişkin ve dayanıklı hayvanlar arasından seçilir; çünkü sürülerin uzun mesafeler kat etmesi gerekir ve suya ancak birkaç günde bir ulaşılabilir. Çöl ortamında develer genellikle diğerlerinden ayrı olarak otlatılır. Deve ve keçilerin çalılıkların sürgün ve yapraklarını yemesiyle, çalılar da hayvanların besin kaynakları arasına girmiş olur; ayrıca bu şekilde çalıların çayırlık alanları kaplaması engellenir. Doğu Afrika'nın birçok bölgesinde dikenli çalı ve akasya ağaçları çayırlıklara oranla daha yaygındır; dolayısıyla keçilerin akasya ve çalıların gelişimini engellemesi, sığırlar için daha fazla çayırlık alanın gelişmesine yardımcı olur (Conant, 1982).

Beslenme amaçlı olarak canlı sığır ve diğer sürü hayvanların kanının tüketilmesi Doğu Afrika'da yaygın görülen bir uygulamadır. Ariaallerde düzenli olarak bütün hayvanların kanı alınır. Yetişkin erkekler ve büyük erkek çocukların yaptığı bu iş, kanın bir ok darbesiyle hayvanın şah damarından akıtılması ve bir kap içinde biriktirilmesi şeklinde gerçekleştirilir. Kadınların kanı saf olarak tüketemeyeceği düşünüldüğünden, konak yerleşim alanlarında kan genellikle sütle karıştırılır. Kanın saf olarak tüketimi ise sütün az bulunduğu sürü konaklarındaki savaşçı erkekler arasında yaygındır. Her aile bir öküz ya da deveden üç ile dört hafta süresince dört litreye kadar kan elde edebilir.

Otlak ve su kaynakları azaldığında bunlara ulaşabilmek için sürüleriyle uzak mesafelerde kamp kuran diğer topluluklar da, Ariaal çobanları gibi bölgede bulunan diğer komşu grupların baskınına uğrama riskiyle karşı karşıyadır. Ariaallerin muhtemel rekabet alanları Turkana ve Boran topraklarını da kapsar. İttifak halinde olunan Samburu ve Rendille toplulukları ile ilişkilerde, sık olarak karşılaşılan otlak ve su kaynağı paylaşımı sorunu karşılıklı hediye verme ve kız alıp verme yoluyla kurulan yakın bağlar sayesinde kolayca çözülebilmektedir. Ne var ki, kurak mevsimin uzadığı hal-

lerde önceden kurulmuş olan bağların zayıflaması veya çatışma çıkması riski de artar.

Hane Halkı: Örgütlenme ve Statü

Hane halkı toplumsal yaşamın ve ekonominin temel unsurudur. Fratkin bunu şu ifadelerle vurgulamaktadır: "Ariaal hanesi, kendi hayvan/mal varlığına sahip, işgücü ve hayvan/mal sermayesi konularında kendi bağımsız kararlarını verebilen en küçük toplumsal gruptur. Gündelik yaşam ile toplumsal ilişki ve etkileşimler her zaman hane halkı ve içinde yer aldığı köy yerleşimi etrafında şekillenir (1991, s.57). Yerleşim alanları geçici veya sürekli olarak bir arada yaşayan bağımsız hanelerden oluşmuştur ve genellikle aynı babasoyu çizgisinden gelen erkekler ve bunların ailelerinden meydana gelir.

Tipik bir hane, evli ve sürü sahibi erkek ile onun karısı veya karıları, çocukları ve bazı durumlarda bakıma muhtaç kayınvalidesi veya evli ama henüz kocasının köyüne gitmemiş kız kardeşinden oluşur. Her evli kadın kendi evini kurmak ve idare etmekle yükümlüdür; dolayısıyla eğer aynı hanede iki kadın, dul bir anne veya haneye dahil olmuş yoksul bir yakın akraba kadın ve çocuklarının bulunması halinde, hane üç ya da dört evden müteşekkil olabilir. Hane halkının idaresi için belirli bir zaman ayırmak gerekse de, çoğu yerleşimlerde hayat hayvan bakımı etrafında döner. Uzak sürü konaklarında olduğu gibi, hayvanların toplu halde bakımı, otlatma ve su sağlama konularında önemli bir işbirliği gerektirir.

Her hane halkı otlatma stratejisini bu işi birlikte yaptığı diğer haneleri mevsimden mevsime değiştirebilir. Örneğin birden fazla kadın ve evli oğullardan kurulu geniş bir hane, daha küçük birimlere bölünerek binlerce kilometrekarelik bir alana dağılabilir. Nüfusları kalabalık olduğundan ve çok geniş alanlara yayıldıklarından, çobanların akrabalık bağlarını korumaları ve sürdürmeleri oldukça güçtür. Bu durumda insanlar yaş mertebesine göre yapılan bir sınıflandırma çerçevesinde ek soy grupları oluşturma yoluna giderler. Yaş mertebesi, aynı cinsiyetten ve yaklaşık aynı yaşlarda kişilerden oluşmuş bir grubun belli bazı sorumlulukları ve ayrıcalıkları paylaşması anlamına gelir.

Tingling'deki Tamanglarda görüldüğü üzere, iç döngülere bağlı olarak hane halkları arasında büyük bir çeşitlilik görülür. Ariaal topluluklarında, miras yoluyla aktarılan servet farklılıkları nedeniyle söz konusu çeşitlilik katlanarak artar. Bazı erkekler bu servet sayesinde kendi hane halkı işgücünü aşan büyüklükte sürülere sahip olabilirken, diğer bazılarının hayvan varlığı hane içi gereksinimleri karşılamaya bile yetmez. Hayvan varlığı az olanlar hayvan satın alıp kendi sürülerini oluşturmak amacıyla diğer haneler için çalışmak zorunda kalır.

Yaş Mertebeleri ve Yaş Dizileri

Ariaallerdeki yaş mertebesi ve yaş dizisi sistemleri, diğer birçok Doğu Afrika halklarında da görüldüğü gibi oldukça çeşitli işlevlere sahip karmaşık kurumlardır. Söz konusu sistemler bütün Doğu Afrika'da ve özellikle de Ariaal, Rendille, Samburu, Turkana ve Pokot gibi gruplarda yaygın olarak görülür. Ariaallerdeki yaş mertebeleri öncellikle işgücü örgütlenmesi ve siyasal yapılanmaya hizmet eder. Erkekler her on dört yılda bir belirli bir isim altında teşekkül etmiş bulunan akranlık veya yaş dizilerine katılarak farklı yaş mertebelerine yükselirler.

İki yeni doğmuş deve ile yaşlı bir Ariaal. (Fotoğraf Elliot Fratkin)

Erkekler, erkek çocuklar, savaşçılar ve yetişkinler olarak; kadınlar ise genç kızlar, ergen kızlar ve sünnet edilmiş (*klitoridektomi*)* evli kadınlar olarak ayrılır. Her yaş mertebesinin ne giyilip giyilemeyeceği, hangi besinlerin yenebileceği ve kimlerle bir araya gelinebileceğine ilişkin kendi kuralları ve kendi işaretleri vardır. Bu mertebelerin hak, görev ve yükümlülükleri bellidir. Yaş mertebeleri, yaşça büyük erkeğin küçüğe ve genelde erkeğin kadına üstünlüğü temeline dayanan geleneksel siyasal yapıyı ve sistemi de belirler. Yetişkin erkek hane halkının başıdır ve kabile reisliği işini üstlenir.

Savaşçı erkeklerin başlıca görevi sürülere çobanlık etmek ve sürü konaklarında yaklaşık on dört yıl süreyle hayvanların bakımı ile meşgul olmaktır. Savaşçılar saçlarını uzatarak örer ve kırmızıya boyarlar; bazıları kadınlar tarafından görülmüş bir yiyeceği kesinlikle yemez. Genç erkekler on bir ile on iki yaşlarına geldiklerinde hep birlikte savaşçı mertebesine geçmeleri için bir ayin yapılır. Savaşçı mertebesine geçtiklerinin göstergesi birlikte sünnet olmuş olmalarıdır. Gruba bir isim verilir ve savaşçılar

(*) Afrika kıtasının belirli bazı kesimlerinde, kız çocukların veya evlilik öncesindeki genç kızların cinsel organlarına uygulanan, klitorisin kısmen ya da tamamen kazınıp atılması şeklindeki bir sünnet – ç.n.

yaşadıkları sürece bu ismi kullanırlar. Grubun son savaşçısı öldüğünde de, geçmiş dönemler bu isimlerle tanımlanır.

Ergenlik çağındaki kızlar, köy civarında tutulan küçük hayvan sürülerinin bakımından sorumludur ve evli erkeklerle ve hatta kendi babalarıyla bile bir araya gelmeleri yasaktır. "Evli kadın" aşamasına geldiklerinde ise kocalarının hanesine ve soyuna dahil olurlar. Develeri ergenlik çağındaki erkekler ve evli erkekler sağar, kadınlar ve savaşçılar bu işi yapmaz. Bu türden yasak, görev, hak ve sorumluluklar, toplumu özgül iş gruplarına tasnif eder.

Ariaaller yaş mertebelerini aynı yaştan kişilerden oluşan gruplar halinde geçerler, grubun bir ismi vardır ve yaşadıkları sürece bu isim değişmez. Yeni yaş mertebelerine terfi süreci kendiliğinden işler ve bir yaş mertebesinin her bir üyesinin o yaşın gereği olan rolleri yerine getirebileceği öngörülür. Yaş dizileri boyunca yaş mertebelerine geçiş, işbölümü örgütlenmesi açısından oldukça etkin bir yoldur. Yaş dizileri aynı zamanda babasoylu klanlar ve soy çizgileri arasındaki sınırları aşarak, karşılıklı alışveriş ve ittifak ilişkilerine de temel oluşturur. Örneğin erkekler, aynı yaş dizisinden akranlarıyla yakın arkadaşlık bağları kurarak karşılıklı sığır, küçükbaş hayvan ve hediye alışverişi yapabilir; yaş dizisi bağlarını kullanarak diğer bir klana ait yerleşim alanında ikamet hakkı elde edebilirler.

Toplumsal Cinsiyet Rolleri ve İktidar İlişkileri

Ariaal topluluklarında toplumsal ve iktisadi rolleri yaş grupları kadar belirleyen diğer bir etken de toplumsal cinsiyettir. Toplum içi cinsiyete dayalı işbölümü oldukça erken çağlarda başlayarak ölüme kadar devam eder. Kız ve erkek çocukları iki ila üç yaşlarına geldiklerinde ileride cinsiyetlerine özgü görevler haline gelecek olan bazı simgesel etkinliklere teşvik edilirler. Kız çocukları evcilik oyunlarında ateş yakmak için çalı çırpı toplamak, su taşımak, süt sağmak ve yiyecek temin etmek gibi kadınlara ait görevleri simgesel olarak yerine getirirler. Buna karşılık erkek çocuklar oyunlarında hayvan bakıcılığı, avcılık, ok, yay ve mızrak yapımı ve savaşçılık rollerini üstlenirler. Dört ila beş yaşlarına geldiklerinde ise söz konusu oyunlar ödeve dönüşür. Bu yaşlarda çocukların su taşıyarak ve hayvanların bakımına yardım ederek sağladıkları fayda, bütün olarak topluluğun enerji bütçesine katkı sağlar. Daha sonra kendilerinden küçük çocuklara göz kulak olma görevini de üstlenirler. Her kadın kendi çocuklarının bakımından sorumludur, buna karşılık bütün çocukların sorumluluğu aynı zamanda yaşça büyük çocuklar ve bazı yetişkin erkek ve kadınlar tarafından paylaşılır.

Sığır, koyun ve keçilerin sağılması Ariaal kadınları ve kızlarının ortak işidir. Ateş yakmak için odun, kulübelerin çatısını kaplamak için saz ve çitlerin yapımı için çalı toplama işini de kadınlar yapar. Erkekler derin su kuyularını kazma işinden sorumluyken, suyun söz konusu kuyulardan evlere taşınması kadınların görevidir. Bütün hayvan sürülerinin uzak otlaklara gönderilmesinin yanısıra, develerin bakımı da özellikle erkeklere ait bir iştir. Yalnızca çoban toplumlara özgü bir durum olmamakla beraber, hayvanların kesilmesi işini de erkekler yapar. Keçiler boğazlarından kesilir, develer ancak bir ayin yapılarak mızrakla öldürülür.

Ekonomik hayatta kadınlar hayatî bir role sahiptir. Üstlendikleri işler ve doğurma yetenekleri, hane halkının refahı ve hane reisinin toplumsal konumu açısından gerçekten de çok önemlidir. Bu durum çokkarılılığın gerek idealize edilmesinde gerekse uygulamasında kendini gösterir. Hanelerin yarıdan çoğunda kumalar bulunur. Evlilik için, âdet olduğu üzere kadının babasına "başlık parası" olarak sekiz sığır verilir (bkz. Sekizinci Bölüm). Bundan kısa süre sonra gelin, diğer bir yerleşimde yaşayan ve başka bir soydan gelen kocasının yanına gider. Kocasının ölümü halinde onun soyuna katılarak yaşamaya devam eder ve çocuklarına babalık etmesi için yaşça kocasından sonra gelen kayınbiraderiyle evlenebilir (Buna *levirat* denir; bkz. Sekizinci Bölüm). Bir kadın için kocasının ölümünden sonra ya da kendi rızasıyla boşanarak kendi köyüne geri dönmek oldukça zor bir şeydir; çünkü ailesinin başlık olarak aldığı sığırları iade etmesi gerekecektir.

Ariaal kadınları siyasal alanda neredeyse hiçbir güce sahip değildir. Toplumsal kararlarda söz hakları yoktur ve grubu ilgilendiren kararlar çoğunlukla yaşça büyük erkeklerin mutabakatıyla alınır. Kadınların ekonomik güçleri de sınırlıdır. Bir koca karısına sürünün bakımı ve sağılması işini "verse" de, kadın hayvanları ne satabilir ne de herhangi bir harcama yapabilir. Kadınlar ancak kurmak ve bakımını yapmakla yükümlü oldukları evlerinin denetimi konusunda tasarruf sahibidir. Bütün hayvanlar erkeğin malıdır; en azından ilke olarak, bütün besin kaynakları kadının babası ya da kocasının denetimi altındadır. Kadınlara babalarından veya kocalarından bir miras devri de söz konusu değildir. Bütün mal varlığı erkek çocuklara devredilir. Dolayısıyla, genç erkekler büyükleri için harcadıkları emeklerin karşılığını er geç hediye ya da miras olarak geri alırlar. Kadınlar ise emeklerinin karşılığında hiçbir şey elde edemezler.

Ariaaller Kalkınmayla Birlikte Yaşayabilir mi?

Ariaal halkı yakın zamanlara kadar dış dünyaya göre biraz yalıtılmış bir hayat sürdürüyordu. Geleneksel Ariaal çoban hayatı, geçimin keçi, sığır ve deveden oluşan karışık sürülerden sağlandığı ve otlaklara erişim olanaklarının hayli kısıtlı olduğu çevresel koşulların egemenliğindeki bir yerel ekosisteme dayanmaktaydı. Birbirleriyle kız alışverişinde bulundukları, ticaret yaptıkları ve bazen de rekabet içine girdikleri Rendille ve Samburularla yakın ilişkileri vardı. 1967 yılında Kenya'nın bağımsızlığını kazanarak Büyük Britanya'dan ayrılışına kadar, Ariaaller gerek duyduklarında komşuları ile ticaret yaparlardı ve kendi kendilerine yeterli durumdaydılar. Dış olaylara karşı nadiren tepki verirlerdi. Ne var ki, bağımsızlıkla beraber yeni hükümetin sağladığı sağlık ve eğitim hizmetleri, kıtlığın sona ermesi, yeni su kuyuları ile yolların yapılması gibi dış müdahaleler, özellikle idarî merkezlerle misyonlara yakın bölgelerde yaşayan toplulukların hayat tarzlarında temelli bir değişiklik yarattı. Yerlilerin çocuklarını geleneksel inanç sistemlerinden (ve bununla birlikte kendi yerel kültürlerinden) koparmak amacıyla misyonlar tarafından okullar kuruldu. Misyonların ve ulusal ve uluslararası kuruluşların müdahaleleri, Ariaallerin kuraklık ve bulaşıcı hastalıklar karşısında uzun zamandan beri oldukça hassas dengeler içinde sürdürdükleri varlıklarını tehdit eder oldu.

Kenya hükümetinin 1970'lerde bölgeyi yabancı misyonlara açmasından bu yana düzinelerce Hıristiyan misyon merkezi kurulmuştur. Her ne kadar farklı ideolojilere sahip olsalar da, gerek hükümetler gerekse misyonerler halkın ilkel, geri kalmış bir yaşam biçimi olduğunu düşünülen göçebe-hayvancı yaşam biçiminden vazgeçerek kasaba ve kentlerde yerleşik hayata geçmeleri gerektiği konusunda hemfikirdiler (Fratkin 1991, s.77). Misyonerlerin amacı söz konusu toplulukları Hıristiyan inançlarına bağlamaktı. Hükümet politikaları ise, bu toplumların, toplumun vatandaşlık bağları sayesinde denetlenmesini öngören modern toplumsal düzene uygun olmayışı üzerine kuruluyordu. Hedeflenen ne olursa olsun, tarıma dayalı bir geçim örüntüsünü karşılayamayacak kadar kurak bir bölgede çobanların kasabalarda iskânı oldukça sorun yaratan bir durumdu.

Çobanları büyük yerleşim alanlarına çekmenin bir yolu, gıda yardımında bulunmak ya da yiyecek fiyatlarına sübvansiyon uygulamaktı. Bu uygulama çeşitli dinler tarafından dünyanın birçok bölgesinde din değiştirtme amacıyla kullanılmıştır. Bu yöntemin kötü olan yanı, insanların ucuz veya bedava besinleri kolaylıkla kendi yerel ekonomilerine sokmaları, ardından kendilerine yeterli geleneksel geçim ekonomilerini terk edip bu besinlere bağımlı hale gelmeleridir. Bunun sonucunda birçok Ariaal ailesi misyon merkezleri civarında konaklamaya başlamıştı. Aileler sıklıkla parçalanıyor; çokkarılı hanelerdeki eşlerden biri çocuklarıyla kasaba yakınlarına yerleşirken diğeri kocasıyla birlikte geleneksel yerleşim biriminde kalıyordu.

Bu durumda ise ortaya çevrenin korunması sorunu çıkıyordu. Birçok insan, bitki örtüsünün zarar görmesi ve çölleşmenin yayılmasından doğrudan göçebe çobanları sorumlu tutuyordu. Esasen, misyonlara ve idarî merkezlere yakın yerleşimlere taşınmadan önce, Ariaal üretim sistemi etkileri bakımından oldukça koruyucu bir yapıya sahipti. Hayvanlar her gün düzenli olarak bitki örtüsü bakımından en zengin yerlere doğru hareket ediyor, otlak ve çayırlıkların verimsizleşmesine izin verilmiyordu; aksi takdirde verimlilik düşerdi. Bitki örtüsünün fakirleşmesinin asıl nedeni, misyonlar ve hükümet tarafından oluşturulan yeni kasabaların civarındaki arazilerin kullanımıyla ilgili bölüşüm yöntemi ve kısıtlamalardı.

Elliot Fratkin, Ariaal halkının geleneksel ekonomilerinin geleceği hakkında kötümser olmakla birlikte, doğal yetenek ve dirençleri sayesinde değişen koşullara uyum sağlayabilecekleri ümidini taşımaktadır. Fratkin'in, şayet dikkate alınacak olursa, Kenya'nın modern bir alt yapıya kavuşturulması çalışmalarında bu halkların da şanslarını artıracak bazı önerileri vardır:

1. Kalkınma plancıları, tıpkı Ariaallerde olduğu gibi, bu halkların uzun geçmişe sahip deneyimleri sonucu geliştirdikleri uyarlanma sistemlerinin önemini kavramalıdır.

2. Planlamacılar dikkatlerini sürü büyüklüklerini sınırlayarak üretimi düşürmek yerine, veterinerlik ve zararlılarla mücadele hizmetlerini destekleyerek, üretimi artırma yönüne çevirmelidir.

3. Otlak kullanımına yönelik yasaklar muhakkak kaldırılmalıdır; çünkü sürülerin geniş alanlara dağılarak otlatılması halinde ekolojik ve ekonomik yönden sağlıklı sonuçlar alınabilecektir.

4. hayvan satış fiyatlarının yeniden düzenlenmesi, nakliye, mezat ve haberleşme hizmetlerinin iyileştirmesi gibi uygulamalarla piyasa koşulları geliştirilmelidir.

Elliot Fratkin'in yakın arkadaşı olan Ariaalli Lugi Lengesen, ileriye dönük şöyle bir öneride bulunmaktadır: "Bu topraklar ne tahıl ne de pirinç bahçesi olacak kadar iyidir. Buralar ancak, nasıl 'işlenmesi' gerektiğini gayet iyi bilen güney insanları için bir şey ifade edebilir. Biz Ariaaller buralarda sığırlarımızı ve develerimizi nasıl besleyip büyütebileceğimizi iyi biliyoruz. Bu toprakları iyi tanıyoruz, çünkü buralar bizim çiftliğimiz. Bize, hayvanlarımız için veteriner hizmeti sağlayın, bebeklerimize ilaç, çocuklarımıza sürü bakımı ve sağlığı konusunda eğitim verin; hayvanlarımızı satmak için pazar ve ulaşım hizmeti sağlayın. Korr gibi bir yerin nasıl güzelleşeceğini o zaman görürsünüz."

Ortadoğu'da Çobanlık

Ortadoğu'daki göçebe hareketlerini ve arazi kullanım örüntü çeşitliliğini özetlemeye uygun düşen birbirine zıt iki terimden biri transhümans, yani dikey göç; diğeri ise düzlük veya yatay göç hareketidir. Her yıl bahar aylarında Zagros, Toros ve Elburz dağlarına doğru yükselen yollar ve izlekler, alçaklardaki kışlaklarından ve köylerinden kalkıp kalabalık hayvan sürüleriyle birlikte yüksek dağ çayırlarına çıkan göçebeler ve yaylacı köylülerle kalabalıklaşır. Sonbahar geldiğinde ise göçün yönü bu kez tersine, yüksek yaylalardan aşağıya, kışın nispeten daha ılıman geçtiği alçak irtifalardaki kışlaklara doğru döner. Dolayısıyla, transhümant göçebelerin genellikle iki esas otlak alanları vardır ve çadırları uzun süren otlatma mevsimi boyunca bu iki alandan birinde sürekli olarak kurulu kalabilmektedir. Bu durum Irak Kürdistanı ile İran'da, kışı sürekli köylerinde yerleşik olarak geçiren belirli aşiretlere mensup aileler için eskiden beri bilinen bir durumdur. Her ne kadar Zagros ve Toroslar'm bazı kesimlerinde sığır sürüleri de beslense de, Ortadoğu transhümant göçebelerinin büyük bir kısmı esasen koyun ve keçi üzerine uzmanlaşmıştır. Yayla göçlerinin (eski) temel örüntüsü günümüzde hâlâ varlığını koruyor görünse de, hayvanların çoğu artık kamyonlarla taşınmaktadır.

Yatay göçebelikte, çoğunlukla hayvan sürüleriyle birlikte hane halklarının oldukça kapsamlı (uzun) bir göç hareketi söz konusudur. Zira yatay konumda birbirinden farklı otlak kuşakları, dağlık alanlardakine (dikey hatlara) göre genellikle daha uzak mesafelerde yer alırlar. Su ve erişimi hiç de kolay olmayan otlaklar, insanların nerede konaklayacaklarını ve hangi miktarlarda hayvan barındırabileceklerini belirleyen iki önemli ektendir. Uzun mesafelerin kat edildiği bu tip bir göçebelikte, deve gibi büyük yük hayvanlarının bulundurulması önemli bir gerekliliktir. Göçebelerin bulundukları bölgelerde atlarla develerin askeri açıdan tarihsel ve stratejik roller oynamaları bir rastlantı değildir. İyi birer binek hayvanı olup yaşadıkları bölgeleri de iyi tanıyan bu iki hayvan, geçmişte çatışmalarda göçebelere kendilerinden sayıca çok daha kalabalık hükümet kuvvetleri karşısında dahi sayısız üstünlükler sağlamıştır. Dahası, sahip oldukları aşiret örgütlenmeleri kendi bölgelerini savunmalarını kolaylaştırdığı gibi, bütünüyle değilse de kısmî bir özerklik sağlamaktadır. Günümüzde bile, örneğin İran'ın güneybatısındaki Türkçe ko-

nuşan Kaşkay konfederasyonu, Şah döneminde bastırılmış olan yerel siyasal güçlerini yeniden elde etmek arzusundadırlar. Bir zamanlar zorla iskân ettirilmiş birçok göçebe, tekrar eski düzenlerine dönmekte ve aşiret grupları olarak topraklarının kendilerine geri verilmesini talep etmektedirler.[2] Hareketlilik ve kendi başına buyruk (bağımsız) olma, göçebe çobanları oldukça iyi bir şekilde nitelemektedir. Türkiye'de, dağlık Hakkari ilindeki göçebe Kürt aşiretlerini inceleyen Lâle Yalçın-Heckmann (1993), komşu ülke Irak'la olan hayvan ve hayvansal ürün kaçakçılığının yöre ekonomisinin esasını oluşturduğunu belirtmektedir.* İster hayvan ister diğer türden nesneler için olsun kaçakçılık, birçok çoban ekonomisinin en eski uzantılarından biri olup bu sayede göçebeler resmî otoriteden kurtulma yeteneği elde ediyorlardı (bkz. Marx, 1999).

Çobanların sürü bileşimini oluşturan hayvan cinslerinin seçimi, bölge (çevre) koşullarının yanı sıra piyasanın taleplerine de bağlıdır. Güdülen hayvan sürülerinin bileşimini genellikle deve, sığır, koyun ve keçiler oluşturmaktadır. Her ne kadar Arabistan Yarımadası'ndan söz edildiğinde aklımıza ilk gelen hayvan deve ise de, özellikle kurak tenha bölgeler dışında, aslında yaygın olan asıl sürü hayvanları koyun ve keçidir. Yarımadanın güneyindeki en uç bölgelerde olduğu gibi, Ortadoğu'nun dağlık alanlarında da sığır oldukça yaygındır. İran'da Beluciler gibi birkaç grup önemli sayılarda deve beslerlerken, büyük çoğunluk koyun ile birlikte, giderek azalan bir boyutta olsa da, göçebe çoban hayatın esas dayanağını oluşturan keçi besler. Türkiye'nin doğusuyla İran'ın yüksek kesimlerinde bazı Kürt aşiretleri sığır üzerine uzmanlaşmışlardır; bununla birlikte çobansal üretimde asıl ağırlıklı yeri, çetin ve engebeli çevresel koşullara oldukça iyi uyum sağlayan küçükbaş hayvanlar işgal eder.

Arabistan'ın Rubülhâlî sınır boyundaki kurak enlemlerde, Körfez ülkelerinde ve Suriye bozkırlarının güney sınırı boylarında deve, insanların çevreye uyarlanmalarının en eski ve bilinen anahtarıdır. Aşırı derecede tekdüze sıcaklık değişmelerine ve uzun kuraklık dönemlerine maruz olmanın yanı sıra, su kuyuları arasında uzun mesafeler kat etmeyi gerektiren bu bölgelerde oldukça yavaş büyüyen bu hayvanlar, sahipleri bedeviler veya daha doğru bir deyişle bedû (bedevinin çoğulu) halkının habitatları söz konusu çöl koşulları için emsalsiz bir uyum özelliğine sahiptir. Bedû/bedevi kelimesi genellikle çöllerde yaşayan ve sadece deve besleyen göçebe kabilelerini tanımlamak üzere kullanılır. Bedeviler (bedû), Arap soyundan geldiklerini ileri sürer ve Arapça konuşurlar.[3] Diğer hayvanlar içinde –yalnızca at dahil olmak üzere– geleneksel olarak deve bes-

2 Louis Beck, "Herd Owners and Herd Shephards: The Qashqa'i of Iran." *Ethnology*, 19, no. 3 (1980), 345-52.

(*) Şüphesiz Yalçın-Heckmann'ın tespitleri, alan çalışmasını yaptığı yıllara aittir ve 1980 sonrasında sınır kaçakçılığı hükümet tarafından büyük ölçüde kontrol altına alınmış, dahası, günümüzde artık eski şiddetini yitirmiş de olsa, 1980'lerin ortalarında başgösteren PKK yanlısı Kürt gruplarıyla devlet güçleri arasındaki çatışmalar ve beraberinde getirdiği koruculuk sistemi, zorunlu göç (köy boşaltmalar) ve mezra ve yaylaya çıkma yasakları ile öteden beri sürmekte olan tarım ve kalkınma politikaları göçebe aşiretleri olumsuz yönde etkilemiştir – ç.n.

3 Bedevi aşiretlerinden kuzey Arabistan çölündeki Ruwala halkı üzerine oldukça başarılı bir etnoğrafya çalışması olan William Lancaster'in *The Rwala Bedouin Today* (Waveland Press, 1981, 1997) adlı çalışmasına bakınız. Ayrıca, Lila Abu-Lughod'un, *Veiled Sentiments: Honor & Poetry in a Bedouin Society* (University of California Presss, 1986) adlı çalışmasına bakılabilir.

lerler.[4] Genellikle birkaç deve de bulunduran koyun çobanlarına yaygın olarak *şeviyye* denmektedir. Her iki grup da yıl boyu keçi kılından dokunmuş kara (keçe) çadırlarda barınırlar; farklı göç yolları izleyen bu gruplar birbirlerinden oldukça derin toplumsal uçurumlarla ayrılır. Deve çobanları kendilerini koyun çobanlarından çok daha üst bir sınıfsal konumda görürler ve kendi içlerinde de bazı soy grupları daha "asil soy"lar, yani *asilîn* sayılarak diğerlerinden daha soylu addedilir. Bu ana soy hatlarını, geleneksel olarak farklı aşiretler ve aşiret konfederasyonlarından reisler ya da ileri gelen şeyhler teşkil eder.

Develere neredeyse her gün su verilmesinin zorunlu olduğu, yazın en sıcak aylarının hüküm sürdüğü haziran ile eylül arası dönemde, iç Arabistan'ın *asilîn* deve çobanları su kuyularıyla diğer kesintisiz su kaynakları etrafında kümelenirler. Nemliliğin yıllık bitkiler için yeterli olduğu diğer aylarda ise, develer suya ihtiyaç duymadan uzun süreler yolculuk edebilirler ve kışın develer suya fazla ihtiyaç duymadıklarından, göçebeler kurak kuşağın içlerine kadar yayılırlar. Son yıllarda koyunun piyasada çok daha makbul hale gelmesi ve taşımacılıkta hayvanların yerini genel olarak kamyonların almasıyla birlikte, soylu geçinen kabileler (*asilîn*), törensel amaçlı birkaç deve dışında büyük ölçüde koyun sahipliğine yönelmiştir (Chatty, 1996).

Koyun güden *şeviyye*ler, hâlâ göçebe bir tarzda çölün kıyısında çadırlarını kurarak yazı su kuyuları civarında toplu bir şekilde geçirirler; kışın ise, sürülerini köy yerleşim alanlarına çekip, güz hasatının ardından nadasa ayrılmış olan tarlalarını işlerler. Koyun ve keçi sürülerine geleneksel bağımlılıkları, söz konusu hayvanların her mevsim düzenli olarak su ihtiyaçlarının karşılanması gerekliliği ve en tatminkâr düzeydeki bir hızda uzun mesafeler kat etme yeteneklerinin olmayışı, öteden beri bu grupların hareket yeteneklerini sınırlamaktadır. Günümüzde bu durum, kamyonlar vasıtasıyla hayvanların bildik alanların çok uzak noktalarındaki otlaklara hızlı bir şekilde taşınma olanağıyla birlikte dramatik bir değişime uğramıştır. Değişim aynı zamanda iç kesimlerdeki bedevilerin (bedû), güçsüz komşularından eskilere dayanan haraç ya da "vergi" şeklindeki para koparma örüntülerini de değiştirmiştir.

Arabistan Yarımadası'nm deve çobanı bedevi kabilelerinin, zihinlerimize yerleşmiş olan "çöl savaşçıları" imgesi, eskiden savaş sahnelerinin yer aldığı sanat eserlerinde oldukça rağbet görmekteydi. Komşu göçebe konak yerlerine ya da köylülere yönelik meşhur baskınları (*gazve*), kendilerine erişilmesi güç bir şöhret kazandırmıştır. Gerçekte daha büyük kabilelerin baskın ve savaşları, bu toplumların uyarlanmalarında tarihsel olarak önemli bir yere sahiptir.[5] Çoğu kabile kesimleri yerleşik nüfusları haraca bağlayıp kontrolleri altına alıyor; sınır köylerinden zorla koruma parası kopar-

4 Bunun bir istisnasını, Umman'ın dağlık bir bölgesi olan Dofar Vilayeti'nde, hâlâ, Arapçanın güneye ait bir diyaleğini konuşan ve sığır çobanlığı yapan göçebe Şahra kabilesi oluşturur. Gazeteci ve film yapımcısı Nicholas Clapp (1998), bu halk hakkında oldukça ender bulunur, ilginç bilgiler vermektedir.

5 Bu konuda bakılabilecek iki klasik makale şunlardır: William Irons, "Livestock Raiding among Pastoralists: An Adaptive Interpretatio," *Papers of the Academy of Science, Arts and Letters*, cilt 50 (1965); Louise Sweet, "Camel Raiding of North Arabian Bedouin: A Mechanism of Ecological Adaptation", *American Anthropologist*, 67, no. 4, (1965), 1152-50.

dıkları gibi, ticaret yollarını korumak ve gözetmek adına, çoğunlukla basitçe rehber sağlama ve sefer halindeki kervanlara saldırmama güvencesi karşılığında düzenli ödenek elde ediyorlardı. Çöldeki kimi göçebe kabileleri, zengin hanelere tecavüze kalkışan kişileri köle olarak da tutuyordu.

İsrail'in Negev Çölü'nde bedevilerin çoban üretim tarzını sürdürmekte diretmelerinin nedeni, bazen basitçe toprağa olan talepleri, ancak aynı zamanda kültürel kimlikleri ve şüphesiz yaşamlarını sürdürme gereğidir. Ancak bu üretim tarzını sürdürmek giderek güçleşmektedir; bunun nedeni hayvanların iktisadî değerini yitirmesi değil, hükümet tarafından zorla dayatılan düzenleme ve kurallarla göçebe çobanlık etkinliklerinin büyük ölçüde yasaklanmasıdır. Hayvanları gütme işi oldukça ucuz bir emek girdisi sağlasa da, haneler açısından üretimi artırmaya yönelik en uygun iktisadî strateji, açık otlaklarda otlatmaya ek olarak hayvanlara yem verilmesidir. Ne var ki göçebelerin kaynaklara ulaşımı, İsrail ordusu ve kısır politikaların ürünü olan ayrımcı ve yasaklayıcı arazi kullanım kanunlarıyla ilişkili olarak ciddi bir şekilde zorlaşmaktadır (Marx, 1999).

Negev'deki bedevi reisleri İsrail'in zorla yerleştirme politikalarına giderek daha fazla tepki göstermektedir. Negev'de 120.000 bedevi yaşamaktadır ve hükümetler sırf bu amaçla kurulmuş yedi kasabaya bunları yerleştirmek için güçlü bir gayret içindedirler. Ancak bu nüfusun yarısı buna direnmektedir. Hebrew Üniversitesi Truman Enstitüsü Barış Girişimi üyelerinden olan Clinton Baily'nin raporuna göre, "yıllardan beri hükümet güçleri baskı ve tehditlerle bu insanları geleneksel otlak alanlarından ve tarım yaptıkları topraklardan sürmeye, konservasyon adı altında keçi sürülerini toplatıp el koymaya ve bazılarının kendi aileleri için kurmuş oldukları evleri yıkmaya devam etmektedir" (Kalman, 1999). Bailey iddialarını sürdürür: "Hükümetin taciz ve inkârları, kendi halinde, sabırlı ve sempatik bir toplumu, huzursuz, sert ve düşmanca bir tutum içine sokmuştu" (Kalman, 1999). Meir'in (1997) belgelediği haliyle, 1951'de "Yeşil Devriye" adında paramiliter bir komando birimi tarafından uygulanan "Keçi Yasası" ile çoğu bedevi keçilerini otlatmaktan alıkonulmuştu. 1954'te Negev toprakları üzerinde yeni haklar iddia edip bedevileri kendileri için belirlenen yerlere sürmeye başlayan hükümetin bu siyaseti üzerine, 1966 yılından itibaren kabilelere ait eski otlaklarda yeni İsrail kentleri yükselmeye başladı. Hayvan sürüleri için hayatî önemi haiz geleneksel su kuyuları kamusal tüketime tahsis edildi ve bedeviler topraklarındaki haklardan mahrum bırakılıp kendi topraklarında "illegal" bir konuma getirildiler. Buna karşın bedeviler, kendilerine ait toprakları talep etmekten vazgeçmiyorlardı. 1999 yılında Knesset'te Talib El-Sena adında bir bedevi, tek başına, meşru yollardan mücadele ederek zararlarını tazmin ettirip haklarına yeniden kavuştu (Kalman, 1999).

Negev ve Sina bölgelerinden çok sayıda bedevi erkeğinin ücretli iş peşine düşmesi sonucu, toplumdaki işbölümü ilişkileri oldukça ilginç yönlerde değişti. Kadınlar ve genç kızlar, hayvan sürülerinin bakımıyla daha da meşgul hale geliyor. Bedevi antropolog Aref Abu-Rabia (1994), günümüz bedevi çobanlığı hakkında, kişisel yaklaşımını da ortaya koyarak, oldukça ayrıntılı bilgiler vermektedir. Eskiden oldukça geniş hareket alanlarına sahip olan Negev bede-

vileri, günümüzde koyun sürülerini ancak yaşadıkları yerler civarındaki otlaklara sürebilmektedir. Genel olarak çobanlık bir erkek işi olarak görülse de, erkeklerin büyük ölçüde mevsimlik inşaat işlerinde istihdam edilmelerinden bu yana bu iş genç kızlar tarafından da üstlenilir hale gelmiştir. Dahası, kadınlar giderek genç kızların koyun bakımında genç erkeklerden daha becerikli olduğu hissine kapılmaya başlamışlardır ve buna ek olarak halihazırda geleneksel sorumlulukları olan *davar*ları (dişi koyun) sürüden ayırarak sağma işine de devam etmektedirler. Sabahları erkenden kalkıp akşam en geç yatağa girenler kadınlardır; genç kızlara sürülerle ilgilenmenin, odun toplamak, yün eğirmek, keçe dokumak ve nakış işlemek için sağladığı avantajları öğretirler. Birkaç genç kız sürü bakımı için bir araya geldiğinde zılgıt çekme (yalnızca kadınlara özgü bir tür şakıma, ses titretme pratiği) sanatını geliştirme fırsatı da bulurlar. "Bir bedevi kadınının sürüsüne olan bağlılığını dile getirdiği şarkının sözleri şöyledir:

> Oh! Ne mutlu ki bana, çobanlık özgürlüğüme ses vermiş.
> Meğer kaderim şu sürününkiyle birlikte yazılmış.
> (1994, 62).

Ne var ki, erkeklerle genç kızların çobanlık etkinlikleri arasında bazı farklılıklar vardır. Zira ailenin şerefini ilgilendiren katı kurallar gereğince, genç kadınlar akraba grubu dışından erkeklerle temasta bulunma riskini göze alamazlar. Bu bakımdan sürüleri evlerinin yakınlarında otlatırlar ki, bu sayede aileleri kendilerine göz kulak olabilsin. Genç kadınlar tarlalara çoğunlukla ikili gruplar halinde giderler, sürülerin otlakta yayıldığı sırada uzaktan izlenebilmek için çıkıp bir tepenin üzerine otururlar. Kadınlara sürekli göz kulak olunması oldukça ciddi bir iştir; zira ailenin şerefi açısından kadınların inzivada tutulmaları esastır. "Erkeklerle kadınlar, bu konuyu sürekli gündemde tutarak, ailede kadının namusu hususundaki hassasiyeti artırırlar" (1994, 60). Kadının etkinlik alanları kısıtlanmakla birlikte, aile şerefi kavramı onların aile içi üretimdeki etkin rollerini engellemez. Aksine, bu bakımdan oldukça merkezi bir konumdadırlar.

Çobanların diyetleriyle genel tüketim örüntüleri, et ve diğer bazı hayvansal gıdaların tüketiminin fazla olması dışında, diğer kırsal ailelerinkiyle esaslı bir farklılık göstermez. Ekmek hemen her yerde temel gıda maddesidir ve çoban aileleri buğday ya da arpa unu edinmek için düzenli olarak hayvan ya da hayvansal ürün satmak zorundadırlar. Ortadoğu'da gerçek anlamda kendine yeterli (kapalı) bir hane halkı ekonomisi yoktur ve göçebe çobanlar arasında ileri düzeyde uzmanlaşmış olarak bu geçim tarzına bağımlı ancak birkaç aileye rastlanabilir.

Arabistan'daki bedevi konak yerleri, kamyonlarla ulaşımdan önceki dönemlerde de düzenli olarak iki farklı tüccar takımı tarafından ziyaret edilirdi. Birinci tüccar takımını oluşturan dükkân sahiplerine, Irak'ın güneyindeki bir kentten dolayı *Kubeysat* deniyordu. Bunlar giyim eşyası, pirinç, şeker gibi gıda maddeleri ve hane halkı ihtiyacı olan ufak tefek nesnelerle yüklü develeriyle göçebelere ait kışlakları ziyaret ederlerdi. Tüccarların dükkân çadırları, bedevilerin kara kıl çadırlarından kolaylıkla ayırt edilmesi amacıyla beyaz renkliydi ve bu zıtlık, âni kabile baskınları sırasında yanlışlıkla saldırıya uğrama ihtimaline karşı bir güvence sağlı-

yordu. Söz konusu kabile dışı tüccarlara saldırılması veya bunların soyulması çöl savaşlarını düzenleyen kurallara yapılmış ciddi bir ihlal kabul edilirdi ki, bu durum bu insanların varlığının göçebe çobanlar açısından ne denli hayatî önem taşıdığını gösterir. *Kubeysat*lar ziyaret ettikleri çadır grubunun şeyh ya da reisine konaklama ücreti öder, buna karşılık reisin koruması altına alınarak ayrıcalıklı bir konum elde ederlerdi.

Arabistan çölünde seyahat eden diğer bir tüccar grubu, Kahire, Şam, Basra gibi kentlerdeki ticarethaneler için çalışan, Ukayl kabilesine mensup bayilerdi. Söz konusu bayiler deve satın alıp damgalayarak kent pazarlarına getirirlerdi. Diğer tüccar grubu gibi bunlar da önceden saptanmış savaş kurallarının koruması altındaydılar ve şayet bir baskın sırasında develeri çalınırsa, develerin kendilerine iade edilmesi gerekirdi.

Şüphesiz bugünkü koşullar, Donald Cole, Emmanuel Marx, Dawn Chatty ve bedevi hayatını incelemiş diğer araştırmacıların notlarından da görüleceği gibi, yukarıda bahsedilen tüccarların zamanınkinden bir hayli farklıdır. Günümüzde her konak yerindeki hemen her hane, uzak mesafelere taşınmış sürüleriyle pazar merkezleri arasında düzenli olarak gidip gelmelerini sağlayan jip ya da kamyonlara sahiptir veya gerektiğinde bunları temin edebilirler. Bedeviler arasında motorlu taşıt araçları tamamen devenin yerini almış durumdadır ve bu sayede pazar merkezlerine aynı gün içinde kolayca ulaşım olanağı bulunmaktadır (Chatty, 1996). Söz konusu koşullar, bölgedeki diğer çoban gruplar için de geçerlidir. Çobanlar, tıpkı Amerikan sığır çobanları gibi, kentlerdeki hayvan borsasını yakından takip edip, komisyoncudan hayvanlarına en son ne fiyat biçtiklerini öğrenirler. Hızlı karayolu taşımacılığı çobanlara pazar seçeneklerinin yanı sıra, kentlerdeki tüketim maddelerine ulaşma olanağı da sağlar.

Çobanlığın sürdürüldüğü alanlara yakın çoğu kent pazarında sık olarak karşılaşılan bir manzara, çobanlarla tüccar ve zanaatkârlar arasındaki pazarlıklardır. Zira her hanede her yıl birkaç yüz kilo (çuvallar dolusu) tahıl ve un tüketilir ki, çay, şeker, tütün ve kıyafetler hesaba dahil edilmese de sırf bunlar için dahi yüklü bir miktar paranın ayrılması gerekmektedir. İş bağlantısı yapılan tüccarların genellikle çok eskiden beri alış veriş yapılan kişiler olması olağandır. Tüccar-müşteri ilişkisi, gelecek sezon için de bir kredi sağlayacak şekilde tesis edilir. Karşılıklı güvene dayanan ilişkilerin bir sonraki kuşağa aktarıldığı durumlar dahi söz konusudur.

Çoban hane halkları, yiyecek ihtiyaçları bakımından öteki gruplara yerleşik konumdaki mukabillerinden belki de daha fazla bağımlıdırlar. Bu durum onları piyasadaki fiyat değişmelerinin etkilerine oldukça açık bir konuma getirir ki, bu nedenle birçokları farklı besin ve iş seçeneklerini araştırırlar. Bu nedenle, sık olarak ticaret, yarı zamanlı çiftçilik ve kentlerde veya çiftliklerde mevsimlik işçilik gibi çalışma olanaklarını kollarlar. Hepsinden de önemlisi, pazar yerlerinin önceden kestirilemeyen koşulları, hava koşulları kadar hayatî bir durum arz eder.

İran'da, Yarah-mozadi Beluci göçebeleri üzerine kapsamlı incelemeler yapan Philip Salzman, "çok kaynaklı geçim becerisi"nin, Beluci uyarlanmasına verilecek en uygun adlandırma olduğunu söylemektedir ki, bu diğer birçok

Eskiden atlar Türkmen askerleri için prestij kaynağı olduğu kadar yiğitliğin de önemli bir göstergesiydi. (Fotoğraf Daniel Bates)

çoban toplumu için de geçerlidir. Beluci halkının göç döngüsü kısmen hayvanlarının ihtiyaçları tarafından belirlenir. Diğer taraftan, tarlaların sürülme ya da hasat zamanlarında kendi emeklerini kiralama fırsatı ve kaçakçılık faaliyetleri de zamanlamalar açısından önemlidir.[6] Ayrıca etnisite ve aşiret adlandırmaları da birbirleriyle karıştırılmadan dikkatle ayırt edilmesi gerekir; zira bunlar belirli özgül hatta oldukça yerel ekonomik faaliyetlerle oldukça yakından bağlantılıdır. Umman'daki "bedû" göçebeleri hayvancılık, tarım, ticaret ve balıkçılık gibi etkinlikleri birlikte sürdürürler ki, aynı etkinlikler alanı eskiden belirli özgül bir yaşam tarzıyla yakından bağlantılı bütün toplumlar için de geçerlidir (Chatty, 1996).

Güneydoğu Türkiye Yörükleri

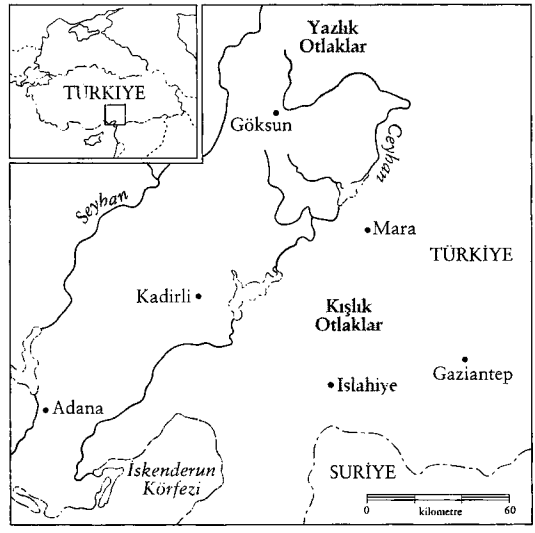
Ortadoğu'da nüfus hareketleri, herhangi bir özel grubun o yere ait geçmişini (eskiliğini) ortaya koymaya izin vermeyecek denli fazladır. Suriye sınırı yakınlarındaki Gaziantep yöresinin görece yeni sakinleri olan Yörükler, günümüzde bölgenin hayvan sahipliği üzerine uz-

6 Philip Salzman, "Multi-Resource Nomadism in Iranian Baluchistan." *Perspectives on Nomadism,* der. William Irons and Neville Dyson-Hudson (Leiden; Brill. 1972) s.60-68. Ayrıca bkz. Chatty, 1996.

manlaşmış tek halkıdır. Her ne kadar bütün halk bölgeye aynı zamanda gelip yerleşmiş değilse de, 1900'den öncesine ait bir iskân kesin olarak söz konusu değildir. Dahası, her ne kadar Yörük gruplar güneydoğuya Anadolu'nun farklı bölgelerinden gelmiş olsalar da, hemen hepsinin kökeni Batı Anadolu kıyı bölgeleri olup, 19. yüzyıl sonlarıyla 20. yüzyıl başlarında buradan diğer bölgelere dağılmışlardır. Dolayısıyla, Yörüklerin bugünkü yurtlarına geliş nedenlerini anlamak, diğer gruplar gibi karşılaştıkları sorunları ve bunlarla nasıl başa çıktıklarını görmek açısından yararlı olabilir.

Yörükler, Türkçe konuşan ve geleneksel olarak Ege ve Akdeniz kıyı bölgelerinde keçi çobanlığı yapan göçebe halklardır. Her ne kadar ayrı bir etnik ya da aşiret grubu olarak ne zaman ortaya çıktıkları kesin olarak bilinmese de, Yörük ismine 12. yüzyıl metinlerinde tesadüf edilmektedir. Yörükler kendi coğrafi kökenlerini İran'ın kuzeyi olarak görürken, atalarının Türkmenler olduğunu ifade ederler. Bunun yanı sıra, kendilerini Anadolu'ya yerleşen ilk Türk gruplarından biri olarak da görürler. Günümüzde Yörük aileleri kuşkusuz bu geçmişleriyle, eğitimin her düzeyinde etkinlik göstermekten gurur duyuyorlar. Bütün ülkeye dağılmış olan aileler için, aşirete dayalı bir köken bağına sahip olma fikri toplumsal bir gerçeklikten çok folklorik bir anlam taşımaktadır.

Transhüman çobanlar olan Yörükler, Batı Anadolu'nun dağlık alanlarına (yaylalara) yaptıkları mevsimlik göçlerle, yükselti ve mevsimsel değişime bağlı olarak çeşitlilik gösteren doğal çayırlardan yararlanırlardı. Bu suretle herhangi bir çevreden yıl boyu geçinebilecek hayvan sayısının çok üzerindeki büyüklüklerde-

Şekil 6-4. Yörük bölgesi.

ki sürülerin idamesi sağlanmış olurdu. Küçük çadır grupları halinde kıyı alanlara yapılan kış göçlerinde bu kez nadasa ayrılmış veya tarıma elverişsiz alanlarda otlatma yapılmaktaydı. Klasik transhümans örüntüsü, bahar mevsiminde sürülerin peş peşe yükseklerdeki çayırlıklarda güdülmesiyle başlardı. Yazın ilk günleriyle birlikte sürüler daha yukarılara, sonbahara kadar kalacakları Toros dağlarındaki yaylalara çıkarılır; havaların soğumaya başlamasıyla birlikte aynı yollardan geriye dönüş başlardı. Bu dönemde dağlarla kıyı şeridi arasında orta ve aşağı düzlüklerdeki köylerde hasat zamanı çoktan sona erdiğinden, Yörük sürülerinin ekinlere zara vermesi söz konusu değildi. Aksine hayvanları bir yandan hasat artıklarını temizler, diğer yandan da dışkılarıyla toprağın gübrelenmesini sağlardı.[7] Yörükler, özel bir

7 Xavier de Planhol, "De la plainepamphylienne aux lacs pisidien: Nomadisme et paysanne." *Bibliotheque Archéo-*

ekolojik alanı (niş) işgal etmekteydiler ve aynı grup içinde farklı arazi kullanım şekillerine sahip topluluklar bir araya gelirdi. Devlet tarafından kendilerine özel bir otlatma hakkı da tanınmaktaydı ve çobanların toplumsal önderliği, köy muhtarlarıyla eşdeğer düzeyde meşru görülüyordu. Bir zamanlar Yörükler askerî seferlerde de nakliye ve istihkâm birliklerinde istihdam edilmişlerdi.

Yörüklerle diğer gruplar arasında doğrudan bir rekabet konusu olmaksızın, yaylalarla bağlantılı göç güzergâhlarının mevsimsel olarak kullanımı mümkündü. Dolayısıyla, bölgesel ekonomi içinde, farklı toplulukların birbiriyle etkileşiminin ürünü olan bir yere sahiplerdi. Doğrusu, coğrafyacı John Kolars'm da işaret ettiği gibi bu etkileşim, ilgili bütün toplulukların yararınaydı. Yörüklerin kullandıkları araziler çiftçilerin işine yaramazdı, ayrıca göçebe grupların hayvan sürüleri köylülere yayla ürünleri sağlamaktaydı.

19. yüzyıl sonlarıyla 20. yüzyıl başlarında Türkiye'nin batı kıyıları Avrupalı ve yerli yatırımcıların teşvikleriyle ve yeni demiryolu hattının açılmasıyla yoğun bir tarımsal kalkınmaya sahne oldu. Daha önce Yörüklerin kışlakları olan sulak alanlar, drenajla kurutularak çoğunlukla devlet teşvikiyle veya desteğiyle yeni köy yerleşimlerine açıldı. Bu yüzden daha önce Yörüklerin sürüleri için kullandıkları stratejiler daha da kısıtlanmaya başladı. Yalnızca kısıtlı kaynaklar için diğer gruplarla artan rekabetten dolayı değil, ayrıca bazıları hükümet desteğine sahip hale gelen gruplarla aralarındaki iktidar yarışından dolayı da baskı altındaydılar.

Baskıların sonucunda, özellikle de otlakların azalmasıyla ilişkili olarak, Yörük aileleri daha önceki göç ve sürü gütme (çobanlık) örüntülerini, hatta yaşama şekillerini değiştirmek zorunda kaldılar. Çok sayıda göçebe aile çobanlığı bırakarak tarım yapmaya başladı ve bugün halen yaşamakta oldukları köylere yerleştiler. Diğerleri ise göç güzergâhlarını değiştirdi. Bazı gruplar yine kıyı bölgelerinde az gelişmiş ancak toprağı verimsiz alanlara, diğer bazıları Orta Anadolu'ya ve bir kısmı da halen yaşadıkları Güneydoğu Anadolu bölgesine göç ettiler. Bu son grup, Yörük haneleri içinde göçebe yaşam tarzını sürdürmeye devam eden tek büyük gruptur ve geri kalan grupların neredeyse tamamı günümüzde yerleşik hayata geçmiş durumdadırlar. Ortadoğu'daki diğer bütün etnik ya da aşiret gruplaşmaları gibi Yörükler de oldukça dağılmış bir durumdadırlar.

Gruplar içinde yalnızca güneydoğuya göç edenler göçebe çobanlar olarak yaşamlarını sürdürmeye devam edebilmişlerdir; zira diğer bütün göçebe topluluklar kışlak ve yaylaklarını terk etmeye zorlanmışlardır. Aynı dönemde hükümet Yörüklerle birlikte göçebe Kürt, Arap ve Türkmen aşiretlerini de zorla yerleşmeye tabi tutmuştur. Yörüklerin Güneydoğu Anadolu bölgesine iskânı, kalabalık ve güçlü Kürt ve Türkmen grupları ölçüsünde siyasal bir tehdit oluşturmadıkları düşüncesiyle o dönem hükümet tarafından onaylanmış, hatta teşvik bile görmüştü. Bu uygulama, Osmanlı döneminden bu yana, etnik gruplar arasına başka grupları karıştırarak aynı kimlik etrafında bölgesel bir siyasal gücün oluşmasını engellemeye yönelik devlet politikasının bir tezahürüydü.

Çoban hayatı süren Yörük aileleri, kısa sü-

---

logique et Historique de l'Institut Francais d'Archéologie d'Istanbul, cilt 111 (Paris: Librarie Adrien-Maisonneuve, 1958).

Resimdeki gibi göç manzaraları eskiden Toros ve Zağros dağlarında ilkbahar ve sonbaharın alışılmış görüntüleriydi, çünkü çobanlar yazlık ve kışlık otlaklar arasında hareket halindeydiler. Günümüzde otlaklar arasındaki ulaşım kamyonlarla gerçekleştiriliyor.

re sonra keçi beslemeyi bırakıp koyunculuğa geçerek, her yıl rutin bir şekilde cereyan eden ve bugün için de geçerli olan bir göç düzenine uymuşlardır. Sürü hayvanı cinsinin değişimi de, dağlardaki otlaklara yönelik göç güzergâhlarının hükümetçe denetlenmesi gerekçesine dayanmaktaydı. Keçi sürülerinin orman içi güzergâhlardan geçişi, çam ve yapraklı ağaçlardan oluşan mevcut geniş ormanları tehdit etmesi yüzünden, ormansızlaşmayı engellemek maksadıyla yasaklanmıştı. Ayrıca keçi besiciliği pazardan gelen baskı nedeniyle de gerilemekteydi; zira kentlileşen nüfuslar büyük ölçüde kuzu etini tercih etmekteydi.

Yörüklerin yaşantılarında meydana gelen önemli değişiklikler, yalnızca keçiden koyun sürülerine geçmeleriyle sınırlı kalmadı. Türkiye'nin bütün diğer kırsal bölgelerindeki halklar gibi onlar da, 1949 ile 1950'deki ulusal düzeydeki kapsamlı iktisadî ve siyasal gelişmelerden etkilenmişlerdir. Yeni hükümet* kırsal yatırımlar ve tarımsal gelişmeye öncelik vermekteydi ve çiftçilere sağlanan tarımsal kredilerde büyük bir artış sağlandı. Her türlü hava koşuluna uygun yollar kışlak alanların içlerine kadar genişletilerek, bu alanların otlakla-

(*) Burada o dönem iktidara gelen DP hükümeti kastediliyor – ç.n.

rın aleyhine tarıma açılmaları sağlandı. Buna ek olarak, nadas arazilerinin sahipleri de zaten sürekli artmakta olan otlatma bedellerini göçebe ailelerden tahsil etmeye kalkıştılar. Öte yandan yaylaların birçoğu, köy mülkiyet alanı dahilinde kaldığından ancak kira karşılığı kullanılabilir hale geldi. Söz konusu gelişmeler zaten alternatif geçim yolları arayan Yörük hanelerini ikinci kez büyük yerleşim merkezlerine yönlendirdi. Bazı aileler çiftçiliği seçerken diğer bazıları Gaziantep ile İslahiye'de dükkân sahibi ve ticaret erbabı haline geldiler.

Göçebe çoban yaşam tarzını sürdürebilmek için büyük sürü sahibi olmanın yanında düzenli bir nakit ya da kredi akışı da gerekli hale gelmişti. Bir zamanlar yalnızca 20 veya 30 yetişkin koyunla pekala geçinebilen haneler, bundan böyle küçük sayılabilecek bir sürü sahipliği için dahi en azından 100 koyuna sahip olmalıydılar. Günümüzde birincil geçim kaynağı hayvan sahipliğine dayanan ailelerdeki hayvan mevcudu nadiren 150 baş koyunun altındadır. Veteriner kontrolüne, hazır arpa yemine ve kışın bazen hayvanları korumak için branda barınaklara yatırım yapabilen haneler, tamamen paraya dayalı ekonomiyi tercih ediyorlardı. Hayvan sahipliği hızla riskli bir ticari uzmanlaşma alanı haline geldi. Bu bakımdan, çok sayıda girişimcinin seyyar mandıralara sahip olduğunu görmek hiç de şaşırtıcı değildir. Söz konusu mandıralar, kamyonlarla, bahar ve yaz aylarında hayvanların toplaştıkları otlak ve yaylalara taşınıyordu. Koyunlardan sağılan süt her gün düzenli bir şekilde beyaz peynir halinde işlenerek tenekelenip Ankara ve Kayseri'deki toptancılara satılmaktaydı. Diğer Yörükler ise komisyoncu olup hayvan ve yün alım satımıyla uğraşmaya başlamışlardı. Çoğu köyde, göçebe hayatı sürdüren Yörük hanelerin arasında önceki dönemlerde köy yerleşmelerinin çoğunda görüldüğü gibi toplumsal ve ekonomik farklılıklara rastlanmamışsa da, sonradan tabakalanma belirtileri görülmeye başlanmıştır. Bazı aileler parasızlıktan borçlanmak zorunda kalırken, bazıları da hayvan varlıklarını ya da öteki servet kaynaklarını artırma fırsatı bulmuşlardı.

1970'li yıllardaki araştırmam sırasında gördüğüm varlığını koruyabilmiş olan gerçek anlamda çadırlı göçebe Yörüklerden günümüze ancak birkaç aile kalmıştır. Söz konusu aileler, bugün artık kasaba ve kentlerde sürekli yerleşik konumdadır ve bir iki aile ferdiyle birlikte hayvanların güdülmesine yardımcı olmak üzere bir de ücretli çoban tutarak sürülerini kamyonlar vasıtasıyla uzak noktalardaki otlaklara nakletmektedir. Gerçekten de Yörük çobanlığı neredeyse baştan aşağıya değişime uğrayarak ABD'deki sığır çobanlığına benzer bir şekilde, sermaye ve emek kullanımına dayalı bir iş koluna dönüşmüştür. Çobanlık farklı bir yaşam tarzı ve kültürel kimlikle ilgili olmaktan çıkarak artık sadece bir yatırım stratejisi haline gelmiştir. Yörükler son yıllarda baş gösteren ciddi siyasal sorunlarla baş etmek zorunda da kalmışlardır. 1970'lerin sonlarıyla 1980 arasındaki dönemde bölgedeki mezra ve yaylalar, karşıt gruplarla devlet güçleri arasında şiddetli çatışmalara sahne olmuş, hayvan hırsızlığı aşırı boyutlara varmıştı. 1985 yılında bu kez Kürt teröristlerin bölgede faaliyete geçmesi, aynı şekilde can ve mal güvenliğini tehdit ederek çoban üretimine büyük zarar vermiştir. Bunun neden olduğu sonuçlar, hayvan fiyatlarındaki artışın da katkısıyla alçak alanlardaki daha güvenli otlakların daha yo-

ğun bir şekilde tüketilmesi ve otlatma amaçlı arazi kiralamalarının bir yıllık sözleşme temelinde ve oldukça az bir hareketlilikle yapılmasıydı. Bu, sıcağa dayanıklı türden hayvanlara geçiş anlamına geliyordu. Günümüzde, bütün Güneydoğu Anadolu bölgesine dağılmış olan sulama sistemlerini takiben yatırımcılar, kentlerden temin ettikleri sermayelerle dev kepçeler kiralayıp, alçak düzlüklerdeki kayalık arazileri makineli tarıma elverişli bereketli tarlalara dönüştürmeye çalışmakta. Bu, hiç kuşkusuz otlak kiralarının daha da artması anlamına gelmektedir.

Güneybatı İran Basserileri

Her ne kadar 1950'li yıllarda yürütülmüş olsa da, bu ikinci örnek çalışma, güneybatı İran'daki büyük aşiret gruplarının toplumsal yapısıyla reislik düzeni hakkında oldukça aydınlatıcı bilgiler vermektedir. Çalışma ayrıca, bir çoban toplumunun üretim ve mübadele ekonomisine ilişkin oldukça iyi bir model de sunmaktadır. Fredrik Barth'ın Basseriler üzerine monografisi, bugün hâlâ bir monografi klasiği sayılmaktadır; zira çoban toplumu ile ekonomisini şekillendiren temel bazı ilkelerin altını oldukça net bir şekilde çizmektedir.[8]

Basseriler, 1950'lerin ortalarında 2.000 ila 3.000 civarında çadır veya 16.000 kişilik nüfusla temsil ediliyorlardı. Tarihsel olarak, güneybatı İran'daki diğer aşiret gruplarının çoğu için olağan olduğu üzere, oldukça geniş bir siyasal özerkliğe sahiplerdi. Barth'ın araştırmasını 1950'lerin ortalarında yaptığını unutmamak kaydıyla, Basserilerin hane içi ve toplumsal hayatının bazı yönlerini ele alıp inceleyelim.

Basseriler, Lurca, Arapça ve Türkçe konuşan aşiretlerin bulunduğu bir bölgede Farsça konuşan bir halktır. Aralarında Arapça ve Türkçe konuşan aşiretlerin de bulunduğu çeşitli gruplara parçalanmadan önce, Hamse adı verilen aşiretler konfederasyonun önderleriydi. Bu büyük konfederasyon, 1930'larda göçebe kesimleri baskıyla silahsızlandırıp yerleşikliğe zorlayan Şah Rıza'nın saltanatından başlayarak önemini giderek kaybetmişti. Her ne kadar bu dönemde Basserilerin iskânı bir noktaya kadar tamamlanmış gibi gözükse de, Şah Rıza'ın 1941 yılında devrilmesiyle birlikte birçok aile eski göçebe hayatlarına geri dönmüştü. Barth'ın alan çalışmasını yaptığı dönemde, Basseriler oldukça geniş bir alana dağılmışlardı ve aşirete mensup çok sayıda yerleşik topluluk bulunmaktaydı.

Basseri göçebelerinin yaşadıkları çevre pek özellikli bir bölge değildi. Barth'ın dile getirdiği şekliyle, Fars vilayetindeki ana aşiret gruplarından her biri, göç döngüleri itibariyle izledikleri "kendi" güzergâh haklarına veya *il rah*'a [İl Yolu'na] sahiptiler. Göç esnasında geçtikleri arazi ile hayvanlarını otlattıkları arazilerin mülkiyetinden ziyade, Basseriler, geçiş hukukunu belirleyen *il rah*'a riayet ederlerdi. *İl rah*, yıl içinde geçitlerin ve yolların ulaşıma elverişliliği ve yaylalardaki otların ardışıklı bir düzen içinde otlatmaya yeterli gelişim gösterip göstermediğine bağlı olarak yıl içinde çeşitlilik gösteriyordu. Basserilerin bu karmaşık yıllık göç düzenleri, en rütbeli beyleri olan *han* tarafından sevk ve idare ediliyordu.

Basserilerin *il rah*'ı, kendilerini güneydeki kurak düzlüklerle çöllerdeki kışlaklardan, çok

8 Fredrik Barth, *Nomads of South Persia: The Basseri Tribe of the Khamseh Confederacy* (Boston: Little Brown, 1961).

ötelerde 6000 feet (2000 metre) yükseklikteki yaz otlaklarına (yazlaklara) kadar götürmekteydi. Kuzeye ve yukarı irtifalara olan bahar göçlerinden güzün tekrar aşağıya olan dönüş rotasında, belirli fasılalarla konaklama yerleri bulunuyordu. Ancak yaz ve kış otlatmaları bir hayli az yer değişimi gerektiriyordu. Basseriler esas olarak koyun ve keçinin yanı sıra, Türkiye Yörükleri gibi, yük taşımak içi deve, at ve eşek beslemekteydiler.

Barth, konak yeri gruplarını (obaları), yerleşik tarımcıların köy ve mezraları ile benzeşim kurarak, göçebe Basseri toplumunun temel topluluğu olarak dikkate alıyordu. Bu gruplar ve bunlara dahil etmemiz gereken bütün göçebe konaklama birimleri, ancak üyelerinin hep birlikte hareket edip çalışmaya karar verdikleri müddetçe ayrı bir birim olarak varlıklarını sürdürürler. Sürülerin nerede otlatılacakları ve belirli bir yerde ne kadar süre kalacakları gibi hayatî kararlar için günlük mutabakatlar gerekmektedir. Barth bu süreci, hangi ortaklaşa kararların alındığına ve konaklama biriminin kendini nasıl idame ettiğine bakarak çözümler.

Konak yerlerinde iki farklı reislik uygulaması vardır. Birinci reislik şekli, önde gelen (yüksek rütbeli) Basseri beyi tarafından resmen tanınmış olan baş reisler ya da *kethüda* tarafından yerine getirilir. İkinci reislik tipi gayri resmî olup yetişkin erkekler arasından seçilen, "ak sakal" (*riz safid*) olarak adlandırılan ve mutabakatla topluluk için doğal kararlar alacağı düşünülen kimsedir. *Kethüda* otoritesini kısmen yüksek rütbeli bey veya handan, kısmen de İran hükümetinden alarak, İranlı aşiretlerin denetiminde önemli bir rol üstlenir. Handan ve hükümetten aldığı emirleri topluluklara ileterek rapor eder. Konak yerinin günlük idaresi, kendi "ak sakallar"ının veya hane halkı reislerinin denetimindedir.

Barth'ın araştırması sırasında yörede ayrı adlar taşıyan 24 *evlâd* veya soy grubu bulunuyordu ve bunların en büyüğü 126, en küçüğü ise 13 çadırlık bir grup oluşturuyordu. *Evlâd*lardan oluşan daha büyük diğer bir soy kesimi ise *tire* adını alıyordu ve Basserilerin 15 *tire*leri vardı. *Evlâd*lar müşterek kullandıkları bir otlak ve göç yoluna sahip çıkar veya denetimini sağlarlar. Soy grubu üyeleri içinden yalnızca hak sahibi biri aynı otlaktan yararlanabilir. *Evlâd*ların reisleri (*kethüda*), kendi özgül gruplarının üyelerinin davranışlarından sorumlu tutulurlar ve doğrudan hana hesap verirler. Dolayısıyla *kethüda*lar, kendi topluluklarında hatırı sayılır bir otoriteye sahiptir.

Basseri siyasal hiyerarşisinin en tepesinde, en yüksek rütbeli bey, yani han yer alır. 1950'lerde hanlar üç kuşaktı, aşiret düzeyinde hanedanlık benzeri bir kural gereğince, aynı aileden seçilmekteydiler. Hanın önde gelen aile fertleri, tıpkı İran ulusunun seçkinleri gibi incelmiş bir hayat yaşıyorlardı. Hanlar büyük bir güç ve ayrıcalıkla donanmış kişiler olarak abartılı ikram ve eğlenceler düzenler ve döneminde kendi aşiret tebaası üzerinde mutlak bir otorite kurarlardı. Bu güç ve otoritesi İran hükümeti tarafından kırılana kadar, iktidardaki han vergi ve para cezası koyabilir, mahkemelerdeki duruşmalara başkanlık ederek fiziksel yaptırımlara, hatta idama bile karar verebilirdi. Han ile yakından ilişkili özel bir grup *Darbar* adıyla bilinmekteydi. Aşiretin bu kesimi hana milis kuvvetleri, hizmet ve askerî işbirliği sağlarlardı. *Darbar* cemaatinin de hayvan sürüleri, çadır ve mülkleri olsa da bunlar Basseri aşiretinin dışında tutulurlardı.

Han, hükümetle ilişkilerde ve yerleşik toplumlarla baş gösteren çatışmalarda Basserileri temsil ederdi. Hayvan sürüsü açısından olduğu kadar arazi bakımından da, servet düşkünlüğü nedeniyle, rahatlıkla ülkenin güçlü ve seçkin çevreleri içine girerdi. Bölgenin başkenti Şiraz'dan ev alıp okutmak üzere çocuklarını yurt dışına gönderirdi. Barth, Basserilerin üretim örgütlenmeleriyle ilgili betimlemesinde, hane halkı ile servet birikimi ve dağılımı örüntülerine dikkat çekmektedir. Basseri gruplarından 32 çadır üzerine yaptığı inceleme sonucunda, bu gruplarda ortalama hane halkı nüfusunu 5,7 olarak tespit etmiştir. Bu rakam çoğu kırsal İran ortalamasıyla benzerlik gösterir. Söz konusu çadırların çoğunda çekirdek aileler oturmaktaydı. Hane halkı, toplumsal birlik açısından olduğu kadar mülkiyet sahipliği açısından da esas birimdir; her biri kendi araç gereç ve hayvan varlığıyla ve genelde kendi işgüçlerine dayalı olarak hayatlarını sürdürebilmektedir.

Hanelerin ortalama hayvan mevcudu 100 koyun civarındaydı ve ortalama büyüklükteki bir aile, en azından araştırmanın yapıldığı 1958 yılı itibariyle, 60'tan aşağı sayıdaki bir hayvan varlığıyla geçinememekteydi. Barth'm hesaplamalarına göre, ortalama bir hanenin gıda ve diğer ihtiyaçları için yaptıkları parasal harcama miktarı, toplam üretim sermayelerinin veya yetişkin hayvanlarının değerinin % 40 ile 50'sinden daha fazlasını geçmiyordu. Bu denli yüksek bir verim nasıl elde edilebiliyordu? Sürüler öncelikle dişi hayvanlardan teşkil edilmekteydi ve yetişkin bir dişi koyundan bir yılda elde edilen ürün, kendi piyasa fiyatına eşitti. Bunun bütünüyle kazanç olması, yeni hayvan alımı, işçi kiralama ve sürüden olası hayvan kaybı ya da çalınması gibi nedenlerle şüphesiz mümkün değildi. Bu verimlilik düzeyi yine de ortalama bir Basseri ailesine, birçok köylü ailesine göre yüksek bir yaşam standardı sağlamaya yetiyordu.

Barth, 55 yaşındaki varlıklı bir erkeğin, bu birikimi elde etmek için miras paylaşımından kendine düşen 20 koyunla 15 yaşlarında işe başladığını aktarmaktadır. Bu adamın sürüsü doğal yollardan üreyerek çoğalmış ve kısa zamanda yılda yaklaşık 20 koyun satacak hale gelmiş. Hayvan satışı ile deri ticaretinden elde ettiği paralarla arazi satın alarak bir köye yerleşebilmiş. İzleyen yıllarda birkaç yüz başlık bir koyun sürüsünün sahibi haline gelerek, sürü gütme işine yardımcı olarak çok sayıda çoban tutmuş. Bu şekilde servet birikimi elde ederek arazi için yatırıma ve yerleşime yönelme düzeneği hiç de istisnaî bir durum değildir. Göçebe aileler, sürüleri normalde kendiliğinden çoğalarak zenginleştiğinden, beklenmedik hayvan kayıplarını ve başka kaynaklara yatırımla fakirleşme riskini azaltma yönünde çaba gösterirler. Barth'ın işaret ettiğine göre, servet edinerek yerleşik hayata geçebilen birçok hane, hayatları süresince birçok kez eski göçebe düzenlerine geri dönebilir. Diğer taraftan hayvan sürülerinden mahrum kalıp zorunluluktan yerleşmeyi seçen yoksul aileler, şayet kiracılık ve ücretli işçilikten ileride yeterince para biriktirebilirlerse, yeniden eski çoban yaşantılarına dönme umuduna sahip olabilirler. Bu ikinci grup en azından yüksek bir geri dönüş vaadini taşımaktadır. Esasen zengin ve yoksul haneler, her ikisi de muntazaman, çobanlar arasında aşırı servet farklılıklarını sınırlayan göçebe kesim hatlarının dışına çıkmaktadırlar. Servet birikiminin hayvanlar üzerinden sağlanmasıy-

la, Barth'ın ifadesine göre, hayvanlar sahipleri için yapabileceklerinin en iyisini yapmaktalar. Kiralık çobanlara güvenmek, kötü bakımdan ve hırsızlıktan kaynaklanan yüksek bir kayıp oranı anlamına gelmektedir ve üretim fazlasını toprak yatırımına teşvik etmektedir. Basseriler arasında servetin göreli türdeşliği, bunun diğer gruplar için de aynı şekilde geçerli olacağı anlamına gelmez. Komançı ve Kaşkay aşiretleri üzerinde ayrı ayrı çalışan Daniel Bradburd ve Lois Beck, bu gruplarda büyük servet ve sınıf farklılıklarının mevcudiyetine işaret etmişlerdir. Doğrusu, her iki toplumda da bulunan yoksul erkekler sınıfı, varlıklı sürü sahipleri tarafından çoban olarak istihdam edilmekteydiler.[9]

Basserilerin son zamanlardaki durumları hakkında elimizde bir bilgi yoksa da, Beck, İran Devrimi'nin ardından Kaşkayları ziyaret edebilmiştir. Devrimin arifesinde, güçlü aşiret yapısı devlet tarafından bir hayli zayıflatılmış durumdaydı ve küçük aşiret kesimleri kendi güvenlik ve refahlarından sorumlu hale gelmişlerdi. Toprak reformu çalışmaları, arazi kullanımı ve ücretli emek erişim örüntülerindeki değişmeler, aşiretlerin nüfuz alanına ve çobanlığa getirilen sınırlamalara katkıda bulunuyordu. Beck, 1978 devrimi ile baş gösteren kargaşanın, aşiretçilik gibi çobanlığın da yeniden başlamasına yol açtığını söylemektedir. Hükümet temsilcilerinin yokluğunda aşiret reisleri kimi geleneksel işlevlerini yeniden üstlendiler.

Dan Bradburd'ın, orta-güney İran'daki Komançı çobanları üzerine yaptığı çalışma, göçebe çobanları özde eşitlikçi ya da her zaman çatışmaya açık aşiret yaşantısı örnekleri olarak görme yönündeki eğilimleri düzeltmek için oldukça faydalı bir örnektir. Bradburd, birkaç baş hayvanı olup, başkalarının sürülerine çobanlık ederek kıt kanaat geçinen aileler arasındaki servet, toplumsal konum ve genel yaşam seçenekleri bakımından sistematik farklılıkların dökümünü yapmıştır (1990, 1996). Çobanlık sözleşmesi yapmakla erkekler, uzun süreliğine yalnızca çok düşük bir ücret karşılığında emeklerini satmakla kalmayıp, aynı zamanda karıları ile çocuklarını da işveren hanenin emrine amâde hale getirirler; Bradburd bu ilişkiyi "yapılanmış eşitsizlik" şeklinde tanımlamaktadır. Bradburd, soyağaçları ile ailevî geçmişlerine bakarak, çoban ailelerinin nadiren sürü sahibi konumuna gelebildiklerini ve bunun sonucunda çobanlarla işverenlerin çoğunlukla birbirleriyle çatışma içindeki iki farklı toplumsal ve ekonomik dünya içine girdiklerini tespit etmiştir. Komançılar arasında sözünü etmeye değer diğer bir çatışma alanı daha bulunmaktadır. Her ne kadar akrabalık ve evlilik aşiret örgütlenmesinin temel taşı olarak kabul edilse de, akraba gruplar arasındaki çatışmaların bu toplumların bir özelliği olduğunu ve tartışmaların çoğunlukla evliliklerle ilgili düzenlemeler üzerine odaklandığını tespit etmiştir.

Suudi Arabistan El-Murraları

Suudi Arabistan'ın güneydoğusundaki Rubülhâli'de yaşayan El-Murralar, klasik çöl göçebeleri bağlamındaki bedevi kavramlaştırmamıza

9 Lois Beck, "A Herd Owners and Herd Shepherds: The Qashqai' of Iran" ve Daniel Bradburd, "Size and Success: Komachi adaptation to a Changing Iran", *Modern Iran: The Dialectics of Continuity and Change* içinde, der. Michael Bonine ve Nikki Keddi (Albany: State University of New York Press, 1981), s.123-137. Ayrıca bkz., Lois Beck, *Nomad: A Year in the Life of a Qashqa' Tribesman in Iran* (University of California Press, 1991).

Babayanlı soy gruplara dayanan haneler bedevi topluluğunun temel birimidir. Burada aynı soydan gelen bir grup erkek sosyalleşmek için bir araya geliyor. (Fotoğraf Robert Azzi/Woodfin Camp and Association)

oldukça yakın düşer.[10] Aslında El-Murra halkı kendileri için "göçebelerin göçebesi" anlamına gelen *Bedv'el-Bedû* sıfatını kullanırlar. Bunlar Arabistan Yarımadası'nın son büyük deve çobanı göçebe halkları arasındadır.

1968 yılında Amerikalı antropolog Donald Cole, bedeviler üzerine iki yıl süren çalışmasına başlayarak, o dönemde bu toplumun petrol zengini Suudi Arabistan'a nasıl uyum gösterdiğine ilişkin oldukça sağlıklı bilgiler ortaya koymuştur. Cole, defalarca ziyaret ettiği Arabistan'daki değişmeleri bize aktarmaya devam etmiştir.

El-Murra kabilesi, Cole'un ziyaret ettiği sırada, hâlâ göçebe olan 15 bin nüfusuyla Suudi Arabistan'ın toplam nüfusunun % 20'sini teşkil ediyordu. Kabile, dünyanın en haşin çöl koşullarının hüküm sürdüğü bir coğrafyada yaşamaktadır. Cole'un incelediği El Azab grubu deve besiciliği ile uğraşmaktayken, diğer gruplar koyun ve keçi sürüleriyle iştigal ediyorlardı. Deve, salt üretim amacıyla beslenen hayvanların ötesinde bir yere sahiptir. Cole'un ifadesiyle deve, hakkında hikâyeler anlatılan, şiirler

10 Donald Cole, *Nomads of the Nomads: The Al-Murra of the Empty Quarter.* (Chicago: Aldine, 1975) ve *Pastoral Nomadism in a Rapidly Changing Economy.* (Londra: ODI Pastoral Network Papers, 1979).

yazılıp şarkılar söylenen, "kabile insanlarının cefakâr dostu/sevdalısı"dır. Kabileler için deve sütü, hurma, pirinç ve ekmekle birlikte önemli besin maddelerinden birisidir. Süt haricinde diğer bütün ihtiyaçlar kent pazarlarından, özellikle de Hofuf vahasından temin edilmekteydi. El-Murra halkı, petrol ekonomisinin bölgeye hakim olmasından önceki dönemlerde, besin ihtiyaçlarının çoğunu ticaret ya da haraç yoluyla elde ederlerdi. Bugün, Suudi Ulusal Muhafız (Yedek) Birliği üyeleri olarak hükümetten maaş da almaktadırlar. Diğer bir maddî gelir kaynağı ise, petrol sahalarında işçi olarak çalışanların aldıkları ücretleridir.

El-Murra halkı, Rubülhâli'nin batı ve orta sınırları hizasınca geniş bir yayın içinde kalan ve kendi egemenlik alanları (*zira*) saydıkları topraklar üzerinde hak iddia etmektedirler. Bu sahanın içinde, Nejran ve el-Hasa gibi çok sayıda vaha da bulunmaktaydı. Buna ilaveten, bölgenin orta kesiminde, sadece kendilerine mahsus olduğunu iddia ettikleri bir dizi su kuyusu da bulunmaktaydı. *Zira*'nın dış hudutları çok belirgin değildi ve öteki kabilelerinkiyle çakışmaktaydı.

Arabistan'da göçebe çobanlık, yıllık yağış döngüsüyle, yeraltı sularından beslenen sınırlı sayıdaki su kuyusuna ve bunların belirlediği çevrelerde otlak olarak kullanılan alanlara bağımlıdır. Su kuyuları civarlarında konaklanan yaz aylarında develer adeta sahipsiz kalmış gibidirler. Uzak mesafelerde otlatılan hayvanlar, her dört günde bir kendi başlarına su içmeye gelirler ve bu esnada sağım işleri de yapılır. Olağan koşullarda, Murra aşiretinin el-Azab kolu, ortalama yıllık göç mesafesini oluşturan yaklaşık 1.200 kara mili yatay mesafeyi kat ederler. İki ana göç dönemi olan bahar ve güz dönemlerinden bahar, çadırların en fazla bir araya geldiği, dolayısıyla da toplumsal etkileşimin en üst düzeye çıktığı dönemdir. Bu nedenle evlilik tören ve kutlamaları bu dönemde yapılır ve büyük *şeyhler* veya Suudi Arabistan prensleri bu zamanda konak yerlerini ziyaret ederek ziyafetlere katılırlar.

Murra konak yeri grupları, belli bir sayıdaki haneden, kendi deyişleriyle *beyt*lerden (ev ya da çadır) oluşmaktaydı. Her *beyt*, yalnızca o hanenin mülkiyetinde ya da o haneye özgü, özel olduğu düşünülen ve *dar* adı verilen bir iç mekâna sahipti. Bazı durumlarda iki ya da daha fazla sayıda *beyt*, örneğin evli iki kardeşin düzenli olarak birlikte konaklayıp bir arada hareket etmesi halinde, tek bir *dar*ı paylaşır. Her ne kadar çobanlık ve hayvan bakımı işleri tek tek haneler tarafından yürütülürse de, günün ana öğününün, tüm *dar* üyelerinin katılımıyla hep birlikte yenmesi adettendir.

Her çadır toplumsal ve ekonomik yönden özerk bir birim olarak hareket etme eğilimine olduğundan, hareket etme ve başka herhangi bir çadırla işbirliği yapma özgürlüğüne sahiptir. Bu türden birliktelikler genellikle akrabalık temeline dayanmakla birlikte, salt arkadaşlık ve dayanışma bağlarıyla da oluşabilir. Bazı durumlarda kimi çadır ahalisi, komşular arası yardımlaşma göreneğinden yararlanmak üzere başka gruplara yamanarak kendilerini güvenceye alırlar.

Aşiret otlak sahası olan *zira*, buralardaki su kuyuları ile bütün diğer kaynaklar, Murra halkının farklı soy gruplarınca paylaşılmaktadır; yani çoğu konak yeri grupları, kan bağına sahip yakın akraba grubu insanlardan oluşmaktadır. El-Murra soy sistemi, yerel deyişle *fahd*, bilinen aynı bir babasoyu hattından geldiğini

savunan ve belirli hak ve ödevlerle donanmış insanlardan vücuda gelmektedir. *Fahd*, kuyular ile bir *zira*/otlak sahasını "mülk edinir" ve dahası, cinayet işlenmesi halinde kan parası toplamak ya da ödemekle yükümlüdür. Tüm *fahd* üyelerinin sürüleri, *vasm* denilen geometrik bir damga ile, develerin böğürlerine kızgın demirle dağlanmak suretiyle damgalanır. Önceki dönemlerde *fahd*, saldırı gibi savunmayı da içine alan askerî faaliyetler için önemli bir örgütlenme biçimiydi.

Çok sayıda soyun bir araya gelmesinden oluşan daha büyük gruplaşmalar ise *gabila* (kabile) adını alan klanlardı. Murra aşiretinde yedi *gabila* bulunmaktaydı. Günümüzde bu ada sahip gruplar, kendilerine ait olduğu bilinen herhangi bir kaynağa ve herhangi bir ortak sorumluluğa da sahip olmadıkları gibi, El-Murra hayatındaki rolleri de oldukça azalmıştır. Bunlar esas olarak, birbirleriyle ilişkili soyların saptanmasında atıf grubu olarak işlev görmektedir. Oysa bir zamanlar *gabila* siyasal hayatta oldukça önemli bir role sahipti. Her bir *gabila*, aldığı adla kendi özel askerî statüsünü yansıtmak üzere *emir* ünvanım taşıyan reislerin yönetimindeydi. Büyük ölçekli savaşların cereyan ettiği dönemlerde *gabila*lar, kendi emirlerinin gerisinde kenetlenirlerdi; zaman zaman da emirlerden birinin kumandasında hep birlikte Murra birliğini oluşturmaktaydılar.

El-Murra halkı topyekun, yani bütün bir aşiret olarak, aynı soydan geldiklerine ilişkin güçlü bir duygudaşlığa sahiptirler. Aynı lehçeyi konuşup farklı bir giyim tarzını paylaşır ve çadırlarını kendilerine özgü bir tarzda döşerler. Evlilikler neredeyse tamamen aşiret grubu içinden yapılır; Murra halkı bunu, "El-Murra, kullunâ wahid, beytunâ wahid, kullunâ ihwan" sözleriyle, yani "Bütün Murra halkı birdir, çadırları tektir ve hepsi kardeştir" şeklinde dile getirirler.

Suudi ailesinin 19. yüzyıl sonlarında tahta geçmesine kadar Murra aşireti saldırı ve savaşları yönetmeye muktedir etkin bir askerî gruptu. Günümüzde ise ancak Suudi Ulusal Muhafız Birliği'nin yedek birimi konumundadır. Bu yüzyılda aşiretin önde gelen reisleri ya da emirler tek bir klandan gelmekteydiler. Günümüzün emiri (en azından 1970 yılında) kara çadırda barınmakta ve yıllık göçlere ara sıra iştirak etmektedir. Bağlı olduğu çadır grubu da, sürekli ikametgâhının bulunduğu kentten çok uzakta değildir. Aşiret mensupları kendisini, kenti ziyaretleri esnasında rahatlıkla burada bulabilmektedirler. Basseri hanları gibi emir de, sürülerinin bakımını kabile üyesi olan yakınlarına emanet etmektedir.

Emir, Murra Yedek Muhafız Birliği'ne komuta eder; hükümetten aldığı görev aylıklarını kabile üyelerine dağıtır. Bunlara ek olarak, aşiret mensupları arasında baş gösteren anlaşmazlıklarda taraflar arasında arabuluculuk işlevini üstlenir ve trafik kazaları, saldırı ve cinayet kaynaklı sorunlarla ilgilenmeye çalışır. Ayrıca, aşiret üyelerinin polise intikal eden her olayında arabulucu olarak, yüksek bürokratlar veya Kıraliyet Mahkemesi üyeleri ile buluşup söz konusu sorunlara çözüm bulmaya çalışır.

El-Murra halkının çadır hayatı, Anadolu Yörüklerininkine ve İran Basserilerinkine benzer. Çadırlar kadınların egemenlik alanıdır ve erkeklerin kentlerde çalışmak için artan iş göçü, kadınları hanelerine bağımlı elemanlar haline getirmiştir. Çadırların iç düzeninde, erkeklerle kadınlara mahsus bölümler (haremlik ve selamlık) bulunur. Kadınlar, erkek konuk ve

ziyaretçilerin yokluğunda, rahatlıkla selamlıklara girip çıkabilirler ve pazar yerleri ile vahalardaki kasabaları ziyaret edebilirler. Hane halkı işbölümü ilişkileri, diğer Ortadoğu göçebelerinkine oldukça paralel olmakla birlikte, bir istisna olarak El-Murra erkekleri süt sağım işlerine de bakarlar. Cole'un aktardığına göre, Yörükler gibi El-Murra halkı için de yakın akraba evliliği oldukça güçlü bir tercihtir; başlıca tercih de erkeğin *bint-i'amm*, yani öz amca kızı ile evliliğidir. Cole, istatistiksel bilgiler vermemekle birlikte, güncel evlilik biçimlerine ilişkin örnek olayları aktarmıştır. Evlilikler için karar mercii baba (aile reisi) olsa da nihaî karar için annelerin onayı de alınmaktadır. Gelin kız için konacak başlık miktarı (*mehr*), karşı aile ile olan akrabalık derecesine ve ailenin toplumsal statüsüne bağlı olarak kız tarafının erkekleri tarafından belirlenir.

Yukarıda ele aldığımız üç farklı göçebe çoban toplum örneğinde, belirli çoban topluluklara özgü ekonomik ve toplumsal örgütlenmeler yanında, göçebe hayatın birçok yönüne değinmeye çalıştık. Bunu yaparken, göçebelerle ilgili yerleşik kalıp yargılardan kaçınmaya dikkat ederek, göçebe çoban halklar arasında varolan çeşitliliği de gözler önüne sermeyi amaçladık. Bu çalışmada özellikle şunun altını çizmeye çalıştık: Ortadoğu'nun çoban halkları, hem geçmişte hem de bugün, daha büyük bir toplumsal ve siyasal dünyanın parçası olagelmiştir.

Özet

Çobanlar hayvan sürüleri ile geçinen toplumlardır; koyun, keçi, deve, sığır, at, rengeyiği ve yak gibi hayvanlardan oluşan sürülerinin bakımıyla uğraşırlar. Sanayileşmemiş ülkelerdeki çobanların çoğu göçebe bir tarzda yaşar. Çoban topluluğun hareketlilik düzeyi ile geçimin hayvancılığa dayalı olma derecesi çevresel, toplumsal ve iktisadî koşullara bağlı olarak çeşitlilik gösterir. Birinci derecede hayvan sürülerine dayalı olarak yaşayan gruplar azınlıktadır; esasen, seçenekleri oldukça genişletilmiş bir geçim stratejisi izleme eğilimindedirler.

Göçebeler iki ana göç örüntüsü izlerler: Bunlardan biri, hayvanların besin ihtiyacı için oldukça geniş bir alandaki düzenli hareketlerle biçimlenen yatay göç; diğeri ise, alçak ve yüksek alanlar arasındaki mevsimsel hareketlilik olan transhümans ya da yaylacılıktır.

Çoban uzmanlaşması ya da birincil geçim kaynağı olarak hayvan yetiştiriciliği, muhtemelen tarımcı-hayvancı bir üretim modelinden doğmuştur. Tarım alanında ortaya çıkan sulama kanallarının kullanımı gibi yenilikler, otlakları yerleşim alanlarının dışına taşınmaya zorlamış olmalıdır. Gerek tarıma gerekse hayvancılığa olan ihtiyaçtaki artışla birlikte, kimi aileler tarım alanında uzmanlaşırken, diğer bazıları asıl uğraş alanı olarak çobanlığı seçmiş olmalıdırlar. Bazı grupların, bir zamanlar sulu tarım faaliyetlerinde başarısızlığa uğramaları, farklı stratejiler geliştirmelerini teşvik etmiş olabilir. Yoğun sulu tarım nedeniyle oluşan ta-

ban sularının drene edilmemesi halinde topraklar tuzlanarak ürün veriminin hızla düşmesine (verimsizliğe) neden olabilmektedir.*

Her ne kadar çobanlık görece sert çevresel koşullarda oldukça etkin bir enerji elde etme vasıtası sağlasa da, dönüm başına enerji verimi tarıma göre düşüktür ve buna bağlı olarak bu topluluklardaki nüfus yoğunluğu azdır. Çobanlık tarımın seçeneğidir; ancak neredeyse hiçbir zaman ondan bağımsız olmamıştır. Çobanlar bitkisel besinler yetiştirmeseler dahi onları ticarî yollardan sağlarlar.

Sanayileşmemiş ülkelerde, yerleşik çobanlığa, yani sürülerle birlikte hareket etme esasına dayanmayan hayvan yetiştiriciliğine genelde nadiren rastlanır. Yaygın olarak görülen şekil, hayvan sürülerinin mevsim ve koşullara bağlı olarak bir otlaktan diğerine hareket ettirildikleri göçebe çobanlıktır. Çobanların göç etmelerinin başlıca gerekçesi, kenar yörelerde hayvanlar için yeterli otlak (besin) güvencesi elde etmektir. Bununla birlikte göç, siyasal özerklik elde etmenin yanı sıra, yerleşik gruplar üzerinde denetim sağlamaya da yarar. Çoban toplumlardaki yerel gruplar çoğunlukla göçebe konak yeri (oba) birimleri olarak yer değiştirir ve bu birimler esasında hareket edip konaklayarak diğer gruplarla bir araya gelirler.

Esasen bütün çoban halklar, bilinen bir ya da birkaç ortak atadan/soydan geldikleri savıyla birbirlerine akrabalık bağlarıyla bağlı toplulukların oluşturduğu kabileler veya aşiretler halinde örgütlenmiştir. Kabile örgütlenmeleri, reislik konumları meydana getirerek toplumsal ve iktisadî etkinliklerin sevk ve idaresine olanak sağlar.

Temel iktisadî birim hane halkıdır. Haneler, bazen aynı yıl içinde defalarca göçe kalkıp ertesi yılı yerleşik konumda geçirebilirler. Bir hane halkı tek başına hareket etmeyi yeğlerken diğerleri geçici olarak birleşmeye zorlanabilir. Aileler tarımla hayvan yetiştiriciliği arasında birinden diğerine geçebilirler ya da dükkân sahipliği gibi başka uğraşlara yönelip hayvan gütmekten vazgeçebilirler.

Kenya'daki Ariaal çobanları, karışık sığır, deve ve küçükbaş hayvan (koyun ve keçi) sürüleri bulundurmak suretiyle gerçekleştirdikleri farklı ve dengeli strateji sayesinde geçim ekonomilerini yürütürler. Ariaal halkı, sığırın servet kaynağı olduğu kadar toplumsal statü göstergesi de olduğu bir sosyoekonomik sistem olan Doğu Afrika sığır kompleksinin birçok özelliğini yansıtır. Sığır bu toplumda toplumsal bağlar, yükümlülük ve ayinler açısından önemli bir simgesel role sahiptir. Geleneksel başlık parası uygulaması ise, gelin olacak kızın babasına sekiz baş sığır verilmesi şeklindedir.

Ariaal toplumsal örgütlenmesinin temel birimi yine hane halkıdır. Bir hane halkı hane reisinin karısına ya da karılarına ait bir ya da birden fazla evden müteşekkildir. Haneler, baba soyu hattını izleyen büyük bir grubun içinde, yani babasoylu bir klana ait yerleşim alanında yer alırlar. Ariaaller, kendi içinde doğdukları klan dışından evlenmek zorundadırlar ve bir yere kadar komşuları Rendille ve Samburu'larla karşılıklı kız alıp verirler. Damadın ailesi gelinin ailesine, kızlarının hizmet ve emeklerinden mahrumiyet bedeli olarak başlık verir. Kadın ve kızların emeği hane halkı haya-

(*) Ortadoğu'da sulu tarıma dayalı ilk devlet kuruluşları olan Sümer kent devletlerinin zamanla birer birer çöküşünü açıklamaya yönelik varsayımlardan en güçlü olanı, yoğun sulu tarım sonucu topraklardaki tuzlanmadır; bölgede çobanlığın önemli bir geçim stratejisi olarak bugün de varlığını sürdürmesi bu varsayımı destekler niteliktedir – ç.n.

tında hayatî bir öneme sahiptir. Erkekler aileye ait sürüleri uzak çayırlık ve otlaklarda güttükleri gibi develerin bakımıyla da ilgilenirler.

Ariaaller, her biri yaklaşık aynı yaş ve cinsiyetten bireylerin oluşturduğu, bir dizi görev, simge, ayrıcalık ve yasağı birlikte paylaşan yaş mertebelerine sahiptir. En önemlisi, işgücü örgütlenmesinin bu yaş mertebelerine göre yapılanmasıdır. Örneğin, savaşçı rütbesindeki genç erkekler, yaklaşık 14 yıllarını çobanlıkla geçirerek asıl yerleşim alanlarından uzaktaki sürü konaklarında, hayvanların bakımıyla ilgilenirler. Bu görevlerini tamamladıklarında aynı grup ismini taşıyan bir dizi erkek hep birlikte yetişkin hale gelir.

Ariaal halkı, 14 bin kilometrekarelik coğrafyalarında, farklı mikroçevrelere ait sürülerindeki birkaç farklı cins hayvandan birden yararlanma yetenekleri sayesinde kuraklık ve kıtlıkla baş edebilmiş olsalar da, Kenya'daki kalkınma hareketleri karşısında belki aynı başarı şansına sahip olamayabilirler. Kuzey Kenya, çobanların iskânını amaçlayan büyük çaplı misyonerlik ve hükümet faaliyetlerine sahne olmuştur, bunun yanında başka nedenler de Ariaal halkının yaşam tarzını değiştirmektedir. Diğer Doğu Afrika çobanları gibi bu göçebe topluluklar da gıda yardım ve sübvansiyonlarına bağımlı hale gelmektedirler; geleneksel otlak alanlarına getirilen kısıtlamalarla sürüleri küçülmüştür.

Türkiye'nin güneydoğu bölgesinde, geleneksel olarak göçebe çoban bir hayat sürdüren Yörükler, kış ve yaz otlakları arasında koyun sürülerine çobanlık ederler. Yörükler hayvan ve hayvansal ürünlerini satarak besin maddeleri almak için pazar ekonomisine bağımlıdırlar ve hayvanlarını otlatmak için arazi kiralamak zorundadırlar. Yörüklerin faaliyetleri yalnızca iklim ve arazi koşulları tarafından değil, bunların yanı sıra siyasal ve toplumsal etkenler tarafından da belirlenmektedir; göç stratejileri, çayırların elverişli olup olmamasına, köylerdeki ekim ve hasat zamanlarına ve hükümetçe göçlere getirilen kısıtlamalara bağlıdır.

Yörük toplumsal hayatı esnek bir yapıya sahiptir. Konak yeri (çadır) gruplarının bileşimi, akrabalık yoluyla, sezgiyle ya da iktisadî stratejiyle belirlenir. Konak yerlerindeki her aile kendine yeterli (geçimlik) üretim yapan bir birim olmakla birlikte otlak kirası grubu oluşturan bütün haneler arasında paylaşılır. Son yıllarda hayvan yetiştiriciliğinin doğası bu gruplarda da değişmektedir. Yörüklerden alman otlak kiraları yükselirken, diğer yandan yeni fırsatlar da ortaya çıkmaktadır. Günümüzde çoğu Yörük aileleri kamyonlarla nakliye olanaklarından yararlanmakta ve hayvanlarını Arap ülkelerine pazarlamaktadır. Bunun sonucunda, farklı ancak birbirini tamamlayıcı yeni stratejiler geliştirmişlerdir: Çobanlığın yanı sıra yerleşiklik, tarım, ticaret, komisyonculuk ve dükkân sahipliği de mevcut stratejiler arasındadır.

Ortadoğu'da göçebe çobanlık için bir gelecek umudu var mı? Bu soru, eğer eski tarzda sürülerle ve çadır grupları halinde özerk yaşam tarzlarının sürdürülmesini kastediyorsa, cevabı kesin olarak "hayır"dır. Bir zamanlar gerek çiftçiler gerekse çobanlar tarafından kullanılan kenar alanlar artık yoğun tarımsal üretime ayrılmaktadır. Sulama, modern tohumlama ve mekanizasyon buna olanak sağlamaktadır. Zagros ve Toros dağları ve diğer bölgelerdeki otlak ve yaylalara çıkan yollar, günümüzde ulusal sınırlar, yoğun tarımsal alanlar veya

göçlere getirilen siyasal engellemeler nedeniyle kesintiye uğradığından göçebelere yasaklanmış durumdadır.

Çobanlar, tıpkı diğer kırsal halklar gibi, mekanize taşımacılığa, uzak mesafelerden gelen endüstriyel nesnelere, piyasaya ve haberleşme için cep telefonu gibi hızlı elektronik iletişim araçlarına giderek daha da bağımlı hale gelmektedirler. Şüphesiz çoban topluluklar bu gelişmelere birbirlerinden farklı tepkiler göstermekteler. Türkiye'nin güneydoğusundaki Yörükler, küçük ölçekli hayvan çiftçileri durumuna gelerek, doğrudan, hayvan çiftçilerinin tümünde görülen faaliyetlere benzer davranış örüntüleri sergilemektedir. Piyasa fiyatlarını öğrenmek için hayvan komisyoncularına telefon eder, hayvanların nakliyat işleri için kamyon ayarlar, kredi almak için bankalara müracaat eder ve hatta bundan dolayı gelişimini tamamlamış sürüleri bile satarlar. Diğer taraftan petrol zengini bir ülke topraklarında yaşayan El-Murra halkı, hükümetten aldıkları maaş güvencesiyle, hayvanlarına ekonomik bir yatırım aracı olarak giderek daha az bel bağlamaya başlamışlardır. Negev bedevileri, hayvan sürülerini enflasyona karşı bir tedbir olarak ellerinde tutarken, öncelikli olarak ücretli işçiliğe ve çiftçiliğe bel bağlamış durumdadırlar.

Yoğun Tarımın Gelişimi
Enerjinin Örgütlenmesi
Çevresel Dayanıklılık, İstikrar ve Değişim

Yoğun Tarımdan Sanayileşen Çiftçiliğe
Nüfus Artışı
Yoğunlaştırma
Uzmanlaşma
Büyüyen Kentler ve Göçmen İşçiler
Tabakalaşma

Sanayi Toplumunda Köylü Çiftçiler
Ortakçılık
Toprağa Erişim
Baskı ve Değişim Karşısında Köylülerin Tepkileri

Kırsal Kesimde Dönüşümler

Kentleşmiş Toplum: ABD'de Çiftçilik
Kaliforniya'daki Waso'da Tarım Ticaretinin Gelişimi
ÖRNEK OLAY
San Joaquin Vadisi'nde Çiftçisiz Bir Çiftlik

YEDİNCİ BÖLÜM

Yoğun ve Endüstriyel Tarım

Dünyanın yörüngesindeki bir uydudan Ortadoğu'nun merkezini görme şansınız olsaydı, sizi en çok şaşırtan manzara geniş çöllerle ekili yemyeşil alanlar arasındaki büyük zıtlık olurdu. Bu koşullarda bir ayağınız buğday tarlasına basarken, diğer ayağınız çölde olabilir. Tarımın yaklaşık 10 bin yıl önce başladığı Ortadoğu'da, yaklaşık 200 milyon insanın çoğu, bizim burada yoğun tarım olarak söz ettiğimiz yöntemi kullanarak, toprakların % 10'undan da az bir kısmında yetiştirilen ürünlerle geçinmektedir. Sulama, kimyasal ve organik gübreler, makineleşme ve fosil yakıt tüketen araçlar gibi teknolojik yeniliklerle tarımsal üretim önemli ölçüde artmıştır.

Mısır'da yoğun arazi kullanımının etkisi belirgindir. Örneğin 2007 yılında Mısır nüfusunun % 98'i ülke topraklarının % 4'ünden daha az bir kısmında toplanmıştı; işlenebilir toprakların her kilometrekaresine ortalama olarak 1200 ila 1775 kişi düşüyordu. Bugün ise Mısır, dünyanın diğer bölgelerinden büyük miktarda gıda maddesi ithal etmektedir. Hem büyük verimliliğin hem de hızla artan toplumsal ve iktisadî güçlüklerin çoğunlukla bir arada görülmesi, durumun mizahi boyutudur. Roma döneminde Mısır Akdeniz'in başlıca tahıl ambarıydı; ilkçağ tarihçisi İbni Batuta'nın

Tarlaların ağaç kümelerinin aralarına serpilmiş olduğu Kenya'da geleneksel tarım. (Fotoğraf Daniel Bates)

da belirttiği gibi, "(topraklarında diğer yerlerden çok daha uzun süredir sulama yapılan) Mısır'da kıtlık yaşansa dünya, üzerinde yaşayan insanları kendi başına besleyemez"di.

Tekrarlanan kıtlık ve kırsal mahrumiyet örüntüleri, uygarlıkların yoğun çiftçiliğin gelişmesiyle yükseldiği diğer bölgelerde de görülmektedir. Örneğin 1,2 milyar insanın ülkenin sahip olduğu alanın % 11'inden elde edilen üretimle geçindiği Çin'in tarihinde –özellikle de ülke ihtiyacını karşılayan besin maddelerini üreten kesimler arasında– uzun süreli kıtlık ve açlığa bağlı toplu ölümlerin gerçekleştiği dönemler vardır. Mevcut hükümet yakın gelecekte kıtlık yaşanması olasılığını belirgin şekilde azaltmıştır. Ancak üretimdeki artışa ve gıda dağılımının iyileştirilmesine karşın açlık tehdidi hâlâ bir ülke gerçeğidir. Çin'in nüfusu artmaya devam ettikçe ülkede doyurulacak insan sayısı artmakla kalmamış, bu insanları doyuracak topraklar da azalmıştır. Kent merkezleri genişlemekte ve toprağın verimliliği düşmektedir. Toprak yeniden kazanılabileceğinden çok daha hızlı bir oranda yitirilmektedir (Smil, 1994). Çin, son 40 yıl içinde tarıma elverişli arazilerinin yaklaşık üçte birini yitirmiştir. Kişi başına düşen tarım toprağı kullanımı 1990'larda %10 oranında azalmıştır. 2035 yılına gelindiğinde %15'lik bir kayıp daha yaşanmış olacaktır (Smil, 1994, s.8). Ülke gıda üretimini

Kenya'da açık arazilerin makineleşmiş araçlar ile işlendiği yoğun tarım. (Fotoğraf Daniel Bates)

arttırmaya çabalasa da, toprağın aşırı kullanılması erozyonu ve verimli toprak kaybını arttırmaktadır. (Tyler, 1994, s.8).

Hindistan ve Bangladeş de toprakları üzerinde aynı baskıyı yaşamaktadır. Bir zamanlar Asya'nın güneydoğusundaki en verimli bölge olan Endonezya insanlarının refah düzeylerinin düşmesine tanıklık etmektedir. Hükümetler bu düşüşü denetim altına almak amacıyla büyük çabalar göstermektedir. Bu çabalar arasında toprakları ellerinden alınmış insanlara geçim kapısı sağlamak üzere tropik yağmur ormanlarının tahrip edilmesi de vardır. Nüfusun yoğun tarıma zorlandığı Afrika'nın Sahra Çölü'nün güneyinde kalan kesimlerinde, (uzun kuraklık dönemleriyle birlikte) çölleşme gibi yıkıcı çevre sorunlarına ve açlık nedeniyle toplu ölümlere rastlanmaktadır (Stevens, 1994, s.10). Ancak bu alanların her birinde, çevre sorunları karşısında insan becerisinin çarpıcı örneklerini görmekteyiz. Bu bölümde yoğun tarımın doğuşu ve kentleşme, toplumsal tabakalaşma ve köylü çiftçiler sınıfının ortaya çıkması gibi doğal toplumsal sonuçları üzerinde durulacaktır. Ayrıca, günümüzde 6,7 milyarlık dünya nüfusunun büyük bölümü için geçim kaynağı olan endüstriyel tarımın ortaya çıkışı ve sonuçları da tartışılacaktır.

Bu bölümde, köy toplumunun ve ekonomisinin değişen pek çok özelliği üzerinde du-

rulmaktadır. Tarım etkinliğinin neredeyse tamamen yoğun sermayeli özel kesimin idaresindeki çiftçiliğe doğru kayması, köy ekonomilerinin ulusal piyasalarla gittikçe daha çok bütünleşmesi, toprak ayrıcalığı ve toprağı kullanma imkânındaki değişiklikler bu özelliklere örnektir. Bu süreçler, tarih içinde kent ve köy toplumlarını birbirinden ayıran toplumsal ve kültürel uçurumun belirli yönlerden kapanmasını da beraberinde getirmiştir. Ayrıca bu süreçler köy toplumunda derin etkileri olan sosyoekonomik farklılaşmaların artmasına yol açmaktadırlar.

Kırsal kesimden gelen yoğun göç nedeniyle kent merkezlerinin köyleşmesi üzerine pek çok yorum yapılmaktadır; ancak bu durumun tam tersi de yaşanmaktadır. Kırsal kesimin kentleşmesi ya da "varoşlaşması" yeni yerleşim tarzlarında, tüketim ve ev dekorasyonu modellerinde, yeni yiyeceklerde ve giyimde kendini göstermektedir. Herkes payını alamasa da, bu durum kısmen artan gelir düzeyleriyle ilgilidir. Gelir düzeylerindeki bu artış seçici olarak konutlaşmada ilerlemeyi ve yüksek tüketim oranlarını; kentli nüfusa özgü yiyecekler, telefon, televizyon, uydu çanakları, motorlu taşıtlar ve su şebekesinin kullanımını kırsal kesimde de mümkün kılmıştır. Bu bazı yönlerden, azalan köy mallarının ve işgücünün köy nüfusunu gözden çıkararak kent merkezlerini beslediği yerleşmiş modelin tersidir. Bölgelere göre farklılık göstermekle birlikte, günümüzde pek çok ülke devletin ya da piyasanın etkisiyle kırsal altyapıya; yolların ıslahına, elektriklendirmeye, su temini, sulama ve mümkün olan yerlerde hidroelektrik projelere, ayrıca tabii ki eğitim ve sağlığa büyük oranlarda yatırım yapmaktadır.

Yoğun Tarımın Gelişimi

Tarımda yoğunlaşmanın yol açtığı birbiriyle ilişkili süreçler ve kaynakların azalmasıyla bağlantılı olarak artan gıda ihtiyacı bütün dünyada görülmektedir. Antropologlar ve diğer bilim adamları yoğun tarımın ve ilk uygarlığın kökenleriyle olduğu kadar, köy toplumunun toplumsal ekonomik yapısıyla ve kitlelerin çevreye ve diğer sorunlara uyarlanmasını sağlayan yöntemlerle de uzun süredir ilgilenmektedir. Üçüncü Bölüm'de yoğun tarımın arazi ve işgücünden sağlanan verimi arttırdığını belirtmiştik. Toprak ve işgücü arasındaki ilişkiye dayalı bu yoğunlaşmanın en az iki yolu vardır ve bu yollar oldukça karmaşıktır. Pek çok Amerikalı ve Avrupalı iktisatçının yaklaşımı şöyledir: Tarımın tarihi işgücünden tasarruf sağlayan teknolojik ilerlemeler (saban, tohum ekme, sürme ve harman dövme makineleri vb.) ekseninde anlatılır, çünkü Batı dünyası ekonomileri tarihlerinin büyük bölümünde işgücü sıkıntısı yaşamıştır. (Boserup, 1981, s.99; Bray, 1994, s.3). Teknolojik ilerleme aynı işgücüyle daha fazla toprağın işlemesi yoluyla üretimin arttırılmasını sağladığı gibi, diğer alanlara yönelebilecek bir işgücü fazlası da yaratır. Bu yolla Avustralya, Kanada ve ABD, nispeten küçük bir kırsal işgücüyle büyük miktarlarda üretim sağlamaktadır.

Ancak üretimde yoğunluk işgücünü azaltmaksızın toprağın verimliliğini arttırarak da sağlanabilir. Bu mevcut işgücüyle –hatta belki daha fazla işgücü kullanarak– aynı topraktan daha fazla ürün alınması anlamına gelir (Bray, 1994). Özellikle de gelişmekte olan yoğun nüfuslu ülkelerde sıkça görüldüğü gibi, alternatif istihdam kaynaklarının sınırlı olduğu durumlarda bu yaklaşım önemli olabilir. Sulama ve

yeni ıslah edilmiş bitki türlerine geçilmesi, bu tür yoğunlaşmanın en yaygın örnekleridir. Suyun kontrol altına alınması, belirli bir ürünün verimini birkaç kat arttırabilir; ıslah edilmiş yeni bitki türleri de yeni sermaye girdisi elde etmek için işgücü giderlerinden tasarruf edilmesine neden olmaksızın üretimin arttırılmasını sağlayabilir. Antropolog Francesca Bray, bu bakış açısından yaklaşıldığında yüksek işgücü girdisinin olduğu pirinç temelli geleneksel Asya çiftçiliğinin, Batı tarımıyla kıyaslandığında "denetim altındaki gelişime" bir örnek sayılamayacağını; ancak kalabalık nüfusa yeterli gıda maddesini sağlama sorununa bir çözüm olduğunu öne sürmektedir (1994). Yoğunlaşmaya ve sonuçlarına ileride tekrar döneceğiz.

Toprak verimliliğinin arttırılmasının en eski (ve halen en önemli) yollarından biri, suyun yönetimidir. Toprak neminin denetim altına alınabileceği yollar o kadar çeşitlidir ki, bunların hepsine "sulama" demek kimi zaman yanıltıcı olabilir. Kuzey Amerika'daki Pueblo sakinlerinin yaptığı gibi tarlalara çakıl taşı dökülmesi bile, tarlanın su tutma kapasitesini arttırabilir (Lightfoot, 1994). Bu anlamda sulama, ya da en azından "nem denetimi" sorunu, tarımın kendisi kadar eskidir. Ortadoğu'daki arkeolojik bulgular, basit su denetleme sistemlerinin, kalabalık nüfuslu büyük tarım devletlerinin ortaya çıkışından önce varolduğunu göstermektedir. Irmak ve bataklık kenarlarında yaşayan topluluklar, yağmurlara bağlı yıllık su taşkınlarını ve su çekilmelerini ya kabullenecek ya da yönlendirecekti. Gerçekte sulama, suyun tarlaya taşınması, daha sonra da yönlendirilmesi ve drenajının sağlanması anlamına gelir (drenaj toprak tabanında tuz birikiminin önlenmesi açısından önemlidir).

Şekil 7-1. Gelişmiş tarım sistemi, düzenli tarlalar yaratmak ve dönüşümlü hasat ile neredeyse sürekli ürün elde etmek için hayvanların çekiş gücünden gittikçe daha fazla faydalanılmasına dayanır. Bu çizimde gösterilmeyen şeyler ise köyde düzenli olarak ortaya çıkan şehirli vergi toplayıcısı, askeri vergi memuru ve seyyar tüccarlardır. Arazi de genellikle şehirde ikamet eden birilerine aittir. Kaynak: Lech Lozny

Mısır'daki bilinen ilk büyük ölçekli sulama sistemi, MÖ. 5100 yılında söz konusu topraklar üzerinde bir yönetimin kurulmasıyla ortaya çıkmıştır (Price ve Feinman, 1997). Aileler ve topluluklar arasında büyük çatışmalar yaşanmasına karşın, yöre çiftçileri son derece karmaşık sulama sistemleri kullanıyordu. Ortak bir su kaynağını paylaşan insanların bu kaynağın kullanımı üzerinde çok farklı çıkarları olabilir. Sonuç olarak, özel yöneticiler tarafından idare edilen büyük çaplı sulama sistemleri modelinin yaygınlaşmasıyla, hane halkının ve hatta yerel toplumun su üzerindeki denetiminin

Güneydoğu Fas'ta bir vaha. Yoğun tarım büyük ihtimalle buna benzer sulak alanlarda ortaya çıkmıştır. (Fotoğraf Daniel Bates)

azaldığı görülür. Karar mekanizmasının merkezileşmesi, büyük iş gücünün harekete geçirilmesini, suyun dağıtımını, çatışmaların giderilmesini ve üretim fazlalarının depolanmasını kolaylaştırır.

Mezopotamya'da prehistorik devirlerde kurulan ilk devletlerde yönetici rolünü dini liderler üstleniyordu. Dini liderler dışındaki yöneticiler daha sonra ortaya çıkmıştır (Fagan, 1992). ABD'nin güneybatısındaki ilk büyük çaplı sulama sisteminin de Mormon Kilisesi tarafından yönetilmesi ilginçtir (Abruzzi, 1993). Su denetiminin sağlanması için, yerel topluluğun yetişmediği yerlerde baraj ve kanalların kurulmasını ve yeniden inşâsını sağlamak için kaynakları kullanmaya kararlı bir bürokrasinin merkezî denetimi gereklidir.

Pek çok yerde sulama, bir birim araziden elde edilecek ortalama verimi arttırma isteğinden çok, yağış miktarının öngörülemediği alanlara su götürme ihtiyacından kaynaklanır. Ancak, toprak parçalarının verimindeki küçük farklılıklar sulamayla birlikte artar. Sulanan (su kaynağına yakın veya drenajı iyi olan) tarlalardan, sulamaya onlar kadar elverişli olmayan tarlalara göre daha fazla verim alınmıştır.

Tarımda yoğunlaşmanın diğer bir yolu da, daha hızlı büyüyen ve daha yenebilir ürünler

veren tahıl ve tohum soyları üretmeyi öğrenmektir. Örneğin eski Çin'de pirinç soy ıslahı yoluyla çok daha yüksek verimli bir tahıl türüne dönüştürülmüştür (Bray, 1994). Tarlaların sürülmesi ve ekilmesinde hayvan gücünün kullanılması –Yeni Dünya'da değil ama– Ortadoğu'da ve Uzakdoğu'da çok önceleri başlamıştır. Bir çift öküz bir insanın sağladığı beygirgücünün on katından fazlasını sağlar. İlgili maliyetler de hesaba katıldığında, bir tarlanın öküzlerle sürülmesinin insan gücü maliyetine oranla yarı yarıya daha ucuz olduğu hesaplanmıştır (Giampietro, Bukkins ve Pimentel, 1993, s.230). Dönüşümlü ekim ve gübreleme de üretimi arttırıcı araçlardır. Kalabalık bir nüfusa sahip Polinezya Adaları'na ilk giden gezginlerin keşfettiği gibi, Pasifik'te uygulanan ağaç yetiştirme biçimi de yoğun üretime temel olabilir (Kirch, 1994). Burada, özenle bakılan tohumluk ağaçlardan etrafı taş örmeli büyük yeraltı çukurlarında depolanabilecek kadar yüksek verim alınmıştır.

Tarımda yoğunlaşmanın sağlandığı her yer ve dönemde, toplumların nüfusuyla birlikte toplumsal ve teknolojik karmaşıklık da artar. Çiftçiler yiyebileceklerinden fazla üretim yaptıklarında, nüfusun çeşitli kesimleri alet ve çanak-çömlek yapımı ve buna benzer el sanatlarında uzmanlaşmış, daha sonra kendilerinin üretmedikleri ürünleri almak için bunların ticaretini yapmışlardır. Böylelikle toplum içinde işbölümü karmaşıklaşmış, birbirinden uzak bölgelerde bulunan gruplar bile karşılıklı olarak bağımlı hale gelmiştir.

Beşinci Bölüm'deki Yanomamö örneğinde olduğu gibi, kaba tarım yöntemleri uygulayan basit yetiştirici toplumlar siyasal boyutta günümüze kadar özerk kalmışlardır. Bu halklar farklı kültürleri olan farklı toplumlar olarak incelenebilir. Öte yandan, yoğun çiftçi toplumlar karşılıklı olarak önemli ölçüde bağımlıdırlar ve daha büyük bir tarım toplumunun parçası olarak incelenmelidirler. Örgütlenmelerinin büyük bölümünün uzak kentlere ve ulusal idarî makamlara bağlı olduğu göz önüne alındığında, bu toplumlar parçası oldukları büyük siyasal ve ekonomik sistem bağlamının dışında anlaşılamazlar. Dolayısıyla, yoğun tarım geliştikçe toprak sadece zanaatkâr ve çiftçi hane halkını değil, dinsel liderler, siyasetçiler, idareciler gibi üretici olmayan başka yeni sınıfları da doyurur hale gelmiştir. Köy halkı çoğu kez devletin gücüne ket vurmayı sağlayacak araçlara meyletmiş olsa da, kent nüfusunun iktisadî talepleri ve kentli seçkinlerin siyasal iktidarı, kırsal nüfusun yaşamı üzerinde giderek daha fazla etkili olmuştur. Artan üretimin sonuçları ekonomideki bütün kesimler tarafından eşit olarak paylaşılmasa da, ülke ve kasaba bütüncül bir sistemin parçası olmuştur. İlk çağda Ortadoğu'da olduğu gibi, tarım toplumlarından büyük çaplı devletlere geçilirken bazı toplulukların kalkınması ve büyümesi kaçınılmaz olmuş; önemli pazarlara, dinsel kurumlara ve kent merkezlerinin sağladığı diğer gelişmelerine uzak olanlar ise zayıf düşmüştür. Örneğin Orta Amerika'da Oaxaca Vadisi'ndeki gibi bölgesel ve "çekirdek" merkezlerde büyük kent merkezleri gelişirken, bu merkezlere ticaret veya vergiyle bağlı çevre bölgeler nispeten gelişme gösterememiştir (Feinman ve Nichols, 1992). Bu tür bölgesel farklılaşma, bir toplum içinde belirgin toplumsal ve kültürel farklılaşmaya temel olabilir ve bunu izleyen dönemde sanayi toplumlarının gelişimine yansır.

Ortadoğu'daki ilk kentlerin (ve yakın zaman kadar pek çok Afrika, Avrupa ve Asya şehrinin) kendilerine besin sağlayan çevre köy ve kasabalara hizmet etmek üzere kurulmuş idare ve ticaret merkezleri olmanın ötesine geçtiği pek söylenemez. Yönetimi ellerinde tutan seçkinlere hizmet etmeyen rahipler, askerî liderler ve sanatçılar, çiftçilere hizmet ediyorlardı. Ancak 15. yüzyıla gelindiğinde (birkaç istisna dışında) bir değişimle karşılaşıyoruz: Kentler ticarî tarım merkezleri ve idarî merkezler olmaktan çıkarak imalat merkezlerine dönüşür Çok miktarda malın üretimi, ticaret ve buluşlarla mümkün olmuştur. Yelkenli gemilerde silahlanmanın ve denizcilik donanımının artması, Avrupalılara bütün dünya denizlerini kullanma imkânı vermiştir. Avrupa kentleri önceleri su ve rüzgâr gücüyle, hayvan ve insan kuvvetiyle, daha sonra da fosil yakıtla beslenerek büyümüştür.

Enerjinin Örgütlenmesi

Howard Odum (1971, 1992), hayvan, bitki ve insan toplum sistemlerinin yapısının ve işlevinin, bu toplumların kısmen da olsa varlıklarını devam ettirmeleri için gerekli enerjiyi elde etme, yönlendirme ve harcama biçimlerine bakılarak anlaşılacağını gözlemleyen ilk ekologlardandır. Antropolog Leslie White, (Üçüncü Bölüm'de değindiğimiz gibi) kültürel evrimde enerjinin rolünün önemini kabul eden ilk bilim adamlarından biridir. Bizim "Sanayi Çağı" dediğimiz dönemi, White (1949) "Yakıt Çağı" olarak adlandırır.

Toplumların enerji bütçeleri ve enerjiyi düzenleme biçimlerinde büyük farklılıklar görülür. İnsan dışındaki enerji kaynaklarının –örneğin fosil yakıt ya da hidroelektrik enerjinin– makinelerce kullanımı, teknolojik açıdan ilerlemiş ülkelerin başlıca özelliğidir. ABD'de kişi başına düşen enerji tüketimi yaklaşık 230 bin kilokalori, Orta Afrika'daki Burundi'de ise 24 bin kilokaloridir (Giampietro vd., 1993, s.239). Ayrıca ABD'de ülkenin "toplam zamanının" (nüfus x 24 x 365) sadece %10'u çalışmaya ayrılmaktadır; Burundi'de bunun için ülkenin toplam zamanının % 25'ine gerek duyulmaktadır. Kısaca Burundililer bir miktar kullanılabilir enerji üretebilmek için ABDli işçilerin iki katı çalışmaktadır (s.239). İnsan gücünün başlıca güç kaynağı olması durumunda, mevcut altyapının, çoğalmanın ve besin temininin dışındaki şeylere harcanacak enerji fazlası oldukça azdır. Dolayısıyla, daha önce enerji tüketiminde artış yoluyla verimi arttırma süreci olarak tanımladığımız yoğunlaşma, en iyi şekilde bu artış insan dışındaki enerji kaynaklarıyla sağlandığında gerçekleştirilir. İnsan gücünün maliyeti son derece yüksektir; sadece insan gücüne bağımlılık gelişmeyi aksatır.

Son çözümlemede, yoğun tarımı diğerlerinden ayıran özellik enerjidir. Bu enerji hem tarımsal üretime yatırılan enerji hem de topraktan kazanılan enerjidir. Yetiştiricilikle yoğun çiftçilik arasında her zaman kesin bir çizgi bulunmaz; ancak bu kaymanın sonuçları ekonomik ölçütlere bakmaksızın fark edilebilir. Kalabalık insan toplulukları yoğun gıda üretimi olmaksızın nadiren yıl boyu istikrarlarını sürdürebilirler; çok verimli çiftliklerden oluşan kesimleri olamayan kent merkezleri bulmak mümkün değildir. Kırsal bölgelerden kente akan büyük enerji fazlası tarımdaki enerji yatırımının bir sonucudur. Yatırılan enerjideki artış, sabana koşulan hayvanlar, arazilerin sekilenmesi, kazma için kullanılan insan emeği ya

Hindistan, Agri yakınlarında bir köy kuyusu. (Fotoğraf Daniel Bates)

da fosil yakıtla çalışan tarım makineleri gibi çeşitli kaynaklardan gelmektedir.

Daha fazla dönüş sağlamak için yapılan enerji yatırımı yoğun tarımın özellikleri arasında yer alır ve arazilerle çeltik tarlalarının yönetiminde de kendini gösterir. Yoğun tarımın evriminde önemli bir etken sabanla ekim ve gübrelemenin bulunmasıdır; bu sayede çiftçilerin iki ürün arasında toprağın dinlenmesi ve organik ve kimyasal içeriğini yeniden yerine koyması için gerekli olan nadas süresini kısaltması mümkün olmuştur. Nadas, uzun vadede yüksek miktarda gıda üretimi için önemlidir. Suyun bulunabilirliği, toprak türü ve benzeri diğer etkenlerin eşit düzeyde olması halinde, sürdürülebilir tarımsal ürün elde edebilme nadas süresine bağlı olarak değişiklik gösterir. Yanamamö'ler tarafından uygulanan dönüşümlü tarım, her bir tarla için on yılla yirmi yıl arasında uzun süreler gerektirebilen uzun bir nadas sistemine dayanır.

Yoğun tarımda nadas süresi arazinin neredeyse sürekli ekilebileceği bir noktaya indirilebilir ve bazı bölgelerde her mevsim çoklu mahsul alınabilir. Bu yaklaşım gelişmiş teknoloji, yüksek insan gücü girdisi ve diğer enerji türlerine yatırımı gerektirir. Tarlaların hazırlanması (sıklıkla da sulama amaçlı düzenlenmesi), sabana koşulacak hayvanların yetiştirilmesi, traktörlere yakıt konması ve bakım yapılması,

gübre ya da diğer besinlerin tarlalara serpilmesi ve ürünle yetiştirilme süreci boyunca itinalı bir şekilde ilgilenilmesi gerekir. Bunun sonucunda, arazi birimi başına elde edilen besin büyük ölçüde artar.

Gerek arazi gerekse çiftçiler yoğun tarımda daha fazla çalıştırılır ve sonuçta yalnızca besin üretiminde değil aynı zamanda pamuk ve keten gibi ürünlerde de büyük bir artış görülür. Bazen yoğun tarımın olanakları neredeyse sınırsız olarak görünebilir. Ancak modern teknolojilerle bile, yeryüzü topraklarının yalnızca %11'lik kısmı yoğun tarıma uygundur ve buralarda da tarımı yoğunlaştırma potansiyeli kısıtlıdır. Sonunda artan işgücünün ya da sermaye yatırımının ürün kazancıyla eşleşmediği bir noktaya mutlaka varılacaktır. Bu noktaya daha sonra döneceğiz. Diğer taraftan yoğunlaşma, besin maddeleri korunmadığında toprak kaybına neden olabilir; makineli tarımla beraber erozyon ortaya çıkabilir ve sulama topraktaki tuz oranını arttırabilir. Tuzlanma tuzların toprakta birikmesini önlemek için drenajın yetersiz olması veya suyun çok fazla kullanılması halinde ortaya çıkar. *Worldwatch* dünya çapında tarıma elverişli alanların 60 milyon hektarlık kısmının tuzlanma ya da su yüklemesi nedeni ile zarar gördüğünü bildirmektedir. En fazla sulanabilir araziye sahip ülke olan Hindistan tarıma elverişli arazisinin üçte birine zarar vermiş ve tuzlanma nedeniyle 7 milyon hektarlık alan kullanım dışı kalmıştır. Bundan farklı bir örnek ise sanayileşmiş tarımın öncülüğünü yapan ABD'nin, yine erozyona bağlı toprak kaybında da öncülüğü elden bırakmamasıdır; 27 milyon hektar arazi verimliliği azaltacak şekilde erozyona uğramaktadır (Cunningham ve Saigo, 1995, s.229).

Çevresel Dayanıklılık, İstikrar ve Değişim

Yoğun tarımla birlikte çevrenin görünümü de önemli ölçüde değişir ve bu süreç giderek hızlanmaktadır. Yakarak nadas yöntemiyle yapılan bahçe tarımı uygulamalarında ormanların bir bölümü kesilir ya da yakılır, sonrasında da yeniden büyümesine izin verilirdi. Yoğun tarım, arazilerin büyük emek sarf edilerek açılmasını, sekilenmesini, drenaj kuyularının, göletlerin ve kanalların kazılmasını içerir. Bu işler tamamlandığında ise asıl çalışma başlar. Yeni tarımsal çevre sürekli çaba sarf edilerek korunmalıdır. Yoğun tarım, insanların çevreleri üzerinde daha fazla denetime sahip olmalarına izin vermesine karşılık, çözüm sağladığı kadar soruna da neden olabilir. Çiftçilik yapan topluluk ürünlerini kapsamlı su sistemleri inşa ederek ya da yamaçları temizleyip sekiler yaparak koruyabilir, üretimi artırabilir. Ama tarım daha karmaşık ve uzmanlık gerektiren bir hal aldıkça, bozulmaya karşı daha da hassaslaşır. Sulama kanalları dolması, doğal tuzların toprakta yoğunlaşması sonucu tarlaların verimsizleşmesi, toprağın üst katmanının aşınması gibi pek çok olumsuz sonuç doğabilir. Yoğun tarım verimi arttırdığı gibi, bu tür felaketleri de beraberinde getirebilir. Azamî ürün elde etmek için her yıl aynı bitkiyi eken bir çiftçi, toprağın yoksullaşması ya da hastalığa bağlı mahsul kaybı riskini artırmaktadır.

Sorun sadece planlama yapılmaması ya da çiftçilerin bu yılın mahsulünü on yıl ya da bir kuşak sonrasının çevresel sorunlarından daha fazla önemsemesi değildir. Pazarın daha fazla ürün talep etmesi ya da hükümetin verimin arttırılması yönündeki baskıları, toprağın kimyasal artıklarla kirlenmesi veya aşınması tehlikesini doğurmaktadır. Bütün tarım ülkelerin-

de bu sorunlarla karşılaşılmaktadır. İstikrar ve süreklilik, sonuçları kısa vadeli mahsul artışına yansımayan altyapı yatırımlarını zorunlu kılar. Böylelikle topraklar erozyondan korunur; drenaj yapılır; ürün dönüşümü sağlanır ve toprağın kendini yenilemesine izin verilir. Bu yatırımlar yapılmadığında, üretim sisteminin istikrarı tehlikeye girer.

Kısacası, yoğun tarım bazı sorunları çözmekle beraber yenilerini de yaratır. Kaliforniya'daki Imperial Vadisi'nde, sulamanın bıraktığı minerallerin toprakta yoğunlaşması, verimliliğin sıfır noktasına inmesi tehlikesini yaratmıştır. Burada kirli suyu tarlalardan ve suyun geçtiği kısımlarda yaşayan nüfustan uzaklaştırmak neredeyse olanaksız hale gelmiştir. Paradoksal olan ise, üretimi artırmanın yollarından birinin de sulama alanlarını genişletmek, daha büyük barajlar inşa etmek, daha derin kuyular kazmak, tuzu arıtmak için pahalı kimyasallar kullanmak ve daha fazla su tüketmek olmasıdır. Bu çabalar soruna ancak kısa vadeli çözümler getirirken, uzun vadede bölgedeki su tabanının düşmesi ya da topraktaki tuz oranının artması gibi sonuçlar doğurarak daha ciddi sorunlara neden olmaktadır. Sonuç olarak, aynı oranda verimi sürdürebilmek için yetiştiricilerin daha fazla çalışması gerekir.

Yoğun tarımcılar açıkça kendilerini çevresel kısıtlardan kurtaramamakta. aksine teknolojileri daha az karmaşık olan topluluklara oranla çok daha fazla kısıtlama altında çalışmak durumunda kalmaktadır. Yoğun tarım yapanlar ekosistemlerini yeniden düzenlediklerinden, kendi yarattıkları yapay dengeyi korumak için çok fazla çaba sarf etmek zorunda kalırlar. Yoğun tarım toprağın hassasiyetini arttırır. Küçük çaplı kaza olasılıkları çoğalır, hataların maliyeti büyür. Önemli bir sorun baş gösterdiğinde etkilenen kişi sayısı ve toprak büyüklüğü de artar. Burada amaçlanan, yoğun tarım sistemlerinin er ya da geç başarısız olacağını veya ciddi çevre sorunlarına neden olacağını söylemek değildir. Binlerce yıldır dünyanın pek çok yerinde çevresel açıdan istikrarlı ve sürekli tarımsal uygulamalar olduğuna dair kanıtlar bulunmaktadır. Endüstriyel yöntemlerin gelişmesi yoğun tarımın zorunlu bir sonucu olmadığına göre, günümüz nüfusunun tarımsal sanayi tekniklerine ihtiyaç duyduğu da bir gerçektir.

Yoğun Tarımdan Sanayileşen Çiftçiliğe

Avrupa'da ve özellikle İngiltere, Fransa ve Almanya'da 19. yüzyıl başlarında hem imalat hem de taşımacılık amacıyla buharlı ve içten yanmalı motorlar makinelere uyarlandı. Sanayileşme, toplumun diğer kesimlerinde olduğu gibi çiftçiliği ve çiftçi toplumunu da değiştirdi. Ancak diğer kazanç sistemlerinde gördüklerimize çok benzer bir dizi uyum tepkisiyle hâlâ karşılaşmaktayız. Sanayileşme zorluklarla başa çıkmanın ve belirli sorunları çözmenin bir yoludur. Davranışsal uyarlanmanın diğer bütün örneklerinde olduğu gibi, başa çıkma eylemi olumlu olduğu kadar olumsuz etkilere de zemin hazırlar. İnsanî sorunlara karşı geliştirilen endüstriyel uyarlanmaların başarısı, varlıklarını uzun süre koruyabilmeleriyle ölçülebilir. Sanayileşme dediğimiz şey yaklaşık 250 yıldır süregelen bir toplumsal dönüşümdür. Bütün sonuçları bugün dahi tam olarak anlaşılamamıştır. Durumu daha da karışık kılan ise, sanayileşmenin belli bir yerel sınırlamalar ve so-

Ortabatı Amerika'da, sığırlarını beslemek için kullandığı mısırı hasat etmekte kullandığı makinası ile bir mandıra çiftcisi. Günümüzde ABD'de yetiştirilen tüm sığırlar mısırla beslenmektedir. (Fotoğraf Daniel Bates)

runlar kümesine uyarlanmaması ve bu nedenle maliyet ve faydalarının büyük farklılıklar göstermesidir. Ohiolu işsiz çelik işçilerinin sistemden Kaliforniya'nın Silikon Vadisi'ndeki bilgisayar uzmanlarıyla aynı düzeyde yararlandığını söyleyebilir miyiz? Türkiye'nin tarım alanlarının ve engebeli topraklarının çiftçilikte makineleşmeyi sınırladığı doğu bölgesindeki işsiz genç çiftçiler, traktörleri ve bunlarla bağlantılı diğer araçları kullanan ya da ısıtılan seralarda yetiştirilen meyve ve sebzeleri ihraç eden batıdaki akranlarıyla aynı düzeyde mi fayda sağlıyor? Ne yazık ki yoğun tarımın ve endüstriyel kalkınmanın sonuçlarından biri de ekonomik konumları farklı bireylerin arasındaki eşitsizliklerin artmasıdır. Bu durum, dünya nüfusu üzerinde de derin ve sürekli bir etki yaratmaktadır.

Nüfus Artışı

Sanayi çağı, toplumsal değişmeleri de beraberinde getirdi. Bunlardan ilki ve belki de en belirgini hızlı nüfus artışıdır. Avrupa nüfusu 1650 ile 1800 yılları arasında 100 milyondan 187 milyona yükselmiş, 19. yüzyıldaki kömür çağında da % 260'lık bir atışla 400 milyonu bulmuştur (White, 1949, s.384). Bugün dünya nüfusu her otuz beş yılda ikiye katlanmaktadır (Cowell, 1994, s.10). Üçüncü dünya ülkelerinde doğum oranları sanayileşmiş ülkelere göre çok daha yüksektir; ölüm oranlarında ise düşüş görülmektedir. Bunun sonucu olarak bir nüfus patlaması yaşanmaktadır. Batı yarımkürenin en kalabalık ülkesi olan Orta Amerika'daki El Salvador'da bir mil kareye (2.5 kilometrekare) düşen insan sayısı 670 kişiden fazladır; yani New Hampshire'dan

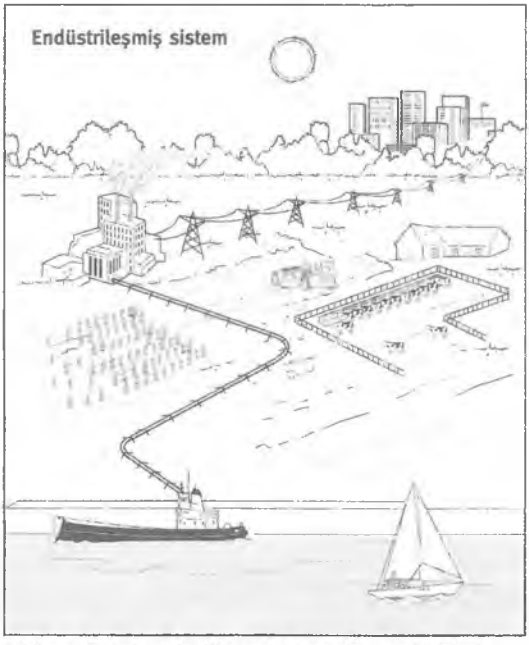

Japonya ve Rusya ile birlikte pek çok Avrupa ülkesinde yaşlı nüfus daha önce benzeri görülmemiş oranlarda artmıştır. (Fotoğraf Judith Tucker)

daha küçük bir alana 5,6 milyon insan sığışmıştır. Dünyanın en yüksek doğurganlık oranı, dünyanın en yoksul ülkelerinden biri olan Ruanda'dadır ve her kadına sekiz çocuk düşer. Hindistan nüfusu yılda 18 milyonluk bir artış göstermektedir (Cowell, 1994, s.10). Öte yandan, sanayileşen ülkelerde nüfus artış oranı sabittir, hatta birkaçında düşüş yaşanmaktadır.

Dünya genelindeki insan toplumlarında yaşanan değişimler, nüfusbilimcilerin demografik değişim olarak adlandırdıkları olgunun bir parçasıdır. Demografik değişim, bir toplumda sanayileşmenin başlamasıyla yaşanan hızlı nüfus artışının ardından, artış oranının dengelenmesidir (Ehrlich ve Ehrlich, 1972, s.18-20). Yaklaşık 200 yıl öncesine kadar, dünya nüfusu büyük ölçüde sabit kalmıştır. Daha sonra kentleşme ve sanayileşmeyle birlikte dünya nüfusu hızla artmaya başlamıştır. Sanayileşme arttıkça bu artış da devam etmektedir (bkz. Şekil 7-1). Dengenin yeniden sağlanacağı aşama hâlâ uzaktır. Kalkınma sürecinde her ülkenin aşağı yukarı aynı eğriyi takip ettiği görülmekte, ani ve hızlı bir yükselişin ardından artış oranı düşüşe geçmektedir. İleri bir ekonomiye sahip toplumlarda, mevcut nüfusun kendi kendine yeterli olması sonucu nüfus artışı sıfır noktasında kalabilmektedir. Nüfus artış oranının belli bir patlamadan sonra düşüşe geçmesinin nedenleri son derece karmaşıktır. Ani yükselişin birinci nedeni, yüksek doğurganlık oranıyla birlikte iyileştirilen sağlık hizmetleri sayesinde ölüm oranının düşmesi olabilir. Yüksek doğurganlığı teşvik eden etkenlerden biri çocuk işgücüne verilen değerdir.

Çoğunluğu kırsal alan olan El Salvador'daki köylülere göre "her çocuk kısmetiyle doğar"; dolayısıyla bu ülkedeki doğum oranının her bin kişi için 45'in üzerinde –ABD'ndekinin iki katından fazla– olması şaşırtıcı değildir. Gittikçe daha fazla aile ihtiyaçlarını karşılamak için emeklerini satmaya bağımlı olmakta ve bu yolla sağladıkları gelirle doğrudan üretebilecekleri̇nden daha az besin maddesi satın alabilmektedir. Tarımda makineleşme ve ticarileşme, pek çok aile için bu olasılığı da ortadan kaldırmaktadır. Kırsal kesimden şehre göç edenlerin yaşamlarını sürdürebilmeleri için çocuklarının da çalışması gerekmektedir. Çocuklar tarlada yardım ederek, fabrikalarda çalışarak, seyyar satıcılık yaparak, bir zanaatla uğraşarak ya da çöpleri karıştırarak gerekli geliri sağlamaktadırlar. Bebek ve çocuk ölüm oranlarının yüksekliği dikkate alındığında, çok sayıda çocuk sahibi olan bir çiftin kendilerine bakamayacak kadar yaşlandıklarında bu çocuklardan bazılarını onlara bakması için büyütüyor olması yüksek bir olasılıktır. Devlet destekli sağlık ve refah programları olmayan ülkelerde bu tür yaklaşımlar önemli yer tutar.

Şekil 7-2. Petrol ya da diğer yakıt kaynakları endüstriyel yiyecek üretimini yönlendirmektedir. Bu yakıtlar imalat ve güç araçları için, gübre ve haşere ilaçları üretiminde, hayvan yemlerinin işlenmesinde ve yiyeceklerin uzak mesafelere taşınmasında kullanılıyor. Her ne kadar büyük miktarlarda yiyecek fazlası kolaylıkla tercih edilen bölgelerde üretilebilirse de, yakın zamanda oluşan bu sistem bölgeler arasında zenginlik açısından büyük uçurumlara da neden olabilmektedir. Kaynak: Lech Lozny.

Avrupa'nın nüfusu aslında bir anlamda "demografik değişim"in ötesine geçti: Yaşlandı ve azaldı. 1999 yılında ölümle doğum sayısı arasındaki fark sadece 266.000'di ve bu İkinci Dünya Savaşı'ndan bu yana görülen en düşük rakamdı. İrlanda'da nüfus patlaması yaşanırken ve Amerika göçler nedeniyle nüfus artışı yaşanmaya devam ederken, Almanya, İtalya ve İspanya o kadar az bir doğum oranına sahip ki, eğer göçmenlerle beslenmezse nüfusları çok keskin bir düşüş yaşayacak gibi görünüyor. Bugün 57 milyon olan Rusya nüfusunun doğum oranının azlığı ve ölüm oranının yüksekliği nedeniyle 2050 yılında 41 milyona düşmesi bekleniyor. Bunun anlamı oldukça ciddi: Eninde sonunda hükümetler ya gittikçe azalan sayıdaki çalışan nüfustan aldığı vergileri arttıracak, emeklilik yaşını yükseltecek ya da yardımları kesecek. Görünen o ki ciddi bir emekli maaşı krizi ile karşı karşıyalar (*The Economist*, 2 Ağustos 2003, s.63). Alternatif bir çözüm de daha fazla göçmenin yerleşmesine izin vererek vergi alınacak nüfusu arttırmak. Bunların hiçbiri kolay verilecek kararlar değil. Orta ve Doğu Avrupa'daki durumsa Batı Avrupa'dan daha da çarpıcı. *New York Times*'da (Erlanger, 2000, s.13) bahsedilen bir Birleşmiş Milletler raporuna göre 1989'da komünizmin çöküşü çoğu ülkede doğurganlık oranında bölge nüfusunun 2050 yılında yaklaşık %20 oranında azalmasına neden olacak derecede keskin bir düşüşe yol açtı. Bu ülkelerde yaşanan nüfus düşüşü Batı Avrupa ülkelerinden çok daha keskin ancak farklı nedenlere bağlı. Esas itibariyle, "geçiş" ülkeleri olarak adlandırılan Bulgaristan, Estonya, Litvanya, Arnavutluk gibi ülkelerde yaşayan insanlar yaşlanan nüfus nedeni ile değil yoksulluk ve işsizlik yüzünden daha az çocuk sahibi oluyorlar. Rusya en dramatik örnek. Rusya'nın nüfusu 1989'dan bu yana 2 milyondan fazla azaldı ve erkeklerin yaşam süresi beklentisi 64'ten 59'a, yani emeklilik yaşından aşağıya düşmüş durumda. Ülke emekli maaşlarını ödeyebilse de bunun karşısındaki tehlike, nüfus düşüşünün zaten alkolizm, sağlık sorunları ve AİDS nedeni ile kan kaybeden orta yaşlı işçi nüfusunu vuruyor olması. Eğer bu durumu tersine çevirecek adımlar atılmaz ise 20 yıl içerisinde her bir emekliye karşı bir çalışan kalacak olması beklenme-

si gereken bir felaket (*The Economist*, 2 Ağustos 2003). Ancak eninde sonunda tüm Avrupalılar yaşlanan bir nüfusu destekleyebilecek çok az çalışanın kalacağı bir gelecekle karşı karşıya kalacak. Göç ve yardım politikaları ile ilgili zor kararlar verilmesi gerekecek.

Ne yazık ki, ölüm oranı düştükten sonra doğurganlık oranının uzun süre yüksek kaldığı gelişmekte olan pek çok ülke, nüfuslarının çok fazla olması nedeniyle hayat standartlarının yükseltilemediğine tanık olmaktadır. Kesin olarak söylenebilecek tek şey ise, mevcut artış oranlarının uzun süre devam edemeyeceğidir. Aksi takdirde 700 yıl içinde yeryüzünün yaklaşık her 0,1 m^2'sine bir kişi düşecektir! 1994'te Kahire'de yapılan BM Nüfus Konferansı'nda alınan öncelikli kararlardan biri, ailelerin küçültülmesinde eğitimin, özellikle kadınların eğitiminin önemine dikkat çekmektedir.

Yoğunlaştırma

Artan nüfus, besin üretimine talebi de arttırır. Sanayi Devrimi sırasında bu süreç inanılmaz bir hızla ilerlemiştir. Aslında, fabrikasyon üretimin kendini hissettirdiği ilk alanlardan biri çiftçiliktir. 19. yüzyılda geliştirilen çelik sabanlar, harman makineleri, biçerdöverler ve ekin biçme makinelerini, 20. yüzyılın başında mazotlu traktör izlemiştir.

Makineleşme

Sanayileşmede kullanılan enerjini çoğu, hayvanlar ve insanlar yerine makineler aracılığıyla aktarılmaktadır. Ancak makineleşme, yani insanların birim araziden birim işgücüyle sağladıkları ürün miktarını büyük ölçüde arttırmasını sağlayan mekanik araçların insan ve hayvan gücünün yerini alması, sanayi çağından çok önce başlamıştır. Binlerce yıl boyunca gemilere yelkenler güç sağlamıştır. Yüzyıllar içinde, savaşmak, madenleri işlemek, büyük binalar inşa etmek, giysi yapmak gibi çeşitli amaçlarla giderek daha büyük ve karmaşık mekanik araçlar geliştirilmiştir. Makineleşmenin Karanlık Çağlar dediğimiz dönemlerde bile ne kadar ilerlediğini görmek şaşırtıcıdır. 16. yüzyılda Paris'in dışında kurulan bir hidrolik pompa sistemiyle Seine'den imalat amacıyla su çekiliyordu. Ancak, organik maddelerin fosil kalıntılarında depolanan yoğunlaşmış güneş enerjisini (kömürü, petrolü ve doğal gazı) kullanabilmesi, buharlı lokomotifin (ve ardından dizel ve içten yanmalı motorun) icadıyla mümkün olmuştur. Bu enerji kaynaklarıyla insanlar bütün dünyada yoğun tarımın kapsamını büyük ölçüde genişletmiş; bu da kişi başına düşen enerji kullanımını arttırmıştır.

Bu makinelerin becerisine karşın, etkin olarak dağıtılabilen güç miktarındaki artış, ancak görece olarak yakın zamanda geliştirilen ileri metalurjik teknikler ve güç aktarma sistemleriyle sağlanabilmiştir. Bu makineler insanların çalışma kavramını değiştirmiştir. İşgücü, makinelerin ürettikleri ürünler yerine giderek makinelerin yönetimine ve bakımına harcanmaktadır. Robotlar da bu alanda önemli yer tutmaktadır. Sanayi robotlarının programlanması ve bakımı alanında çalışan uzmanlar günümüzde ağır ve hafif sanayide ve servis hizmetlerinde kilit personel durumundadır.

Yeni enerji kaynakları ve bunların kullanılmasına yönelik teknoloji, tarımsal üretimin daha önce görülmemiş ölçüde ilerlemesine zemin hazırlamıştır. Ancak sanayi toplumlarında çiftçiler, gübrelere ve traktörler mazotuna –yüksek verimli tohumlar kullansalar bi-

le– ürünlerinden elde edecekleri enerjiden daha fazla enerji yatırmaktadır. Ayrıca, büyük miktarlarda enerji besin üretimi dışındaki üretim faaliyetlerine yönlendirilmiştir. Dolayısıyla, bir sanayi toplumu nüfus birimlerini geçindirmek için daha fazla enerjiye gerek duyar ve bu bakımdan sanayileşmemiş toplumlar kadar verimli değildir.

Makineleşme Dışındaki Yoğunlaşma Yaklaşımları

Verimi arttırmanın bir diğer yolu da, yerleşmiş ürünlerden yeni ürünler ve ıslah edilmiş yeni türler geliştirmektir. Francesca Bray, Asyalı çiftçilerin üretimi arttırarak ve büyüme dönemini kısaltarak asırlardır nasıl yeni pirinç türleri geliştirdiklerini açıklar (1994). BM Gıda ve Tarım Örgütü'nün (FAO) tahminlerine göre 2025 yılında 64 ülke kendi nüfusunu besleyemez duruma gelecektir (Cunningham ve Saigo, 1995, s.204). Tarım arazileri sınırlı olduğuna göre, tek ümit yeni ürünlerden ve ıslah edilen türlerden daha fazla besin maddesi sağlanmasıdır.

İkinci Dünya Savaşı'nın ardından bazı kuruluşlar ve hükümetler, özellikle pirinç, mısır ve buğday gibi tahıllarda verimi arttırmanın yollarını araştırmaya başladılar. Araştırmaların sonucunda Yeşil Devrim dediğimiz süreç doğdu. Islah edilen yeni türlerle hektar başına verim üç ya da dört kat arttı. Bu yeni türler olmasaydı, dünyada çok daha fazla yerde açlık yaşanacaktı. Ancak bu sözde "mucizevi bitkiler" yüksek verimli olmaktan çok "yüksek reaksiyonlu" çıktı (Cunningham ve Saigo, 1995, s.105). Gübre ve su artışlarına çok daha etkili tepki veren bu türlerden optimum koşullarda daha yüksek verim alınırken, kötü geçen yıllarda iyi bir düzey yakalanamamaktadır. Bu nedenle Yeşil Devrim'den tohum, gübre ve su temin etmeye gücü yeten zengin çiftçiler fayda sağlamıştır çoğunlukla.

Mavi Devrim olarak da anılan balık üreticiliği de insanların beslenmesine Yeşil Devrim kadar katkı sağlama potansiyeline sahiptir. Son 10 yılda balık üreticiliği büyük gelişme göstermiştir. Dünya genelinde ticari amaçla yaklaşık yüz yüzgeçli balık ve kabuklu deniz hayvanı türü yetiştirilmektedir. ABD'nde tüketilen alabalık ve som balığının yarısından fazlası ülkedeki balık göletlerinde üretilmektedir.

Türkiye'de balık çiftçiliği başlayalı epey uzun zaman olmuştur ve buna benzer alabalık çiftlikleri Anadolu'da çok yaygındır. (Fotoğraf Ron Carlson)

Karides üreticiliği Güney Amerika ve Güneydoğu Asya'da en hızlı büyüyen üretim kesimidir. Önemli bir ihracat sanayii olarak doğmuş olmasına karşılık, balık üreticiliği bazı çevre sorunlarına da yol açmıştır. Bir sombalığı üretme çiftliği genel olarak 75 bin sombalığı barındırır. Bu balıklar 20 bin nüfuslu bir kasabayla aynı miktarda organik atık üretir. Güney Amerika'da ve Güneydoğu Asya'da, milyonlarca hektar mangrov bataklığı karides üretimi için kurutulmuş ve pek çok yabanıl yaşam türü tehdit altına girmiştir (Cunningham ve Saigo, 1995, s.209).

Uzmanlaşma

Sanayi çağının kimi temel unsurları, teknolojik etkilerinin yanı sıra bilişsel etkileri nedeniyle de önem taşır. Zamanı tam olarak ölçecek bir aracın geliştirilmesi, en ileri teknolojiler ve süreçler açısından son derece önemliydi. Mekanik saatleri çalıştıran dişliler aynı zamanda, insanoğlunun dikkatini sanayinin temelini oluşturan fizik bilgisinin kapılarını açacak olan mekanik boyuta çekti. Dünyayı bir makine olarak görmenin temelinde, montaj hattındaki kaliteye (daha doğrusu hatasızlığa) dayalı bir kavramlaştırma yatar. Yüksek miktarlı üretimde uzmanlaşma, parçaların değiştirilebilir olmasına bağlıdır ve 19. yüzyılın başına kadar (ilk olarak silah sanayiinde) belirgin bir boyut kazanmamış olan bir hatasızlık düzeyi gerektirir. Değiştirilebilir parçaların kullanımını kolaylaştırmak için sanayi standartlarının geliştirilmesi gerektiğinden, merkezîleşmeye de ihtiyaç duyulmuştur. Montaj hattında bile görevler basit bileşenlere ayrılmıştır. Bu işbölümü, vasıfsız işgücünün istihdamını mümkün kılarak, işçiyi üretim sürecinin bir başka bileşeni haline getirmektedir.

İşçiler genellikle üretimin bütününde kendi katkılarını ayırt edemezler. İşgüçleri bireysel olarak kullanılmamış, türlere ayrılmıştır. Belki de gecikmiş olarak, sanayi işçileri yüksek teknoloji toplumunda üretimi düzenlemenin en etkin yolunun mutlaka bu olmadığını fark etmektedirler. General Motors geçtiğimiz günlerde işçi ekiplerinin bir arabanın bütününün üretimden sorumlu olduğu yeni bir tesis kurdu. New England'da evlerde her geçen gün daha fazla el örgüsü giysi imal edilmesi, 19. yüzyılın sonlarında neredeyse tamamen kaybolan ev sanayiini yeniden canlandırmıştır.

Yapılan işte uzmanlaşmanın yanı sıra bölgesel uzmanlaşma da hem sanayi toplumlarında hem de sanayi sonrası toplumlarda güçlenmektedir. Bölgeler, kentler ve hatta mahalleler belirli ürünlerle anılmaya başlamış; tarım bölgeleri ise kısıtlı bir ürün düzenine bağımlı kalmıştır. Esas olarak, dünya nüfusunun büyük kısmı üç ürünle beslenmektedir: pirinç, buğday ve mısır (Cunningham ve Saigo, 1995, s.215). Bu durum, yerel toplulukların çok çeşitli yerel besin kaynaklarıyla yaşadığı eski çağlardaki yerel uyarlanmaları belirleyen "kendine yeterliliğin" tam tersidir. Şehirlerin çalışma veya fabrika bölgeleri giderek uzmanlaşmaktadır. Her biri, sınırlı bir ürün çeşidinde ama çok büyük miktarlarda ve kaliteli üretim yapmaktadır.

Günümüzde uzmanlaşma küresel ölçekte de görülmektedir. Dünya kültürleri arasında giderek artan uyum, sanayileşmenin doğrudan sonucudur. Uluslararası göçle birlikte, ileri ulaşım ve iletişim sistemleri bir zamanlar birbirinden yalıtılmış olarak yaşayan insanları diğer toplumlarla temasa geçirmiştir. Hepsinden öte, uluslararası pazar sisteminin ekonomik gücüy-

le coğrafî sınırlar ortadan kalkmıştır. Ürünler, bir kıtadan elde edilen hammaddelerle başka bir kıtada imal edilmektedir. Iowalı buğday üreticilerinin aldığı kararlar Hindistan'daki ekmeğin fiyatını etkilemekte; İran Körfezi'ndeki petrolün maliyeti ABD'ndeki mısırın maliyetinin belirlenmesine yardım etmektedir. Kısacası, bütün dünya insanları giderek daha çok benzeşen ekonomik koşullar altında yaşar ve üretir hale gelmiştir.

Tarımda uzmanlaşmaya giden çiftçiler nakit akışına ve yatırılan birim sermayeden elde edilen verime bakarak yaptıkları işi bir ticarî faaliyet olarak görmeye başlarlar. Amerika, Avrupa ve üçüncü dünya ülkelerindeki günümüz çiftçileri peşin para getiren ürünler üzerinde yoğunlaşırken, yiyeceklerini pazardan satın almaktadır. Pek çok ülkede, beslenmek, barınmak ve giyinmek için doğrudan ürettiğine bağımlı olmak kırsal kesimdeki hane halkı için bir gelenek olmaktan çıkmış ve istisnai bir durum haline gelmiştir. Daha önce gördüğümüz gibi, Türkiye'de Yörükler ürettikleri sütü ve yünü satıp kazandıkları parayla yağ, un ve hazır giyim eşyası almaktadır. Tarımda uzmanlaşma, pazar ekonomisine daha geniş katılım sağlar. Bu durum genellikle daha geniş bir ürün ve hizmet yelpazesine ulaşılabilmesini sağlarken, bazı olumsuz sonuçlar da doğurur. Para getiren ürünlerde yoğunlaşmak, başarısız-

1970'te İspanyol çiftçiler kendi zeytin hasatlarını kendileri yapıyorlardı. Günümüzde İspanya'daki tarım işlerinin çoğu üründen ürüne mevsimsel olarak hareket eden Afrikalı göçmenler yoluyla gerçekleşmektedir. (Fotoğraf David Gilmore)

lık riskini arttırır. Dahası, yoğun tarımın sanayileşmeye doğru ilerlemesiyle risk de artar. Günümüzde para getiren başlıca ürünler fiyat bakımından istikrarsızdır ve yenebilir ürünler değildir. Bir çiftçi ailesi, elinde kalan pamuğu yiyemez.

Tarımda uzmanlaşmanın, kimilerinin uzun vadede tehlikeli olabileceğini düşündüğü bir yanı daha vardır. Yeşil Devrim başarılı olduktan sonra, ürün çeşitliliği önemli ölçüde azalmıştır. Birkaç sözde "mucizevi tür" Ortadoğu'da yüzlerce tip buğdayın yerini almıştır. Aynı durum Amerika'daki mısır için de geçerlidir. ABD'de 1970'te mısırda görülen ve bütün melez (biyoloji mühendisliği ürünü, yüksek verimli) mısır türlerini tehdit eden bir yaprak küfü, ortaya çıkabilecek sonuçlar konusunda fikir verebilir (Cunningham ve Saigo, 1995). Gen çeşitliliğinin azalması, mahsul için büyük bir tehdittir.

Uzmanlaşmanın artmasıyla toplumsal ilişkiler de değişebilir. Uzmanlaşmayla birlikte hane halkı artık bütünlüklü ve kendine yeten bir birim olmaktan çıkar. Tarım ticareti geleneksel tarımın önüne geçtiğinde, çiftçi ailesi sadece karşılıklı toplumsal etkileşim için değil, aynı zamanda işgücü ve borçlar yönünden de bağımlı olduğu aile ilişkilerinden giderek kopar. Şehirde çalışan akraba grupları üretimin ve tekrar bölüşümün dışında tutulur, insanlar aile bireylerinden çok iş arkadaşlarına ve ortaklarına güvenir hale gelir. Toplumsal sınıf, iş ortaklığı, etnik köken ve sendika üyeliği, daha önce akrabalar arasında görülen destek ve karşılıklı sorumluluk ilkelerinin yerini alır. Bu akrabalığın önemsiz olduğu anlamına gelmemekte, işlevinin değiştiğini göstermektedir.

Büyüyen Kentler ve Göçmen İşçiler

Tarımda makineleşmenin yanı sıra, tarım ürünlerinin ve işgücünün diğer mallara göre değer kaybetmesi de insanları topraktan uzaklaştırmakta ve hem ülke içinde hem de ülkeler arasında nüfus hareketliliklerine yol açmaktadır. Sanayileşmenin Avrupa'da yayılmasına paralel olarak Avrupalıların Kuzey Amerika'ya göçü, 20. yüzyılın başında doruğa ulaşmıştır. 1840 ile 1930 yılları arasında 52 milyondan fazla insan (Avrupa nüfusunun beşte biri) denizaşırı ülkelere göç etmiştir. Göçmenler genel olarak makineleşme, tek ürüne dayalı tarım ve diğer değişikliklerle çiftçilikten uzaklaştırılmıştır. İnsanlar ABD'ye buradaki fabrikaların ücretli işgücü imkânları sağladığına inanarak gelmişlerdir.

Günümüzde, büyük ölçekli sanayileşmiş tarımın yerini aldığı küçük ölçekli çiftçiler topraktan gittikçe uzaklaşmaktadır. Bunlardan bir kısmı iş bulabildiklerinde vasıfsız işçi olarak çalışabilecekleri kasabalara, bir kısmı da büyük kent merkezlerine yerleşmekte; kimileri ise göçmen işçi olmaktadır. Kuzey Amerika'da her yıl birkaç aylığına tarlalarda veya fabrikalarda çalışmak için kuzeye gelen ve sonra yurtlarına dönen Türk, Yunan ve İspanyol işçilere ait geçici yerleşmeler görülür. Bunlardan çok daha fazla sayıda göçmen büyük kentlerde uzun süreli yerleşimler kurmaktadır. Bu hareketli işgücünün organizasyonu, işçilerin kâr sağlayan alanlara yönlendirilmesi gibi düzenlemelere göre yapılmaktadır.

ABD'deki çoğu Meksika ve Orta Amerika'dan gelen göçmen işçiler, genellikle Kuzey Amerika standartlarına göre yeterli gelir sağlayamamakta ya da pazarlanabilir becerilerini geliştirmek için yeterli tasarrufta buluna-

mamaktadır. Yıl boyunca hasattan hasada koşar, kalabalık ve çoğunlukla bakımsız göçmen kamplarında kalırlar. Bu kampların çoğu, çiftçilerle işçiler arasındaki düzenlemeleri yapan ve işçileri taşıyacak kamyonları tedarik eden liderlerin idaresindedir. İşçiler büyük ölçüde liderlerine bağımlıdır. Sık sık görüldüğü üzere iş ertelendiğinde, yiyecek satın almak için bu liderden borç almak zorunda kalırlar ve onlara yüksek fiyatlarla yiyecek satanlar da çoğunlukla yine bu liderlerdir.

Toprağı olmayan köylülerin sanayi çiftçiliği yapan toplumlarda yerleşmek veya göçmen işgücüne katılmak dışında seçenekleri de vardır. Büyük bir çoğunluk şansını kentlerde denemeyi tercih etmiştir. Sanayi Devrimi'nden bu yana, kırsal kesimden şehre sürekli bir nüfus akışı gerçekleşmektedir. Sanayileşmesi devam eden pek çok ülkede bu nüfus akışı kırsal kesimden şehre gelen bir vasıfsız insan seli halini almıştır. Pek çok ülkede, bir ya da iki kent göçmenlerin öncelikli hedefi olur ve bu kentler istihdam ve sosyal hizmet sağlamak için kapasitelerini zorlarlar. Ortadoğu'daki Arap ülkelerinde 1962 yılında nüfusun yalnızca % 30'u kentliyken bugün bu oran yarıdan fazladır. Örneğin Kahire'nin nüfusu 1947'de 3 milyon iken 1994'te 12 milyona yükselmiş, 2001'de ise 14 milyonu geçmiştir. 20 milyon nüfusuyla şu an dünyanın en büyük şehri olan Mexico City, dünyada hava kirliliğinin en yüksek olduğu şehirdir ve toplu taşımacılık ve diğer hizmetlerde yaşanan aksaklıklar ve yüksek bebek ölüm oranları gibi büyük sorunlarla karşı karşıyadır. Dünyadaki diğer benzer kentlerde olduğu gibi, Mexico City'deki nüfus artışı da büyük ölçüde kırsal kesimden şehre göçten kaynaklanmaktadır. Genelde olduğu gibi bu göçmenler, toplumun işsizlik ve suç oranının yüksek olduğu kesimini oluştururlar; yetersiz yapılaşma, yoğun nüfus, yoksulluk koşullarında yaşarlar ve toplumun diğer kesimlerinden kopukturlar. BM'nin yaptığı bir araştırma, dünya genelinde 16 milyondan fazla insanın mülteci kamplarında yaşadığını ve çok daha fazla sayıda insanın da açlık sınırında olduğunu göstermektedir (Bu insanların yurtlarından ayrılmalarının tek sebebi değişen küresel ekonomi değil, aynı zamanda savaş, kıtlık ve siyasal baskılardır). FAO'nun hesaplamalarına göre, her yıl çoğu çocuk 15 ila 20 milyon insan yetersiz beslenme nedeniyle hayatını kaybetmektedir.

Bugün bütün dünyada benzer sebeplerle kırsal kesimden şehre yoğun göçler yaşanmaktadır. Geride kalanlar, göçmen mevsimlik tarım işçisi olarak değişen gıda üretim modellerine uyarlanmışlardır (Kuşkusuz, göçler kırsal kesimle sınırlı değildir. Sanayi toplumunun asıl göçebeleri, orta sınıfın işten işe ya da aynı işte kentten kente göç eden beyaz yakalı çalışanlarıdır). Avrupa Birliği göçlerin geleneksel köy/kent yerleşim modellerinin sürdürülmesini engellemesi bir yana, birliğin gelecekte kendini besleyebilme yeterliğini de tehdit edeceği düşüncesindedir. Sonuç olarak Avrupa Birliği üyesi ülkeler, çiftliklere tarım ticaretinde Kuzey Amerika'yla rekabeti sürdürmelerini sağlayacak düzeyde yardımlar sağlamaktadır. New Yorklu antropolog Peter Kwong, genellikle daha iyi bir yaşam isteyen kırsal kesimdeki yoksul insanları ilgilendiren ve küresel bir fenomen olan ekonomik göçün insanlık açısından trajik boyutunu şöyle anlatır: İş arayan yaklaşık 50 milyon insan olduğundan ücretler düşüktür.

Reformlarla çiftlik üretiminde büyük artış sağlanırken, "enflasyon, tıkanıklık, standart-

ların altında kalan ücretler, artan işsizlik ve sınai kalkınmanın ilk basamaklarındaki kentlerde toplumsal karmaşa" gibi bir tepkimeler zinciri de doğar. (Kwong, 1994, s.423). Bu, insanların ne kadar tehlikeli ve yüksek maliyetli olursa olsun kaçak işçi simsarlarına yönelmesine neden olur. "Kaçak işçi simsarları bazen kendilerine borçlu olanları köleleri haline getirirler. Mağdurlar gün boyu organize suçlarla bağlantılı restoranlarda çalışmak zorunda bırakılırken, geceleri de hapishaneye benzeyen yatakhanelerine geri getirilir, paralarını teslim eder ve ertesi güne kadar burada kilitli tutulurlar" (Kwong, 1994, s.425).

Tabakalaşma

Yoğun tarımın gelişmesiyle zengin ve fakir araziler arasındaki verim farkı katlanmış; bölgesel eşitsizlikler doğmuş ve güçlenmiştir. Toplumlar sanayileştikçe, bölgesel ve ulusal farklılaşmanın benzer süreçleri artan etkilerle devam etmektedir. Günümüzde ucuz enerjiye ve sermayeye, işgücü ve uygun hammadde kaynaklarına erişebilen bölgeler hızla kalkınırken, komşu bölgelerin bir anda gelişmişlik düzeyinin altında kaldığına ve böylelikle küresel düzeyde bir tabakalaşmanın oluştuğuna tanık olmaktayız. İnsanların toprak ve sermayeyi denetleyebildiği ülkeler, sadece emeklerini satabilen insanların yaşadığı ülkelerden çok daha fazla getiri elde edebildiğinden, ülkelerarası toplumsal ve ekonomik eşitsizlikler belirginleşir.

Bu durum, özellikle, sanayi ürünlerinde dünyanın üçüncü büyük üreticisi olan Hindistan'da belirgindir. 300 milyondan fazla Hindistan vatandaşı yetersiz beslenmektedir; diğer bir deyişle dünya üzerinde yetersiz beslenen insanların yaklaşık % 40'ı Hindistan'dadır (Cunningham ve Saigo, 1995). Bununla birlikte Hindistan öncelikle Avrupa ve Yakındoğu'ya

Mısır'da tarım büyük oranda Nil nehrinin sularına bağımlıdır ve neredeyse başka hiç bir ülkede rastlanmayan bir yoğunlukta nüfusu beslemektedir. (Fotoğraf Daniel Bates)

1986 yılında hayvan yemi olarak 24 milyon ton tahıl ihraç etmiştir. Emeğin ücret karşılığı o denli düşüktür ki, insanlar genellikle karınlarını bile doyuramamaktadır. Bu durum, çoğunlukla az gelişmiş ülkelere ihraç edilen ürün ve mahsullerin "mal fiyatlarının", ithal edilen mamul ürünler karşısında düşmesinden kaynaklanmaktadır. Bir ton pirincin 1950'deki mal karşılığı değeri, 1985'tekinin iki katıdır.

Sanayi Toplumunda Köylü Çiftçiler

Endüstriyel teknolojinin çiftçilikte kullanılması, dünyanın gittikçe artan nüfusunu besleme konusunda şüphe götürmez bir gereklilik olmasının yanı sıra, neredeyse her ülkede önemli değişimlere yol açmıştır. Bu önemli değişimlerden biri de köylü sınıfının doğmasıdır. Beşinci Bölüm'de açıklandığı gibi, köylüler meydana getirdikleri üretimi mümkün kılan araçlar üzerinde denetim sahibi olmayan çiftçilerdir. Bu üretim araçları toprak ve diğer kaynaklar, ürün yetiştirmek için gereken sermaye ve köylülerin sağladığı işgücüdür. Ulusal kurumlar çoğunlukla kentli ve kasabalı okuryazar sınıflar tarafından denetlendiğinden, köylülerin yaşamını doğrudan ya da dolaylı olarak devlet biçimlendirir. Harcadıkları emeğin sonucunda ellerinde kalan para ve enerji, toprak ve araç kiraları ve vergiler şeklinde kendilerinden düzenli olarak geri alınır. Geçmişte pek çok ülkede köylüler devlete işgücü sağlayarak bir tür vergi öderdi. Corvée (angarya) denen bu vergiye göre köylüler yol yapımı gibi kamu projelerinde ücretsiz olarak çalışmak zorundaydı.

Traktörler ve diğer araçlar ortaya çıktığında, bunlardan ilk yararlanan genellikle zengin çiftçiler olur. Yani teknoloji beraberinde her zaman risk de getirir. Büyük çiftlikler sahiplerine, yüksek verimli tohumlar gibi yeniliklerin benimsenmesinin getireceği risklerin kabullenilmesini mümkün kılan bir güvence sağlar. Önceki bölümlerde görüldüğü üzere, kırsal kesimde yaşayan insanlar yeni pazarların içine çekilmeleri karşısında farklı tepkiler vermekle beraber, buna fazla karşı koymamış ve uzak enerji kaynaklarına neredeyse tamamen bağımlı duruma gelmişlerdir.

Bazı ülkelerin yaşadığı deneyimlere bakılarak, sanayileşmenin kırsal çiftçi toplulukları üzerindeki etkilerinin kolaylıkla tahmin edilebilir bir yol izlediği kabul edilir: El emeği ürünlerin yerini fabrikasyon mallar alacak; köylüler eskiden evlerinde ürettikleri çoğu malı pazardan satın alacaklar (ve böylece paraya bağımlı hale gelecekler); çiftlik üretimi kendi tüketecekleri besinlerin üretimi yerine para getiren ürünler üzerinde yoğunlaşacak; karşılıklı değiş tokuşun ve aile çiftçiliğinin yerini ücretli işçilik alacak. Bunun toplumsal sonuçlarının ise genellikle olumsuz olduğu kabul edilir: Yoksul çiftçiler tamamıyla parasallaşan bir ekonomide rekabet edemez hale gelir ve topraklarını kaybederler; küçük çiftlikler ve topraklar birleştirilerek kiralık işçilerin (genellikle kendi topraklarını kaybedenlerin) kullanıldığı büyük işletmeler şeklinde yönetilen daha büyük birimlere dönüştürülür ve tarım kapasitesi arttıkça, giderek daha fazla iş göçmen tarım işçileri –yoksulun yoksulu– tarafından yapılır. Bu durum aslında pek çok yerde yaşanmıştır ama kaçınılmaz bir senaryo değildir.

Pazara geçişin diğer bir sonucu da, kırsal kesim hane halkı ile kentli hane halkı arasındaki farklılığın ortadan kalkmasıdır. Pazara ba-

ğımlılık ulaşım ve iletişimin endüstriyelleşmesiyle ikiye katlandığında, bu türdeşleşme etkisi özellikle belirginleşir. Sonunda birbirinden çok farklı hane halkları hemen hemen aynı şekilde beslenir, giyinir, eğlenir ve genel olarak aynı şekilde yaşar hale gelir. Ülkedeki çiftçi aileleri, aynı kültürel altyapıya sahip kentlilerle aynı beklenti ve değerleri paylaşmaya başlar.Günlük beslenme alışkanlıkları bile son derece benzerleşir. Aynı süreç küresel düzeyde de gözlemlenmekte; kültürel ve etnik farklılıkların giderek yok olması sonucu, dünya genelinde sınıfsal sınırları aşan bir benzerleşme görülmektedir. Robert Murphy "2000 yılına gelindiğinde ilkel toplum kalmayacağına neredeyse kesin" gözüyle bakmaktadır (1986, s.16). Eskimolar cip ve kar motosikleti kullanıyor, televizyonda Florida ve Brezilya'daki insanlarla aynı programları izliyor. Farklı kıtalardan insanlar tek bir küresel sistemin içine girdi ve yaşam tarzları bu yakınlaşmayı yansıtıyor.

Ortakçılık

Geleneksel olarak ortakçılık, çiftçilerin mahsulden alınacak bir pay karşılığında başkalarına ait toprakları işlediği, sömürüye oldukça açık bir çiftçilik düzenlemesidir (Wells, 1987). Ortakçılık şeklindeki toprak kullanımı ABD'de 1930'larda yaşanan Büyük Bunalımda doruğa çıkmış, Amerika'daki çiftliklerin % 25'inden fazlası bu yöntemle işletilmiştir. Düzenlemenin olumlu ve olumsuz etkileri yaşanmıştır. Bu yöntem, toprağı olmayan ve pazar koşullarının parayla toprak kiralayamayacak kadar yoksullaştırdığı insanlara tarım arazisi sağlamıştır. Diğer taraftan, toprak sahipleri de kiralama yoluyla elde edebileceklerinden çok daha fazla kâr elde etmişlerdir. Ortakçılar her zaman en yoksul kesimden insanlar olmuştur. Ancak bu günlerde, zaten yüksek olan ve gittikçe artan arazi fiyatları yüzünden pek çok aile ve şirket çiftliğini bir tür ortakçılığa dönüştürmekte; daha fazla toprak yerine araç-gerece yatırım yaparak başkasına ait toprakları işlemekte ve karşılığını toprak sahibine mahsulden pay verme yoluyla ödemektedir. Bu ortakçılar, toplulukları içindeki başarılı çiftçiler arasındadır.

Miriam Wells'e (1987) göre, bazı durumlarda göçmen işçiler ortakçıya dönüşmektedir. Ürünlerin yetiştirilmesi büyük ölçüde beceri ve emek gerektirdiğinde, toprak sahibinin tarım işçilerine kazançtan pay vermesi akla yatkın olabilir. Kaliforniya bu anlamda da bir örnektir. Daha önce Meksikalı göçmen işçilerin kullanıldığı çilek üretiminde, bu işçiler artık ortakçı durumuna gelmiştir. İşçiler kendi kendilerinin patronu durumuna geldikleri ve kendi emeklerinin sonucunda elde edilen kârdan pay aldıkları için genelde bu düzenlemeden yarar sağlamışlardır. Ortakçılıktan toprak sahipliğine geçenlerin sayısı az olsa da, çoğunun böyle bir ümidi vardır.

Toprağa Erişim

Çağdaş çiftçilik yapılarındaki ortak etkenleri anlamanın yollarından biri, insanların toprağa erişimi nasıl sağladıklarını belirlemektir. Köylü hane halkının maddî koşulları ve sömürünün derecesi, toprağın yönetim şekline ya da onu çevreleyen toplumun siyasal yapılanışına bağlıdır. Bugünün en yaygın toprak mülkiyeti şekli olan özel mülkiyet, 18. yüzyıl Avrupasında sanayileşmenin ve kapitalizmin doğuşuyla ortaya çıkan önemli toplumsal değişmelerle ve sömürgeciliğin başlamasıyla bağlantılıdır. Bu değişimlerle birlikte toprak, nesilden nesile ak-

tarılan bir ayrıcalık ve yerel bir hükümdar veya lordun sorumluluğunda bir arazi olarak değil, tıpkı diğer mallar gibi bireyin mülkiyetinde bir mal olarak görülmeye başlanmış, sahibine ürün veya kira getirisi sağlayan bir sermayeye dönüşmüştür. Avrupa sömürgeciliğinin ulaştığı her yerde bu mülkiyet türü teşvik edilmiştir (Wolf, 1987). Toprak bir mala dönüşünce, üretimin arttırılmasını ve Avrupalılarm Afrika ve Amerika'dakiler gibi yeni sömürgelere yerleşmesini teşvik etmek nispeten kolaylaşmıştır. Bu mülkiyet sistemi, toprak sahiplerini elde ettikleri kira geliriyle kendi topraklarına yeniden yatırım yapmaya ve çiftlik teknolojilerini çağdaşlaştırmaya teşvik etmiştir.

Baskı ve Değişim Karşısında Köylülerin Tepkileri

Üretici köylü grupları arasında önemli farklılıklar olsa da, köylülük pek gıpta edilen bir şey değildir; "köylüler her zaman ve her yerde aşağı tabakadandır" (Dalton, 1972, s.406). Bulunduğu her yerde köylü sınıfı, toplumun siyasal açıdan bağımlı ve çoğunlukla baskı altındaki bir kesimini temsil eder. Kimi gözlemcilere göre köylüler koşullarını değiştiremeyecek kadar ezilmiştir. Kuşaklar boyu süren baskı, köylüleri adaletsiz konumlarına boyun eğen, kendi dünyaları dışındaki siyasi olaylara karşı ilgisini kaybetmiş edilgen kölelere dönüştürmüştür. Diğer bir görüşe göre ise, köylülerin edilgenliği rasyonel ve kendini korumaya yönelik bir tepkidir; çünkü yoksul çiftçi ya da köylüler riski göze alamazlar.

Buna karşın, dünya genelinde köylülerin yaşam biçimlerinde önemli değişiklikler gerçekleştirdiklerini görüyoruz. Örneğin Asya'nın güneyindeki toplumlarda çeltik tarlaları küçük traktörlerle sürülür, girişimciler pirinç fabrikaları kurar ve hemen her yerde insanlar daha önce hiç yetiştirmedikleri ürünler ve hayvanlar yetiştirirler. Kırsal kesimdeki değişim, köylü çiftçilerin tarım girişimcisinin kazancına ortak olmaya teşvik edildiği Çin'de de oldukça belirgindir. Rusya Cumhuriyeti çok yavaş da olsa aynı yaklaşımı benimsemektedir. Rusya'nın karşılaştığı sorunlardan biri, kuşaklar boyu süren ortak çiftçiliğin ardından insanların tarımda kararların kendilerinin yerine verilmesine ve belirsizlik taşıyan kârlar yerine maaş güvencesine alışmış olmalarıdır.

Antropologlara göre köylü çiftçilerin çoğu edilgen olmaktan uzak ve fırsatları değerlendirmek konusunda hızlıdır. Amerikalı bir antropoloğun Mısırlı bir meslektaşıyla yürüttüğü çalışma, Nil Deltası'nda bulunan bir köydeki girişimcilik faaliyetinin uzun geçmişini ve zaman içinde değişen etkilerini sunmaktadır. Yüzyılın başlarında Mısır'da, kırsal kesim girişimcileri kârlarını toprak toplamaya yatırdılar. Bu faaliyetler topluma fazla yarar sağlamadı. Toprak mülkiyetini sınırlandıran katı kuralların getirilmesiyle girişimciler köy ekonomisini canlandıran başka çalışmalara yatırım yapmaya başladılar. Bir girişimci Kahire'de satışa sunmak üzere tavuk yetiştirmeye başladı. Kuluçka makineleri, kulübeler ve kafesler kurdu; yem ve orta halli ilk pazar araştırmasına uygun araç gereç satın aldı. Kısa bir süre sonra başarılı oldu ve işini büyüttü. Başarısını gören diğer köylüler onu takip etmeye başladı. Bugün tavuk yetiştiriciliği önde gelen bir köy endüstrisi halini almıştır (Saunders ve Mehenna, 1986, s.84-85).

Bütün çiftçi ailelerinin mevcut ekonomik sorunlarını yeni tarım tekniklerine başvura-

rak çözmesi mümkün değildir. Bir köyde bir hanenin kalkınması genellikle daha şanssız bir hanenin kaynaklarının tüketilmesine neden olur. Bu durumda verilen tepki genellikle toplanıp taşınmaktır. 1930'larda büyük toz fırtınaları sırasında Oklahomalı binlerce çiftçi böyle yapmıştır. Brezilyalı on binlerce çiftçi ailesi Amazon bölgesine yerleşmeye çalışırken, daha büyük bir bölümü durumunun düzeleceği umuduyla kentlere dönmektedir. Yağmur ormanlarının yeni yerleşimlere açılmasının veya kentlerdeki gecekonduların mantar gibi çoğalmasının yol açtığı olumsuz toplumsal ve çevresel sonuçları üzüntüyle karşılayabiliriz; ancak, kendilerine her zaman iyi davranmayan bir dünyada ellerinden geleni yapmaya çalışan insanların gösterdiği kararlılığı de takdir etmeliyiz.

Köylüler, zaman zaman silahlı direnişe geçerler. Tarih, yumuşak başlı bir görünüş altında gizlenen ve yüzyıllar boyunca biriken kızgınlığın kitlesel şiddet dalgaları halinde patlak verdiği pek çok kanlı köylü isyanına tanıklık etmiştir. 14. yüzyılda İngiltere, 15. ve 16. yüzyıllarda ise Almanya köylü isyanlarıyla çalkalanmıştır. Daha yakın zamanlara bakacak olursak, Cezayir, Meksika, Rusya, Çin ve Küba'daki devrimciler başarılarını büyük oranda kendilerini destekleyen köylü ayaklanmalarına borçludur. İronik olan ise, bugün artık yaşlanmış olan bu rejimlerin köylü ayaklanmalarının da dahil olduğu iç bunalımlarla karşı karşıya kalmalarıdır. Cezayir'deki İslâmcı kökten dinciler temelleri kısmen yoksul düşmüş kırsal kesimde atılmış bir savaşın içindeler. 1995'te Meksika'nın Chiapas bölgesindeki yerliler de, isyan çıkartarak hükümetten toprak talebinde bulunmuşlardır.

Eric Wolf'un (1966) işaret ettiği gibi, köylü isyanlarını başlatan şey sadece uygulanabilir bir toplumsal değişim talebi değil, aynı zamanda ütopik bir adalet ve eşitlik talebidir de. Bu tür umutlar köylüleri birleştirebilir ama örgütleyemez. Örgütleme ve liderlik etme, siyasal açıdan donanımlı dışarıdan bireyler tarafından gerçekleştirilir. Hükümet güçlüyse, köylü ayaklanması genellikle çok sayıda köylünün ölmesi ve kalanların tarlalarına dönmesiyle sonuçlanır (bu olasılığın farkında olmak kuşkusuz köylü ayaklanmalarının sayısını sınırlamıştır). Aksi durumda ise, hükümet özellikle savaş nedeniyle gücünü yitirmişse, güçlü bir lider köylüleri kendi amacı etrafında birleştirmeyi başarabilir ve hükümeti devirebilir. Çin'de de böyle olmuş, Japonya'ya karşı verilen uzun savaşın yarattığı tahribattan sonra, Mao Zedung devrimi gerçekleşmiştir. Köylü isyanları başarılı olsa bile, eski ve geleneksel seçkinlerin yerini kentli seçkinler aldığından bu başarının tam eşitlik sağlaması nadir rastlanan bir durumdur. Yukarıda söz ettiğimiz Çin örneğinde, yeni gelen komünist hükümet de kırsal kesimdeki insanların, özellikle köylülerin aleyhindeki politikaları sürdürmüştür. Toprağın denetimiyle ilgili sistem değiştirilse ve yoksulluk azaltılabilse bile, büyük bir sınıf olan kırsal kesim üreticisi toplumsal ve siyasal konumu açısından yine geri planda kalır; varlığını köylü sınıfı olarak sürdürür.

Bu bölümün ilerleyen sayfalarında önce Japon toplumundaki çiftçilerin makineleşme ve sanayileşmeyle nasıl baş ettiklerini; daha sonra ise ABD'deki Amerikan aile çiftçiliğinin uğradığı değişimi ve Kaliforniya'daki San Joaquin Vadisinde bulunan çiftçisiz çiftliğin sonuçlarını göreceğiz.

Kırsal Kesimde Dönüşümler

Ortadoğu'nun kırsal kesiminde yaşanan değişimin bazı örüntü ve süreçlerini daha iyi açıklayabilmek amacıyla Mısır'a dönüyoruz. Ancak, ekolojik de siyasal nedenlerle Mısır'ın farklı bir konumda olduğunu unutmamak gerekir. Yine de Mısır örneğinde nispeten uygun verilere ulaşılabilmektedir. Daha da önemlisi Mısır, bölgede tarımsal değişimle bağlantılı pek çok reformun başlatıldığı ve denendiği ilk ülkedir. Henry Ayrout ve diğer ilk etnologlar Mısır'ın *fellah* yani köylü yaşamındaki tekbiçimliklere ve sürekliliklere dikkat çekmişlerdir. Ancak tarihsel değişimle birlikte ortaya çıkan bölgesel ve toplumsal çeşitlilik, sadece Mısır kırsal yaşamı için değil, bölgenin diğer kesimlerindeki çiftçiler için de geçerlidir. Fransız sosyolog Jacques Berque, 20. yüzyılın ortalarında bir Mısır köyünün toplumsal tarihinin, olaya farklı bir boyut kazandıran ayrıntılı bir incelemesini yapmıştır.[1] Berque, köyün değişen siyasal yapısını, insanlarının üretim stratejilerini ve yaşam biçimlerini değişen koşullara göre düzenli olarak nasıl değiştirdiklerini belgelemektedir. Edilgen ve değişmeyen bir "ebedî *fellah*" tablosundan farklı olarak, Sirs el-Layyan köyü sakinlerinin değişen bir iktisadî ortamda siyasal iktidarı kazanıp kaybeden ve toplumsal statü mücadelesi veren aşiret ve aileler halinde uzun soluklu bir tablosunu çizer. Mısır'ın kırsal kesimindeki yaşama dair bu tablo, dünyanın diğer bölgelerindeki köylü toplumlarınınkine yakından benzemektedir.

Mısırlı bir iktisatçı olan Abd'el-Fadel, Temmuz 1952 devriminden önce büyük arazi sahiplerinin veya 200 *feddan*dan (bir *feddan* yaklaşık 0,4 hektara eşittir) büyük arazisi olanların bütün toprak sahipleri içindeki payının % 0,1'den az olduğunu ve bunların, üzerinde tarım yapılan toprakların yaklaşık % 20'sini ellerinde tuttuklarını yazar.[2] Büyük ve orta büyüklükte arazi sahipleri, yani beş *feddan* ve daha büyük ancak 200 *feddan*dan küçük arazisi olanlar, işlenen toplam arazinin yaklaşık % 65'ini elinde bulundurmaktadır. Ancak, 1950'de kırsal kesimde yaşayan ailelerin % 44'ünün toprağı bulunmamaktadır. Bu oran, kırsal kesimdeki hane halkının yalnızca % 24'ünün toprak sahibi olmadığı 1929 yılına göre daha yüksektir.

Abd'el-Fadel, tarımsal zenginlikteki bu dengesiz dağılıma başlıca üç neden gösterir. İlk neden, büyük toprak sahiplerinin toprak ve su üzerinde fahiş kiralar talep etmelerini ve istediklerinde kiracıları mülklerinden çıkarabilmelerini mümkün kılan bir tekele sahip olmalarıdır. İkincisi, bu toprak sahiplerinin modern kredi piyasasını tekellerine alarak, kiracıları ve küçük toprak sahiplerini genellikle yılda % 100'ü geçen oranlarda yüksek faiz alan köydeki faizcilere mecbur bırakmasıdır. Bu faiz oranları çoğunlukla küçük toprak sahibinin iflası ve topraklarının zorla satılması demektir. Üçüncüsü, kırsal arazideki ağır spekülasyonun, arazi fiyatlarında üretimdeki her türlü artışın üzerinde artışa neden olması, bunun da küçük toprak sahibi için topraklarını genişletmeyi zorlaştırmasıdır. (Burada Mısır'a odaklanmakla birlikte, benzer süreçlerin Ortadoğu'nun genelinde yaşandığı da göz önüne alınmalıdır.) Bu sebeple, 1952'deki Nasır devriminin ardın-

1 Jacques Berque, *The Social History of an Egyptian Village in the Twentieth Century* (Paris: Mouton,1957).

2 Mahmud Abdel-Fadel, *Development, Income Distribution and Social Change in Rural Egypt*, 1952-1972 (Cambridge: Cambridge University Press, 1975).

dan kurulan yeni rejimin toprak reformuna öncelik vermesi şaşırtıcı değildir.

Biri yukarı Mısır'dan diğeri Nil Deltası'ndan iki köy halkı üzerinde yapılan bir araştırma, Abd'el-Fadel'in çizdiği geniş ekonomik tabloyu tamamlayan, köy ölçeğinde ilginç bir bakış açısı sunar. Nicholas Hopkins ve Kahire Amerikan Üniversitesi'nden bir araştırma ekibi, sözlü anket tekniklerini kullanarak hayvancılık ve hane halkı ekonomisiyle ilgili bir çalışma gerçekleştirmiştir.[3] Bu iki köyden büyük olanı, yani Assuit şehri yakınlarında Yukarı Mısır'da bulunan Muşa'dan elde edilen bulgulara öncelik veriyoruz.

Muşa, resmi verilere göre 35.000 nüfuslu, 7.000 haneli, Mısır standartlarına göre de büyük bir yerleşim birimidir. Bununla birlikte, sınırlı piyasası, esnaf ve ticaret kesimleriyle Muşa'ya köy denilebilir. Son zamanlarda tarlaların içinde ayrı hanelerin kurulmasına karşın, hanelerin çoğu, topluluğun merkezleşen çekirdeğinde toplanmıştır. Çoğu hanede bireyler ya mevsimlik ya da sürekli olarak kuzeyde çalıştıkları kentlerde ikamet etmektedir; diğerleri, mevsimlik tarım işçileri olarak farklı çiftçi topluluklarına düzenli olarak gidip gelebilmektedir. Muşalılardan Suudi Arabistan ve Kuveyt'e göç edenler de olmuştur. Muşalıların hem mevsimlik hem de uzun süreli göçmen olarak hareketlilikleri toprağı kullanma imkânını kısıtlamıştır ve yerel istihdam modelleri birbiriyle yakından ilintilidir.

Köyde yetiştirilen başlıca ürünler pamuk, buğday, fasulye ve mercimektir; hayvansal üretim, ikincil bir iktisadî faaliyet türü olarak önemli yer tutar. Sığır, inek, koyun ve keçi yetiştirilen başlıca hayvanlardır. Tarımda büyük ölçüde makineleşmeye geçilmiştir. Bugün tarlaları sulamak veya toprağı işlemek için hayvanlardan yararlanılmamaktadır. Su, yıl boyunca bir ana kanaldan sağlanmakta ve besleme kanallarından geçerek tarlalara pompalanmakta, burada çiftçiye ait sulama kuyularından ekili arazilere gönderilmektedir. Mısır'ın pek çok yerinde olduğu gibi, Muşa'da da sulamada, Nil'in her yıl taşmasına dayanan gelenekselliğin ötesine geçilmesinden kaynaklanan sel ve su tablasının yükselmesi sorunları yaşanmaktadır.

Uzun süren toprak reformu ve hükümet düzenlemeleri dönemine karşın, toprak dağılımında eşitsizlik sürmektedir. Bunun yanında, tarım dışında seçenekler sunan istihdam kaynakları yaratılmıştır ve bunlar şu anda pek çok haneye gelir sağlamaktadır. Köy hane halkının ancak yaklaşık % 10'unun resmen muhtaç, bir başka deyişle toprağı veya geçimini sağlayacak başka bir aracı olamayan gruptan sayılmasına karşın, köylülerin tam olarak üçte ikisinin toprağı bulunmamaktadır. Toprak sahibi olmayan hane halkı geçimini, başka bir yerde işçi olarak tarım alanında çalışmak, dükkân açmak ve devlet memurluğu yapmak suretiyle sağlamaktadır. Hane halkının yaklaşık % 20'sinin arazisi bulunmaktadır; fakat bunların ancak % 20'sinin arazisi ortalama bir hanenin geçimini sağlayabilecek asgari düzey olarak düşünülen beş feddandan büyüktür. Beş feddandan büyük arazi sahipleri arasında, çiftçilikten büyük servet yaparak traktör, pompa ve benzeri tarım makine-

3 Nicholas Hopkins vd., *Animal Husbandry and Household Economy In Two Egyptian Villages*. Kahire: Kilise Yardım Hizmetleri Danışmanlık Raporu, 1980. Ayrıca bkz. Nicholas Hopkins, "The Political Economy of Two Arab Villages," *Arab Society: Social Science Perspectives*, der. Nicholas Hopkins ve Saadeddin İbrahim (American University in Cairo Press, 1985).

lerinin yanında, bu servetin bir kısmını kentte gayrimenkula yatıranların sayısı azdır.

Toprağı olmayan hatta muhtaç sayılan pek çok aile olmasına karşın, toprak sahiplerinin işgücü sıkıntısı çekmesi, işgücünün maliyetinin çok yüksek olmasından ve işçilerin uzun çalışma saatlerine yanaşmamasından şikâyetçi olması bir ikilem doğurmaktadır. Kendileriyle görüşülen işçilerse bunun aksine, iş bulmanın güç olduğunu ve bulabilecekleri işlerden sağlayacakları kazançla geçinmenin zor olduğunu söylemiştir. Hopkins, bu tartışmanın Mısır'da kırsal kesiminin (ve Ortadoğu'nun pek çok kesiminin) siyasal ekonomisinde halen çözüme kavuşturulamadığına dikkati çeker. Sorun kısmen, makineleşen çiftçilikteki işgücü talebinin mevsimlik olmasından kaynaklanmaktadır. Toprak sahipleri doruk mevsimde işçi tutmaya gerek duymakta; dolayısıyla kısa dönemlik işçiler için aralarında bir yarış başlamaktadır. İşçilerin başka yerlerden gelen işçilerle rekabet etmek zorunda kalması, onların bu talebi yüksek ücret şeklinde suiistimal etme şanslarını kısıtlamaktadır. Bu olaylar zinciri, üzerinde duracağımız raporun kısmen dışına çıksa da makul gelmektedir. Yine Hopkins, boş mevsim olan kış aylarında iş bulamamaları nedeniyle çoğu işçinin şehre göç ettiğini, bunun da nitelikli tarım işçisi sıkıntısını arttırdığını belirtir. Görüldüğü gibi, göç eden işçilerin ücretleri ve gönderdikleri paralar günümüzde köyün ekonomisine dahil edilmektedir. Araştırma ekibinin yaptığı ankete katılan hane halkının yaklaşık % 19'u halen köyde yaşamasına rağmen çiftçiliğin içinde doğrudan yer almamaktadır. Bunun bütün Arap köylerinin tipik bir özelliği ve gittikçe artan bir eğilim olduğu düşüncesindeyiz (bkz. Fernea ve Fernea. 1997, s.303).

Muşa hane halkı, bir arada yaşayan insan sayısı ve bu bireylerin birbirleriyle ilişkisi yönünden büyük bir çeşitlilik gösterir. Bu çeşitliliğe çoğunlukla yerel döngünün işleyişi neden olurken, göç ve ücretli işgücü gibi iktisadî etkenler de kısmen etkili olmaktadır. Ankete katılan hane halkının % 70'inden fazlası ya çekirdek ailedir (anne, baba ve evlenmemiş çocuklar) ya da en fazla bir kuşakla birlikte yaşamaktadır. Bir bütün olarak ankette 7,6 ile ortalama hane halkı büyüklüğünün, ulusal nüfus sayımlarında Mısır'ın bu kesimi için genel olarak belirlenenden büyük olduğu tespit edilmiştir. Anket, birbiriyle ilişkili üç değişken arasında önemli bir pozitif korelasyon ortaya koymaktadır: Mülkiyete konu olan toprak miktarı, büyük hayvansal üretim ve hane büyüklüğü. Malî durumu iyi haneler daha büyük ve genişlemeye daha yatkındır. Ayrıca hayvan üreticiliği, toprağı olanlar için toprağı olmayanlara göre iktisadî açıdan daha elverişlidir; toprağı olmayanlar yeterli miktarda doğal ya da işlenmiş hayvan yemi bulamamaktadır. Hayvan yetiştiriciliği pek çok açıdan tasarruf ve yatırım gerektirdiği için gelir farklılığını arttırır. Nakit bulunduğunda yavrular alınır, yetiştirilir ve sonunda ihtiyaç duyulduğunda satılır.

Muşa'yı Kahire Amerikan Üniversitesi projesinde incelenen Delta köyüyle kıyaslamaya kalkışmayacağız; ancak yerel ekonominin önemli bir yönüne ışık tutması ve Ortadoğu'nun diğer kesimlerinde yapılan çalışmalarda yararlanılabilecek sorular ortaya koyması bakımından söz etmeden geçemeyeceğimiz bir bulgu var. Delta topluluğunda kendilerine yöneltilen soruları yanıtlayan kadınların hemen hemen yarısı tarlada çalıştığını; yaklaşık % 18'i ise kendilerine ait hayvanları olduğunu ifade et-

miştir. Muşa'da, pek çok yönden daha bayındır bir köyde, tarlada çalışan (ya da çalıştığını kabul eden) kadın bulunmamaktadır. Çoğu kendi evinde hayvanlara bakmakta, yine de otlatma ve suya götürme işini erkeklere bırakmaktadır. Rapora göre, bu zıtlığın nedenleri bütünüyle açıklanamamıştır ve Muşa, Mısır ya da Ortadoğu standartlarına göre bir uç örnek olarak karşımızda durmaktadır. Kadınların tarımsal işgücünde yer almamasını açıklayabilecek nedenlerden biri, Muşa'mn dışarıya büyük oranda göç vermesi ve pek çok ailenin geçimini dışarıda çalışanların gönderdikleri paralarla sağlamasıdır. Bu, nispeten yoksul ailelerin bile, kadınları ev sınırlarının dışında çalışan haneleri damgalayan toplumsal değerlere bağlı kalmasını mümkün kılmaktadır. Bu etiğin daha ılımlı bir ifade bulduğu Delta'da dahi, "refah düzeyi yüksek haneler kadının hane dışındaki rolünü – bu rol eğitimdeki başarılardan, bir devlet görevinden ya da benzerinden kaynaklanmadıkça– yoksul hanelere göre daha fazla kısıtlamaktadır." Bu bulgular, erkekler için yeni iş olanaklarının ve kent deneyiminin, kadını kenarda bırakan geleneksel modelleri ve cinsiyete dayalı işbölümünü, üstelik kısa vadede değiştireceği kabulüne karşı bizleri uyarmaktadır.

Kahire'nin güneyindeki iki köyde yapılan araştırmayı[4] temel alan ve bazı nüanslar gösteren makalesine Elizabeth Taylor, göçün köy kadınları üzerindeki farklılaştırıcı etkisini tartışır. "Göçün göç eden hanenin kadını üzerindeki etkisi, büyük ölçüde kadının içinde hareket etmeye bırakıldığı aile yapısının şekline ve kadının doğurganlık döngüsünde göçün gerçekleştiği aşamaya bağlıdır." Taylor'un açıkladığı gibi, bu iki değişken, kadınını rolündeki sapmaları çevreleyen parametreleri belirler. Büyük bir ailede yaşayan genç bir kadın için kocasının yokluğu, kayınvalidesinin daha fazla denetim sahibi olması ve kadının iş yükünün artması anlamına gelebilir; göçmenin işinin elinden alınması, hane halkının geri kalan bireyleri için, özellikle ailevi görevlerine ek olarak kendisine fazladan tarımsal görevler de yüklenen genç kadınlar için daha fazla iş anlamına gelir. Kadının yaşça daha büyük ve daha olgun olduğu ve kocasının gönderdiği parayı ve topraktan elde edilen geliri denetleyebildiği çekirdek ailede kadının ödevlerinde çok farklı eğilimler görülür. Bu gibi örneklerde kadın göreli bir özerklikle hareket edebilmektedir. Bu çerçevede hane reisinin haneyi yönetmek ve toprağı idare etmek gibi bazı görevlerini devralacaktır. Bununla birlikte Taylor şu sonuca varır: "... köylülerin geçici göçü, göç eden ailelerin kadınlarının yaşam tarzlarında ya da üretimdeki rollerinde herhangi bir kalıcı değişiklik yaratmamaktadır. Çünkü göç, köylü üretimini marjinalleştirmemiştir... Gelirler köylü üretimini arttırmaya yatırılmaktadır. Bu tür üretim çoğunlukla, hane kadınının tarladaki ve hayvan bakımındaki işgücüne dayanmaktadır. Göçmen köylü ailelerin kadınları üretim faaliyetinden sıyrılıp, evlerinde inzivaya çekilememektedir."[5]

4 Elizabeth Taylor, "Egyptian Migration and Peasant Wives," *Lawless*, 1987, s.253-271. Göçün Mısırdaki kentli kadınlar üzerindeki farklılaştırıcı etkisinin değerlendirmesi için bkz. Homa Hoodfar, "Egyptian Male Migration and Urban Families Left Behind: 'Feminization of the Egyptian Family' or a Reaffirmation of Traditional Gender Roles?". *Development, Change, Gender in Cairo: A View From The Household,* der. Diane Singerman ve Homa Hoodfar (Bloomington ve Indianapolis: Indiana University Press, 1996).

5 *A.g.e.*

Kentlileşmiş Toplum: ABD'de Çiftçilik

Amerika'daki çiftliklerin % 90'ından fazlası (çoğu kimsenin düşündüğünün aksine) aileler tarafından işletilmektedir. Ancak bir ya da iki kuşak öncesine göre aralarında çok büyük farklılıklar bulunmaktadır. Yılda 500 bin ABD dolarının üzerinde hasılat bırakan ortalama 1200 hektarlık çiftliklerin toplam çiftlik alanı içindeki payı sadece % 2'dir ve bu çiftlikler ürünün ancak % 35'ini sağlamaktadır. Üretimin yarıdan fazlası ise, en üstteki % 5'lik dilim içinde bulunan çiftlikler tarafından karşılanır. (Feder, 1994, s.1). Amerika'daki çoğu çiftlik, çiftlik dışı bağlantılardan önemli gelirler sağlar. Büyük çiftlikler yeni teknolojiyi kullanarak Frito-Lay ve McDonalds gibi gıda firmalarıyla doğrudan anlaşmalı olarak çalışmaktadır. Çağdaş Amerikan çiftçisinin finansman ve pazarlama konusunda da uzman olması gerekir. Amerika'da çiftçiliğin gelişimini, Kaliforniya'dan ve ülkenin orta kesimlerden örnekler vererek inceleyeceğiz.

Kaliforniya'daki Waso'da Tarım Ticaretinin Gelişimi

Amerikalı antropologlar, kendi toplumlarındaki çiftçi topluluklarını incelemenin önemini kavramakta nedense gecikmişlerdir. 1940'ların başında Walter Goldschmidt (1978), Kaliforniya'nın 7000 ila 8000 nüfuslu ve nüfusunun çoğunluğu değişik biçimlerde sanayileşmiş ticarî tarımla uğraşan Wasco kasabasına dair bir inceleme yapmıştır. Bu çalışma günümüzde bir klasik sayılmaktadır. Goldschmidt kasabada yaşamış, yerel örgütlere katılarak, görüşmeler yaparak ve resmî kayıtlar ve tarihsel belgeleri inceleyerek kasabanın son yirmi otuz yıl içinde geçirdiği köklü dönüşümü takip etmiştir. Son zamanlarda, Amerika'nın kırsal kesiminin incelenmesi başlıca araştırma odaklarından biri olmuş ve tahmin edilebileceği gibi, bu araştırmaların çoğu Kaliforniya'ya üzerinde yoğunlaşmıştır (bkz. Chibnik, 1987).

İçinde bulunduğumuz yüzyılın başlarına kadar, şu an üzerinde çiftliklerin bulunduğu Wasco toprakları bozkırdı ve bölgedeki başlıca faaliyet koyun yetiştiriciliğiydi. Kasaba bir dükkân, bir otel ve kovboyların ve ara sıra çiftçilerin uğradığı birkaç bardan ibaretti. 1907'de biri çıkıp, bütün Wasco bölgesini elinde tutan şirketi, varlıklarının bir kısmını satmaya ikna ederek gelişmenin önünü açtı ve gerekli sulamayı sağlama sözü vererek çiftçilere reklam yapmaya başladı. Övgüye dayalı reklamdan beklenen alındı ve topraklar kısa zamanda alıcı buldu; fakat sulama sistemi için aynı şey söylenemezdi. Bir elektrik şirketi hat çekerek yeni toprak sahiplerinin elektrikli pompa tesisleri kurmalarını sağlamasaydı, çiftçiler Wasco'yu terk edip koyunlarına geri dönmek zorunda kalacaklardı. Bu, Wasco'da sanayileşmenin başlangıcı oldu.

Elektrikli pompa, eskiden beri Wasco'da yaşayanlar için olduğu kadar, yeni küçük çiftçiler için de önemli bir yatırımdı. Bu yatırımı karşılamak amacıyla çiftçiler peşin para getiren ürünlere yöneldiler; patates, pamuk, şeker pancarı, limon ve üzüm yetiştiriciliği üzerinde yoğunlaştılar. Bunun sonucunda hem elde edilen kârlarda, hem de yerleşenlerin sayısında artış oldu. Ticarî tarıma harcanan para birkaç yıl içinde büyük miktarlara ulaştı. Bunalımın yaşandığı 1936'da bir çiftçinin ürettiği patatesten

1 milyon ABD dolarının üzerinde kâr sağladığı söylenir.

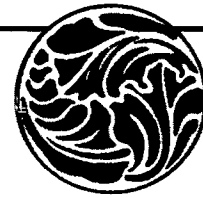
Bu gibi patlamalar Wascolu çiftçileri işlerini büyütmeye teşvik etti. Bazı çiftçiler arazi kiralayarak bir iki yıl süreyle kâr getiren ama bu arada da toprağı yoksullaştıran ürünler yetiştirdiler (toprak yıpranınca, sahibi yonca ekerek toprağı yeniden canlandırıyor, sonra tekrar kiraya veriyordu). Bu büyüme stratejisi, toprağı eken kişinin çok sayıda işçi kiralamasını ve traktör ve benzeri motorlu araçlara büyük yatırım yapmasını gerektiriyordu. Diğer bazı Wascolu çiftçiler ise kârlarını başka alanlara açılmak için kullandılar. Büyük yatırım yapan bir çiftçi, düzenli bir ürün ve gelir akışı sağlamanın yollarını arayacaktır. Örneğin bir başka toprak sahibinin ağaçlarındaki meyveleri satın alacak ve bunları toplamak için kendisi işçi tutacak ya da biraz daha toprak satın alacaktır. Bu şekilde, bir çiftçinin işe başladığında sahip olduğu arazinin büyüklüğü (yaklaşık 8 hektar), otuz yılda % 500'lük bir artış göstererek Goldschmidt'in çalışmasını yaptığı dönemde 40 hektara kadar yükselmiştir.

Wasco çok geçmeden çevredeki şirketlerin ilgisini çekti. Önce kamu hizmeti kuruluşları, ardından ulusal bir banka, petrol şirketleri ve süpermarket zincirleri geldi. Bu gelişmeler toplumsal tabloyu değiştirdi. Eyalet idaresi, ulusal hükümet temsilcileri ve Wasco dışındaki şirketlerin temsilcileri kasabada öncü olmaya kalkıştılar. Nispeten küçük toprak sahibi çiftçiler bile kendilerini toprağı işleyen insanlar olarak değil, girişimci olarak görmeye başladı. Goldschmidt'in sorularını cevaplandıranlardan biri şöyle demiştir: "Kitabına koymanı istediğim bir şey var. Bu ülkede çiftçilik bir ticarettir, yaşam biçimi değil". (1978, s.22).

Wasco, kasabada iş bulabilen ve bir gün kendi yerini satın almayı hayal eden çok sayıda niteliksiz işçiyi çekmeye başladı. Önce Meksika kökenliler (Chicanolar), Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra zenciler, daha sonra da 1930'larda Oklahoma ve Arkansas'tan kaçan sığınmacılar ve kuraklığın vurduğu diğer eyaletlerden ayrılan kişiler kasabaya akm etti. Wascolu çiftçilerin gerek ırk bakımından gerekse kültürel ve toplumsal açılardan kendileriyle eşit görmedikleri bu insanlar, kasaba halkından daha yoksuldu. Bu iki grup arasındaki toplumsal ilişki son derece sınırlıydı. Araştırmanın yapıldığı dönemde Meksikalılar, zenciler ve kimi Oklahomalılar ayrı topluluklar halinde yaşıyorlardı; kendi kiliseleri ve dükkânları vardı. Her bakımdan yabancıydılar ve Wasco'nun tüccar çiftçilerinin istediği de tam olarak buydu: "baskın grubun toplumsal değerlerine erişmeye alışık olmayan ve modern toplumun birkaç lüksüyle tatmin olan çok sayıda işçi" (1978, s.62). Kentleşme yolunda kat ettiği yol, ticarî üretim ve tüketim ve toprak sahipleriyle işçiler arasındaki ekonomik uçurum bakımından Wasco bir sanayi merkezi olmaya çok uygundu. Bunların ötesinde kasaba, toprak sahipleriyle işçiler arasındaki bireysellikten uzak ve tamamen ekonomik ilişkiye dayalı toplumsal yapısıyla endüstriyel kentli bir görünüm sergilemiştir. Wasco'nun değişimini nasıl sürdürdüğünü görmek için, Kaliforniya üzerine yapılmış daha yakın tarihli bir çalışmaya dönüyoruz.

ÖRNEK OLAY

San Joaquin Vadisi'nde Çiftçisiz Bir Çiftlik

Mark Kramer, Kaliforniya'da tarımın geçirdiği dönüşümden sonraki evreyi şöyle tanımlar: Çiftçisiz çiftlik (1987, s.197-278). San Joaquin Vadisi'nde domatesin hasat zamanıdır; sabah 3:00'te, sulama yapılan toplam 307 hektar arazi üzerindeki 105 milyon 708 bin adet olgun domates toplanmayı beklemektedir. Traktörlerin çektiği dev makineler karanlığın içinde gürültüyle yol alır. Bir seferde on dört işçi taşıyabilen ve uzay aracına benzeyen bu makineler iki katlı bir ev yüksekliğindedir; üzerlerinde merdivenler, asma iskeleler ve taşıma bantları vardır. Makineler uzayıp giden domates fidesi sıralarını yutarak ilerler ve sap ve artıkları geride bırakırlar. On dört işçi taşıyıcı bandın arkasında durarak pazarlanacak domatesleri kötülerinden ayırır.

Bu, insana neredeyse hiç iş düşmeyen dev bir hasattır (Bugün 100 işçinin yeterli olduğu bir ürün toplama işi için, birkaç yıl öncesine kadar 600'den fazla işçiye ihtiyaç duyulurdu). Bu hasatta hiçbir çiftçi yer almaz; sadece şirket idarecileri, yöneticiler, ırgat başları ve işçiler vardır. "Çiftçi" sözcüğü fiilen yok olmuştur; sadece "yetiştiriciler" ve "toplayıcılar"dan söz edilebilir. Yöneticiler, uygun stratejiler belirleyebilmek için psikoloji dersleri alırlar. Toplama makinelerinin verimini hesaplar, taşıyıcı bantların hızını ayarlarlar; bir sıranın sonuna gelindiğinde makineye geri dönerken işçilerin bir sigara molası vermeye niyetlendiği zamanı asgariye indirerek verimi düzenlerler. Kramer, bir yöneticinin on dört kişinin işini yalnızca iki kişiyle yapacak yeni bir biçerdöver modeli üzerinde çalışıldığını söylediğini aktarır. Kalan on iki kişi, eğer bulabilirse başka bir işle uğraşacaktır.

Domates tüketimi Amerikan toplumunun değişen beslenme alışkanlıklarını çok iyi yansıtmaktadır. Bugün her birimiz yılda yaklaşık 23,5 kg domates tüketiyoruz; 1920 yılında ise bu tüketim yaklaşık 7,9 kg idi. Bu değişim, her geçen gün daha fazla yiyeceğin evlerin mutfakları dışında hazırlanıyor olmasıyla açıklanmaktadır. Bu gelişme, ketçap ve domates püresi gibi hazır sos ve tatlandırıcıların talebini arttırmaktadır. Talebi karşılamak üzere yapılan üretim artışı ise, yediğimiz domateslerin genetik yapısında olumsuz değişikliklere yol açmaktadır.

Domates işleyen fabrikalar ürünün daha dayanıklı olmasını; yetiştiriciler domateslerin hepsinin aynı boyda ve taşıma bantları üzerinde daha kolay yuvarlanabilecek bir biçimde olmasını; mühendisler kabuğun taşımayı kolaylaştıracak biçimde kalınlaşmasını; şirketleşmiş yetiştiriciler de hektar başına düşen verimin artmasını ve ürünün hastalıklara karşı daha dirençli olmasını istiyordu. Sonuçta ortaya tat hariç her özelliğe sahip modern Amerikan domatesi çıktı. "Genetik uzmanları, bu özelliklere sahip cinsler yetiştirmeye çalışırken, diğer özelliklerin denetimini kaybediyorlar. Kalın kabuklu, asit oranı düşük, tekbiçimli büyüyen, boyu eninden uzun, yapraklı ve yüksek verimli bir cins yetiştiriyorlar; ama bu arada tada müdahale edemiyorlar" (Kramer, 1987, s.213). Kimyagerler bile sürece katkıda bulundu: Olgunlaşmak üzere olan domateslerin toprağına etilen adı verilen (yine doğal bitkilerden imal edilen) bir madde püskürtülerek kızarma sağlanıyor. Domatesteki değişim gibi, domatesin yetiştiği çiftliklerin sahipleri de değişti. Yeni cins domateslerin yetiştirilmesi için gereken toplu sermaye girdileri dikkate alındığında, tahmin edilebileceği gibi bu yeni cinsler şirket topraklarında yetiştiriliyor. Kramer'in verdiği bir örneğe göre, bu şirketlerden birinin 11 bin hektardan fazla arazisi, önde gelen bir sigorta şirketi, bir petrol şirketi, bir gazetesi ve çoğu vergi tasarrufu sağlamak amacıyla bu işe katılmış doktor ve avukatlardan oluşan binlerce ortağı bulunmaktadır. Bu koşullar altında küçük çiftçinin pek şansı kalmamıştır ya da kalmayacak gibi görünmektedir.

Özet

Dar alanda çok ürünün yetiştirildiği yoğun tarım, enerjiye daha fazla yatırım yapılması ve birim araziden daha fazla verim alınması yönünden bahçecilikten ayrılır. Ek enerji, sabana koşulan hayvanlar, tarım makinelerinde kullanılan fosil yakıtlar, gübreler ve insan gücü gibi çeşitli kaynaklardan sağlanabilir. Yoğun tarım yöntemleri, sulama kanalları, sekileme, nöbetleşe ekim ve ürün ve hayvan cinslerinin iyileştirilmesini kapsamaktadır. Bu tekniklerle, ekilen tarlaların verimi artırılabilir, daha fazla arazide ekim yapılabilir ve nadasa bırakma dönemleri azaltılabilir ya da kaldırılabilir. Yoğun tarımda hem arazi hem de çiftçi fazla çalışsa da, sonuç olarak çok daha fazla verim alınır.

Yoğun tarım, çevreyi büyük ölçüde yeniden şekillendirir. Örneğin yetersiz yağış sorunuyla başa çıkmak için sulama sistemleri inşa eden çiftçiler, çözümü çok daha güç yeni ve karmaşık sorunlara yola açabilirler. İnsanlar ekosistemlerini değiştirdikçe, üretim temellerini korumak için daha fazla işgücü ve örgütlenmiş emek gerekecektir.

Yoğunlaşmanın önemli toplumsal sonuçları olmuştur. Sulamanın gelişmesi, kentlerin ve toprağa bağlı devletlerin kurulmasıyla bağlantılıdır ve nüfusun çoğalması, ekonomik tabakalaşma, ticaretin artması, zanaatkârlığın ortaya çıkması ve hiyerarşik sivil ve dinsel örgütlenmelerin oluşması gibi toplumsal değişimleri de beraberinde getirmiştir. Karar alabilecek bir merkezî otorite ihtiyacı, bölgede toprak verimliliğindeki çeşitlilik ve yiyecek fazlası, kentlerin ve devletlerin ortaya çıkmasında etkili olmuştur. Bir zamanların özerk çiftçi toplulukları devletler tarafından yok edilmiş ve çiftçiler (ya da köylüler) toplumsal ve iktisadî sistem ve üretim araçları üzerindeki egemenliklerini yitirmiştir. Köylüler bağımlı oldukları toprak, sermaye ve emek üzerinde denetimi bulunmayan çiftçilere dönüşmüş; dahası, çoğu zaman yol ve köprü inşası gibi işlerde ücretsiz işgücü olarak corvée kapsamında kullanılmıştır. Dünyanın bazı bölgelerinde köylüler ortakçılık yoluyla toprağı kullanma imkânı yakalamakta ya da üründen pay verme karşılığında başkalarına ait toprakları işlemektedir.

Meyve-sebze yetiştiriciliğinde gördüğümüz (toprak sahiplerinin topraklarını birleştirerek kurdukları) şirketleşme sistemi, genelde özel mülkiyetin önünü açmaktadır. Özel mülkiyette toprak bireyin malı kabul edilir. 20. yüzyılın başlarında yeni bir toprak ayrıcalığı biçimi ortaya çıkmış ve yaygınlık kazanmıştır. Eskiden bütün komünist ülkelerde de geçerli olan bu idarî sisteme göre, toprak devletin malıdır ve devlet köylülerin emeğinin ve gelirinin çoğunu denetler. İdarî toprak denetimi tarzı bazı karışıklıklara yol açmıştır. Ortak çiftçilik, Çin'de gıda üretiminin neredeyse çökmesine neden olmuş ve büyük oranda terk edilmiş bir politikadır. Bazı ortak girişimler ilerleme kaydetmektedir; bunlar katılımcılara kimi avantajlar sunan ve çiftçilerin bireysel çabalarıyla üretemeyecekleri ürünleri üreten küçük girişimlerdir.

Bazı istisnai durumlarda köylü çiftçiler için-

de bulundukları durumu katlanamaz hale geldiklerinde başkaldırırlar. İçinde bulunduğumuz yüzyılda köylüler Cezayir, Meksika, Çin ve Küba'daki devrimleri desteklemişlerdir. Bu gibi ayaklanmalar başarılı olsa da, çiftçiler durumdan çoğunlukla kentli nüfus kadar yarar sağlayamazlar.

Sanayileşmenin başlıca özelliği, artan miktarlarda enerjinin yönetimi, uzmanlaşma ve makineleşme –insan ve hayvan gücünün yerini mekanik cihazların alması– üzerine kurulu oldukça gelişmiş bir fabrika sistemidir. Sanayi toplumunun ortaya çıkması fiziksel ve toplumsal çevremizde önemli değişikliklere yol açmıştır. Sanayi toplumlarında, enerji üretimi arttıkça yaşamı sürdürmek için ihtiyaç duyulan enerji miktarı da artmaktadır.

Sanayileşmenin pek çok toplumsal sonucu vardır. İnsan nüfusu daha önce görülmemiş bir hızla artarak doğal kaynaklar üzerinde baskı yaratmaktadır. Sanayileşme demografik bir dönüşümü de beraberinde getirmektedir: Büyüme oranı istikrara kavuşuncaya kadar, nüfus hızla ve sürekli artmaya devam eder. İnsanlar sanayi alanında iş bulma umuduyla köylerini bırakıp şehirlere gittiğinden, ülke içi ve ülkelerarası kitlesel göçler başlamıştır. İşgücünde uzmanlaşmanın giderek artması ve servetin belirli noktalarda yoğunlaşması, yeni toplumsal ilişki ve örgütlenme şekillerini doğurmuştur. Sınıflar içindeki kültürel ve etnik farklara dayalı farklılaşma azalırken, sınıflar arasındaki farklılaşma artmıştır. Sanayileşme yoluyla yaratılan ekonomi coğrafî sınırları aşmıştır. Bu bölümde tarımda sanayileşme, insanların bu fenomene uyarlanmaları ve teknoloji ile çokuluslu şirketlerin etkisi üzerinde durulmaktadır.

Kaliforniya'daki Wasco örneğinde, bir köy toplumunun makineleşme yoluyla nasıl kentleştiği, yani geçim sağlama amacıyla yapılan çiftçiliğin nasıl kâr amaçlı çiftçiliğe dönüştüğü; yerel toplumun kendi dışındaki dünyaya bakışının nasıl değiştiği ve bireysel bağların kopması sonucu toplumsal ilişkilerin nispeten bireysellikten uzak bir hal alarak nasıl çözüldüğü görülmektedir. San Joaquin Vadisi'ndeki büyük şirketler, çok büyük çiftlikleri çiftçiler olmaksızın idare etmekte, göçmen işçi gruplarının denetimini yöneticilere ve ırgat başlarına bırakmaktadır. Günümüzde ticarî açıdan başarılı bir işletme için 400 hektardan fazla toprak gerekse de, aile çiftliği halen ABD'nde hâkim olan çiftçilik biçimidir. Ülkenin orta kesimlerinde, yerleşim modelinin halen belirli bir etnik yapısı vardır; örneğin, Illinois'da Alman kökenli aileler çoğunluktadır.

ÜÇÜNCÜ KISIM

Kültürel Çeşitlilik

Üçüncü Kısım, İkinci Kısım'da bahsedilen düşüncelerin çoğunu ayrıntıları ile ele almaktadır. Başlıklar, antropolojik bakış açısını işbaşında anlamaya yöneliktir. Her bir bölümde, bireysel davranışa odaklanma, toplum içindeki değişkenler ve çevre ile kişinin kendi toplumunun içinden ve dışından kaynaklanan sorunlarla başa çıkması gibi bir dizi ortak konu yer almaktadır.

Sekizinci Bölüm'de, toplumsal yaşamın işleyiş biçimi –daha büyük ölçekli toplumsal oluşumlar için temel yapıtaşları olan– akrabalık, evlilik ve aile kavramlarının ele alınması ile başlamaktadır. Onbirinci Bölüm'de soydanlık ideolojilerinin rolü ve siyasal etkileri anlatılmaktadır. Dokuzuncu Bölüm'de –özellikle sistematik eşitsizlik ve bunun giderek yerleşmesi anlamında– tartışmalı ve genellikle yanlış kullanılan toplumsal cinsiyet, ırk ve etnik köken kavramlarına yer ayrılmıştır. Onuncu ve Onbirinci Bölümler'deki ekonomik ve siyasal örgütlenmelerin ele alınış biçimi, toplumsal grupların temel örgütlenmesi tartışmasını genişletmektedir. Onikinci Bölüm'deki din konusu ekonomik ve siyasal yaşamla ilgili görüşlerimizde kullanılan kavramlardan yararlanmaktadır.

Bu bölümler kültürün anlamlandırıcı yönüyle ilgilidir: insanoğlunun anma ve törenleştirme ihtiyacı evrenseldir. Kutsaldan dünyevîye kadar uzanan geniş bir yelpazede âdetler büyük bir çeşitlilik gösterir; bireysel ya da toplu veya kişisel ya da siyasal olabilir. Hepimiz günlük hayatımızdaki sıradan davranışlarımızı özel, kişisel ve bazen de tamamen kendine özgü alışkanlıklara dönüştürme eğilimi gösteririz.

Son bölüm toplumsal değişimin planlanmış ya da planlanmamış sonuçlarına; antropologların bu değişim sürecini anlamak konusunda ne tür katkıları olduğuna ve uygulamalı antropoloji ya da kalkınma antropolojisinin etiğine odaklanmaktadır.

Akrabalık ve Toplumsal Örgütlenme

Akrabalık Terimleri ve Toplumsal Davranış

ÖRNEK OLAY

Yanomamö Toplumunda Akrabalık

Akrabalığın Manipülasyonu

Akrabalığın Sınıflanması

ÇAĞDAŞ SORUNLAR

Seçtiğimiz Aileler

Soydanlık İdeolojisi ve Soydanlık Grupları

Tekyanlı Soydanlık Grupları

ÖRNEK OLAY

Kenyalı Pokotlar

ÖRNEK OLAY

Kuzeydoğu Arizonalı Hopiler

Tekyanlı Olmayan Soydanlık Grupları

Evlilik, Yeniden Evlenme ve Evlilikle Oluşan Yerleşim

Evlilik

Boşanma ve Yeniden Evlenme

Bir Mübadele Biçimi Olarak Evlilik

TOPLUMSAL CİNSİYET SORUNLARI

Evlilik ve Paranın İdaresi

ANTROPOLOJİDEN YARARLANMAK

Yörükler Arasında Kız Kaçırma ve Kaçma: Yeniden Gözden Geçirilen Bir Sorun

Evlilik ve İşbölümü

Evlilik Kuralları

Ailede Hane Birliği

Bağımsız Hane Birliğine Karşı Geniş Hane Birliği

SEKİZİNCİ BÖLÜM

Akrabalık, Evlilik ve Hane Birliği

Toplumsal ilişkilerin dinamikleri açısından akrabalık bağlarının önemini tahmin etmek zordur. Bir İskoç halk şiirinde bu şöyle ifade edilir:

> Adam Smith
> Bütün dostlarınca reddedildi
> Ama yaptığı bütün kötü şeylere rağmen desteklendi
> Bütün akrabalarınca.

Bu dörtlükte, duydukları bağlılıktan dönenler komşu ve yakın arkadaş olan "dostlar"dır; sabit olup değişmeyen ise akrabalar. Akrabalar hakkındaki bu yaklaşım, birbirine düşman olan akrabaların dışarıya karşı nasıl yakın olabildiğini gösteren eski bir Arap deyişinde de yansıtılır:

> Ben erkek kardeşime karşıyım; erkek kardeşim ve ben kuzenlerimize karşıyız; ben, erkek kardeşim ve kuzenlerim diğerlerine karşıyız.

İnsan uyumunun en önemli yanı, daha önce de vurguladığımız gibi, sorunlara esnek, yaratıcı bir şekilde tepki verme yeteneğidir. Geniş toplumsal gruplar içinde başkaları ile işbirliği yaparak çalışmak ve toplumsal bir grubun üyeleri olarak birlikte yaşamak –çalışmak, hat-

Yerleşim alanları ve orman kampları arasında hareket halinde bir Batak ailesi. (Fotoğraf James Eder)

ta mücadele etmek ve rekabet etmek gibi belirli amaçları başarmak– için birçok insanın faaliyetlerini koordine etme yeteneğimiz, insan uyumunun hayatî bir parçasıdır. İnsan uyumu, insanların nihaî hedeflerine ulaşmak için akrabalık grupları içinde örgütlenme, evlenme, hane birliği oluşturma ve akrabalık bağlarını ve diğer ilişkilerini kullanma şekillerinden ibarettir.

Akrabalık, diğer primatların da dahil olduğu bütün toplumsal türlerle paylaştığımız toplumsal örgütlenmenin temelidir. Bu bölüm akrabalığa dayanan toplumsal örgütlenmenin temel ideolojileri veya modellerine ilişkindir. Burada "ideolojiler", kendi dinimiz ve diğer inançlarımız gibi zihinsel imgeler taşıyan kültürel yapılanmalar, yani aile, atalık, soydanlık ve akrabalık hakkındaki fikirlerimize işaret eder (Leaf, 2007). Aile ve akrabalığa ilişkin fikirler, kültürel sınırlar ötesinde bazı düzenlilikler sergilemekle birlikte, çok çeşitli oldukları için bunları ideolojilere dayanarak düşünmek en doğrusudur. Bu nedenle genel bir akrabalık tartışması ile başlayacağız ve toplumsal

olarak yaratılan ve kullanılan akrabalık bağlarının çeşitli yönlerini ele alacağız. Bir toplum içinde bile bütün pratikleri içeren tek bir model olmadığından, insan davranışı çok çeşitli olsa da, basitleştirilmiş bazı analitik modelleri betimleyeceğiz.

Akrabalık ve Toplumsal Örgütlenme

Bir akrabalık sistemine bakmanın yolu onu bir statüler ve karşılıklı roller modeli olarak görmektir (Bkz. İkinci Bölüm). Bir toplum tarafından kullanılan model diğeri tarafından kullanılan modelden farklı olabilir; birinde statülere önem verilirken diğerinde önem verilmez ve hatta göz ardı edilebilir. Daha sonra göreceğimiz gibi, birçok kültür en önemli akraba olarak annenin erkek kardeşini görür ve onu tanımlayan özel bir sözcük kullanır. Hem anne hem de babanın erkek kardeşini tanımlamak için "uncle" sözcüğünü kullanan çoğu İngilizce konuşan toplumlarda böyle bir statü ayrımı mevcut değildir. Birçok toplumda, akrabalık kuşaklar arası toplumsal ilişkinin temelidir ve böylece zaman içindeki bilginin aktarımı için bir kanal sağlanır. Bu bilgi sadece teknik bilgi değildir, aynı zamanda bir kişinin rolü, statüsü, ilişkileri ve zorunlulukları hakkındaki çok temel toplumsal bilgileri de içerir. Bu nedenle akrabalık, genellikle bir kişinin dahil olduğu ilk ve belki de yegâne toplumsal rol sistemidir ve doğumla birlikte başlar, yaşam boyu değişmez. Napoleon Chagnon'un (1983) ortaya koyduğu gibi, "akrabalık toplumsal yapının kalbidir."

İnsanların kendi akrabalarını tanımlama ve sınıflama usulleri ve bu sınıflamaların toplumsal davranış ve toplumsal örgütlenme ile bağlantılarını içeren akrabalık incelemeleri, antropolojinin aslî bir parçasıdır. Antropologlar akrabalığın aşırı derecede karmaşık sanayi toplumlarında bile önemli olduğunu kavramaya başladılar: Çoğumuz kan veya evlilik yoluyla bağlı olduğumuz insanlarla birlikte yaşarız ve onlarla çok güçlü ve süreli ilişkilerimizi sürdürürüz. ABD'de, boşanma ve yeniden evlenme oranlarının yüksek oluşu nedeniyle yeni ve ilginç ailesel düzenlemeler oluşmaya başlamıştır. Daha önceki evliliklerden olma çocuklar ebeveynlerinin yeni evliliğinden olma çocuklarıyla birlikte yaşayabilmektedir. Bu çocuklar çok sayıdaki yarı üvey kardeş (ana veya baba tarafından kan bağı olan, çev.) veya üvey kardeşler (kan bağı olmayan, çev.) ve hatta kendilerine büyükbaba veya büyükanne gibi davranan insanlarla yaşam boyu birlikte olabilmektedirler. Bu tür durumlar söz konusu olabilse de, akrabalık rolleri evrensel davranış düzenleyicileridir ve bundan dolayı toplumsal yapı için evrensel anahtar durumundadırlar. Murray Leaf'in yazdığı gibi "Akrabalık ve soydanlık, tüm insan topluluklarında rastlanan ve topluluk üyeleri tarafından açıkça farklı ve önemli bir kültürel sistem olarak kabul edilen, dolayısı ile hâlâ ayakta kalan birkaç kültürel evrenselden biridir" (Leaf, 2007, s.157)

Akrabalık Terimleri ve Toplumsal Davranış

İnsanlar davranışlarını, başkalarıyla karşılaştırma yoluyla kendi kendilerini algılama şekline göre düzenleme eğiliminde oldukları için antropologlar farklı kültürlerdeki insanların kendi akrabalarını sınıflama tarzları ile ilgilenirler. Bununla beraber, akrabalık terminolojisi bir dil sisteminin parçasıdır. Babanı akrabalarını an-

neninkinden otomotik olarak ayıran bir akrabalık terminolojisine sahip bir kişi, kendi akrabalarını böyle bir ayrıma sahip olmayan bir kişinin bakışıyla görmeyebilir (veya buna uygun davranmayabilir). Antropologların "Crow" olarak adlandırdıkları bir akrabalık terminolojisine sahip Arizonalı Hopiler babanın kız kardeşini anneninkinden ayırırlar. Bir Hopi erkeğinin babasının kız kardeşi (kya'a) ile yakın ve samimi bir ilişkisi vardır ve bu ilişki ömür boyu sürer (Whiteley, 1985, s.360). Aslında bu ilişki aynı anasoyunun (Hopi toplumu anasoylu klanlara sahiptir) üyeleri arasındaki ilişkilerden çok daha anlamlı olabilir.

Sınıflama sistemleri bize insanların aynı kategoriye dahil oldukları düşünülen ve belirli bir tavır içinde davranmalarının beklenildiği akrabalarına yönelik algılarını nasıl organize ettiklerini ve bu kategorinin dışında kalan ve farklı bir şekilde davranmaları beklenilen akrabalarını ayrı terimlerle nasıl tayin ettiklerini anlatır. Akrabalık terimleri elbette kişilere mutlak bir doğrulukta bir davranış öngörmez. Bunun nedenlerinden biri, hiç kimsenin akrabalık rollerini veya diğer başka rolleri başkalarıyla tamamen aynı şekilde yorumlamamasıdır; zaman içinde kesinleşen kurallar söz konusu topluma uyarlanır. Nitekim, anneanne ve babaannemizin doğumgünlerini hatırlamaya çalışsak da, birinin yarenliğinden çok hoşlandığımız için onu diğerinden daha sık ziyaret edebiliriz. Keza, akrabalık terimleri insanları bir kategori içinde gruplasa bile bu kategori içinde de ayrımlar mevcuttur. Örneğin, annemizin erkek kardeşini (dayı) ve annemizin kız kardeşinin kocasını (enişte) tek bir "*uncle*" terimi altında toplayabiliriz, ama çoğumuz sadece evlilik yoluyla bizimle hısım olan birine (enişte) başvurmadan önce muhtemelen "kandaş" olan *uncle*'a (dayı) gideriz (birincisi çok zengin veya cömert değilse).

Ayrıca, terminoloji önemli toplumsal rolleri hem tayin eder hem de yansıtır. Yandaki kısa örnek bu ilkeyi göstermektedir. Bu örneği ince-

Luxor yakınlarında üç kuşaktan Mısırlı erkekler. (Fotoğraf Daniel Bates)

ÖRNEK OLAY

Yanomamö Toplumunda Akrabalık

Daha önce gördüğümüz gibi, Yanomamöler şiddetin damgasını vurduğu bir çevrede yaşayan bir grup Güney Amerikalı Kızılderilidir. Köyler arasında yapılan sürekli savaşlar müttefik edinme gerekliliğini doğurur; aynı zamanda kadın eksikliğine yol açan ve dolayısıyla savaşları teşvik eden kız çocuğu katli uygulamasından dolayı, erkekler eş bulmakta zorluk çekerler. Bu nedenle Yanomamöler için iki şey özellikle önemlidir: bir eş bulmak ve müttefikler edinmek.

Bu iki kaygılara bağlı olarak, iyi tanımlanmış bir akrabalık ilişkileri ağı vardır. Yanomamölerde akrabalık gruplarına üyelik erkek soy çizgisinden miras alınır; hem erkekler hem kadınlar babalarının akraba grubunun veya soyunun mensubu olur. Erkekler ve kadınların kendilerininkinin dışında bir akraba grubundaki belirli kuzen tipleri ile evlenmeleri gerektiğinden, evlilik konusunda bir kişinin ait olduğu akrabalık grubu özellikle önemlidir. Bu zorunluluk çoğu kez farklı akraba gruplarından genç erkeklerin kız kardeşlerini değiş tokuş etmelerine yol açar. Aynı iki akraba grubu kuşaklar boyu kadınlarını değiş tokuş etmeye devam ettiklerinde, aralarında güçlü bağlar oluşur. Bu türden müttefikler savaş zamanında son derece önemlidir.

Yanomamölerin kendi akrabalarının birçoğuna verdikleri isimler bu evlilik kurallarını ve oluşturdukları ittifakları yansıtır. Belirli bir kuşak içinde, bir akraba grubunun bütün üyeleri birbirlerine "erkek kardeş" ve "kız kardeş" olarak bakar. Bu aralarında evliliğin yasak olduğunun bir yansımasıdır. Buna karşılık bir erkek başka isimli akraba gruplarındaki evlenilebilinir bütün kadın akrabalarını (bizim "kuzen" diyebileceğimiz akrabalar) onlarla evlensin ya da evlenmesin "karı" olarak adlandırır. Aynı şekilde, aynı erkek "karıları"nın hepsinin erkek kardeşlerini, evlilik yoluyla oluşabilecek potansiyel bağa işaret eder biçimde "kayınbirader" olarak adlandırır. Beşinci Bölüm'de gördüğümüz üzere, erkek kardeşler aynı kadınlar için rekabet ettiklerinden, aralarındaki ilişkiler çoğu kez gergindir. Öte yandan, kayınbiraderler eş edinmek ve savaşta müttefik olmak için birbirlerini kazanmaya ihtiyaç duyduklarından ilişkileri çoğunlukla oldukça arkadaşçadır.

Yanomamölerde, toplumsal etkileşim örüntülerinin kurulmasında akrabalık kategorileri önemlidir. Birçok toplumsal durumda bir kişinin statüsü, büyük ölçüde tek bir akrabalık terimiyle tanımlanabilir. Chagnon kendi alan çalışmasını yürüttüğü köye kalmaya gelen öksüz kalmış bir ergen erkek çocuğun yaşadıklarını anlatır. Çocuğun köyde hiçbir gerçek akrabası yoktur, ancak akraba gruplarından birinin reisine "baba" diyerek toplum içinde kendine bir yer edinmeye çalışır. Bu taktik köyde diğerleri ile olan bağını geliştirmesi ve yönlendirmesi için bir dayanak oluşturur.

Akrabalığı sınıflama sistemleri sadece toplumsal ilişkilerin yapısını gösterir; insanların gerçek davranışlarını göstermez. Şayet bir Yanomamö bir erkeğe "erkek kardeş" ve diğerine "kayınbirader" diyorsa, bu terimler bize o kişinin bu iki erkeğe karşı iki farklı rol oynadığını kabul ettiğini anlatır. Fakat bu rollerin gerçekte ne olduğunu bize anlatmaz. Etnograf bunları saptamak için gözlem ve görüşmeler yoluyla toplumu incelemelidir. Öncelikle, etnograf erkek kardeş ve kayınbirader rollerinin neyi içerdiğini öğrenir, daha sonra bu terimlerle bir erkeğe hitap eden bir Yanomamö erkeğinin davranışını doğrulukla öngörebilir ve yorumlayabilir.

lerken, bunun o toplumdaki bir erkeğin perspektifinden sunulduğunu aklımızda tutalım; kadınlar aynı akrabalık ilişkilerinden bazılarına tamamen farklı bir şekilde bakar.

Akrabalığın Manipülasyonu

Genel akrabalık kurallarının gündelik hayatın özel gerekliliklerine uyarlanmasında, insanlar sadece akrabalık rollerini değil aynı zamanda akrabalık terimlerini de manipüle ederler. Şimdiye kadar tartıştığımız işaret edici terimler kişinin kendi akrabaları hakkında üçüncü bir kişi ile konuşması esnasında o akrabaları işaret eden terimlerdir. Böylesi terimler toplumun sınıflayıcı akrabalık sistemini çok tutarlı olarak yansıttığı için, birçok akrabalık çalışması aslında işaret edici terimlerle ilgilidir. Bununla birlikte, akrabalık dili kişinin kendi akrabasına doğrudan hitap ettiği sırada kullandığı hitap terimlerini de içerir. Çeşitli durumlar karşısında insanlar kendi ihtiyaçlarına uydurmak için hitap terimlerini manipüle ettiklerinden, bu terimler özellikle ilginçtir. Bunlar doğrudan ve yüz yüze konuşmalarda kullanılan terimlerdir ve işaret edici terimlerle çelişkili olabilirler.

Yaygın bir şekilde gözlenen bir toplumsal strateji, arzu edilen bir rol ilişkisine başvurmak için hiçbir soy bağı olmamasına karşın bir akrabalık teriminin kullanılmasıdır. Örneğin, 1960'lardaki *Black Power* hareketi sırasında birçok siyah kendi grup dayanışmasını vurgulamak için birbirlerine "birader" (brother) ve "bacı" (sister) diye hitap ettikleri bir konuşma biçimini benimsedi. Tamamen aynı nedenden ötürü, feministler bazen akraba olmadıkları kadınlara kendi kız kardeşleri gibi bakarlar. Siyasal nedenlerle duruma özel akrabalık ilişkileri üretilmesi, bazen akrabalığı bizden daha titizlikle yorumlayan sanayileşmemiş toplumlarda da gözlenmektedir. Claude Lévi-Strauss'un (1943) aynı dili konuşmayan iki kabilenin üyelerinden oluşan bir Brezilyalı Kızılderili popülasyonu üzerine yaptığı bir araştırmaya göre, birleşerek karışmış bu iki grubun erkekleri birbirlerine "kayınbirader" diye hitap ederler. Bu daha önce sadece kendi gruplarındaki evlenmeye uygun gelinlerin erkek kardeşleri için kullanmış oldukları bir terimdir. Akrabalık terminolojisinin bu manipülasyonu, muhtemel bir çatışma durumunda barışçıl ilişkilerin oluşmasına yardım etmektedir.

Akrabalığın Sınıflanması

Akrabalığı incelerken akılda tutulması gereken önemli nokta, akrabalığın biyolojik bir temel üzerine nasıl kategorilendirildiğinden ziyade bir toplumun üyelerinin akrabalığı nasıl sınıflandırdığıdır. Biyolojik olarak temellendirilmiş ilişkilerdeki davranış tarzı, biyolojik bağdan çok değerler, inançlar ve ekonomik uygulamalarla ilişkilidir. Akrabalık sınıflamasını veya ilişkilerini tanımlamak için kullanılan sözcük sistemi bir toplumun işleyişi açısından önemli bir toplumsal olgu olmasının yanısıra kültürel ve dilbilimsel bir fenomendir de.

Örneğin, bir Yanomamö erkeği kendi erkek kardeşi ve babasının erkek kardeşi (amcası) için aynı sözcüğü kullanır ve bir erkek kendi biyolojik erkek kardeşinden beklendiklerinin aynısını babasının erkek kardeşinden de bekler. Aynı savaşlarda savaşır, aynı kadın grubundan evlenir ve birbirlerini etkilerler. Benzer şekilde İngilizce konuşanlar da tamamen farklı akrabalarına "kuzen" derler; bizim kendi kuzenlerimizden çok az beklentimiz olmakla birlikte, bu terim anne tarafındakiler ile baba ta-

rafındakiler arasında pek bir ayrım yapmadığımızı açıkça gösterir. Bu yüzden bir topluluk veya bir popülasyonda çalışırken insanların biyolojik olarak birbirleri ile olan akrabalığını belirlemek yeterli değildir; aynı zamanda insanların kendilerinin bu ilişkileri nasıl tanımladığını da belirlemek gerekmektedir. Böylesi tanımlamalar için çözüm yolu toplumun akrabalık sınıflamasına ilişkin dil sistemidir.

Her toplumda insanların farklı bir akrabalık düzeni vardır. Bunlardan ilki ve en önemlisi doğum yoluyla akrabalık, yani kandaş akrabalıktır. Erkek kardeşler ve kız kardeşler, anne ve baba, onların kız ve erkek kardeşleri ve çocukları, dedeler, anneanne, babaanne ve onların kız ve erkek kardeşleri kandaş akrabalardır (elbette bazı istisnalar olabilir). Hısımlık evlenme yoluyla oluşan akrabalık ilişkileridir ve bir bireyin eşi ve eşinin tüm akrabalarını, aynı zamanda kişinin kendi kandaş akrabalarının eşlerini kapsar.

Kandaş akrabalar ve hısımlar genellikle bizim en önemli akrabalarımızdır, ancak bu liste burada son bulmaz. Birçok toplumda, aileler akraba olmayan bireyleri evlat edinebilirler. Bu durumda evlat edinilenler de akrabalıktaki haklara ve yükümlülüklere sahip olur ve toplumsal açıdan ailenin üyesi kabul edilir. Ayrıca insanlar, kandaş akrabalığı model alarak vaftiz annesi, vaftiz babası, peder, "kan kardeşi" gibi ilişkiler kurarlar ya da çocuklar eski aile dostlarına "hala/teyze" veya "amca/dayı" diyebilirler. Bu ilişkilerin kandaş akrabalar arasındaki ilişkiler kadar yakın olabilmesine karşın, bu türden kişilere bazen sanal akraba denir.

Ortadoğu'da, "süt" kardeşler vardır; bunlar aynı kadın tarafından emzirilen çocuklardır. Yakın arkadaş olan bazı kadınlar sadece çocukları arasında bir bağ kurmak için kısa bir süre birbirlerinin çocuklarını emzirirler. ABD'de, çocuklu bireyler boşandıktan veya dul kaldıktan sonra tekrar evlendiklerinde biyolojik olarak akraba olmayan bu çocukları kendi çocukları ile birlikte kardeşmiş gibi büyütebilirler. Bir bakımdan sanal akrabalık nosyonu bir çelişkidir, çünkü birçok akrabalık terimi saf biyolojik değil kültürel kategorilerdir.

Jenny White, İstanbul'da konfeksiyon sanayiinde çalışan yoksul kadınlar üzerine yaptığı incelemesinde, bireylerin karşılıklılığı vurgulamak için akrabalık terminolojisini (bacı, ağabey, amca, dayı, vb.) kullandığını gördü (White, 1994). Kadınlar işçi olduklarını düşünmüyorlardı; onlara göre ücret karşılığında dikiş dikerek sadece ailelerine yardım ediyorlardı. Patronlar ile konuşulurken sanal akrabalık deyimlerinin kullanılması, ilişkinin kişiselmiş gibi olmasına yardım ediyordu. Sanal ve diğer akraba tipleri arasındaki başlıca farklılık sanal akrabalık terimlerinin keyfî olarak kabul edilmesidir. Son tahlilde, "Seçtiğimiz Aileler" başlıklı çerçevede (s.287) başlıklı yazıda göreceğimiz gibi, aile ve akrabalık ilişkilerinin kurulması, insanların bunlardan ne anladığı ile ilgilidir.

Her dil akrabaları sistematik olarak kategorilere ayırır. Antropologlar akraba terminolojisi olarak bu ayrımları sistematik bir şekilde gösteren terimleri ele alırlar. Hiçbir toplumda akrabaların her biri ayrı bir terimle gösterilmez. Bunun yerine, bazı akrabalar tek bir kategori altında gruplanır ve tek bir akraba terimi ile hepsine işaret edilir: erkek kardeş, kız kardeş, hâlâ/teyze, amca/dayı, büyükanne, büyükbaba ve diğerleri. Bütün akrabalık terminolojisi sistemleri büyük oranda sınıflayıcıdır ve adlandırılan ilişki türü sayısına ve nasıl düzenlendiklerine göre değişirler.

ÇAĞDAŞ SORUNLAR

Seçtiğimiz Aileler

Kath Weston (1991) aile kavramının ABD'nde kadın ve erek eşcinsel çiftleri de kapsayacak şekilde genişleyen bir yorumu olduğunu saptamıştır. Uzayıp giden hukuksal tartışmaların işaret ettiği gibi, genellikle konuya ilişkin iğneleyici siyasal bir söylem kullanılmasa da, açıkça fazlasıyla siyasallaşmış bir sorundur. Yine de, tasdik veya tasdik edilsin ya da edilmesin, eşcinsel çiftler şu eski deyişi sorgulamaktalar: "arkadaşlarınızı seçebiliyorsunuz, ama akrabalarınızı seçemiyorsunuz" (s.2). Bu araştırma sonucunda Kath Weston, eşcinsel ailelerin, erkek ve kadınların içinde büyüdükleri ailelerden ayrı anlaşılamayacağı sonucuna vardı. Ne standart bir "eşcinsel ailesi" tipi vardır, ne de eşcinsel aile alternatif bir aile şeklidir. Buna karşılık, bu durum sürekli olarak değişen Amerikan akrabalık ve aile anlayışlarını yansıtmaktadır.

Birçok heteroseksüel gibi, görüşüne başvurulan eşcinsel kişiler de aile üyelerinin "kendileri için orada olan" ve itimat ettikleri insanlar olduklarında ısrar ediyorlar (s.113). Orta sınıf kökenli bütün Amerikalılar için, aileyi betimleyen ana tema şudur: Aile üyeleri, çoğu kez kendi çıkarlarını düşünmeden birbirlerine maddî destek sağlamaya hazırdır. Bireyler aile üyelerinin bütün faaliyet alanlarında –yemek pişirme, temizlik yapma ve birlikte alışveriş yapmanın ötesinde– birbirlerine maddî ve manevî destek sağladıkları ölçüde kendilerini bir aile olarak görürler.

Bu, eşcinsel ailelerin kendilerini "alternatif" hane birlikleri olarak gördükleri anlamına gelmez; çoğu kesin olarak aynı zamanda biyolojik akrabalarının desteği ve sevgisini gözetir ve buna güvenir. Bu ailelerin büyük bir çoğunluğu çocuk sahibi olmak ve onları yetiştirmek ister. Eşcinsel ailenin yaşam örüntüleri, aile yaşamının kan ve sözleşmeden öte bir şey olduğunu gösterir. Akrabalık diğer taraftan da sevgi dediğimiz zor bulunur değer üzerine temellenir. Yakından bakıldığında bütün ailelerin güçlü sevgi bağlarıyla bağlı olduğu görülür.

Bütün toplumlar akrabalığın sınıflanması için her zaman aynı olmasa da belli sayıda ölçüte başvururlar. Birçoğu, kadın ve erkek akrabalar için farklı terimler kullanarak akrabalar arasında cinsiyet esasına göre ayrım yapar. Bizler kadın ebeveynimize "*mother*" (anne), erkek ebeveynimize "*father*" (baba) deriz; erkek ve kız kardeşlerimizi, teyze/hala ve amca/dayılarımızı da ayırırız. Birçok toplum ailesinin anne tarafını (anayanı) baba tarafından (babayanı) ayırır. Yanomamöler gibi akraba grubundaki üyeliğin yalnızca ya anne ya da baba üzerinden miras alındığı toplumlarda bu çok önemlidir. Bu tür toplumlarda, örneğin annenin erkek kardeşi (dayı) ile babanın erkek kardeşi (amca) arasında bir ayrım yapılmaktadır (İngilizce konuşanlar her ikisine de "*uncle*" derler): Biri kişinin (*ego*nun) akraba grubuna dahilken diğeri değildir ve gruba mensup olanın, *kişi* ile ilişkisinde belirli hak ve yükümlülükleri vardır. (Ego, geleneksel olarak bir akrabalık ilişkisinde referans durumundaki bireyi işaret etmek için kullanılan terimdir; belli bir nedeni olmamakla birlikte, reisin daima erkek olduğu varsayılır.)

Birçok akrabalık sistemi kuşaklar arasında

ayrım yapmak için de farklı akrabalık terimleri kullanır. İngilizce konuşanlar anneanne, anne, kız kardeş ve kız torun için ayrı terimlere sahiptir. Ayrıca, toplumların büyük bir kısmı (Amerikan toplumu da dahil) doğrudan akrabalar (ebeveynler ve çocuklar) ile ikincil akrabalar (bağlantılı bir kişi vasıtası ile akraba olunan insanlar) arasında bir ayrım yapar. Kişinin ebeveynlerinden biri vasıtası ile akraba olunan amca/dayı ikincil akrabadır. Bazı toplumlar bir adım daha öteye geçerler ve kadının soyundan gelen ikincil akraba ile erkeğin soyundan gelen ikincil akraba için ayrı terimler kullanırlar (Amerikan toplumunda böyle değildir). Annenin erkek kardeşi (dayı) ve babanın erkek kardeşi (amca) arasında ayrım yapılması sık görülen bir durumdur. Bu yüzden, Türkiye'deki Yörükler ve Yanomamöler arasında olduğu gibi, çapraz kuzenler (dayı ve hâlâ çocukları) ve paralel kuzenler (teyze ve amca çocukları) için ayrı terimler kullanılır.

Özetle, belirli bir toplumdaki bireylerin davranışını anlamak için hem bir davranış normu hem de bir dilbilimsel sistem olarak akrabalık ilişkilerini anlamak gerekir. Aynı zamanda, akrabalığın sınırlanmış yanı –ortak bir atadan gelme fikri– insanlar arasındaki toplumsal grupları veya kategorileri tanımlamaya yardımcı olabilir. Soydanlık, sorumluluklar ve yükümlülüklerin yanısıra verasetin de temeli olabilir. Kısaca göreceğimiz gibi, akrabalık en azından insan davranışının hayatî bir alanının düzenlenmesini sağlar: Bu kimin kiminle evlenip evlenemeyeceğinin belirlenmesidir.

Soydanlık İdeolojisi ve Soydanlık Grupları

Akrabalık sistemleri toplumsal davranışa şekil vermekten çok daha fazlasını yapar ve bir statü ve roller örüntüsü oluşturur. Toplumdaki üyeleri gruplara –ortak bir kimlik duygusuna sahip ve oldukça kurallı bir temel üzerinde etkileşim içinde olan insan kümelerine– ayırabilir. Bu tür akraba temelli grupların en önemlisi soydanlık grubu, yani varsayılan ortak bir atanın hattında birleşmiş kandaş gruptur. Bir akrabalık biçimi olarak soydanlığın birincil önemi, bir gruba dahil olan üyeler için esas olabilmesidir; ayrıca mülkiyet hakları ve siyasal yükümlülükleri de düzenleyebilir. Örneğin, birçok Ortadoğu ülkesinin hukuk sistemi çocuğun kimliğini babasına göre tanımlar; bu nedenle de erkek boşanma sonrasında çocuğun kendi vesayeti altında olduğunu varsayar. Bu ilke genellikle soydanlık ideolojisi olarak betimlenir, zira biyolojik ata olgusu toplumsal düzenlemelerden daha az önemlidir. Aynı zamanda, birçok soydanlık ideolojisi belirli bir atadan itibaren nesebi hesaplarken birçok araçtan sadece birine önem verir. Ata ve soydanlık fikirleri ve şecereler akrabalık terminolojileri kadar ideolojiktir.

Soydanlık ideolojisinin güçlü olduğu toplumlarda, soy grubunun kolektif kimlik duygusu sadece ortak biyolojik atadan gelindiğinin farz edilmesi üzerine değil, dinsel ve toplumsal anlamı olan inançlar, mitoslar ve simgelerden oluşan bir bütün üzerine temellenir. Bir grubu bir arada tutan şey sadece ideoloji değildir elbette; daha sonra da göreceğimiz gibi soy grubunun üyeleri birbirlerine birçok aslî yarar sağlar. Soydanlık ideolojisi hem grup

dayanışmasının kuvvetlenmesine hem de diğer pragmatik ilişkilerin gerekçelendirilmesine hizmet eder.

En azından, herhangi bir büyüklükte veya düzeydeki bir soy grubunun toplumun geneli içinde tanımlanmış bazı işlevlere sahip olması gerekir. Bu, toplumun ihtiyaç duyduğu kaynaklara sahip olmak gibi önemli bir işlev ya da bireysel kimliği karşılamak gibi basit bir işlev olabilir. Toplumun teknoloji gelişimimin veya siyasal bütünleşme düzeyinin temelinde babasoylu soy ideolojisinin yattığı iddia edilemezse de, bu soydanlık türü dünyadaki en yaygın formdur ve bazı topluluk türlerinde özellikle yaygındır. Örneğin, göçebe topluluklarının tamamı olmasa da büyük bir kısmı babasoyludur (Pasternak, 1976, s.112-113).

Soy grupları, soyun sadece tek bir ebeveynin hattından izlendiği tekyanlı soydanlık grupları ve soyun ebeveynlerin ikisinden birinin soy hattının tercih edilmesi veya her ikisinin soy hattının da izlenmesi şeklindeki tekyanlı olmayan soydanlık grupları olmak üzere iki genel kategoriye ayrılır. Soy gruplarının ideolojik temeli muhtemelen tekyanlı soya sahip toplumlarda daha belirgindir.

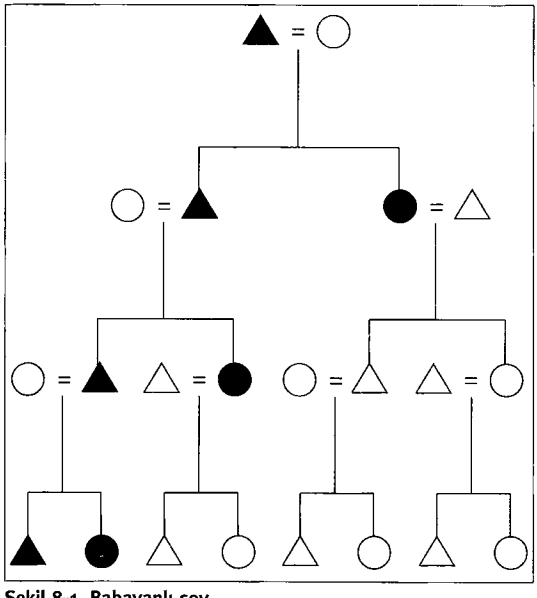
Tekyanlı Soydanlık Grupları

Tekyanlı soydanlık grubunda üyelik ya baba ya da anneye ait hat üzerinden miras alınır; çünkü toplum bunu zorunlu tutar. Böyle gruplar babasoylu veya anasoylu soy grupları olarak bilinir ve çoğu kez klan veya soy gibi birçok parçaya bölünürler. Akılda tutulması gereken nokta şudur ki, soydanlık ideolojisi sadece bir soy grubu meydana getirmez; kimlerin üye olacağını belirleyip sınırlandıran bir kategoriyi de tayin eder.

Babasoylu Soydanlık

Babasoylu soydanlık ideolojisine göre bütün çocuklar babalarının üyesi olduğu soy grubunun veya gruplarının üyeleridirler (bakınız **Şekil 8-1**). Şayet bir erkek belirli bir grubun üyesi ise veya soydan gelen özel toplumsal hakları varsa, çocuğu da bu üyeliği veya hakları paylaşır. Bu onların annelerine babalarından daha az bağlı oldukları anlamına gelmez. Böyle bir toplumda bir anne sadece ait olduğu toplumsal grubun üyeliğini veya toplumsal haklarım kendi çocuklarına geçiremez.

Kendi akraba grubunun dışından evlenen (genellikle olması gerektiği gibi) kadın üye kendi soyu için yeni üyeler sağlayamaz; çocukları kendi soyunun değil kocasının soyunun üyesi olur. Kadınların rolleri açısından bu düzenlemenin önemi toplumdan topluma değişir. Siyasî alanda Yanomamö kadınlarının ereklere göre ikincil bir rolü vardır; buna karşılık Batı

Şekil 8-1. Babayanlı soy.

ÖRNEK OLAY

Kenyalı Pokotlar

Kenyalı Pokotların sayısı yaklaşık olarak 200 bindir ve babasoylu soydanlık ilkesini izlerler. Doğu Afrika'nın oldukça karmaşık ve farklı yapılar barındıran geniş toprakları üzerinde yaşarlar. Sadece Doğu Pokot bölgesinde bile yükseklik 0.6 km ile 3 bin üç yüz km arasında değişir. Pokotlar bu alanlarda hayvan otlatır ve çiftçilik yaparlar (Pokotlar Altıncı Bölüm'de ele alınan Ariaallara çok benzer).

Pokot toplumsal örgütlenmesinin temel birimi *korok* denilen komşuluktur (Conant, 1963). Bir korok birbirinden belli uzaklıklarla ayrılmış birçok hanenin bir araya gelmesinden oluşur (bu hanelerin sayısı bazen yüzü bulur ama genellikle elli civarındadır). Çiftlik alanlarındaki haneler ekili ya da nadasa bırakılmış tarlalarla çevrilidir. Mera alanlarındaki haneler ise süreler için yapılmış ağıllarla (*kraal*) çevrilidir ve her bir alan diğerinden çitlerle ayrılmıştır. Çiftlik ve mera alanlarınındaki koroklar arasındaki en büyük farklılık şudur: Çiftçiler arasında korok üyeliği bazen birkaç kuşağı kapsayan uzun vadeli bir ilişkidir. Çobanlar arasındaki korok ilişkisi ise değişkendir; çoğu kez tek bir mevsimle sınırlıdır veya nadiren birkaç mevsim sürer.

Hem çiftlik hem de mera alanlarında, korok hane reislerinden oluşan bir konsey tarafından düzenlenir. Hane reisi kadın olsa bile, konseye gönderilen temsilciler daima erkektir. Herhangi bir kişi talep ettiğinde komşuluk konseyi tayin edilmiş bir toplantı yerinde bir araya gelir. Konsey kararlarını oybirliği ile alır. Hiç kimse tartışmayı daha fazla uzatmak istemediği halde eğer içlerinden biri bunda ısrar ederse, cevap olarak konsey üyeleri konuşmacıya arkalarını dönerler. Konsey üyeleri aralarından birini "büyük konuşmacı" (*kirwokiin*) olarak tayin eder. Konsey işgücü temin etmek, düzeni sağlamak ve kavgalarda aracılık yapmak konusunda geniş yetkilere sahiptir.

Kuzeybatı Kenya'da eşleri ve çocukları ile bir Pokot erkeği. (Fotoğraf George Rodger/ Magnum)

Gerek çiftçi gerekse çoban Pokotlarda, evlilik bireyler arasındaki bir "aşk evliliği" olmaktan çok haneler arası bir anlaşmadır. Anlaşma başlık olarak bilinen uygulamayı kapsar; damadın ailesi kararlaştırılan bir miktar sığırı gelinin ailesine devretmeye razı olur. Bu işlem hemen her zaman taksitle yapılır; ilk taksit evliliğin başlangıcında, ikincisi ilk çocuğun doğumunda, sonuncusu ise ikinci çocuğun doğumunda verilir. Pokotlarda evlilik nişanlanma ile başlayan bir süreçtir ve ikinci çocuk yürümeye ve konuşmaya başladığında (ve birincisi hâlâ yaşıyorsa) tamamlanır. Geleneksel Pokotlar arasında bebek ölüm oranının % 30-40 ve doğurganlık yaşlarındaki kadınların ölüm oranının % 5'ten fazla olması nedeniyle, taksitle başlık uygulaması olgunlaşmaya ve büyümeye yönelik yeni hane biriminin olası başarısızlığına karşı bir tedbirdir.

Afrika'daki Tallensiler gibi bazı Afrikalı babasoylu topluluklarda kadın merkezî rol oynar.

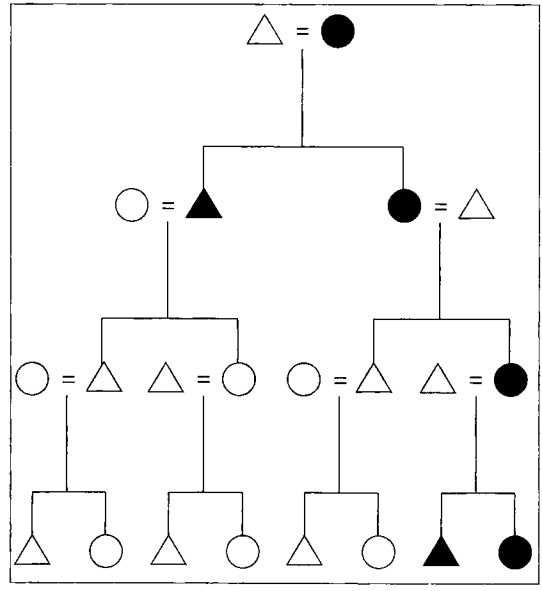
Bir popülasyonda, babasoylu soydanlık ideolojisi güçlü bir şekilde vurgulansa da, kadınlar arasındaki ve onlar yoluyla kurulan akrabalık bağlarının uygulamada son derece önemli olabileceğini unutmamak gerekir. Kadınlar, nerede yaşanacağı, kime güvenileceği ve ev yaşamının birçok başka alanı konusunda etki etme gücüne sahiptir. Öte yandan, bir toplumun babasoylu yapısı erkeklerin ve kadınların ekonomiye ne derece katkı sağladıklarının ölçütü değildir, buna karşın kadınların katkıları yeteri kadar değerli bulunmayabilir. Türkiye'nin kırsal kesimlerinde kimilerince kadınlar için kullanılan "kaşık düşmanı" ifadesi, kadınların hane gelirine katkısı olmadığı anlamına gelir (Moghadami 1993, s.100). Ancak gerçek başka türlüdür: Kadınlar kırsal ve kentsel kesimlerdeki işgücünün önemli bir parçasıdır, ancak katkıları çoğu kez gözden kaçar (White, 1994). Bu bölümün ilerleyen sayfalarında yer verecek olduğumuz hanehalkı örgütlenmesi konusunu işlerken bu soruna geri döneceğiz.

Anasoylu Soydanlık

Anasoylu soydanlık ilişkisinde, bütün çocuklar (en azından uygun olanlar) annenin ait olduğu grubun üyesi olurlar (bkz. Şekil 8-2). Anasoylu soydanlık ideolojisine sahip toplumlardaki çocukların anneye göre babayla daha az bağı olduğu söylenemez. Baba sadece çocuklarıyla aynı soy grubuna bir üye değildir. Anasoylu soydanlık ideolojisi, pek anlaşılamayan nedenlerle babasoylu ideolojiden daha az yaygındır.

Anasoylu gruplarda kadınların erkekler göre daha fazla siyasal gücü olduğu düşünülse de, bu zorunlu –ya da çok sık görülen– bir durum değildir. Örneğin Anasoylu bir Pueblo grubunun şefi, unvanı olan ama görev ve sorumluluğu olmayan, grubun en yaşlı kadınıydı. Bu sıfata dayanılarak ona saygı gösteriliyor ve itibar ediliyordu. Ancak grubun dinsel objelerinin sorumluluğunu alan ve ayinleri yöneten kişi kadının en büyük erkek kardeşiydi. Aslında kadınların belirli ayinlere katılımı yasaklanmıştı. Pueblolarda olduğu gibi anasoyluluk anayerlilikle (evli çiftin kadının ailesinin yanına yerleşmesi) bir arada olduğunda, kadınlar babasoylu ve babayerli olan topluluklardakine göre daha yüksek statü ve daha fazla otorite kazanabilmektedir.

Oldukça benzer bir örüntü anasoylu soydanlık ideolojisine sahip birçok toplumda gözlemlenebilir. Soy grubu kuramsal olarak kadının soy çizgisiyle tanımlanırken, uygulamada asıl soy grupları bir kadının erkek kardeşleri ve/veya oğullarının liderliğinde yönetilir. Top-

Şekil 8-2. Anayanlı soy.

lum evli çiftlerin kadının köyünde veya doğduğu evde ikamet etmesini tercih etse de, köy içinden evlenen erkekler yetiştiği evin yakınında kalabilir. Bu düzenleme bir erkeğin kendi akraba grubundaki erkeklerin yanında kalmasını sağlar ve erkeklerin toplumsal sorunlarda katılımını kolaylaştırır.

Tekyanlı Soydanlık Gruplarının Örgütlenmesi

Tekyanlı soy grupları, içinde anasoylu veya babasoylu ideolojiyi barındıran temel örüntüleri izler. Antropologlar soylardan klanlara kadar bu tür grupları genellikle kapsadıkları bağlara göre sınıflandırırlar.

Soy, kuşakları izleyerek ortak bir ataya bağlanan insanların oluşturduğu tekyanlı soydanlık grubudur. Anne veya baba hattını izlemesine bağlı olarak, bu gruplar anasoylu veya babasoylu olarak adlandırılır. Bazı toplumlar soy hiyerarşisine sahiptir; bireyler daha küçük ölçekli soylara ek olarak çok kapsamlı daha geniş soyların mensubu olurlar. Büyük ve çok kapsayıcı bir soyun çok uzak bir atadan gelen nesep ile tanımlanması olasıdır.

Örneğin Nijeryalı Tivler dallanan soylar şeklinde örgütlenirler; en küçük soylar daha büyük soyların, bunlar da en büyük soyların parçalarıdır. Bunun sonucu olarak 800 binden çok Tiv kendini tek bir şecere hiyerarşisine bağlı kabul eder (Bohannan, 1965). 19. yüzyılda Sudanlı Nuerlerin yaptığı gibi, kabileler bir diğer grubun yaşadığı alanlara yayıldığı zaman dallanan soy sistemleri gelişebilir (Kelly, 1985).

Dallanan soy sistemi, hayat alanları tehdit edildiğinde akraba olan parçaların giderek genişleyen halkalar halinde birbirinden yardım almasına izin verir . Elbette, bütün aşiret nadiren tamamen bütünleşmiş bir bütün gibi iş görür; ancak sistem yeni kazanılmış alanı savunmaya veya saldırıyı savuşturmaya ihtiyaç duydukları sürece devam eden geniş askerî ittifaklara zemin oluşturur. Dallanan soy sistemi çeşitli parçalar arasındaki ilişkilerin düzenlenmesine de hizmet eder. Örneğin, en küçük dallar arasında bir çatışma patlak verdiğinde, diğer küçük parçalar daha yakın bağlarla bağlı oldukları kısmın tarafında yer alırlar. Daha yüksek kademedeki dallar birbirleriyle çatıştığında ise, her dal kendisinden daha büyük bir topluluk içinde yerini alır.

Akraba grupları bilinen atalarının sınırları ötesinde genişleyebilirler. Bazı toplumlar tek bir atadan geldiklerine inanan soy gruplarına sahiptir ve bu yüzden kolektif bir kimlik duyguları vardır; bununla beraber şecere bağlarını tam olarak yeniden kuramazlar. Bunlar, Hopilerde gördüğümüz gibi, klan olarak bilinen gruplardır. Onlara, kişinin soyunu tayin eden ebeveyne bağlı olarak, anasoylu klanlar veya babasoylu klanlar denir. Birçok toplumda, anasoylu klan veya babasoylu klan totem (Ojibwa Kızılderililerinin "akraba" anlamındaki *ototeman* sözcüğünden gelir) denilen bir bitki veya hayvanın ismiyle anılır. Klan üyelerine göre, totemin genellikle grubun mitsel atasıyla bağlantılı özel bir anlamı vardır. En azından, böylesi simgeler klanın daha belirgin bir kolektif kimlik duygusu ve birlik tesis etmesine yardım eder.

Çoğu kez klanların kendi şeceresini izleyen çok geniş veya çok yayılmış soylardan türedikleri görülür. Bazı klanlar ise iki veya daha fazla soyun bağlarını sıkılaştırmak için (belki de kıtlık veya istila yüzünden nüfusları azaldıktan

ÖRNEK OLAY

Kuzeydoğu Arizonalı Hopiler

Batı Pueblo bölgesinde yaşayan Hopiler Amerikalı yerlilerdir. Anasoyluluk Hopilerin toplumsal örgütlenmesinin önemli bir parçasıdır ve bir bireyin toplumsal kimliğinin merkezini oluşturur. Hopiler her birinin kendi adı olan birçok anasoylu klana bölünmüştür. Bu klanlar da ikişer ya da üçer birleşerek yine her birinin ayrı bir adı olan dokuz üst-klan şeklinde gruplanır. Toplu olarak genellikle Pueblo olarak adlandırılan bu Amerikan yerlileri, birkaç yüzyıldan beri kendileriyle rekabet halinde olan halklar tarafından kuşatılmışlar ve İspanyollar, diğer Kızılderili kabileleri ve Kuzey Avrupalı göçmenlerden oluşan bu rakiplere her zaman direnmişlerdir (Bkz. Rushforth ve Upham, 1993). Hopileri kısaca böyle tanımlayabiliriz.[1]

Hopiler 10 bin yıl kadar önce Kuzey Amerika'nın güneybatısına göç etmiş avcı toplayıcıların kültürel ve biyolojik torunlarıdır. Günümüzün Pueblolarının ataları sepetçilik, dokumacılık, çömlekçilik ve özellikle mimarlıkta hünerliydiler. *Pueblo* denilen üç veya dört kat yükseklikteki "apartman binalar" ile ünlüdürler. Bu binalarda birbirleriyle bağlantılı petek görünümlü odalar korunaklı bir iç avluya açılır; avluda ise *kiva* olarak adlandırılan yuvarlak tören odaları gömülüdür. Amerikan yerlilerinin çok uzun zamandan beri kullandıkları bu tür köy ve kasabalar, 1995'te Birleşmiş Milletler tarafından "dünya kültür mirası" kapsamına alınmıştır.

Tipik bir batı Pueblo köyü, birkaç klandan oluşurdu. Klanlar toprağı denetimi altında tutan soylara ayrılırdı. Soy grupları anasoylu soydanlık tarafından belirlenir ve erkekler eşlerine ait olan araziyi ekip biçerlerdi. Kız çocuklar genellikle hayatları boyunca kendi annelerinin hanesinde kalırdı ve geniş aile yapısı esastı. Oğullar gelinlerin hanesine taşınır, ama ev olarak kendi annelerinin evini kabul etmeye devam ederler; ayinlere katılmak üzere düzenli olarak onların yanına geri dönerlerdi. Bu geniş ailelerin her birinde, kadınlar ve kızlar grup için sebze tedarik eder, yemek hazırlar, su taşır, sepet, çömlek yapar, giyecek diker ve çocuklara bakarlardı. Aile içinde liderlik ve otorite yaşça büyük kadın onun erkek kardeşinin elinde olurdu. Günümüzde ise aileler daha çok çekirdek aileler halinde oturmakta, ama soy üyeleriyle yakın teması sürdürmekteler. Her küçük soy grubu veya geniş aile, hane içi işler ve tarım ile ilgili sorumlulukları konusunda görece özerktir.

Bununla birlikte, bu durum ailelerin birbirinden bağımsız oldukları anlamına gelmez. Aksine, eğer çok büyük değillerse bir araya gelerek her birinin eşit olduğu daha geniş çaplı bir topluluk oluştururlar. Klanlar, anasoyuna dayalı bu aile örgütlenmelerinin birleşiminden oluşur. En önemlisi ise, klanların dinsel bir niteliğinin de olmasıdır. Klanın en yaşlı kadını törensel reis olarak kabul edilir ve hanesi aynı zamanda klanın dinsel merkezi sayılır. Farklı klanların farklı ayinleri ve belirli bir *katchina* (farklı ve çok güzel kıyafetler giyen dansçılar tarafından sembolize edilen Hopi ruhları) ile ilişkili kişisel rituel eşyaları vardır. Bununla birlikte, bir topluluğa üyelik, klan bağı önemsenmeden de gerçekleşebilir. Bireyler kendilerini o gruba adadıkları veya istendiklerini düşündükleri için topluluklardan birine veya diğerine katılmayı seçer; klan şefi hariç herkes için katılım isteğe bağlıdır. Topluluklar yoluyla klanlar arasında sağlanan bu geçişlilik, farklı klanların üyeleri arasında bağ oluşturmak gibi önemli işlev görür. Bu şekilde, *pueblo*nun bütün üyeleri, klan üyeliği yoluyla olmasa bile topluluk üyeliği yoluyla akrabadır. Bu, köylerin normal şartlar altında klan çizgisi boyunca bölünmesini önlemeye yardım eder.

1 Hopiler üzerine klasik bir çalışma Fred Eggan'ın 1950 incelemesidir. Daha yeni kitaplar arasında Peter Whiteley (1988); Scott Rushforth ve Steadman Upham'ın (1993) çalışmaları vardır.

San Ildefonso Pueblo Hopi yerlileri mısır dansına hazırlanırken. (John Running / Stock, Boston, Inc.)

Din Batı Pueblolarının yaşamının merkezinde yer alır. Bu durum olasılıkla çevrenin niteliği ile ilgilidir. Pueblolar yağışların belirsizliğinin yarattığı sürekli sıkıntı ve geçim sorunlarından dolayı, doğayı açıklamak ve etkilemek için doğaüstü olaylara yönelirler. İlahi güçleri taraflarına çekmek için yapılan ayinlerden çoğunlukla *katchina* toplulukları sorumludur (Dozier, 1970). *Katchina* törenlerinde, maskeli dansçılar ekinlerin bereketi için dilekte bulunan doğaüstü varlıkların rollerini oynarlar. Hopiler geleneksel olarak dine epey zaman ve enerji sarf edip inançlarını sergileseler de, topluluk liderleri insanların yaşamlarının başka yönlerini denetlemek bakımından yetkisizdir. Onlar aslında dünyevî şefler olmaktan çok dinsel liderlerdir. Düzenli olarak yapılan toplantılarda dinsel liderlerin yetkisi törensel meselelere ilişkin tartışmalarla sınırlandırılmıştır. Daha önce Batı Pueblolarının resmî siyasal liderleri ve toplumsal denetim araçları (kanunlar, yargıçlar veya yargılamalar) yoktu; şimdi ise seçilmiş liderleri ve resmî mahkemeleri bulunmaktadır. Önceleri insanların çoğunluğunu dizginleyen mekanizma, dedikodu ve alay süreçlerinde –yani "soytarı kültü"nde– kurumlaşmıştı. Siyasal bütünleşmenin geniş alanları kapsamaması ve klan yapısının güçlülüğü, olasılıkla kaynakların değişken ve öngörülemez olmasıyla ilgiliydi. Koşullar zorlaştığında, bir klan kendi kaderini başka yerde aramak için köyden ayrılabiliyordu. Yönetim, din, mülkiyet ve topluluk işleri zaten bu toplumsal birim etrafında örgütlendiği için, klan hemen yeni bir köyün çekirdeğini oluşturabiliyordu.

sonra) güçlerini birleştirerek ortak bir ata bulmalarıyla biçimlenebilirler. Bir klanın nasıl şekillendiği hakkmdaki ayrıntılar yaygın mitoslar sayesinde kestirilebilir ancak. Bazı toplumlarda, birkaç klan toplanır ve kendi kimliklerini muhafaza etmek kaydıyla bazı amaçlar için akrabalık haklarını birbirlerine doğru genişletir. Bütün bir toplum iki büyük soydanlık grubu veya yarımlar olarak örgütlenebilir. Bazı yarımlar akrabalık üzerine temellenmez. Örneğin Kaliforniya'daki Miwok Kızılderilileri, birine "Toprak" diğerine "Su" denilen iki yarıma ayrılırlar.

Soy ve klan grupları ortak bir ismi ve kimliği paylaştıkları zaman, aşiret veya kabile olarak adlandırılırlar çoğunlukla. Bu terim antropoloji literatüründe birkaç şekilde kullanılır. En genel anlamda aşiret veya kabile, çeşitli akraba ve soydanlık ilkelerine bağlı, kendi siyasi sınırlarını tayin eden ortak bir geçmişi, ortak bir dili ve kültürü olan topluluktur. Afrika ile ilgili antropoloji literatüründe, çok geniş topluluklar bazen "kabile" olarak adlandırılırlar, oysa dünyanın diğer bölgelerinde benzer oluşumlara "ulus" veya "etnik grup" denebilir. Biz burada bu terimi özel ve sınırlı anlamıyla kullanıyoruz. Aşiret veya kabile, birbiriyle yakın olmayan bağlarla bağlı belli sayıdaki alt gruptan oluşan ve merkezî olmayan bir soydanlık ve akrabalıktır. Liderlik resmî değildir ve ortak bağları olan grupları içerir. Ancak bu yapı kolayca değişebilir veya dağılabilir. Merkezî bir otorite, karar mercii ve toplumsal denetim sistemi yoktur; ancak çok sayıda yerel gurup ortak savunma veya savaş durumunda birleşme potansiyeline sahiptir. Aşiretin iç örgütlenmesi soy veya klandaki örgütlenmeye benzer. Sadece soyların nasıl ifade edildiği ve sürdürüldüğü toplumdan topluma değişir. Kendilerini akraba olarak gören iki veya daha fazla grup, klan veya soy bir sistem içinde birleşir; bununla birlikte her grup kendi içinde özerktir. Ayrıca bu sistem ortak kimlik duygusunun savunulmasında etkili olabilir.

Tekyanlı Soydanlık Gruplarının İşlevleri

Hiçbir toplumda, akrabalık gruplarının kurulması için insanların aynı soydan geldiklerini bilmeleri yeterli değildir. Bu tür bir gruplaşmanın tam anlamıyla mümkün olabilmesi için, grup üyelerinin güçlerini birleştirmekte ve kendilerini bir bütünün parçaları olarak görmekte bir fayda bulmaları gerekir. Antropolog E. R. Leach bunu şöyle açıklar:

> Akraba grupları ortak hak ve çıkarlar gütmeden varolamaz. Böyle bir grupta aidiyet sadece soy yoluyla tayin edilmez. İki bireyin aynı akraba grubundan sayılabilmesi için, bu beraberlikten ortak çıkarlar –ekonomik, hukuksal, siyasal, dinsel vb.– sağlamaları ve bu çıkarları akrabalık ideolojisine dayandırarak savunabilmeleri gerekir. Burada antropolojinin sorunu, ortak çıkarları keşfetmektir [Leach, 1982, s.66].

Bazı antropologlar tekyanlı soydanlık grubuna temel oluşturan ortak çıkarların ekonomik çıkarlar olduğunu ileri sürer: Bu tip gruplar toprak gibi sabit kaynakların paylaşımı noktasında ortaya çıkar (Barth, 1981, s.57). Daha önce sözünü ettiğimiz Hopiler buna iyi bir örnektir. Ekolojik uyarlanma biçimleri geniş alanlara yayılmayı ve hareket halinde olmayı gerektiren avcı toplayıcı topluluklarda, soy bağı ilişkileri ve klan türü yapılanmalar nadiren görülür. Ancak tarımın gelişmesi ve buna eşlik eden değişimlerle birlikte –yerleşik yaşam tarzı, nüfus yoğunluğunun artması ve böl-

gelere özgü başka özellikler-, kaynakları korumak amacı etrafında birleşen tekyanlı soydanlık grupları oluşur.

Tekyanlı soydanlık gruplarının oluşumundaki diğer bir etken de savaştır; ne de olsa başka biri hak iddia edene kadar mülkiyetin savulmasına gerek yoktur. Çok sayıda topluluğun incelenmesi sonucunda, tekyanlı soydanlık sistemine sahip topluluklar veya geniş bölgesel grupların % 94'ünün birbirleriyle çatışma halinde olduğu görüldü (Ember, Ember ve Pasternak, 1974). Nedenleri karmaşık olsa da, tekyanlılık ile savaş arasında bir ilişki olduğu görülmektedir.

Gruplar arası çatışma gereğinde güvenilebilecek insanların olduğu gruplarla ittifak sağlayan kurumlarm ve göreneklerin lehine olabilir. Siyasal açıdan gelişmiş toplumlarda böyle bir ittifak merkezîleşmiş bir siyasal birliğe üyelik yoluyla sağlanabilir. Ancak siyasal gelişme pek ileri düzeyde olmadığında, tekyanlı soydanlık rakip grupların meydan okumasına karşı uygun bir karşılığı örgütlemeyi sağlayabilir (Pasternak, 1976, s.107-108). Bununla birlikte, tekyanlı soy gruplarının siyasal örgütlenmesinin devlet formuna uymadığı söylenemez. Dünyanın diğer bölgelerine oranla devlet idareli toplumların varlığını daha uzun süre koruyabildiği Ortadoğu'nun bazı bölgelerinde, aşiretler veya tekyanlı soy grupları, kendilerine ait vergi toplayıcıları ve idarecileri olan güçlü hükümetlerin karşısında yerel grupların giderek artan özerkliğinin bir aracı olarak önem taşır.

Tekyanlı soy gruplarının gelişmesini teşvik eden ortak çıkar ne olursa olsun, açıktır ki böyle gruplar kendi üyeleri için çok önemli işlevleri yerine getirirler. Yanamomölere ilişkin tartışmamızda görüldüğü gibi, evliliğin düzenlenmesi de böyle bir işlevdir. Tekyanlı soydanlık ideolojileri olan toplumlarda, soylar ve klanlarda (her zaman olmasa da) çoğu kez evlilik dışarıdan yapılır, soy grubu içinden evlenilmesine karşı katı yasaklar vardır. Üyelerin eşlerini diğer gruplardan seçmeye zorlanması, akraba grupları arasındaki olası iç anlaşmazlıkları engeller. Belki daha da önemlisi, dışevlilik kuralı akraba gruplar arasında bir ittifak ve işbirliği bağı oluşturur; kaynakların kıtlaştığı ve savaşların yaygınlaştığı dönemlerde bu bağların önemi büyüktür.

Tekyanlı soy gruplarının çok önemli diğer bir işlevi de arazi kullanımının düzenlenmesidir. Bir soy grubu olan babayanlı ve anayanlı toplumların kendilerine ait toprakları vardır ve bu topraklar kullanılmak üzere parseller halinde üyelere tahsis edilir. Soy grubu ile aralarındaki ilişkiden dolayı, bireylerin ürünlerini yetiştirdikleri ve hayvanlarını otlattıkları alanlarda hakları vardır. Soy grubu su gibi diğer önemli kaynakları da denetleyebilir ve üyelerinin kullandıkları aletlere kolektif olarak sahip olabilir. Bu düzenlemeye çoğu kez "ortak" mülkiyet denir.

Evlilik ve tahsis edilen kaynakların düzenlemesine ek olarak, tekyanlı soy grupları kendi üyelerine yardım ve destek de sağlar. Aynı soy grubuna mensup insanlar karşılıklı hak ve yükümlülüklerle birbirlerine bağlanırlar. Bu bağın gücü akrabalık ilişkisinin yakınlık derecesine göre değişir. Örneğin, aynı soyun üyeleri arasındaki karşılıklı yükümlülükler, aynı klanın üyeleri arasındaki karşılıklı yükümlülüklere oranla daha belirgindir; aynı aşiretin üyeleri ise, birbirlerine karşı hemen hemen hiçbir yükümlülük hissetmeyecek kadar uzak akrabadırlar ve çok dağılmış haldedirler.

Tekyanlı soy grupları tarafından sağlanan ortak yardım ve destek hem siyasal hem de ekonomik faaliyetleri kapsar. Bazı tekyanlı toplumlarda, diğer soyların üyelerinin hakları ihlal edildiğinde, bir bireyin hareketinden bütün soy sorumlu tutulur. Örneğin bir kimse diğer bir soyun üyesini öldürürse, öldürenin akrabalarından herhangi biri haklı olarak cezalandırılabilir. Yine aynı nedenle, diğer soy grupları tarafından yapılan yanlışlar için bireyler, adaletin sağlanması taleplerinde akrabalarının yardımına güvenebilirler. Bazı toplumlarda insanlar kendileri yeterli ürün yetiştiremediklerinde soy grubunun diğer üyelerinden yiyecek bekleme hakkına sahiptir. Böyle durumlarda, yoksullara yardım ve işsizlik sigortası gibi mekanizmaların bulunmadığı bir sistemde, tekyanlı soy grubu sahip olunan varlığın yeniden dağıtılmasını da sağlar.

Tekyanlı Olmayan Soydanlık Grupları

İlk antropologların karşılaştığı toplumların çoğu güçlü bir tekyanlı soydanlık ideolojisine sahipti. Bu durum, dünyadaki diğer birçok toplumun da tekyanlı soydanlık gruplarına sahip olduğu düşüncesine yol açtı. Tekyanlı soydanlık kuralının dışında kalan büyük toplulukların durumu –Avrupa ve Amerikan toplumu– önceleri sanayileşme olgusuyla açıklandı: Sanayileşmiş karmaşık toplumlarda bireyler, işverenler, arkadaşlar, hükümet kurumları, klinikler gibi birçok farklı kaynaktan yardım bulabilirlerdi; bu yüzden, tam anlamıyla belirlenmiş akraba grupları ile bütünleşmek zorunda değillerdi.

Daha sonra bu varsayımın yanlış olduğu kanıtlandı. Antropologlar, tekyanlı soydanlık ideolojisiyle şekillenmiş topluluklara oranla, soydanlık ideolojisinin daha az kuvvetli, daha muğlak veya daha az yaygın olduğu sanayileşmemiş birçok toplumla karşılaştılar. Bu halklar sadece sanayileşmemiş değil, aynı zamanda çoğunlukla basit tekniklere sahip avcı-toplayıcılardı. Bu keşifle birlikte, tekyanlı olmayan soydanlığın karmaşık toplumlarm bir özelliği olduğu fikri çöktü.

Tekyanlı olmayan soydanlık grupları antropologlar tarafından ikiyanlı ve tercihli soy çizgisi olmak üzere iki temel tipe ayrılır.

Tercihli Soy Çizgisine Dayanan Soydanlık

Tercihli soy çizgisi ideolojisine sahip toplumlarda, bir kişi ya baba ya da annenin hattındaki bağları temel alan akraba grubunun üyesi olur. Bazı tercihli soy çizgili toplumlarda, kişinin doğrudan doğruya akraba olduğu gruplar arasında bazı aşamalarda bir seçim yapması beklenir. Diğer tercihli soy çizgili toplumlarda ise, belli bir zamana kadar bir soydanlık grubuna üye olan kişinin diğer soydanlık grubuna geçmesi serbesttir. Başka bir deyişle, kişi kimi farklı amaçları için akrabalık bağının olduğunu iddia ettiği birçok grubun üyesi olabilir.

Tercihli soydanlık sistemleri, tekyanlı sistemlere göre daha esnektir; akraba grubu ilişkisine bağlı olarak daha fazla bireysel seçim yapılabilir. Bu durum Pasifik'te oldukça yaygındır. Örneğin, Gilbert Adaları'nda toprağı elinde tutan bir tercihli soy grubuna üyelik, soy çizgisini toprağın ilk sahibine kadar götürebilen herkese açıktır. Şayet bir soy grubu aşırı kalabalıklaşırsa, insanlar daha az mirasçısı olan bir başkasıyla bağ kuracaklardır. Sonuç olarak, insanların çeşitli toprak sahibi gruplara dağılımı her zaman nüfus baskısıyla belirlenir. Bu tip bir esneklik gerçekten yararlı olabi-

lir, ancak başarılı olabilmesi belli bir bağlılık düzeyini gerektirir.

Bu durum tercihli soydanlık sistemine bağlı bütün toplumlar için geçerlidir: Kural olarak, soy grubuna üyelik kuralları gevşediğinde, üyelerin bu kurallara uyma oranı düşer ve kuralların gündelik yaşam üzerindeki etkisi azalır. Bireylerin sürekli bağlı kalacakları tek bir soy grubunu seçmek zorunda olduğu tercihli soy çizgili toplumlarda, soy grubunun işlevleri (toprağın ortak mülkiyeti, dışevlilik kuralı yoluyla evliliğin düzenlenmesi, karşılıklı yardım ve desteğin sağlanması) çoğu kez tekyanlı soy çizgili toplumlara benzer. Ancak tercihli soydanlık insanların çok yönlü veya geçici yakın ilişkilere sahip olmasına izin verdiği zaman, soy grubunun işlevleri biraz daha azalır.

İkiyanlı Soydanlık

Amerikan toplumunda kullanılan ikiyanlı soydanlık sisteminde, bireyler kendilerini anne ve babalarının aşağı yukarı eşit mesafedeki bütün akrabalarından (büyükbabalar, büyükanneler, halalar/teyzeler, amcalar/dayılar, büyükhalalar/ büyükteyzeler, büyükamcalar/ büyükdayılar, kuzenler ve ikinci derece kuzenler, kız ve erkek yeğenler ve elbette çekirdek aile) ibaret bir grubun merkezine koyarak tarif ederler.

Kindred denilen ikiyanlı akrabalık, şimdiye kadar tartışılan soydanlık gruplarından önemli derece farklıdır. Aslında üyelerinin çoğu kendilerini ortak bir kimliğe sahip olarak algılamadıkları için bir *kindred,* sözcüğün gerçek anlamında bir grup değildir. Belirli bir *kindred*'deki her üye bir başkasından (kardeşler hariç) farklı bir *kindred*'e sahip olduğundan, grup olması için bir neden yoktur. Örneğin, bir kişinin (ego) *kindred*'i ebeveynlerinin her ikisinin akrabalarının bileşimi olduğu için, onların *kindred*'leri ile aynı değildir ve bu kişinin *kindred*'i ile kuzenlerinin *kindred*'inde bulunan üyelerin sadece yarısı ortaktır. O halde, bir *kindred* teknik olarak bir grup değil, birbirine bağlanmış bir toplumsal ilişkiler ağıdır. Antropologların bir *kindred* türü soydanlığa ata-yönelimliden çok kişi-yönelimli bir soydanlık biçimi olarak bakmalarının nedeni budur. Soydanlık grupları ortaklaşa gerçek veya sanal bir ataya (kendi grubunun bütün üyeleri ile birlikte) sahip insanlardan ibaret iken, *kindred*'ler ortaklaşa bir akrabaya (egoya) sahip olan insanlardan ibarettir.

O halde bir *kindred* sadece bir kişiye dayanarak varolur; zamanla değişebilir. Çocukken kendi *kindred*'imiz yaşıtlarımız ve daha büyük akrabalarımızdan oluşur; büyüdüğümüzde, çocuk doğurduğumuz ve daha yaşlı akrabalarımız öldüğü için, kendi *kindred*'imiz daha genç akrabalarla yer değiştirir; öldüğümüzde ise, kendini yenileyen soydanlık gruplarından farklı olarak *kindred*'imiz sona erer.

Kindred aslında kişisel, değişebilir ve geçici olduğu için tekyanlı soydanlık gruplarından daha zayıftır. Hâlâ evlilik kurallarını düzenliyor olsa da, üyelerine genellikle az sayıda aslî hizmet sağlar. Kendi toplumumuzda, *kindred*'den yardım istenebilir ancak genellikle sadece vaftiz, evlenme, ölüm gibi törensel münasebetlerle bir araya gelinir. Bu türden gevşek bir örgütlenme, kişisel bağımsızlık ve hareketliliğe önem veren toplumlara –Amerika buna başlıca örnektir– daha uygundur.

İkiyanlı soydanlık kavramlarına sahip bazı toplumlarda, gruplar daha açık bir şekilde yapılanır ve toplu girişimlerde birbirlerine yardım ederler. Örneğin, kuzey İskandinavya'da

rengeyiği güden göçer Saamiler (Laponlar) arasında, akraba grupları bu tip gruplaşmanın çekirdeğini oluşturan kardeşlik bağlarının yanısıra, ikiyanlı soydanlık temeli üzerine kurulur (Hultkrantz, 1994, s.354). Genellikle erkek kardeşler, onların eşleri ve çocuklarından oluşan grup –kardeş nüvesi– diğer kandaş akrabalarla birleşir. Bir birey yaşamı boyunca birkaç grubun mensubu olmakla birlikte, her yakın ilişki ikiyanlı olarak hesaba katılan soy zincirine dayanır.

Evlilik, Yeniden Evlenme ve Evlilikle Oluşan Yerleşim

Akrabalık ve soydanlıkla bağlantılı terminoloji ve inanışlar, insanların diğer bireyler ile ilişkilerini kavramlaştırma yolunun sadece bir boyutudur. Diğer bir boyut ise, insanların eş seçerken ve ailelerini, hane birliklerini kurarken uyguladığı çeşitli yöntemlerdir. Zorunlu toplumsal kurallar bu tür seçimleri etkiler, ancak diğer etkenleri de tamamen dışlamaz. Hemen hemen her toplumda evlilik, oluşturulan ve genişleyen yeni aileler vasıtası ile kurumlaşır ve aile örgütlenmesi birçok hanehalkı grubu için temel formdur.

Evlilik

Evliliği tanımlamak kolay değildir; bununla birlikte genellikle, mülkiyet, ekonomik sorumluluk, cinsellik ve bu birliktelikten doğan çocuklara yönelik yükümlülüklerin paylaşımı için bir hukuksal anlaşma esasıdır. Bu tanımlanın dışında başka biçimler de vardır. ABD'de, eşcinsel çiftlerin evlenmelerine izin verilip verilmemesi ve bu çiftlerin heteroseksüel çiftler ile aynı yasal statüye sahip olup olmaması tartışılmaktadır. 1989'da Danimarka evlat edinme veya bir çocuğun ortak himayesini kazanma hakkı tanımamak kaydıyla eşcinsellerin evlenmelerine izin verdi. 1994'te New York'ta, belediye evlenme dairesinin heteroseksüel çiftlere tanıdığı haklar eşcinsel çiftlere de tanındı ve yasal olarak evlenmelerine izin verildi.

Kadınların ve erkeklerin yasal evliliklerdeki malî hakları ve sorumlulukları da hızlı bir şekilde yeniden tayin ediliyor. Avrupa ve ABD'de birçok çift kilise veya devlet onaylı evliliklere önem vermeyip beraber yaşamayı, ancak diğer her konuda evli bir çift gibi davranmayı tercih ediyor. Konuşma diline ait "diğer önemli kişi" terimi, bazen evli olmayanların cinsel eşlerine işaret etmek için kullanılır. Bu terim, eşin toplumsal cinsiyetine veya ilişkinin yasal statüsüne dair herhangi bir imayı ortadan kaldırır. Ancak hemen hemen bütün toplumlar bir evlilik biçimine sahiptir; çünkü iki veya daha fazla insan arasındaki cinsel ve ekonomik birliğin tanınmasıyla çocukların durumu yasallaşır ve eşler arasındaki karşılıklı hak ve yükümlülükler tesis edilir.

Evlilik hemen hemen her yerde bazı karşılıklı ekonomik yükümlülük biçimleri içerir. Geçmişte Amerikan toplumunda, kadınların hane içi hizmetleri sağlaması beklenir, maddi yükümlülükleri ise kocalar üstlenirdi. Bu düzenleme değişti, ancak karı-kocanın evlilik içinde farklı sorumluluk alanları olduğu anlayışı hâlâ sürmektedir. Başka türlü düzenlenmedikçe, evli çiftlerin kişisel servetleri ve gelecekteki kazançları ortak mülkiyet olarak kabul edilir. Bu konuyu "Evlilik ve Paranın İdaresi" başlıklı çerçevede (s.294) göreceğiz. Ayrıca ister evli kalsın ister ayrılsın, karı-kocalar sahip olunan çocukların büyütülmesi ve mas-

Brezilya Xavantelerinde, damat geline götüreceği tütsülenmiş av etiyle yüklü büyük sepeti taşıyor, gelin ise odasında bu sepeti kabul ediyor. (Fotoğraflar Nancy Flowers)

raflarının karşılanması sorumluluğunu paylaşmakla yükümlüdür.

Evlilikler çocuklarla ilgili hak ve sorumluluklar ve karşılıklı cinsel haklar konusunda yasal ve toplumsal olarak tanımlanmış olsa da, dünya genelinde bazı farklılıklar görülür. Bir evlilik için tasarlanan süre bile farklı olabilir. İran'da Şiî mezhebine bağlı olanlar evliliğin ne kadar süreceğini bir anlaşmayla önceden tespit edebilirler. Öngörülen uygun cinsel davranış da kültürlere göre değişebilir. Cinsel ilişkileri tekeşli bir çifte göre tanımlanmış haliyle görme eğilimindeyizdir genellikle. Oysa birçok toplumda bir erkek aynı zaman zarfında birden fazla kadınla evlenebilir, kimi toplumlarda ise bir kadın aynı zamana birden fazla erkekle evli olabilir.

Hindistan'daki Keralalı Nayarlar arasında, İngiliz yetkililer tarafından yasaklanmış bir uygulamaya göre, evli bir kadına uygun kast statüsünden başka bir erkek ile cinsel ilişkiye girmek yasak değildi; cinsellik anlamında koca-

sı kadın üzerinde diğerlerinden daha fazla hak iddia edemezdi. *Grup evliliği* terimi (doğru ya da yanlış bir şekilde) Nayar kadınlarım "ziyaret eden birden çok kocanın" olması ve benzer şekilde erkeklerin de birden fazla eşlerinin olması uygulamasını betimlemek için kullanılmaktadır. Artık uygulanmakla birlikte, bu görenek Nayar kadınlarının ülkenin geri kalanındaki kadınlardan daha ayrıcalıklı bir statüye sahip olmasıyla ilgilidir. Amerika'da kadınlar daha geç evlenir ve az çocuk sahibi olurlar; okuryazarlık oranları yüksektir ve sağlıklarına önem verirler (Weisman, 1988).

Evliliğe eşlik eden ekonomik hak ve yükümlülükler de farklılık gösterir. Bir Trobriand erkeğinin kendi kızkardeşlerine destek olup yardım etmesi beklenir, buna karşılık karısı ve çocuklarının geçimini sağlamak konusunda sınırlı bir sorumluluğu vardır. Bir Nayar erkeğinin ritüel karısına ve onun çocuklarına herhangi bir malî destek sağlaması beklenmez; hatta düğünden sonra karısını bir daha hiç görmeyebilir. Evliliğin aslında gruplar arasındaki ilişkileri gösteren siyasal bir ifade olarak önemi vardır. Hopi kadınlarının kocalarını boşamaları görece kolaydır ve en azından geleneksel olarak, kocalarını sık sık boşarlar; kendi mahsulleri gibi çocuklarını da kendi malları olarak görürler (Whiteley, 1985). Elbette bunun tersi durumlar da vardır. İslâm hukukuna göre kadınlar, bir erkek mirasçı ile eşit derecede sorumlu olduğu mülkiyetin sadece yarısını miras olarak alır ve kırsal kesimlerde kadınlara çoğu kez miras olarak hiç toprak verilmez. Boşanma durumunda ise, kadın kocasının ailesi yoluyla sahip oldukları kallar veya kendi çocukları üzerinde hak iddia edemez.

Tamanglar örneğinde gördüğümüz üzere, birçok toplulukta çocukların meşruiyeti için evlilik bir koşul değildir. Güney Sudan'da bir Nuer erkeği tayin edilen bir ücret karşılığında evlenmemiş bir kadının çocuğunu meşru hale getirebilir. Ebeveynler her toplulukta kendi çocuklarına bakmak ve onları eğitmekten sorumlu değildir. İsrail'deki kibutzlarda, çocuklar öğrenci yurtlarında ve çocuk odalarında kendi ailelerinden ayrı yaşayabilirler. Ebeveynlerin çocukları ile özel bir ilişkisi olmakla birlikte, onları yetiştirmek konusunda bütün toplumun önemli bir sorumluluğu olduğu varsayılır.

Boşanma ve Yeniden Evlenme

Samuel Johnson'un ünlü deyişi şöyledir: "yeniden evlenmek, umudun deneyime karşı zaferidir." Evliliğin tanımı ne olursa olsun, resmî ve gayri resmî araçlar yoluyla boşanma veya evliliğin çözülmesi evrensel bir olgudur. Tekeşlilik bir kural olduğu halde, birçok birey bir kereden fazla evlenir.

Geleneksel Navaho toplumunda çoğu insan dört veya beş kere evlenir ve boşanır; yaşam boyu birlikte olma beklentisi ile evlenilmez. Afrikalı Kipsigisler arasında, zengin bir erkek kendi çiftliğinin idaresi için yeteri kadar çocuğa (özellikle oğullara) sahibi olduğu zaman tekrar evlenebilir, yeni gelinin evine taşınabilir ve diğer eşlerini ziyaret ederek ilişkisini sürdürür. Daha önce tanımlanan Ariaal toplumunda da benzer durum görülür; ancak ilk eşe bir başlık bedeli ödendiği ve yeni evlilikte de aynı şeyi yapmak gerekeceği için, çok az erkek formel olarak boşanır (Fratkin, 1991).

Farklı kültürlerde, evliliğin istikrarına ilişkin verilerde herhangi bir ortak örüntü bulunabilir mi? Helene Fisher (1987) böyle bir örüntünün olduğunu düşünmektedir; evlilik ve bo-

şanmada bazı temel düzenlilikler tespit etmiştir. Farklı teknolojik seviyelerdeki 58 toplumu incelemiş ve boşanma ihtimali yüksek çiftler arasında "en yüksek üç boşanma düzeyini" veya yaşam evresini tespit etmiştir. Boşanma ihtimali en yüksek çiftler dört yıllık evli olanlardır; bunu yirmi beş ile yirmi dokuz yaşları arasında olan çiftler izler, sonuncu sırada ise dört yıldan fazla süredir evli olup hiç çocuğu olmayan veya tek çocuğu olan çiftler yer alır.

Helene Fisher, boşanma ihtimali düzeylerinin yeniden üreme süreci ve psikokimya süreçleriyle ilişkili doğduğunu ileri sürer. İddiasına göre, cinsler arasındaki dört yıllık güçlü bağ evrimsel tarihimizin bir ürünüdür. Bu, ebeveynlerin bir bebeğe sahip olmak onun hayatta kalmasını sağlamak için ihtiyaç duydukları güç birliği sürecidir. Boşanma veya ayrılma isteği, evliliğin dördüncü yılından sonra, çiftler aralarındaki bağın zayıfladığını hissettikleri zaman ortaya çıkmaktadır. Fisher buna "dört yıllık şiddetli arzu" der ve bunu (diğer güdüler gibi) beynin fizyolojisine bağlar: Beyindeki kimyasal süreçler önce iki yıldan fazla sürmeyecek bir bağlanma ve aşk duygusu yaratır; bunun devamında ise, başka beyin kimyasalları (endorfinler) devreye girerek, aşk ve cinsel arzu içermeyen ama daha güçlü bir bağın oluşmasını sağlar. ABD'nde boşanmaların % 48'i evliliğin – çoğu dört yıllık tepe nokasında olmak üzere– yedinci yılında gerçekleşmektedir.

Bu, ekonomik veya toplumsal etkenlerin öneminin olmadığı anlamına gelmez. Boşanmaların belli bir aşamada yoğunlaştığı görülse de, boşanma oranları oldukça değişkendir. Yine Fisher'in iddiasına göre, tarım toplumlarında olduğu gibi, boşanma oranları ekonomik açıdan birbirine bağımlı kadın ve erkekler arasında da düşüktür. Nitekim, sanayileşme ve erkekler ile kadınların ekonomik bağımsızlığının artması ile birlikte boşanma oranları da yükselmiştir. Son çalışmalar, ABD'de 1970 doğumlu bir kadının boşanma ile sonlanacak bir evlilik yapma ihtimalinin % 50; boşanma ile sonlacak iki evlilik yapma ihtimalinin ise yüzde 15 olduğunu göstermiştir (Chira, 1995, s.42). Verilere rağmen, Amerikan evliliklerinin aşağı yukarı üçte biri ila yarısı hayat boyu sürer (Bird ve Melville, 1994).

Boşanmanın ihtimalinin bir toplumdan diğerine çeşitlilik göstermesine rağmen, evlilik kurumu hemen hemen evrenseldir. Nüfus sayımı yapılan ülkelere ilişkin ABD kayıtlarına göre, kadınların ortalama % 93'ü, erkeklerin de ortalama % 92'si evlenmektedir (aktaran Fisher, 1987, s.26). Evliliğin sadece kadın ve erkek için değil aynı zamanda toplumsal gruplar için de yararlı bir toplumsal ve ekonomik anlaşma olarak işlev görür. Bu yolla, aileler ve akraba grupları birbirlerine bağlanır. Evliliğin yaygınlığının başka bir gerekçesi de, bu kurumun ekonomik paylaşım ve işbirliği örgütlenmesinin bir aracı olarak işlev görmesidir.

Bir Mübadele Biçimi Olarak Evlilik

Bir erkekle bir kadın evlendiğinde, sadece bir eş değil aynı zamanda ebeveynler, kayınbiraderler/enişteler, görümceler/baldızlar ve diğer hısımlardan oluşan yeni bir grup edinirler. Mübadele, bireyler ve gruplar arasında bağ kurmanın en temel yoludur. Neyin mübadele edildiğinden tamamen ayrı olarak, mübadele eyleminin kendisi daha ileri bir toplumsal etkileşim için bir önkoşul sağlar. Birçok toplumda en önemli mübadele biçimi evliliktir. Mübadele evliliklerinde, kadının işgücüne ve üretken-

TOPLUMSAL CİNSİYET SORUNLARI

Evlilik ve Paranın İdaresi

Çift gelirli ve özellikle çift gelirli ailelerin sıklığındaki nispî artış, ailenin gelirlerini idare etme şeklini etkiledi mi? Çağdaş Kuzey Amerikan hane içi yaşamını anlamak için bu sorunun cevabı önemlidir. David Cheal (1993) Winnipeg'de (Kanada) birlikte oturan çiftler üzerine yaptığı incelemede, bunun gerçekten önemli bir olgu olduğu sonucuna varır.

1960'larda Kanada'da yaygın karı-koca aile tipi, kocanın bir işte çalıştığı, kadının evi idare ettiği çalışan erkek/ev kadını tipi aile idi (1967'de bu oran % 61'dir). Toplumun sadece yüzde 34'ü çift gelirli ailelerden oluşmaktaydı (çiftlerin her ikisi de bir işte çalışmaktaydı). 1980'lerde bu durum tersine döndü: 1986'da çift gelirli aileler karı-koca ailelerinin % 62'sini oluşturuyordu ve çalışan erkek/ev kadını tipi ailelerin oranı % 27'ye düşmüştü.

1950'lerin başlarında, müşterek evlilik sistemi –karı ve koca arasında kazancın doğal bir eşitliği olduğu varsayımı– Kanadalıların yüksek ve orta sınıfı arasında iyice yerleşmişti. Böyle bir sistem, karı ve kocanın birlikte karar verdiği bir aile demokrasisi ideali üzerine kuruludur. Bununla birlikte uygulamada, kazanan koca ve evi idare eden kadın arasındaki iş bölümü, kocanın kazandığı para üzerinde daha fazla denetimi olduğu anlamına gelmekteydi. 1956'da incelenen refah düzeyi yüksek bir üst-orta sınıf banliyösünde, kocaların paranın büyük kısmını ellerinde tuttukları, buna karşın eşlerin evin günlük rahatlığı ve yararı için gerekli şeyleri satın almakta kullandıkları küçük bir meblağı idare ettikleri görüldü.

1988'de Cheal, Winnipeg'de yaşayan karı-koca ailelerinden 226 kişi ile görüşme yaptı. Cheal bu araştırmanın amaçları açısından karı-koca ailelerini "ya evli ve devamlı olarak birlikte yaşayan ya da evli değil ve birlikte oturan heteroseksüel çiftler" (s.201-202) olarak belirledi. Bu çiftler kendi iş pra-

lik kapasitesine verilen yüksek değerden ötürü, anahtar figürler genellikle kadınlardır. Kadının çok sık olarak aile, klan veya aşiret gibi bir grubun bütünlüğünü simgelediği görülür. Nitekim çoğu kez kız kardeş olarak kadının rolü –bu hem Trobriandlarda hem de Avrupa kraliyet ailelerindeki evlilik temelli ittifaklarda görülen bir örüntüdür– gruplar arasındaki bağların biçimlenmesinde hayatî olabilir (Bkz. Weiner, 1992). Evlilik ya gelinin ait olduğu grup ile damadın ait olouğu grubun birliğini, ya da bazen bir grubun diğerine tâbi oluşunu temsil eder. İkinci durumda, kendi kadınlarıyla evlenilmesine izin vermeyen baskın bir grubun erkeklerinin, diğer gruplardan eş aldıklarında görülür. Bedevi aşiretleri arasında, evlilikte bir kızkardeşin verilmesi bir kan davasını çözümleyebilir: Aile diğerini yatıştırmak amacıyla kendi kadınını verir.

Bazı toplumlarda, aileler kızlarını doğrudan mübadele ederek kendilerine ittifaklar yaratırlar. Nijerya'daki Tivler arasında, bir erkek başka bir erkeğin kız kardeşi ile kendi kız kardeşini değiş tokuş yapabilir; böylece ailelerini birbirine bağlarlar. Ancak kadınların bu şekilde doğrudan mübadele edilmeleri nispeten nadir bir durumdur. Daha yaygın olan yöntem, erkeğin kızını aldığı aileye başlık pa-

tikleri temelinde üç tipe ayrılıyorlardı: çağdaş çalışan erkek/ev kadını tipi aileler (koca çalışır ve eş, kocası ve çocukları için evi idare eder); aileyi geçindiren/geçime katkıda bulunan tip aileler (kocaların düzenli işi vardır ve eşleri yarım gün çalışır; Kanada'da kadınların % 25'i yarım gün çalışmaktadır) ve çift kariyerli aileler (eşlerin her ikisinin de sürekli icra ettikleri bir mesleği vardır) (s.202).

Cheal, Winnipeg'de, aileyi geçindiren/geçime katkıda bulunan tip aileler ile çift kariyerli ailelerin, çalışan karı-koca ailelerinin % 60'ını teşkil ettiğini ve çift kariyerli ailelerin, çift gelirli ailelerin yüzde 69'unu ve bütün karı-koca ailelerinin yüzde 42'sini kapsadığını buldu. Bütün tiplerin evlilikte mülkiyet eşitlikçiliğini sürdürdüğü görülür. Çift kariyerli ailelerin % 94'ünün, aileyi geçindiren/geçime katkıda bulunan tip ailelerin % 90'ının ve çalışan erkek/ev kadını tipi ailelerin % 87'sinin kendilerine ait müşterek bir evi vardı. Bütün çiftler aile geliri içinde kendi bireysel kazançlarının daha büyük yer tuttuğunu söyledi, ancak uygulamada bu ailelerin gelirleri nasıl idare ediliyor? "Aile geliri" iki şey anlamında olabilir: Bireyler kendi kazançlarının bütün denetimini kendi elinde tutar, ama ailenin iyiliği için katkıda bulunmak üzere paranın hepsini veya bir kısmını harcamaya niyetlidir; veya paranın idaresi karar verme konumundaki eşin sorumluluğundadır.

Cheal çift kariyerli ailelerin yaklaşık dörtte üçünün kendi kazançları üzerindeki denetimi paylaştıklarını, oysa çalışan erkek/ev kadını ve aileyi geçindiren/geçime katkıda bulunan ailelerde bireylerin kendi kazançları üzerindeki denetiminin daha fazla olduğunu bildirir.

Evin geçimine önemli miktarda parasal katkıda bulunan kadınlar, muhtemelen daha fazla pazarlık gücüne sahip olduklarından dolayı, gelir üzerinde karşılıklı denetimi ve ortak mülkiyet sahipliğini daha fazla müzakereye açabilmekteler. Sonuç olarak, çift kariyerli ailelerdeki kocalar, çalışan erkek/ev kadını ve aileyi geçindiren/geçime katkıda bulunan ailelerdeki kocalarla karşılaştırıldığında, kendi kazançları üzerinde daha az kişisel denetime sahipler (s.209-210)

Cheal bu bulguların, kadınların işteki statülerinin arttığını; ailelerin malî düzenlemelerinin ortak idarenin sürmesi ve hatta güçlenmesi yönünde yeniden yapılandığını; aynı zamanda kadınlara daha fazla özerklik sağlandığını gösterdiği sonucuna varır. "Bu değişimin belirgin sonucu, evlilikte daha büyük bir ekonomik eşitlikçiliktir" (s.210).

rası ödemesi veya onlar için çalışmasıdır (gelin hizmeti). Bu ödeme, ailenin kız evladının yerini tutması için oğullarından birine eş alınmasında yardımcı olur. Kadınların bu dolaylı mübadelesi dünyanın her yerinde görülür (Altıncı Bölüm'deki Ariaallarda başlık konusunu hatırlayalım). Evlilik düzenlemelerini idare eden özel kuralları dikkate almazsak, "Yörükler Arasında Kız Kaçırma ve Kaçma" başlıklı çerçevede (s.296) gördüğümüz gibi, gerçek uygulama çarpıcı bir şekilde kurallardan farklı olabilir.

Bu göreneğin tersi olan kız evladını alması için damadın ailesine drahoma ödeme uygulaması, ortaçağ Avrupasında yaygındı. Bugün Doğu Avrupa'nın kimi bölgelerinde ve özellikle Hindistan'da bu uygulama hâlâ sürmektedir. Hindistan'daki uygulama, fakir erkeklerin yeniden evlenmek ve ikinci bir drahoma almak için eşlerini öldürmesine ilişkin birçok vakanın polise bildirilmesinden dolayı itirazlara sebep olmuştur.

Başlık bedeli ve gelin karşılığı hizmet uygulaması, kadının kocasının akrabaları ile yaşamak için kendi ailesinden ayrıldığı ve doğurduğu çocukların babasoylu akraba grubunun üyeleri olduğu toplumlarda daha yaygındır. Aslında koca, karısının ailesinden ayrıl-

ANTROPOLOJİDEN YARARLANMAK

Yörükler Arasında Kız Kaçırma ve Kaçma: Yeniden Gözden Geçirilen Bir Sorun

İnsanlar her zaman kendilerinden bekleneni yapmak istemeyebilirler. Günlük işlerimiz sırasında, görece küçük kararlar aşamasında sık sık toplumsal kuralların dışına çıktığımız zamanlar olur, ancak bunlar, örneğin evlilik gibi önemli yaşamsal kararları da etkileyebilir. İnsanlar sadece ailelerine karşı gelerek değil, kurallara ve geleneklere karşı gelerek de evlenebilirler. 1968'de Türkiyeli Yörükleri incelemeye ilk gidişimde, Türk gazetelerinde evlilik geleneklerinin kimi zaman ihlal edildiğine ilişkin haberler okumuştum. Görünüşte bu konu, gerçek ve ideal davranış arasındaki ayrılığın açık bir örneğiydi: Gazetelerde sık sık kaçırılan, tecavüz edilen ve arzusu dışında evlenmesi için baskı yapılan kadınlarla ilgili dehşet verici hikâyeler çıkıyordu.

Yerel olarak kız kaçırma denen bu olayı incelemeye karar verdim. Yörük olan kaynak kişilerim (bkz. Altıncı Bölüm) önceleri kararlı bir biçimde bu tür gözden düşürücü davranışların başkalarının işi olduğunu söylediler. Ancak bunu öğrendikten birkaç gece sonra, birlikte yaşadığım aileden genç bir kadın kaçırıldı. İlk heyecan geçtikten sonra, öğrendim ki hem yerel eğlencenin hem de maalesef biraz da şiddetin kaynağı olan bu türden mahcubiyet içeren olaylar çok yaygındı.

Kısaca, orada öğrendiklerim (ya da o vakitler öğrendiğimi düşündüğüm şeyler) daha sonraki seyahatlerimle (1991) değişti. Yörük toplumu babasoyludur; birinci derece kuzen evliliğine, özellikle amca kızı (veya oğlu) evliliğine çok önem verirler. Bu tercihin sonucunda bir babasoylu grubun birçok üyesi sayısız bağlarla birbirine yakın akraba olur. Yörükler evliliği ciddi bir mesele olarak düşünürler ve ebeveynler kendi çocukları için uygun birleşmeyi yapmak için büyük gayret sarfederler. Evliliğin düzenlenmesine verilen bu öneme karşın, evliliklerin bir kısmının kaçma ve "kız kaçırma" sonucunda gerçekleşmiş olduğunu keşfettiğimde şaşırdım. Kaçırma, müstakbel kocanın bir kadını kaçırması ve ona tecavüz etmesi anlamındadır; bekarete değer veren bir toplumda yapılan bu eylem, kadının evlilik ümidini büyük oranda azaltır ve kendisini kaçıranla kalmaya razı olma ihtimalini artırır. Kız kaçırma veya kaçma, çiftlerin ebeveynlerin hakkını gözardı ederek verdikleri birlikte kaçma kararını ifade eder. Yörükler bu işlemlerin her ikisini de uygun bulmazlar. Böyle bir durum, özelllikle kızın ailesi için büyük bir utanç ve kızgınlık kaynağı olur. Yine de Yörük evliliklerinin yüzde 23'ü bu şekilde gerçekleşir. Bu yüksek oran nasıl izah edilebilir?

Bu soruya cevap araken, kaçırmanın oldukça düzenli bir sistemde bireysel seçimlerin ifadesinin bir aracı olduğu sonucuna vardım. Örneğin, bir kız ve bir erkeğin birbirlerini sevmesi bir evliliğin düzenlenmesinde geleneksel olarak çok az rol oynar veya hiçbir etkisi olmayabilirdi. Ayrıca, yetişkin olma statüsü ancak evlenme yoluyla elde edilebildiğinden kaçırma, genç erkeklerin yaş sırasına göre ve yüksek bir başlık bedeli ödedikten (bunu toparlamak birkaç yıl alabilir) sonra gerçekleştirebilecekleri normal evlilik sürecini atlayarak yetişkinler arasına daha çabuk dahil olmalarını sağlıyordu.

Kaçırma yoluyla yapılan evlilikler ortalama başlık parasından daha yüksek bir bedeli gerektiriyordu. Ancak bedel bazen gerçekten çok yüksek olsa da, kimi zaman çok az olabiliyor veya ödeme yapmak gerekmiyordu. Oğulları kız kaçırmış zengin ailelerin, yasal işlemlerden kurtulmak veya uzayan düşmanlıklardan kaçınmak için çok yüksek başlık bedelleri ödemeye mecbur kaldıkları görülüyordu. Bununla birlikte, yoksul aileler çoğu kez çok az ödeme yapıyorlar veya hiç yapmıyorlardı. Kaçırma eylemi gerçekleştikten sonra, kızın ailesinin zaten çok az parası olan erkeğin ailesinden başlık parası alabilmesi pek mümkün olmuyordu. Bu şekilde, kaçırmanın farklı zenginlikte insanlar arasında yüksek başlık bedelinin yükünü eşitleyici bir rolü olduğu da söylenebilir.

Sapkın bir davranış olarak kaçırmanın desteklenmemesine ve reddedilmesine rağmen, Yörükelrin toplumsal etkileşiminde önemli bir rol oynadığı –ve bazı vakalarda öngörülebildiği– sonucuna vardım. Daha geniş bir çember içindeki insanlar arasında evliliğin gerçekleşmesini sağladığı için, kaçırmanın akrabalık ağının farklılaşmasına ve genişlemesine hizmet ettiği görülüyor. Yörüklerin evlilik sisteminin bu yönünün uzun zamandan beri varolageldiğini de varsaymaktaydım. Daha sonraki araştırmalar bunun yanlış olduğunu ve toplumsal olgulara ilişkin açıklamalar yaparken daha temkinli olmak gerektiğini gösterdi. Kararların (kaçmak veya kaçmamak gibi) bireyler tarafından önceden öngörülemeyen toplumsal sonuçları (insanlara daha geniş bir akraba ağını sağlaması gibi) olabileceği doğru olmakla beraber bu yeterli bir açıklama değildir.

Alana geri dönüşümde kaçırma olaylarının azaldığını saptadım. 1984 yılında hiçbir kaçırma olayı vuku bulmamıştı. Bunun yanısıra, eskiden beri uygulanan başlık göreneği –1968'de insanların zihnini çok meşgul ediyordu– önemsiz ve simgesel bir ödeme halini almış ve 1991'lerde hemen hemen tamamen ortadan kalkmıştı. Damadın ailesinin gelinin babasına büyük miktarda nakit para ödemesi yerine, parayı doğrudan geline veriyorlardı ve kızın babasının da buna katkıda bulunması bekleniyordu. Kısacası, yapılan düzenlemelerle akraba veya soy değil çiftlerin (her şeye karşın hâlâ babayerli olan) hane birliğinin kurulması esas alınıyordu.

Yörükler neden kız kaçırma ve kaçma gibi bir yöntem geliştirmişlerdi? Bazı özgün cevaplar hâlâ kabul görmekteyse de, bunun birdenbire sona erme olasılığı olduğu kadar, bir kökeni olan normal bir toplumsal özellik olduğu meselesine de önem vermemişim. Yakın zamanda bazı eski verileri gözden geçirdiğimde, kaçırılan kadınların oldukça dar bir yaş aralığına yayılmış olduklarını fark ettim. Bu kadınlar bütün evli kadınlar içinde sadece bir alt gruptu ve incelemeden önceki aşağı yukarı on yıllık sürede sayıları en yüksek seviyeye ulaşmıştı. Daha ileri bir tahlil bunu doğruladı. Sık sık vuku bulan bir hadise olarak kaçırmanın, İkinci Dünya Savaşı'nın sonlarında başladığı, 1950 ve 1960'lar boyunca arttığı ve 1970'lerin başında bir evlilik biçimi olarak azaldığı görülüyor. Bir toplumsal tercih ve uygulama değilse, birçoğu –hatta sapkın olanlar bile– böyledir. Yörükler arasında kız kaçırma ve kaçma olayları, hızla değişen ekonomik ve siyasal koşulları izlemiştir. İkinci Dünya Savaşı'nın ardından birçok geleneksel mera alanıyla birlikte saygınlık ve gelir kaynakları da azaldı; Yörükler gittikçe nakit paraya dayanan pazar ekonomisine dahil oldular. Elbette birçoğu yeni fırsatlar yakaladı ve bazıları et ve yün fiyatlarının yükselmesiyle zenginleşti. Diğerleri aynı başarıyı gösteremediler ve borçlandılar. Bu hadiselerin hepsi normal evlilik düzenlemelerini engelledi. Ancak ilave bir etken daha vardı: Önceden birkaç hayvanla ifade edilen başlık bedeli, paraya çevrildi ve daha sonra da hızlı enflasyona maruz kaldı.

1969 yılında geleneksel tarzda bir Yörük düğünü. (Fotoğraf Daniel Bates)

masının yol açtığı ekonomik katkı ve üretkenlik kapasitesi kaybını tazmin eder. (Evli çift her iki akraba grubu ile aynı çevrede kaldığı ve koca ile karının ailesinin çifte ve onların çocuklarına yardım konusunda eşit katkısı olduğu zaman, bu iş yaygın olarak karşılıklı hediye değiş tokuşu yoluyla halledilir.) Başlık ödemesi ve hediye mübadelesi, evliliğin kolayca yapılmasını güvenceye almak konusunda çifte ve ailelerine kolaylık sağlar. Belki daha da önemlisi, potansiyel düşman gruplar kuşaklar boyu kız alıp vererek sürekli bir bağ kurarlar. Her grup geçmiş, şimdi ve gelecekteki döllere dayanarak diğeri üzerinde hak elde ettiğinden, akrabalık ilişkisi içinde bir işbirliği ve iletişim temeli tesis ederler.

Kayınbirader ve baldız evliliği, akraba grupları arasında vuku bulan bir mübadele biçimi olarak evlilik kavramının geniş bir şekilde ele alınmasına örnek teşkil eder. Bu toplumsal görenekler, evlilik akdinin süresini bir eşin ölümü sonrasına da uzatır. Kayınbirader evliliğinde (levirate), bir erkek hem ölmüş erkek kardeşinin dul eşi ile evlenme (veya kadının seçtiği diğer kocadan başlık talep etme) hakkına sahiptir hem de onun geçimini sağlamakla yükümlüdür. Kadının, kocası ölmüş dahi olsa onun ailesi için varisçiler doğurmak veya onları yetiştirmekle yükümlü olduğu düşünülür. Baldız evliliğinde (sororate), dul bir erkeğin ölmüş eşinin kız kardeşlerinden biri ile evlenme hakkı veya ölmüş karısının akrabalarının ona

yeni bir eş sağlama zorunluluğu vardır. Amerikan toplumunda, bir kimsenin ölmüş eşinin erkek kardeşi veya kız kardeşi ile evlenmesi beklenmediğinden, bireylerin çoğu kez evlendiği kişinin ailesine karşı en azından bazı sorumluluklarının devam ettiği varsayılır.

Evlilik ve İşbölümü

Birçok antropolog evliliğin tek gerekçesinin, çocuk yetiştirmekten tamamen ayrı olarak, ekonomik avantaj olduğunu ileri sürer. Evlilik ekonomik olarak birbirini tamamlayıcı iki kişiyi, bir kadın ve bir erkeği birleştirir. Daha önce Dobe San toplumunda gördüğümüz gibi, erkekler av için evden uzaklara giderken, kadınlar da zamanlarını aile için bitkisel ürün toplamakla geçirir. Kadınlar topladıkları yiyeceklerle erkeklere oranla daha fazla enerjisi kalorisi sağlasalar da, her ikisinin rolleri esas olarak birbirini tamamlayıcı yöndedir.

Erkekler bazı fiziksel görevleri kadınlara göre daha kolay yapabilirler. Bu, sanayileşme öncesi bir ekonomide işlerin örgütlenmesinde önemli bir etken olmuş olabilir (Giampietra, Bukkens ve Pimentel, 1993, s.256). Ayrıca meme çağında çocuklarını sırtlarında taşımadıklarından, erkeklerin hareket özgürlükleri genellikle daha fazladır. Kadınlar çocuk doğurduğu ve onların bakımından sorumlu olduğu için, ev işleri ve çocuk bakımını olumsuz etkilemeyecek işlerin çoğu onlar tarafından idare edilir. Bu tür sorumluluk ve işbölümü sabit değildir; tarih boyunca değişmiştir. Carol Ember, çok sayıdaki bahçeci ve tarım toplumundan aldığı verileri inceleyerek, tarımın yoğunluğu arttıkça kadınların besin üretiminde yoğun olarak çalışmakla kalmayıp, aynı zamanda daha fazla emek gerektiren yiyecek hazırlamayla bağlantılı ek görevleri de üstlendiklerini göstermiştir (Ember, 1983, s.290).

Hanehalkı içinde belirli bir işbölümü kaçınılmaz değildir ve günümüzde geleneksel sistemler hızla değişmektedir. Bir çift görevleri geleneksel olarak ayırmasa bile, iş yükünü yine de bir şekilde paylaşarak işbirliğine dayalı çalışmanın yararını görebilir. Evlilik bu tip ekonomik işbirliğini kurumlaştırmak için uygun bir yoldur.

Aslında evlilikteki ekonomik ittifak karı ve koca arasındaki gücün ve yeteneğin dengeleyicisi olmaktan çok daha karmaşık bir işlev yüklenir. Birçok toplumda iş azdır; bu, aile üyelerinin sayısının potansiyel iş kaynaklarından daha fazla olduğu anlamına gelir. Karı ve kocanın ekonomik stratejisi çocukların doğması, büyümesi ve sonra aile biriminden ayrılması veya haneye eşlerini getirmesine göre değiştirir.

Akraba grupları arasındaki bağların oluşumu, ekonomik işbirliğinin teşviki ve çocukların bakımının ve eğitiminin sağlanması açısından evliliğin önemine bakıldığında, herhangi bir toplumda evlilik düzenlemesini yapmak kolay değildir. Aslında bütün toplumlar kimin uygun bir eş olduğuna, kimlerin evlenmesi gerektiğine, yeni evli bir çiftin nerede oturması gerektiğinin tayin edilmesine ilişkin hem açık kurallara hem de örtülü normlara sahiptir.

Evlilik Kuralları

Evlilik kuralları genellikle pek katı değildir, ancak bunlar çoğu kez güçlü bir toplumsal baskı tarafından desteklenir. Bu kurallar bireylerin evlenmesiyle ilgili düzenlemeleri tayin eder; evlilik ve evlilik yoluyla kurulan bağların nihai düzenlenmesi uyumlu bir sistem olarak görülebilir. Kurallar aynı zamanda gruplar ara-

sındaki ittifaklara ve diğer bağlara ilişkin potansiyelin kuvvetlenmesini de sağlar. Belki de en önemli evlilik kuralları, bireylerin seçimine açık bir olasılıklar alanı yaratan ve kimin kiminle evlenebileceğini belirleyen kurallardır.

Kim Kiminle Evlenmemeli?

Hemen hemen her toplumda, ebeveynler ile çocuklar ve erkek kardeşler ile kız kardeşler arasındaki cinsel ilişkiler (ve evlilik) yasak veya "tabu"dur. **Ensest tabusu**nun çok az istisnası vardır. Dinsel ve siyasal nedenlere bağlı olarak, antik Mısır'da, İnkalarda ve yerli Havaililerde kraliyet ailesinden kız ve erkek kardeşlerin evlenmesi gerekmiştir. Bu uygulama toplumun diğer üyelerine yasaklanmıştır. Ensest tabusu evrensel olmakla birlikte, evlenmesi yasaklanan çiftler arasında birinci derece kuzenler yer almaz. Bazı toplumlar kuzen evliliğini yasaklar, bazısı hoşgörür, bazısı ise kültürel bir ideal olarak bu formu tercih edip onaylar. Ayrıca enseste dayalı ilişkiler tasvip edilmemekle birlikte, uygulamada oldukça yaygın olabilir. Bu evrensel tabuya ilişkin birçok açıklama önerilmiştir.

20. yüzyılın başlarında popüler olan bir açıklamaya göre, insanlar kendi ailesinin üyeleri ile çiftleşme arzusu duymazlar (Westermack, 1889/1922). Tanıyor ve biliyor olmak cinsel ilgisizliğe yol açar. Uzun süreli yakın birliktelikler erotizmi engeller. Bu görüş hem gözlem hem de psikolojik ve biyolojik kuramla desteklenmiştir. Bir İsrail kibutzunda birlikte doğup büyüyen kişiler arasında evlilik çok nadirdir. Kibutz evliliklerine ilişkin bir incelemede, ikinci kuşaktan 2,769 birey arasında kibutz içinden hiç evlilik olmadığı görülmüştür (Shepher, 1983). Diğer taraftan, antik Roma kayıtları çiftçi sınıfı arasında erkek kız kardeş evliliğinin oldukça yaygın olduğunu göstermektedir (Leach, 1982).

İlk antropologlardan E. B. Taylor (1871) tarafından desteklenen bir ensest tabusu açıklaması, tabunun toplumsal ve kültürel işlevleri üzerine odaklanır. Taylor'a göre ensest tabusu, bireylerin içinde büyüdükleri ailenin dışında yer alan toplumsal birimlere katılımını sağlayarak toplumsal tecridi engeller. Birbiriyle uyuşan daha yeni kuramlar Taylor'unki ile bağlantılıdır. Bu kuramlar, toplumsal birleşmeyi artıran aileler arası ittifakların oluşmasına ilişkin olarak "dışarıdan evliliğin" olumlu sonuçlarını vurgular.

Freud da tabu konusuyla çok ilgilenmiş ve tabunun ensest ilişkisine dair bilinçaltı bir arzuyu denetleme ihtiyacını yansıttığını ileri sürmüştür. Kuşkusuz yakın akrabalarla cinsel ilişkiden içgüdüsel olarak tiksinme, bu türden bir çiftleşme formundan kaçınma mekanizması olabilir. Bu fikir mantıklı görünmekle birlikte, bir içgüdüsel tabunun niçin bu tip faydacı toplumsal sonuçlar elde etmeye ihtiyaç duyduğunu anlamak zordur.

Taylor'unkine benzeyen diğer bir kuram, ensestin yol açtığı rol karışıklığının toplumsal sonuçları üzerine odaklanır (Malinowski, 1927). Örneğin, erkekler koca olmaya ek olarak, aynı hanede yaşayan kendi çocuklarına hem ebeveyn hem âşık olarak davrandıklarında, ortaya karmaşık ilişkiler çıkması ihtimali yükselir; hayatta kalmak için işbirliğinin gerekli olduğu ilk avcı-toplayıcı gruplar arasında bunun felaket getirdiği tecrübe ile anlaşılmış olabilir. Geniş bir yelpazede, rol karışıklığı toplumsallaştırma yoluyla yapılan kültür aktarımını engelleyebilir.

Seymour Parker (1976), ensesten kaçınmanın insan ve diğer omurgalıların "içine yerleştirilmiş" iki etkenden kaynaklandığı sonucuna varmıştır. Birinci olarak bu kaçınma, aynı soydan gelenlerin çiftleşmesinin yol açtığı hastalıklarla karşılaştırıldığında, farklı soydan gelenlerin çiftleşmesinin yarattığı ayıklayıcı avantaj sayesinde içgüdüsel bir davranış olarak evrilmişti: Yakın akraba ile çiftleşmekten kaçınan bireyler daha fazla hayatta kalan döllere sahipti. İkinci olarak ise, bu kaçınma geniş bir toplumsal ağ ile bağlantı kurmanın ve keşfetmenin yaşamsal avantajlarını öğrenen gruplar için uyarlandırıcı bir davranış olarak gelişti. Parker'ın bakış açısına göre, ensest tabusu "kültür ve biyolojinin tamamlayıcı ilişkisi"nin bir örneğini teşkil eder. Bu bakış açısının, hayvan davranışlarının yanısıra insan davranışı incelemelerinden elde edilen kanıtlarla kuvvetlendiği görülüyor. Zayıf bir genetik zarar riski bile, kendi döllerine büyük bir yatırım yapmış olan yetişkin üyeler veya yavaş üreyen bir tür için çok hasar verici olurdu (Shepher, 1983, s.150-200).

Kim Kiminle Evlenmeli?

Ensest tabusunun ötesinde, toplumlar eş olarak kabul edilebilecek kişinin tayin edildiği bir kurallar çeşitliliğine sahiptir. Dışevlilik (*exogamy*) kuralı bireyin grubun dışından evlenmesinin zorunlu olduğunu gösterir. Bir köyün üyeleri dışevlilik kuralını uygulandıklarında, erkekler eşlerini (ve kadınlar kocalarını) diğer topluluklar içinde aramak zorundadır. Çoğunlukla, bu kurallar bir kişinin akrabalarından bazılarına veya hepsine uygulanır. Kültürler akrabaları çeşitli şekillerde sınıflandırdığı için, birçok dışevlilik kuralı biçimi vardır. Amerika gibi tekyanlı soy kavramına sahip olmayan toplumlarda, dışevlilik kuralı genellikle bir kişinin kandaş akrabalarının çoğuna uygulanır. Amerikalılar genellikle birinci derece kuzenler arasındaki evliliklerden kaçınırlar. Geleneksel olarak Çinliler, uzaktan da olsa akraba olabileceği düşüncesi ile soyadı aynı olan bireyler arasındaki evliliği yasaklayarak, dışevlilik kuralını aşırı derecede uygularlar.

Tekyanlı soy kavramına sahip olan toplumlarda, dışevlilik kuralı bir soyun bütün üyelerine uygulanabilir. Nitekim bazı babasoylu toplumlarda, bireylerin ailenin baba tarafından değil ancak anne tarafından birinci derece kuzenleri ile evlenmesine izin verebilir. Yasak çoğunlukla erkek kardeş veya kız kardeş denilen bütün kişileri kapsar. Birçok toplum bir klan veya soyun üyeleri arasındaki evliliği men eder; fakat soy dışı evlilik, yaygın olsa da evrensel değildir. Kafkasya'da pek çok halk, eşler arasında saptanabilir akrabalık derecesi olmamak kaydıyla etnik grup veya aynı nüfus içinden evlenilmesinde ısrar eder. Bulgaristan'daki Türkler de bu şekilde düşünür; bunun sonucu olarak bu küçük nüfus içinde birçok aile kendi köylerinin dışında fazlasıyla geniş bir akrabalık bağı ağma sahip olmuştur (Bates, 1995).

Eş seçimi, kabul edilebilir evliliğe dış sınırlar koyan içevlilik (*endogamy*) kuralı yoluyla da düzenlenebilir. Birçok Ortadoğu ve Kuzey Afrika toplumu dar bir şekilde sınırlandırılmış akraba grubu içinden evlenerek içevlilik uygulaması yapar. Birinci derece kuzen evlilikleri yaygındır. Bu türden bir evlilikte, elbette hem koca hem karı aynı soy grubuna ait olabilir ve genellikle çocukluktan itibaren birbirlerini tanırlar. Bazı Ortadoğu topluluklarında bir erkek amca kızı (paralel kuzeni) ile evlenme hak-

kına sahiptir ve şayet amca kızı başka bir erkekle evlenecekse, bu konuda amca oğluna danışılmalıdır (Bates & Rassam, 1983).

Her zaman olmasa da, içevlilik Kuzey Amerika toplumunda da uygulanır. Gerçekten birçok Amerikalı kendi ailesinin oturduğu evin çevresindeki birkaç millik alan içinde büyüyen kişilerle evlenir. Amerikan toplumunun arka planı kısmen kendimize benzeyen insanlarla toplumsal temasta bulunmak üzere yapılandığı için ve kısmen de ebeveynler ve diğerleri genç yetişkinlere kendi grupları içinden evlenmeleri konusunda baskı yaptığı için, sosyoekonomik, dinsel, ulusal köken ve ırk sınırlarını aşan evlilikler ayrı bir azınlığı oluşturur. Bizimki gibi karmaşık toplumlarda, etnik köken çoğu kez kabul edilebilir bir evliliğin dış sınırlarını koyar.

Elbette dışevlilik ve içevlilik türünden normlar, bir toplumda daima tutarlı bir şekilde izlenmez. Durumu hafifletici birçok etken bireylerin tayin edilen evlilik normlarından ayrılmasına sebep olur. En güçlü etkenlerden biri potansiyel eşlerin yakınlığıdır. Güney Pasifik'te, iki mile üç mil büyüklüğünde küçük bir ada olan Tikopia'da bile, insanların eşlerini evinden uzak alanlardan ziyade aynı veya komşu köylerden bulması daha olasıdır. Bir araştırmada (Adams ve Kasakoff, 1976) yakınlığın bir eş seçiminin belirlenmesinde etken olduğu veya diğer etkenler kadar önemli rol oynadığı bulunmuştur.

Birçok toplum birinci derece kuzen evliliğine izin vermemekle birlikte, dünya toplumlarının yaklaşık üçte birinde seçilmiş belirli kuzenlerle evlenilmesine izin verilir veya tercih edilir. Genç bir adamın dışevlilik kuralını izleyen babasoylu bir gruba ait olduğunu varsayalım. Şayet akraba terminolojisi kişi'nin (*ego*) kuşağındaki soy grubu üyelerini erkek kardeş ve kız kardeş olarak sınıflarsa, genç adamın baba tarafından bir kuzeni ile evlenmesi ensest olarak düşünülür. Bu kişi, anne tarafından paralel kuzenlerinden biri ile de evlenemez; çünkü bu kadınlara kız kardeşi gözüyle bakar. Ancak anne tarafından bir çapraz kuzeni ile evlenebilir. Dayısının kızı ile evlenmesinin belirli yararları olabilir. Bu şekilde annesinin ailesi ile geliştirdiği sevgi bağlarının resmileşmesini ve tanıdığı ve güvendiği bir aile ile bağlarının kuvvetlenmesini sağlar. Aynı zamanda, annesi ve babası tarafından önceki kuşakta kurulan aileler arası bağlar da güçlenir.

Anasoylu toplumlarda, hala kızıyla evlilik bazı amaçlara hizmet eder. Nitekim antropologlar, kuzen evlilikleri ve bunları oluşturan kültürel tercihlerin, mübadele ve akraba birliğinin oluşmasında önemli işlevleri olduğuna inanırlar.

Kaç Kere Evlenmeli? Toplumların bir bireyin evlenmesini veya evlenmemesini düzenleyen kuralları olduğu gibi, bir bireyin sahip olacağı eş sayısını düzenleyen kuralları da vardır. Tarihsel olarak birçok toplum, erkek ve kadının eşini sadece bir kişi ile sınırlayan tekeşlilik (*monogamy*) kuralını izlememiştir. Bunun yerine, bazı çokeşlilik (*polygamy*) biçimlerini veya çoğul (*plural*) evliliği uygulamış veya tercih etmişlerdir. Birçok grup, tekeşliliği zorunlu kılmış olsa da, bir erkeğin ayrı hanelerde bir veya daha fazla kadın ve onların çocuklarını geçindirmesinin kabul edilebilir olduğunu düşünür (tabii erkek ihtiyatlı ise). Amerikan toplumunda ise, yaşam boyu tek bir evliliğin yerini alabilecek seçenek dizisel tekeşliliktir (bir veya daha fazla sefer boşanma ve yeniden evlenme).

Çokeşliliğin iki temel formu vardır: çokkarılılık (bir erkeğin aynı zamanda birden fazla kadınla evli olması) ve çokkocalılık (bir kadının aynı zamanda birden fazla erkekle evli olması).

Eski Museviler arasında, modernleşme öncesi Çin'de ve geleneksel Hindistan'da, çokkarılı evlilik yüksek statüden erkeklerin tercih ettiği bir evlilik biçimiydi. Afrika, Ortadoğu (Kur'an bir erkeğin dört eşle evlenmesine izin verir) ve Asya'nın büyük kısmında bu tip evliliğe izin verilir. Birçok çokkarılı toplumda, aslında sadece az sayıda zengin ve güçlü yaşlı erkek birden fazla eşe sahiptir. Bununla beraber, nüfus içinde erkek ve kadın sayısı yaklaşık olarak aynı sayıda olduğu için, bir toplum içindeki yaygın çokkarılılık uygulaması bazı erkeklerin tek kalmasını gerektirir. Çokkarılılığın erkek rekabeti ile yakından ilgili olması ve yaşça/kıdemce büyük erkeklerin öncelik hakkı olması tesadüf değildir. Erkeğin bakış açısından kadınların ekonomik bir değeri vardır. Kadınlar sadece önemli bir iş yükünün üstlenmekle kalmaz, erkeğin siyasal mücadelesinde ona destek olacak oğullar ve ittifakların biçimlenip güçlenmesi için başlık parasıyla mübadele edilebilecek kızlar doğururlar. Birden fazla eş, zenginliğin, gücün ve toplumsal statünün kaynağı olabilir. Patricia Johnson, bir hane birliğindeki kadınların sayısının hanenin zenginliğinin belirlenmesinde büyük bir etken olduğunu saptadı: Kadınların tarımsal başarıda, özellikle peşin para ile satılan ürünlerin yetiştirilmesinde hayatî önemi vardır (Johnson, 1988).

Birlikte veya birbirlerine yakın oturduklarında potansiyel bir sorun olarak ortaya çıkan kumalar arası çatışma, çoğunlukla hane içi hiyerarşi yoluyla hafifletilir. Kıdemli eş genç kumanın üzerinde daha yüksek olan statüsünü ve otoritesini kullanır. Diğer kadınların işlerini kocası değil kendisi düzenler. Bazen kadınlar kocalarının yeni eşler almasını destekler ve hatta yardım ederler; ancak Lila Abu-Lughod'un Mısır'daki Bedevi kadınların öyküleri üzerinden canlı bir şekilde gösterdiği gibi, kocanın aldığı ikinci eş çoğu kere birincisi için üzüntü kaynağı olur (1993). İlk kadın cesur bir yüz ifadesi takınsa da, kocası ikinci bir eş (ve çoğunlukla daha genç bir kadını) almaya karar verdiğinde, çoğu kez kendisini yaralanmış ve incinmiş hisseder.

Görüldüğü gibi çokkarılılık, erkek otoritesini ve toplumsal cinsiyet eşitsizliğini dayatan toplumsal ve siyasal sistemle yakından ilişkilidir. Dizisel tekeşlilik de aynı kefeye konulabilir. Robert Wright bir evrimsel psikoloji incelemesinde, özellikle yüksek statüden erkeklerin uyguladığı şekli ile, çokkarılılık ve dizisel tekeşlilik arasındaki işlevsel benzerlikleri ortaya koymuştur (1994). Kuzey Amerika'da erkekler genellikle genç kadınlarla evlenirler; boşandıktan sonra da genellikle yeniden genç kadınlarla evlenirler. Evlilik ve yeniden evlilik örüntüsünün sonucu şudur: Erkekler, çoğunlukla çocuklarını yalnız yetiştirecek olan eşlerinden ayrılarak, bir kadından daha fazlasının en üretken yıllarını ellerinde tutarlar; Wright buna "Johnny Carson sendromu" der.

Çokkocalılık çokkarılılığa göre daha ender görülür ve sadece birkaç toplumda yaygın bir şekilde tanınan bir evlilik biçimidir. Örneğin Hindistan'daki Todalar ve Tibetliler, geleneksel olarak bir kadının anlaşmaya göre sıra ile yatağını paylaşan ve çocuklarına bakmak için ortak sorumluluk alan erkek kardeşlerden oluşan bir grupla evlenmesine izin verir

(erkek kardeşlerle çokkocalılık). Pasifik'teki Marki erkekleri birkaç sevgilisi olmuş ve onları ortak kocalar olarak kabul eden bir kadınla evlenmenin avantajlı olduğunu düşünürler, çünkü kocalar müttefik gibi davranırlar. Daha az uygulanan bir evlilik biçimi olarak çokkocalılık, sanıldığından daha yaygın olabilir. Örneğin Dobe !Kung toplumu bu türden evliliğe müsamaha gösterir. Belirli koşullar altında, çokkocalılık avantajlı olabilir. Şayet erkek ve kadın oranı arasında kaydadeğer bir dengesizlik varsa, çokkocalılık bir erkeğin eş bulma şansını eşitler. Şayet kaynaklar kıtsa, bu tip evlilik sınırlı bir alanın erkek kardeşler tarafından paylaşılmasının –aksi takdirde bölüşmek zorunda kalacaklardır– bir aracı da olabilir. Öte yandan bir erkeğin üretebileceği döllerin sayısını azalttığından, çokkocalılık çoğu şartlar altında erkekler tarafından tercih edilmeyebilir (Hiatt, 1980). İşlenebilir alanların büyük kısmının geleneksel olarak bir grup manastırın denetimi altında olduğu Tibet'te görüldüğü üzere, kaynaklar kıt olduğu zaman bu uygulama yararlı olabilir. Eğer erkek kardeşler tek bir kadınla evlenirlerse ve sadece tek bir çocuk grubuna sahip olurlarsa, birkaç aileden fazlasını geçindirecek büyüklükte olmayan toprakları kuşaktan kuşağa bir bütün olarak geçer.

Kuzeybatı Nepal'deki etnik Tibetliler arasında yıllarca çalışan Nancy Levine, çokkocalı bir toplulukta hayatın nasıl geçtiğini ayrıntılı bir biçimde yazdı. İncelediği Nyinba köylerinde, erkek kardeşlerle yapılan çokkocalı evlilik sıradışı bir durum değildi. "Erkek kardeşi olan her erkek –istisnalar çok nadirdi– çokkocalı evlilik yapar ve hemen hemen bütün erkek kardeşler, yaşamları boyunca erkek kardeşleriyle birlikte çokkocalı evlilik içinde bir arada kalır"dı (Levine, 1988, s.3).

Levine'nin beklediği gibi, çokkocalı evlilikler içinde kadınlara göre erkeklerin daha fazla olmasının hane birliği örgütlenmesi ve hane ekonomisi için önemli sonuçları vardı. Nyinba, evlilik ve toplumsal düzenlemeler konusunda birbirine sıkıca bağlı ve kapalı bir toplumdur. Köylülerin dağ mıntıkasındaki toprakları sınırlıdır ve toprağı miras almak dışında bir yolla kazanma imkânları azdır. Evlilikler genellikle içevliliktir ve zenginlik ve topluluk içi imkânlara göre kategorilere ayrılmıştır. Hane birlikleri mesken ve toprağın paylaşılmasına veya parçalara ayrılmasına direnir. Bu temele bağlı olarak toplumun üyeleri, çokkocalılığı kaynakların eksiksiz biçimde muhafazasının mantıksal bir aracı olarak görürler. Hepsinin kardeş olmaması bazı sıkıntılara neden olabilse de, bir kadım paylaşan erkekler arasında cinsel kıskançlık göze çarpmaz.

Çokkocalılığa izin veren toplumda, aynı zamanda çokkarılılığa da izin verilir ancak bu daha az yaygındır. Bu durum, bir erkeğin karısının kız kardeşi (baldızı) ile evlendiği zaman gerçekleşir ve birçok yönden erkek odaklı bir hane içi düzenlemedir; zira hane birliği ve sahip olunan kaynaklar erkek hattı üzerinden aktarılır. Çocuk ölümü konusunda bile, erkek çocukların ölüm oranı dana yüksektir (Levine, 1988, s.75). Temanglarda kadınların Nepal'de hane birliğinin idamesini sağlaması esnasında kocaların yıllarca Hindistan'da ticaretle meşgul olması veya çalışması gibi, erkek kardeşler temelli bir hane birliğindeki erkekler, çiftçiliği ve hane işlerini kadınlara bırakarak, sık sık ticaret veya zanaat faaliyetleri ile meşgul olurlar.

Hindistan'da halka yol kenarındaki panolarla küçük aile fikri empoze edilmeye çelışılıyor. Ne yazık ki bu gibi çabalar nüfusta cinsiyet dengesizliğine yol açıyor çünkü bu aileler kız yerine erkek çocuk tercih ediyorlar. (Fotoğraf Daniel Bates)

Evlilikte Yerleşim Kuralları

Bütün toplumların yeni evlenen çiftlerin yaşayacağı yeri belirleyen normları vardır. Amerikan toplumunda kullanılan yerleşim biçimine yeniyerli yerleşim denir: Evli bir çift erkeğin ve kadının akrabalarından ayrı olarak kendi hanesini kurar. Bu yerleşim kuralı nispeten ender görülür. Birçok başka toplumda, evli çiftler kurulu bir haneye katılarak, eşlerden birinin akrabasının yanına taşınırlar.

Babayerli yerleşim –evli çiftin kocanın akrabası ile birlikte oturması– Yörükler ve Pokotlarda gördüğümüz gibi, birçok babasoylu toplumda tercih edilen bir düzenlemedir. Çift kendi evini kocanın babasının veya onun akraba grubunundan yaşça büyük diğer bir erkeğin köyünde veya onlara bitişik inşâ edebilir veya gelin kayınpederinin evine taşınabilir. Ancak her durumda, kocanın akraba grubuyla otururlar ve onun otoritesine tâbi olurlar.

Anayerli yerleşim –evli çiftin kadının akrabası ile birlikte oturması– daha önce Hopi örneğinde gördüğümüz gibi, epey yaygındır. Anayerli yerleşim çoğunlukla köyünden biriyle (köyiçi evlilik) evlenmeyi tercih eden anasoylu toplumlarda görülür; dolayısıyla anasoyunun çoğu erkek üyesi doğduğu yörede kalır. Bununla beraber, bazı anasoylu toplum-

larda oğullar dayının topluluğunun yanına gidip yerleşir ve hane birliğini orada kurarlar. Bu örüntü –evli çiftin erkeğin anasoyunun yaşça büyük bir üyesi olan dayısı ile birlikte veya yakınında ikamet etmesi– dayıyerli yerleşim olarak bilinir.

Zaireli Zukular (Kopytoff, 1977) babayerli yerleşim ile anasoylu soydanlığı birleştirirler. Bu, antropologların kararlı olmadığını varsaydıkları bir durumdur. Soyun üyeleri genişliği 30 kilometre kadar olan bir alana yayılır ve hem erkekler hem kadınlar erkeğin babası veya erkek kardeşleri ile birlikte veya onların yakınında yaşarlar. Ancak her akraba grubunun aynı zamanda törensel bir "demir atma köyü" –akraba grubunun üyelerinin törenler ve ayinler için sık sık gittikleri yer olan anasoyu merkezi– vardır. Anasoyunun üyeleri birbirleri ile düzenli iletişim içinde oldukları için, anasoyluluk ve babayerlilik bileşimi kararlıdır.

İkiyerli yerleşim denilen beşinci örüntüde, evli bir çift kendi ikametlerini sıra ile karının akrabası ile kocanın akrabasının çevresinde veya hane birliğinde kurar. Buna benzeyen tercihli yerleşim, çiftin ya kocanın ya da karının akrabası ile veya onların yakınında ikamet ettiği bir örüntüdür.

Anayerli yerine babayerli yerleşimin tercihi (veya tersi) tartışma konusudur. Daha önceleri antropologlar babayerli yerleşimi avcılık, büyük hayvanların güdülmesi ve karmaşık tarım –hepsi de erkek işgücü birliğini gerektirir– ile ilişkilendirdiler. Anayerli yerleşimin, geçimin çoğunlukla kadın işgücüne bağlı olduğu bahçeci toplumlara uygun olduğu düşünüldü, ancak kültürlerarası veriler bu görüşü desteklemedi (Ember & Ember, 1971). Çoğu anayerli toplum bahçeciliği uygulamakla birlikte, bütün babayerli toplumların yarısından fazlası da bahçecidir. Ember ve Ember'ın ortaya koyduğu veriler, tek bir toplumun alt grupları veya komşu toplulukları arası çatışmanın yaygın olduğu yerlerde yerleşimin babayerli olduğunu gösterir. Eğer aile saldırmaya hazır bir halde bekleyecekse, oğulları eve yakın tutmakta fayda vardır. Babayerlilik erkeklerin savunma için çağrılacakları toplulukla yakın ilişki içinde olmasını sağlar.

Ailede Hane Birliği

Akrabalık ve evlilik arasındaki bağlar beşerî toplumsal örgütlenmenin temelidir ve hepsinde olmasa da çoğu toplumda en asli grup hane birliğidir. Bunlar, yakın ilişki içinde birlikte yaşayan, çocukları birlikte yetiştiren, emeğin ve diğer kaynakların sağladığı geliri paylaşan ve genelde günlük hayatı paylaşan yerleşik hane gruplarıdır (Blanton, 1994, s.5). Aynı mekânı paylaşan ve işbirliği yapan gruplar olarak hane birlikleri, akrabalık ve evlilik temeli üzerinde biçimlenmeye ihtiyaç duymasalar da, çoğu bu şekilde teşekkül etmiştir. Bundan dolayı burada aile hanesini ele alacağız. Hane birliği, üretim ve tüketimi düzenleyerek, mülkiyete sahip olarak ve toplumda tayin edilmiş hakları elinde tutarak, çoğu kez küçük bir işletme olarak çalışır.

Evlilik göreneğinin nasıl değişken olduğunu daha önce gördük. Aile odaklı haneler evlilik yoluyla biçimlendiği için, hane gruplaşmasının kabul veya tercih edilen biçimlerine ilişkin olarak insanların fikirlerini etkileyebilen bu göreneklerin çeşitliliği şaşırtıcı değildir. Aslında, aile birliği hakkındaki tanımlar insanların iki

ilişkiyi kavramlaştırma biçimine bağlı olarak toplumdan topluma değişir.

Bunlardan ilki, eşler arasındaki karı-koca ilişkisidir. Bütün toplumlarda olmasa da çoğunda, karı-koca bağı aile birliği yapısının temelidir. Karı-koca ilişkisi, gördüğümüz gibi, tekeşli, çokkarılı veya çokkocalı olabilir.

İkinci ilişki, anne ile çocuk ve baba ile çocuk arasındaki analık ve babalık bağlarıdır. Nasıl kavramlaştırılsa kavramlaştırılsın, analık ilişkisi evrensel olarak kabul edilir. Nadiren de olsa babalık ilişkisi böyle kabul edilmeyebilir. Daha önce sözü edilen Hindistanlı Nayarlar, hem karı-koca bağını hem de baba-çocuk ilişkisini hane birliği tanımlamasına dahil etmeyen birkaç toplumdan biridir. Nayar ailesi sadece anne ve çocukları arasındaki bağ üzerine temellenir (en azından geleneksel olarak öyle idi) ve bu sebeple anamerkezli hane olarak adlandırılır. Bu terim bazen tek bir anne ve çocuklarını kapsayan bir haneyi betimlemek için Amerikan toplumunda da kullanılır. Sonuç olarak, pek çok hane birliği çeşidinin olması muhtemeldir ve bunların her biri, tanımın içerdiği ilişkiye ve bu ilişkileri kavramlaştırma veya vurgulama şekline bağlıdır.

Bağımsız Hane Birliğine Karşı Geniş Hane Birliği

Karı-koca ve soydanlık ilişkileri üzerine temellenen hane birliği biçiminin tek ekseni, bir hanede bir arada yaşayan evli yetişkinlerin kuşak sayısıdır. Bağımsız hane birliğinde, diğer kuşakların yetişkinlerinden veya akrabalardan ayrı, kendi başlarına ikamet eden (tekeşli, çokkarılı veya çokkocalı evlilik ilişkisi olan) tek bir aile birliği vardır. ABD'de yaygın bağımsız hane birliği tekeşli bir birlik ile biçimlenir ve çoğu kez çekirdek aile yapısı olarak adlandırılır. Dünyanın diğer kısımlarında, en azından bir ideal olarak çok daha yaygın olan geniş hane birliğinin –iki veya daha fazla kuşağın yetişkinlerinin birleştiği çoğul aile birliği– birkaç türü vardır.

Kültürel olarak değer verilen tipi dikkate almadan, her toplumda bir hane birliğinin bileşimi, doğum, evlilik, yaşlılık ve ölüm süreçleri ile düzenli olarak değişir. Bu yüzden herhangi bir hane birliğinin bir hane içi döngüye, yani zamanla geçirilen demografik olayların sırasına göre tanımlanması daha uygun olabilir. Çocukları evden ayrılmış yaşlı bir çiftin hane biçimi henüz çocuğu olmamış yeni evli bir çiftin hane birliğinden oldukça farklıdır. Bireylerin, yaşlarına, kendilerinin veya çocuklarının sahip olduğu eş sayısına (dizisel veya birarada olup olmamasına), ebeveynlerinin sağlığına ve diğer etkenlere bağlı olan bir hane birliği düzenlemesine göre oturmaları muhtemeldir. Bu nedenle bir hane birliği tipini –bu biçimin biri veya diğeri açıkça kültürel tercih olsa da– bütün bir topluma ve hatta yerel bir topluluğa atfetmek zordur. Nitekim bir toplumda geniş hane birliğinin önemi vurgulansa bile, insanların çoğunluğu gerçekte bağımsız veya çekirdek hanelerde oturuyor olabilirler. Hane birlikleri aynı zamanda gerçek hane içi yaşam düzenlemelerini dikkate almadan, yakın bir şekilde işbirliği yapan birimler halinde de biçimlenebilir. İşlevsel açıdan bunları "üst hane birlikleri" olarak tanımlayabiliriz.

Richard Wilk, uzun yıllar Belizeli Kekçilerin (1991) toplumsal yaşamı ve geçirdikleri ekonomik değişimler üzerine araştırma yaptı. Kekçiler tarım yöntemleri bakımından birbirlerinden epey farklı ve Mayaca konuşan tropik

çiftçilerdir. Wilk, bu yıllar boyunca 38 bin kişi üzerinden veri topladı. Genellikle yüksek verimli tarıma yönelmenin, bir arada oturan ailenin büyüklüğünde –ABD'de gördüğümüz gibi– azalmaya yol açtığı varsayılır. Afrika'da Nijeryalı Kofyar çiftçilerinin de benzer bir süreç yaşadığı belirlendi (Stone ve ark., 1994). Ancak Wilk, bu sürecin hane birliğini basit kategorilere ayıran tipolojilerin ötesine geçtiğini buldu. Kekçiler arasında hane birliği, gevşek bir şekilde tanımlanan bir birimdir ve tayin edilen faaliyetler değişen koşullara göre farklılaşır. Eğer Kekçiler arasındaki en ilerici çiftçilere ve ortak çalışma ve ekonomik işbirliğinin gerçek örüntülerine bakılacak olursa, işlevsel olarak belirlenen bu hane birliği dönüşümlü tarım yapan geleneksel çiftçilerinkinden çok daha geniştir. Bu, ürününü peşin parayla satan köylerdeki hane birliği gruplarının üretimde işbirliği yapmalarından kaynaklanır ve bu suretle kimyasal ilaç, gübre ve hatta kamyon satın almak için daha hızlı para biriktirebilirler (Wilk, 1991). Son tahlilde, hane birliği bireyler tarafından verilen kararların ve bireyler arasında süregelen müzakerelerin ürünüdür.

Hane içi her düzenlemenin avantajları ve dezavantajları vardır ve bunlar kişinin konumuna ve toplumsal cinsiyetine bağlı olarak değişir. Örneğin babayerli bir toplumdaki geniş hane birliğinde genç bir gelin kayınvalidesine göre daha az avantaja sahip olabilir. Tekil bir aile biriminin belli başlı yararları devingenlik, kişisellik ve bağımsızlıktır. Ancak bağımsızlığın bedeli yüksek olabilir. Bağımsız aile birliği çok zaman ve enerji isteyen hastalık, çocukların bakımı ve diğer muhtemel taleplerden doğan emek sorunları açısından geniş aile birliğine göre görece daha fazla zedelenebilir. Ayrıca, bunalım veya çatışma dönemlerinde, daha küçük hane birlikleri daha büyük ve bu nedenle siyasal olarak daha güçlü hane birlikleriyle ekonomik kaynaklar konusunda rekabet etmekte zorlanabilirler. Geniş çaplı siyasal sistemlerin güvenlik, sağlık ve eğitim alanlarında daha fazla sorumluluk üstlendiğinin varsayıldığı yerlerde, çekirdek aile yapısının tercih edilmesi ve daha yaygın olması tesadüf değildir.

Geniş hane birlikleri masrafların ve emeğin paylaşımı yoluyla ekonomik yararlar sağladığı gibi; savunma, toplumsal güvenlik gibi alanlarda bireylerin birbirlerini desteklemesine imkân verir, bireyler hastalık veya ölüm durumunda çaresiz kalmazlar. Ayrıca geniş aileler esnektir: Ailenin üyeleri farklı türden işleri eşzamanlı yapmak için gruplara ayrılabilir ve ürettiklerini paylaşabilirler. Ancak dezavantajları da vardır: Ebeveynler ve yetişkin çocuklar arasında ve yetişkin kardeşler arasında sürtüşmeye; yetenekten ziyade yaşa dayanarak liderlik konumu kazanan yaşça büyük kişilerin diğerleri üzerinde baskı kurmasına ve bireyselliğin sınırlanmasına yol açabilir (Nimkoff ve Middleton, 1960).

Geniş aile birliği, genellikle evlilikle ilgili yerleşme kurallarında belirtildiği gibi ya babaya ya da anneye ait soydanlık ilişkisi üzerinde merkezîleşir. Babasoylu bir hane bir erkek, karısı veya karıları, evlenmemiş kızları, oğulları ve onların karıları ile çocuklarından ibarettir. Türkiye'nin küçük kasaba ve köylerinde, bir gelin çoğunlukla kayınpederinin hanesine katılır. Çiftin kendilerine ait odaları vardır ama gelin hanedeki diğer kadınlarla birlikte yemek işlerini yapar ve aile üyeleri hep birlikte yemek yer ve kaynakları paylaşırlar. Ye-

tişkinler hane dışında ücret karşılığı çalışsalar bile, kazandıkları parayı çoğunlukla hane reisinin belirlediği şekilde hane birliğinin kullanımı için ortaya koymaları beklenir. Kocanın babası hane birliğinin belirlenmiş reisidir ve karısının genç kadınlar üzerinde otoritesi vardır; onlara günlük iş talimatları verir. Bu düzenleme Doğu Avrupa'da, Ortadoğu'da ve Akdeniz bölgesinde oldukça yaygındır, bununla beraber demografik nedenler açısından bunun hane örgütlenmesinin baskın tipi olması pek olası değildir.

Yörüklerin geniş aile yapısını tercih ettiklerini ifade etmelerine karşın, hane birliklerinin sadece % 30'u bu şekilde kurulur. Bu tercihin bir sonucu, eğer kadınlar başka yerlerden o yöreye gelmişlerse ve yakın akraba değillerse, akraba olan erkeklerin birbirlerine yakın kalmaya dikkat etmeleridir. Bir erkek evli erkek kardeşi veya ebeveynleri ile birlikte oturmasa da, genellikle onlara mümkün olan en yakın yere yerleşmeye çalışır. Bu nedenle hane birliği daha geniş topluluğun bir aynası olarak görülebilir.

Anasoylu bir geniş hane birliği ise, kadın, kocası veya kocaları, evlenmemiş oğulları, kızları ve onun kocaları ile çocuklarından ibarettir. Örneğin, anasoylu Puebloların geniş hane birliğinde, anne-kız bağına çok önem verilirdi. En yaşlı kadın hanenin reisiydi, oysa kocaların (bir dereceye kadar oğullar da) daha önemsiz bir konumları vardı ve çocuklar kadınlara ait olarak görülürdü (Whiteley, 1985, s.370).

Bulgaristan'daki Türk azınlığı arasında, babasoylu geniş aileye hâlâ çok önem verilir ama artık şartlar değişmektedir (Bates, 1994). Yakın zamana kadar erkeklerin karılarının ebeveynleri ile yaşamaları, toplumsal ve ekonomik açından ikincil bir konumda bulunduklarını ima ettiği için kabul edilemez bulunmaktaydı. Günümüzde bu yerleşim biçimi yavaş yavaş yaygınlaşıyor. Kırsal kesimdeki Türk ailelerinin tamamı, belki de içinde yaşadıkları belirsiz siyasal ve ekonomik koşullardan dolayı geniş aile birliğinin tercih edilebilir olduğu düşüncesini paylaşmaktadırlar. Ancak bazı hane birliklerinin evlenecek yaşta oğulları yoktur, onların sadece kızları vardır. Bu türden bir hane birliği damadın kendileri ile birlikte oturmasında ısrar edebilir. Bu uygulama damat için artık utanç verici olarak görülmez, zira bu durum, aileler daha öncesine oranla şimdi daha az çocuğa sahip olduklarından meşru bir kazanım olarak kabul edilir. Diğer taraftan, modern ekonomide artık damat kayınpederi için çalışmamaktadır ve muhtemelen maaşlı bir işi vardır.

Çokkarılılık veya çokkocalılık yoluyla oluşturulan veya evli kardeşlerin bir arada yaşama kararıyla biçimlenen karmaşık büyük hanelere çoğu kez birleşik hane birliği denir. Birden çok karısı olan bir kocanın her karısı için ayrı bir ev kurması veya en azından duvarlarla çevrili birleşik nizam bir bina veya bir bina içinde ayrı ikamet yerleri sağlaması durumu yaygındır. Birleşik hane birliğinin en yaygın biçimi evli erkek kardeşlerin –en büyük erkek kardeşin liderlik konumunda olduğu varsayılır– bir arada yaşamasıdır. Bu düzenlemenin tek avantajı, kaynakların bölünmesine gerek duyulmamasıdır. Dezavantajı ise, kişiler arası çatışmanın – özellikle daha küçük erkek kardeşlerin eşleri çocuklarının çıkarlarını korumak adına yaşça büyük erkek kardeşin ve onun ailesinin liderliğine içerlediğinde– sık sık hane birliğinin çözülmesine yol açmasıdır.

Antropologlar geniş veya birleşik hanebirliklerinin neden bu kadar yaygın bir şekilde

idealize edilmekte olduğunu ve (ABD'deki gibi) bazı toplumlarda neden bağımsız aile düzenlemesinin tercih edildiğini açıklamaya girişirken, toplumsal ve ekonomik ilişkilere bakmaktadırlar. Antropologların bulgularına göre, geniş aileler daha çok tarım toplumlarında, bağımsız aileler ise daha çok sanayileşmiş veya avcı toplayıcı toplumlarda bulunmaktadır ve bu durum geçinme biçimiyle ilgilidir. Dünyadaki avcı ve toplayıcıların % 80'inden fazlası yılın büyük kısmını bağımsız aile grupları arasında geçirir. Diğer taraftan, geniş aileler ancak yiyeceğin bol olduğu, mülkiyetin söz konusu olduğu ve yerleşik bir yaşam tarzına sahip toplumlarda mevcut olabilir. Bu gözlemler, topluluklardaki değişkenlik olasılığını reddetmeyi gerektirmez. Bu istatistiksel bağlantı, belirli bir toplumda aile yapılarından birinin veya diğerinin başat olduğuna ilişkin geleneksel açıklamanın da temelidir.

Özet

Bu bölümün dört odak noktası da, toplumsal örgütlenmede en hayatî etken olan akrabalık –soydanlık, evlilik ve aile hane birliği– üzerinedir. Toplumsal örgütlenme, bireyin üstlendiği rollerin, onun davranışlarını öngörülebilir kılacak biçimde düzenlendiği bir karşılıklı roller ağı olarak görülebilir. Bütün toplumlarda, özellikle de küçük ölçekli toplumlarda, önemli roller evlilik yoluyla veya ortak atalardan gelen soydanlık yoluyla edinilen akrabalık üzerinden tayin edilir. Akrabalık rolleri davranışın evrensel düzenleyicileri olduğu için, bunlar toplumsal yapının evrensel anahtarıdırlar.

Çoğu toplumda, toplumsal ve teknik bilginin aktarımı için büyük kanallar sağlamasından ötürü akrabalık, kuşaklar arasında insanları birbirine bağlayan en büyük toplumsal ilişkiler sistemidir. Akrabalık, insanların başkalarından bahsederken (işaret edici terimler) ve onlarla doğrudan konuşurken (hitap terimleri), akrabalığı sınıflamak için kullandıkları terimlere dayanarak anlaşılabilir. Akrabalık terimleri biyolojik terimlerle –"baba", "anne", "kız kardeş"– oluştukları halde, aslında kültürel ve dilseldirler. Bu nedenle terimler toplumun değerleri, inançları ve yaşam biçimlerine göre değişir.

Akrabalık önemli toplumsal grupların biçimlenmesinin temelini teşkil eder. Bir soy grubunu belirleyen şey sadece ortak ata değildir, aynı zamanda grup dayanışmasını kuvvetlendiren –ve bir soydanlık ideolojisi yaratan– inançlar, mitoslar ve simgeler de vardır. Bir soydanlık grubu ya tekyanlıdır ya da değildir. Tekyanlı soydanlık gruplarında üyelik sadece tek bir hattan, ya babanınki (babasoylu grup) ya da anneninki (anasoylu grup) üzerinden izlenir. Tekyanlı olmayan soy gruplarında soy, ebeveynlerden birinin ya da her ikisinin soy hattı yoluyla izlenebilir. Tekyanlı gruplar genellikle kapsadıkları soy hattına göre sınıflandırılır. Bir soyun üyeleri kendilerini ortak bir ataya bağlanan şecereleri izler; bir anasoyunda dişiler bir dişi ataya bağlanır, bir babasoyun-

da erkekler bir erkek ataya bağlanır. İster anayanlı isterse babayanlı klanlar olsun, klanların üyeleri ortak bir atadan geldiklerine inanırlar ama tam bir kuşaksal bağlantı izlemek mümkün değildir. Birçok klan bir totemin –aralarında özel bir ilişki olduğunu iddia ettikleri bir bitkinin veya hayvanın– ismini alır. Bir yerel topluluğun çoğu kez birkaç klanını veya yarısını ihtiva eden yarımlar, çok geniş kategorilerdir. Akraba soylar ve klanlar ortak bir isme ve kimliğe sahip oldukları zaman, bir aşiret olurlar. Aşiretleri dallanan soylar biçimlendirir; her soy daha büyük bir soyla çevrelenir, onun bir dalı olur ve bu durum bütün üyeler tek bir kuşaksal hiyerarşi içinde akraba olana kadar devam eder. Üyeler, tekyanlı bir akraba grubunun varoluşu için, güçlerini birleştirmeye yönelik olarak kendilerine gerekçe sağlayan bazı ortak çıkarları olduğunu kabul etmelidirler; bu gerekçe ekonomik ihtiyaçlarla ya da korunma ihtiyacıyla bağlantılı olabilir. Ortak çıkarlar ne olursa olsun, tekyanlı soy grubunun kendi üyeleri için evliliğin düzenlenmesini, arazi kullanımını ve karşılıklı yardım ve desteğin sağlamasını içeren birçok önemli işlevleri olduğu açıktır.

Antropologlar tekyanlı olmayan soy gruplarını tercihli soy çizgisi ve ikiyanlı soy çizgisi olmak üzere iki temel tipe ayırırlar. Tercihli soy grubunun söz konusu olduğu toplumlarda, bir kişi ya ana tarafının ya da baba tarafının hattının izlendiği bağa dayalı olan akraba grupları ile yakın ilişki içindedir. İkiyanlı soy ideolojileri, bireyleri, anne ve babanın her türden akrabalarının aşağı yukarı eşit bir şekilde oluşturduğu bir akraba grubunun merkezine koyarak tanımlar. Aynı soy ideolojisine sahip bütün toplumların akrabalık konusundaki davranış sistemlerinin de aynı olduğunu varsaymak bir hatadır. Soydanlık ideolojilerine her zaman müdahale edilebilir ve bu ideolojiler zamanla değişebilirler.

Toplumsal kurallar bir kişinin verili bir durumda dikkate alacağı birçok önemli etkenden sadece biridir. Aile, akrabalık bağlarına dayalı toplumsal bir yapıdır. Bu terim birlikte oturan gruba veya hane birliğine veya doğum ve evlilikle sahip olunan geniş bir akraba ağına işaret edebilir; bu yüzden aile biçimleri toplumdan topluma değişir. Bunun yanısıra, aile örgütlenmesinin toplumsal normlarını, diğer aile birimlerini ve insanların oluşturdukları gerçek yaşam düzenlemelerini birbirinden ayırmak gerekir. Bir hane birliği en küçük ikamet birimidir, ancak mutlaka bir aile olması gerekmez, diğer taraftan bütün aileler de hane birlikleri değillerdir.

Evlilik mülkiyetin, ekonomik sorumluluğun, cinsel ilişkinin ve ana-babalık sorumluluğunun paylaşılması temeline dayalı bir sözleşmedir. Ancak evlilik süreklilik, cinsel ayrıcalıklar ve ekonomik hak ve yükümlülükler açısından kültürlere göre değişir. Ayrıca çocukların meşruluğu bütün toplumlarda evliliği gerektirmez. Evlilik aileleri ve akraba gruplarını bir arada tutar. Evliliğin doğasında varolan mübadele eylemi, toplumsal etkileşimi daha ileri noktalara götürmek için bir önkoşul oluşturur. Bazı toplumlarda, aileler arası ittifaklar doğrudan kız evlatların mübadele edilmesiyle oluşturulur. Drahoma gelinin ailesi tarafından damada yapılan bir ödemedir. Bununla birlikte, genellikle, evlilik müstakbel koca tarafında karısının akrabasına ödenen veya karşılık olarak sunulan başlık parasını veya gelin hizmetini gerektirir. Bu görenek kadının kendi ailesinden ayrılıp kocasının akrabalarıyla birlikte ya-

şadığı babasoylu toplumlarda daha yaygındır. Evlilik yoluyla, muhtemel herhangi bir çatışmayı yatıştırma eğilimde olan gruplar arasında bir bağ biçimlenir. Bazı toplumlar bir eşin ölümünden sonra da evlilik sözleşmesini uzatırlar. Kayınbirader evliliğinde, bir erkeğin erkek kardeşinin dul eşiyle evlenme hakkı vardır ve onun geçimini sağlamakla yükümlüdür. Baldız evliliğinde ise, dul bir erkeğin ölmüş karısının kız kardeşi ile evlenme hakkı vardır veya kadının akrabaları ona yeni bir eş sağlamakla yükümlüdür.

Bütün toplumların evlilik ve birlikte oturma ile ilgili açık kuralları ve örtülü normları vardır. Aslında her toplum, erkek kardeş ile kız kardeş veya ebeveynler ile çocuklar arasındaki cinsel ilişkinin –ve evliliğin– yasaklandığı ensest tabusunu uygulamayı sürdürür. Çoğu topluluk, insanların belirli bir grubun dışından evlenmesini gerekli gördüğü dışevlilik kurallarını da zorunlu tutar. Bu kuralların, toplumdaki akrabalık sınıflamasına bağlı olan birçok biçimi vardır.

Dışevlilik kuralını tavizsiz biçimde uygulayan birçok toplum bir klanın veya bir soyun üyeleri arasında evlilik yapılmasını yasaklar. Kimi başka toplumlar da, kişinin tayin edilen bir grup içinden evlenmesini talep ederek, içevlilik kurallarını uygular. Bu evlilik biçimi, kişinin oldukça yakın akrabalardan oluşan bir çember içinde evleneceğini ve yaşayacağını güvence altına alır. Kuzen evlilikleri bazen tercih edilir veya zorunlu tutulur. Bu türden evlilikler diğer akraba grupları ile mübadeleyi ve ittifakı artırır.

Toplumlar insanların evleneceği kişi sayısını belirleyen kurallar da dayatır. Amerikan toplumu bir kişinin aynı zamanda zarfında birden fazla kişiyle evlenmesini yasaklar (tekeşlilik), ancak boşanmaya ve yeniden evlenmeye (dizisel tekeşliliğe) izin verir. Birçok toplum (en azından ideal olarak) bazı çokeşlilik biçimlerini uygular. Çoğul evliliğin iki temel biçimi, çokkarılılık (bir erkeğin iki veya daha fazla kadınla evliliği) ve çokkocalılıktır (bir kadının iki veya daha fazla erkekle evliliği). Tibetliler geleneksel olarak, bir kadının iki veya daha fazla erkek kardeşle evlenmesine dayanan çokkocalılık biçimini uygularlar.

Kurallar evli bir çiftin nerede ikamet etmesi gerektiğini de belirler. Amerikan toplumundaki normlar yeni evli bir çiftin, kocanın ve karının akrabalarından ayrı, yeniyerli bir yerleşim kurmasını talep eder. Başka toplumlar, evli çiftin kocanın akrabalarıyla birlikte veya onların yakınında yaşadığı babayerli yerleşimi tercih eder. Diğer seçenekler anayerli, dayıyerli, ikiyerli ve tercihli yerleşim biçimleridir. Yerleşim kurallarının ekonomik etkenin yanısıra savunma ihtiyaçlarını da yansıttığı ileri sürülmektedir: Savaşın yaygın olduğu yerde, birlikte savaşacak olanların birlikte yaşamaları bir avantaj sağlamaktadır.

Belki de en temel grup, birlikte oturan hane grubu, yani hane birliğidir. Genellikle –ama her zaman değil– hane birliği akrabalık bağı üzerine yapılanır. Aile hanesinin üyeleri yiyecek, iş ve maddî kaynakları paylaşırlar. Çünkü evlilik göreneği aile hanesinin bileşimini etkiler; karı-koca ilişkisi bu yapının temelidir. Hanedeki eril ve dişil roller toplumun soydanlık ilişkisine verdiği önemden etkilenir. Anamerkezli hane birliği anne ve onun çocukları arasındaki bağ üzerine kurulur. Daha yaşlı bir kuşağa mensup akrabalardan ayrı ikamet eden tekil aile birimi bağımsız bir hane birliğidir. Bir-

lik tekeşli olduğunda, buna genellikle çekirdek aile yapısı denir. İki veya daha fazla kuşağın yetişkinlerini içeren geniş aile yapısı, özellikle tarım toplumlarında, kültürel bir ideal olarak görülür. Evli kardeşlerin kendi eşleri ve çocukları ile bir arada oturma kararıyla biçimlenen geniş hane birliğine genellikle birleşik aile hanesi denir.

Hane içi döngüyü oluşturan demografik olaylar silsilesinden ötürü, kültürel ideal ne olursa olsun, bireyler kendi yaşam tarzlarına göre çeşitli hane düzenlemelerine girişirler. Her hane içi düzenlemenin avantaj ve dezavantajları vardır. Geniş aileler tarım toplumlarına özgü bir eğilimdir; bağımsız aileler ise sanayi ve avcı-toplayıcı toplumlarında daha yaygındır.

Toplumsal İşbölümü
Toplumsal Algı ve Davranış

Toplumsal Cinsiyet
Cinsiyetin Toplumsallaşması
ÖRNEK OLAY
Yörük Toplumunda Cinsiyetin Toplumsallaşması
Toplumsal Cinsiyet ve İş
Toplumsal Cinsiyet ve İktidar
TOPLUMSAL CİNSİYET SORUNLARI
Ortadoğu'da Kadın Hareketleri

Irk ve Etniklik
Irk ve Irkçılık
Etniklik
HALKLARIN DURUMU
Bir Ülke, İki Halk: İsrail'de Bir Filistin Köyü
Irksal ve Etnik Tabakalaşma
ÖRNEK OLAY
Memphis Çöp Grevi

Tabakalaşma Sistemleri
Sınıf
Kast-Tabakalı Toplumlar
ÖRNEK OLAY
Hindistan'da Kast
Kölelik

Etniklik, Milliyetçilik ve Çatışma
Milliyetçilik ve Etnik Çatışma
Devlete Tepki Olarak Siyasallaşmış Etniklik
Etnik Terörizm
ÖRNEK OLAY
Bir İsmin İçinde Neler Saklıdır: Bulgaristan'ın Yeniden Doğuş Programı

DOKUZUNCU BÖLÜM

Kimlik ve Eşitsizlik: Toplumsal Cinsiyet, Etniklik ve Ulus

Önceki bölümlerde, büyük ölçüde insanın sorun çözme konusundaki becerisi (uyarlanma) üzerine yapılan tartışmalara odaklandık ve toplumsal bütünleşmeyi tartışabilmek için kullanabileceğimiz bazı temel kavramları olduğu kadar, topluluk çapındaki toplumsal süreçleri de tartıştık. Bu noktada, toplumların türdeş olmadığı açıklık kazandı. Bundan sonraki beş bölüm, hem bu içsel çeşitlilikleri keşfedecek hem de yaygın biçimde paylaşılan belli ortak yanları tespit edecektir.

Bu bölümde toplumsal kimliğin biçimlendirilme ve yönlendirilme tarzlarını ve bunların insanları birleştirme, bölme ve hatta üzerilerinde baskı kurmak için ne şekilde kullanıldığını araştıracağız. Bazı bakımlardan, toplumsal kimliğin bireyden ulus-devlete kadar her düzeyde "inşa edildiği"ni söylemek mantık dışı gelebilir; çünkü sonuç olarak erkek veya kadın olarak doğuyoruz ve somut bir biçimde varolan aile ve toplumsal grupların üyeleri olarak yetiştiriliyoruz. Bir Yanomamö çocuğu, Yanomamö kültürünü ya da belli bir Yanomamö kabilesini, bir Yahudi çocuğun Museviliği keşfetmesinden daha fazla keşfedemez.

Yine de kimliklerimizi, hatta sosyal gruplaşmalarımızı, pek çok seçenek arasından bi-

linçli ya da bilinçsiz olarak yaptığımız tercihlerle inşa ediyoruz. Bunu, davranışlarımızla, beklentilerimizle ve diğer algılarımızla yapıyoruz. Cinsel kimliğimizi sorgulamadan kabul etsek bile, belli davranışsal özellikler ve değerler dizisini uygun erkeklik ve dişilik rolleriyle nasıl tanımladığımız büyük ölçüde kişiseldir ve hem aile hem de toplum içinde kişiden kişiye farklılık gösterir. Toplumsal kimliği oluşturan pek çok malzeme içine doğduğumuz kültürel ortam tarafından sağlanıyor olsa da, bireyler önemli seçimler yapabilirler ve yapmaktadırlar. Bunlar kolektif hale geldiğinde, yeni dinler, siyasal hareketler, kabileler, etnik gruplar ve uluslar oluşur. 1995 Martında Tokyo metrosunda gerçekleştirdiği gaz saldırısıyla tanınan 100 bin üyeli dinsel grup *Aum Shinrikyo* 1987'de kurulmuştu ve grubun tüm yetişkin üyeleri farklı inançlara sahip ailelerde doğup büyümüştü. Ailele inançlarını ve ailelerini terkeden bu insanların akıllarından neler geçtiğini hiçbir zaman bilemeyiz, fakat bu kararlarının sonucu çok açıktır: Yeni bir din oluşmuştur. 2006 yılında refah içindeki Asyalı ailelere mensup, İngiltere'de doğup eğitim görmüş beş genç erkek içerisinde yetiştikleri inanç ve kültür sisteminden tamamen farklı bir tavırla dini kimliklerini ortaya koymaya motive oldular: Londra'da bir yeraltı tren sisteminde kendileri ile beraber aynı dini inanca mensup insanların da içerisinde bulunduğu düzinelerce vatandaşlarını öldürüp ya da yaralayarak intihar ettiler. Açıkca görülüyor ki sosyal kimlik, ister etnik, ister dini kimlik, isterse sosyal cinsiyet olsun, davranışı şekillendiren karmaşık bir güçtür.

Toplumsal İşbölümü

Kuşkusuz, kişisel kimliğin bazı boyutları bireyin psikolojik yapısından kaynaklanır; diğer bazı boyutların ise daha genel bir arka planı vardır. Biz burada ikinci grup üzerinde, özellikle de bunların bireyleri toplum içinde gruplara ve tabakalara bölen yapıları oluşturma eğilimi gösterenleri üzerinde duracağız.

Bütün toplumlar, daha küçük gruplar ya da alt grupların bütünleşmesiyle oluşur. Bunlar hane, soy, siyasal parti, sendika ya da diğer birimler olabilir. Fransız sosyoloğu Emile Durkheim (1964), bu süreçten toplumsal işbölümü olarak söz eder. Bir toplumdaki işbölümü, işgücünün toplumsal örgütlenmesidir. Toplumsal ve ekonomik süreçler, bütün içinde her bir parça ya da grubun kendi konumunu belirlediği bölmelere ayrılır uzmanlaşır. Durkheim, insan toplumlarında işbölümü açısından birbiriyle tezat iki bütünleşme tarzı tanımlamıştır ve bu ayrım geçerliliğini hâlâ korumaktadır.

Toplum biçimlerinden biri, benzer parçalardan kurulu toplumdur; hane, soy gibi birimler benzer özellikler taşır. Kenyalı Ariaal çobanları örneğinde, toplumun (aynı cins ve yaş kategorisinden) tüm üyeleri, aynı türden toplumsal gruplara dahildir, tüm haneler aşağı yukarı diğerleriyle aynı biçimde üretim yapar ve (belli bir yaş-cinsiyet kategorisi içindeki) insanların çoğu aynı becerilere sahiptir. Bu örgütlenme biçimi Durkheim'ın mekanik dayanışma adını verdiği biçimdir. Daha önce birçok örneğini gördüğümüz bu biçimde, bir topluma "ait olma duygusu" esastır. Ekonomik uzmanlaşma çok küçük olsa bile, paylaşılan geleneksel duygular, farklı haneleri ve toplumun farklı kesimlerini birbirine bağlayan, ortak atayı

ve kökene ilişkin mitosları vurgulayan ayinlerle (Ariaal'lerdeki yaş mertebeleri gibi) ve belli toplumsal göreneklerle pekiştirilir. Durkheim bu duyguları "ortak vicdan" olarak adlandırır, çünkü insanlar kendilerini neredeyse otomatik olarak birbirlerine ait hissederler. 13. yüzyıl Arap felsefecisi ve sosyoloğu İbni Haldun'un, örgütlü bir toplumun sürdürülmesi açısından önemli bir güç olarak gördüğü '*asabiyye*' ya kavramını tanımlamış olması oldukça ilginçtir. Bu kavram "grup dayanışması" ile neredeyse aynı olguya işaret eder.

Daha karmaşık olan ikinci toplumsal örgütlenme biçiminde toplum, benzer olmayan, ekonomik açıdan uzmanlaşmış gruplardan kuruludur. Bu durum sanayileşmeyle iyice belirgin hale gelmiştir. Hiçbir birey bütün toplumsal gruplara iştirak edemez, fakat her bir birey en azından bazılarına katılır. Durkheim bu tür toplumları organik dayanışma gösteren toplumlar olarak nitelendirir; çünkü bu tür toplum yapısı, her biri ayrı işleve sahip pek çok uzmanlaşmış parçadan oluşan canlı bir organizmayı andırır. Bu farklılaşmış parçaları birleştiren şey duygusal bağlar değil, karşılıklı dayanışmadır. Karmaşık toplumlarda, bazı toplumsal grupların kaynaklara, saygınlığa ve siyasal iktidara erişme olanakları daha fazladır ve tabakalaşma vardır. Karşılıklı dayanışma bir yandan da süreğen eşitsizlikle elele gittiği için, toplumsal bütünleşme genellikle çeşitli derecelerde baskı ve siyasal denetim içerir. Bu ayrım toplumsal ve ekonomik karmaşıklığı ele alırken rehber olabilse de, mutlak değildir. Sanayileşmiş toplumlar uygun davranış kodlarını en az kabile toplulukları kadar güçlü bir şekilde dayatır ve avcı-toplayıcı toplumlar Durkheim'ın zannettiğinden çok daha fazla karmaşıktır. Ancak Durkheim'ın gözlemleri, insanların kişisel ve grupsal kimliklerinin kökenlerini nasıl ve neden kullandıklarını ve bunların geniş ölçekli toplumsal sistemlerin bütünleşmesini nasıl etkilediğini anlamaya yarayan güçlü bir çerçeve sağlamaktadır.

Toplumsal Algı ve Davranış

İnsanları görme ve sınıflama biçimimiz, onlara karşı davranışlarımızı ve onlardan beklediğimiz davranış biçimini de büyük ölçüde etkiler. Dolayısıyla, belli bir toplumun örgütlenme biçimini ve etkileşim örüntülerini anlamak istiyorsak, o toplumda insanların birbirlerini nasıl kategorize ettiklerine odaklanmak yararlı olacaktır. Böylesi bir odaklanma, toplumsal yarılmaları ve nihayetinde de, kaynaklara ve iktidara erişim açısından o toplumun bireyleri arasındaki farklılıkları anlamamıza yardımcı olur.

Bir toplumsal kategori, kültürel olarak tanımlanmış belli özellikleri paylaşan insanlardan oluşur. Örneğin daha önce akrabalık konusundaki tartışmamızda da gördüğümüz gibi, insanlar birbirlerini algıya dayanan belli toplumsal özellikler temelinde sınıflar. Bu özellikler de toplumun kesimlerini ayırmaya hizmet eder. Ayrıca, toplumsal sınıf, ırk ve etniklik gibi kategoriler bir yana, insanların yaşlarına, cinsiyetlerine (ya da daha doğru bir deyişle, toplumsal cinsiyetlerine) ve aile statülerine gönderme yaptığımızda da bir kategoriler sistemi kullanıyoruz.

Hepimiz, üyelerinin düzenli olarak birbirini etkilediği ve kolektif kimlik duygusuna sahip olduğu toplumsal gruplara bağlıyızdır. Toplumsal örgütlenmenin hayatî bir parçası olan bu kolektif kimlik duygusu, yaş, cinsiyet, aile ve akrabalıktan başlayıp ortak din, etniklik

ve siyasal görüşler gibi daha soyut kategorilere kadar uzanan kriterlere dayanır. Haneden ulusa kadar bütün bu kimlik ve iddialar, yansımalarını yaygın bir "biz-onlar" karşıtlığında bulur. Teknolojik düzeyi ne olursa olsun bütün toplumlar, yabancılar karşısında kendilerinin biricikliğine aşırı vurgu yaparlar. Takım ve kabile toplumlarında klanların ya da soyların özel simgeleri olabilir ve bunlar bütünün içinde giysiler, danslar ve ayinlerle ifade edilir. Zenofobi (yabancı korkusu) küresel bir olgudur. Tıpkı diğer kabileler gibi Yanomamöler de kendilerini insanlığın merkezine koydukları oldukça ayrıntılı mitoslara sahiptirler ve bunlar Eski Ahit'in yaratılış mitoslarından çok da farklı değildir.

Çok küçük insan toplulukları bile, belli maksatlarla kendilerini ortak bir kimlik çerçevesinde diğerlerinden ayıran gruplar oluşturma eğilimi gösterirler. Daha karmaşık toplumsal yapılarda ise insanlar, çok çeşitli ve belli isimlere sahip gruplara katılırlar. Bir işi olan her Kuzey Amerikalı genellikle bir sendikanın üyesidir; çoğu bir kiliseye, camiye ya da cemaate mensuptur; kimileri de bir siyasal partiye bağlıdır. Erkekler ve kadınlar ayrı alanlarda toplumsallaşabilmekte ve kendilerine özgü toplumsal ağlar edinmektedirler. Dahası, aynı mahallenin sakini ya da komşu gibi görünseler bile, insanlar (özellikle Afrikalı Amerikalılar, Hispanikler, Doğu Avrupalılar ve Asyalıların yoğun olduğu yerlerde) etnik kimlik ya da milliyetlerine göre gruplaşabilirler.

Devlet biçimli yönetimlerde, sınırlar, şehir amblemleri ve diğer başka birçok üyelik işareti, toplumsal ve siyasal sistem içinde resmî olarak belirlenmiştir. Ancak pekçok modern devletin ideolojik tutkalı olan milliyetçilik ya da yurtseverlik duyguları, aile ya da aşiretlerinkinden pek de farklı olmayan bir düzeye indirgenmiştir. Devletin şemsiye işlevi gören toplumsal siyasal yapısı, her biri kendi biricikliğini ilan eden dinsel grupları, etnik grupları, toplumsal dernekleri, hatta aile gibi daha küçük birimleri kuşatır. Toplumu oluşturan grupların doğası ve etkinlikleri genel olarak bütün toplumun örgütlenmesine temel oluşturur. Örneğin, devlet biçimli toplumlarda etniklik, tamamı aynı geniş toplumsal düzene iştirak ediyor olsa bile, yerel toplulukları ya da kesimleri ayırmanın en temel aracı haline gelebilir.

İleride göreceğimiz üzere, etniklik kavramı bazen ABD'deki ırk ayrımcılığında olduğu gibi baskının ve sömürünün aklî temelini oluşturur. Etnik ölçütlerin genellikle toplumsal ve ekonomik etkinlikleri kısıtlamak üzere kullanılmasını anlatmak için kullandığımız bir terim olan *ırkçılık* bunun bir örneğidir. Etniklik dışında, insanların çoğunlukla topluma eşit olarak katılmadıkları gerçeğini göz ardı etmek olanaksızdır; kaldı ki bu gerçek neredeyse evrensellik derecesinde yaygındır.

Toplumsal Cinsiyet

Herhangi bir toplumu, bir çözümleme kategorisi olarak toplumsal cinsiyet unsurunu hesaba katmaksızın anlayabilmek mümkün değildir; aynı zamanda, toplumsal cinsiyetin kendisi de kültürel ve tarihsel bir bağlam gerektirir (Susser, 1989, s.343). Toplumsal cinsiyetin bireysel kimliğin belirlenmesinde evrensel bir rol oynamasına ve yaygın olarak kaynaklara ve siyasal güce erişim aracı olmasına karşılık, tarihsel ve kültürel deneyim dikkate alınmaksızın yapılacak bir genelleme risklidir. Karmaşık bir top-

Brezilya'da yaşayan Xavante topluluğunda, Wa'i töreni erkek kimliğinin oluşturulmasında ve Xavante olarak toplumsal statünün belirlenmesinde önemli bir yer tutar. (Fotoğraflar Nancy Flowers)

lumda toplumsal cinsiyet deneyiminin etnikliğe, sınıfa ve bölgeye göre değiştiği gerçeği bir yana; insanların toplumsal cinsiyet deneyimleri –dinde, kültürel geleneklerde, kaynaklara erişimde ve eğitimde yansımasını bulduğu üzere– tarihsel süreçlere göre değişim gösterir.

Cinsiyet rolleri o denli toplumsallaşmış ve kişiseldir ki, varolanı olası olandan ayırmak oldukça güçtür. Yakın zamanlara kadar antropologların (diğer toplum gözlemcileri gibi) toplumsal cinsiyet rollerinin kültürlere göre farklılık gösterdiğini çoğunlukla gözardı etmiş olmaları tesadüf değildir. Kadınların ve erkeklerin farklı etkinlik alanlarına ait olduklarını ve kadının alanının ev içi alan, erkeğinkinin ise bunun dışında kalan tüm alanlar (üretim alanı, siyasal, törensel ve askerî alanlar gibi) olduğunu bir biyolojik veri olarak sorgusuzca kabul etmişlerdir. Sadece toplumsal cinsiyet rollerindeki büyük çeşitlilik değil, toplumsal cinsiyet rolleri arasında görünürdeki benzerliklerin çok farklı kökleri olabildiği gerçeği de dikkate alınmamıştır. Batı'da geleneksel erkek iktidarı ve otoritesi büyük ölçüde mülkiyet haklarına ve varlığın kontrolüne dayandırılmıştır. Roma hukukundaki klasik ataerkillik, hane reisi erkeğe hemen hemen tüm mülkiyet ve (karısını dışlayacak şekilde) çocukları üzerinde denetim hakkını vermiştir. Yanomamölerde erkek egemenliği, kısmen fiziksel şiddet tehditine dayanıyor gibi görünmektedir. Diğer Amazon halklarında (örneğin Munduruculardа), erkeğin toplumsal ve siyasal üstünlüğü, onun ayinler ve ritüel eşyalarının denetimi vasıtasıyla dinsel ve törensel yaşama hükmetme gücüne dayanmaktadır (Murphy ve Murphy, 1985).

Son zamanlarda antropologlar, kendi toplumlarında oluşan dönüşümlere bağlı olarak, toplumsal cinsiyeti gözardı etmenin yarattığı eksikliğin kısmen farkına vardılar. 1950'den itibaren Avrupa ve Amerikan toplumu kökten bir değişim geçirdi. ABD'de kamu kesiminde kadın istihdamı hızla arttı, fakat bunların büyük kısmı düşük ücretli, geçici ve yarı zamanlı işlerde çalışıyordu. 1980'lerden itibaren, altı yaştan küçük çocuklara sahip kadınlar iş gücünün en hızla artan kesimi haline geldi (Susser, 1986, s.343-344). Ayrıca Amerikan aile yaşamında da bir dönüşüm oldu: ABD'de ailelerin sadece % 27'si "çekirdek aile"den (varsayılan norm) oluşuyor ve nüfus içinde aile reisinin kadın olduğu ailelerin sayısı artıyor. 20. yüzyılın sonlarında, gebelikten korunma, kürtaj ve üreme teknolojisinin sağladığı olanaklar, yerleşik toplumsal cinsiyet rollerini değiştirmiş ve insanları, ebeveynlik, cinsellik ve toplumsal cinsiyete ilişkin kültürel beklentiler üzerine yeniden düşünmeye sevketmiştir. Göç, istihdam, çocuk bakımı ve kaynaklara erişim gibi süreçler toplumsal cinsiyet rollerini nasıl etkiler? Buradaki esas merak konusu, toplumsal cinsiyetin toplumsal cinsiyet hiyerarşileriyle nasıl bir ilişki içinde olduğudur. Toplumsal cinsiyet hiyerarşileri, kaynaklara erişim ve siyasal süreçlere katılımda cinsiyet ayrımı yapılmasından kaynaklanır ve bu durum çok yaygın olmakla birlikte kaçınılmaz değildir. Toplumsal cinsiyetin incelenmesinde birincil öneme sahip birbiriyle ilişkili üç alan vardır: Cinsel kimliğin toplumsallaşması, cinsel kimlik ve iş, cinsel kimlik ve iktidar.

Cinsiyetin Toplumsallaşması

Cinsiyetin toplumsallaşması çocuk doğar doğmaz başlar ve cinsler arasında sistemli bir eşitsizlik yaratır. Bireyler, uygun ya da beklenen

ÖRNEK OLAY

Yörük Toplumunda Cinsiyetin Toplumsallaşması

Yörük toplumunda erkek çocukların doğumu, kurban kesip ziyafet vererek kutlanır; kız çocuğun doğumu ise, neredeyse duyurulmaz. Toplumsallaşma, cinslerin işgal etmesi beklenen çok farklı toplumsal dünyaları hemen kurmaya başlar. Pek üzerine titrenmeyen kız çocuğa, daha çok küçük yaşlarda eğer varsa kardeşlerine bakması, odun toplamaya ve temizlik yapmaya yardım etmesi; becerileri geliştikçe de dikiş dikmesi ve dokuma yapması öğretilir. Bu terbiye şu tabirle özetlenir: "Geç kalkan gelinin üzerine gün doğmaz". Bir kızın beğenilen bir gelin olabilmesi için, gündoğumu öncesinden günbatımı sonrasına kadar çalışmaya hevesli olduğunu göstermesi beklenir. Kız çocuk, annesinin ve ablalarının erkek kardeşlerinin ve yetişkin olma yolundaki diğer genç erkeklerin nasıl üzerilerine titrediklerini izler.

Yörük erkek çocuğun toplumsallaşması, hem anne ve kızkardeşlerinin ilgi odağı olmak, hem de yoğun bir şekilde, "erkek ol!" "güçlü ol!" "cesur ol!" türünden takılmalara maruz kalmak anlamına gelir. Erkek çocuk, ancak hanenin sürü gütme işine (bu iş ev dışı etkinlikleri sürekli gözetim altında tutulması gereken kızlara nadiren düşer) katılacak kadar büyüdüğü zaman ailesine ekonomik olarak katkıda bulunmaya başlar. Düzenli olarak pazara giden babasına ve ağabeylerine eşlik eder (bu da kızkardeşlerine nadiren sunulan bir lütuftur). Erkek evlenince karısı onun yanına taşınırken, evlenen kızkardeşler evden ayrılırlar. Erkek evlat hanenin sahip olduğu sürüden payına düşen mirası alırken, kanunen eşit haklara sahip olan kızkardeşleri bu mirastan yararlanamaz. Kız çocuklar bunu doğal kabul etmeye koşullandırılacaklardır; ne de olsa kocalarına miras kalacak ve kendilerine de kocaları bakacaktır. Dul kaldıklarında ya da boşandıklarında malî güvenceleri erkek kardeşleri olacaktır. Tutumlar ve pratikler zaman içinde değişse de, ironik olan şudur ki, kızlarının yararına olmayan toplumsal cinsiyet beklentilerinin oluşturulmasında en büyük rolü kadınlar oynamaktadır.

Kızlara çoğunlukla, henüz küçük yaşta iken erkek kardeşlerine itaat etmeleri ve çocuk bakımı ve ev odaklı etkinlikleri vurgulayan rolleri kabul etmeleri öğretilir. Bu küçük Yörük kızı, daha şimdiden bebek erkek kardeşine bakıyor. (Fotoğraf Daniel Bates)

ve kabul edilebilir davranış açısından toplumsal cinsiyet kimliğinin ne olduğuna ilişkin fikirlerini büyük ölçüde bu süreç içinde oluştururlar.

Toplumsal Cinsiyet ve İş

Toplumsal cinsiyeti anlamak için, işin toplum içinde örgütlenme biçimi önemlidir. Kadın ve erkeğin emekleri farklı değerler taşır. Kadınların yaptığı iş genellikle (üretken bir alan olmak yerine) kişisel ya da ev içi işi olarak görülür ve düşük değer verilir. Ayrıca, dinsel ayinlere katılmak ve törensel liderlik gibi üretim dışı alanlardaki kısıtlamalar da cinsler arasında ayrım yaratır. Çoğu durumda, ayinlerde ve kamusal törenlerde ikincil rol oynayan kadınlardır. İstisnalar bulunmakla birlikte, daha dikkatli incelendiğinde, ayinler, törenler ve hatta siyasal rollerde öne çıkmış kadınların fahri olarak erkek addedildikleri görülür. (Bkz. "Ortadoğu'da Kadın Hareketleri" başlıklı çerçeve, s.323). Toplumsal cinsiyeti kullanarak farklı etkinlik alanları yaratmak, tabakalaşmaya katkıda bulunur. Toplumsal cinsiyete ilişkin düşüncelerin kaynaklara erişim olanağını etkilediği ve eşitsizliğe katkıda bulunduğu çok açık olmakla birlikte, toplumsal cinsiyetin, toplumu bölmek ve ayırmak için kullanılan diğer kimlik türleriyle birlikte düşünülmesi gerekir.

Toplumsal Cinsiyet ve İktidar

Bu üçüncü alan, toplumsallaşma ve işgücünün örgütlenmesi ile yakından ilgilidir ve toplumsal cinsiyet, iktidar ve siyasal süreçlere katılım ilişkisinden oluşur (bkz. Onbirinci Bölüm). Aile içinde bireylerin geçim kaynakları için mücadele ettikleri düşünüldüğünde, aile yaşamının bile siyasallaşmış olduğu görülür. Dahası, toplumsal denetim pek çok durumda erkekler ve kadınlar üzerinde farklı şekilde işler. Yerel siyasette ve kamusal yaşamda aile şerefi nosyonlarının önemli olduğu toplumlarda bu, erkeğin kadınm cinselliği üzerindeki denetimine ve biraz daha genişletirsek, kadının kamusal yaşamdaki davranışına ilişkin pek çok kurala bağlanabilir. Dolayısıyla, ailenin kadın üyelerinin, aileden olmayan erkeklerce görülmesi aile şerefi için tehdit edici olarak düşünülebilmektedir. Bu durum kadınm davranışlarını o denli kısıtlamaktadır ki, artık onun ev dışında çalışmayı kabul etmesi iyice zorlaşır.

Hane dışında toplumsal cinsiyet, ileride kısaca göreceğimiz gibi, özellikle ırk, etniklik ve sınıf ile birlikte ele alındığında, tabakalaşmanın bir yönü olarak görülebilir. Örneğin ABD'de, farklı etnik gruplardan gelen kadınlar, yoksulluğu ve çocuk doğurma tercihlerini farklı derecelerde yaşarlar ve kamusal hareket alanına karışmaları da farklı oranlardadır. Ev işleri ve çocuk doğurma ile ilişkili olarak, yoksul kadınlar için toplumsal cinsiyet beklentileri sınıf eşitsizliğini çok daha fazla artırabilmektedir.

Toplumsal cinsiyetten ne anlaşılırsa anlaşılsın, toplumsal cinsiyet ilişkileri değişebilir ve değişmektedir. Son tahlilde toplumsal cinsiyet, hem erkeğin hem de kadının etkinlikleri, inançları ve değerleriyle toplum içinde şekillenmektedir. "Ortadoğu'da Kadın Hareketleri" başlıklı çerçevede (s.323) görüldüğü gibi, kadınlar sadece edilgin olarak tepki veren bireyler değildir. Batılıların gözünde bu bölge, uzun zaman cinsel ayrımcılık ve erkek egemenliğiyle ilişkilendirilmiştir; bu görüş bazı bakımlardan zaman zaman geçerli olmakla birlikte, her yerde olduğu gibi burada da toplumsal cinsiyete ilişkin beklentiler değişmektedir.

TOPLUMSAL CİNSİYET SORUNLARI

Ortadoğu'da Kadın Hareketleri

Ekonomik kalkınma, artan eğitim fırsatları, kitle iletişimi ve yasal reformlar, tüm Ortadoğu'da varlıklarıyla toplumun ataerkil örgütlenmesine ilişkin geleneksel varsayımlara meydan okuyan bir kadın sınıfı oluşturdu. Bu değişimin merkezinde, eylemciler, fayda sağlayanlar ve bazen de kaybedenler olarak, eğitimli orta sınıf kadınlar yer almaktadırlar. Bölgenin her yerinde yaygınlaşan kadın hareketleri, genellikle köktenci İslâmî hareketlere karşı bir tepki idi. Bu İslâmî hareketler, özellikle Batı'nın toplumsal cinsiyet ilişkileri üzerindeki etkisine eleştirel bakma eğilimindedir ve toplum içinde kadınlara ikincil rol yükleyen geleneksel kadın davranışlarını yeniden dayatmaya çalışmaktadır.

Cezayir'de feminist grupların etkinliklerinin odaklandığı iki önemli husus vardı: Bunlardan biri, 1980'lerde hükümetin Cezayir aile hukukunu İslâmî ilkelere uygun olacak şekilde yeniden düzenlemesi; diğeri ese, İslâmî Kurtuluş Cephesi'nin (FIS - *Front Islamique du Salut*) şeriat ve *hicab*ı (kadınları erkeklerin meraklı bakışlarından sözde azat eden giyinme kuralları) getirecek program için siyasal destek kazanmasıydı. İslâmcılar ile İslâmcı olmayanlar arasında kültürel ve ideolojik olarak ciddi bir bölünme olmasına rağmen, Cezayirli feministler faaliyetlerini etkin bir biçimde sürdürmekteler. Çoğunluğunu yaşça büyük, üniversite eğitimi almış ve bağımsızlık sonrası aydın kuşaktan gelen kadınların oluşturduğu İslâmcı olmayan grup, toplumsal cinsiyet ilişkileri sorununu daha genel liberalleşme ve ulus inşâ etme meseleleri çerçevesinde ele alan önceki hükümetin uygulamalarına eleştirel bakmaktadır. Kendisi de bu grubun üyesi olan Dorya Şerifati-Merabtin, bu kadınların, "kendi pahalarına, kadına bakış açısı ve onun toplumdaki yeri gelişmedikçe hiçbir değişimin mümkün olamayacağını öğrendikleri"ni gözlemiştir (Aktaran Moghadan, 1993, s.251).

Tunus'ta kadınların diğer Arap ülkelerinde olduğundan daha geniş haklara sahip olmalarının nedeni olarak, genellikle ilk cumhurbaşkanı Habib Burgiba'nın politikaları gösterilir. Fakat daha 20. yüzyılın başlarında, bir erkek feminist lider olan Tahir El Haddad, kadın özgürlüğünü savunuyor ve peçeyi, çokeşliliği, cinsiyet ayrımını, boşanma hukukunu ve eğitimden yararlanmadaki eşitsizliği kınıyordu. El Haddad'ın *Our Women in the Shari'a and in Society* (Şeriatta ve Toplumda Kadınlarımız) adlı kitabı yasaklandı fakat düşünceleri geçerliliğini korudu ve sonunda bu düşünceler, 1956'da kabul edilmiş olan ve çokeşliliği, zorla evliliği ve tek taraflı boşamayı fesheden Kişi Hakları Kanunu'na dahil edildi; ayrca kadınlara resmî nikâhla evlenme, boşanma ve çocuk üzerinde vesayet hakları verildi. Ancak, Tunuslu feministler, kanunlar ile uygulama arasındaki uçurumu vurgulamakta, ayrıca, "kadınların hâlâ miras açısından eşit olmayan bir konumda olduklarını ve kanunun, Müslüman bir kadının Müslüman olmayan bir erkekle evlenemesini yasaklarken, Müslüman erkeğin bir Hıristiyan ya da bir Yahudi ile evlenemesine izin verdiğini" işaret etmektedirler (Moghadan, 1993, s.252).

1980'lerde Tahir El Haddad Derneği toplumsal sorunların ve kadın haklarının tartışıldığı bir merkez oldu. Bunun dışında Tunus'ta, Tunus İşçi Sendikaları Konfederasyounu Kadınlar Komisyonu, Tunus Demokrat Kadınlar Birliği ve Tunus Ulusal Kadınlar Birliği gibi hâlâ faal olan birkaç grup daha vardır. "Kuzey Afrika'da, Fatima Mernissi'nin yayın danışmanlığında kadın ve hukuk odaklı bir dizi kitap yayınlandı (...) filmler ve videolar yapıldı (...) Bunun yanısıra Cezayir'de, Fas'ta ve Tunus'ta kadın hakları eylemcileri ve uzmanları tarafından hazırlanmış bir kılavuz ve ayrıca kadın çalışmaları bibliyografyası yayımlandı." (Moghadan, 1993, s.52-53).

Mısır'da kadın özgürlüğü hareketi, 20. yüzyılın başlarından beri vardı. 1980'lerde bir grup meslek sahibi kadın, bir bölümünü Mısır Kişi Hakları Kanunu'na ve kadınların evlilik sözleşmelerine kendilerini koruyucu koşulları nasıl yazacaklarını anlatan bir yönergeye ayırdıkları *The Legal Rights of the Egyptian Woman in Theory and Practise* (Teoride ve Uygulamada Mısır Kadınının Yasal Hakları) başlıklı Arapça bir kitapçık çıkardılar. Şu anda birçak aktivist feminist kadın grubu bulunmaktadır. Bunlardan Yeni Kadın Grubu, 1990'da kendi konumunu şöyle tanımlamıştı: "Yeni Kadın Grubu, Mısırlı ve Arap kadınların, gerikalmışlığın, bağımlılığın ve ekonomik bunalımın getirdiği sıkıntıları erkeklerle paylaşmalarıyla birlikte, iki kat daha fazla külfet altına girmek zorunda kaldıklarına ve özellikle kadınlık konumlarından kaynaklanan bağımlılığın, baskının, eziyetin çeşitli biçimlerinden mustarip olduklarına inanan, ilerlemeci ve demokratik, feminist kadın grubudur" (Moghadan, 1993, s.253). Türkiye'de kadın hareketleri, 1930'larda Kemal Atatürk'ün yaptığı reformlardan faydalanabilmiş eğitimli ve meslek sahibi kadınlar tarafından başlatıldı. Bugün kadın hareketleri içinde İslâmî, Kemalist ve yeni dalga feminizm olmak üzere üç ana grup bulunmaktadır: İslâmî ve İslâmî olmayan gruplar kadının cinselliğinin ticarî sömürüsüne karşı çıkma konusunda birleşmekle birlikte tesettür ve İslâmî yasaların getirilmesi konusunda ayrılmaktadırlar. Kemalist feministler, feminist meseleleri milliyetçilik ve sosyalizm gibi diğer siyasal gündemlerle bağdaştırmayı sürdürmekte ve yeni dalganın, cinselliğe ve ev yaşamına ilişkin sorunları vurgulamaları karşısında zihinleri karışmaktadır. Yeni dalga feministler ise, Kemalistlerin laikliği ve kapitalizmi vurgulayarak farklı ekonomik altyapılardan gelen kadınların eğitim ve istihdam fırsatları gibi hizmetlere erişim konusunda eşit fırsatlara sahip olmadıkları gerçeğini göz ardı ettiklerini düşünmektedirler.

Valentine Moghadan (1993), İslâm'ın toplum içinde ve evde kadınlara ikincil bir konum vermesine karşın, kadınların neden yine de İslâmî hareketlere katılmak durumunda olduklarına ilişkin birkaç neden göstermektedir. Bu belki Batı'ya meydan okumanın bir yoludur; belki Suudi Arabistan ve İran gibi ülkelerden gelen parasal ve moral desteğe bağlıdır; belki eski bir kimliğin yeniden tanımlanmasıdır; belki de devletin dini denetlemesini hiçe saymadır. "Cevap, bu yukarıdakilerin hepsi ve daha fazlası olabilir. İslâmî yaşam biçimini kucaklamış kadınların pek çoğu, giderek daha da aktifleşmekteler" (s.255).

Moghadan, bu kadınların eylemciliklerinin bizzat İslâmî hareketler üzerindeki etkisini de ilginç bulmaktadır. "İslâmî hareketlere katılmanın planlanmamış bir sonucu, İslâmcı kadınların giderek daha fazla katılımcı olmaları, daha fazla siyasallaşmaları ve hareketleri içinde yer alan erkeklerden daha fazla taleplerinin olmasıdır... İran'da İslâmcı kadınlar, toplumsal cinsiyet ayrımını eleştirme hakkı istiyorlar... Bu kadınlar, değişime daha fazla açık olmakla kalmayıp, aynı zamanda hareketlerine katılmayanlarla diyalog içine girmeye de daha fazla istekliler" (1993, s.255). Moghadan, Türk akademisyen Suna Kili'den şu alıntıyı yapıyor: "İslâmın değerlerini ve rolünü yeniden gözden geçirmesi ve diyaloğa açık olmayı öğrenmesi gerekmektedir. Kendisini ıslah etmeye ve modern toplum içindeki rolünü yeniden tanımlamaya ihtiyacı vardır... Son yıllardaki gelişmeler, İslâmcı kadınların bu sorumluluğun bilincinde olduklarını yeterince göstermiştir. Bu belki de, böylesi bir yenilenmeden kadınların kazanacaklarının erkeklerin kazanacaklarından daha fazla olması yüzündendir" (Kili'den, 1991).

Bu çerçeve için gereken malzeme, Valentine M. Moghadan'dan sağlanmıştır: 1993, *Modernizing Women: Gender and Social Change in the Middle East,* Boulder ve Londra, Lynne Rienner Publishers.

Irk ve Etniklik

İnsanların kendilerini, *algılanan* köklerine ya da ortak tarihlerine göre tanımlamaları neredeyse evrenseldir. Buradaki "algılanan" sözcüğü önemlidir; çünkü, ırk ve etniklik gibi kişilere isnat edilen birbiriyle yakından ilişkili nitelikleri oluşturur; toplumsal gerçeklik sadece insanların inandıkları şeydir. Özellikle ırk sorunlu bir kavramdır; çünkü günlük kullanımda, biri biyolojik soy, diğeri toplumsal kimlik olmak üzere birbiriyle çelişen iki anlama sahiptir. Hatta, ırkın biyolojik bir kavram olarak kullanımı bile bazen kafa karıştırıcıdır. Biz biyolojik ırkları, belirlenmiş sınırlara sahipmiş gibi ve sabit kategorilermiş gibi kavramlaştırma eğilimindeyiz, fakat öyle değiller.

Irk ve Irkçılık

Irkın biyolojik yanı, toplumsal olarak inşa edilmiş olan kavramlaştırmadan çok farklı olmakla birlikte, bu ikisi bazen çok yanıltıcı sonuçlara yol açacak şekilde karıştırılır. Fiziksel antropolog Jonathan Marks, *New York Times*'de farkettiği bir tutarsızlıkla hayrete düşmüştü (1994, s.32). Ünlü hukuk profesörü Lani Guinier, makalede kendisini "siyah" olarak tanımlamış olmasına karşın, fotoğraf yazısında "yarı siyah" olarak tarif edilmişti. Jonathan Marks'ın gördüğü tutarsızlık aşikârdı; fakat Amerika'da, ırksal kategorilerin varsayıma dayanan biyolojik ve kültürel kalıtıma gönderme yapmak üzere kullanılmasındaki bir sorunu açığa çıkarıyordu. Profesör Guinier'i "yarı siyah" olarak tanımlamak (teknik bir yanılma), onun biyolojik soyunu anlatan bir ifadedir, çünkü anne ya da babasından birisi siyahdır. Eğer Guinier kendisini siyah olarak tanımlıyorsa, bu onun kültürel kategoriyi onayladığını gösterir ki, bu kategoriye göre kişi ya siyah olabilir ya da beyaz, ama ikisi birden olamaz.

Biyolojik ırk, ortak gen havuzundan gelen kendine özgü genetik yapıyı paylaşan bir nüfustur; yani bir türün biyolojik alt gruplaşmasıdır. Biyolojik ırk, çoğunlukla belli bir coğrafi ya da ekolojik bölgede yaşayan nüfusa gönderme yapmak için kullanılır. Irk türünden kategorilere göre yapılan sınıflandırmalarda kullanılan araçlar fenotipik özelliklerdir. En basit anlamıyla fenotip, genetik yapının ya da genotipin dış görünüşe yansıyan kısımlarının oluştuğu materyal ya da gözle görülür göstergeleridir. Deri rengi, göz rengi, saç biçimi fenotiptir; bunların çevresel etkenlerden doğrudan etkilendikleri aşikâr olsa bile, genetik çeşitlenmeyi yansıtırlar. Mesela, Sahra-Altı Afrikalı, Kuzey Avrupalı, Akdenizli, Güney Asyalı ve Amerika Yerlisi, bölgesel ya da coğrafi olarak tanımlanmış alt gruplaşmaların belirgin örnekleridir. Bunlar oldukça tanımlayıcı görünmektedir ve kabaca, günlük konuşmalarımızda kullandığımız ırk terimine karşılık gelir. Ama aslında son derece karmaşıktır.

Özellikle insan söz konusu olduğunda, biyolojik ırkın ortaya çıkardığı ilk karmaşıklık, bölgesel dağılım gösteren ırkların sınırlarının neredeyse her zaman belirsiz olmasıdır. Bunun nedeni, bireyleri sınıflamak için kullanılabilecek en gözle görülür özelliklerin (deri rengi, vücut şekli ve göz rengi gibi), halklar arasında sadece derece farkı göstermesidir; tıpkı düşen yağış miktarının ve ısının bir kıta içinde gösterdiği farklılık gibi. Pekçok özelliğin dağılımı, klinal olma eğilimi gösterir; yani bir eğri üzerinde değişir. İlk gezginlerin pek azı ırk üzerine yorum yapma zahmetine girmişlerdir. Loring Brace'in

ileri sürdüğü gibi, gezginlerin aralardaki karaların üstüne çıkmalarına gerek kalmaksızın başka kıtalara ulaşmalarını sağlayan "okyanus taşımacılığı keşfedilinceye kadar insan ırkı kavramı yoktu". Bir insan Marco Polo gibi günde 2,5 mil hızla Çin'e karayoluyla seyahat ederse, karşılaştığı insanları ırksal olarak sınıflandırması çok zordur, çünkü sınırlar belirgin değildir (Shreeve'den aktaran Brace, 1994, s.60). Her zaman, komşu halklar arasındaki farkları en aza indirecek şekilde işleyen nüfus hareketleri ve nüfuslar arası evlilikler vardır.

Moleküler düzey dışında, bir tür içindeki varyasyonların çoğu görünür değildir; dolayısıyla günlük sınıflamalarda pek yararı yoktur. Ne de olsa, bir kişiye bakıp, onun (A+) kan grubu ırkından olduğunu ya da (sıtma hastalığına dirençli) orak tipi alyuvar hücre genine sahip olduğunu söyleyemeyiz. Hayvan nüfuslarında gen sıklığı coğrafi aralık üzerinde çeşitlenme gösterir; bu da alt nüfusların ya da ırkların ortaya çıkmasına yol açar; ancak bu çeşitlenme, net ya da kolayca gözlenebilir sınırlar oluşturmaz. Her bir birey genetik olarak diğerlerinden farklı olduğu için, bir biyolojik ırkı neyin oluşturduğunun tespiti bazen ihtiyarî olabilmektedir. Başka bir deyişle, ırkı oluşturan şey, kişinin çalışmak istediği sorun ya da konuya bağlı olarak tanımlanır. Böylece kişi, herhangi bir genin varlığına ya da yokluğuna dayanarak, meşru bir şekilde dünyayı ırklara ayırabilir. Örneğin, orak tipi alyuvar hücre geni Yemenlileri, Yunanlıları, Yeni Ginelileri, Taylandlıları ve Dinkaları bir "ırk" altında toplayabilir (Diamond,1994, s.84). Yetişkinlerin işlenmemiş sütü hazmedebilmelerini sağlayan laktaz enzimi genine dayanarak, Araplar, kuzey Avrupalılar ve Batı Afrikalılar bir ırk olarak tanımlanabilir; ya da Doğu Asyalılar, Afrika'nın geri kalan büyük kesimi, Amerika Yerlileri ve Güney Avrupalılar da "laktaz enzimi geni taşımayan (laktaz-negatif)" başka bir ırk olarak gruplandırılabilir. Saf bir tane bile ırk yoktur ve olamaz. Biyolojik ırk, kesin olarak her zaman türler içindeki küçük genetik farklılıklara dayanır. Bizim türümüzün ortaya çıkışının görece yakın zamanlarda olması ve ayrıca nüfus hareketleri ve nüfuslar arası üreme ilişkileri nedenleriyle, insan nüfusları arasındaki çeşitlenme, nüfus içindeki çeşitlenmeden daha azdır.

Bu, biyolojik ırkın incelenmesinin yararsız olduğu anlamına gelmez. Örneğin, eski nüfus hareketlerini yeniden inşa etmek için Amerikan Yerlisi, Avrupa, Afrika ve Asyalıların DNA örnekleri karşılaştırılmıştır. Luigi Cavalli-Sforza ve çalışma arkadaşları, 30 bin yıl önce başlayıp Asya'dan Amerika'nın içlerine kadar giden üç ayrı göç dalgasını kapsayan geniş ölçekli ve kıtalararası göçleri izleyebilmek için DNA zincirlenmesini kullanmışlardır (Cavalli-Sforaza & Piazza, 1994). Uzak bölgelere kadar yayılmış orak tipi alyuvar hücre özelliğinin dağılımı, doğal seçilim yoluyla evrimsel değişimin insan uyarlanmasının bir parçası olduğu düşüncesine yeni bir boyut kazandırmıştır. Türler içindeki genetik çeşitlenmenin büyük kısmı (hayatta kalmak ve daha fazla çiftleşme fırsatına sahip olmak sonucunda ortaya çıkan) doğal seçilim ve cinsel seçilim sayesinde gerçekleşmiştir. Fakat, biyolojik sınıflamadaki keyfiliği göz önünde tutarsak, bunu sınıflama aracı olarak kullanmanın pek pratik bir yararı olmadığı söylenebilir. Eğer bu terim, bu denli yaygın bir şekilde kullanılıyor olmasaydı, çoğu sosyal bilimci kullanmayı bırakırdı.

Önemli bir başka karışıklık kaynağı ve buna bağlı olarak ortaya çıkan yanlış sonuç da, toplumsal ya da kültürel niteliklerin ırksal kategorilere atfedilmesidir. Irk, varsayılan biyolojik mirasa ek olarak ortak kültürel ya da toplumsal nitelikler de taşıyan grupları betimlemek için kullanıldığında buna "toplumsal ırk" diyebiliriz ancak pek çok sosyal bilimci bu kullanımı onaylamaz. Bu kullanımda, ayırıcı gibi görünen (hatta öyle olduğu tasavvur edilen) biyolojik özellikler (örneğin deri rengi), toplumsal ya da kültürel özelliklerle (dil, giyim-kuşam, din, ayırıcı davranışlar, yaşam biçimi, vs.) karıştırılır. Jonathan Marks'ın dikkat çektiği aynı bireyin aynı anda hem "yarı siyah" hem de "siyah" olarak tanımlanmış olması durumu, işte bu karışıklıktır. Hatta, pek çok kurum bir yana, ABD hükümeti bile farkında olmadan bu karışıklığı teşvik eder.

Nüfus Sayım Bürosu'un 1991 yılı raporunda şöyle yazmaktadır: "...beyaz nüfusun % 11'ine karşılık siyah nüfusun % 32'si geliri yoksulluk sınırının altında olan hanelerde yaşıyordu; yani dört kişilik ailenin yıllık geliri 13.400 ABD Doları'nın altındaydı..." Buradan öğrendiğimiz şey biyolojik ırkın nitelikleri değil, toplumsal adaletsizliğin derecesidir (Farley, 1993, s.197). Hükümet için istatistik toplayan Yönetim ve Bütçe Dairesi (OMB), Amerikalıları, "siyah, beyaz, Amerikan Yerlisi, Eskimo, Aleut, Asyalı ya da Pasifik Adalı (ve 'diğer') olarak sınıflandırır; OMB 2000 yılının nüfus sayımına, yerli Havaililer ve Ortadoğulular için ayrı bölümler açmayı düşünüyor (Shreeve, 1994, s.58).

New York Üniversitesi'nce (CUNY) kullanılan ve bireylerin (işe başvuranlar) "siyah, beyaz, Hispanik, Asyalı-Pasifik Adalı, Amerikan yerlisi ya da İtalyan-Amerikalı" olarak tanımlandıkları ırksal ya da toplumsal kategoriler sistemini, karmaşıklığı ve tutarsızlığı yüzünden uygun bulmak oldukça güçtür (bkz. CUNY Fakülte Veri Formu). Yakın zamanda, bir yıl arayla yapılmış bir çalışmada, görüşülen bireylerin % 30'unun kendilerine atfettikleri ırksal tanımlamaların değişmiş olması şaşırtıcı değildir (Shreeve, 1994, s.60). Bu sistemler, biyolojik farklılıklara işaret eden etiketlerle kültürel özelliklerin bariz biçimde birbirine karışmasına neden olur.

Dahası ABD nüfusu genetik olarak fazlasıyla karışıktır; çünkü görece olarak kısa bir zaman içinde ve dünyanın her tarafından aldığı göçlerle şekillenmiştir. Beyaz, siyah, Afrikalı-Amerikalı, Hispanik gibi ırksal kategoriler biyolojik gruplaşmalara gönderme yapmaz; sonuçta, örneğin pekçok Afrikalı-Amerikalının genlerinin büyük kısmı (ortalama % 20'nin üstünde) beyaz atalardan gelmektedir (Shreeve, 1994, s.59). Buna karşılık beyazlar, genlerini çok farklı ataların gen havuzundan almışlardır. Hispanik sınıflaması, Yeni Dünya'daki farklı kökenlere sahip Hispanikçe konuşanlara gönderme yapmakla birlikte İspanya'da doğanları içermez. Farklı atalardan gelindiğini gösteren fiziksel göstergeler ya da fenotip özellikler, pratikte sadece toplumsal kimliğe ilişkin izlerdir ve çoğunlukla yanlıştır. Bu anlamda ırk toplumsal bir inşadır, yani sadece kültüre özgü bağlam içinde düşünülmesi gereken bir şeydir (Spears, 1991, s.17). Örneğin, Brezilya'da "ırk" teriminin kullanılışı ABD'dekinden çok farklıdır. Brezilya'nın günlük dilinde 300 ya da 400 ırk grubu bilinir; ABD'de ise üç ya da dört ırksal kategori kullanılır (Harris, 1988, s.100).

Yomut Türkmenleri sosyal kimliklerinin anında ayırt edilmesini sağlayacak şekilde farklı giyinirler. (Fotoğraf William Irons)

İşte bu türden karıştırmalar, yani daha geniş anlamda, suç işlemeye yatkınlık, çalışkanlık, tembellik, akıllılık, kalın kafalılık, sinirlilik gibi, ırkların kendilerine özgü davranış eğilimleri varmış gibi davranmak, "ırkların kültür edinme yeteneği açısından biyolojik olarak eşit olmadıkları" inanışına yol açan etkeni niteleyen ırkçılığın kökenidir (Spears, 1991, s.18). İleride göreceğimiz gibi, ırkçı sıfatlar kullanmak, toplumsal ve ekonomik eşitsizlikleri besleyen ideolojilerin parçası olabilmektedir (kölelik de dahil).

Etniklik

Toplumsal kimliği etniklik yoluyla anlatmak daha kullanışlı bir yoldur, çünkü güncel kullanımıyla bu terimin çağrıştırdığı hiçbir biyolojik yan anlam yoktur. Hatta, ırksal eşitliğe ya da ırksal ayrımcılığa yapılan göndermeler, genellikle etnikliğe yapılan göndermelerdir. Etniklik, başkaları tarafından da kabul edilen, kişinin kendisine atfettiği toplumsal ya da grupsal kimliğini anlatır. Etniklik, kökene, dile ve/veya dine ilişkin farklı toplumsal algılamalardan kaynaklanan kategorilerin temelidir. Pek çok bakımdan soy ideolojisini andırır; kişinin kökenini ya da toplumsal kimliğinin bir parçası olarak soyunu vurgular ve genellikle doğumla kazanılır. Her toplum, uzun ve farklı bir tarihsel süreç içinde oluşmuştur. İnsanlar okur yazar olsunlar ya da olmasınlar bu sürecin bilincindedirler ve genellikle grubun geçmişine ilişkin bilinç, bugünü geçerli kılmaya yarar. Tarihsel temalar, grup dayanışmasını, yurtseverliği ya da ordu veya dinsel grup gibi örgütlenmelere duyulan sadakati telkin eder.

Altıncı Bölüm'de anlatılan Türkiye'deki Yörükler, soylarının Orta Asya'dan geliyor olması ve bölgeye ilk yerleşen Türk halklarından olmalarıyla gurur duyarlar. Geçmişlerine ilişkin bu bilinç, hem birlik olmanın kaynağını oluşturmakta hem de nüfusun bir bölümünü diğerlerinden ayıran özelliği vurgulamaktadır. Amerikan toplumunda, Amerikan Yerlileri, Afrikalı Amerikalılar, Çikanolar, Yahudiler, Porto Rikolular, Çinli Amerikalılar, Japon Amerikalılar, İrlandalı Amerikalılar, İtalyan Amerikalılar ve Polonyalı Amerikalılar önemli etnik kategorilerdir. Her grup, kendilerine özgü biricik kimlikleri olduğu duygusuna sahip-

Etnik giysileri ile Lapon çocukları. (Fotoğraf George Bates)

tirler ve bu duygu, diğer gruplarla paylaşmadıkları ortak bir tarihe sahip oldukları duygusundan doğar.

Herhangi devlet yönetimli bir toplumda çok sayıda ve çeşitlilikte etnik kategoriler bulunabilmektedir. Örneğin, Gana'nın başkenti Akra'da seksenden fazla etnik grup vardır. Akra'da, aynı cadde üzerindeki on bir apartmanda ikamet eden 423 kişi arasında yapılan bir çalışma, 23 farklı etnik grup ve on dört anadil olduğunu ortaya çıkarmıştır (Sanjek, 1977). Roger Sanjek, bu etnik gruplar arasında evlilik ve yaygın çokdilliliği de içeren oldukça yoğun bir etkileşim olduğunu keşfetmiştir. Sanjek, özellikle oldukça karışık bir hanede, düzenli biçimde yedi dil konuşan üç etnik grubun temsilcilerinin bulunduğunu görmüştür. Akra'da yaşayan "kabileleri" teşhis etmeleri istendiğinde, örnekleme alınmış olan her yerli birey, 1 ile 55 arasında (ortalama 10) farklı etnik terim sıralamışlardır. Dolayısıyla Sanjek, Akra'da yaşayanların genellikle etnik çeşitliliğin farkında oldukları, ancak çevrelerinde bulunan farklı etnik grupların sayısı konusunda ortak bir fikre sahip olmadıkları sonucuna varmıştır.

Etnik kategoriler kültürel olarak tanımlandığı için, bunlar manipüle edilebilir ve değiştirilebilirler. Bireyin etnik kimliğinin tanımı, durumuna bağlı olarak değişebilir. Örneğin, ken-

dimizi pek çok atamızdan birinin ulusal kökenini vurgulayacak şekilde tanımlayabiliriz ve eğer durum değişirse, başka bir kökeni seçebiliriz. Hatta, Ariaallarda gördüğümüz gibi, etnik kimlik düzenli olarak yeniden formüle edilir ya da yeniden yaratılabilir.

Ekonomik değişime bağlı olarak değişen etnik kimliğe ilişkin çarpıcı bir örnek, günümüzde klasik bir örnek haline gelmiş olan Sudan'ın Furlarında görülebilir. Furlar çapa tarımcılarıdır; fakat bazıları, Baggara olarak bilinen göçebe, Arapça konuşan ve sığır güden toplumun parçası olabilmek için kendi kimliklerini terketmektedirler. (Tuhaf olan şu ki, bu sürecin ortaya çıkmasının nedeni, bu insanların topraktan atılıp göçebe gruba itilmiş olmaları değil, yatırım yapacak miktarda servet biriktirmiş olmaları ve geleneksel Fur toplumunun bu servet için bir olanak sağlamıyor olmasıdır.) Fakat Furlar için, etnik kimliklerinin önemli bir parçasını feda etmeden, kolayca topraklarını bırakıp sığır gütme işine geçmeleri mümkün değildir. Norveçli antropolog Fredrik Barth'ın açıklamasını yaptığı gibi her geçimlik strateji, Fur ya da Baggara etnik etiketi altına girmiş bütün bir yaşam biçimine dahil olmayı gerektirir (Barth, 1969, s.26). Sığır güden bir Fur, Baggara olur.

Kendi Bulgar köylülerinden farklı toplumlardan gelen bu Rum kadını ve Türk komşusu hemen ayırd ediliyor. (Fotoğraf Daniel Bates)

Pek çok etnik sınıflama büyük ölçüde toplumsal rolleri tanımlar. Örneğin, bazı etnik azınlıkların üyeleri, genellikle yerli çoğunluğu dışlayacak ölçüde ticaretle uğraşırlar. İki ünlü örnek, Güneydoğu Asya'daki Çinliler ve Doğu Afrika'daki Asyalılardır. Brian Foster aynı olayı, Monların ticaretle uğraştığı Tayland'da incelemiştir. Köken itibariyle Burmalı olan bu grup, dil dışında pek çok bakımdan Taylandlılara benzer. Fakat, ticaret işiyle uğraşan Monların toplumun daha geniş kesiminde asimile olmaları, ticaretle uğraşmayan Monlara göre daha az muhtemeldir. Foster'ın varsayımına göre, Monlar ile Taylandlılar arasındaki etnik fark, önemli bir işleve hizmet ediyordu. "Etnik farklılıklar ticaretle uğraşanların, (1) pazar anlaşmalarına özgü gerilimi en aza indirecek ve (2) tüccarları ticaret karşıtı köylü toplumun kısıtlamalarından kurtaracak (aksi halde ticarî girişimler yok edilir) şekilde etraflarındaki toplumla denge içinde olmalarını sağlar" (Foster, 1974, s.5). Geleneksel Tayland toplumu, cömertliği, başkalarıyla yaptıkları işlerde düşük kâr gütmeyi, çatış-

mayı ve rekabeti önlemek için kibarlığı aşırı ölçülere vardırırdı. Köyler kendilerine yeterli olduğu sürece, bu değerler uygulanabilir olduğunu gösteriyordu. Fakat, yaygın bir dış ticaret için olanaklar geliştikçe, Taylandlılar ya ticaretten vazgeçmek ya da toplumsal beklentileri kendi haline bırakmak seçenekleriyle karşı karşıya kaldılar ve bu ciddi bir ihtilaf demekti. Sadece bir yabancı, toplumun istikrarını tehlikeye atmadan toplumsal kuralları çiğneyebilirdi.

Ancak, eğer etnik farklılıklar kendisini ekonomik sıkıntılarda ya da bir kaynağın tekelleşmesinde gösterirse, o zaman ilişkiler sertleşmektedir. Bir ulus devlet içindeki farklı etnik gruplara mensup bireyler arasındaki ilişkiler, kendini genellikle çatışmayla gösterir. "Bir Ülke, İki Halk: İsrail'de Bir Filistin Köyü" başlıklı çerçevede (s.332) gördüğümüz gibi, bu durum özellikle toprak söz konusu olduğunda ve farklı etnik gruplar atalarının soylarının parçası olarak iddialarını bunun üzerine temellendirdiklerinde böyledir.

Hatta ABD ve Büyük Britanya gibi, siyasal iktidar üzerinde demokratik haklara sahip olmalarıyla gurur duyan toplumlar bile, genellikle gerçek ya da algıya dayalı adaletsizlikler sonucunda daha da şiddetlenen etnik çatışmalardan muaf değillerdir. 1985'te Büyük Britanya, yerli Britanyalılarla Asyalı etnik göçmenlerin şiddetli çatışmalarıyla sarsılmıştı. Almanya'da bulunan yaklaşık 2 milyon Türk "misafir işçi"ye kuşku ve korkuyla bakılmaktadır; ayrıca, 1990'dan bu yana Türklerin evlerine ve iş yerlerine giderek artan sayıda şiddetli saldırı olmuştur. Hem Britanya'da hem de Almanya'da, yerli nüfus içindeki aşırı uçlar, yabancıların haksız yarar sağladıkları hisseder oldular. Almanya'da yaygın işsizliğe yolaçan birleşmenin yarattığı gerilimler de sorunun büyümesine neden oldu. Türkçe konuşan nüfusun tepkisi öngörülebilir olmakla birlikte, muhtemelen sorunun çözümüne yardımcı olmuyordu. Bu nüfus daha da içlerine kapandı ve bugün, asimilasyona hiç olmadığı kadar direnmektedirler. 20006'ların sonlarına kadar Kuzey İrlanda, Protestanlar ile tarihsel, ekonomik ve siyasal açıdan dezavantajlı durumdaki Katolikler arasında çatışmalara sahne oldu. Bu çatışmalar 2007'de iki tarafın şiddete son verme ve mücadeleyi politik yollarla sürdürme konusunda uzlaşmasıyla son buldu. Güneydoğu Asya'da, yerli nüfuslar ile Çin toplulukları ve ticaret işiyle uğraşan Hint vatandaşları arasında düşmanlık sürekli kızışmaktadır. Dünyanın pek çok yerinde, kendi mekânlarından ayrılmaya zorlanan yaklaşık 55 milyon insanın, etnik çatışmalar nedeniyle yerleri değişmektedir.

Irak'ın Amerikan ve koalisyon güçleri tarafından istilası etnik ve mezhep çatışmaları ile sonuçlandı ve buna bağlı olarak 2007 yılına gelindiğinde iki milyon Iraklı yurtdışında mülteci olurken, yine iki milyon Iraklı ülke içerisinde yer değiştirmek zorunda kaldı. Sudan'ın Darfur bölgesi de yüzbinlerce insanın etnik çatışmalar nedeniyle yer değiştirmek zorunda kaldığı başka bir örnek.

Yaşa ve toplumsal cinsiyete dayalı toplumsal ayrımlar gibi, etnik ayrımlar aynı zamanda özel eylem gruplarının oluşmasının temeli de olabilmektedir. ABD'de, etnik azınlıkların üyeleri statülerini güçlendirebilmek ve toplumun egemen kesiminin ayrımcılığıyla mücadele edebilmek için pek çok resmî örgüte katılırlar. Aynı etnik grup oluşum süreci başka

toplumlarda da görülebilir. Kabilelerin yaşadığı bölgelerden kentlere göç eden Nijerya İboları, yeni gelenlere yardım etmek, İbo kültürünü korumaya yönelik etkinliklere sponsorluk yapmak, iş yaratmak, çocukları eğitmek ve siyasal baskı uygulamak için kabile dernekleri oluşturmuşlardır. İşte bu etnik kimlik fikri, pek çok bakımdan, insanların karmaşık toplumlardaki yaşamın gerçekliklerine uyarlanabilmelerinin önemli bir aracıdır. İnsanlar, özel bir kimliği ve ayrı bir mirası vurgulayarak (ve böylece "biz-onlar" ayrımını öne çıkararak) birlikte ve güçlü bir şekilde hareket etmeyi teşvik eden koşullar yaratmaktadır.

Irksal ve Etnik Tabakalaşma

Çok etnik gruplu toplumların ortak özelliği, kaynaklara erişimi ya da siyasal karar alma mekanizmalarına tam bir katılımı kısıtlamak üzere etnik kategorilerin kullanılmasıdır. Bu tabakalaşma süreci, bir halkın bütün kesimlerinin, aynı toplumun diğer üyelerine kıyasla dezavantajlı duruma gelmelerine yol açar. Dahası, bu dezavantajlı konum büyük ölçüde çocuklarına da aktarılır. Bu insanlar sadece dezavantajlı konuma gelmekle kalmaz, aynı zamanda uzun bir süre içinde ve sistemli bir biçimde nüfusun diğer kesimleri tarafından engellenir ve sömürülür.

HALKLARIN DURUMU

Bir Ülke, İki Halk: İsrail'de Bir Filistin Köyü

Bugün İsrail'de, nüfusun % 16'sını oluşturan yaklaşık 700 bin Filistinli Arap bulunmaktadır. Bunlar, istisnalar dışında, ne *intifada*'ya karışır ne de Filistin Kurtuluş Örgütünün (FKÖ) üyesidirler. 1982'de klinik psikolog Yahudi-Amerikalı Michael Gorkin, kendisi için, İsrail'de bir Filistinli Arap ailesinin nasıl var olduğunu öğrenmeye karar verir. Gorkin, Aralık 1988 ile Eylül 1990 arasında, haftada bir ile üç günü, İsrail'in merkezinde bulunan ve ülkedeki tümü Arap yaklaşık 110 Filistin köy ve kasabasından biri olan Kufr Kara köyünde yaşayan bir aile ile geçirmiştir.

Ebu Ahmed'in ailesi üç kuşaktan oluşmaktadır: Ebu Ahmed (70 yaşında), karısı Ümmü Ahmed (63 yaşında), yaşayan 9 çocuk ve 26 torun... Ebu Ahmed ile Ümmü Ahmed'in her ikisi de, 1700'lerde Kufr Kara'da kurulmuş olan ilk aşiretin soyundan gelmektedirler ve her ikisi de, 1947 ile 1949 arasındaki savaş sırasında kaçmak zorunda kaldıkları on bir ay dışında tüm yaşamlarını bu köyde geçirmiş köylülerdir (*fellahin*). Bütün çocukları ve doğal olarak torunları, İsrail'in kurulmasıyla başlayan dönemde yetişmişlerdir. Gorkin bu insanların hikâyesini, günlük yaşamdan ya da hatıralardan çıkardığı küçük anlatılar ve aile bireylerinin ya da arkadaşlarının kendisine anlattığı (ve mümkün oldukça onların sözleriyle) tarihsel geriye dönüşler biçiminde sunar. Burada, 1949'dan 1966'ya kadar süren askeri yönetim dönemindeki yaşamlarına bakacağız. İsrail Devleti'nin kurulmasına ve yaklaşık 760 bin Filistin köy ve kasabasının yıkılmasına ve 600 bin ile 760 bin arasında Filistinli mültecinin oluşmasına yol açan savaş, Yahudiler için Kurtuluş Savaşı, Araplar için Felaket (*El-Nakba*) olarak bilinir. Bu savaşın sonunda bölgenin daha önce Filistin devleti için ayrılmış olan batı kesimi yeni İsrail devletine dahil edildi;

doğu kesimi ise Ürdün tarafından ilhak edildi (Gorkin, 1993, s.103).

İsrail'de kalan neredeyse tümü *fellahin* ya da yoksul kent işçileri olan Filistinliler, varsayımsal olarak (İsrail Arapları denilen) eşit vatandaş sayıldılar. "Fakat aslında, çok büyük ayrımcılığa maruz kalmışlardı. Büyük çoğunluğu (yaklaşık % 80'i) kendilerini askerî bir yönetimin altında yaşıyor buldular" (Gorkin, 1993, s.123). Bütün hareketlerini, işlerini ve mülklerini denetleyen yasalara tâbi idiler. Askerî yönetim dönemi, özellikle Kufr Kara'da yaşayanlar için zordu. Köyün 24 bin dönüm arazisinin % 75'i istimlak edildi ve pekçok köylü çiftçiliği bırakıp, köy dışında iş aramak zorunda kaldı. Ancak, köyden iki kilometreden fazla uzaklaşabilmek için özel seyahat izni gerekiyordu ve ilk yıllarda bu izni elde etmek zordu. Ayrıca Ürdün sınırına olan yakınlıkları nedeniyle bu bölgedeki köyler, gece sokağa çıkma yasağına tâbi idiler.

Bu dönemde Ebu Ahmed'in üç çocuklu ailesi on çocuklu bir aile olmuştu. Askerî yönetimin ilk beş yılında Ebu Ahmed köy dışında iş bulabilmişti. Savaş sırasında oynamış olduğu önemli rol nedeniyle köyün liderlerinden biri haline gelmişti. Böylece, 40 yaşına geldiğinde aşiretinin başı ve köy ihtiyar heyetinin bir üyesi oldu. "İşte Ebu Ahmed, savaş sonrası askerî yönetim dönemini, hem baba hem de köy lideri olarak bu ikili bakış açısından görmektedir: Ebu Ahmed'in, Kufr Kara'nın ve nihayetinde bugün İsrail'de yaşayan 700 bin Filistinlinin üzerinde silinemeyecek izler bırakan on yedi yıllık bir dönem" (Gorkin, 1993, s.124-125).

> Savaş, insanlarımız için korkunç bir dönem olmuştu. Kufr Kara boşaltılmıştı ve hepimiz bölgede yaprak gibi dağılmıştık. On bir ay boyunca mülteci gibi yaşadık... Sonunda, 1949 Nisan'ında da köye dönebildiğimizde ve Yahudiler kuyularımıza gidip su almamıza izin verdiklerinde, kâbusun sona erdiğini düşünmüştüm. Kısa süre içinde hayatın savaş öncesi durumuna döneceğini sanmıştım. Artık Yahudi komşularımızla birlikte saygılı ve onurlu bir biçimde savaştan önceki gibi yaşayabilecektik. Yeniden toprağımızı ekip biçebilecektik ve hayat yine güzel olacaktı... Bunun böyle olmayacağını görebilmem çok uzun zaman almadı. Mayıs 1949'da –kesin tarih 22 Mayıs– ordu Kufr Kara'ya ve bölgedeki tüm köylere girdi ve askerî yönetim idareyi ele geçirdi... Bize, köyde yaşayabileceğimizi, ancak, istediğimiz zaman ve istediğimiz yere gitmekte serbest olmadığımızı söylediler... Geceleri sokağa çıkma yasağına tâbiydik –başlangıçta akşam 20.00'den sabah 05.00'e kadar, daha sonra akşam 22.00'den sabah 04.00'e kadar... İlk birkaç yıl, kurallar katı bir biçimde uygulandı. Sonra biraz gevşettiler. Gündüzleri, özel seyahat izni olmadan köy sınırları dışına çıkamıyorduk... Neredeyse tarlalarımızın tümünün bulunduğu ana köy alanının güneyine ya da batısına gidemiyorduk. Buraları tümüyle "kapalı alan" sayılıyordu.
>
> ... Bu askerî yönetim döneminde her şey o kadar zordu ki, pek çok insan bölgeyi bırakıp Ürdün'e gitmeye karar verdi. Savaş sırasında ailemin yanında kaldığı Ar'ara'daki amcam da bunlardan biriydi ve bu durumda olan tek kişi değildi. Tam doğumuzdaki köylerden yüzlerce belki binlerce insan sınırı geçip Ürdün'e gittiler... Bu insanlar savaşı, kendi köylerinde Irak ordusunun yönetimi altında geçirmişlerdi. Mülteci olmanın ne demek olduğunu bilmiyorlardı. Biz ise, savaş sırasında Kufr Kara'da mülteci olduğumuz için bunun ne demek olduğunu biliyorduk. Dolayısıyla, durumun çok kötü olmasına rağmen, bizim insanlarımız yerlerini terk etmediler. Biz kalmaya devam ettik. Tekrar mülteci olmamaya kararlıydık.
>
> Benim ailem için bu yıllar aşırı derecede zordu, fakat yine de diğerlerininki kadar değildi. Bunun nedeni, Yahudi arkadaşım Moti idi. O bize yardım etti. Moti, savaştan önce aramızda yaptığımız anlaşmaya sadık kalmıştı. Nasıl eğer savaşı biz kazanacak olsaydık, ben onu ve ailesini korumaya söz verdiysem, o da onlar kazandığında beni ve ailemi korumaya söz vermişti. Sözünü tuttu... Kufr Kara'ya mülteci köy statüsünün verilmesini ve böylece Kızıl

> Haç'tan malzeme alabilmemizi ayarlayan Moti idi. Bu bile tek başına, buradaki pek çok insanı kurtardı. Ayrıca bana kişisel olarak çok yardımcı oldu; benim daha en başta seyahat izni alabilmemi sağladı, ki başta bu izni alabilmek neredeyse olanaksızdı (Gorkin, 1993, s.125-135).

Ebu Ahmed, Moti sayesinde Yahudi köylerine gübre satabilme ve böylece ailesini geçindirebilme ayrıcalığına sahip oldu. Ancak, birkaç ay sonra, askerle işbirliği yapmaya gönülsüz olduğu için bu ayrıcalığı kaybetti. Yine Moti, Ebu Ahmed'e köyün batısında, yaklaşık bir kilometre ötesinde göçmenler için kurulmakta olan geçici kampta korumalık görevi yapacağı bir iş ayarlayarak yardımcı oldu. "Kampın kurulma süresinde ve yeni göçmenler geldikten sonraki birkaç ay boyunca korumalık görevi yaptım. İyi para kazandım, yani kardeşim İbrahim'in evlenmesine ve annemi kör olmaktan kurtaracak göz ameliyatının parasını ödemeye yetecek miktarda" (Gorkin, 1993, s.125-135). Fakat Iraklı bir Yahudi olan göçmenlerden birinin, "bir Arabın değil" de kendisinin bu işe sahip olması gerektiği yolunda şikâyette bulunmasıyla, bu işin de yaklaşık bir yıl sonra sonu geldi. Birkaç ay, İbranice bildiği için kendisini Eli adında bir Yahudi gibi göstererek, günde üç lirot kazandığı (yarısını Arapların yaptığı) Tel Aviv'deki bir inşaatta çalıştı, fakat bu aldatmaca kendisini mutsuz ediyordu ve tüm hafta boyunca ailesinden uzakta kalmaktan hoşnutsuzdu. Böylece Kufr Kara'ya geri döndü ve birkaç yıl, yakınlarındaki Yahudi köylerinde günlük işçi olarak çalıştı.

Ebu Ahmed şöyle devam eder:

> Beş yıl köy dışında çalıştıktan sonra, nihayet burada çiftçiliğe geri dönebildim; *kendi* toprağımda değil –tamamı istimlak edilmişti– fakat bana tazminat olarak verilmiş olan toprakta. Bu böyle oldu. Yahudiler, bu beş yıl boyunca köyün tüm tarımsal arazisini kapattılar ve gitmemize izin vermediler [Savunma (Acil) Yönetmeliğinin 125. Maddesi]. Geçirdikleri bu yasaya göre, [Acil Düzenlemeler (Boş Arazinin İşlenmesi) Yasası 5709-1949] arazi kullanımda olmadığı için, onu istimlak edip istedikleri gibi dağıttılar. Ailemizin elli yedi buçuk dönüm arazisini Kfar Glickson'a ve yeni kibutz Regavim'e verildi. 1954'te Yahudiler, istimlak ettikleri topraklara karşılık para ya da başka bir arazi olmak üzere tazminat önerdiler. Önerdikleri para, toprağın değerinin sadece küçük bir parçasıydı; tazminat olarak verdikleri –otuz dönümden fazla olmayan– toprak ise, köyün en kötü tarımsal arazisiydi. En iyilerini onlar almıştı.
>
> Bazıları bu tazminatı reddettiler, özellikle eskiden büyük tarım işletmelerine sahip olanlar... Bunlar, bir gün Yahudilerin Arap ordularınca yenilgiye uğrayacaklarını ve tüm topraklarını geri alabileceklerini umarak ayak dirediler; ya da bazen sadece ayak direyerek Yahudilerin daha iyi bir anlaşma önereceklerini umdular. Ben ise, Yahudilerin öngörülebilecek bir gelecekte burada olduklarını anladım ve önerdikleri anlaşmanın, adil olmasa bile, elde edebileceğimizin en iyisi olduğu sonucunu çıkarabildim... Her neyse, –benim ailemin elli yedi buçuk dönüm toprağına karşılık– benim aileme ve erkek kardeşimin ailesine toplu olarak, bayırda elli yedi buçuk dönüm kayalık arazi önerdiklerin-

Bu anlamda, tabakalaşmış toplumlarda oluşan gruplaşmalar eşitsizliğin sürdürülmesine neden olur ve bu tür eşitsizliğin, bireylerin kişisel güçleri ya da zayıflıklarıyla hiçbir ilgisi yoktur. Bu süreç en açık şekilde, bir toplumda egemen grup diğer etnik gruplara ayrımcılık uyguladığında görülür. Bu ülkede, oldukça yakın zamanlara kadar, Afrikalı-Amerikalıların ve Çinliler gibi diğer etnik grupların beyazların bulunduğu semtlere yerleşmeleri, beyazların bulunduğu okullara kaydolmaları ve pek çok otele, lokantaya ve diğer kamusal yerlere girmeleri rutin bir şekilde reddediliyordu. Etnik ayırmalar açısından ifade edilen bu tür kısıtlamalar, genellikle toplumun bazı üyelerinin diğer üyeler pa-

de beklemenin bir anlamı olmadığını kavradım. Toprağın eski sahipleri olan ailelere gittim ve dedim ki: "Bu, Yahudilerin bize yaptığı tekliftir. Onlarla anlaşmaya varıp toprağı geri almaya niyetiniz var mı?" Buna hayır diye cevap verdiler. "O halde, biz teklifi kabul edeceğiz" dedim. Başlangıçta biraz gücenmeler oldu, fakat düşünebileceğinizden daha az. Hepimiz çok kötü bir durumdaydık. Pek kimse toprağını geri alamadı. İnsanlar bunun hayatta kalma meselesi olduğunu anlamıştı ve kimsenin yapabileceği fazla bir şey yoktu. (Gorkin, 1993, s.125-135).

Ebu Ahmed, karısı ve büyük kızlarıyla beraber altı ay boyunca çok ağır bir şekilde çalıştıktan sonra bu kayalık araziyi elverişli bir tarım arazisine dönüştürebilmişti. Bundan sonra Ebu Ahmed, kendi aşiretinden ve akraba aşiretlerden kırk çiftçiyle beraber bir kooperatif kurdu ve ulusal sulama sistemine eklenmeye yetecek miktarda para topladılar; böylece kendi tarlalarını sulayabiliyorlardı. Hâlâ seyahat izni gerekmesine karşın, artık 15 gün yerine 6 aylık sürelerle çıkabiliyorlardı ve ürünlerini toplayıp, Tel Aviv ve Hayfa'daki Yahudi pazarlarında satabiliyorlardı. "Böylece hayat, bizim için –pek çoğumuz için– genel olarak daha kolaylaşmıştı. Fakat, topraklarını kaybetmiş ve yerine sadece para almış ya da hiçbir şey alamamış olan diğer pek çokları için hayat hâlâ zordu... Hatta bazıları, sonunda şimdi Yahudi köylerine ait olan kendi topraklarında tarım işçisi olarak çalışır oldular" (Gorkin, 1993, s.125-135).

Askeri yönetimin son yıllarında, artık sokağa çıkma yasağı yoktu ve seyahat izinleri daha kolay alınıyordu. "Fakat hâlâ tecrit edilmişlik duygusunu taşıyorduk, sadece İsrail'de yaşayan diğer Filistinlilerden değil, aynı zamanda, İsrail dışındaki Filistinlilerden ve tüm Araplardan koparılmışlık duygusu... Arap ülkelerinden gazete almak yasadışıydı ve pek çok kitap yasaklanmıştı. Arapça yayın yapan *İsrail'in Sesi* dışında herhangi bir Arap radyo istasyonunu dinlemek de yasadışıydı; ama insanlar dinliyordu... ben de dinliyordum. Fakat, dinlemekle *kendi* ülkemin kurallarını çiğnemiş oluyordum." Askerî yönetim 1966'da sona erdi. Ebu Ahmed sözlerini şöyle bitirir: "... Burada iyi niyetli Yahudiler olduğunu biliyorum. En başta, ailemi ve köyümü kurtaran Moti vardı... Bunun için her zaman minnettar olacağım. Fakat, Moti ve onun gibi diğer insanlar, o yıllarda bize olan pek çok şeye engel olamıyorlardı. Ayrıca, *El nakba*'yı ve arkasından gelen askerî dönemi yaşayan herkes, kesin olarak bir şey öğrendi: İsrail'de yaşayan Araplar olarak korkmakta haklıyız. Bunu söylediğim için üzgünüm ama gerçek bu."

Gorkin kitabını, Ebu Ahmed ve ailesi ile yaşadıklarının kendisini tam olarak nasıl etkilediğine ilişkin itiraflarla bitirir: "Aile ve köy ile kurduğum bağlantı, bugün hâlâ İsrail'deki yaşamımın önemli bir kısmını işgal etmektedir... Hâlâ bir Yahudi devletine gerek olduğuna inanıyorum, ancak, köydeki deneyimimin sonucunda, bir Filistin Arap devletinin de varolma hakkına, en az diğerine olduğu kadar güçlü bir şekilde inanma noktasına geldim. Ayrıca, İsrail'deki Araplara karşı ayrımcılığın daha fazla farkındayım ve bunun yok edilmesi gereği hususunda, hiç olmadığım kadar şiddetli duygular taşıyorum... Bugün İsrail/Filistin'de herhangi bir siyasal konumu taşımak çok güç" (Gorkin, 1993, sonsöz).

hasına kaynaklara ayrıcalıklı olarak erişim olanağına sahip olmalarının sürdürülmesine hizmet eder.

Ayrıca, toplumun toplumsal ve siyasal yapısındaki hızlı değişimler, toplumun dezavantajlı kesiminin daha önce sorgusuzca kabul ettikleri sömürüye karşı örgütlü bir direnişle fazla bir şey kaybetmeyeceklerinin farkına varmasına yol açabilmektedir. Thomas Collins'in, 1965'teki çöp grevi üzerine yaptığı çalışmasında keşfettiği üzere, ücret ve çalışma koşulları açısından yapılan ayrımcılığı uzun süre kabul etmiş olan Afrikalı-Amerikalılar aniden direnişe geçtiler ve edilgen olmanın aksine, koşullar uygun olur olmaz sendikaları örgütlediler ve greve gittiler.

ÖRNEK OLAY

Memphis Çöp Grevi

Geleneksel olarak Memphis, güneyli kırsal kesim Siyahlarının Chicago'dan ve diğer kuzey kentlerinden önceki ilk durakları oluyordu. Göçmenlerin çoğu işsizliğin yüksek olduğu bölgelerden geliyordu ve çok az paraları vardı; ayrıca eğitim seviyeleri çok düşüktü; dolayısıyla Memphis'te ne iş olursa kabul etmeye dünden razıydılar. Hoşnutsuzlıkları giderek artanlar, koşullarını iyileştirmek için mücadele etmek yerine kuzeye göçüyorlardı. Memphis'te bulabilecekleri iş, genellikle basit hizmet işleri oluyordu, çünkü Memphis sanayi değil, ticaret kentiydi. Siyahlar için seçeneklerden biri, 1960'ların başında saatlik ücreti 1.30 ABD Doları olan ve hiç iş güvencesi olmayan çöp toplama işiydi.

1963'te sendika örgütlenmeleri ortaya çıkmaya başlamıştı, ancak belediye işçilerinin sendikalarını ezmek konusunda Memphis'in uzun bir geçmişi vardı ve çöp işçileri sendikası, ancak beş yıl sonra bir grevi sürdürebilecek kadar güçlü hale gelebildi. O yıllarda, ücretlerde ve donatımda kesintiler olması hoşnutsuzluğu daha da artırdı. Ayrıca, ırk ayrımcılığının kalkma sürecinin çok yavaş olması siyah orta sınıfı hüsrana uğratmıştı ve 1967'de belediye başkanlığına çok katı bir beyaz seçilince hüsran daha da büyüdü. Bu nedenle, Şubat 1968'de temizlik işçileri apaçık bir ırk ayrımı olayı yüzünden işi bıraktıklarında, militan bir sendika oluşturup siyah topluluğu arkalarında birleştirdiler. İşçiler, verilen gözdağına, grev kırıcılara ve kendilerine karşı açıkça zor kullanılmasına karşın direndiler. Dr. Martin Luther King Jr.'ın suikasta kurban gitmesinden sonra bu grev üzerinde ülke çapında bir ilgi toplanınca, kentin teslim olmaktan başka bir çaresi kalmadı. Memphis çöp grevi, bir dönüm noktası olarak medenî haklar hareketi tarihine damgasını vurdu.

Collins (1974), koşulların bir araya gelmesinin başarıya katkıda bulunduğu sonucuna varmıştır. Son yıllarda gelen göçmenler, kendi cemaatleri içinde birbirlerine destek sağlayan yakın bağları koruyarak ve kendi çıkarlarını dayatan gruplar örgütleyerek, dışardan gelenlere yönelik tehditi azaltabiliyorlardı. Üstelik, Kuzey'de yaşayan siyahlar için fırsatlar azalıyordu ve giderek daha fazla sayıda göçmenin Memphis'te kalmasıyla değişim için baskı oluşturma güdüsü artıyordu. Kısaca, işçilerin başarısı büyük ölçüde siyah cemaatin, özellikle de siyah orta sınıfın desteğine bağlıydı.

Tabakalaşma Sistemleri

Sınıf

Irk kavramı kadar olmasa da, toplum bilimlerinde "sınıf" teriminin kullanımı, küçük bir karışıklığın ötesinde, tartışmalı alanın kaynağını oluşturur. Sınıf, oldukça basit bir şekilde, bir topluluk içinde özellikle saygınlığa, iktidara ve kaynaklara erişim bakımından belli nitelikleri paylaşan bireyleri anlatır. Karmaşık toplumların çoğunda eşitsizliğin net hatları olması nedeniyle, bu terim bu tür farkların tanımlanmasında kolaylıkla kullanılabilir. Dolayısıyla, hem eski hem de modern Çin ile ilgili olarak, yönetici sınıf, askerî sınıf, köylü sınıfı vs'den söz edilebilir.

Sorun ve tartışma, kavramın eşitsizliğin ve tabakalaşmanın sürekliliğini analitik olarak açıklamak üzere kullanılmasında ortaya çıkar. Çin'de, hem yoksulluğun hem de zenginliğin aşırı derecede olduğunu biliyoruz; diğer me-

seleler içinde antropoloğun ilgisini çeken şey, bu aşırılıkların kaynağını ve sürekliliğini açıklamaktır. Açıklayıcı bir araç olarak sınıf, bireylerin toplum içindeki yerlerini çocuklarının yaşamlarında "yeniden üretmelerinin" sonucu olarak sistemli bir tabakalaşmayı varsayar. Yani dezavantajlıların çocuklarının dezavantajlı kalmaları ve avantajlı olanların ebeveynlerinin avantajlarını korumalarıyla, sınıflar sistemli eşitsizliği tekrarlarlar.

Dolayısıyla sınıf kavramı, "saygınlığa, iktidara ve kaynaklara erişim ayrıcalığının kuşaklar arasında nasıl sürdürüldüğü?" sorusunun sorulmasına yol açar. İnsanlar toplum içindeki konumlarını nasıl algılarlar? İlerleme çabaları nasıl engellenir ya da toplumdaki kurumlarca nasıl desteklenir? Sınıfın önemini vurgulayan Marksist antropologlar, toplumun birbiriyle ilişkisiz gibi görünen pek çok cephesinin, eşitsizliği sürdürecek şekilde nasıl bir araya geldiğine bakarlar. Dolayısıyla, sanayi işçilerine yöneticilerden daha düşük ücret ödenme olgusu, yönetici sınıfın sürekliliğini sağlama çabası olarak açıklanabilir. Başkaları ise bu eşitsizliği, pazardaki ya da siyasal arenadaki rekabetçi güçlerin bir sonucu olarak açıklayabilir. Ücretler, sadece bireyin becerilerinin pazardaki değeri olarak görülmektedir. Burada sistemli eşitsizliğe ilişkin içermelere sahip sınıfsal tabakalaşmanın birincil biçimlerini ele alacağız.

Toplumsal Sınıf

Amerikan toplumu da dahil olmak üzere pek çok modern devletli toplumun toplumsal ve ekonomik sınıf doğrultusunda belli dereceye kadar tabakalaşmış olduğu düşünülebilir. Toplumsal sınıf terimi, benzer eğitim geçmişine, iş olanaklarına ve toplumsal duruşa sa-

Antik Çin toplumu sınıf ve rütbeye göre tabakalanmıştı. Bu gerçek boyutlarda pişmiş toprak heykeller tıpkı yaşarken olduğu gibi ölümünde de ona hizmet etmeleri için bir imparatorla beraber gömülmüştür.

hip olan insanları tanımlamak için kullanılır. Terim, genellikle kişilerin başkalarıyla ilişkileri çerçevesinde derecelenen ve kuşaklar boyunca yeniden üretilen farklı bir toplumsal grubun üyesi olma bilincine işaret eder. Toplumdaki her sınıfla ilişkilendirilen şey, statüye ve saygınlığa farklı erişim derecesi ve bunları çocuğa aktarabilme yeteneğidir.

Toplumsal sınıflar sabit kategoriler değildir; sınırlarını tanımlamak ve üyelerini ayırt etmek zor olabilir. Hatta bugün artık pek az toplumbilimci toplumsal ve ekonomik sınıfı bir toplumdaki tabakalaşmayı ve eşitizliği anlatmanın yegâne aracı olarak görmektedir. Çoğu, etnikliğe ve toplumsal cinsiyete bağlı tabakalaşmanın ve eşitsizliklerin de aynı derecede önemli olduğunu ileri süreceklerdir (Smith, 1984). Sosyologlar, Amerikan toplumunda (güç, meslek saygınlığı, zenginlik, eğitim, aile konumu ve etniklik gibi) toplumsal sınıf üyeliğine ilişkin birtakım boyutlar tanımlamış olsalar bile, bu değişkenler net bir korelasyon göstermez.

Bir İtalyalı Amerikan müteahhit çok paralı ve yerel siyasette güçlü olabilir, ancak benzer müktesebata sahip orta gelirli bir üniversite profesörü kadar saygın olmayabilir. Aynı müteahhitin kızı düşük ücretli bir sekreterlik işinde çalışabilirken, erkek kardeşi saygın bir hukuk firmasına girebilir. Profesörün çocukları ise marangozluk gibi bir zanaat işinde çalışmayı akademik çalışmaya tercih edebilirler. Dolayısıyla, "üst sınıf", "orta sınıf" ve "işçi sınıfı" gibi kategoriler, bize Amerikan toplumu hakkında çok az şey söyler. Ama aynı zamanda, bu tür ayrımlara ilişkin popüler algılar önemli de olabilir: Çok geniş bir meslek, gelir ve eğitim yelpazesine yayılmış olan bireyler, kendilerini orta sınıf addederler. Toplumsal sınıf, sınıf üyeliğinin belirsiz doğasına karşın, tabakalaşmış bir toplumda bireylerin toplumsal kimliklerinin ve (gerçek ya da algıya dayalı) göreli konumlarının bazı boyutlarını tanımlamada oldukça kullanışlıdır.

Ekonomik Sınıf

Toplumsal sınıfla yakından ilişkili bir terim olan ekonomik sınıf, üyelerinin toplumun üretim araçlarıyla ilişkilendirilen, zenginlik ve ekonomik denetim güçleri gibi göreli ekonomik konumlarıyla tanımlanan bir gruptur. Yine, ekonomik sınıf farklarının belirtilmiş olduğu toplumlarda da, her sınıfın kendisini yeniden ürettiğine ya da sürekli kıldığına ilişkin bir varsayım mevcuttur. Dolayısıyla, topraksız çiftçiler sınıfını içeren bir toplumda kişinin, bu grubun çocuklarının çoğunun da yaşamlarını aynı koşullar altında sürdüreceğine yönelik bir beklentisi olacaktır. Farklı bir ekonomik grup oluşturan insanlar, aynı zamanda bir toplumsal sınıf oluşturabilir ya da oluşturmayabilir. Toplumsal duruş, siyasal güç ve ekonomik konum, birbirleriyle genellikle yakından ilişkilidir.

Ekonomik sınıf da bir analitik inşa olsa da, ekonomik sınıflar arasındaki sınırları kesin olarak çizebilmek, toplumsal sınıfların sınırlarını çizmekten daha kolaydır. Antropologlar ve sosyologlarca, ekonomik sınıf kavramı insanların ekonomik sisteme uyarlanma biçimlerini anlatmak için kullanılır. En yaygın olarak kullanılan yaklaşım, insanların üretimin örgütlenmesiyle nasıl bir ilişki içinde olduklarını anlamaya yönelik olan yaklaşımdır. Emeklerini satıyorlar mı? Birincil kaynakları yahut sermayeyi ve başkalarının emeklerini denetliyorlar mı? Üretim sistemi içinde benzer konuma sahip olanlar, ekonomik sistemi korumak ya da değiştirmek

konusunda genellikle ortak siyasal çıkarlara sahiptir. Ancak özellikle eğer bir de siyasal güçten yoksun iseler, bu tür ekonomik sınıfların üyelerinin kendilerini örgütlemeleri zor olabilir. Kaldı ki, insanlar genellikle kendi ekonomik çıkarlarını net bir şekilde algılayamazlar.

Sınıf ve Sınıf Çıkarı Algıları

Amerikalıların çoğu, sadece geçimlerini sağlamak üzere çalıştıkları ve refah ya da miras güvenceleri olmadığı sürece kendilerini orta sınıf sayarlar. İş, zenginlik ve refah ayrımı, Amerika'da kişinin kimliğini şekillendirmede çok önemlidir, ancak bunlar önemli farklılıkları gizler. Yılda 1 milyon ABD Doları kazanan bir şirket yöneticisi ile 12 bin ABD Doları kazanan bir kâhya kadın gerçekten aynı sınıftan mıdır? (Light & Keller, 1994, s.218). Amerikan sınıf yapısına ilişkin bir sosyolojik çözümleme bunu şöyle özetlemektedir (Calhoun, Light ve Keller, 1994, s.218):

1. Üst sınıf: Oldukça fazla mal/mülk sahibi olanlar ve eski, köklü ailelerden gelenlerdir.

2. Korporat sınıf: Başlıca şirketlerde büyük bürokratik otoriteye sahip bireyler çok yüksek ücret ve yüksek saygınlık, orta düzeyde mülk sahibi olanlardır.

3. Orta sınıf: Yüksek ile orta düzeyde gelire ve kendilerine belli bir saygınlık sağlayan mesleğe sahip olanlar; bunlar, üst-orta (daha küçük şirket yöneticileri, doktorlar, avukatlar) ile alt-orta-sınıf (büro memurları ve tezgâhtarlar) olarak bölünmüştür.

4. İşçi sınıfı: Çalıştıkları işten orta ile düşük düzeyde gelir ve düşük saygınlık elde eden, çok az mülkü olan ya da hiç olmayan insanlardan oluşur. İşçi sınıfı, ayrıca, nitelikli olanlar ve olmayanlar olarak da ayrılır.

5. Alt sınıf, hiç mülkü ve saygınlığı olmayan ve genellikle işsiz bireyleri, yani yoksulları kapsar.

Amerikan sınıf yapısına ilişkin bu ve benzeri betimlemeler, bir işte çalışan herkesi orta sınıf içinde toplayan popüler eğilimden daha fazla kavrayış sağlasa bile, yine de bunu kesin olarak tanımlamak oldukça güçtür. Bunların çoğu algıya dayalıdır. Örneğin, "eski aile" ile ne kastediliyor? "Saygınlığı" oluşturan şey nedir ve bu nasıl kazanılır ya da kaybedilir? Zenginlik ile saygınlık arasında nasıl bir ilişki vardır? Ayrıca, bütün bu kategoriler geçicidir. Yaşamın evrelerindeki değişmeler, bu şemadaki sınıf üyeliğini etkileyecektir. Kuşkuya yer bırakmayan tek şey, ABD'de sınıfın ekonomiyle yakından bağlantılı olduğudur.

Tek bir toplum içindeki çeşitli sınıfların, gerçekte tamamen ayrı değer sistemlerine sahip oldukları kuşkuludur. Kamu parasının yoksullar için eğitim ve iş fırsatları geliştirmek için kullanılmasına karşı çıkan bazı Amerikalılar, yoksulların okulda ve iş piyasasında başarısız olmalarının nedeninin fırsat eşitsizliği değil de, inisiyatiften ve güçlü iş ahlâkından yoksun olmaları olduğunu ileri sürüyorlardı. Ne var ki görünen başka türlüdür. Genellikle inisiyatif eksikliği gibi görünen şey, aslında fırsatların var olduğu durumda başarı şansının gerçekçi bir biçimde değerlendirilememesidir. Ayrıca, ekonomik yoksunluk içindeki insanlar, hayatta kalma yöntemi olarak paylaşmayı ve karşılıklılığı teşvik ediyor olabilirler. Sonuç olarak, her bir aile ya da kişi için, yaşam tarzlarında ciddi bir değişiklik yaratacak ölçüde kaynak birikimi yapabilmek zor olmaktadır.

Bu muğlak biçimde ayrımlanmış kalıpların arkasındaki bazı tutumlar sınıfla kesişirler.

Örneğin ABD'de, materyalizm ve iş güvencesi arayışı tek bir sınıfa mahsus değildir. Kaldı ki, üst sınıf denilen sınıfın aynı yolu seçme ya da benzer çıkarları gütme eğilimi, belli bir değer sisteminin ifadesi olmak yerine, kişisel ekonomik çıkarlardan kaynaklanmaktadır. Herhangi bir değer sisteminden daha önemli olan, toplumsal ve ekonomik sınıf algılarının toplumsal eyleme dönüşüp dönüşmediğidir.

Bazı toplumlar ve bazı sınıflar, muhtemelen diğerlerinden daha fazla sınıf bilincine sahiptirler. Amerikan üst sınıf mensuplarının, kısmen seçkin okullara, klüplere ve benzeri yerlere girebilmeleriyle oluşturdukları ağların ve derneklerin, kendilerini iktisaden daha avantajlı kılmada yararlı olduğunu görmeleri şaşırtıcı değildir. Bu avantaj, yansımasını hiç kuşkusuz benzer değerlere, müktesebata ve ekonomik çıkarlara sahip olan diğer insanlarla özdeşleşmede bulur. Fakat sınıf bilinci, siyasal akımlara göre değişebilmektedir. İşçi sınıfı ya da azınlıkların çıkarlarıyla bağlantılı siyasal partiler, geçimlerini fiziksel emekleriyle karşılayanların biraz uzağında olan insanlardan destek sağlarlar.

Kast-Tabakalı Toplumlar

Toplumsal sınıflar kendilerini sürekli kılabilseler de, bir aile mensup olduğu sınıfı bazen görece kısa bir sürede bazen de kuşaklar süresince değiştirebilir. Kastlar ise, toplumsal tabakalaşmaya göre sıralanmış bir dizi etnik gruba benzer; bu grupların her biri kapalı olup, kendi göreli konumuyla tanımlanır. Kast üyeliği doğumda sabitlenir ve genellikle değiştirilemez. Brahman (din adamlığı) kastına doğmuş Hintli bir erkek çocuk, ayinsel bir göreneği yerine getirip getirmemesine bakılmaksızın, her zaman o kastın üyesi olacaktır. Kişi, aynı kasttan biriyle içevlilik yapmak zorundadır ve onun soyundan gelen herkes de, zenginlik, aldıkları eğitim ve sınıf açısından zamanla değişseler bile hep aynı kastın üyeleri olarak kalacaklardır.

Kast Benzeri Sistemler

Bazı kuramcılar, Hindistan'ın, bir kast toplumuna gösterilebilecek yalnızca klasik bir örnek olmakla kalmayıp, onun *yegâne* örnek olduğunu ileri sürerler; yani, kast sistemi Hindistan modeliyle tanımlanmıştır ve buna benzer katılıkta bir sisteme sahip başka hiçbir toplum yoktur. Ancak, başka toplumbilimcilere göre kast sistemi (ya da kast benzeri sistem), Hindistan'da olduğu kadar Polinezya'da, Güney Afrika'da, Japonya'da, Guatamala'da ve Arap Yarımadası'nda da mevcuttur. Gerçekten de, ABD'nin güneyindeki Afrikalı-Amerikalıların da bir kast oluşturdukları ileri sürüldü (Berreman, 1972).

1994'e kadar Güney Afrika, kast benzeri sistemin en aşırı örneği idi: Siyahlar, sadece atalarından dolayı doğuştan atfedilen toplumsal konumları nedeniyle değil, ırklar arası evliliği ve siyahların beyazların kentlerinde yerleşmelerini ya da beyazlarla aynı tuvaletleri, çeşmeleri ve kumsalları kullanmalarını yasaklayan yasalar nedeniyle de dezavantajlıydılar. Yasaların değişmiş ve artık Afrikalı yönetimin başa geçmiş olmasına karşın, bu kast benzeri sistemin etkileri kolayca görülebilmektedir. 1995 itibarıyla, Afrikalılar hâlâ toprakların sadece % 13'üne sahiptir; geri kalan esas olarak beyazlarındır. 2005 yılında Güney Afrika'da beyazların işsizlik oranı %7 iken siyahların işsizlik aranı %40'tı ve siyah nüfusun toplam ge-

ÖRNEK OLAY

Hindistan'da Kast

Hindistan, sık sık kast toplumuna klasik bir örnek olarak gösterilir. Ancak şunu da belirtmek gerekir ki, tüm yurttaşların yasa karşısında eşit kabul edildiği modern Hindistan'da kast uygulamaları yasal değildir. Yine de, bu temel üzerine kurulmuş fiilî kast örgütlenmeleri ve toplumsal ayrımlar pek çok biçimde görülmekte ve çoğunlukla da Hint gazetelerindeki sert toplumsal yorumlara, romanlara ve filmlere konu olmaktadır.

Hindu inancına göre insanlık dört temel kategoriye ayrılır: *Brahmanlar* (din adamları), *Kşatria* (savaşçılar ve hükümdarlar), *Vaişiya* (tacirler) ve *Şudra* (hizmetkârlar). Hindu cemaatinin dinsel hiyerarşinin tamamen dışındakiler olarak kabul edilmiş olan geri kalanına ise yakın zamanlara kadar *Haricanlar* (dışlanmışlar) denilirdi. Ayrıca bu beş ana grup, yaklaşık 3 bin alt-kasta bölünür: Kuyumcular, demirciler, ayakkabıcılar, yağ presçileri, contacılar ve bunun gibi... Bu meslekî alt-kastlar için, genellikle jati terimi kullanılır. Kast ya da *jati* sistemini, örgütlenme değiştiği için, belli bir bölgede işlevsel olarak düşünmek gerekir. Alan Beals (1962), güney Hindistan'ın Gopalpur köyünde, 113 haneyi kapsayan yaklaşık 15 *jati* tanımlamıştır. Gopalpur'un da parçası olduğu daha geniş bölgede ise, yaklaşık 50 *jati* vardır. Her bire *jati*, belli ekonomik, toplumsal ve törensel rollerle ilişkilidir. Brahmanlar gibi daha yüksek dereceli kastların üyeleri toprak sahibi olabilirken, bazıları olamazlar. Zengin köylülerin çoğu orta dereceli kastların üyeleridir ve her kastta yoksullar olabilir.

Hiyerarşinin en tepesindeki Brahmanlardan, manevi olarak murdar olduklarına inanılmış ve bu inanç geleneksel olarak yaptıkları işlere de yansımış olan *Haricanlara* kadar her *jati*nin kendi meslekî rolü ve kendi statüsü vardır. *Haricanlar*, toplumun en adi işlerini yaparlar ya da deri işçiliği gibi "kirletici" kabul edilmiş işlerle uğraşırlardı. Böylesi bir grup, genellikle toplumun çeperinde yaşamaya zorlanır.

Hindu inancına göre, statünün çeşitli düzeyleri, saflığın dereceleri olarak algılanır. Her genel kategorinin, daha alt kategorilerin üyeleriyle yakın temastan kaynaklanan kirlenmeye karşı kendisini koruması gerekir (Mayer, 1968). Kirlenmenin derecesi, söz konusu insanlar arasındaki kast mesafesine bağlıdır. Kuramsal olarak, daha alt manevi kategoriden biriyle yemek yiyen ya da cinsel ilişkide bulunan herkes kirlenmiş olur ve mutlaka arınmalıdır. Kuralları harfiyen uygulayan birisi için bu hiç de kolay değildir, ancak çoğu insan kurallara katı bir şekilde bağlı kalmaya pek dikkat etmez.

Hint kast sistemi üzerine tartışmalar, genellikle bu dinsel kurallara odaklanır. Fakat, kuralların temelinde yatan, çok bilindik bir ilke olan "zenginlerin" "yoksulların" emeğinden yararlanma ilkesine dayalı ekonomik sistemdir. Pek çok Hint köyünde, yerli *jati*ler, önceden belirlenmiş işleri ve karşılığında önceden belirlenmiş alacaklarıyla, karmaşık bir haklar ve zorunluluklar ağı içinde yer alırlar. Sonuçta en çok hizmet elde edenler, kuşkusuz toprak sahipleri (genellikle en yüksek kastın mensupları) oluyor; karşılığında, toprağı işleyenlere üzerinde ev yapabilecekleri bir arsa ve yılda belli miktarda tahıl veriyorlar. Toprak sahiplerinin diğer kastlara dağıtmadığı tahıl ise satılıyor. Dolayısıyla, alt kasttakiler karınlarını doyurabiliyor ama yüksek kasttakiler kâr ediyorlar. Özetle, dinsel kural en fazla yüksek kasttakilere fayda sağlayan bir ekonomik sistemin gerekçelendirilmesi işlevini görmektedir.

liri ancak toplam nüfusun yanlızca % 10.5ini oluşturan beyazların gelirine eşitlenmişti (*Economist* 09.01.2007). Eğitime, istihdama ve diğer olanaklara erişim olanağı, Afrikalılar, Koloredler (*Coloureds*-Güney Afrika kavramlaştırmasına göre ataları karma olanlar), Hintliler ve Beyazlar arasında, yine benzer şekilde eşitsiz paylaşılmaktadır.

Hindistan'da ve başka yerlerde kast ayrımını niteleyen bir şey, tabakalaşmış grupları ayıran sınırların, Hindistan'da manevi arılık, Güney Afrika'da ve hatta Kuzey Amerika'da ırksal üstünlük gibi kavramlar yoluyla, ideolojiyle pekiştiriliyor olmasıdır. Bazı azınlıklar (hiçbir şekilde tamamı değil), İsrail, ABD, Ruanda, Rusya Konfederasyonu, Yeni Zelanda, Japonya ve İngiltere gibi farklı ülkelerde, toplumsal, siyasal ve ekonomik olarak ikincildirler. Üstelik bu ülkeler sayabileceklerimizden sadece birkaçıdır.

Son zamanlarda eğitime ilişkin bir tartışma, ABD'deki kast ya da kast benzeri toplumsal kategoriler meselesini yeniden gündeme getirdi. Amerika'da, Afrikalı-Amerikalılar ile Beyazların IQ puanları arasında, yüzdesel olarak yaklaşık 15 puan fark olması eğitimcileri uzun zaman rahatsız etmişti. Farkın boyutu on yıllık aralıklarla değişse de, bu fark son yetmiş yıldır hep gözlenmiştir (Goleman, 1988, 10 Nisan). *The Bell Curve: Intelligence and Class Structure in American Life* (Çan Eğrisi: Amerikan Yaşamında Zeka ve Sınıf Yapısı) başlıklı tartışmalı bir kitapta, psikolog Richard Hernstein ile psikolog Charles Murray, IQ puanlarıyla ölçülen bilişsel yeteneğin genetik olarak kalıtıldığını ve bu bakımdan ırkların genetik donanımlarının farklılık gösterdiğini ileri sürerler. Hernstein ve Murray, Afrikalı-Amerikalıların puanlarının sürekli olarak beyazlarınkinden düşük olduğunu ve farkın giderek arttığını iddia ederler. Bunun muhtemel sonucu, geniş bilişsel olarak dezavantajlı geniş bir alt sınıf oluşmasıdır. Kitabın kalıtıma ve IQ'ya ilişkin ana tezi sert bir şekilde tartışılsa da, pek çok insan puanlar arasında fark olduğunu kabul etmektedirler. Şu aşikârdır ki, fark tüm Afrikalı-Amerikalılar için geçerli değildir ve üniversiteye giden Afrikalı-Amerikalıların puanları ile beyazların puanları arasında neredeyse hiç fark yoktur. Fark, milyonlarca test sonucunun ortalamasına dayanmaktadır ve en yüksek % 1'lik kesim içinde Afrikalı-Amerikalılar olduğu gibi, en düşük puana sahip olanlar arasında da beyazlar bulunmaktadır. Yine de aradaki fark anlamlıdır, çünkü IQ puanları akademik başarıya ulaşılıp ulaşılmayacağının iyi bir göstergesi olmaktadır. IQ farkı, bireylerin incelenmiş ev yaşamlarından kalıtıma kadar her şeye atfedilmiştir. Antropologlar ve diğer pek çok bilimci, uzun zaman testlerin kültürel olarak yanlı olduğuna ve bu testleri hazırlayanların sosyoekonomik statülerini yansıtığına inanmışlardır. Yeni çalışmalar da bu kuşkuyu doğrulamaktadır. Hernstein ve Murray'in kitabı, elde olmaksızın, ABD'deki sistemin sınıf sisteminden ziyade kast sistemine benzediği ve bunun, test sonuçları gibi şeylerde yansımasını bulabildiği teorisini desteklemektedir.

Bu teori, Afrikalı-Amerikalıların ve diğer bazı azınlıkların –Meksikalı-Amerikalılar, Amerikan Yerlileri, yerli Havaililer– Hindistan'daki Haricanlar ve Yeni Zelanda'nın Maorileri gibi dünyanın diğer yerlerindeki azınlık kastlarına benzer şekilde, kast benzeri konumda olduklarını varsayar. Bu çocukların IQ test puanları da ülkelerindeki diğer çocuklardan yaklaşık on puan daha düşüktür. Nijerya doğumlu bir an-

tropolog olan John Ogbu, toplumda kast benzeri bölünmelerin olduğu her yerde bu farkın bulunduğunu ileri sürer (Aktaran Goleman, 1988, 10 Nisan, s.23). Bölünmelerin mutlaka ırk temelinde olması gerekmez; din, kabile kimliği ya da etniklik temelinde de olabilmektedir. Kast sınırlarını yansıtan bu gibi IQ puan farkları, pek çok ülkede bulunmaktadır.

Kast benzeri azınlığa ait olmanın toplumsal refakatçileri arasında, yaygın önyargı, siyasal ya da ekonomik güç yoksunluğu ve çok sınırlı beklentilerle yetişmiş olma gerçeği bulunmaktadır. Böylesi bir ayrımcılık ve yoksulluk ortamında yetişmiş olan çocuklar, arzu edilebilir bir iş bulabileceklerine pek az ihtimal verirler ve eğitimi de, büyük fark yaratacak bir şey olarak görmezler. Dahası, bu çocuklar düşük kilolu olarak doğabilmekte ve çocukluklarında yeterince beslenemeyebilmekteler, ki bunlar da geri kalmalarına yol açmaktadır.

Düşük statülü bir kastın üyeleri ayrımcılıkla karşılaşmadıkları bir ülkeye taşındıklarında, IQ puanları çarpıcı bir biçimde yükselmektedir. Antropolog George DeVos, sepici olarak çalıştıkları için geleneksel olarak "murdar" addedilmiş bir Japon azınlık kastı olan Burakumilerin IQ puanları üzerine çalışmıştır. Burakumilerin test sonuçları, Japonya'da, toplumsal ve ekonomik olarak dezavantajlı konumlarını yansıtıyordu; Burakumiler ile diğer Japon çocuklarının IQ puanları arasındaki fark, ABD'de, Afrikalı-Amerikalılar ile beyazlar arasındaki farkla benzerlik gösteriyordu. Fakat, aileleri ABD'ye göç etmiş olan Burakumi çocukları, diğer Japon-Amerikalı çocuklarla aynı puanları (ortalama bir beyazın puanından beş ile on bir puan daha yüksek) alıyordu (Goleman, 1988, 10 Nisan, s.24).

Kölelik

Yakın zamanlara kadar kölelik, her kıtada yaygın bir şekilde mevcuttu ve bugün de şu ya da bu biçimde bilinmeyen bir şey değildir. Kölelik, Aydınlanma'nın yasalarıyla kaldırıldığını düşünme eğilimindeysek de, daha önemli neden, Sanayi Devrimi'ydi. Sanayileşme, eğitimli, nitelikli işgücü ihtiyacını doğurdu. Bununla birlikte kölelilik, 20. yüzyılda da Nazi Almanyası'nın köle işçi kamplarında ve Sovyetler Birliği'nin *gulag*larında varlığını sürdürdü. Köle, emeği kendisine ait olmayan bir bireydir. Genel olarak kölelerin, aşırı derecede dezavantajlı ekonomik sınıftan oldukları düşünülebilir. 1868 öncesindeki Çarlık Rusyası'nın serflerinin statüleri kölelerden farklı değildi; serfler efendilerine ve doğdukları yere bağlı olup kendi emekleri üzerinde çok az söz sahibiydiler. Kendilerine özgürlük bahşedilmiş birkaçı dışında doğuştan köle olan insanlar, ABD'deki kölelik zamanında olduğu gibi, bir kast oluşturacaklardır. Amerika'nın kölelik sisteminde köleler, ne evlenme hakkına ne de çocuklarının vesayet hakkına sahiptiler. Bu acımasız pratiği aklîleştirmek için, Afrikalıların değersiz olduklarını iddia eden ve sonra da Güneyli toplumun kast benzeri doğasını vurgulayan bir ideoloji gelişti. Bu inancın mirası, hâlâ bu ülkenin başını ağrıtmaktadır.

21. yüzyılın ana sorunlarından biri suç kartelleri tarafından yürütülen uluslararası insan kaçakçılığı, özellikle de kadın ve çocuk kaçakçılığı trafiğidir. Pek çok açıdan güncel köle ticareti uyuşturucu kaçakçılığından daha kârlıdır. Çocuklar azımsanmayacak sıklıkta yoksul aileleri tarafından satılmakta ya da kaçırılmakta. 2007 yılında Çin'de yaşanan bir skandalda binlerce çocuğun fabrika sahiplerine satıldığı ortaya çıkmıştır.

Etniklik, Milliyetçilik ve Çatışma

Toplumsal kimlik bağlamında etnikliği, nasıl uyarlanabildiği ya da değiştirilebildiği ve toplum içi tabakalaşmayı sağlamak amacıyla nasıl kullanılabildiği açılarından tartışmıştık. Etniklikle ilişkili bir boyut daha vardır. Bu boyut, insanların siyasal eyleme geçebilmek için etnik kimlik duygularından nasıl yararlandıklarıdır. Bu da milliyetçilikle, yani çağdaş devletlerin çoğunu meşrulaştıran temel ideolojiyle çok yakından ilişkilidir.

"Ulus" ya da "ulus devlet"in dünyanın siyasal düzeninin temeli olduğu fikrini sorgusuzca kabul etsek de, ulus fikri görece çok yenidir. Birinci Dünya Savaşı'na kadar pek çok halk, çokdilli ve çokkültürlü imparatorluklar ya da krallıklar içinde yaşıyorlardı. Günümüzde bunların çoğu, kendisini belli bir etnik grupla güçlü bir temel ya da ulusal özdeşliğe sahip addeden devletler içinde yaşamaktadırlar. ABD, ulusun farklı kökenlerden ve dinlerden gelen halklardan oluştuğunu kabul eden Anayasası, hukuksal geleneği ve yaygın inancıyla bir tür istisna oluşturmaktadır. İçlerindeki çeşitliliğe rağmen pek çok ülke, bir toprak ve onun gerçek sakinleri arasındaki kadim birliği ileri süren ve dolayısıyla bir ulus oluşturan ideolojileri destekler. Aşırı milliyetçiliğin yarattığı aşikâr bir sorun vardır ki, bu da hemen her zaman, ulusun toprağı üzerinde hak iddia eden rakiplerin ve her devletin sınırları içinde milliyetçi ideolojiyle marjinalleştirilmiş halkların bulunmasıdır. Örneğin Filistinliler İsrail'de, Kürtler Türkiye'de, Türkler Yunanistan ve Bulgaristan'da, Arnavutlar Sırbistan'da, Müslümanlar ve Sihler Hindistan'da marjianalleştirilirler (bunlar sayabileceklerimizden sadece birkaçıdır).

Genellikle olduğu gibi, ülke toprağının sınırları tarihsel iddialardan daha dar olsa bile, milliyetçilik ve ulus devlet ideolojisi, toprağa ilişkin hayatî bir bileşene sahiptir. Anderson (1991), genellikle itiraz edilse de, ulusun kesin toprak sınırlarına sahip olduğu şeklinde algınlandığı gerçeğinin önemine dikkat çeker. Egemenlik, egemenliğe yönelik tehditler ya da egemenlik yoksunluğundan yakınmalar, milliyetçi tartışmaların günlük meseleleridir.

Ancak, Fredrik Barth'ın (1969) yol açıcı formülasyonundan gidersek, etnik inşaların ne toprak unsuruna ne de milliyetçiliğin sürüp giden meseleleriyle meşgul olmaya ihtiyacı vardır; yani kimin içerilip kimin dışarıda bırakılacağı hususunda uzlaşma sağlama sorunu olan etnik sınırların temelinde, Barth'ın belirttiği gibi, başkalarının olduğu kadar, kişinin de bireysel olarak kendine ne atfettiği bulunmaktadır (1969). Bu nedenle bu sınırlar bağlamsal ve şekillendirilmeye müsaittir. Dolayısıyla, en azından tek bir önemli nedenle, ne yazık ki Balkanlarda, Ortadoğu'da ve Afrika'da sıklıkla görülen eski etnik husumetlerden ve ilksel nefretlerden söz etmek pek doğru olmayabilir.

Milliyetçilik ve Etnik Çatışma

Daniel Moynihan şöyle yazmıştır:

> ... Yeryüzünde, hem 1914'ten önce varolmuş hem de o zamandan beri yönetim biçimi şiddet yoluyla değiştirilmemiş sadece sekiz tane devlet vardır. Bunlar Birleşik Krallık, İngiliz Milletler Topluluğu'nun bugünkü ya da önceki dört üyesi, ABD, İsveç ve İsviçre'dir. Kalan yaklaşık 170 çağdaş devletten bazıları, son zamanlardaki pek çok karışıklığı bilemeyecek kadar yeni kurulmaktadırlar, ancak kurulmuş olan büyük kısmında en sık görülen etken etnik çatışmalardı. [1993, s.10-11]

Milliyetçiliğin sonuçları. Buradaki mülteciler, 1980'lerdeki Müslüman karşıtı şiddet kampanyasıyla, Bulgaristan'daki evlerinden edilmişlerdir (John Reardon/Woodfin Camp and Associates).

Bütün Doğu Avrupa'da, SSCB'nin eski cumhuriyetlerinde, Afrika'nın büyük bölümünde ve Güney Asya'da siyasal tartışmalara egemen olan bir mesele vardır: Milliyetçiliğin hortlaması, siyasallaşmış etniklik ve çatışma. Bosna'daki savaşla birlikte Yugaslavya'nın kanlı bir biçimde Sırbistan, Hırvatistan, Bosna, Slovenya ve Makedonya'ya ayrılması (1994'te Ruanda'da yarım milyon insanın katledilmesinin sözünü etmeye gerek bile yok), pekçok ülkedeki etnik azınlıklar sorununa daha da acılı bir boyut kazandırmaktadır. Bu olaylar, temel antropolojik soruları da ortaya çıkarmaktadır. Bu ölümcül savaşlar kaçınılmaz mıdır? Yerel ve ulusal siyasal yapılar, etnik ve kültürel çeşitliliği barış içinde barındırabilir mi?

Bunlara kesin cevaplar verilemese bile, geçmişten ders alabiliriz. Çatışma içindeki taraflar, eylemleri denetlenemeyen eski düşmanlıklarla gerekçelendirmeye çalışsalar bile, etnik siyasetin bunlarla eşit tutulmaması gerekir. 1994 Ruanda katliamında, sayısal üstünlüğe sahip Hutu liderleri, her iki etnik grubun aralarında evlilik yaptıkları ve komünal barış içinde yaşadıkları uzun bir tarihi gözardı etmek pahasına, eylemlerini Tutsilerin geçmişte uyguladıkları zulme gönderme yaparak aklîleştiriyorlardı. Aksine, "ulus"a ve "kabile"ye yapılan göndermeler gibi, etniklik kavramı belli bağlamlarda ve ortamlarda işlevsel hale gelmektedir. Siyasal tavırlara şekil veren ve süreklilik sağlayan şeyler ideolojik ve ahlâksal modeller olarak adlan-

dırılabilir ve bunlar çoğunlukla, kabileye, etnikliğe ve ulusa ilişkin ifadelere çok benzeyen nosyonlara yaklaşır. Bu nosyonlar örfe, akrabalığa, aileye ve tarihsel geçmişe ilişkin inançlara dayalı duygu bağlarından kaynaklanır ve dilin ve dinin de içinde olduğu, bilinen kodlar ve simgelerle ifade edilir.

Etniklik gibi milliyetçilik de, insanları çok farklı amaçlarla bir araya getiren dayanıklı bir toplumsal ve siyasal güçtür ve bunu, çok farklı rekabet ya da alternatif uzlaşma ilkeleri bağlamında yapar. Benedict Anderson (1991) ulusu, egemen sınıflarca ya da muazzam bir geçmişe sahip olmayı arzulayan seçkinlerce, kanıtlanabilir bir sığ tarihin ileri sürüldüğü "tahayyül edilen bir siyasal cemaat" olarak tanımlamıştır. Açıkça görülebilen dilsel, etnik ve dinsel çeşitliliğe karşın, bu cemaat birlik ve akrabalık söylemi içinde tahayyül edilir ve tıpkı ulus devletin kendisine gönderme yapılan bir ortaklık ya da toplumsal kimlik olarak tahayyül edilmesi gibi, etnik cemaatler de paylaşılan mitoslar, algıya dayalı tarihler ve seçici olarak kullanılan ortak yaşantılar üzerine inşa edilir. Anderson'a göre gazeteler ve popüler edebiyat, bu anlamda bir kimlik oluşturmak konusunda önemli rol oynarlar.

Devlete Tepki Olarak Siyasallaşmış Etniklik

Vaclav Havel, devlet olma ölçütünün devletin azınlıklara karşı tutumuyla belirlendiğini söylemiştir. Buna, devletin azınlıklara karşı tutumunun muhtemelen varlığını sürdürebilmesinde de etkili olacağını ekleyebiliriz. Milliyetçi ideolojinin devlet siyasetini gerekçelendirmek üzere kullanılması ile etnik hareket arasında yakın bir ilişki vardır. Bu ayrı ve ortak etnik kimlik, genellikle ulusal kimlik kadar imal edilen bir şey olmakla birlikte, güçlü bir devingenlik potansiyeli taşıyabilmektedir.

Bu nedenle etnikliğin belli siyasal çerçeveler içinde değerlendirilmesi gerekir. Etnik gruplar arası çatışmaların daha çok güçlü devlet denetiminin yokluğunda ortaya çıktığı durumlara kolayca rastlayabilsek de, denetimler gevşetilir gevşetilmez siyasallaşmış etnikliğin aniden patlak verdiği "şişedeki cin" modeli, her durumu anlamamızda bize özellikle yardımcı olabilecek bir model değildir. Şu da bir gerçek ki, tarihe başvurma ve ilksel bağlar üzerine temellenen bir cemaat olma iddiaları, tıpkı ulusu "tahayyül ederken" hayatî olduğu gibi, ortak bir etnik kimliği öne çıkarmak için de çok önemlidir. Yine de bu, etnikliğin siyasal öneminin, güçlü merkez zayıflar zayıflamaz ortaya çıkacak şekilde yüzeyin hemen altında beklemek gibi, sürekli olması gerektiği anlamına gelmek zorunda değildir. Aslında bu, siyasal etnikliği ortaya çıkaran ön koşulları özellikle tek parti yönetimlerinin eşlik ettiği güçlü bir merkezî hükümet denetiminin oluşturduğu gerçeğini gizler.

"Ulus inşası", genellikle hem bazı azınlıkları dışlayan ya da marjinalleştiren siyasal söylem tarzları oluşturma hem de iktidarı ve otoriteyi merkezîleştirme süreçlerini içerir. Fakat dile, dine ve kültürel dışavurumlara getirilen oldukça zalim sınırlamalar bile mutlaka etnik örgütlü siyasal tepkilere yol açmaz. Tepkinin maliyetini yükseltebilen açık baskıyı bir yana bırakırsak, dağılmış durumdaki azınlıkların kendilerini ortak çıkarlara sahip birlik içinde bir cemaat olarak görebilmeleri pek kolay değildir.

Ancak, ulus devlete katılmaya yönelik gerçekçi hiçbir umuda yer bırakmayan zoraki asimilasyon, etnikliğin siyasal önemini tetikler. Bell (1975) ve Horowitz'in (1985) belirttiği gi-

bi, ulusal azınlıkların simgelerini ve kodlarını yasaklamaya ya da lekelemeye yönelik şiddet içeren çabalar muhtemelen azınlık muhalefetini güçlendirecektir. Biraz ilerideki örnek olayda göreceğimiz gibi, Bulgaristan'daki durum tam olarak budur. Etniklik, genellikle merkezîleşmiş bir siyasal çevrede ya da bir rejimin çökmesi sonucunda (eğer seçenek oluşturacak siyasal kurumlar yoksa), yerel çıkarları ifade edebilmenin aracı olarak son çare haline gelir. Siyasal bir güç olarak etniklik ya uykudadır ya da bastırılmıştır; bazı siyasal çevrelerde ise pek de güncel değildir.

Benzer şekilde, ekonomik bağlam da etnikliğin güncelliğini etkiler. Ulusal düzeydeki ekonomik süreçler merkezî olarak denetlenen kurumlar, pazarlar ve düzenleyici ajanlar etrafında örgütleniyorsa, etniklik emeği ve üretimi örgütleyen bir araç olarak önemini kaybeder. Öte yandan, eğer merkezî olarak düzenlenen kurumlar başarılı olamazsa ya da yerel çıkarları olumsuz yönde etkilerse, etniklik iddiaları bir tepki verme yolu olabilmektedir. Ekonomik uzmanlaşmadaki artış, yani işbölümünün daha karmaşık ve farklılaşmış hale gelmesi, büyüme ya da merkezî ekonominin önemiyle yakından ilişkilidir. Pek çok ülkede, komünistlerce ileri sürülen talep ekonomileri, merkezîleşen ekonomik süreçlerin ve işbölümünde uzmanlaşmanın en aşırı biçimini temsil eder. Aynı zamanda, merkezîleşmiş sistemin içkin verimsizliğine bağlı olarak yaygın bir kayıtdışı kesim, üretimin, gıda, inşaat, eğlence ve çeşitli hizmetler gibi pek çok alanında yönetimi üstlenmiştir. Etnikliğin kayıtdışı kesimde önemli bir örgütleyici ilke olarak ortaya çıkması beklenebilir; örneğin etniklik, gizli şebekeler oluşturmak ve kaynakları denetlemek suretiyle inşaat tröstünün temelini teşkil edebilir. Dolayısıyla, etnikliğin ve kayıtdışı kesimin büyümesinin yakından bağlantılı olması gerekir.

Son olarak, kaynaklar –bunların doğası, çokluğu ve dağılımı– etnik rekabetin ve potansiyel çatışmanın doğasına etki eder. Yani, ekonominin nasıl bir başarı gösterdiği, toplumun bireylerinin bundan nasıl yararlandığı ve etnik grupların hem ülke içinde hem de dışındaki diğer etnik gruplara göre kazanımlarını nasıl algıladıkları çok önemlidir.

Etnik Terörizm

Etniklik söylemiyle oluşturulan kolektif kimlik ve örgütlenme, duygusal bağın yanı sıra ortak çıkar algısını da gerektirir (Bell, 1975, s.169). Terör ve baskı bunu sağlayabilir. Mischa Glenny'nin eski Yugoslavya'daki çatışmaların kökenine ilişkin son derece açıklayıcı değerlendirmesi, değişen bağlılıklar ve uzlaşmalar girdabının arkasında, fazla çalıştırılmayan subayların, komutanların ve muhtemel liderlerin yandaş toplamak ve güç kazanmak için etnik rekabet retoriğini nasıl kullandıklarını etkili bir şekilde göstermektedir. Böyle durumlarda kişiler, algılar temelindeki etnik rekabetleri gerekçe olarak kullanmak suretiyle, daha fazla çıkar sağlamak üzere terörizmi ve korkuyu kullanırlar.

Aynı şeyin Ruanda için de geçerli olduğu söylenebilir: Dönemin yönetimdeki liderleri, hükümete muhalif liderler getirme anlaşmasının tehdidi altındaki iktidarlarını sağlamlaştırmak için etnik terörizmi başlattılar. Terörist eylemler meyleden liderler, aksi takdirde belki de sahip olamayacakları bir iktidarı elde edebilir ya da sürdürebilirler. Liberya'da genellikle sistemli bir biçimde, bir grubun bir başka kabilenin köylülerini dehşete düşürüp ev-

ÖRNEK OLAY

Bir İsmin İçinde Neler Saklıdır: Bulgaristan'ın Yeniden Doğuş Programı

Dünyanın dikkati, Duvar'ı geçerken vurulan Doğu Berlinlilerin dramına odaklanmışken, bunun iki katı kadar Bulgar, Yunanistan'a ya da Türkiye'ye kaçmaya çalışırken öldürüldü. Dünya Doğu Almanların 1989'da Batı'ya kaçma girişimlerine daha da dikkat kesilmişken, Bulgaristan'da bunun iki katı kadar etnik Türk, ya sınır dışı edildi ya da yurtlarını terketmeye zorlandı. O yılın Mayıs ve Ağustos ayları arasında, 320 binin üzerinde Bulgar Türkü ya göç etti ya da apar topar sınırdışı edilerek Türkiye'ye gönderildi. Mayıstan önceki aylarda ise, aralarında 5 bin döt yüz Bulgaristan Komünist Partisi üyesinin de bulunduğu binlercesi sınırdışı edilerek başta Avusturya olmak üzere Batı ülkelerine gönderildiler (Eminov, 1990).

Bu çıkış, 1878'de Bulgaristan'ın yaratılmasından bu yana aralıklarla sürmüş olan ve tek bir Slav-Bulgar ulusal kimliği adına yapılan zora dayalı etnik asimilasyon ya da tehcir programının doruk noktasını oluşturdu. "Etnik temizlik"e, esas olarak Türkçe konuşan Müslümanlar, Müslüman Bulgarlar ve Çingeneler ya da Romanlar hedef oldu. Nüfusun % 10'unu oluşturan bütün bu gruplar, Bulgaristan'da yüzlerce yıl yaşadılar. Türkçe konuşanlar, Balkanlarda 500 yıl hüküm süren Osmanlı Türklerin devamıdır; Bulgar Müslümanlar İslâma dönen yerel nüfusun önemli bir kısmını oluşturur ve Romanlar ortaçağda bölgeye girmişlerdir. Bulgar milliyetçiliği, başlangıçta oldukça çetin bir gerçeklikle karşılaşmak zorundaydı. 1878'den günümüze kadar süren Hristiyan-Slav ulusal kültürü yaratma süreci, oldukça fazla etnik, dilsel ve dinsel çeşitliliğin birleştirilmesini ya da bastırılmasını kapsıyordu.

Bu politikanın tam olarak hangi tarihte uygulanmaya başladığını söylemek güç olsa da, "Yeniden Doğuş Süreci" denilen zora dayalı asimilasyon, aşağı yukarı 1971'de Parti'nin resmî politikası haline geldi. Bu anlamda resmî bir politik karara ilişkin yeterince belge olmadığı gibi bir yasa da yoktur (Petkov & Fotev, 1990). Bu politikanın neden bu zamanda benimsendiği konusunda ancak spekülasyonlarda bulunulabilir. Bulgar entelektüellerine göre rejim, milliyetçilik kartını oynamak suretiyle daha geniş kesimin çıkarlarını elde tutma gereğini hissetti. Başlangıçta bu çok ciddi bir şekilde uygulanmıyordu. 1984'ün sonbaharında, kırsal kesimden başlayarak o güne kadar isimlerini değiştirmemiş olan Türkçe konuşanlar (ve az sayıda Çingene) Bulgar isimleri almaya zorlandı. Bunun yanı sıra, İslâmî dinsel pratikler ve eğitim kısıtlandı ve Türkçenin kamusal alanda kullanımı yasaklandı. Sözde arkeolojik ve fizikî antropolojik araştırmaları da içeren ve medyada yürütülen bir kampanya, bütün Bulgarların ortak ırksal soydan geldiklerini ve azınlıkların oldukça yakın zamanlarda Osmanlılar tarafından zorla din değiştirtme uygulamasının sonucu oluştuğunu gösteren fiziksel kalıntılar (ölü gömme adetleri, ikonlar ve giyim eşyaları, vs.) biçiminde "kanıtlar" ortaya koydu. Medyada, Müslüman Bulgarlar kendilerine Slav isimleri alma izni verildiği için müteşekkir gösterildiler.

İsim değiştirme programının yasal aracı, bireyin kendisi ya da azınlık mensubu çocuğun ebeveyni tarafından imzalanarak mahkemeye verilen dilekçelerdi. Kırsal kesimde dilekçe verme işlemleri genellikle hedef bölgede köyden köye geçerek, polis ya da milislerin eşlik ettiği bürokrat ekipler tarafından yürütülüyor; kentlerde ise ya işyerlerinde ya da emeklilere aylıkları ödenirken uygulanıyordu. 815 binin üzerinde isim değitirildi. Genellikle gönüllü kabullenme için bir bahane yoktu. Bürokrat ekibi gerekli formları önceden hazırlanmış olarak bulabilirlerdi; eğer birey bir Slav ismi seçmeyi tercih etmiş ise bunu yapabilirdi, ancak bazı durumlarda, eğer seçilmiş isimlerin İslâmî isimlere benzediği ya da siyasal bir anlam taşıdığı farkedilirse, bireylerden tekrar isim seçmeleri isteniyor-

du. Yeni seçilen isimler, orijinal Türkçe-Arapça isimlerle fonemik, seslemsel ve sözcüksel benzerlik gösterme eğilimi taşıyordu (Konstantinov, 1992, s.78). Eğer birey işbirliği yapmıyorsa o zaman isim keyfî olarak kararlaştırılıyor ve dilekçe bireye zorla imzalatılıyordu. Dahası, eski isimlerin yazılı olduğu bütün belgelerin değiştirilmesi gerekiyordu: Nüfus cüzdanları, iskân kayıtları, senetler, ölüm belgeleri, mezar taşlarında yazılı olan isimler vs... Kısacası, bir azınlık nüfusun varlığını gösteren her şey yokedildi. İsim değiştirtme yöntemleri, ya silah zoruyla ya da ücretleri, aylıkları ödemeyerek ve iskân ve sağlık hizmetlerinden mahrum etmek ve nihayetinde hapse atmak ve/veya sürgüne göndermek şeklinde olabilmekteydi.

1984-85'teki, bireysel ve psikolojik düzeyde şiddetli müdahalelerin uygulandığı zora dayalı asimilasyon programı, Türk ve Müslüman olma bilincini yükseltmiş ve akrabalık ve cemaat bağlarını yeniden öne çıkarmış; dinsel ve dilsel ayrımları daha da keskinleştirmişti, çünkü bunlar, kültürel kimliklerinin simgeleri olarak ellerinde kalan yegâne somut şeylerdi. Müslüman nüfus büyük ölçüde sosyalist ideolojiyi ve onun hedeflerini kabul etmişti, ama şimdi de hükümet ve Komünist Parti meşruiyetlerini yitirmişti (Bulgar entelektüelleri arasında olduğu gibi...). Kökenleri ne olursa olsun tüm Müslümanlar arasında, sosyalist Bulgaristan'da kendileri için bir gelecek olmadığı hususunda ulusal bir mutabakat oluşturuldu. Bulgar Müslümanların ve diğerlerinin kendilerini daha geniş Türk toplumuyla özdeşleştirmeye ve olanak buldukları yerde Türkçe öğrenmeye başladıkları zamanlar bu zamanlardır (Konstantinov, Gulbrand ve Igla, 1991). Bu yeni yaratılan birlik duygusu, gücünü mültecilerin çıkışıyla sona eren 1989'daki kitlesel protestolarda gösterdi. Bulgaristan'da komünizmin çökmesinin ardından, etnik Türkler ulusal siyasete barışçı bir şekilde katılan ve parlamentoda temsilcileri bulunan bir siyasal parti oluşturdular ve böylece, soykırım bir yana en baskıcı etnik politikaların bile tersine çevrilebildiğini gösterdiler. Günümüzün Bulgaristan'ı pek çok bakımdan, etnik çeşitliliğin güçlü bir ulusçu toplum içinde barındırılabileceğinin örneğini oluşturmaktadır. Azınlıklara kendi dillerini kullanma, ibadetlerini yerine getirme ve en önemlisi, geleneklerini çocuklarına aktarma hakları tanındı. 2007 yılına gelindiğinde çoğunlukla Müslüman ve Türkçe konuşan insanlar tarafından desteklenen Hak ve Özgürlük Partisi Bulgaristan'ın çok partili kabinesinde en uzun hizmet geçmişine sahip parti konumuna geldi.

Bulgaristan'da, Türk Sivil Haklar Partisi'nin lideri, bombalanarak harabeye çevrilen ofisinin yanında duruyor; etnik çatışmanın bir kurbanı. (Fotoğraf Fevzi Ömer)

lerini terketmeye zorlamak için ayinsel öldürmeler, yamyamlık ve işkence biçiminde gerçekleştirilen terörü kullandığı çokça anlatılır ve bu bir "etnik temizleme" hareketidir (Goldberg, 1995, s.38). Hedef halkı yerlerinden atabilmek için tecavüz, cinayet ve işkenceye başvurulan Hırvatistan ve Bosna'da da durum buydu (Denich, 1994, s.370 vd.) Dahası, siyasal liderler terörü kendi eylemleri için çalışacak yandaşlar toplamak için de kullanırlar: İğrenç eylemler bir kez başladı mı, bunlara karşı olanlar bile cezalandırılma korkusuyla çatışmaya katılırlar.

Etnik çatışmalar ister baskıcı ulusal ideolojiye tepki olarak, isterse zayıf bir devlet içinde savaşan hiziplerin sonucunda ortaya çıkmış olsun, bir dava etrafında toplanmaya sevkeden etkili bir faktör olmakla birlikte etnik kimliğin, nadiren bir çatışmanın asıl nedeni olabildiği açıktır. Gözlemlere göre belli çatışmaların etniklikle pek ilgisi olmayan çok açık nedenleri vardır. Akrabalık, cemaat ve kültür retoriği ne denli gündeme getirilirse getirilsin, geçmişe bakmak, oldukça farklı uzlaşma örüntülerinin ve cemaat sınırlarına ilişkin nosyonların varlığını açığa çıkaracaktır.

Özet

Bu bölümde, birbiriyle ilişkili ırk, etniklik ve milliyetçilik konularından söz edildi. Çoğunlukla bu toplumsal inşalar, bireyler için başvuru çerçevesi oluşturmaktan daha fazlasını yapar ve genellikle, kaynaklara ve siyasal katılıma erişimi yapılandırır; böylece toplumsal tabaklaşmanın temelini oluşturur. Her toplumda insanlar, her biri ayrı bir kimliğe sahip ve ayrıca üyeleri üzerinde hak iddia eden gruplar oluştururlar. Haneden ulusa kadar bu kimlikler ve hak iddiaları, yaygın bir "biz-onlar" karşıtlığını yansıtır. Teknolojik düzeyi ne olursa olsun tüm toplumlar, diğer toplumlar karşısındaki biricikliklerine çok fazla vurgu yaparlar; zenofobi (yabancı korkusu) küresel bir olgudur.

Çocuk büyürken, çevresindekilerin, özellikle de ana-babasının, abla ve ağabeylerinin, nine ve dedelerinin davranışlarını, tavırlarını ve değerlerini tecrübe ettiği için, kişisel toplumsal kimlik aile yaşamının potası içinde oluşur. Hatta çok küçük insan toplulukları bile bazı amaçlar doğrultusunda kendilerini, diğerlerinden kolektif kimlikle ayıracak şekilde gruplaştırırlar.

Bütün toplumlar, daha küçük grupların ya da alt gruplarının bütünleşmesiyle oluşur; bu gruplar, hanehalkı, soy, siyasal parti, işçi sendikası ya da başka gruplar şeklinde ortaya çıkabilir. 19. yüzyıl büyük Fransız sosyoloğu Emile Durkheim (1964), bu süreçten toplumsal işbölümü olarak söz eder. Toplum biçimlerinden biri benzer parçalardan kurulu toplumdur (haneler, sülâleler ya da diğer soy grupları). Toplumun aynı cinsiyetten ve aynı yaş kategorisinden her bireyi, tıpkı diğerleri gibi aynı türden toplumsal grupların üyesidir. Mekanik dayanışma gösteren bu tip örgütlenmeye örnek

olarak, Kenya'nın Ariaallerinin eşitlikçi toplumsal örgütlenmesi gösterilir.

Diğer toplumsal örgütlenme biçimi daha karmaşıktır; bu tip toplum, birbirine benzemeyen ve belli alanlarda uzmanlaşmış toplumsal gruplardan kuruludur. Hiç kimse bu gruplardan tümüne birden katılamaz, fakat her biri en azından birkaçına iştirak eder. Durkheim bu tür toplumu, organik dayanışma gösteren toplum olarak nitelemiştir, çünkü bu tür toplum çok sayıda fakat her biri ayrı işleve sahip uzmanlaşmış parçalardan kurulmuş canlı bir organizmanın yapısını andırmaktadır.

İnsanları sınıflama biçimimiz, büyük ölçüde onlara davranma biçimimizi ve onlardan beklediğimiz davranış biçimini de etkiler. Bir toplumsal kategori, kültürel olarak tanımlanmış belli nitelikleri paylaşan bütün insanlardan oluşur. Ayrıca, insanlardan yaşlarına, cinsiyetlerine (daha doğrusu toplumsal cinsiyetlerine) ve aile statülerine (toplumsal sınıf, ırk ve etniklik gibi kategorileri saymaya gerek bile yok) göre söz ettiğimizde, bir kategoriler sistemi kullanmış oluyoruz. Başka bir deyişle, toplumsal kategoriler, bizim kişisel bağlantılarımızın sınırlarını tespit eder. Toplumsal kategoriler, grupların ya da hatta bağlantıların bizzat kendileri değildir, ancak bu tür ayrımlar, grupların oluşmasının temelini hazırlayabilir ve hazırlamaktadır; ayrıca, kaynaklara ve iktidara erişimi etkiler.

Toplumsal kategorileri tanımlayan bazı ölçütler evrensel, bazıları ise yereldir. Toplumsal cinsiyet kimliği evrensel bir kategori olmakla birlikte, toplumsal cinsiyetin toplumsal çeşitliliği ancak son yıllarda yoğun bir biçimde çalışılmaya başlanmıştır. Toplumsal cinsiyet ayrımları yansımalarını, çocuğun nasıl toplumsallaştırıldığında, işin nasıl örgütlendiğinde ve karşılığının verildiğinde ve siyasal güce ve kaynaklar üzerindeki denetime erişimde bulur. Soyları farklı ya da tarihsel olarak ataları farklı yerel halkları bir araya getiren ve siyasal olarak daha karmaşık toplumlarda ise, ırk ve etniklik özellikle önemli ölçütler olmaktadır. Bunlardan ırk, çeşitli ve çelişkili anlamlara sahiptir; çoğu toplum bilimci bu terimi hiç kullanmamayı, bunu yerine etniklik terimini kullanmayı tercih etmektedir.

Irk terimi, toplumsal anlamınandan farklı olarak biyolojik bir kavram olarak kullanıldığında farklı anlamlara sahiptir. Biyolojik ırk, ortak gen havuzunun, yani bir türün biyolojik alt grubunun sağladığı kendine özgü genetik oluşumu paylaşan bir nüfustur. Irk türünden kategorilere göre yapılan sınıflandırmalarda kullanılan görsel araçlar fenotipik özellikler, yani genetik farklılıkların fizyolojik göstergeleridir: Deri rengi, göz rengi, saç biçimi, v.s... Asıl sorun, "kendine özgü"nün ne anlama geldiği hususunda uzlaşmaya varmanın zor olduğu gerçeğinde yatmaktadır. Daha önemlisi ise, bir tür içindeki çoğu genetik varyasyon, moleküler düzey dışında görülemez, dolayısıyla pek kullanışlı değildir. Herkes genetik olarak diğerlerinden farklı olduğu için, bir biyolojik ırkı neyin oluşturduğunun tespiti ihtiyarî olabilmektedir. Biyolojik sınıflamanın ihtiyarî doğası nedeniyle, bu tür grupları toplumsal ya da öğrenilmiş davranışların herhangi bir yanıyla ilişkilendirmek hiç doğru olmaz. Öğrenilmiş davranış kalıtılmaz, kazanılır, dolayısıyla biyolojik ırkın bir özelliği değildir.

Irk, toplumsal ya da kültürel grupların tasvirinde kullanıldığında, buna "toplumsal ırk" diyebiliriz; çoğu toplum bilimci bu kullanımı

tasvip etmez. Beyaz, siyah, Afrikalı-Amerikalı gibi ırksal kategoriler biyolojik grupları anlatmaz; sonuçta çoğu Afrikalı-Amerikalının genlerinin önemli bir kısmı beyaz atalarından gelmektedir. Buna karşılık beyazların genleri çeşitli soyların gen havuzlarından gelmektedir. Belli bir soyun fenotipik ya da fiziksel göstergeleri gibi görünenler, pratikte, sadece toplumsal kimliğe ilişkin ipuçlarını verir ve bunlar genellikle yanlış olanlardır.

Bu ölçütleri haksız karşılaştırmalar ya da ayrımlar için kullanma pratiği, ırkın toplumsal inşasıyla yakından ilişkilidir. Kültür edinme yeteneği açısından ırkların biyolojik olarak eşit olmadığı inancına göre davranmak ırkçılıktır; ya da daha genel anlamıyla ırkçılık, ırkların tamamen kendilerine özgü davranış eğilimleri varmış ve bu eğilimler derecelendirilebilirmiş gibi davranmaktır. Irkçı adlandırmaları kullanmak, toplumsal ve ekonomik eşitsizliği sürdüren ideolojilerin parçası olabilmektedir.

Toplumsal kimliğin etniklikle tanımlanması daha kullanışlı bir yoldur, çünkü güncel kullanımıyla bu terimin hiçbir biyolojik yan anlamı yoktur. Etniklik, bireyin kendisine atfettiği ve diğerlerinin de kabul ettiği bir toplumsal ya da grup kimliğini anlatır. Etniklik, kökensel, dilsel ve/veya dinsel açıdan toplumsal algılara dayalı farklılıklardan kaynaklanan kategorilerin temelidir. Etniklik, pek çok bakımdan soy ideolojisine benzer, çünkü kişinin toplumsal kimliğinin bir parçası olarak ve genellikle doğumda atfedilen kökenine ya da soyuna vurgu yapar. Irka yapılan ırksal eşitlik ya da ırk ayrımı gibi göndermeler, gerçekte genellikle etnikliğe yapılan göndermelerdir. Etnik kategoriler kültürel olarak tanımlandığı için, bunlar yönlendirilebilir ya da değiştirilebilir. Bireyin etnik kimliğine ilişkin tanım, onun durumuna bağlı olarak değişebilir.

Etnik farklılıklar, kendisini ekonomik sıkıntılarda ya da bir kaynağın tekelleşmesinde gösterdiğinde, genellikle uyumlu ilişkiler gelişemez. Bir ulus devlet içindeki farklı etnik grupların bireyleri arasındaki ilişkiler, çoğunlukla çatışma ile ifade edilir. ABD ve Büyük Britanya gibi, siyasal güce erişimde demokratik olmalarıyla gururlanan toplumlar bile bu tür çatışmalara karşı bağışık değildirler. Büyük alt nüfusların ayrımcı muameleye tâbi tutulduğu bir toplum, tabakalaşmış toplumdur.

Çok etnik gruplu toplumların ortak bir özelliği ne yazık ki, etnik kategorilerin iktidara erişimini ya da siyasal kararlara tam katılımını kısıtlamak üzere kullanılmasıdır. Eğer bir toplumda, ırksal ve etnik gruplandırmalar derecelendiriliyorsa, o toplumdan *tabakalaşmış* toplum olarak söz edilir. Bu süreç, en açık, bir toplumda egemen grubun üyeleri diğer etnik gruplara ayrımcılık uyguluyorsa görülebilir.

Bu anlamda, tabakalaşmış toplumda oluşmuş gruplar eşitsizliğin sürdürülmesine yol açar ve bu tür eşitsizliklerin bireylerin kişisel güçleri ya da zayıflıklarıyla bir ilgisi yoktur. Tabakalaşmayı tanımlayan şu üç kavram üzerinde yoğunlaşırsak bu olguyu daha iyi anlayabiliriz: Sınıf, kast ve kölelik. Amerikan toplumu da dahil olmak üzere pek çok modern devletli toplum, toplumsal ve ekonomik sınıf doğrulutusunda belli dereceye kadar tabakalaşmış olarak düşünülebilir. "Toplumsal sınıf" terimi, genellikle benzer eğitim düzeyine, toplumsal geçmişe, iş imkânlarına ve toplumsal duruşa sahip olan insanları tanımlamak için kullanılır. Toplumsal sınıf ile ilişkili bir başka terim ekonomik sınıftır. Ekonomik sınıf, üyelerini toplu-

mun üretim araçları –zenginlik ve üretim araçları ve kaynakları üzerinde uygulayabilecekleri göreli ekonomik denetim– ile ilişkisi çerçevesindeki ekonomik konumuyla tanımlayan bir gruptur. Yine, ekonomik sınıf ayrımlarının belirgin olduğu toplumlarda, her sınıfın kendisini yeniden ürettiği ve varlığım sürdürdüğüne ilişkin bir varsayım mevcuttur.

Toplumsal sınıflar kendilerini sürdürebilseler de, bir aile mensup olduğu sınıfı değiştirebilir. Kastlar ise, her biri kapalı ve her biri göreli konumuyla tanımlanmış bir dizi derecelenmiş etnik gruba benzer. Bireyin hangi kasta mensup olduğu doğumda belirlenir ve genellikle değiştirilemez. Brahman (din adamları) kastına doğmuş Hintli bir erkek çocuk, ayinsel bir göreneği yerine getirip getirmemesine bağlı olmaksızın, hep o kastın üyesi olarak kalacaktır. Kişi kast içi evlilik yapmak zorundadır ve zenginliklerinde, eğitimlerinde ve sınıflarında değişmeler olsa bile, o kişinin soyunu sürdüren herkes aynı kastın mensubu olacaktır.

Kölelik, yakın zamanlara kadar bütün kıtalarda yaygın olduysa da, şu ya da bu şekilde bugün artık uygulanmamaktadır. Köle, kendi emeğinin sahibi olmayan ve bu türden bir ekonomik sınıfın mensubu olan kimsedir. İnsanlar doğuştan köle olduklarında (özgürlüklerinin bahşedilmesi dışında), ABD'nin kölelik zamanlarında olduğu gibi, kölelerin bir kast oluşturduğu söylenebilir.

Etniklik edilgen bir toplumsal kimlik olmaktan daha fazla şey ifade eder. Dünyanın her yerinde, inasaların etnik kimlikleri doğrultusunda siyasal eyleme geçtiklerini görüyoruz ve günümüzdeki çatışmaların çoğunun etnik boyutu vardır. Bu, temelinde günümüzün çağdaş devletlerini meşru kılan ideolojinin yattığı milliyetçilikle çok yakından ilişkilidir.

Çatışma içindeki partiler, genellikle eylemlerini kadim ve denetlenemez düşmanlıklarla gerekçelendirseler de, etnik siyasetlerin bununla eşit tutulmaması gerekir. Siyasal tavırlara şekil veren ve sürekliliğini sağlayan şeyin ideolojik ve örfî modeller olduğu söylenebilir ve bunlar çoğunlukla kabilesel, etnik ve ulusal dışavurumlara çarpıcı biçimde benzeyen nosyonları hatırlatır. Bu modeller örfe, akrabalığa, aileye ve tarihsel geçmişe ilişkin inançlardan kaynaklanan duygusal bağlara dayanmaktadır ve dilin ve dinin de içinde yer aldığı bilinen kodlar ve simgelerle ifade edilir. Etniklik gibi milliyetçilik de, birçok amaç etrafında insanları biraraya toplayan, dayanıklı bir toplumsal ve siyasal güçtür ve bunu, çok farklı rekabetçi ya da alternatif uzlaşma ilkeleri bağlamında yapar. Benedict Anderson (1991), ulusu "tahayyül edilen bir siyasal cemaat" olarak tanımlamıştır.

Devlet siyasetini gerekçelendirmek üzere milliyetçi ideolojinin kullanılması ile etnik siyasal hareket arasında yakın bir ilişki vardır. Nasıl ki milliyetçilik bir devlet ideolojisi olarak saygın bir konuma getirildiği zaman bir ülkenin ve bir halkın ebedi birliğini ilân ediyorsa; ayrı bir etniklik iddiasında bulunmak da, aynı milliyetçilik formülasyonu tarafından, algıya dayalı olarak çıkarları ve kimlikleri tehdit edilenlerin güçlü bir tepkisine neden olabilmektedir.

Ekonomik Davranışa İlişkin Kavramlar

Ekonomilerin Örgütlenmesindeki Çeşitlilikler

Kaynaklara Erişimin Düzenlenmesi

Mülkiyet Hakları

Özel Mülkiyete Karşı Ortak Mülkiyet Sistemleri

Özel Mülkiyet ve Ticarî Tarım

ÖRNEK OLAY

Kumruların Öttüğü Yer

Sermaye Mallarının Denetimi

HALKLARIN DURUMU

Bir Köylü Ayaklanmasının Ekolojisi

Üretim

Üretimin Örgütlenmesi

Üretim Stratejileri

Hane Birliğinde Emek, Toplumsal Cinsiyet ve Üretkenlik

ÖRNEK OLAY

Gainj Kadınlarının Üretken Emeği

Kaynak Mübadelesi

Mübadele Mekanizmaları

ÖRNEK OLAY

Kula Halkası

Mübadelenin Örgütlenmesi

TOPLUMSAL CİNSİYET SORUNLARI

Para ile Akrabalık: Kadın Emeği ve Toplumsal İlişkilerdeki İdealler

Ekonomik Deneyim ve Uyarlanma

İNSAN EKOLOJİSİ

Dağlardan Sonra Yine Dağlar Gelir

ONUNCU BÖLÜM

Ekonomi: Kaynaklar, Üretim ve Mübadele

Ekonomi, uyarlanmanın bazı maddî yanlarını inceleme aracıdır. En basit tanımıyla ekonomi, istenilen kaynakları elde etmek için insanların belli araçları –zaman, para ve hatta toplumsal beceriler– kullanma biçimlerinin incelenmesidir. Bu geniş anlama göre, bütün toplumların bir ekonomisi ve insanların hemen hemen tüm eylemlerinin arkasında ekonomik bir yan vardır. Kenya'daki Ariaal erkeği, kendi yaş grubundan birine verdiği ineğin karşılığını hemen almaz, fakat bilir ki gelecekte arkadaşının sürüsü üzerinde hak kazanmıştır ve yatırımının ertelenmiş karşılığına ilişkin beklentisiyle ekonomik bir işe girmiştir. Ayrıca, elinde tutarak koruyamayacağı sermayesini temel sürüden çıkarmakla onu güvence altına almış olur. New York'taki bir borsacı, dünyanın her yerinden görünmeyen şirketlerin hisselerini alıp satarak, daha az kişisel olmakla birlikte, benzer ekonomi işini yapmaktadır.

Bir toplumun *ekonomik sistemi*, insanların iştigal ettikleri fikirler ve kurumlar ve kaynakları ihtiyaçlarını ve arzularını tatmin etmek üzere garanti altına almak için angaje oldukları davranışlar olarak tanımlanabilir. O halde bir ekonomik sistemin, fikirler, davranış örüntüleri ve belli amaca yönelik kurumlardan oluşan bileşenleri vardır.

Amazon'da geleneksel bir balık pazarı. Pazar odaklı bir geçimlik üretim faliyeti olan geleneksel balıkçılık tarımsal gelişmeler nedeniyle tehdit altındadır.

Antopoloji, insanların hayatî kaynakları elde ettikleri, kültürel olarak farklılık gösteren ve duygu yüklenmiş olan araçlara, kişiselleştirilmemiş, yani parasal işlerin ötesinde bir bakış açısı sağlayarak ekonomi bilimine katkıda bulunmaktadır. Antropolojik yaklaşım, insanların işlev gördükleri kültürel ya da toplumsal bağlama ve ekonomik davranışları şekillendirmede toplumsal ilişkilerin veya akrabalık ilişkilerinin önemine vurgu yapar. Batılı bir ekonomiçi için, birinin arabasını kayınbiraderine yabancı birine satabileceğinden daha düşük fiyata satıyor olması, her yıl milyonlarca arabanın satılıyor olması nedeniyle pek bir önem arz etmemektedir. Fakat, söz konusu toplum, antropologların da sık sık ilişki içinde oldukları, görece düşük nüfuslu bir toplum olunca, akrabalarla ya da toplumsal olarak yakın ilişki içindeki bireylerle yapılan işler, istisna olmaktan çıkarak bir norm halini alır. Ayrıca, ileride göreceğimiz gibi, bütün toplumlarda toplumsal ilişkiler, bizim tamamıyla maddiyata dayandığını düşündüğümüz mübadelelere etki etmektedir.

İster hane düzeyinde isterse küresel ölçekte olsun, bütün ekonomik faaliyetler üç temel süreci kapsar:

1. Kaynaklara erişimin düzenlenmesi – toprağın, suyun ve hammaddenin kullanımı üzerindeki denetim.

2. Üretim – doğal kaynakların kullanılabilir hale dönüştürülmesi.

3. Mübadele – mal ve hizmetlerin toplum bireyleri arasında dağılımı.

Bir halkın bir kaynağı elde etme ve kullanma stratejisi, genellikle kaynaklara sürekli erişimin belli ölçüde güvence altına alınmasına dayalıdır. Dolayısıyla, kaynaklara erişim ve bireylerin ve grupların kaynakları ellerinde tutma hakları birinci süreçtir. İkincisi, üretimin doğası ve örgütlenmesidir. Kaynaklar, nadiren doğada bulundukları halleriyle kullanılır; bunlar üretim süreçleri içinde dönüştürülür. Son olarak, mal, hizmet ve kaynaklar, zorunlu olarak bireyler arasında çeşitli yollarla mübadele edilir ya da yeniden dağıtılır. Toplumlar arası farklılıklara rağmen, bu süreçler bütün kültürlerde bulunur. bu bölümdeki çoğu tartışmanın odağı bu süreçler olacaktır. Ancak bu süreçleri keşfetmeden önce, ekonomiye ilişkin bazı temel kavramları anlamamız gerekir.

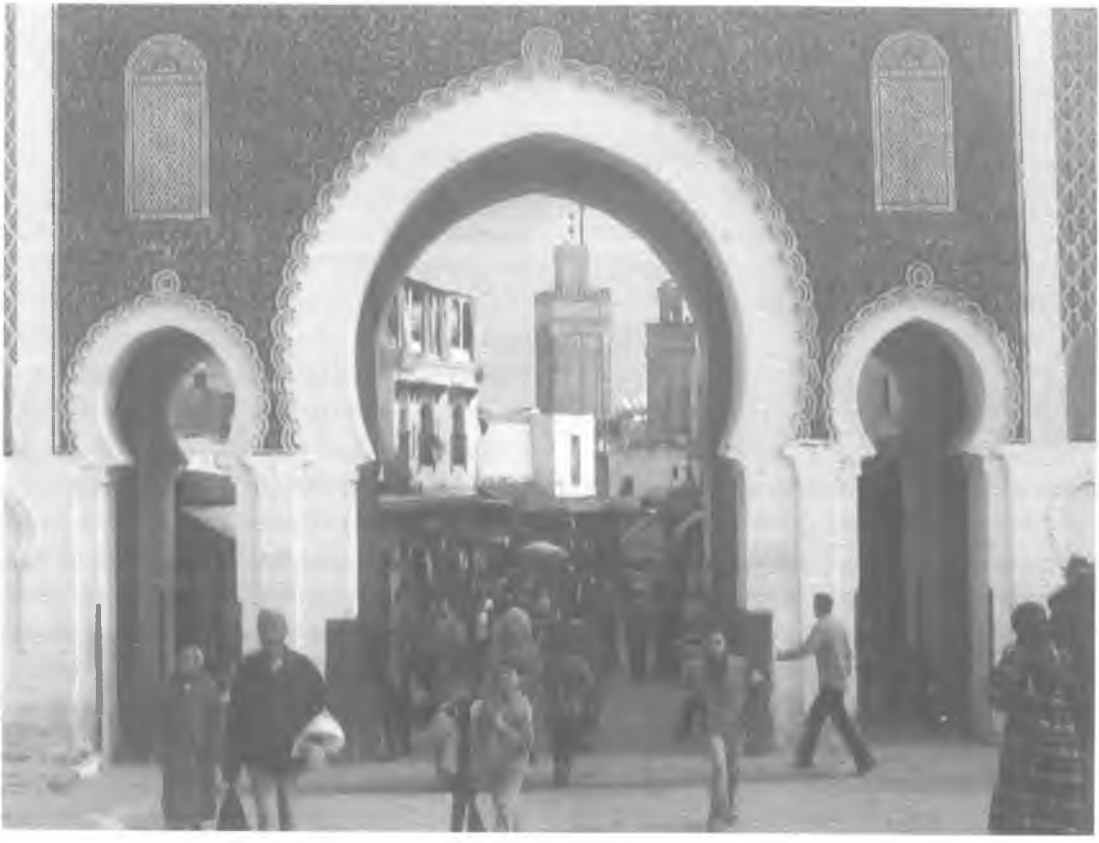
Ekonomik Davranışa İlişkin Kavramlar

Toplum bilimlerinde merkezî bir konuma sahip olan ekonomik süreçlerin incelenmesi oldukça fazla tartışmaya yol açmıştır. Ekonomi disiplininin kurucusu olan Adam Smith, 18. yüzyılın sonunda toplum bilimleri açısından temel bir soru ortaya attı: İnsanların birbirlerinden bağımsız olarak gerçekleştirdikleri eylemler nasıl düzenli örüntüler ya da süreçlerle sonuçlanıyor? Herkes kendi çıkarı peşinde koşarken neden kaos yaşanmıyor? Adam Smith'e göre bunun yanıtı şudur: Eğer insanlar özgür iradeye sahip olup aklî biçimde hareket ediyorlarsa kaos patlak vermez, çünkü benzer koşullar altında benzer kararlar vereceklerdir ve sonuç düzenli örüntüler şeklinde olacaktır. "İdeal pazar mekanizması"na (biraz sonra açıklayacağımız gibi tamamıyla varsayıma dayalı bir olasılık) sahip toplumlarda, kazancı en yükseğe çıkarıp maliyeti en aza indirecek biçimde aklî hareket eden pek çok insanın yaptığı pek çok seçimin bir sonucu olarak, fiyatların arz ve taleple doğrudan ilişkili düzgün örüntüler izlemesi beklenir. Bu yaklaşımın merkezinde kıt kaynaklar kavramı yer alır: İnsanların kendilerini tatmin etmeye yönelik arzuları kaçınılmaz bir biçimde ellerindeki kaynaklardan daha fazladır. Dolayısıyla, ellerindeki seçenekleri tartıp hangilerinden en az maliyetle en fazla yararlanabileceklerini seçmek yoluyla akılcı ekonomik kararlar vermek zorundadırlar. Kısacası, klasik ekonomi kuramı akılcı bireysel davranışı bütün ekonomik ilişkilerin arkasındaki itici güç olarak görür.

Bireyin özgür iradesine dayanarak ve akılcılık ve kişisel çıkar temelinde karar aldığı yolundaki bu varsayım, evrensel olarak kabul görmez. Aralarında Karl Marx ve Emile Durkheim'ın da bulunduğu 19. yüzyıl toplumbilimcileri, toplumun kendi akılsallığını insanlara empoze ettiğini ve ekonomik kurumların, ilgili bireylerin ihtiyaçlarını dikkate almaksızın kendilerini sürdürdüklerini ileri sürdüler. Ekonomi toplumu besleyen bir süreç olarak görülür ve her toplum bunu kendi kurumlarını kullanarak yapar. Bu görüş bireysel akılcılığı ve seçimi hesaba katmak yerine, açıkça ekonomik olsun ya da olmasın kurumların toplumun maddî ihtiyaçlarını nasıl karşıladığına ba-

(Solda) Faslı tüccarlar büyük bir ticaret merkezi olan Fez'de işlemek üzere yerel çiftçilerden zeytin alıyorlar. (Altta) Fas, Fez'de bulunan eski pazarın girişi. (Fotoğraf Daniel Bates)

kar. Farklı toplumların oldukça farklı ekonomik yapılara sahip olabilecekleri ve bireylerin klasik varsayımların öngöremediği biçimlerde hareket edecekleri ileri sürülür.

Bu görüşü ileri sürenler, ekonomi kuramlarının çoğunun endüstriyel kapitalizm kaynaklı olup sermaye malları, artık-ürün, kâr güdüsü ve kıt kaynakların dağılımı gibi temel kavramların bu sistemi inceleyebilmek için geliştirilmiş soyutlamalar olduğunu belirtirler. Ayrıca, bu kavramların pazar ekonomisine ya da kapitalist ekonomiye dahil olmayan ekonomik sistemleri incelemede çok kullanışlı olmadığını öne sürerler. Ekonomik antropolojinin bu ekolüne özcülük (substantivism) adı verilir. Özcülere göre, endüstriyel olmayan toplumları Batılı ekonomi kavramlarıyla incelemek yanıltıcıdır; örneğin kâr güdüsü gibi güdülerin hatalı bir şekilde bu insanlara atfedilmesine yol açar. Özcüler, ekonomik süreçlerin bütün toplumsal ve kültürel düzenin sürdürülmesi olarak anlaşılmasını sağlayacak kuramlar geliştirilmesini önerirler. Klasik ekonomi kuramının birincil olarak mesele edindiği bireysel karar alma ve seçim, özcü çalışmaların ikincil ilgi alanına girer.

Hem riski en aza indirmeye ve oyun kuramına ilişkin çağdaş modellere başvuran hem de Adam Smith geleneğinin egemen ekonomi kuramına dayanan diğer antropologlar, biçimsel ekonomi kuramının kavramları genişletildiği takdirde, bu kavramların pazar ekonomisine sahip toplumlardan oldukça farklı ekonomik sistemlerin incelenmesinin araçları olarak kullanılabileceklerini ileri sürerler. Bu yaklaşıma bazen biçimcilik (formalism) adı verilir. Biçimciler, pazar ekonomisine sahip olmayan toplumlardaki bireylerin doğrudan bir maddiyat anlamında kâr gütmedikleri olgusunun, kâr kavramının davranışlarında hiç yer almadığı anlamına gelmediğini ileri sürerler. Geniş anlamıyla kâr, kıt ya da sınırlı olan bir şeyi –ki bunun mutlaka para ya da maddî bir şey olması gerekmiyor– azamîleştirmektir. Eğer insanlar ekonomik alışverişlerinde, saygınlık ya da toplumsal ağ kurma anlamında bir kâr arayışı içindelerse, algıya dayalı avantajı azamîleştirmeye çalışıyorlar demektir. Biçimciler, insanların her yerde davranışlarını kıt olan şeyleri azamîleştirmeye yönlendirdiklerini, yani kendilerine yarar sağlamaya –bu yarar nasıl ölçülürse ölçülsün– yönelik hareket ettiklerini ileri sürerler.

Harold Schneider'm (1974) belirttiği gibi, pek çok Afrika toplumunda sığırlar, hem sermaye, hem tasarruf, hem de tüketim malıdır. Sermaye malı olması yavruluyor, süt ve gübre veriyor olmasından; tasarruf malı olması varlık sahibi olmanın ve birikim yapmanın aracı olmasından ve tüketim malı olması da nihayetinde yeniyor ve derilerinin kullanılıyor olmasından ileri gelmektedir. Sığırcılık aynı zamanda, Ariaallarda da görmüş olduğumuz gibi pek çok durumda birincil toplumsal kurum olmaktadır. Schneider ve diğerleri, bu gözlemlerden yola çıkarak insanın ekonomik davranışlarının evrenselliğinden söz edilemeyeceği izlenimini edinirler. Bu yaklaşımda çalışmalar, bireysel çeşitliliği ve seçim yapmada, girişimcilikte, bireysel stratejilerde ve bunlara refakat eden maliyet ve fayda etkenlerindeki farklılıkları vurgularlar.

Bu, insanların anlık kazanç ve tatmin temelinde iş gördüklerini varsaymak anlamına gelmez. Örneğin Herbert Simon, ekonomik karar alma sürecinde gösterilen akılcılığın, mutlaka

en az verip en çoğunu almak şeklinde olmak zorunda olmayıp, sadece davranışların sonuçlarının değerlendirilebildiği bir değerler sistemi açısından "seçenekli davranışlar arasından seçim yapmak" olduğunu ileri sürer (1966, s.75-76). Dolayısıyla, eğer saygınlık arzusu ya da akrabalarla iyi ilişkiler hemen karşılığı alınacak olan maddî bir kazanımdan daha önemli sayılıyorsa, o zaman kişi akılcı bir biçimde maddî kârı gözardı edebilir ve geri kalan her şeyden vazgeçerek, hatta belki de bunları hesapsızca israf ederek sadece neye ihtiyacı varsa onu elde etmeye çalışabilir.

Örneğin, temel gelirlerini Güney Afrika madenlerinde göçmen işçi olarak çalıştıkları işten elde eden Lesotho çobanları, tam aksini yapmaktansa nakitlerini sığıra çevirmeyi tercih ederler (Ferguson, akt. Barfield, 1993, s.52). Hatta o kadar çok sığır satın alıyorlar ki, geleneksel olarak sığır üretim bölgesi olan Lesotho, sığır ithal eden bir bölge haline gelmiştir. Ayrıca bu çobanlar, sığırları afetlere karşı bir güvence olarak da görmezler, çünkü çoğu sığırın öleceği belli olduğu halde kuraklık dönemlerinde bile bunları satmayı reddederler. Tek başına sığır sahipliği, bir insanı hem zengin hem de saygın kılabilmektedir. Uzun dönemler evlerinden uzak kalan erkekler, sığıra yatırım yapmak suretiyle toplumsal ilişki ağlarını koruyabilmekte ve aynı zamanda, ne kadar uzun süre uzak kalırlarsa kalsınlar, sonunda geri döneceklerini göstermektedirler.

İktisatçı Kenneth Boulding'in (1961) işaret ettiği gibi, pazar ekonomisine sahip toplumlarda yaşayan insanlar bile ekonomik pratiklerini günlük kazançları açısından yeniden gözden geçirmezler. Aksine, onları hoşnutsuz edecek bir şey olmadığı sürece, hep yapmakta oldukları şeyleri yapmaya devam etme eğilimi gösterirler. Boulding'e göre bu pratik –kısa dönemli avantajlarını en yükseğe çıkartma çabası olarak değil de– ekonomik akılcılığın esası olarak değerlendirilir.

Son olarak, ekonomik kararlardaki akılcılık, kararları alan kişinin durumuyla ilişkili olarak değerlendirilmelidir. Scott Cook'un işaret ettiği gibi, "kabile toplumlarında yaşayanlar ve köylüler, her zaman koşullar içindeki mümkün olan en iyi ya da en düşük maliyetli seçeneği tercih etmezler" (1966, s.844). Dışarıdan bakan birine bu seçimler akıldışı görünebilir, çünkü bu kişi bu seçimlerin kendine özgü durumunun farkında değildir. Bu pek çok bakımdan, çevre tarafından önlerine atılmış olan karşıt talepler karşısında bireylerin nasıl karar aldıklarına ve ne tür strateji izlediklerine bakan evrimci paradigmayı (bölüm 3) andırır: Toplayıcılık pahasına av peşine düşmek, yani bireyin yaşamını ve desteğini riske atarak yüksek değerli besin peşine düşmek gibi... (Smith ve Winterhalter, 1992, s.53). Bireyler, sürekli olarak bu tür karşıt kazanımları ve muhtemel riskleri dengelemek zorundadır; nadiren, sadece muhtemel en büyük kazanımı elde etmeye çalışırlar. Bunun yerine, maliyet ve riske karşı kazanımları dengeleyecek, farklı seçeneklerin karıştığı bir sonuca ulaşmayı tercih ederler. Koşullar dikkate alındığında, dışarıdan bakıldığında kötü gibi görünen ekonomik kararların aslında çok mantıklı olduğu ortaya çıkar. Ekonomik antropoloji çalışanlar, okur yazar olmayan toplumlarda yaşayan insanların ekonomik davranışlarının da, en az karmaşık sanayi toplumlarında yaşayan insanlarınki kadar akılcı olduğuna ve eğer bu davranışlarda bir akıldışılık görülürse buradaki hatanın ya akılcılığın et-

nikmerkezci tanımlanmasından ya da gözlemcinin koşulları dikkate almamasından kaynaklandığına inanırlar.

Kenya'daki Ariaal çobanlarının bugünlerde karşılaştıkları güçlüklerle ilgili tartışmamızda gördüğümüz gibi, hükümetler ancak, eğer hedef kesim için iyi olmayan en fazla sayıda sığırı ayıklayarak piyasa için üretim yapmak ise, geleneksel çobanlığın pratik bir değeri olduğunu görme eğilimindedir (Barfield, 1993). Hükümetlerin israf saydıkları şey –yani artık satışlarından kâr edilemeyecek noktaya gelinceye kadar sığırları elde tutmak– çobanlar için çok mantıklı olabilir, çünkü sığırlar aynı zamanda geçimi sağlamaktan toplumsal zorunluluklara cevap vermeye ve afet zamanları için güvence olmaya kadar pek çok farklı ihtiyaca hizmet eder. Özellikle, kıtlık dönemlerinde ihtiyaç duyulan malların, sığırların satılmasıyla elde edilecek parayla satın alınabileceğini güvence altına alamayan ulusal ekonomilerde, arkadaşına sığır vererek kefil olmanın toplumsal avantajı sığırları satmanın ekonomik avantajından çok daha fazladır (Barfield, 1993, s.52). Ayrıca çobanların, para ekonomisiyle gittikçe daha çok bütünleşmeleri sonucunda, sığır yetiştiriciliğini sadece para kazanma aracı olarak görecekleri de şüphelidir.

Ekonomilerin Örgütlenmesindeki Çeşitlilikler

Batılı ekonomi kuramı, bilfiil kullandığı ölçüler çerçevesinde, varlıklarının yegâne nedeni kaynakları harekete geçirmek olan uzmanlaşmış ekonomik kurumların varlığını varsayar. Ayrıca, bu kurumlarm "alt uzmanlık alanları"na ayrılacağını da –yani herbirinin ekonomik yaşamın ayrı bir alanını denetleyeceğini– varsayar. Amerikan toplumunda bu varsayımlar mantıksal olarak geçerlidir, çünkü bizim alım satım yapabildiğimiz dükkânlarımız, kredi alabildiğimiz ve paramızı yatırabildiğimiz bankalarımız vs. vardır ve bu kurumlar, büyük ölçüde tamamen ekonomik kurumlardır. Ancak, sanayileşmemiş ya da pazar ekonomisine sahip olmayan toplumlarda, pek çok ekonomik işlevin, hem beraberce tek bir kurum içinde toplandığını hem de bu kurumun ekonomi dışı pek çok amaca hizmet ettiğini görüyoruz. Örneğin pek çok toplumda hane, üretim birimi ve ekonomik yaşamın merkezi olduğu gibi, aynı zamanda hepsi birbiriyle içiçe geçmiş, dinsel etkinliklerin, siyasetin, akrabalık örgütlenmesinin, toplumsallaşmanın ve diğer pek çok işlevin odak noktasıdır. Pazar ekonomisine sahip olmayan toplumlarda yaşayan insanların ekonomik kurumları toplumsal yapının içine gömülüdür; öyle ki, ekonomik olanı ekonomik olmayandan ayırt etmek nerdeyse olanaksızdır.

Hatta pazar yapısına sahip ekonomilerde bile ekonomik kurumlar çok farklı olabilmektedir. Yapacağımız büyük bir harcama için paraya ihtiyacımız varsa, bunu bankadan ödünç alırız ve sonra da parça parça öderiz. Diğer pek çok toplumda bu işlev, bizim kredi kuruluşlarımız gibi değil de, dönüşümlü kredi birliklerince yerine getirilir. Bunlar, düzenli olarak toplanan ve kazançlarının sabit bir miktarıyla grubun "havuzu"na katkıda bulunun yaklaşık on kişilik gruplardır. Belirlenmiş aralıklarla, havuzdaki para tümüyle kullanılmak üzere grup üyelerinden birine verilir ve sonra yeni havuzda biriktirilen paralar başka bir üyeye verilir.

Kamerun'da (Batı Afrika), bankaların yanı

sıra, tontin adı verilen tam da böyle bir kredi sistemi bulunmaktadır. Klasik tontin, katılımcıların eşit miktarlarda katkıda bulunduğu ve toplanan tüm paranın grupta son kalana gittiği malî bir anlaşmadır. Tontinin Kamerun'daki biçiminde ise, katılımcılar her ay üzerinde anlaştıkları miktarla katkıda bulunurlar ve sonra düzenli aralıklarla toplanan para üyelerden birine ödünç verilir. Kamerun'da son zamanlarda ortaya çıkan bir yenilik faizli tontindir; üyeler sadece ödünç biriken parayı değil, katkılarının faizini de alırlar (Brooke, 1987). Bütün dünyada tontinin farklı biçimlerini görmek mümkündür ve bunlar insanların kaynaklarını fona yatırabildiği ve böylece bu gruba üye olanların tüketim mallarını alabildikleri, evlerini daha iyi hale getirebildikleri ya da bir iş kurmak için sermaye bile elde edebildikleri hayatî araçlardır. Tontineler toplumsal baskıyla işler; arkadaşları banka borcunun yükümlülüğünü yerine getiremeyecek durumda olanların kaybetmesine izin vermez; eğer bir nedenle buna göz yumacak olurlarsa toplumun gözünden düşecekleri gibi, başka bir tontine de asla katılamazlar. James Brooke'ın (1987) belirttiği gibi, tontinler güven üzerine kuruludur ve katılımcılar genellikle aynı mahalleden ya da aynı etnik kökenden gelen bireylerdir.

J. Stephen Lansing'in verdiği bilgiye göre (1991) Bali'de (Endonezya), su tanrıçalarına adanmış oldukça karmaşık bir tapınaklar ağı, binlerce çiftçiye ait tarlaların sulanma işini düzenleyen ve eşgüdümünü sağlayan rahipler tarafından denetlenir. Tarımı moderneşleştirme çabasıyla 1970'lerde hükümet, çiftçilerin tarlalarında pirinç üretimini artırmak için en uygun gördükleri programa göre sulama yapmalarını teşvik ediyordu. Sonuç olarak, tarlalar her bir çiftçinin kendi tarifesine göre sulanıyordu ve bu beklenmedik bir şekilde bütün ürünlerde kütlesel düşüşle sonuçlanan ekolojik bir bunalıma neden oldu. Çiftçiler kendi programları doğrultusunda ekim ve sulama yapmaya başlayınca, önceden tapınaklarca belirtilen düzende yapılan sulamalarla kontrol altına alınan asalaklar, artık bir tarladan diğerine geçiyordu. Böylece düzenli sulamanın, mahsul döngüsü ve asalak denetimi açısından hayatî bir araç olduğu ortaya çıktı. Bu örnekte, kaynakların işletiminde geleneksel dinî bir kurumun önemli rol oynadığını görüyoruz. Antropolog Stephen Lansing, hükümet planlamacılarının, bu sözde ekonomik olmayan ve başka bir tarihe ait kültürel sistemin değerini anlamalarına yardımcı olmuştur.

Hatta dış görünüşleriyle birbirine benzeyen iki toplum bile aslında çok farklı biçimlerde örgütlenmiş olabilmektedir. Bugün bütün toplumlarda pazarlar bulunmaktadır; yine de pazarlar tek biçimli değildir. Bazı yerlerde, belli ürün türlerinde uzmanlaşmış komşu köylerin insanları diğer köylerde üretilen ihtiyaçlarını karşılamak üzere merkezî bir pazar kentinde, toplanırlar (çömlekçilerin sepet, sepet yapanların pirinç satın alması gibi...). Bu tür pazarlardaki birbirine kenetlenmiş uzmanlıklar üreticileri karşılıklı bağımlılık durumunda tutar; örneğin çömlekçiler, ihtiyaçları olan sepetleri elde edebilmek için çömlek yapmayı sürdürmek zorundadırlar. Başka bazı pazarlarda ise bağlar daha gevşektir. Üreticiler birbirleriyle sıkı pazarlıklara girebilir ve anlaşmayı beğenmezlerse başka yere gidebilirler; yani kaçınılmaz bir bağımlılık duygusu yoktur.

Pazarlar, ekonomi dışı işlerin ekonomik olanlarla birleşme derecesine göre de farklılık

gösterir. Chicago'da tahıl borsasındaki alıcı ve satıcılar, orada sadece alım ve satım yapmak için bulunurlar. Ancak köylü toplumlarmda çiftçiler, pazara sadece mal mübadelesinde bulunmak için değil, doktora gitmek, çocuklarını vaftiz ettirmek, yetişkin çocuklarının evliliklerini ayarlamak, seçim yapmak, toplantılara katılmak ve kuşkusuz akrabaları ve arkadaşlarıyla toplumsallaşmak gibi çeşitli başka işleri görmek için de gelirler. Bu toplumsal mübadeleyi ve yanısıra, hiç kuşkusuz, önemli bilgilerden ve siyasî haberlerden haberdar olmayı asıl pazar süreçlerinde ayırmak mümkün değildir.

Kaynaklara Erişimin Düzenlenmesi

Kaynakları güvence altına alabilmek için, bir grubun sürekli olarak kaynakların yerleştiği bölgeye erişim garantisine sahip olması gerekir. Bunu, belli bir bölge tesis edip, kullanımını sadece grubun üyleriyle sınırlı tutarak yapabilirler. İnsanlar, üretken kaynaklara erişimi çok çeşitli biçimlerde tanımlar ve düzenlerler; ne tür yol çizileneceğinin seçimi, kaynakların doğasına ve bunları denetleme ve kullanma araçlarına bağlıdır. Ekonomik davranışın bu yanı, pek çok bakımdan çoğunlukla siyasî örgütlenme olarak düşünülen şeyle örtüşür.

Mülkiyet Hakları

Çoğu tarım ve sanayi toplumunun, insanların üretken toprak ve diğer kaynaklar üzerindeki haklarını tanımlayan net kuralları vardır. Çoğu avcı-toplayıcı toplumda ise, bireyin kaynak kullanma hakkı neredeyse sınırsızdır. Eskimo ve Dobe !Kunglar gibi avcı-toplayıcıların, kaynakların mevsimsel elde edilebilirliğine bağlı olarak hareket edebiliyor olmaları gerekir; aksi takdirde iklimdeki doğal değişimler bölgenin su miktarını tükettiği ya da yabani hayvan veya bitki dağılımını değiştirdiği zaman açlıktan ölebilirler. Besin miktarı ne denli belirsiz ya da değişken ise, esnek sınırlara ve erişim hakkına toplu olarak sahip olmaya duyulan ihtiyaç da o denli büyük olmaktadır.

İnsanların bir bölgenin sınırlarını ne ölçüde tanımlayacakları ve savunacakları, kendilerine ait hakların sürdürülmesindeki maliyet-kazanç hesaba bağlıdır. Kendi bölgesinin sınırlarını çevreleyen ve savunan bir grup, bölgenin kaynak miktarını elinde tutar. Ancak bir bölgeyi koruyabilmek, hem başka etkinliklerde kullanılabilecek zaman ve enerjinin harcanmasını gerektirir hem de risklidir; çünkü kişi sınırları korumaya çalışırken öldürülebilir. Son olarak kaynak açısından sınırlı bir bölgeye bel bağlamak, avcı-toplayıcılarda olduğu gibi dezavantajlı olabilmektedir. Bölgeye bağlı olmak, maliyetlerin kazanımları aştığı ölçüde gevşetilecek, kazanımların maliyeti aştığı ölçüde ise daha sıkı denetim altında tutulacaktır. Bu nedenle avcı-toplayıcılar, grupların kuyular ya da sebze açısından zengin alanlar gibi stratejik kaynakların mülkiyetini kendilerine mal ettikleri bölgelere sahip olmakla birlikte, sınırlarını çiftçilerin tarlalarını savundukları etkinlikte savunma zorunluluğunda değillerdir (Dyson-Hudson ve Smith, 1978). Genellikle yabancıların kendi kuyularından yararlanmalarına ve bölgelerine geçmelerine hemen izin verirler.

Ariaallere (Bölüm 6) oldukça benzeyen Doğu Afrika'nın çoban Pokotlarında, bu kazanım-maliyet formülünün kullanıldığı açıkça görülmektedir. Pokotların sorgum tarlaları, hayatta kalmaları açısından hayatî öneme sahiptir ve savunulmaları da görece daha kolay-

Bulgar Türkleri komünist dönemin sonunda evlerine ve mallarına el konulmasını protesto etmek amacıyla açlık grevi yapıyorlar. Fotoğraf Daniel Bates)

dır, çünkü tarlalar hem küçüktür hem de evlerin yakınında bulunur. Tarlalar hem hırsızlardan hem de hayvanlardan titizlikle korunur. Pokotların sığırlarını otlattıkları meralar ise savunulması neredeyse olanaksız alanlardır ve bu yüzden buraları savunmaya çalışmak pek akıllıca olmaz. Meralar çok geniş bir alanı kapsar ve su kaynakları ve otların niteliği mevsime göre değişiklik gösterir. Kurumuş su çukurları ve kararmış otların bulunduğu iyi korunmuş bir toprak parçasının kimseye faydası yoktur. Bu nedenle Pokotlar, meraları, tarlalara ve tarım alanlarına göre çok daha az denetim altında tutarlar.

İster gevşek ister sıkı bir şekilde olsun, bir bölge üzerindeki denetimi sürdürmek, kaynaklara erişimin düzenlenmesinin ilk adımıdır. Her toplumda kimlerin hangi kaynakları, hangi koşullar altında kullanabileceğinin düzenlenmesini sağlayan ilkeler vardır. Amerikan toplumunda gözlenen önemli bir ilke, özel mülkiyet ya da mülk sahipliğidir. Amerikalılar toprak, su, madenler, makineler ve tüm üretici kaynak tiplerini, kişinin sahip olabileceği şeyler addederler. Birey ya da şirket olsun, kendi kaynaklarına kimin ve ne zaman erişebileceğine mülk sahibi karar verir ve bunları istediği şekilde kullanabilir; yani isterse kiralayabilir isterse satabilir.

Kuşkusuz, kapitalist ekonomiler bile özel mülkiyet kavramının sınırları olduğunun farkındadır. Ulaşım ve elektrik gibi zorunlu kaynakları temin eden sistemler, bazen bunlar resmen devletin mülkiyetinde olsa bile, çoğunlukla kamusal hizmet kuruluşları sayılır. Bundan başka, kentleşme yasaları özel mülkiyetin tam anlamıyla nasıl kullanılacağını tanımlar ve toplumsal kısıtlamalar, kişinin bunu ne şekilde kullanacağına sınırlamalar getirir. ABD'de, çok az mahallede evlerin arka bahçelerinde tavuk beslemeye izin verilir (yakın zamanlara kadar bu oldukça yaygın bir uygulamaydı). Ayrıca, fiilî mülk sahipliği etkin kullanıma bağlı olabilmektedir. Örneğin pek çok Avrupa ve Amerikan kentinde, sahiplerinin boş bıraktığı binalara el koyanlar olabilmektedir. Pek çok az gelişmiş ülkede, büyük kentlerin bazı bölümleri tümüyle kırsal kesimden gelenlerin, belediyenin onayı ya da tapusuna sahip olmadan boş alanlarda kabaca konut inşâ ederek oluşturdukları yasadışı yerleşim yerlerine teslim edilir. Örneğin Türkiye'de bu tür yerleşim yerlerine *gecekondu* denir. Yoksul insanlar, kişiye ait meskeni yıkmayı yasaklayan örfî hukuktan yararlanarak, çok kısa sürede bir ev kurup yetkililerin evlerini tahliye ettirmelerine meydan okumuş olurlar.

Çoğu sanayileşmemiş toplumda, üretim için gerekli gereçlerin yanısıra, toprak ve di-

Bulgaristan'daki bu kolektif tarlalar 1990'da komünist rejimle birlikte çöktü. Ortaklaşa çalışan çiftçilerin kişisel olarak tarım yapmalarının çok zor olduğu ortaya çıktı, çünkü daha önce devletçe sağlanan pek çok tarım gereçlerinden yoksun kaldılar (Fotoğraf Daniel Bates).

ğer üretken kaynaklar bireylerin değil grupların denetimi altındadır. Bireyin bu kaynaklar üzerinde hak iddia edebilmesi, ancak bir grupla yakın ilişki içinde olmasıyla mümkündür. Bu kolektif mülkiyet biçimini en iyi şekilde bu tür grupların toprağı denetleme biçimlerine bakarak görebiliriz.

Özel Mülkiyete Karşı Ortak Mülkiyet Sistemleri

Toprağın özel mülkiyetini tanımayan geleneksel toplumlarda toprak sahibi ya akraba grubu ya da daha geniş olarak cemaattir veya en azından kimin hangi kaynağı kullanacağına ilişkin daha çok söz sahibi olanlar bunlardır. Birey ya da hane bu kaynakları sınırlı bir süre için kullanma hakkına sahip olabilirse de bunlar kendi mülkü değildir, yani üzerinde tarım yaptığı toprağı ne satın alabilir ne de satabilir. Sekizinci Bölüm'de belirttiğimiz gibi, bu tür akraba grubunun ya da cemaatin ortak mülkiyet haklarına genellikle "kolektif" haklar denmektedir.

Dolayısıyla, çoğu sanayileşmiş ülkede insanlar, miras, satın alma ya da kiralama yoluyla toprak ve üzerindeki kaynakları elde edebilirken, pek çok sanayileşmemiş toplumda, toprak üzerindeki haklarını ya doğuştan ya da toprak sahibi olan grubun bir üyesi ile evlenerek elde edebilirler. Örneğin, bir takımın üyesi olarak Dobe Ju/'hoansi (!Kung) kadını veya erkeği, o takım tarafından kullanılan alanda avlanma ve buradaki yabanıl besinleri toplama hakkına sahiptir. !Kunglar, "kimse yeri yiyemeyeceğine göre, o toprağa kimin sahip olduğunun bir önemi yoktur" derler. Birinin sahip olmasından ziyade her takım, belli su kaynakları ve yabanıl besinlerin bulunduğu toprak parçalarının kullanım hakkına ortak olarak sahiptirler (Marshall, 1965). Birkaç istisna dışında, çobanlar da aynı kuralı izlerler. Otlak alanları, genellikle kabilenin tüm üyelerinin ya da en azından, birlikte göç eden ve birlikte yerleşen, daha geniş ve işbirliği içindeki akraba gruplarının bütün üyelerinin mülkü olarak kabul edilir.

Bahçe tarımcıları ise, kullandıkları toprağa oldukça fazla zaman ve emek yatırımı yaptıkları için, hangi toprak üzerinde tarım yapma hakkına sahip olduklarını belirleme konusunda titizlik gösterirler. Avcı-toplayıcı ve çobanlar gibi bahçe tarımcıları da haklarını bir grubun üyesi olma dolayımıyla elde ederler, ancak toprağın kullanım hakkını ellerinde tutabilmek için etkin şekilde kullanmaları gerekir. Örneğin Nijerya'lı Tivlerde, hane reisinin, kendi soy grubunun bölgesi dahilinde kullanılmayan herhangi bir toprak parçası üzerinde tarım yapmasına izin verilir. Hane reisi, hane halkının idare edebileceği kadar toprak üzerinde hak iddia edebilir. Hane halkı etkin bir şekilde bu toprakları işlediği ve onları temiz tuttuğu sürece, bütün üyeler bu toprakları özel olarak kullanma yetkisine sahiptir. Ancak, eğer topraklar boş bırakılırsa, o zaman o ailenin üyeleri bunları kullanma hakkını kaybeder ve topraklar kamunun malı olur; böylece soy grubundaki diğer ailelerin kullanma hakkı doğar. Yine de bir Tiv erkeğinin mutlaka bir parça toprak üzerinde hakkı vardır –bu belli bir toprak parçası olmasa bile bir başkası olur– çünkü mutlaka belli bir akraba grubunun üyesidir (Bohannan, 1960). Bahçe tarımı yapan diğer toplumlarda, kullanma hakkı sadece o köyde yaşıyor olmak ya da belli toplumsal zorunlulukları yerine getirmekle elde edilebilir, fakat, yine

bu hakkın korunabilmesi için, toprağın işleniyor olması gerekir.

Avcı-toplayıcılar ve çobanlarda olduğu gibi bahçe tarımcılarında da, toprağın özel mülkiyetinden farklı olarak ortak mülkiyeti, geçimlerini sağlama biçimlerinde çok önemli olabilmektedir. Sekizinci Bölüm'de tartışılan, en azından bir kısmının ürün vermesini garantilemek için ekinlerini farklı yerlere ekmek zorunda olan Batı Puebloları düşünelim. Her klanın, bazısı sel yatağında, bazısı bayırın dibinde birkaç farklı küçük çevrede bir miktar toprağı vardır. Eğer bu topraklar, klan yerine kişilerin özel mülkiyeti olup da bu nedenle satışa bağlı olsaydı, o zaman bir ya da iki kişinin yapacakları, bütün grubun karmaşık toprak kullanma örüntüsünü altüst edebilirdi.

Çağdaş bir Türkmen toprak sahibi. Her sene pamuk tarlalarında çalıştırmak için düzinelerce göçmen işe alıyor. (Fotoğraf Daniel Bates)

Özel Mülkiyet ve Ticarî Tarım

Avrupalı sömürge güçlerince yönetilmiş olan bölgelerde, Avrupa'nın özel mülkiyet sistemleri çoğunlukla geleneksel mülkiyet sistemlerinin yerini aldı. Sonuç olarak ekonomik sistem, daha kişisel ve daha geniş toplumsal ilişkiler sistemine daha az bağlı hale geldi. Bazen kadın ile erkek arasında zaten varolan mülkiyet hakkı ayrımları daha da pekiştirilmiştir. Çobanlarda ve bahçe tarımı yapan toplumlarda bile mülkiyet hakları, sıklıkla toplumsal cinsiyete bağlı olarak farklılık gösteriyordu; hatta, eşitlikçi Dobe !Kungları bile kadın ile erkek arasındaki mülkiyet hakkı farkını kabul ederler. Sömürge güçleri, üretken kaynakları denetlemenin aracı olarak özel mülkiyet kavramını empoze ettiklerinde, mülkiyeti çoğunlukla tüm bireyler yerine erkeklere tahsis etmişlerdi (Etienne & Leacock, 1988). Örneğin Orta Afrika'nın Bugandalarında, şefler geleneksel olarak miraslarının bir kısmını kiralık çalışan çiftçilere bölüştürürler ve bu bağışlar, her an feshedilebilirdi. İngilizler bu bölgeyi denetimleri altına alır almaz, kiralık çalışanların bu bağışlarla dilediklerini yapabilmelerini, hatta şefin onayı olmadan da bunları mirasçılarına aktarabilmelerini sağlayan bir yasa çıkardılar. Bunun amacı, kiralık çalışan çiftçileri sömürülmekten korumak; ayrıca zaman içinde, toprakları kayda geçirme ve sistemli vergilendirme yoluyla onları tam anlamıyla sömürge denetimi altına almaktı. Sonuç olarak bugün Uganda'da toprak artık özel mülkiyetindir.

Farklı yollardan da olsa, diğer pek çok toplumda da toprağın özel mülkiyet hakkına doğru hareket başladı. Özel mülkiyet, bireylere kendi özel yararları doğrultusunda kendi topraklarını işleyerek geçimlerini sağlama açısından belli dereceye kadar özgürlük tanımaktadır. Ancak bu özgürlük, bireyin grupla olan bağlarını ve beraberinde, bir zamanlar bireye sağladığı psikolojik ve toplumsal avantajları önemli ölçüde değiştirir. Birey, mülkiyet ortak olduğu için kolektif mülkiyet hakları siste-

ÖRNEK OLAY

Kumrulların Öttüğü Yer

Tarımcılar için toprak ve sudan daha önemli pek bir şey yoktur. Burada, küçük bir cemaat içinde bile toprağı elde tutmanın karmaşık yolları ve hem özel hem de kamusal ya da komünal kaynakların tuhaf bir birleşimi gibi görünen şeyin altında yatan mantık anlatılmaktadır. Opata Kızılderililerine göre, isminin anlamı "kumruların öttüğü yer" olan Cucurpe, Thomas Sheridan'ın incelediği kuzeybatı Meksika'da bulunan tarımcı bir topluluktur. Thomas Sheridan şunları yazar:

Meksika ya da ABD'nin modern kentlerinde yetişmiş olanlarımız için Cucurpe, uzak geçmişte kalmış çiftlik yaşamının hayalini sunan kırsal bir yer gibi görünür. Eğer bu hayalin ötesine geçersek, Cucurpe'deki yaşamın kırsal bir ahenk değil, mücadele üzerine kurulu olduğunu görürüz: Yağmur yağmadığı ya da sel tarımlık toprağı süpürüp götürdüğünde ürünleri yetiştirme mücadelesi; sığırların çok zayıflayıp hayalet gibi olmalarını engellmenin mücadelesi; komşuların, sizin su arklarınızın yönünü değiştirmelerini, sizin otlaklarınızı çitle çevirmelerini ya da toprağınızı aşırmalarını önlemenin mücadelesi. [1988, s.xv]

Hispaniklerin gelmesinden itibaren artık modern bir topluluk olan Cucurpe, özel ve kolektif toprak mülkiyeti çatışmasına düştü. Cucurpe, Meksika'nın tarım nüfusunun % 70'inin yaşadığı, 22 binden fazla kolektif tarımcı topluluktan birisidir (Sheridan, 1988, s.198). Burada "kolektif", köyün bazı kaynaklarının, bir bütün halinde yasal olarak topluluğun mülkiyetinde olması anlamına gelmektedir; bu örnekte kolektiflik toprağın yaklaşık yarısı ve suyun büyük kısmı üzerindeki hakları kapsar. Toprak hakkına sahip olma hususundaki bu karmaşık çatışma, her an Cucurpelerin otlaklarına girmek için fırsat kollayan özel hayvan çiftliği sahiplerini topraklardan uzak tutmayı içerir. Aynı zamanda bu çatışma, toprağa ve ortak haklarına sahip olanlar, biraz toprağı olup hiç ortak hakka sahip olmayanlar ve hiç toprağı olmayıp toprak sahibi olmaya çalışanlar arasında olmak üzere, kendi içlerinde de sürer.

Topluluk ortak mülkiyet sistemine sahip olarak tanımlansa da bu, iktisaden eşitlik olduğu ya da hatta herkesin kaynaklara eşit derecede erişim olanağına sahip olduğu anlamına gelmez. Ortak mülkiyet içindeki topraklar, bu topraklar üzerinde de hak iddia edebilenlerin sahip olduğu özel toprakların arasına dağılmış olarak bulunmaktadır. Varlık farklılıkları çok fazladır. İnsanlar bu varlık farklılığını üç gruba ayırır: *Los richos*, yani "zenginler" hane içinde tüketmek için değil tamamen pazar için üretirler, işçi istihdam ederler, pompa ve traktör gibi mekanize teknoloji kullanırlar ve hayli fazla miktarda toprağa ve sığıra sahiptirler. En zengin on hane, bütün özel mülkiyet dahilindeki toprakların yarısından fazlasına sahiptir ve ortak mülkiyet üzerindeki haklarını korumaları onlara çok büyük bir kazanç sağlamaz; genellikle bütün kaynakları özelleştirmeyi tercih ederler. Hanelerin yaklaşık % 60'ını oluşturan *La gente ordenada*, yani "orta sınıf", hem bir miktar özel toprağı (*milpa*) olan hem de ortak mülkiyet içindeki topraklarda sığırlarını dolaştıran, genellikle kendine yeterli köylü-çiftçilerdir. Kendi topraklarında kendileri çalışır, işçi istihdam etmezler. Ortak mülkiyet üzerindeki haklarını korumak onlar için çok önemlidir, çünkü otlaklardan ve sudan bedava yararlanabilmeye bel bağlamışlardır. Ailelerin yaklaşık % 18'ini oluşturan *Los pobres*, yani "yoksullar", en fazla beş ya da altı sığıra sahiptirler; ya çok az toprakları vardır ya da hiç yoktur ve ihtiyaçlarını karşılayabilmek için başkalarının topraklarında çalışmak zorundadırlar. Pek çok yoksul, gelişmek ve tarım yapabilmek ve dolayısıyla bu taleplerini kendi çıkarları açısından tehdit edici görenlerle rekabet edebilmek üzere, ken-

dilerine ortak mülkiyet dahilindeki topraklardan verilmesi gerektiğine inanırlar. Varlık farklılıkları çok fazla gibi görünse de, bu farklılıklar topluluk içinde insanların birbirlerini kollamaları sayesinde en aza indirilir. Zenginler varlıklarını göz önüne sermezler ve hepsi de Cucurpe içinde dikkat çekecek derecede aşırı harcama yapmamaya çok özen gösterirler.

Burası, suyun çok önemli bir kaynak haline geldiği aşırı kurak bir bölgedir. Büyük ölçüde suyun elde edilebilirliği ile ayırt edilebilen üç temel toprak kullanma biçimi vardır. *Milpa*, taşların ve çalılıkların emekle temizlenmesi, elle aynı seviyeye getirilmesi ve bir akaçlama sistemine ait kanallar yoluyla suyun taşınmasıyla oluşturulan tarlalardır. Bunlar genellikle özel mülkiyettir ya da teknik olarak ortak mülkiyet dense bile, özel muamelesi yapılır. *Temporales*, akarsu kenarlarının oyulmasıyla elde edilen tarlalardır; sulanmazlar, fakat iyi yıllarda, kabak ve diğer sebzelerin yetişmesine yetecek kadar sızan suları emerler. Bu topraklara da özel mülkiyet muamelesi yapılır. *Agostadero* ya da otlak alanları, ortak mülkiyet içindedir ve eğer toplulukça aksi bir karar alınmadıysa, herkes tarafından istenildiği gibi kullanılabilir.Toprağın bu üç kullanım biçimi, pazar için sığır yetişirmeye, nakit karşılığı satılan mahsüle, geçimlik mahsüle ya da bunların belli bir karışımına mı yoksa ücretli emeğe mi ağırlık vereceklerine bağlı olarak, çeşitli stratejiler izlemelerine olanak tanır. Çoğunun arzu ettiği hayvan çiftliği işinde uzmanlaşmak isteyenler için, bin hektardan az alanın özel mülkiyeti ekonomik baz olarak güvenilir değildir. Dış gelir kaynaklarından yoksun olan aileler için –bazılarının hayvan çifttliklerinde bir işi ya da Amerika'daki akrabalarından gelmekte olan paraları olabilir– üç ana toprak kullanım bölgesinden en az ikisinden yararlanıyor olmaları gerekmektedir; kimse sadece birine dayanarak geçimini sağlayamaz. İşte, hem çatışmanın hem de işbirliğinin kökeninde bu yatmaktadır.

Hararetli ve acımasız entrikalar, hakkaniyetsiz kaynak bölüşümünün sonucudur. Hayvan çiftliği sahipleri çitleri keser ve karşılarında yoksullar için toprak istemekle görevlendirilen köyün silahlı gençlerini bulurlar, ötekiler otlakların haksız kullanımından şikâyet ederler, *milpa*ları olanlar, olmayanların taleplerine direnebilmek için bir araya gelirler. Fakat, genellikle bu çatışmalar, mahkemelerde, kasaba toplantılarında ya da durmadan değişen koalisyonlarla, şiddet içermeyen yöntemlerle giderilmeye çalışılır.

Buradan anlaşıldığı gibi bu topluluk, "ortak köylü dayanışmasının ifadesi değildir" (Sheridan, 1988, s.189). Haneler, komplo kurar, rekabet içindedir ve sadece bazen işbirliği yaparlar. Sheridan'ın çözümlemesi, durmadan sürüp giden çatışma ve ittifak oluşturmanın altında yatan öngörülebilir bir düzene işaret etmektedir (ki Sheridan buna, toprak kullanmanın "siyasal ekolojisi" demektedir). *Agostadero* ya da otlak alanları, çok fazla zengin olmadıkça bireylerin tek başlarına sahip olabilecekleri ve koruyabilecekleri bir kaynak değildir. Topluluk üyelerinin bu kaynaktan yararlanabilmek için yapabilecekleri en iyi şey, haklarını korumada birlik oluşturmak, yabancıları dışarıda tutmak ve hükümeti hakları konusunda ikna etmektir. Toprağın kendisi küçük miktarlar halinde iken pek değerli değildir, ancak tüm topraklar bir bütün olarak değerlendirilirse, o zaman ortak mülkiyet ya da ortak otlak alanı olarak korumaya değer hale gelir. Dolayısıyla, zenginler, ortak otlakları denetimleri altında tutmak için nüfuzlarını kullanmaya, hatta çalmaya çalışırlarken, diğer topluluk üyelerinin çoğu bu alanı korumak için işbirliği yapacaklardır (eski düşmanlıkların yok edilmesi gerektiği yerde bile).

Ortak mülkiyet dahilindeki bir başka kaynak, yerüstü suyudur. Zengin aileler kuyu açabiliyor ve pompa çalıştırabiliyor olmasalar da, çoğu kanallar ve barajlar yoluyla tarlalarına yönlendirdikleri yerüstü suyunu kullanırlar. Bu, ailelerin bireysel olarak yapabilecekleri bir şey değildir; bunun için işbirliği yapmak zorundadırlar, aksi halde bu kaynaktan yararlanamazlar. Bu noktada "orta sınıf" köylü, ne zenginden ne de yoksuldan pek destek görmez; her iki kesim de şu ya da bu şekilde *milpa*lardan ve *temporale*lerden yararlanmak ister. Bütün küçük toprak sahibi aileler bu kanalların yapılması ve korunmasına yardım ederler ve her biri, hanenin *milpa*sı ya da düzleştirilmiş tarlası için belli miktarda su kullanma

hakkına sahiptir. Bu hakkı kıskançca korurlar ve teknik olarak toprağın bir kısmı ortak mülkiyet olmasına karşın, tarlalarını oğullarına ya da kızlarına geçirirler. Aileler tarlalarını oluştururken ve ekerken büyük çaba harcalar; dolayısıyla topraksızların toprağın yeniden dağıtılması yönündeki en ufak bir girişime bile direnirler. Orta sınıf köylüler için *milpa*, hayatta kalmanın en önemli aracıdır; sığırdan daha fazla para kazanmalarına karşın, besin için *milpa*ya bel bağlarlar.

Bu nedenle hayvan çiftliği sahipleri ve zenginler sürekli olarak ortak mülkiyet hakkını savunanlarla kavga ederler; tarlaları olanlar olmayanlarla mücadele ederken, tarlaları olmayanlar topluluğun onlara tarım yapabilecekleri toprak bahşetmeleri için çabalarlar. Topraksızlarla küçük toprak sahipleri, otlak alanlarını zenginlerden korumak üzere birleşirler (ya da kısmen birleşirler), ancak bu durumda bile tatsız bölünmeler görülür: Bazı çiftçilerin çok sayıda sığırı varken, bazılarının sadece birkaç sığırı vardır. Herkes çok fazla hayvan üretmenin otlaklara zarar verdiğini bilmekle birlikte, toprak ortak olduğu için bu konuda denetim çok azdır. Bu nedenle sadece birkaç hayvanı olanlar çok fazla hayvanı olanların kurbanı olduklarını düşünürler. Yine de, "Cucurpe, ortak mülkiyetçilik ile serbest teşebbüsün savaş alanı değildir. Aksine, pek çok Cucurpeli mümkün olduğunca bağımsız olmak –yani, kendi hayvanlarını otlatmak ve kendi tarlalarında tarım yapmak– ister" (Sheridan, 1988, s.146). Yakından bakıldığında, çoğu köyün benzer duygu ve düşüncelere ve benzer bölünmelere sahip olduğu görülür.

minde bir yeri olduğu duygusuna –yani daima bu gruba ve bu toprak parçasına ait olduğunun bilgisine– sahiptir. Özel mülkiyet sisteminde ise, toprak üzerindeki hak başkasına geçebilir ve bu başkası, pekâlâ o toprakta çalışmayan biri olabilir. Üzerinde tarım yaptıkları toprağın sahibi olmadıkları için emeğini satmak zorunda olan bireyler, kendileri de çok az ekonomik hak ve üretilenden sınırlı yararlar elde edebilen metalar haline gelebilirler.

Kırsal kesimden insanların, toprak ya da daha iyi koşullar açısından hakettiklerine inandıkları haklar için açık isyan şeklinde ayaklanmaları ya da devrim yapmaları pek de nadir görülen şeyler değildir. Çin Devrimi, Meksika Devrimi ve Küba Devrimi, kentli, eğitim görmüş, entelektüel kişilerin liderliğinde gerçekleşmiş olsa bile, esasında hepsi de tarımsal hareketlerdi. "Bir Köylü Ayaklanmasının Ekolojisi" başlıklı çerçevede (s.371) anlatıldığı gibi, bugün Meksika'da benzer bir köylü ayaklanması yoldadır.

Kuşkusuz özel mülkiyet, diğer bölgelere aktarılmış ya da oralarda benimsenmiş tek Avrupa modeli değildir. Yedinci Bölüm'de Çin'deki kolektif tarımcılıkla ilgili örnek olayda anlatıldığı gibi, Avrupa'nın sosyalist ya da ütopik felsefesinin ürünleri olmak üzere çeşitli kolektif tarımcılık biçimlerini, Doğu Avrupa'nın, Güney Amerika'nın, Asya'nın ve Afrika'nın her tarafında bulmak mümkündür. Bu sistemlerin ortak paydası, çoğunlukla yabancılar tarafından köylü tarımcılara empoze edilmesi, bu nedenle de bu sistemlerin bazı bakımlardan toprak sahibi yokluğunun en baskıcı yanlarını kapsamasıdır; yani burada tarım yapan insanlar, işlerinin bilfiil idaresinde sınırlı ölçüde söz sahibi olup ürünlerini, kişisel olmayan acentalarca belirlenen fiyatlar üzerinden satmak zorundadırlar.

Sermaye Mallarının Denetimi

Bütün halkların, toprak dağıtım sisteminin yanısıra, aletler, depolama gereçleri, nakliye araçları ve diğer sermaye malları üzerindeki

HALKLARIN DURUMU

Bir Köylü Ayaklanmasının Ekolojisi

Ünlü bir Latin Amerika uzmanı, Zapatista Ulusal Özgürlük Partisi'nin 800 üyesinin1994'ün yılbaşı akşamında, Kuzey Amerika Serbest Ticaret Anlaşması'nın (NAFTA) kabulünden sadece saatler sonra Pan Amerikan karayolunu trafiğe kapattıklarını, Meksika hükümetine ait iki benzin istasyonuna el koyduklarını ve iktidardaki partiye savaş açtıklarını yazar (Nash, t.y.). Meksika ile kuzeyindeki güçlü komşusunun böylece ticaret bağı kurmuş olmaları, yerel halka iktidardaki partinin uzun yıllar baskıladığı şikâyetlerini dile getirebilecekleri bir platform sağladı. İsyan çok küçük bir hafiflemeyle bütün 1995 yılı boyunca sürdü.

Katılımcılar kimlerdir? Hükümete göre bunlar ya yabancı devrimci gruplar ya da Roma Katolik Kilisesi içindeki radikal unsurlar olmak üzere, dış provokatörlerdir. Ancak, içlerinde June Nash gibi antropologların da bulunduğu gözlemciler, bunların bölgenin Maya dillerini konuşan yerli gruplarından olduklarını bildiriyorlar. Maya olmayanların yüz yıllarca süren yönetimlerinden sonra ortaya çıkan bu isyan, Chiapas'taki farklı etnik kültürlerin olağanüstü derecede korunmuş olunduğunun güçlü bir kanıtıdır (Nash, t.y., s.2). June, Maya inanç ve pratiklerinin bu isyanı mümkün kılan tutunumlu sistemlerinin dayanıklılığını, hem iç kaynaklara hem de egemen grup tarafından uygulanan dış baskıya bağlamaktadır.

Hangi teşvik edici unsur Meksika tarihinin bu önemli anında bu insanların kendilerini bu denli güçlü bir şekilde ifade edebilmelerine yol açmıştır? Antropolog James Nations, bunun bir "ekolojik devrim" olduğunu ileri sürer (1994, s.31-33). Bu, toprağı kimin ve ne amaçla denetlediği ile ilgilidir. Sömürge döneminden bu yana Maya'nın dağlık alanları, dışarıdan gelenlerin yararı için elde edilen ürünlerin kaynağını oluşturmuştur: Barajları Meksika'nın yerüstü suyunun % 30'unu ve hidroelektrik gücünün üçte birini karşılar; ayrıca, ulusun petrol rezervlerinin büyük kısmı da burada bulunmaktadır. Fakat bu eyalet elektriği olan haneler bakımından çok geridedir ve bir zamanlar sahip olduğu büyük ormanlık alanlar ağaçların hızla kesilmesiyle sığırların otlayacağı meralara dönüşmektedir. Üç mıntıkanın bir araya geldiği bölgede Zapatista devrimi oldu. Bu mıntıkalar, Tzotzil Mayaları'nın dağlık alanları, artık sığırlara açılmış olan tepeler ve hızla yok edilmekte olan tropik ormanlardır.

Sömürge dönemi boyunca ormanlar azaltıldıkça, açılan toprakların büyük kısmı Hispanik arazi sahiplerinin yararına yapılan çiftliklere dönüştürüldü. Maya köylüleri çiftliklerde çalıştırılmaya başlandı. 1950'ler ve 1960'larda tarım reformuyla birlikte Maya aileleri gündelikçilikten kurtulup daha önce kerestelerden arındırılmış devlete ait olan orman alanları üzerinde ev ve müştemilatlarını kurmak üzere ormanlaştırılmış alanlara taşındılar. Daha sonra bunları, büyük toprak parçalarının tamamını satın alan ya da daha küçük araziler edinerek sığır çiftlikleriyle birleştiren dışarıdan gelmiş zenginler izledi. 1981'e kadar ağaçlardan arındırılmış arazinin % 80'i, çoğu çitle çevrilmiş ve sürekli gözetim altında tutulan özel sığır çiftliklerine dönüşmüştü. Yerli tarımcılar, mahsul alabilecekleri topraklar açısından giderek daha da çaresiz duruma düşerek Montes Azules Doğal Koruma Bölgesi'nin ormanlık alanlarına yönelmekle kalmamış, aynı zamanda farklı etnik kökenlerden gelen yerel Maya halkları da birbirleriyle rekabet içine girmişlerdi.

Hükümet 1989'da kahve fiyatlarını denetleme sistemini dağıttı, bu da pek çok kahve yetiştiricisinin iflasa sürüklenmesi anlamına geliyordu; NAFTA anlaşması, pek çoklarının gözünde bardağı taşıran son damlaydı. Ellerinde nakte dönüşebilecek sadece mısır kalmıştı; NAFTA ile ucuz Amerikan mısırı pazarlarını mahvedecekti. Yerli halk pek

yakında ürünleri için ne pazarlarının ne de bunları yetiştirecekleri topraklarının kalacağını anlamaya başladı. Chiapas tarımcıları bazı zor seçimler yapmak durumunda kaldılar. Ya halihazırda çok kalabalık olan kent merkezlerine gidecekler ya sığır çiftliklerinde kiralık işçi olarak çalışacaklar ya da ayaklanacaklardı. Nations'ın yazdığı gibi, ayaklanmayı seçmiş olmaları şaşırtıcı değildir. Amaçları, topraklarının sığır çiftliği sahiplerinin ellerinden alınarak kendilerine iade edilmesiydi.

hakları tespit ve koordine etmeye yönelik belli bir yöntemi olması gerekir. Bizim toplumumuzda sermaye mallarının büyük kısmı (fabrikalar, makineler, aletler, kamyonlar ve depolar) bireylerin özel mülkiyetindedir. Sosyalist toplumlarda çoğu sermaye malı devletindir ve bunlara bürokratik yollardan erişilebilir. Köylü tarım toplumlarında toprak sahipliği ne şekilde olursa olsun, temel araçlar ve tarımsal girdiler, hatta toprağın ortakçılık yoluyla kullanıldığı durumlarda bile, genellikle kişilerin mülkiyetindedir. Çoban toplumlarında hayvanlar, her zaman ya kişilerin ya da hanelerin mülkiyetindedir, ancak daha önce belirttiğimiz gibi bireyler, başkalarının güttüğü sürülere ortak olabilir ya da hayvanları olanların kendilerine de vermelerini bekleyebilirler.

Avcı-toplayıcılarda, bir kişinin kendi silahı ya da aleti olabilir, ama bu mülkiyet kişinin o nesne üzerinde tek hak sahibi olduğu anlamına gelmez. Mızrak yapan ya da ayı tuzağı hazırlayan bir avcı bu aletlere sadece onların ilk kullanma hakkına sahip olma anlamında sahip olabilir, aletleri kullanmadığı sürece diğerleri bunlar üzerinde hak iddia edebilirler. Avcılar birbirlerine yakın çalıştıkları ve hayatta kalmaları paylaşmaya dayalı olduğu için aletler ve silahlar genellikle serbestçe ödünç alıp verilebilir. Üretken mallar daha karmaşık ve yapımları ve elde edilmeleri daha zor olduğu zaman, mülkiyet hakları daha sabit ve resmî hale gelir.

Üretim

İmalat birçok tarım toplumunda hayli uzmanlaşmış bir etkinliktir ve sanayileşme arttıkça bu alandaki uzmanlaşma da artar. Tarım toplumlarında saban ya da çömleği yapanlar hem üretim gereçlerinin sahibi hem de bunların teknisyenleridirler. Üretim gereçleri, demirhane, çömlekçi çarkı, kireç ocağı ya da kişinin kullandığı herhangi bir malzeme ya da araç olabilir. Bu gereçleri yapan kişi, imalatın başından sonuna kadar ürünü izleyebilmektedir ve satılıncaya kadar bu ürün onun mülkiyetindedir. Sanayi toplumlarında ise işçiyle aleti arasındaki ilişki pek yakın bir ilişki değildir. Traktörü ya da biçerdöveri yapan fabrika işçileri, muhtemelen ürettikleri tarım makinelerinden hiçbirini kullanmayacaklardır. Bu işçiler üretim sürecinin belli ve sınırlı bir kısmına dahildirler ve ne ürünün kendisine (gidip şirketten satın almadığı sürece) ne de fabrikaya ya da imalat gerecine sahiptirler; sadece pazar sisteminin işleyişine göre belirlenen fiyata göre, bir iş karşılığında emeklerini satarlar. Emek, tıpkı herhangi bir eşya gibi satılabilir bir şey haline gelir. Yabancılaşma –bireylerin yaptıkları işle, yani ürettikleri şey ve bu üretimde kullandıkları kaynakla olan ilişkilerinin parçalanması ya da ayrılması– endüstriyel uzmanlaşmanın ve özel girişimin olası sonuçlarından biridir.

Yörük girişimci Mehmet Güzel yaylalardan süt satın alıyor ve şehir pazarlarında satmak üzere beyaz peynir üretiyor. (Fotoğraf Daniel Bates)

Üretimde kültürler arası farkları dikkate alacak olursak, bunu iki açıdan düşünmemiz gerekir. Bunlar, üretimin nasıl örgütlendiği ve hangi üretim stratejilerinin kullanıldığıdır.

Üretimin Örgütlenmesi

Her toplumda üretim örgütlenmiş bir süreçtir. Yani belli üretken birimlerle, belli işleri yapmak üzere örgütlenmiş insan grupları ile ele alınır. Bu üretken birimlerin doğası toplumdan topluma farklılık gösterir. Bizim toplumumuzda, temel üretim birimi ticarî firmadır; bu bireysel olarak sahip olunan benzin istasyonu, bir çiftlik ya da binlerce hissedarlı büyük bir petrol şirketi olabilir. Örneğin bizim toplumumuzda haneler genellikle üretici değil tüketici birimlerdir. Sonuç olarak üretim, ev içi ekonomiden çok uzaklaşmıştır. Ev yaşamlarını birbirlerinden çok uzak çevrelerde sürdüren insanlar, aynı montaj hattında ya da aynı ofiste yan yana çalışıyor olabilirler. Üretim işleri karmaşık ve uzmanlaşmış biçimlerde dağıtılmıştır. Bir işçi bir parçanın üretimini nadiren başından sonuna kadar izleyebilir ve nadiren üretim sadece yerel kaynaklara dayalıdır. Sadece bir aileye ait olan ve o ailenin çalıştığı

çiftlikte bile yakıt, araç gereçler, melez tohumlar –hatta elektrik ve sulama için gerekli su bile– ithal edilir.

Çoğu sanayileşmemiş toplumda ise, temel üretim birimi hane ya da aile içi gruptur. Görece basit teknoloji söz konusu ise bütün beceriler ve üretim için gereken kaynaklar toplumsal cinsiyet çizgisi boyunca uzmanlaşılmış tek bir hane içinde bulunur. Yanomamöler gibi bahçe tarımı yapan pek çok toplumda hane halkı üyeleri, ekim işleri, bahçe bakımı, avcılık, çapaya, bele, sırığa ve toprağı işlemek için kullanılan diğer aletlere şekil vermek, giyim, süs eşyaları, çömlek, sepet ve diğer araç ve gereçleri yapmak için gereken bilgiye kendi içlerinde sahiptirler. Eğer iş, tek bir hanenin verimli bir şekilde altından kalkamayacağı kadar büyükse, o zaman da akrabalardan ya da arkadaşlardan ek destek sağlanır. Örneğin, Trobriand Adası'nda yaşayanlar için bir kanonun yapımı bütün köye ait bir iştir; bu aynı zamanda ayinin ve şölenin de damgasını vurduğu geniş ölçekli projede, düzinelerce arkadaş ve akraba işbirliği yapar (Malinowski, 1922/1961). Yine de üretimin büyük kısmı hane içinde yer alır. Bu hane aynı zamanda tüketimin de örgütlendiği temel birimdir. Ekonomik üretim ve tüketimin temel olarak hane içinde örgütlenmesine genellikle hane içi üretim tarzı denir.

Bazen zarar ya da hasar riski, bir işin birden fazla haneyle ortaklaşa yapılmasını gerektirir. Daha önce belirttiğimiz gibi, Doğu Afrika sığır çobanlarında, bir aile genellikle arkadaşlarına ya da akrabalarına ait sığırları kendilerininkiyle birlikte güder, böylece bunun hastalık vurduğunda bir hanenin tüm stoklarının mahvolması riskini en aza indirici etkisinden yararlanır.

Üretim Stratejileri

Daha önce belirttiğimiz gibi, çoğu toplumda üretim birimi, üretimden başka amaçlara da hizmet eder. Temang çiftçi ailesi, hasat için akrabaları ve arkadaşlarıyla bir araya toplandıklarında ortaya çıkan üretim birimi, büyük ölçüde dinsel, siyasal, toplumsal ve diğer etkinlikleri de paylaşan aynı gruptur. ABD'de tarım, hâlâ çoğu kez bir aile işidir ve emeğin örgütlenmesi yoğun bir şekilde hane içinden yapılır (Salamon, 1992). Sanayileşmemiş toplumlarda üretim, ekonomi dışı işlerden hem etkilenir hem de bunları etkiler; oysa sanayi üretimi, ekonomik amaçlar peşindeki insanlar tarafından yerine getirilir ve Yedinci Bölüm'de gördüğümüz gibi bu, toplumsal etkenleri büyük ölçüde dışarıda bırakacak derecededir.

Bir ekonomi, üretim birimlerine ek olarak, üretim stratejileri, yani doğal ya da işlenmiş kaynakları kullanılabilir ürünlere dönüştürme yöntemleri de geliştirmek zorundadır. Üretim stratejileri kaynaklar, emek ve sermaye olmak üzere başlıca üç temel unusuru içerir. Bu üç unsurdan herhangi biri, toplumun ihtiyaçları doğrultusunda değiştirilebilir. Emeğin yoğunluğu artıralabilir ya da azaltılabilir; sermaye tasarruf edilebilir, ödünç alınabilir ya da yatırım amaçlı kullanılabilir; doğal kaynakların kullanımında, örneğin tütünden mısıra geçilmesi gibi, elde edilebilir bir seçenekten diğerine geçilerek uyarlanma sağlanabilir. Sanayi toplumlarında üretim stratejisindeki hayatî değişken genellikle sermayedir.

Geleneksel tarım toplumlarında en önemli değişken çoğunlukla emektir. Günümüzde sanayileşmekte olan toplumlarda ise tarımın bir niteliği, emekle ilişkili olarak sermayenin öne-

Seramik fabrikasında çalışan Çinli kadınlar çoğu Çinli işçi gibi kırsal bölgeden yeni göç etmişler. (Fotoğraf Max Monroe)

mindeki hızlı artıştır. Kuzey Nijerya'daki Hausa tarımcıları arasında araştırma yapan Louise Lennihan (1996), kuşaklar boyunca süregelmiş tarımın hep böyle sürüp gidecekmiş gibi görünmesine karşın –hâlâ tarlalarda ellerinde çapayla çalışan çiftçileri görmek mümkündür– tarımsal üretimde artan sermayenin varlığıyla toplumsal olguların dönüşmüş olduğunu belirtir. Bugün çiftçinin çapaladığı tarla kendisinin olmayabilir; eğer kendisinse bile bu çok önemsenmeyebilir, çünkü koşullar nedeniyle ücretli çalışmaya zorlanmaktadır. Tarım artık ticarî gübre, melezlenmiş tohumlar ve böcek ilaçları gerektirir hale gelmiştir. Çiftlik ve tarla sahiplerinin çoğu, tarım dışı işlerden para kazanmış ve bunu tekrar yatırım amaçlı kullanmak isteyen insanlardır.

Sanayileşmemiş toplumlardaki hane içi üretime ilişkin bu gözlemlerin çok benzerleri sanayileşmekte olan toplumlarda da görülebilir. Mısır bunun bir örneğidir. Sanayileşmeyle birlikte tarımın çarpıcı biçimde değişmekte olmasına karşın, hane hâlâ kırsal üretim ve tüketimin temel birimi olmayı sürdürmektedir. Nicholas Hopkins (1983), Yukarı Mısır'ın bir köyünde, hanelerin büyük ölçüde ailenin büyüklüğüne ve erişim olanağına sahip oldukları toprağın miktarına bağlı olarak seçilen örüntüye dayalı emek dağıtım biçiminde önemli farklılık keşfetti. Zengin çiftçilerin traktörleri vardı ve

toprağı bizzat kendileri işlemiyorlardı. Yoksul aileler ise erkekleri ya ücret karşılığında çalışmak üzere başka yerlere ya da işçi olarak komşu çiftçilerin tarlalarında çalışmaya yolluyorlardı. Gerçi burada işin yoğunluğu, hane içinde çalışanların tüketenlere oranından ziyade toprak mülkiyetine dayalı olmasına karşın, hane, iş gücünü örgütlemenin temel aracı olmayı sürdürmektedir. İşe ya da daha daha açık bir tanımla kadına ve erkeğe uygun işlere ilişkin kültürel idealler de hanenin stratejisini etkiler. Mısır'da ancak ailenin başka seçeneği yoksa kadınlar tarlada çalışırlar.

Üretim stratejisini yönlendirme açısından hanenin hemen her zaman seçenekleri vardır. Örneğin, hayvan çiftliği ya da mandıra sahibi olarak uzmanlaşmış çobanlar, hatta güneydoğu Türkiye'nin Yörükleri gibi göçebe çobanların geçimleri mübadeleye bağlıdır; yani hayatlarını sürdürebilmek ve işlerin genişletilebilmesi ya da gelecekteki ihtiyaçların karşılanabilmesi için, sermaye birikimini sağlayacak şeyleri satın alabilmenin araçlarını elde edebilmeye yönelik olarak ürünlerini satmak ya da değiş tokuş yapmak. Bu yüzden, hayvan ürünleri ile tarımsal ve endüstriyel ürünlerin göreli fiyatlarında ya da değerlerinde ortaya çıkan dalgalanmalardan etkilenmeye aşırı derecede açıktırlar. Eğer buğdayın fiyatı yükselir ya da sütün veya etin fiyatı düşerse –ya da her iki dalgalanma eş zamanlı olursa– büyük sürülere sahip olanlar bile ciddi bir malî sıkıntı içine girebilir. Böyle durumlarda, hayvansal ürünlerini daha az tüketip büyük kısmını ticaret için kullanma, daha fazla emek veya sermaye yatırarak sürülerinin üretkenliğini arttırma ya da grup içinde refah düzeyi daha yüksek olan bireylerin ihtiyacı olanlara yardım ettiği tek bir liderlik altında diğer ailelere katılma yollarından birini seçebilir. Bu stratejilerin tümü görece riski az tepkilerdir, çünkü her an fazla bir kayba uğramadan bırakılabilirler. Maliyeti oldukça yüksek bir başka seçenek ise, sürüyü satıp başka yollardan geçim sağlamaya çalışmaktır (belki bir çiftlik satın almak ya da tarım işçisi olarak başkalarının topraklarında çalışmak ya da kentte bir iş bulmak gibi).

Hane Birliğinde Emek, Toplumsal Cinsiyet ve Üretkenlik

Antropologlar, farklı üretim sistemlerinde emeğin rolü üzerinde oldukça fazla durmuşlardır. Marshall Sahlins, Chayanov adlı eski bir Sovyet ekonomistin formülasyonunu izleyerek emek ile üretim stratejisi arasındaki ilişkiyi şöyle anlatır: Hane içi kullanıma yönelik hane içi üretim sistemindeki yoğun emek, üretici birimin çalışma kapasitesi ile ters ilişki içindedir (Sahlins, 1972, s.91). Başka bir deyişle, hane içi üretim tarzında, hane halkı kendi ihtiyaçları için çalıştığından, besin üretebilecek durumda olanlardan daha fazla sayıda insanı beslemek zorundadırlar, dolayısıyla daha fazla çalışmaları gerekmektedir. Örneğin, eğer bir hane, ağırlıklı olarak çok genç ve çok yaşlı bir nüfustan oluşuyorsa, az sayıda yetişkin bu grubun ihtiyacını karşılayabilmek için en üretken oldukları yıllarda yoğun biçimde çalışmak zorunda kalacaklardır. Aynı zamanda, insanların ihtiyaç duydukları şeyler, neye ihtiyaçları olduğuna inanmalarına bağlıdır; dolayısıyla eğer bir şeyleri elde etme ya da birikimini yapma fırsatları çok sınırlı ise, aklî davranan insan çok fazla çalışmaz. Aksi durumda ise, eğer bir hanede üretken insan sayısı fazla olup onlara az sayıda insan bağımlı ise, bura-

Savaşçı Ariaal yaş mertebesi üyeleri, bir yayla sığır kampında beraberce bir kuyuyu tamir etmekteler. (Fotoğraf Elliot Fratkin)

da üreticiler, bazı tasarruf ya da yatırım yapma araçlarına sahip olmadıkları sürece fazlasıyla boş zamanları olacağı için imrenilecek durumda olduklarını göreceklerdir (Durrenber 1984, s.20).

Her şeyin eşit olduğu durumda, hane üyesi ne kadar fazla tüketiciyi desteklemek zorunda ise o kadar da fazla çalışmak zorundadır. Çok genç olanlar ve yaşlılar ürettiklerinden daha fazla tükettikleri için, bunların sayısının daha fazla olduğu hanelerin çok daha ağır bir yük taşımaları gerekir. Michael Dove (1984), Endonezya'da Batı Kalimantan Kantularındaki haneye dayalı ekonomiyi keşfettiği zaman bu düşüncenin doğrulandığını gördü. Kantu bahçe tarımcılarında çok geniş hane kültürel bir idealdir, ancak toplumsal gerçek bu idealin uzağında kalmaktadır. Dove'un araştırdığı otuz haneden on üçü çekirdek aileydi. Çekirdek aileler diğerlerinden daha küçüktü ve en önemlisi, çalışanların tüketenlere oranı, orantılı olarak düşüktü. Dove, çalışan-tüketen oranının ters olduğu hanelerin, aslında orantılı olarak emek verimliliğini yoğunlaştırdıklarını gördü. Bazı haneler, açıklarını kapatabilmek için işçi kiralamak zorunda kalıyorlardı. Hatta emeğin örgütlenmesi, bütün hanelerin karşı karşıya kaldığı temel bir sorundu. Tüketenleri destekleyebilen çalışanların demografik ölçüsü, işin dağıtımının ve yapılması gereken işin miktarının iyi bir göstergesidir.

Kadınların Üretim İşi

Bir hanenin üretkenliğini belirlemedeki ana etken, hanenin demografik ve toplumsal cinsiyet özellikleri arasındaki ilişki ve işin dağıtım biçimidir. Geleneksel bir tarım toplumu pazar ekonomisine geçiş yaparken, genellikle hanedeki toplumsal cinsiyete dayalı işbölümü değişir. Eğer erkekler ücretli iş için gidiyorlarsa, kadınların evde, erkeklerin sorumluluğundaki işleri üstlenmeleri gerekir. Eğer kadınlar ücretli iş

gücü içine çekilirlerse, bunun da benzer şekilde erkekler için ev içi sonuçları olacaktır. Genellikle, erkelerin ev içi işlerin bir kısmını üstlenmeleri epeyce zaman alır. Toplumun bütün düzeni toplumsal cinsiyete dayalı işbölümünü etkiler, dolayısıyla, sanayileşmiş üretime geçmek gibi büyük bir ekonomik dönüşüm, erkeklerin ve kadınların yaşamlarında değişiklikler yaratacaktır.

Modern bir Amerikan çiftliğinde, aslında kadınlar eskiden beri çok ağır çalışmış olmalarına karşın, öncekinden daha da merkezî bir rol oynamaktadırlar. Erkekler tarım dışında bel bağlayabilecekleri bir gelir elde edebilmek için çiftlik dışında çalıştıkları için, kadınlar giderek daha ağır araçları kullanmak ve eskiden erkeklerin işi olarak kabul edilen işleri yapmak zorunda kalmaktadırlar (Salamo 1992). Bununla birlikte, kadınların kendi yaptıkları işten "yardımda bulunmak", erkeklerin işlerinden ise "gerçek çalışma" olarak bahsetmeleri, Ortabatı geleneğidir. Bu tutuma karşın, kadınlar üretken iş yapmaktadır ve bu iş, ücreti ödenmemesine karşın pazar ekonomisindeki tarımın başarısı açısından oldukça önemlidir. Patricia Johnson (1988), Gainj kadınları üzerine yaptığı çalışmada da aynı dinamiği keşfetmiştir. Bu kadınlar esas olarak eş ve anne olarak, yani üretici değil de yeniden üreticiler olarak tanımlansalar da, Johnson'ın araştırması hanenin kahve üretiminin ticarî başarısının doğrudan kadınlarla ilişkili olduğunu ortaya çıkarmıştır.

Emek Yoğunluğundaki Farklılıklar

Sanayi öncesi toplumlardaki haneler, hepsi de belli bir dereceye kadar kültürel normlarla yönlendirilen çeşitli etkenlerden birinde değişiklik yaparak emek yoğunluklarını farklılaştırırlar. Bu etkenlerden ilki, kişinin çalışma hızı ve verimi, yani belli bir sürede ortaya koyabildiği işin miktarıdır. Bu miktardan genellikle, çalışma saati başına ortaya konan üretim ya da üretim düzeyi olarak söz edilir. Her toplumda, bireylerin ortalama bir insanın belli bir işteki üretkenliğinin ne olması gerektiği konusunda genel bir fikri vardır. Kuşkusuz insanların ellerindeki aletlerin türünün üretkenlik üzerinde büyük etkisi vardır. Bir insanın bir tarlayı traktörle bir öküz ve tahta sabanla sürdüğünden çok daha kısa sürede süreceği aşikârdır. Fakat benzer gereçleri kullansalar bile, farklı toplumlardaki insanlar kabul edilebilir üretkenlik düzeyini farklı biçimlerde tanımlarlar.

Emek yoğunluğunu etkileyen bir diğer faktör üretken olunan yaşam süresi, yani kişinin kültürel olarak belirlenmiş işgücüne katılma ve emekli olma yaşıdır. Örneğin Afrika'nın Buşongları, yirmi ile altmış yaş arasını üretken olunan yaşlar olarak tanımlarlar; komşu Leleler ise otuz ile elli yaş arasındaki yirmi yılı çalışma yaşamı için uygun görürler (Douglas, 1962). Doğu Avrupa'daki bütün eski sosyalist rejimler, emeklilik yaşını erkekler için 55, kadınlar için 50 olarak tespit etmişlerdi; sonuç olarak bu ülkelerde bugün, emeklilik maaşıyla geçinen çok büyük bir nüfus vardır. Komünizmin çökmesinden sonra emeklilik maaşları bu ülkelere çok büyük bir yük oldu.

Ayrıca bir de iş günü ya da iş haftası kavramları vardır. Bu kavramlar, bir kişinin ideal olarak her gün veya her hafta işte ne kadar zaman geçireceğini belirler ve bunlar da kültürel olarak tanımlanmıştır. Modern devletlerde kimin neyi ne zaman yapması gerektiği saatler, takvimler ve programlarla belirlenir bü-

ÖRNEK OLAY

Gainj Kadınlarının Üretken Emeği

Gainjlar, Papua Yeni Gine'nin ana dağlık bölgesinin kuzey kıyısındaki engebeli ve ormanlık Takwi Vadisi'nde yaşarlar. Yerleşimleri o denli geniş bir alana yayılmıştır ki, köy olarak tanımlanabilecek geniş hiçbir insan topluluğu yoktur. Gainjlar, tatlı patates, taro, yam, muz, şeker kamışı, çeşitli yeşil bitkiler ve bazıları mısır ve balkabağı da olmak üzere karma ürünler yetiştiren büyük ölçüde geçimlik ekonomiye dayalı yak-aç tipi bahçe tarımcılarıdır. Tüketimden ziyade törensel değeri için birkaç domuz ve tavuk yetiştirirler. Avcılık o denli nadirdir ki, hanenin beslenmesine çok az katkı sağlar. Gainj erkekleri bahçede tarım yapılacak alanların ilk temizliğinden ve çitle çevrilmesinden, kadınlar daha sonraki temizlik, yakma ve ekme işlerinden sorumludur. Ayrıca, ekme, biçme, taşıma, işleme ve bahçe ürünlerini pişirme işleri de kadınlara aittir. Erkeklerin büyük kısmı, 1963'ten bu yana sahildeki *copra* (hindistan cevizi) plantasyonlarında, genellikle iki yıllık sözleşmelerle ücretli işçi olarak çalışmaktadırlar.

Kahve, ilk kez 1973'te nakit karşılığı satılan ürün olma özelliği kazandı ve bu süreç, dünyanın gelişmekte olan diğer bölgelerindeki Esther Boserup'ın (1970, s.53 ve devamı) teşhis etmiş olduğu örüntüyü izledi. Bu tarzda, geçimlik etkinliklerdeki geleneksel işbölümüne bakılmaksızın, nakit karşılığı ürün satışı ve teknoloji alışverişi erkekler arasında gerçekleşiyordu. Kadınların çok açık biçimde bahçecilikle özdeşleşmiş olmalarına karşın, tarım kredisi veren erkek memur, kahve fidelerini ve bunların ekimi, işlenmesi ve satımı ile ilgili bilgileri sadece Gainj erkeklerine sağlıyordu. Erkekler bu yeni bahçe ürünü için yeni bir işbölümü oluşturdular. Bu işbölümüne göre, erkekler sadece kahve ağaçlarını dikecekler ve ürün son haline geldiğinde satışını yapacaklar; toprağın sürülmesi, hasatının yapılması, ürünün işlenmesi ve yerel nakliyesi gibi geri kalan bütün işler ise kadınlara düşecekti. Gainjlar, ağaçların ve meyvelerinin mülkiyetini ağaçları diken kişiye uygun gördükleri için ve kahve fidelerini dikenler de erkekler olduğundan, kahvenin satışından elde edilen tüm kârı sadece erkekler almaktadır. İşin büyük kısmını kadınların yapıyor olması gerçeğine karşın, "bu kârlar, sadece erkeklerin dahil olduğu ticarî kooperatiflere, eğitime (genellikle sadece erkekler yararlanır) ve erkeklerin bölgenin başkentine yaptığı havayolu seyahatlerine ve tüketim mallarına harcanır" (Johnson, 1988, s.111).

Bir erkeğin ve onun karılarından en az birinin bulunduğu aile tipini (*conjugal family*) çalışma birimi olarak alan Johnson, kahve yetiştirmedeki başarıyı etkileyen beş değişkeni analiz etmek üzere 1978'de 1983'te topladığı verileri karşılaştırmıştır. Bu değişkenler şunlardır: (1) erkek hane reisinin yaşı, (2) erkek hane reisinin göç tecrübesi, (3) hane başına düşen hanede oturan karı sayısı, (4) hane başına düşen yaşları yirmi ile altmış arasındaki kadın sayısı ve (5) hane başına düşen bağımlı kişi sayısı.

Johnson, göç tecrübesinin, bir hanenin işlediği kahve bahçesinin sayısına göre hesaplanan kahve yetiştiriciliği kapasitesinde pek bir etkisi olmadığını keşfetti: Kişinin nasıl kahve yetiştirileceğini öğrenmesi için, içinde yaşadığı toplumun dışına çıkmasının gerekmediği çok açıktır. Artık geleneksel yollardan (savaşta lider olarak ve yiğitlik göstererek) statü kazanmaları mümkün olmayan genç hane reisleri için yaş etkenini de bir önemi kalmamıştı; nakit karşılığı ürün satarak ya da daha fazla ürün almak için daha fazla çalışarak başarıya ulaşabiliyorlardı. Kahve üre-

timindeki başarıda, hanedeki eş sayısı önemli bir etkendi: Bir erkeğin ne kadar fazla karısı varsa o kadar fazla bahçeyi idare edebiliyordu. Ancak, kahve üretiminde en önemli rolü, hane reisinin karılarının dışında kalan kadınlar, yani evlenmemiş kızları, kız kardeşleri, aynı haneyi paylaşan oğullarının karıları ve o haneye ilişmeyi seçmiş dul kadınlar oynuyordu. Bu bulgu bir ölçüye kadar, bu kadınların pek azının çocukların talepleriyle ilgilenmek durumunda olmalarıyla açıklanmaktadır.

Johnson, hane başına düşen bağımlı kişi sayısının etkilerini "bağımlılık oranı", yani çalışmayan bağımlıların üretici kadınlara (hem eşler hem de yetişkin kadınlar) oranı açısından incelemiştir. Bu inceleme sonucunda, daha başarılı hanelerde (yani üç ya da daha fazla bahçesi olanlar) bağımlılık oranlarının 1978 ile 1983 yılları arasında önemli ölçüde düşmüş, daha az başarılı olanlarda ise (yani bahçe sayıları üçden az olanlar) artmış olduğunu buldu. Bağımlılık oranındaki düşüş, "bütünüyle üretici sayısındaki yükselişe bağlanabilir" (Johnson, 1988, s.117). Johnson, tüm örneklerde üreticilerin hane reisinin karılarının dışında kalan kadınlar olduğuna işaret eder. 1978 ile 1983 yılları arasında üretici kadınların sayısı daha az başarılı hanelerde düşmüş, başarılı olanlarda ise yükselmiştir.

1983'te nakit karşılığı kahve üretiminde başarılı olduğu düşünülen haneler, 1978'de içinde daha fazla bağımlının bulunduğu ve hane reisinin karıları dışında kalan kadınların sayısının daha az olduğu aynı hanelerdi. Johnson bununla ilgili olarak, bu haneleri nakit karşılığında satılmak üzere üretim yapmaya yönlendiren şeyin yüksek bağımlılık oranının baskısı olduğu varsayımını öne sürer. Ancak 1983'e kadar, bağımlılık oranlarını düşürebilmek için hanelerine daha fazla kadın ilave etmek suretiyle yapılarını ciddi biçimde değiştirmişlerdir. Bu kadınlar nereden gelmişti?

Bunların % 54'ü evlenmemiş genç kadınlardı. Önemsiz bir kısmını oluşturan % 14'ü haneye getirilmiş olan evlilik çağındaki kadınlardı. Kalan % 32'si ise haneye katılmış olan dul kadınlardı. Dulların büyük kısmı, hanede bulunan kadının yakınları ve hane reisiyle karısı olamayacak türden akrabalık bağları (soy veya kategori bağı anlamında) olanlardı.

Johnson, hem evli kadınların evde tutulmalarının hem de dulların eve kabul edilmelerinin haneye bir maliyeti olduğunu belirtir. Kız evladın evliliğini geciktiren bir aile, en azından geçici olarak hem başlık parası ya da kızın evliliği ile gelecek paradan hem de evlilik bağının oluşturacağı bağlardan feragat etmiş olmaktadır. Dul kadınlar genellikle beraberlerinde bağımlı çocuklar getirirler; kaldı ki, çocuklu dulların yeniden evlenme ihtimali çok düşük olduğu için, başka bir haneyle birleşmeye en uygun olan onlardır.

Dullar kararlarını belli bir hanenin kadınlarıyla aralarındaki güçlü duygusal bağlara dayanarak alıyor gibi görünmektedir. Bu çalışmanın yapıldığı dönemde, kadınlar henüz erkeklerden emeklerinin karşılığında ciddi taleplerde bulunmuyorlardı ve elde edebilecekleri (giyim, kap kacak, hazır gıda gibi) herhangi maddî bir yarar, dulların kendilerini belli bir haneyle müttefik kılma kararlarında pek dikkate alınmıyor gibi görünüyordu. Kadınlar emekleri karşılığında maddî taleplerde bulunmaya başladıklarında diğer kadınlarla hemcins olmalarından kaynaklanan bağlar daha az önemli hale gelecektir ve bu tür taleplerin maliyeti, hanenin ekonomik başarısı göz önünde tutularak değerlendirilmek zorunda kalacaktır.

Johnson, üretken kadınların haneye katılmalarının hanenin kahve üretimini artırmasına olanak sağladığını varsaymaktadır. Fakat Johnson yanılmış olsa bile –yani eğer dullar başarısı nedeniyle fazla sayıda kahve bahçesine sahip haneye katılıyorlarsa bile– bu, çalışan kadın sayısı ile kahve bahçesi sayısı arasında dinamik bir ilişki olduğu sonucunu değiştirmeyecektir. Johnson'ın uyarısı etnografiara yöneliktir: Kadınların karşılığı ödenmeyen hane içi çalışmaları da bir üretimdir ve dünyanın gelişmekte olan pek çok bölgesinde kadınlar "bütün standartlara göre üretken olarak kabul edilmesi gereken, hane içi olmayan ticarî üretimde ve emekte önemli ölçülerde yer almaktadır" (1988, s.120).

yük ölçüde (Rutz, 1992, s.5). Sanayi ve sanayi sonrası ekonomiler bireyden fazla zaman talep eder; uzun çalışma saatleri bu ekonomilerin kuraldır. Pek çok avcı-toplayıcı grubun bireyleri için günde üç ile beş saat arasında çalışmak normaldir; diğer pek çok sanayi öncesi toplumda da aynı şekilde düşük üretim –yani günde iş için uygun olandan birkaç saat daha az çalışma pratiği– söz konusudur. Bu tür toplumlarda insanlar boş zamana ve toplumsal zorunlulukların yerine getirilmesine oldukça fazla değer atfederlerken, ne yiyebilmelerine ne de saklıyabilmelerine imkân olmayan miktarlardaki gıdanın ve ihtiyaç dışı malların birikimini yapmaya çok az değer verirler.

Kişinin üretken olduğu yaşam süresi ve iş günü kavramları kültürel olarak tanımlanmış olsa bile, bireyler ya da haneler kendilerini kendi özel koşullarına uyarlamaya çalışırlarken bunları genellikle yeniden tanımlarlar. Örneğin Amerikan toplumunda, bazı insanların normal işgünü süresine ilişkin kültürel çerçeveyi dikkate almayarak biri gündüz diğeri gece olmak üzere bir günde iki adet sekiz saatlik işi üstlendiklerini biliriz. Böyle yapmalarının nedeni, belli bir hedefe ulaşma amacı ya da kısa zamanda büyük bir tasarruf oluşturma arzusu olabilir. Aynı durum sanayi öncesi toplumlar için de geçerlidir. Kültürel olarak tanımlanmış üretkenlik yaşlarında yeterli sayıda üyesi olmayan bir Lele hanesi, işleri pekâla yaşları otuzun altında ya da ellinin üstünde olan üyelerine yaptırabilir. Daha fazla sayıda haneden oluşan bir örneklem üzerinde yapılacak inceleme, her hane içi grupta çalışan en genç ve en yaşlı üyelerin yaşlarında önemli farklılıklar ortaya çıkaracaktır kuşkusuz. Bu tür farklılıklar bireysel koşullara uyarlanmanın sonucudur. Haneler emek yoğunluğunu, cinsiyete dayalı işbölümünü, çalışma yaşını ve çalışma saatlerini kendi özel ihtiyaçlarını karşılayacak şekilde uyarlarlar.

Daha önce sözünü etiğimiz gibi, emek yoğunluğu maddî ihtiyaçların dışındaki başka etkenlerden de etkilenir. Sahlins (1972), Yeni Gine'nin Kapaukularında, bazı hanelerin üye sayılarına göre beklenenden daha fazla ürettiklerini, diğerlerinin ise beklenen üretimin altında kaldıklarını keşfetmiştir. Kapaukuların, "büyük adamlar" olarak bilinen güçlü bir siyasal örgütlenme biçimleri vardır. Bu liderler ve aileleri aşırı üretim yapma, bu liderlerin takipçileri ve onların aileleri ise yetersiz üretim yapma eğilimi gösterirler. Büyük adamlar otoritelerini, öncelikle takipçilerine karşı gösterişli ve iyi hesaplanmış cömertlik gösterileri yoluyla korurlar. Sonunda herkes, bireysel ihtiyaçlarını karşılamaya yetecek ölçüde ürün elde eder. Dolayısıyla Kapaukularda siyasal ve ekonomik kararlar birbirleriyle çok yakından ilişkilidir.

Kaynak Mübadelesi

Bazı kaynaklar üreticilerin ellerinde tutulup tüketilirken, bazıları da toplumun mübadele ağının içinde yer alır. Her ekonomik sistemin temel bir parçası olan mübadele, insanların ihtiyaçları olmayan üretim fazlalarını elden çıkarmalarına ve ihtiyaçlarını diğer insanların ihtiyaç duymadıkları üretim fazlalarından elde etmelerine olanak tanır. Ayrıca mübadele, toplumun çimentosu olma görevini görür. Gerçekten de antropologlar, mübadele edilen şey ne olursa olsun, mübadele eyleminin kendisinin toplumu bir arada tutan temel bağ olduğunu ileri sürerler.

Mübadele Mekanizmaları

Karşılıklılık, yeniden dağıtım ve pazar olmak üzere insan toplumlarındaki çeşitli ekonomik mübadele sistemlerini karakterize eden üç mekanizma, büyük ölçüde insanın kültürel tarihinin izleğini yansıtır. Karşılıklılık ya da toplumsal bağlar ve zorunluluklarla sarılı insanlar arasındaki karşılıklı alışveriş evrenseldir (bu aynı zamanda insan olmayan türler arasında da önemlidir). Yeniden dağıtım ya da toplum varlığının zorunlu ödemeler ve hizmetlerle yeniden dağıtılması, uzmanlaşmış siyasal kurumlar gerektiren daha yeni bir olgudur. Pazar mübadelesi ya da ortak bir değer ortamında –para– aracılığıyla mal ve hizmetlerin ticareti ise, ancak devlet yönetimli toplumlarla birlikte ortaya çıkmıştır.

Amerikan toplumunda da olduğu gibi, çoğu toplumda insanlar bu üç mekanizmayı da kullanırlar, ancak en çok hangi mekanizmaya ağırlık verdikleri ve hangi mekanızmayı hangi işlerde kullandıkları önemli derecede farklılık gösterir. Tarım ve sanayi toplumlarında ekonomik mübadelelerin önemli bir kısmı çok fazla uzmanlaşmış pazar yerlerinde yürütülür. Fakat (bugün oldukça nadir görülen) diğer ekonomilerde pazarın işlevi çok arka plandadır; karşılıklılık ve yeniden dağıtım mekanizmaları hüküm sürmektedir. Pazar mekanizmasının olmadığı ya da sadece belli mallar için geçerli olduğu ekonomilerde mübadele, ya tek başına karşılıklılık mekanizması ya da karşılıklılığın ve yeniden dağtımın bir bileşimiyle yürütülür.

Karşılıklılık

Karşılıklılık sanayileşmemiş toplumlarda sanayileşmiş toplumlarda olduğundan daha önemli bir rol oynayabilmektedir. Sistemli karşılıklılık heryerde önemli olmakla birlikte, sanayileşmemiş yörelerde daha sık olarak büyük miktarlarda ve daha çok insana hediye verilir. Karşılıklı alıp verme zorunluluğu daha güçlüdür. En önemlisi karşılıklılık, Doğu Afrika'daki sığır verme ya da ödünç vermede olduğu gibi (Barfield, 1993, s.52), stratejik üretim kaynaklarını da içermesi muhtemel olduğu için bilfiil üretim sürecinin temel bir parçasını oluşturmaktadır.

Karşılıklılık, her zaman ailelerin ve komşuların sevdikleri şeyleri mübadele etmeleri tarzında, gelişigüzel yardımlaşma atmosferinde yapılan bir şey değildir. Antropologlar, her biri veren ve alan arasında farklı derecelerde yakınlık oluşturan (dolayısıyla, beli bir derecede resmîyet veya iyi niyet barındıran) üç karşılıklılık biçimi tanımlamışlardır. Bunlar, genelleştirilmiş, dengeli ve negatif karşılıklılıklardır.

Hane halkı üyeleri, diğer akrabalar ve arkadaşlar arasında genellikle genelleştirilmiş karşılıklılık –hesabı tutulmayan ve hemen ya da belli bir karşılık beklenmeyen gayri resmî hediye verme biçimi– uygulanır (Sahlins, 1965). Hane halkı üyeleri, olağan bir şekilde karşılık beklemeden birbirlerine hizmet verirler; bir anne, çocuklarına verdiği kahvaltıların gelecekte kullanmak üzere hesabını tutmaz. Hane halkı üyeleri arasında ücretli işi olanlar, kazançlarının büyük kısmını ortaya koyarlar ve bütün alışverişlerde kimin en kârlı çıktığına dikkat etmeksizin harcamalara ortak olurlar. Ancak, karşılıklılığın en gelişigüzel biçimi bile, mübadele edilen mal ve hizmetlerin uzun dönemde dengelenmesi gerektiğine ilişkin örtük bir anlayış çerçevesinde işler. Hane halkı üyeleri, uzun dönemli, karşılıklı desteğe güvenebilecekleri-

Gürcü tüccar Azerbeycan'da satmak üzere patates taşıyor. (Fotoğraf Daniel Bates)

ni varsayarlar; başkalrına yardım eden komşu, ihtiyacı olduğunda diğerlerinin de kendisinin yardımına geleceklerini varsayar. Dolayısıyla, önemli bir açıdan karşılıklılık, bir depolama ya da ambara koyma biçimidir; yani sen başkasına mal ve hizmet sunarsın ve sonunda, ciddi bir şekilde hesabını tutmasan bile, verdiklerinle hemen hemen eşdeğerde bir şeyler alırsın. Bu, özellikle, mallar bozulmaya müsait ve başka türlü ileride kullanılmak üzere saklanması mümkün değilse yararlıdır.

Genelleştirilmiş karşılıklılık, tarihsel olarak avcı-toplayıcılar arasındaki mübadelenin tipik biçimi olup, bu insanların uyarlanmalarında bir zorunluluktu. Dördüncü Bölüm'de görmüş olduğumuz gibi, Dobe Ju/'hoansiler ya da !Kunglar, eti saklama olanağına sahip değillerdi; bu nedenle paylaşma yoluyla ete erişim mübadelesinde bulunuyorlardı. Bir avcı oldukça büyük bir hayvan öldürürse, bunun küçük bir parçasını kendi ailesi için alıkoyar, geri kalanını paylaşmak üzere ava eşlik edenlere dağıtır. Bundan sonra onlar da kendi akrabalarıyla (ki bu akrabalar da diğer akrabalarla) paylaşacaktır. Ertesi gün ya da gelecek hafta bu iyiliğin karşılığı alınacaktır. Sonuçta, durmadan değişen ve güvencesiz kaynak olanaklarına karşın, herkes yiyecek bir şeyler bulabilmektedir (Marshall, 1965).

Kuşkusuz bu, bu tür işlerde bireysel çıkarların göz ardı edildiği anlamına gelmiyor. !Kunglar arasında yıllarca araştırma yapmış olan Melvin Konner, gruptaki saygın bir erkeğin bir antilop bacağı ile gelip, kendisinden bunu daha sonra tüketmek üzere onun için saklamasını istediğini hatırlamıştır (1983, s.375). Şu açıktı ki, grup üyelerinin bu denli fazla insanla paylaşmaya girmelerinin bir nedeni, depolama olanaklarının sınırlı oluşu ve birinin besinini ya da sahip olduğu başka şeyleri akrabalarının yemesine veya kullanmasına engel olabilmesinin fiziksel olarak çok güç olmasıydı.

Genelleştirilmiş karşılıklılıktan daha resmî olanı, eninde sonunda ve kabaca denk karşı-

ÖRNEK OLAY

Kula Halkası

Yeni Gine'nin doğu sahilinin açıklarında bulunan çok sayıdaki Trobriand Adaları'nı birleştiren törensel mübadele, karşılıklılığa oldukça benzeyen ancak daha karmaşık bir sistemdir. Trobriand Adalıları, çok sayıda adada yaşayan, anasoylu örgütlü, bahçe tarımcısı bir toplumdur ve bazıları besin için ticarete bağımlıdır. İlk olarak Malinowski'nin tanımladığı kula halkası, iki çeşit deniz kabuğundan yapılma takıların ticaretinin yapıldığı oldukça karmaşık bir sistemdir. Bu takılar, biri *nwal* denilen beyaz bilezik, diğeri *soulava* denilen deniz kabuklarından yapılmış kırmızı kolyedir. Karşılıklılık kurallarıyla yönetilen törensel ticarete parelel olarak zorunlu mallara giren kalemlerin ticareti de yapılır, ancak bu iş tamamen farklı kurallara göre işler. Bu kurallar, pazar mübadelesinde uygulanan kurallardır. Ne takılar besin ya da diğer zorunlu mallarla takas edilir ne de zorunlu mallar takı almak için kullanılır. Bunlar farklı mübadele alanlarında yer alır.

Bir grup kula takısına sahip bir Trobriand Adalısının, başka bir adaya ticarî yolculuk yapıp yapmama seçeneği vardır. Adalı, yolculuğu yapmaya karar verdikten sonra, ticareti yöneten tüm katı kurallara riayet etmek zorundadır. Değeri tespit edilmiş kula takısını, sadece aralarında güven ilişkisi bulunan ve hayat boyu ticaret ortaklarından biri olan bir kişiye sunabilir. Ticaret ortakları, ticaretin yapıldığı tüm adalarda bulunur. Eski bir şefin kuzeyde yüz kadar ve güneyde de bir o kadar ticaret ortağı olabilirken, genç sıradan bir adalının sadece bir avuç ticaret ortağı olabilmektedir. Ayrıca, kula takıları adalar arasında belli yönde dolaşmak zorundadır; yani kırmızı deniz kabuğu kolyelerin saat yönünde; beyaz deniz kabuğu bileziklerin saatin aksi yönünde hareket etmesi gerekir. Dolayısıyla, kula takıları sürekli olarak bir adadan diğerine geçmek suretiyle adaların etrafında döner durur. Ticareti yapılan nesneler, tek bir kişinin elinde bir yıldan daha fazla kalmaz.

Yolculuğun her aşamasına gelenek ve tören hakimdir. Bugün seyahatler modern ulaşım araçlarıyla yapılmaktadır; daha önceleri ise kanolar gerekli bakımdan geçirilmekte ve yolculuk için çok ayrıntılı

lığının verilmesinin zorunlu olduğu bir hediye verme biçimi, yani dengeli karşılıklılıktır. Karşılıklılığın bu biçimi, normal olarak daha mesafeli ilişkileri olan bireyler, aşağı yukarı eşit toplumsal ya da ekonomik statüye sahip olan arkadaşlar ve resmî, ticarî ortaklar arasında yürütülür. Beklenti açıkça şudur: Ne veriliyorsa, bunun aşağı yukarı denk bir şeyle karşılığı verilerek dengelenmesi gerekir. Genelleştirilmiş karşılıklılıkta olduğu gibi, karşılık olarak verilen şey hem alınandan oldukça farklı bir şey olabilir hem de daha geç verilebilir.

Pek çok çoban ya da tarım toplumunda, dengeli karşılıklılığa dayalı emek-mübadele sistemi vardır. Ekim ve hasat zamanında iş yükü bir hane için çok fazla ise, komşu haneler ya da akraba grupları sırayla başkasının tarlasında çalışabilir. Bu tür sistemlerdeki katılımcılar, borç ve kredi hesaplamalarında oldukça benzer zihniyete sahiptirler. Zamanında ya da aynı düzeyde emek veya eşdeğerde bir hediyeyle karşılık veremeyen bir kişi, ciddi bir toplumsal kınamayla karşılaşacak ve gelecekte sahip olabileceği işbirliğinden yoksun kalacaktır.

hazırlıklar yapılmaktaydı. Bireysel ticaret yapacak olan kişi, yolculuğa hep kendi topluluğundan bir ekiple çıkar. Ekip gideceği yere varır varmaz, ticaret ortakları arasındaki dengeli karşılıklılık ilkesi doğrultusunda kula takılarının mübadelesi işine girişir. Ortaklardan biri bir takıyı törensel bir hediye olarak verdiğinde, sonunda yaklaşık denk değerde bir hediye almayı bekleyebilir. Törensel mübadele sürerken, ortaklar kendileri için hayati önem taşıyan malzemelerin mübadelesine başlarlar. Törensel kula mübadelesi, bir tür "toplumsal çimento" işlevi görür; ticaret ortaklarının varlığı, tüm adalarda kültürel ve siyasal iletişim ağlarının sürdürülmesini sağlar. Bu mübadele aynı zamanda, erkeklerin takı ve ortak birikimi yapmak suretiyle saygınlık ve siyasal nüfuz elde etme aracıdır.

Kula halkası daha çok öne çıkmışsa da, Trobriand kadınlarının da dengeli karşılıklılığa dayanan kendi mübadele sistemleri vardır (Wiener, 1976). Bir ölüm olayında, komşu mezralardaki kadınlar ölü evine yiyecek getirir. Ölen kişiyle ilişkisi olan kadınlar desteler muz yaprağı hazırlarlar ve getirilen yiyeceklere karşılık olarak vermek üzere liflerden etek dokurlar. Kocalar (kadınlarca yapılan) son ve asıl defin töreni için gereken birikimin yapılmasında yardımcı olurlar. Domuz şölenine ya da potlaça çok benzer şekilde, matemdeki yaşça büyük kadınlar mümkün olduğunca fazla, belki binlerce deste muz yaprağı ve düzinelerce etek dağıtırlar. Bu dengeli karşılıklılıktır, çünkü verenler geçmişte yiyecek ve diğer hizmetlerin yanı sıra benzer hediyeler almışlardır. Kadınların da tıpkı erkekler gibi bu rekabetçi hediye verme pratiğinde toplumsal kazanımları olmaktadır.

Trobriand Adası yerlileri, bir kula mübadelesi için geleneksel giysilerini giyerek yola çıkmışlar. Bu tören önemini hâlâ kaybetmemiştir (Fotoğraf Andre Singer/The Hutchison Library).

Dengeli ve genelleştirilmiş karşılıklılık arasındaki fark her zaman çok açık değildir; kuşkusuz karşılıklılık ya da hediye verme bireylere yarar sağlamak üzere yönlendirilir. Amerika'nın kuzeybatı kıyısındaki pek çok Yerli Amerikan grubunun potlaçı ve Melanezya'nın "domuz şölenleri", sahip olunan varlığın saygınlık ve kamusal nüfuz elde edebilmek için rekabetçi çabalarla dağıtıldığı törenlerdir. Melanezya'da erkekler masraflı şölenlere ev sahipliği yaparlar. Düzinelerce domuz kesilir ve diğer besinlerden de çok fazla miktarlarda tüketilir ya da götürülür. Şölen sahibinin kazandığı statü, kabaca kendi şölenin diğerlerininkine göre ne kadar büyük olduğu ile orantılıdır. Rekabete dayalı ziyafet verme ve savurganlığa varacak derecede masraflı düğün partilerinde görüldüğü gibi, günümüzde "potlaç" terimi daha genel bir gösterişli cömertlik sergilemesi anlamını kazanmıştır. Kuzeybatı kıyısı gruplarında, şef tarafından verilen potlaçta büyük miktarlarda besinin yanısıra, battaniye, bakır ve kano dağıtılır. Şölen sahibinin bugün şölende dağıtmakta olduğu şey-

ler yıllar içinde kendisine verilen armağanlardan oluştuğu için, potlaç gecikmeli de olsa dengeli karşılıklılığın bir biçimidir. Potlaç rekabete dayalıdır, çünkü şöleni veren kişi şölendeki zenginlik açısından diğer şölen sahiplerini geçebildiği ölçüde saygınlık ve statü kazanır. Şölen ve hediye vermenin bu biçimi, basit bir bireysel mübadeleden ve toplumsal strateji oluşturmadan daha fazla bir şeydir; malların topluluklar arasında mübadele edilmesinin başlıca yolu olabilmektedir.

Düşmanlar ya da yabancılar arasındaki mübadeleler, genellikle, tarafların pazarlıktan en kârlı taraf olarak çıkmaya çalıştıkları kişisel olmayan alışverişlerdir. Negatif karşılıklılık olarak sınıflandırılan bu tür mübadeleler, hiçbir şey vermeden ya da çok az şey vererek alma çabasını içerir. Bu tür mübadelelerde, dostça olmayan çekişerek pazarlıktan açıkça hırsızlık yapmaya kadar her şey yer alabilir. Örneğin Mbuti Pigmeleri, et ve emeklerini bahçe tarımcısı komşularının ürünleri ve madenî mamulleriyle mübadele etmeyi uygun görebilirler, ancak bu mübadelelerde karşılıklı düşmanlık çok belirgindir. Köylüler Mbuti Pigmelerinden mümkün olduğunca fazla şey alabilmek için tehdit kullanıp rüşvete başvururken, Mbuti Pigmeleri de mümkün olduğunca az çalışmak için ellerinden geleni yaparlar (Turnbull, 1965). Negatif karşılıklılığın gerçekten karşılıklılık olabilmesi için, her iki tarafın da sırayla, kurnazlıkla birbirlerini alt etmesi gerekir.

Yeniden Dağıtım

Mal ve emeğin yeniden dağıtımı, mal, nakit ya da hizmet şeklindeki ödemelerin (kral, şef, dinsel lider, devlet gibi) merkezî bir aracıya yapıldığı durumlarda vuku bulur. Bu merkez, sonradan bu kaynakların bir kısmını toplum hizmetleri, acil yardım ya da özel ödüllendirmeler olarak yeniden dağıtır. Başka bir seçenek olarak, ödemeler siyasal, dinsel ya da kamusal kurumları ve altyapıları desteklemek için kullanılabilir.

ABD'de federal gelir vergisinin bu tür bir yeniden dağıtım mekanizması olarak işlev görmesi beklenir. Para ekonomisine sahip olmayan toplumlarda, kabile şefleri kabile üyelerine kullanılmayan toprağı, avlanma bölgesini ve üretim fazlası besini yeniden dağıtırlar. Bu sistemin çeşitli avantajları vardır. Kaynakların bölgesel elde edilebilirliğinde oluşacak değişiklikler karşısında bir toplumun bütün üyelerinin geçimliğinin garanti edilmesini sağlayabilir; bazı kaynakları toplama ve gelecekte kullanmak üzere depolama aracı olarak kullanılabilir. Yeniden dağıtımın basit biçimleri bazı bakımlardan dengeli karşılıklılığa benzer; aradaki temel fark ise, veren kişinin daha sonra bunun karşılığını alacağının bir garantisi olmayacağı ya da alsa bile aldığının verdiğiyle eşdeğerde olamayabileceğidir.

William Abruzzi (1993), Mormonların 19. yüzyılda Utah vadilerini nasıl sömürgeleştirdiklerini anlatır. Her hanenin, gelirinin yüzde onunu kiliseye vermesi ve emeğiyle cemaate katkıda bulunması gerekirdi; Mormonlar sel felaketiyle karşı karşıya kaldıklarında ya da hasat kötü gittiğinde kilise kriz süresince halka bu kaynaklarla destek olur ya da topluluk tümüyle iflas ettiğinde onların başka yere yeleşmelerine yardımcı olurdu. Yeniden dağıtım, topluluğun çıkarlarına hizmet eden, savaşçı, rahip, zanaatçı gibi uzmanlaşmış kişileri de destekleyebilmekteydi. Yeniden dağı-

tım mübadelesinin toplumsal semeresi, bunun toplamak ve denetlemekten sorumlu kişinin ya da aracının saygınlığını, gücünü ve otoritesini artırmasıdır. Karşılıklılık genellikle toplumsal eşitler arasında görülürken, yeniden dağıtım, liderlerin tebaası üzerindeki gücüne dayalıdır ve siyasal ve toplumsal hiyerarşinin belirgin olduğu toplumlarda yaygındır (Sahlins, 1965).

Pazar Mübadelesi

Karşılıklılıktan ve yeniden dağıtımdan farklı olarak, pazarda mübadele toplumsal kaygılardan büyük ölçüde uzaklaşmış ticarî bir iştir. Mal ve hizmetlerin doğrudan ticareti yapılabilir (takas edilebilir), fakat bunlar çoğunlukla standart bir mübadele vasıtası, yani para ile alınıp satılır. Üzerinde anlaşılmış miktarı ödeme ve karşılığı ödenmiş mal ve hizmetleri sunma gereği dışında, tarafların birbirlerine karşı hiçbir toplumsal yükümlülükleri yoktur ve tarafların, akrabalığa, arkadaşlığa ya da siyasal yakınlığa dayalı hiçbir bağları yoktur. Mal ve hizmetlerin göreli değerleri arz ve talebi yansıtır ve pazar ekonomisine katılanlar geçerli değerleri öğrenme araçlarına sahiptir; alışveriş ederek, pazar yerinde dolaşarak ve gazete okuyarak kendilerine sunulanları karşılaştırabilirler. Satıcı ürünü ya da hizmeti, karşılığında en iyi kazancı sunan herhangi birine satabilir; alıcı, en uygun fiyatı buluncaya kadar pazar yerinde dolaşır. Bütün pazar mübadeleleri kişisel olmamak zorunda değildir. İnsanlar genellikle ticaret yaptıkları kişilerle uzun dönemli ilişkilere girerler. Örneğin göçebe Yörükler, tüm kasaba alışverişlerini aralarında uzun süreli arkadaşlık bağları ve doğal olarak güçlü güven ilişkileri olan tüccarlarla yaparlar. Hemen hemen tüm pazarlarda, alıcılar ve satıcılar arasındaki bilgi akışını hızlandıran ve pek çok durumda alışverişleri kişiselleştiren ve dolayısıyla kolaylaştıran aracılar ya da komisyoncular bulunur.

Nasıl ki pazar davranışları çok çeşitli olabiliyorsa, bir toplumdaki pazar mübadelesinin önemi de aynı şekilde büyük farklılıklar gösterebilmektedir. Örneğin batı Afrikalı bir çiftçi, ailesinin geçimlik ihtiyaçlarının büyük kısmını kendi üretim faaliyetleriyle karşılayabilir. Eğer bu çiftçinin bir şekilde az miktarda üretim fazlası olursa, bunu pazarda satıp kârını mamul eşya satın almada ya da vergi ödemede kullanabilir. Bu tür çevre pazarlarda satılan tüketim maddelerinin çeşidi genellikle oldukça sınırlıdır; toprak, emek ve sermaye gibi kaynaklar, sadece karşılıklılık ve yeniden dağıtımla el değiştirir. Çoğu sanayi toplumunun ekonomileri ise, bunun aksine büyük ölçüde pazar mübadelesine dayalıdır. Milyonlarca insanı ve firmayı birbirine bağlayan çok geniş bir ticaret ağı, sadece muazzam çeşitlilikte tüketim ürünlerinin değil, aynı zamanda, toprak, emek ve sermaye gibi kaynakların dağıtımına da olanak sağlar.

Mübadelenin Örgütlenmesi

Mübadelenin bu üç biçimi –karşılıklılık, yeniden dağıtım ve pazarda mübadele– bütün çağdaş toplumlarda belli dereceye kadar birlikte işler, ancak hangi malların hangi mübadele mekanizmasına ve hangi koşullarda uygulanacağı belli kurallara göre tayin edilir. Antropologlar bu farklılaşmayı mübadele alanları olarak tanımlarlar. Örneğin Yeni Gine'nin Sianelerinde (tütün, tuz, kabuklu yemiş, yağ gibi) lüks mallar serbest pa-

zar ortamında dolaşıma girerken, geçimlik malzemeler karşılıklılık vasıtasıyla dağıtılır (Nash, 1966). Biraz önce sözünü ettiğimiz gibi, Trobriandlarda, törensel nesneler karşılıklılık ilkesi doğrultusunda mübadele edilirken, geçimlik malzemelerin mübadele biçimi satın alma ve takasdır. Adalılar bu iki mübadele alanını birbirinden bütünüyle ayrı tutarlar; yani kimse tören nesnesi olan bileziği tatlı patates ya da kano karşılığında satamaz. Her toplumda, hane halkı üyeleri arasındaki çoğu alışveriş yabancılarla yapılanlardan ayrı tutulur; bir kadın kocasına arabasını yıkadığı için ödeme yapmadığı gibi, erkek de hasta iken karısı ona baktığı için ödeme yapmaz. Fakat, örneğin bir akrabadan borç para alınıp sonra faiziyle geri ödendiğinde ya da biri evin onarım işleri için başka birinin çocuğunu kullandığında, bu ayrım belirsizleşebilmektedir. Seks çoğu toplumda pazar metası olmamakla birlikte fahişelik oldukça yaygındır; insanlar her yerde bu tür dönüştürme –yani bir mübadele alanını, genellikle onunla bağdaşmayan bir alışveriş için kullanma– fırsatları ve stratejileri bulurlar.

Nasıl ki hangi mübadele mekanizmalarının uygun olduğunu bazı kurallar belirliyorsa, mübadelenin hangi koşullarda yürütüleceğini de başka bazı kurallar belirler. Arz ve talep hiç kuşkusuz fiyatları etkiler, ancak işin içinde başka etkenler de vardır. Örneğin Yeni Gine'nin Kapaukularında, ticaret yapanlar arasındaki akrabalık ilişkisi ve onların göreli statüleri anlaşmanın koşullarını etkiler (Pospisil, 1963). Ayrıca Amerikan toplumunda da, her ne kadar "iş iştir" desek ve satacağımız şeyi her zaman en yüksek fiyatı verene satsak da, satın almak istediğimiz şeyleri bize piyasa fiyatının altında satacak olan arkadaş ya da akrabalarımızı biliriz. Bu, pazar alışverişlerinde geçen ifadelerde ve kavramlaştırmalarda akrabalık ve karşılıklılık tabirlerinin kullanılmasın-

Hong Kong'da hareketli bir yiyecek pazarı. (Fotoğraf Daniel Bates)

TOPLUMSAL CİNSİYET SORUNLARI

Para ile Akrabalık: Kadın Emeği ve Toplumsal İlişkilerdeki İdealler

Jenny White, iki yıl süren (1986-1988) alan araştırmasında, Türkiye'nin kırsal bölgelerinden İstanbul'un yoksul işçi sınıfı mahallelerine göç etmiş ve şimdi küçük ölçekli üretim yapan bazı aileler üzerinde çalışmıştır. Kadınlar ya evde ya da parça başı iş üzerinden yürütülen aile atölyelerinde örgü, dikiş, nakış ve süsleme işlerinde önemli rol oynamaktadırlar. Bu şekilde üretilen eşyaların çoğu, maliyetinin çok üstünde, astronomik fiyatlarla satıldığı Avrupa'ya, Orta Doğu'ya ve Amerika'ya ihraç edilir. Bunlar aynı zamanda, aracılar vasıtasıyla turistlere ve doğrudan arkadaşlara ve komşulara da satılır.

Hem evde çalışan ya da parça başı iş alan kadınlar hem de onların emeklerini örgütleyenler (bunlar genellikle erkeklerdir), bu işi üretken emek olarak görmek yerine, kadının geleneksel ev içi faaliyetlerinin bir parçası addederler. "İstanbul'un işçi sınıfı kadınları için emek, şerefin ve çocuk doğurmayla birlikte yaşamlarını tanımlayan merkezi bir temadır" (White, 1994, s.7). Kadınlar bu emeği ısrarla "iş" addetmedikleri için buna harcadıkları zamanın hesabını tutmazlar; bir parça dikiş ya da örgü işi, gün boyunca, farklı farklı yetişkin kadınlar ve evlenmemiş kızlar tarafından zaman zaman yapılır, zaman zaman bırakılır ve böylece bu parça başı iş, diğer günlük faaliyetlere karışmış olur. "Kadınlar ek gelir kazanmayı, kendilerini ev dışına çıkmaktan, yabancılarla iş anlaşması yapmaktan ve erkeğin ev geçindirme rolünü onun elinden almaktan alıkoyan geleneksel rollerinin sınırlamalarıyla uzlaştırabildikleri için ... hem parça başı iş hem de aile atölyesi özellikle kadının emeğinin örgütlenmesine uygun düşmektedir" (White, s.109). Bu açıdan, "iş" ya da "memuriyet", kadınlar için uygun olmayan ve son çare olarak başvurulacak bir kamu sektörü faaliyetidir.

Yakın zamanda yapılmış bir incelemede kadınların % 64'ünün, çoğu parça başı örgü işi olmak üzere, günde dört ile yedi saat arası süreyi ücretli iş yaparak geçirdikleri bulunmuştur. White'ın ziyaret ettiği kadınlardan Şengül adında bir Kuran hocasının kendi örgü makinesi vardır ve bununla giysiler üretip arkadaşlarına ve komşularına satmaktadır. Fakat White, neden örgü işi yaptığını öğrenmek için baskı yapınca, Şengül bundan rahatsız olmuş ve ısrarla, çok fazla giysi yapmadığını, sadece arkadaşlarından sipariş aldığını ve sadece ev işlerinden, çocukların bakımından ve misafir ağırlamaktan arta kalan zamanlarda bu işi yaptığını söylemiştir. Şengül'ün bu işten sağladığı gelirin aile bütçesine önemli ölçüde katkıda bulunduğu çok açık olmasına rağmen, o kendisini, "bu işi düzenli olarak yapan, yabancılara satan ve geçimleri bu yoldan kazanılan paraya bağlı olan insanların kategorisinde" görmüyordu (White, 1994, s.113). Bir ayda kaç kazak ördüğü sorulduğunda, "Geçen ay köyden çok fazla misafirim geldiği için çok fazla kazak öremedim. Yaklaşık on beş kadar olduğunu tahmin ediyorum ..." diye yanıt vermiştir (s.114). Daha önce bir kazağı iki günde ördüğünü tespit etmiş olduğu için, bu onun her gün çalıştığı anlamına geliyordu, ayrıca bu gerçekten de utandığı anlaşılıyordu.

Çoğu işçi sınıfı mahallelerinde mahalledeki kadınlara parça başı iş veren ve ailelerce işletilen atölyeler de vardır. Bu düzenleme, kadınların evlerinde çalışmalarına ve emeklerini kadınlık, aile üyeliği ve komşuluk rollerinin bir parçası olarak görmelerine olanak tanımaktadır. Parça başı iş yapan kadınlar, bunu diğer kadınlarla bir arada yaparlar ve böylece işi, onları bir araya getiren diğer toplumsal faaliyetlerin bir parçası haline getirmiş olurlar. Hatice ve kocası Osman kroşe örgüyle ince deri parçaları birleştirilerek yapılan giysiler üzerine çalışmakta ve gecekondu bölgesi Yenikent'te bir atölye işletmektedirler. Hatice ile Osman'ın atölyede kendilerine yardım eden üç kızı ve yedi yaşında bir

oğulları vardır. Aile bireyleri deri ve ipliği hazırlar ve bunların nasıl birleştirileceğini anlatan talimatla birlikte komşu kadınlara verirler. Osman, her kadının ne aldığının ve ne geri getirdiğinin listesini yaptığı bir defter tutar.

Bu kadınların bazıları yakın mahallelerden olsa da genellikle kendi mahallelerindeki kadınlardır. Kendi atölyesini işleten Murat, "Bu kadınlar yabancı kadınlardır, ama bunlar [para vasıtasıyla akraba kılınmış olanlardır]" demektedir (White, 1994, s.119). Osman ve Hatice (ücret almadan deride delikler açan ve parçaları birleştirmek üzere gereçleri evine götüren en büyük kızlarının en iyi arkadaşı Güllü gibi) emeğini hibe edenler ile emeğinin ücreti ödenen komşu kadınlar arasında ayrım yapmaz: "Onlara göre bu kadınlar, emek-para mübadelesine katıldıkları için akrabadırlar; kuşkusuz karşılık beklenmeksizin, toplu olarak karşılıklı yardımlaşma şeklinde gerçekleşmesi koşuluyla..." (s.120). Açıkça ticarî bir alışveriş olmasına karşın, nasıl bu ilişki akrabalık ilişkisi gibi gösteriliyorsa, Güllü'nün hibe ettiği emek de akrabalık terimleriyle izah edilir; meselâ Güllü Emine'nin "kızkardeşidir." Akrabalık ilişkileri, "karşılıklı zorunluluk ve minnettarlık ağına katılımla" temellendirilir, bu durumda para "tıpkı emeğin bedava verilmesi gibi, bedava verilen bir şey ya da hizmet" olmaktadır. "...ücretli ya da ücretsiz olsun, emek grup üyeliği için gereken karşılıklı yardımlaşma yükümlülüklerinin bir parçası olarak görülür" (s.120-121).

Gerek evde gerekse atölyede kadının emeğinin "iş" olmadığı düşüncesi, kadınların aile içinde ve muhitlerinde geleneksel olarak algılanan rollerinin içinde kalarak parasal katkıda bulunmalarına olanak sağlar. Ayrıca kadının emeğinin küçümsenmesi, üretim maliyetini düşüren ve işi dağıtanlar, aracılar, tüccarlar ve ihracatçılar için kârı yükselten temel etkenlerden birisidir.

dan da bellidir "Para ile Akrabalık" başlıklı çerçevede de (s.389) gördüğümüz gibi, bu ilişkiler içinde istismar edici ilişkiler de gizli olabilmektedir.

Ekonomik Deneyim ve Uyarlanma

Her bakımdan olduğu gibi uyarlanma üretim ve mübadele stratejileri açısından da statik değildir. İnsanlar yeni yaklaşımları tecrübe ederek ya da geleneksel olanlardan sapmaya zorlanarak, kaçınılmaz biçimde sonunda ekonomik yapılarını değiştirecek yeni yöntemler keşfederler.

İnsanın yeni durumlarla başa çıkabilme kapasitesi, girişimcilik –yani, ekonomik yenilik ve risk almak– kavramı açısından iyi bir avantajdır. Sosyalist devletlerde bile bazı insanlar acil ekonomik sorunlarını çözmeye çabalarken kişisel avantaj elde etmeyi ve nihayetinde ekonomik sistemin daha geniş kesiminde değişiklik yaratacak bir etkide bulunmayı becerir. Toplu tarım üzerine kapsamlı alan çalışması yapmış birkaç antropologdan biri olan Gerald Creed, Bulgar köylülerinin, ekonominin resmî ve devlet mülkiyetindeki sosyalist sektörlerini kendi özel girişimci faaliyetleriyle bütünleştirme konusunda olağanüstü yetenekli olduklarını keşfetmiştir (1994). Bu köylülelere üzerinde tarım yapmaları için yaklaşık 4,5 dönüm gibi küçük bir toprak parçası tahsis edilmişti; toprağı sürmek ve hasatı kaldırmak için ise toplu tarım gereçlerinden faydalanıyorlardı. Bu süreçte toplu tarımdan elde edilen tahıl danelerini, şahısları adına satacakları ve hane içinde yararlanacakları çiftlik hayvanlarını beslemekte kullandılar. Dahası, devlet denetimli işlerinde kazandıkları becerilere dayanarak, emek-

lerini ve zanaatlarını resmî olmamakla birlikte yaygın olan karaborsada satıyorlardı. Hatta devlet sübvansiyonlu ucuz ekmek, kişilerin özel mülkiyetinde bulunan domuzları şişmanlatmak için büyük miktarlarda satın alınıyordu.

Patricia Vondal (1987), Borneo'daki küçük tarımcıların ördeklere yatırım yaparak yoksulluklarından kurtulma ve tüketim maddeleri elde etme çabalarını anlatır. Ördekler, bölgesel pazarda şehirlerdeki artan düşük maliyetli et ihtiyacını karşılamak üzere satılabiliyordu. Ancak bu olanaktan yararlanabilmenin koşulu, bu yeni girişimin ilk yatırımını yapabilmek için yenilikçi çiftçilerin topraklarını ve evlerini riske etmek zorunda olmalarıydı. Kümes ve diğer yapıların kurulması, kepek ve kümes hayvanlarının yemlerinin üretilmesi ya da satın alınması ve pazarda satış yerlerinin garantilenmesi gerekmekteydi ve bunların hepsi sermaye ve risk demekti. Ördeğe yatırım yapanların bir kısmı bu işte başarılı olamadılar; diğerleri ise başarılı yenilikçiliğin semeresini aldılar.

Nil Deltası'ndaki bir köyde birlikte çalışan Lucie Saunders ve Mısırlı meslektaşı Sohair Mehenna (1986), birkaç kuşağı kapsayan bu topluluğun ekonomik ve toplumsal yaşamı üzerine oldukça zengin veriler toplamışlardı. Bu çalışmada, bazı ailelerin yenilikçi girişimler yaparak sürekli riske girdiklerini keşfettiler. 19. yüzyılın sonunda taşıma sisteminin hızla gelişmekte ve pamuğun nakit karşılığı satılabilir başlıca mahsul olduğu sıralarda, köylülerden biri iyi iş yapan köy dükkânlarından sağladığı kazancı sulanabilir bir arazi üzerinde mütevazı bir mülkle yatırdı. Devrim sonrası dönemde, toprak reformu ve tarım emeğine yönelik yeni yasalar tarımdan elde edilen kârı sınırladı. Aynı ailenin bir önceki kuşakta yenilik girişiminde bulunmuş olan bireyleri yeni faaliyet arayışlarına girdiler. Yakın zamanda bu bireylerin torunları tavukçuluğu denediler; dışarıdan hayvan satın aldılar, gerekli gereçleri edindiler ve kuluçka yerleri yaptılar. Kahireli ailelere sattıkları kümes hayvanlarından elde edilen kâr arttıkça, diğerleri de onların yolundan gitti ve böylece yeni bir sanayi kurulmuş oldu.

Girişimcilerin çabaları bilinçli bir strateji olsun ya da olmasın, bu çabalarla kaçınılmaz olarak önemli sonuçlar elde edilmektedir. Birincisi, girişimciler çoğunlukla kendilerini geleneksel ile modern ekonomik örgütlenme arasındaki sınırın ötesine geçirecek faaliyetlere girerler. Örneğin, pazarda mübadelenin farkına varırlar ve yeni fabrika ürünlerini ya da ithal malları geleneksel el sanatlarıyla rekabet etmek ya da yeni ihtiyaçlar yaratmak üzere taşraya getirirler. İkincisi, girişimci çabalar tek bir kişi tarafından başlatılmış olsa da, diğerleri bu yeni girişime katılmadığı ya da bunu desteklemediği sürece başarılı olma şansı düşüktür (Barth, 1963). Son olarak da, bu girişimci eylemler genellikle üretim ve dağıtım sistemlerinde temel değişikliklere yol açar. Çiftçiler daha fazla nakit karşılığı mahsul üretmeye başlayabilirler; kendileri –ya da çocukları– tarla yerine fabrikalarda çalışmayı tercih edebilirler. Bu değişiklikler toplumsal cinsiyet ilişkilerini, toplum ve aile yapılarını ve sonunda tüm toplumu dönüştürmeye başlayacaktır. "Dağlardan Sonra Yine Dağlar Gelir" başlıklı çerçevede (s.392) gördüğümüz gibi, Kore'de yapılmış bir çalışma bunu örneklemektedir.

İNSAN EKOLOJİSİ

Dağlardan Sonra Yine Dağlar Gelir

"Dağlardan sonra yine dağlar gelir" sözü, Clark Sorensen'ın kitabına başlık yaptığı ve bir bunalımı atlattığınızda hemen ardından diğerinin belireceğini anlatan bir Kore atasözüdür (1988, s.3). Bu başlık, Koreli köylülerin son yıllardaki hızlı sanayileşmeye nasıl tepki verdiğini inceleyen bu çalışma için son derece uygun düşmüştür. Sorensen, tarihsel kaynakların yanısıra, aynı köyde altı yıl ara ile yapılmış iki alan çalışmasında toplanmış verileri de kullanarak hane halkı ve aile üzerine odaklanır. Çalışması sonucunda, bir toplumun değişime verdiği tepkinin şekillenmesinde geleneksel aile yapısının etkili olabileceğini bulmuştur. Genellikle kabul edildiğinin aksine, bu değişim aile ve hane halkı değerlerinde ve örgütlenmesinde büyük bir sapma anlamına gelmek zorunda değildir. Tersine, ailelerin daha geniş bir dünyanın içine dahil oldukları ve giderek makineleşme, elektrik, televizyon ve telefon gibi konforlara bağımlı hale geldikleri durumlarda bile, uyarlanma belli bir toplumsal süreklilik barındırabilmektedir.

Sorensen oldukça yoksul bir kırsal topluluk olan Sangongni'ye ilk kez 1976'da gitti. Buradaki toplumsal örgütlenmeyi ekolojik uyarlanma açısından inceleyebilmek için, görece istikrarlı, yalıtılmış ve dengeli bir köy üzerinde çalışma yapmak istiyordu (Sorensen, 1988, s.37). Araştırmasında, tarımsal teknolojinin hızla değiştiğine dikkat çekerek demografik, tarımsal ve şecere verileri topladı: "Pirinç fidelerini filizlendirmek için vinil seralar kullanılıyordu. Tarlalarda karışık gübre kullanılıyordu. Hatta 1975'te köye getirilmiş birkaç tane motorlu kök filizlendirme ve püskürtme makinesi bile vardı" (s.37). Yine de, genel izlenimi gelenekselliğin ve istikrarlılığın sürdüğü idi; köyde iyi örgütlenmiş birkaç babasoyu vardı. Hane halkı örütlenmesinin, geleneksel babayerlilik ve en büyük evlat hakkı kurallarına sıkı sıkıya bağlı olduğunu gördü; en büyük oğul ve karısı zaman içinde hane resi ve karısının görev ve haklarını üstleniyordu (s.39). Hane hâlâ kırsal üretimin başlıca dayanağı ve emeğin örgütlendiği vasıta konumunda idi.

Alan araştırmasının birinci yılının sonlarına doğru, Soronsen köyün istikrarlılığına ilişkin ilk izleniminin kuşkulu olduğunu gördü. İnsanlar Japonların ipek kozalarına koyduğu kotalardan ve dünyaki ihracat örüntülerinden, enflasyondan ve emek kıtlığından bahsediyor, bazıları kente göç etmeyi tartışıyor ve herkes, kendilerine televizyon seyretme olanağı sağlayacak olan elektriğin köye gelmesinin yakın olduğundan konuşuyordu. Bu aşamada Soronsen, köyün dünya ekonomisiyle bütünleşmeye ne kadar yaklaştığını farketti ve ulusal siyasetin, pazar ekonomisinin ve tarımın dışına çıkaracak göçün önemini ve hangi ölçekte olduğunu görmeye başladı. Bu topluluğu yakın çevresine güç bela uyarlanmış kü-

Fakat ortaya çıkış şekilleri nasıl olursa olsun, bu yenilikler her zaman başarılı olamamaktadır. İnsanların eski yöntemden daha etkili ya da toplumsal olarak daha faydalı olduğu kanıtlanacak bir düşünceye, tekniğe ya da ürüne ulaşabilmeleri için epeyce tecrübeden geçmeleri gerekebilir. Değişiklikler bazı durumlarda görece kolay olabilirken bazılarında olamayabilir; ya da belli bir topluma veya belli bir döneme uygun düşmeyebilir.

Örneğin bugün Hindistan'da, 1947'de kazanılan bağımsızlığın ardından gelen kalkınma çabalarını karakterize eden geniş ölçekli ağır sanayiye doğru hücum büyük ölçüde

çük bir sistem olarak görmeye çalışmanın gerçekçi olmadığı sonucuna vardı.

Sangongni sanayileşmekte olan bir toplumdaki bir köylü topluluğun gösterdiği yaygın tepkilerin çoğunu sergilemiştir. Bugün artık hemen hemen hiç el sanatı kalmamıştır; insanlar kentli zevkler edinmiştir ve hepsi pazar ekonomisine katılmaktadır. Ailelerin oğulları ve kızları tarım dışı işler bulma çabasıyla uzaklaştıkça, çoğunun ücretli işçi olduğu kentlere doğru kitlesel göçler başlamış ve ailelerde genel bir küçülme olmuştur. Pazar baskısı karşısında çiftlikler de büyümüş; buna karşılık yirmi yıllık hızlı kalkınmadan sonra bile toprak mülkiyeti konusunda ciddi bir değişiklik olmamıştır (Sorensen, 1988, s.11). Çiftliklerin büyümesine bağlı olarak kırsal kesim ile kentin neredeyse bütünleşmiş olması, kırsal kesimdeki ücretlerin neredeyse kentteki ücretler kadar yüksek olduğu anlamına gelmektedir. Sonuç olarak, çiftçiler modern teknolojiye yatırım yapmakta ve oldukça küçük arazilerde yeni teknikler benimsemektedirler. Kırsal kesimdeki emeğin azalması büyük çiftliklerin işine yaramamaktadır.

Sorensen'ın alan çalışmasının 1983'teki ikinci kısmı, endüstriyel bir ortamda değişimin ve sürekliliğin doğasının aydınlığa kavuşmasına katkıda bulundu. Çiftliklerin büyüklüğü 1.14 hektardan 1.33 hektara yükselmiş; tarım ücretleri 1977'den bu yana iki mislinden fazla artmış; bir düzineden fazla motorlu kök filizlendirme makinesi alınmış (fakat buna bağlı olarak aynı zamanda ciddi bir emek kıtlığı da olmuştu); haneler biraz küçülmüş ve en az on üç aile kente göç etmişti (Sorensen, 1988, s.42, 88-89). Fakat, genellikle tahmin edilenin aksine, köyden ayrılanlar çoğunlukla iyi işler bulmuşlar ve hayat standartlarını yükseltmişlerdi. Köyde kalanların durumları da iyiye gitmişti. Herkes eşit dercede başarılı olmamışsa da, yoksullaşmış bir kırsal işçi sınıfı oluşmamıştır. Neredeyse köydeki tüm haneler pazar ekonomisiyle bütünleşmiş olmasına karşın, aynı zamanda kendilerine de yeterliydiler. Sorensen, toplumsal yapıda büyük bir değişim yerine, makineleşmeye, demografik kaymalara ve yeni ekonomiye karşın hanenin üretimin ve tüketimin temel birimi olmayı sürdürdüğünü gözlemiştir. Ancak Kore'nin başarılı sanayileşme süreci, hane içinde alınan kararlara yeni bir boyut eklemiştir; artık hangi mahsulün ekileceğine ve toprağın kullanım biçimine ilişkin mutat kararlara ilave olarak, aile bireyleri pazar koşullarında sermaye ve emeğin getrisini de hesap etmek zorundadırlar (s.206). Kişi tarım mı yapmalı yoksa fabrika işi mi? Toprağını başkalarına kiraya verip kentte mi iş aramak daha iyidir yoksa ücretli tarım işçisi tutmak mı daha kârlıdır? Kişi toprağını satıp bir iş kurmalı mı yoksa kurmamalı mı? Görüldüğü gibi, "sanayileşme, zengini de fakiri de aynı şekilde çeşitli seçeneklerle karşı karşıya bırakmaktadır" (s.206). Dolayısıyla aile emeği, Avrupa'nın ve ABD'nin büyük bölümünde olduğu gibi, hâlâ başarılı tarımcılığın merkezinde olmayı sürdürmektedir. Bu pek çok bakımdan, aile bağlarını aşındırmak yerine pekiştirmiştir. Pazar merkezli bir ekonomi içinde tarımda başarılı olamayanlara gelince, bunların çoğu topraklarının satışından elde ettikleri geliri küçük işlere yatırdıkları ya da sanayi kesiminde iyi birer işi garanti altına aldıkları kentlere taşındılar. Ancak kırsal kesimdeki akrabalarıyla ilişkilerini kesmeyip onları ziyaret etmeyi sürdürmekte ve bazıları hâlâ köydeki evlerini ve tarlalarını saklamaktadır.

durmuştur, çünkü bu çabalar çoğunlukla arzu edilenin ve beklenenin tersi sonuçlar vermiştir. Basitçe, ülke sanayileşmiş ülkelerle rekabet edememiştir. Şimdi kalkınmada öncelik özel mülkiyete dayalı ve yüksek teknolojili hafif sanayiye verilmektedir, ancak sonuçlar henüz netleşmemiştir. Yine de bir şey açıktır; ülke geniş ölçekli yeniden örgütlenme ve daha iyi bir servet dağılımı yerine, zengin ile yoksul arasındaki geleneksel ikiliği görmektedir. Hindistan gibi nüfusu yoğun bir ülke, her zaman emek tasarrufuna yönelik yeniliklerden ve kitlesel üretim tekniklerinden yararlanmamaktadır.

Özet

Bir toplumun ekonomik sistemi düşüncelerden, davranışlardan ve kurumlardan oluşur. Klasik ekonomi kuramının temelinde kıt kaynaklar fikri yatar. İnsanlar, kendilerini tatmin etmeye yönelik arzuları ellerindeki kaynaklardan kaçınılmaz olarak daha fazla olduğu için, akılcı ekonomik kararlar vermek, seçenekleri değerlendirmek ve hangisinden en az maliyetle en fazla yarar elde edebileceklerine karar vermek zorundadırlar. Çoğu toplumbilimci, bireylerin ihtiyaçları ne olursa olsun toplumsal ve ekonomik kurumların varlıklarını sürdürdüklerini ileri sürmüştür. Antropolojinin ekonomiye bakışı, ekonomiyi bir toplumun ihtiyaçlarını kendi kurumlarıyla karşıladığı süreç olarak ele almak şeklindedir. Özcülük (substantivism) olarak adlandırılan düşünce ekolü, ekonomik süreçleri bireysel karar verme mekanizmasının işleyişinden ziyade, bütün kültürel düzenin sürdürülmesi olarak açıklamaya çalışır. Biçimcilik (formalism) ise, biçimsel ekonomi kuramının bütün ekonomik sistemlere uygulanabilecek şekilde genişletilebileceğini ileri sürer. Yakın zamanlarda araştırma yapanlar, içinde bulunulan koşulları bilmeden ekonomik bir kararın akılcılığı hakkında hüküm verilemeyeceğini ve bazı toplumlarda pazarların, ekonomik olduğu kadar ekonomik olmayan işlevlere de hizmet ettiğini keşfettiler.

Antropologlar, farklı toplumların ekonomik sistemlerini açıklamak ve karşılaştırmak için üç ekonomik alan üzerinde araştırma yaparlar. Bunlar kaynaklara erişimin düzenlenmesi, üretim süreci ve mal ve hizmet mübadelesidir.

Doğal kaynakları elde etme stratejileri, kaynak açısından zengin topraklara erişimi garantilemeye yönelik olarak tasarlanmıştır. Tarım ve sanayi toplumları, genellikle toprağın belli gruplarca kullanımını kısıtlayan bölgesel sınırları korurlar. Ancak, kaynakların elverişliliği mevsimsel değişikliklere bağlı olduğu için avcı-toplayıcıların daha fazla esnek olmaları gerekmektedir. Besin elde etme olanağı ne kadar belirsiz ve ne kadar fazla dolaşmayı gerektiyorsa, esnek sınırlara duyulan ihtiyaç da o kadar büyük olmaktadır genellikle. Bir bölgenin ne ölçüde savunulacağı, o toprağın tüm haklarını elde tutmanın kazanç ve maliyet hesabına bağlıdır. Sanayi toplumları, bireysel faydaya yönelik olarak kaynakların bireysel denetimine vurgu yapan özel mülkiyet ya da mülk sahipliği kavramını ileri sürerler. Bu kavram, yani bireylerin kaynaklar üzerinde ancak bir grupla ilişkili olmak suretiyle hak kazanmaları, bahçe tarımcılarına ve avcı-toplayıcılara yabancıdır. Bu toplumlarda bireyler, topluluğun kaynaklarını kullanma hakkına sahip olmakla birlikte, onlara malik olamazlar. Ancak giderek daha fazla toplum sanayileşmeden etkilendikçe, özel mülkiyet pratiği geleneksel mülkiyetin yerini almakta; ekonomik sistemler genel toplumsal ilişkiler sistemine giderek daha az bağlı hale gelmektedir. Bunun bir sonucu yabancılaşma; yani bireylerin işleriyle, ürettikleri şeylerle ve bunları ürettikleri kaynaklarla ilişkilerinin parçalanmasıdır.

Kullanıma elverişli mallar üretmek, hayatta kalmanın kaynaklar erişmek kadar önemli bir parçasıdır. Üretimde kültürler arası farklılıkları araştırırken, üretimin nasıl örgütlendiğine ve üretim stratejilerinin neler olduğuna bakılması gerekir. Sanayi toplumlarında temel üretim birimi işlevi tamamen ekonomik olan firmadır. Sanayi dışı toplumlarda temel üretim birimi ise hane halkı ya da ev içi gruptur. Neredeyse üretim için gerekli tüm beceriler tek bir hane içinde mevcut olabilmektedir; daha fazla çaba gerektiğinde ise bu, akrabalardan ya da arkadaşlardan temin edilmektedir. Hane içi üretim tarzını kullanan bu toplumlarda üretim faaliyetleri pek çok ekonomi dışı işlevlerle birleşiktir. Ortak kaynak mülkiyetinde olduğu gibi, sanayileşmenin yayılmasıyla bu tip hane içi üretim tarzının kullanımında da düşüş olmuştur.

Üretim stratejileri şu üç unsuru birleştirir: Doğal kaynaklar, emek ve sermaye. Sanayi toplumlarında üretim stratejisindeki önemli değişken sermayedir; sanayi dışı toplumlarda ise, emeğe ilişkin olarak alman kararlar genellikle en önemli kararlar olmaktadır. Hane içindeki çalışan sayısıyla ilişkili olarak, ne kadar fazla boğazın doyurulması gerekiyorsa o kadar fazla çalışılması gerekmektedir. Emek yoğunluğunu etkileyen etkenler, insanların üretkenlik (belli bir zamanda bir kişinin üstesinden geldiği iş miktarı), üretken olunan yaşam süresi (bir kişinin kültürel olarak tespit edilmiş, işe başlama ve iş gücünden çekilme yaşlarıyla sınırlı dönem) ve iş günü (ideal olarak bir kişinin, kültürel olarak tespit edilmiş, her iş gününde geçireceği saatlerin süresi) kavramlarını içerir. Kültürel olarak tanımlanmış bu kavramlar, genellikle bireyler ve haneler tarafından, kendi koşullarına uyarlanırlarken tekrar tanımlanırlar.

Üretim yapıldıktan sonra, üreticinin elinde tutmadığı ya da tüketmediği ürünler toplumun mübadele ağına girer. Karşılıklılık, yeniden dağıtım ve pazar mübadelesi olmak üzere üç ana mübadele mekanizması vardır. Sanayileşmemiş toplumlarda bizim toplumumuzda olduğundan daha fazla rol oynayan karşılıklılık, belli toplumsal bağlar ve yükümlülüklerle birbirlerine bağlanmış insanlar arasında para mübadelesi olmadan yapılan alışverişlerdir. Karşılıklılığın üç biçimi, veren ve alan arasındaki yakınlığın farklı derecelerini kapsar. Bunlar, genelleştirilmiş karşılıklılık, dengeli karşılıklılık ve negatif karşılıklılıktır. Yeniden dağıtım, malların, paranın ve hizmetlerin zorunlu olarak daha sonra kendilerine bunların bir kısmını yeniden dağıtacak olan merkezî bir aracıya ödenmesini içerir. Pazar mübadelesi, toplumsal kaygılardan uzaklaşmış bir iş olarak ortak bir değer aracılığıyla mal ve hizmetlerin ticaretinin yapılmasıdır. Toplumlarm çoğu bu üç mübadele biçimini kullanır, ama her toplumun belli mallara ve durumlara uygulanan mübadele alanlarını belirleyen kuralları vardır. Ancak bu ayrımlar çoğu kez pek belirgin değildir; insanlar her yerde, bir mübadele alanını bu alanla bağdaşmayacak türden bir işe dönüştürme fırsatını bulurlar.

Belli derecede ekonomik deneyim ve çeşitlilik, çoğunlukla hayatta kalabilmek için zorunludur. Girişimciliği ya da ekonomik yeniliği ve riske girmeyi incelediğimizde, her toplumda ekonominin toplumsal örgütlenmenin bütününün bir parçası olduğunu açıkça görebiliriz; sistemin diğer yanlarında değişiklik olmaksızın tek bir yanını değiştirmek mümkün değildir. Belli bir toplumun belli bir zamandaki ihtiyaçları ve değerleri ekonomik değişme sürecini belirleyebilir.

Siyasal Süreç

Karar Alma Siyasetleri

Siyasal Sürece Erişim

TOPLUMSAL CİNSİYET SORUNLARI

Kadınlar, Erkekler ve İktidar

Güç ve Otorite

Siyasal Davranışın Ekolojisi

ÖRNEK OLAY

Türkmenlerde Liderlik Türleri

Kaynaklara Erişim: İşbirliği ve Rekabet

ÖRNEK OLAY

Pakistan'ın Pathanlarında "İtişmeli Rekabet"

Siyasal Örgütlenmenin Evrimi

Takımlar ve Kabileler

Şeflikler

Devletler

ÇAĞDAŞ SORUNLAR

Baskıya Tepki Gösterme: *Las Madres de Plaza de Mayo* (Mayo Meydanı Anneleri)

Toplumsal Denetim Siyaseti

Kurallar ve Davranışlar

Toplumsal Denetimin Gayriresmî Araçları

Toplumsal Denetimin Resmî Araçları

ANTROPOLOJİDEN YARARLANMAK

Çavuşesku Romanyasında Zaman Siyaseti

21. Yüzyılda Hukuk ve Kabileler

Toplumlar Arasındaki Siyasal İlişkiler

Barış Mekanizmaları

Silahlı Çatışma

ONBİRİNCİ BÖLÜM

Siyaset, Toplumsal Denetim ve Siyasal Örgütlenme

Antropolojik açıdan siyaset, neredeyse her toplumsal faaliyetin örtük olarak siyasal bir anlam barındırdığının kabul edilebilmesi bakımından ekonomiye çok benzemektedir. Her toplumda, insanların elde etmek için birbirleriyle rekabete girdikleri kıt ya da sınırlı şeyler; bu rekabeti yöneten kurallar ve bireyler; gruplar arasında ortaya çıkan çatışmaları yatıştırmaya yarayan yöntemler vardır. Siyaset, kararların alındığı, grup davranış kurallarının tespit edildiği, liderlik konumu için rekabetin denetlendiği ve tartışmaların kargaşaya yol açan etkilerinin en aza indirildiği bir süreçtir. Daha kısaca söylemek gerekirse, siyaset, "kimin neyi ne zaman ve nasıl alacağı"na ilişkin bir süreçtir (Lewellen, 1992). Siyasal örgütlenme, siyasal süreçlerin vuku bulduğu daha geniş bir bağlamdır.

Siyaset, tüm insan ilişkilerinin evrensel bir yanıdır. Aile ve hanehalkı gibi çok küçük gruplar bile siyasal tavırların yer aldığı arenalar olarak düşünülebilir. Siyasetbilimcileri, devlet düzeyindeki kurumlara, ulusal partilere, devlet politikasına ve uluslararası diplomasiye odaklanma eğilimi gösterirler.

Antropologlar ise bunun aksine, bireysel topluluklara ve görece küçük ölçekli siyasal sistemelere odaklanma eğilimi içindedir. Örneğin Victoria Burbank, saldırganlığın toplumsal

Antik Mısır'ın firavunları güç ve otoritelerini hükümdarlıkları boyunca anıtsal yapılar inşa ettirerek ilan etmişlerdir. (Fotoğraf Daniel Bates)

cinsiyet rolleriyle nasıl bir ilişki içinde olduğuna odaklanmak suretiyle, Avustralya'nın yerli (Aborijin) toplumlarında siyasal aktörler olarak kadınların rollerini yakından gözlemiş ve anlatmıştır (Burbank, 1994). Ayrıca antropologlar, çoğu kez "siyasal" olarak düşünülmeyen düşüncelerin ve davranışların siyasal anlamlarıyla da ilgilenirler. Örneğin Henry Rutz, zamanın siyasetine bakarak "zaman güçtür" der; zamanı kimin denetleyeceği her yerde bir rekabet konusudur (Rutz, 1992, s.14). Bu bölümde yerel düzeyde siyaset, toplumsal denetim ve siyasal örgütlenme türleri ve bunların nasıl ortaya çıkabildikleri tartışılacaktır.

Siyasal Süreç

Siyasal rekabetin altında anlaşmazlık –bireysel çıkarlara ve topluluk yaşamına ilişkin çatışan düşünceler– yatar. Bu kapsama giren meseleler, bireylerin ya da grupların önemli addettikleri hemen hemen her şey olabilir; yani rekabet etmeye değecek herhangi bir şey. Bütün durumlarda, aksini söyleyen tüm gösterişli retoriğe rağmen, alınan son kararlar bazı insanlara ya da gruplara diğerlerinden daha fazla yarar sağlayacaktır. Fakat insanların etki etmeye çalıştıkları kararların türleri ve karşılığında elde ettikleri şeylerin doğası toplumdan topluma büyük çeşitlilik gösterir.

Karar Alma Siyasetleri

Örneğin avcı-toplayıcılarda siyasal rekabet, avın nerede aranacağı, evliliğin ayarlanması, besin paylaşımı, topluluğun ne zaman başka yere hareket edeceği, konaklamanın yapılacağı yeni yerin neresi olacağı gibi konulara ya da bütün grubu ilgilendiren başka herhangi bir meseleye ilişkin anlaşmazlıklarda ortaya çıkabilir. Süreç bizim standartlarımıza göre çok rekabetçi görünmese bile, bu anlaşmazlıkların çözülmesi siyaseti içerir. Topluluğu etkileyecek her konuda bir kararın alınması gerekir ve çoğunlukla bir grubun ya da bireyin arzuları ya da ihtiyaçları diğerlerininkinden üstün gelir.

Avcı-toplayıcılar, bahçe tarımcıları ve çobanlarla ilgili bölümlerde sözünü edilen neredeyse bütün toplumlar, kararlarını değişken, kişisel ve gayri resmî yollarla alırlar. Ariaal erkekleri, günlerinin büyük kısmını küçük gruplar halinde günlük olayları tartışarak ve aslında grup kararları ya da oybirliğiyle kararlar alarak geçirirler. Oybirliği, herkesin kabul et-

Brezilya'da yaşayan Xavante topluluğunda, kütük yarışı farklı köylerden gelen takımlar için siyasi anlamlar barındıran oldukça rekabetçi bir "spor". (Fotoğraflar Nancy Flowers)

meye razı olduğu bir çözüm ya da karardır ve bariz bir şekilde zararlı çıkan yoktur. Oybirliğiyle karara varma, zaman alıcı olsa da grubun birliğini korur. Bu yöntem, Dobe !Kungları ve Yanomamöler tarafından da kullanılır. Hatta, resmî olarak tayin edilmiş liderlerin olduğu ve liderliğin soy içinde el değiştirdiği Arap Bedevilerinde ve Amerika'nın güneybatısında yaşayan Hopilerde bile çoğu günlük karar resmî olmayan görüşmelerde ve tartışmalarda alınır.

Oybirliğiyle karar alma, özellikle grubun uyum içinde olmasının önemli olduğu yerlerde etkilidir, ancak bu yine de beklenmedik sonuçlara yol açabilir. Gerçekçi bir kurgu yapalım ve bir lokantada birlikte yemek yemeye karar veren küçük bir grup düşünelim: Grubun çoğunluğu İtalyan lokantasına gitmek istemekte, azınlık ise yerel bir Fransız bistrosunu tercih etmektedir. Oybirliğiyle alınan karar ise bir Tayland lokantasına gitmek olabilir pekala. Bu, kimsenin ilk tercihi olmamakla birlikte herkes tarafından kabul edilebilir bir sonuç olmuştur. Demokratik bir oylama en azından bazılarının itirazıyla sonuçlanabilirdi. Kuşkusuz bir diktatör azınlığın tercihini çoğunluğa dayatabilirdi, ancak bu belli bir çatışmayla karşı karşıya kalma riskini göze alarak olurdu. Oybirliğiyle karar almayı sınırlı gibi düşünsek de bu, yönetimin en üst düzeylerinde bile önemli olabilmektedir. Eski İngiltere başbakanı John Major'm Margaret Thatcher'ın halefi olmasının kimsenin ilk tercihi olmadığı her yerde söylense de Major, genelde partinin liderliğine uygun görüldüğü için devreye sokuldu. Parti liderlerinin Amerikan başkan adaylarını belirleme sürecinde de oybirliği esastı.

Oybirliği siyasetinde belli ölçek sınırlamaları vardır. Ayrıca oybirliği, toplumsal olarak kabul edilebilir olsa da, katılımcıların eşit derecede bilgi ya da uzmanlığa sahip olmamalarına bağlı olarak feci sonuçlar doğuran hükümlere varılmasına da yol açabilmektedir. Şirketlerin, hükümet örgütlerinin ve ordunun kimlerin karar vereceğine ve kimlere danışılması gerektiğine ilişkin açık kuralları vardır ve bu kararlar daha sonra alt düzey liderler aracılığıyla uygulamaya konulur. Hangi araçla olursa olsun kararların en üst düzeyde alındığı "komuta zinciri" sisteminin avantajı, çok fazla sayıda insanın faaliyetlerinin koordine edilebilmesini ve meselelere ilişkin uzmanlık oluşturulabilmesini sağlamasıdır. Dahası merkezî karar alma sürecinde, çok geniş ölçekli bir toplumda grup işbirliğine dayalı hayatı kolaylaştıracak davranış kuralları uygulanabilmektedir; siyaset sistemlerinin, kanunların ve sayısız kural ve düzenlemelerin tamamı, bireylerin (bütünüyle istekli olsunlar veya olmasınlar) diğerleriyle birlikte bazı ortak hedeflere doğru birlikte çalışacakları ortamlar yaratır. Buna karşılık merkezî karar alma sürecinin ve güçlü bir komuta zincirinin açık bazı zararları da vardır: Despotluk, savaş, kitlesel cinayet ve çevre yıkımı, sayabileceklerimizden sadece birkaçıdır. Bu meselelerin bazılarına daha sonra döneceğiz.

Siyasal Sürece Erişim

Her toplumun, insanların siyasal rekabete nasıl katılabileceklerini belirleyen normları olduğu gibi kimlerin katılabileceklerini belirleyen resmî ve gayri resmî kuralları da vardır. Siyasette resmî kurallar yasal ya da kurumlaşmış olanlardır; gayri resmî kurallar ise gündelik davranışlardan ortaya çıkar. Siyasal rekabetin sonuçları toplumun her bireyini etkilese de bu durum topluluk içindeki herkesin siya-

Bulgaristan'daki Türk toplumunun önde gelen üyeleri Bulgaristan'da komünizmin yıkılmasından sonra yapılacak olan ilk demokratik seçim için stratejilerini planlıyorlar. (Fotoğraf Fevzi Ömer)

sal sürece eşit şekilde dahil olmasını gerektirmez. Bütün toplumlar, siyasetin farklı alanlarına katılım için belli biçimsel nitelikler dayatırlar. Grup üyeliği, bu niteliklerin en temel olanıdır. Yaş ve kadınların resmî karar alma sürecinde çoğunlukla yeterince temsil edilmemesi ya da bu süreçten dışlanması şeklinde ortaya çıkan toplumsal cinsiyet kısıtlamalarına da oldukça sık rastlanır. Maria Lepowsky'nin incelediği eşitlikçi Vanatinai toplumunda bile, erkek egemen toplumlarla temas edilmesi, Vanatinai sınırlarını aşan siyasal meselelerde erkeklerin egemen olmasına yol açmıştır (Bkz. "Kadınlar, Erkekler ve İktidar" başlıklı çerçeve, s.402).

Fakat resmî karar alma sürecinin dışında kalmak, mutlaka siyasal nüfuzdan yoksun olmaya işaret etmez. Amerikan siyasal sistemine aşina olan herkesin bildiği gibi resmî ofisler ve otorite konumları, aslında iktidarın kimin elinde olduğuna ilişkin hikâyenin tamamını anlatmaz. Onaylanmış otorite konumunda olamayanlar ya da olmayanlar için karar verme sürecine gayri resmî kanallardan katılma olanağı vardır. ABD'de güçlü çıkar gruplarının lobileri Kongre'de hiçbir resmî yere sahip değillerdir;

TOPLUMSAL CİNSİYET SORUNLARI

Kadınlar, Erkekler ve İktidar

Maria Lepowsky, 1977'den 1979'a kadar Yeni Gine'nin güneydoğusunda küçük ve uzak bir ada olan Vanatinai'de alan çalışması yürütmüş; daha sonra 1981'de ve 1987'de iki kez buraya dönmüştür. *Fruit of the Motherland* (Anayurdun Meyvesi) (1993) adlı kitabında anlattığı bu anasoylu toplum, sadece çevresindeki Melanezya kültürleriyle değil, dünyadaki çoğu kültürle şaşırtıcı derecede tezat teşkil etmektedir. Vanatinai'de, erkeğin üstünlüğüne ve kadının ikincilliğine dair hiçbir ideoloji yoktur; "Kadınların ve erkeklerin rolleri ve eylemleri bir hayli örtüşmektedir ve her iki cins de eşit derecede değerli addedilir. Erkeğin kadın üzerinde her iki cinsin de nefret ettiği fiziksel şiddet dışında –ki bunun aşırı boyutlara varması çok nadirdir– hiçbir resmî otoritesi ya da baskı gücü yoktur." Toplumsal kurallar her bireyin kişisel özerkliğini vurgular. Bireye saygıyı içeren ahlâk anlayışında düşük nüfus yoğunluğunun oldukça fazla katkısı vardır muhtemelen, çünkü ciddi bir çatışma durumunda her iki taraf da başka bir köye taşınma seçeneğine sahiptir. Ancak, hem başkalarına karşı verici olmaya yüksek değer atfedilmiş olması hem de büyücüyü ya da cadıyı kızdırma veya kıskandırma korkusu, bireysel davranışın düzenlenmesinde bir araç işlevi görmektedir.

Lepowsky, Vanatinai'nin cinsel olarak eşitlikçi bir toplum olduğunun en çarpıcı kanıtını, bu toplumda hem "büyük adamlar"ın hem de "büyük kadınlar"ın bulunması olgusunda görür. Genellikle, şef ya da katmanlaşmış siyasal gücün diğer biçimlerinden yoksun olan Melanezya toplumlarında büyük adamlar otoritenin temel biçimidir. Vanatinai toplumu ise, cinsiyete bakmaksızın her yetişkine kişisel saygınlık ve başkalarının üzerinde nüfuz elde etme fırsatı sunar. Saygınlık ve nüfuz elde edilen başlıca alan, ayrıntılı törensel mübadeleler ve karmaşık cenaze ayinleridir.

> Hem erkekler hem de kadınlar, değerli tören eşyaları, yiyecekler, kadınlar tarafından yapılan toprak çömlekler, uyku minderleri, hindistancevizi ağacının yapraklarından yapılma etekler ve erkekler tarafından yapılan ağaç oyma kâseler ve kireçten yapılma spatulalar gibi eşyaları aralarında alıp verirler. Her cins iki cinsle de mübadelede bulunur... Kadınlar ve erkekler, yıllar içinde aralıklı olarak her ölümden sonra verilen ve muazzam miktarlarda geleneksel servetin eşit şekilde alınıp verildiği cenaze şölenlerine ev sahipliği yaparlar (s.viii-ix)

Her erkek ve kadın az bir hediye beklentisiyle cenaze şölenlerine ev sahipliği yapmayı ve katkıda bulunmayı seçebilir ve toplumsal vericiliğin sergilendiği törenlerde dağıtmak veya mübadele eşlerine karşı yükümlülüklerini yerine getirmek için değerli tören eşyaları ve diğer malları toplayabilir. Bu kişiler *giagia*, yani vericiler olarak bilinir.

Kadınlar, ayinlerde uzmanlaşmak ya da bahçe ürünlerinde üretim fazlası meydana getirmek gibi saygınlık kazandıran başka faaliyetlere de katılırlar. Ayrıca toprağın vârisi olup, domuzlar, hane içi mallar ve değerli eşyalar üzerinde olduğu kadar, ormanlar ve resif alanlar üzerinde de erkeklerle eşit kullanım hakkına sahiptirler. Kendilerine miras kalmış ya da sahibi oldukları toprağın ve kıymetli malların denetimini ellerinde tutarlar. Her iki cins de bahçede çalışır, domuzların bakımını yapar ve emeklerinin ürünlerini denetler. Fakat yabancılarla başka mallar karşılığında mübadele edilmek ya da büyük bir anma şölenine ev sahipliği yaparken kullanılmak üzere belli bir yıl içinde bahçeden elde edilen ürünün yeterli fazlası olup olmadığına karar verenler köyün kadınlarıdır. Evlilik sonrası yerleşim örüntüsü çift yerliliktir *(bilocality)*; böylelikle her iki taraf da içine doğduğu aile-

nin önemli kararlarına katılabilmekte ve anasoyuna ait kaynaklar üzerindeki haklarını kaybetmemektedir.

Lepowsky, Vanatinai toplumunu eşitlikçi olarak nitelemekle birlikte bunun adadaki bireyler arasında hiç fark olmadığı anlamına gelmeyeceğini de özellikle belirtir. "Bazı adalılar toprak, besin elde edilen ağaçlar ve resif alanlar üzerinde diğerlerinden daha fazla hakka sahiptir ve bazıları anne soyundan ya da babadan diğerlerine oranla daha fazla törensel eşya, domuz ve potansiyel mübadele eşi miras alabilmektedir. Bazılarının kendilerine destek olabilecek daha fazla akraba ve yakını varken, bazıları müzmin kötü sağlık durumları nedeniyle saygınlık elde etmekte dezavantajlı durumdadır" (s.39).

Kuşkusuz yeryüzündeki her toplum gibi Vanatinai toplumu da durağan olmayıp, kültürel yenilikler ve yeniden yorumlamalar vasıtasıyla evrim geçirmektedir. Bu durum uzun vadede geçerli olmakla birlikte, Batılı olmayan küçük ölçekli toplumların Avrupalılarla temasa girmeleri, kültürlerine karşı ciddi bir tehdit doğurmaktadır. Vanatinai Avrupalılar tarafından ilk olarak 1606'da görülmüş ancak uzaklığı ve tehlikeli resif engelleri, yaklaşık iki yüzyıl daha yalıtılmış kalmasını sağlamıştır. Ancak 19. yüzyılın ortalarında, Avrupalı tacirler ve balıkçılar adalılarla düzenli olarak temas kurmaya başlamışlardır. Bu ilk temaslar hiçbir hükümet tarafından denetim altına alınmamış ve yerli kadınların kaçırılmalarının ve yerli halkın terörize edilmesinin pek çok örneği görülmeye başlanmıştır. Vanatinai'de yaşayanların 1920'lerde bile adalar arasında akınlar olduğunu söylemelerine karşın, sözlü Vanatinai tarihi 1888'de bölgeye yayılan İngiliz sömürgeci denetimin adalar arası savaşlarda bariz bir artışa neden olduğunu* kaydetmektedir. Vanatinai'de yaşayan önemli miktarda yaşlı azınlığın herhangi bir Batı dinine bağlı kalmamalarına ve pek çok Hıristiyanın kendi yerli dinsel inançlarını sürdürmelerine karşın, 1891'de başlamış olan misyonun etkisi Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra büyük ölçüde artmıştır.

Papua Yeni Gine 1975'te bağımsızlığını kazandı ve Vanatinai, Eyalet Meclisi'ne temsilci ve ulusal parlementoya milletvekili seçme hakkını elde ederek Milne Körfezi Eyaleti'nin bir parçası oldu. Vanatinai temsilcilerinin ve hükümetin kendilerini ihmal ettiğini düşünenerek yardım ve devlet okulu talebinde bulunan komşu Saisai halkının talebine karşılık olarak, 1979'da toplanma yeri Vanatinai'de bulunan Yeleyamba Konseyi oluşturuldu.

Bu değişimler Vanatinai'de kadınların yaşamlarını ve kadın-erkek ilişkilerini nasıl etkiledi? "Halk, ada yaşamında kadının merkezî konumunun hem 'çok eski' hem de 'ataların âdeti' anlamına gelen *taubwaragha* olduğunu söyler" (Lepowsky, 1993, s.72).

1870'lere gelindiğinde, adalı erkeklerle ticaret yapan (kadınlarla ise ya zorla ya da anlaşarak, sadece cinsel ilişkiye girmek istediklerinde ilgilenen) ve sömürge dönemi boyunca sürecek olan bir Avrupalı modeli meydana çıkmıştı. 1950'lerin başlarından bu yana Avustralya sömürge hükümeti ve 1975'ten sonra da Papua Yeni Gine'nin ulusal hükümeti döneminde, seçilmiş Vanatinaili yerel hükümet konseyi üyelerinin hepsi erkekti. Lepowsky şunu anlatır: "1978'de tanık olduğum bir olayda, erkekler tarafından aday gösterilen kadınlar isimlerini geri çektiler. Bunun sebebi İngilizce bilmiyor olmalarıydı" (Lepowsky, 1993, s.76). Diğer iki resmî dil olan Pidgin ve Motu adada nadiren konuşulmaktadır. Kadınların neredeyse hiçbiri iş aramak ya da eğitim almak için adadan ayrılmadığı gibi, resmî görevlilerin pek çoğu da ülkenin erkek egemen ideolojinin yaygın olduğu kesimlerinden gelmekte ve dolayısıyla Vanatinaili erkeklerle iş yapmayı beklemektedirler. Ayrıca hiç okula gitmemiş ve ada dışında ücretli olarak hiç çalışmamış yaşlı erkekler de hükümet görevlileriyle iş yapma konusunda rahatsızdırlar; dolayısıyla, yerel hükümet konseyi üyelerinin neredeyse tümü yirmi ile kırklı yaşların başlarındaki kişilerden oluşmaktadır. Bu durum yerel, bölgesel ve ulusal gruplara seçilmek şeklinde tezahür eden yeni siyasal otorite biçiminin aslında sadece genç erkeklere açık olduğu ve *giagia* bile olsalar, neredeyse bütün kadınların ve yaşlı erkeklerin oy haklarının ellerinden alındığı anlamına gelmektedir.

Hiçbir Malenezya toplumunda büyük adam ol-

(*) Lepowsky, bunun nüfustaki artışa ve beyaz tâcirlerin silah getirmesiyle birlikte silahın elde edilebilirliğindeki artışa bağlı olabileceğini düşünmektedir.

manın tek yolu servet dağıtmak değildir; bunun bir başka yolu da savaşta yiğitlik göstermektir. Kadınlar savaş konseylerinin, diplomasinin ve hatta savaş meydanlarının dışında tutulmasalar da, Vanatinai'de artık kullanılmayan *asiara* (örnek ve efsanevi savaşçı) rolü sadece erkeklere (özellikle genç erkeklere) uygun görülürdü. Savaşın baskısı kadınlara diğer geleneksel vasıtlarla saygınlık kazanmaları konusunda fırsat eşitliği sağlıyordu. Örneğin adalar arası ticaret ve mübadele gezilerinde, artık kendilerine erkeklerin eşlik etmeleri gerekmiyordu. Ancak yerel hükümete seçilmek genç erkeklere başka bir saygınlık yolu açmış oldu. Yerel konsey üyeleri genellikle kendilerini *giagia* ile doğrudan rekabet içinde hissetmektedirler. Ücretli iş için adadan ayrılmış olduklarından, genellikle az sayıda domuza ya da değerli tören eşyasına sahip olmakta ve geleneksel mübadelelere katılmamaktadırlar. Çoğu, bir hanenin sahip olabileceği domuz sayısının ayarlanmasında ve adalar arası mübadeleyi düzenleyen ziyaret fırsatlarının sınırlanmasında etkin rol oynamaktadırlar.

Lepowsky'nin vardığı sonuç, dışarıdan dayatılan siyasal, hukuksal ve dinsel otorite sistemleri her adalı için belli derecede özerklik kaybı anlamına gelse de, "bireysel özerkliğe saygı ilkesinin Vanatinai kültüründe hâlâ çok güçlü bir şekilde sürdüğü ve bu ilkenin –toplumsal cinsiyet eşitliği de dahil olmak üzere– eşitlikçi toplumsal ilişkilerin temelinde yatmayı sürdürdüğü" yolundadır (1993, s.79-80). Vanatinai'de eğitim olanağı son yıllarda çarpıcı biçimde artmıştır ve ana babalar hem kızlarını hem de oğullarını okula göndermektedirler. "Dolayısıyla, eğitim ve ada dışında iş olanağı arayan ve sonra memleketine dönecek olan kadınların sayısı da muhtemelen yakın gelecekte artacaktır" (s.80). Bu nedenle, kadınların yerel düzeyde ve er geç ulusal düzeyde siyasete katılmaya başlayacaklarına inanmamak için hiçbir neden yoktur.

Toplumlar karmaşıklaştıkça siyasal rollere erişimi kısıtlayan ölçütlerin sayısı da artar. Dokuzuncu Bölüm'de gösterildiği gibi, devlet yönetimli toplumlarda sadece grup üyeliği, yaş ve toplumsal cinsiyet değil, etniklik, din, kast, zenginlik ve eğitim de siyasal katılımı sınırlayabilmektedir. Bu ölçütler gayri resmî pratiklerde olduğu kadar resmî kurallarda da geçerli olabilmektedir. Ameriman toplumunda toplumsal cinsiyet, etniklik ve zenginlik siyasal erişimin resmî kısıtlamalarının temelini oluşturmamakla birlikte, kadınlar ve bazı etnik azınlık üyeleri devlet görevlileri ve siyasal nüfuza sahip olanlar arasında orantılı biçimde temsil edilmemektedir. Bizimki gibi toplumlarda siyasal erişim hiyerarşik olarak örgütlenir. Oy verme hakkı azınlık gruplarının çoğuna verilmiş olsa da, daha yüksek düzeylerdeki siyasal katılım (yönetici seçkinler arasına girme) genel olarak hâlâ daha az erişilebilen bir durumdur.

Toplumsal karmaşıklık düzeyi arttıkça insanları birleştiren ve potansiyel olarak bölen hedeflerin sayısı ve kapsamı da artmaktadır. Bizim toplumumuzda açık siyasal rekabet kamusal görevlere erişime ya da gelirin ve kişisel malların ne kadarının vergilendirilmesi, toplu konutun ya da nükleer santralın nereye kurulması (ya da kurulmaması) veya yabancı bir ulusla ne tür bir silah ya da ticaret anlaşması yapılması gerektiği gibi meselelere odaklıdır. Rekabet eden taraflar genellikle konumlarını güçlendirmekte etkisi olabilecek destekleri harekete geçirirler ve kararları kendi lehlerine çevirme çabasıyla her türlü meşru –ve gerektiğinde bazen gayri meşru– baskıyı uygularlar.

ancak uygulamada seçilmiş meclis üyeleri üzerinde güçlü bir nüfuzları vardır. Siyasal mercilere erişimlerinin resmî olarak kısıtlandığı toplumlarda kadınlar, kocalarının, erkek kardeşlerinin ve oğullarının üzerinde etkili olmak suretiyle güç uygulayabilirler. Iroquoislerde egemen siyasal konumlar erkeklerin elinde olsa da görevlileri kadınlar seçerlerdi. Dolayısıyla siyasal sürece resmî katılımı tanımlayan normlarla, nüfuzun ve gücün gerçek uygulamasını birbirine karıştırmamamız gerekir. Bu ikisi bir hayli farklı olabilir.

Güç ve Otorite

Siyasal nüfuza erişim üzerindeki kısıtlamalar doğal olarak liderliğin belirlenmesini etkilemektedir. Belli liderlik ölçütleri daha çok kişilik özelliklerine dayalı olabilmektedir; bireyler kişisel karizmaya sahip olduklarını ya da bilgeliklerini ve talihlerinin ne kadar iyi olduğunu göstererek diğer insanları etkileyebilirler.

Liderlik, örgütsel desteği seferber etmekteki başarıyla da kurulabilir. General yönetir, çünkü ordunun desteğine sahiptir; adaylar göreve seçilir, çünkü en fazla sayıda seçmeni harekete geçirebilmektedirler. Bu iki tip liderlik ölçütü çoğunluklabirlikte işler. Melanezya'da statü ve saygınlık, "büyük adamlar" olarak bilinen belli kişilere verilir. Bir büyük adam, cesaret ya da iyi konuşma yapabilmek gibi kendisini takdire lâyık kılan belli kişisel niteliklerini kanıtlamıştır genellikle. Fakat tek başına bu nitelikler ona hiçbir zaman büyük adam statüsünü sağlamayacaktır. Büyük adamın aynı zamanda, olağanüstü, alışıldık ve hesaplı bir cömertlikle kazandığı yandaşlarının da olması gerekir. Bu tür cömertlik büyük ölçüde besin üretimini ya da başkalarıyla ticaret ilişkilerini beceriyle yönlendirebilmek üzerine kuruludur.

Siyasal liderliği tartışırken güç ile otoriteyi ayırmakta fayda vardır. Güç, kişinin emirlerini herhangi bir yaptırımla uygulatması şeklindeki nüfuz kullanımıdır (nihaî negatif yaptırım biçimi fizikî güç kullanımıdır); otorite ise kişinin kendi kişisel saygınlığından veya bağlı bulunduğu kurumun statüsünden kaynaklanan nüfuz kullanımıdır (Fried, 1967). Örneğin, Dobe Ju/'hoansi ya da !Kung'larda bazı bireyler güç değil ama otorite kazanabilmektedir. Fikirlerine şu ya da bu nedenle saygı duyulduğu için bu kişiler başkalarının davranışlarını etkileyebilmekle birlikte, etkili biçimde tehditte bulunamaz ya da herhangi türde bir yaptırım dayatamazlar. Melanezya'da bir "büyük adam"ın siyasal konumu oldukça açık biçimde tanımlanmış olsa da, otoritesi eninde sonunda kendi ikna yeteneğine dayanır. Devlet yönetimli toplumlarda ise, görevliler hem güç hem de otorite uygulayabilmektedirler. Silahlı kuvvetlerce desteklenen yaptırımları kullanmak suretiyle vatandaşları belli biçimde davranmaya zorlayabilirler. Otorite kazanılabilir ya da verilebilir; yani soya ya da ilahîlik veya kutsallık gibi atfedilmiş niteliklere dayalı olarak verilmiş olabilir ya da askerî başarı, seçim başarısı, kanıtlanmış ahlâkî değer veya bazı başka etkenler ile kazanılabilir.

Güç ve otorite her zaman bir arada olmak zorunda değildir. Yerel düzlemde siyasetin ortak bir paydası varsa da, çeşitli hiziplerin birbiriyle olan gündelik ilişkilerinin karmaşıklığı ya da (en azından gözlemci açısından) güç ve karar alma merkezlerindeki şaşırtıcı yer değiştirmeler yüzünden bu kolayca görülebilir değildir. Bu karmaşıklığın tam ortasında yer alan ve yabancı biri için anlaşılması güç olan etken ise, bazı kişilerin yandaşlarını ve müttefiklerini harekete geçirme ve karizmanın ve toplumsallığın kişisel niteliklerini siyasal nüfuza çevirme gücüdür.

Siyasal Davranışın Ekolojisi

Siyasetin insanların çevreleriyle nasıl etkileşime gireceklerini belirleyen birçok biçimi olduğu gibi, siyasal süreci etkileyen birçok çevresel etken de vardır. Kaynaklara nasıl erişileceğini ve bunların nasıl dağıtılacağını belirleyen etkenlerin siyasal olması nedeniyle, pek çok antropolog çoğu insan ekolojisi çalışmasının aslında siyasal ekoloji incelemesi olduğunu dü-

ÖRNEK OLAY

Türkmenlerde Liderlik Türleri

Orta-kuzey İran'ın çoban ve tarımcı Yomut ve Göklen Türkmen aşiretlerinde üç farklı liderlik biçimi vardır.* Bunlar, genel nüfus içindeki farklı karar alma tarzlarının ve farklı siyasal nüfuz kaynaklarının birlikte varolabildiği karmaşık biçimleri örneklemektedir.

Yeni Türkmenistan Cumhuriyeti'nin sınırını oluşturan Atrek ırmağı boyunca kurak bozkırlarda oturan ve büyük ölçüde göçebe çoban bir yaşam tarzı süren grupların geçimi, hayvancılık, yeraltı sularının izin verdiği ölçüde küçük ölçekli tarım ve diğer etkinliklerin karışımına dayalıdır. Nüfus yoğunluğu düşüktür ve akrabalık ilişkileri babasoyuna dayalıdır. Aileler soylarına ait olduğu düşünülen topraklarda siyah keçeden yapılma çadırların (*yurt*) bir araya gelmesiyle oluşmuş *oba* denilen köy benzeri topluluklar halinde yaşarlar. Çadırların sayısı iki ile on arasında değişir. Liderlik, *ak sakal* adı verilen yaşça büyük erkeklerden oluşan küçük bir grubun ve hane reislerinin oybirliğiyle belirlenir. Başka bir obaya katılmak isteyen haneler hem ayrıldıkları obanın hanelerinin hem de katılmak istedikleri obanın hanelerinin rızasını almak zorundadırlar. Bunun nedeni, otlak alanları üzerindeki hakların soyun ortak mülkiyeti addedilmesidir. Kısaca, kaynakların kullanımı ve nerede ikamet edileceğine ilişkin çoğu karar erkek hane reislerinin oybirliğiyle alınır. Tarih içinde istisnaî durumlar ancak savaş zamanlarında ortaya çıkmakta; bu dönemlerde akınların yönetilmesi için talimat verme yetkisine sahip geçici bir askerî lider seçilmekteydi.

Hem sulamaya hem de yağmura dayalı tarımın uygulandığı daha sulak Gorgan ırmağı boyunca yaşayan Yomut ve Göklen topluluklarında liderlik ve siyasal karar alma daha merkezîdir. Çoğunlukla seksenden fazla haneden oluşan geniş köyler, büyük sülâlelerin ortak olduğu topraklara kurulmuştur. Köyler, her biri babasoylu yakın akrabalardan oluşan ailelerin yerleştiği belli bir adı olan mahallelere ayrılmıştır. Toprak kiraya ya da ortakçıya verilebilse bile, hanenin özel mülkiyeti olup bu şekilde işlenir. Karar alınması gereken durumlarda mahalle tamamen oybirliği temelinde hareket eder, ancak önemli kararlar başka yerlerde alınır. Hükümet meselelerinde köyü temsil eden *Kethüda* ya da reisin önem derecesi köyden köye değişir. *Kethüda* vergi toplanması, askerlik, yol onarımı, okul onarımı ve benzeri meselelerde devlet otoritesini köydeki uygulayıcısıdır da aynı zamanda. Seçilmiş olsun ya da olmasın, bu kişilerin memuriyeti her zaman İran hükümetinin onayına bağlıdır. Otoriteleri, yaptıkları işe kişisel katkılarının yanısıra, insanların devlete karşı gösterdikleri saygıya ve devletin saygınlık derecesine bağlıdır. Bazılarına saygı duyulur ve güvenilir; bazıları ise devletin dalkavukları olarak görülür ve mümkün olduğunca önemsenmez. Bu kişiler güçlerini, devletin köye emirleri uygulatmak üzere polis ve asker getirebilecek olmasından alırlar.

Kethüdaların dışında genellikle pek çok köy üzerinde büyük etkiye sahip bölgesel liderler de vardır. Resmî bir görevi olmamakla birlikte *han* olarak adlandırılan bu lider tipi, Melanezya'nın "büyük adamı" ile benzerlik gösterir. Han (ki her zaman erkekdir), zenginliği ve kendisine kredi, iş ve ortakçılık açısından bağımlı olan haneleri denetleme kabiliyeti sayesinde büyük nüfuz ve buna bağlı olarak güç elde etmiştir. Hanın önemi evinin büyüklüğünden anlaşılabilir. Bir han evi yüksek duvarlarla çevrili, bahçesinde pek çok pahalı aracın park ettiği ve çatısında elektronik çağın göstergeleri bulunan genellikle çok katlı bir konuttur. Hanlık ünvanını miras yoluyla ya da kazanarak almadığı halde kendisine kalan toprakların büyüklüğünün sağladığı güçten dolayı bu konuma gel-

(*) 1974-1975'te William Irons ile yürütülen alan çalışmasına ve William Irons'ın birkaç yazısından yararlanılmıştır.

İki Türkmen lideri: Soldaki din bilgisi ve dürüstlüğüyle tanınır; diğeri zenginliği ve çalıştırdığı ailelerin sayısıyla nüfuz sahibidir. (Fotoğraflar Daniel Bates)

miş genç hanlar da vardır. Daha eski kuşak hanlar, topraklarını ve nüfuzlarını hükümetin tarımı geliştirmeye çalıştığı ve tarlalara özel mülkiyet statüsü verdiği zamanlarda devletle olan yakın ilişkileri sayesinde elde etmişlerdir. Pek çok han mülkiyeti kolektif olan ve topluluğa ait toprakları kendi adlarına kaydettirmeyi becermiştir. Bunlardan bazıları zorbalıklarıyla tanınır; bazıları ise topluluğun saygısını kendilerine bağımlı olanlara adil davranmak, yardımsever ve konuksever olmak yoluyla kazanmışlardır. Dolayısıyla bu erkekler, hem zenginliklerinden ve hükümetle olan temaslarından ileri gelen güce hem de belli bir otorite ve meşruiyete sahiptirler.

Diğer bir siyasal nüfuz ve karar alma mercii ise, daha az zengin olmalarına karşılık din hocası olarak edindikleri şöhretle otorite sahibi olan kişilerdir. Bunlar arasında en önemlileri *ahund*lar olarak bilinir ve bilgili kişiler olarak saygı görürler. En şöhretli ahundların çok fazla yandaşı vardır. Ahundlardan oluşan gruplar düzenli olarak toplanırlar. Yaptırım güçleri olmamakla birlikte açıklamalarıyla dünyevî olayları etkileyebilirler ve etkilemektedirler. Töresel otoriteleri, hanların eylemlerini de denetlemeye yardımcı olur.

Yerel siyasal çevredeki son bir unsur, ilk dört halifeden birinin soyundan geldikleri ya da Muhammed'in varisleri oldukları varsayıldığı için *evlat* olarak adlandırılan, birkaç küçük dinsel ya da kutsal sülâleleden gelme bireylerdir. Bazı evlatlar, tarafsız addedildikleri için tartışmalarda arabuluculuk vazifesi yaparlar ve bu kişilere saldırıda bulunmak büyük bir günahtır; bu nedenle, kendileri çatışmaya sürüklenmeksizin kan davalarına ve mülk tartışmalarına müdahale edebilirler.

şünür. Siyasetin ve ekonominin kesişme biçimlerini dikkate aldığı için buna "siyasal ekonomi" de denebilmektedir (Peet & Watts, 1994). İran'daki liderliğe ilişkin önceki tartışma, bunu aşikâr kılmaktadır; siyaset bazılarını diğerlerinden daha fazla ödüllendirir. Türkmenlerde zengin ve nüfuz sahibi erkekler zaman zaman büyük traktör takımları kiralar ve bunları kurak toprakları ve halkın geri kalanının otlak olarak yararlandığı kamusal arazinin kısmen işlenebilir kısmını sürmek için kullanırlar. Daha sonra yeni tarlalara tohum eker ve eğer yağmurdan yana şansları varsa, aldıkları (kiralık yardımcılarının koruduğu) buğday mahsulünden çok büyük kârlar elde ederler; ancak topraklar kısa sürede aşınır ve ortak meralar artık ne tarım ne de otlak alanı olarak kullanılabilir.

Kaynaklara Erişim: İşbirliği ve Rekabet

Siyasal karmaşıklığın her aşaması için avantajlı olan ve yerel düzeydeki oldukça kişiselleşmiş ve esnek siyaset sistemini mümkün kılan önemli çevresel etkenler vardır. Bu oldukça kişiselleşmiş yerel siyasal etkinlikler sonradan siyasal örgütlenmenin ve kurumların yerel-üstü biçimlerinin gelişmesini ve istikrarını etkiler. Yerel halklar ve hatta bireyler, zorunlu olarak her türlü belirsizlikle başa çıkmalarını sağlayacak çoklu siyasal ve toplumsal bağlar geliştirir ve sürdürürler. Batı'da yakın zamanlara kadar yerel halklar yerel besin kaynaklarına bağımlıydı; dünyada pek çok yerde bu durum bugün hâlâ geçerlidir. Yedinci Bölüm'de belirttiğimiz gibi, tarım ya da diğer besin elde etme biçimlerinin potansiyeli de oldukça değişkendir ve bu değişkenlik, çok üretken ve hiç üretken olmayan bölgeler arasında belirgin karşıtlıklar arz eder.

Hatta aynı bölge içinde bile belli toplumlara mensup bireyler önemli kaynaklara erişim ve üretim sistemi içindeki yerleri açısından genellikle farklılık gösterirler. Hem toplumlar içinde hem de toplumlar arasında besin maddesi, emek ve diğer hizmetler önemli ölçülerde mübadele edilir. Neredeyse hiçbir yerel halk tamamen kendine yeterli değildir. Çoban çiftçiler ve sürü sahibi haneler sürekli mübadelede bulunurlar; örneğin Yörükler pazarlarda hayvansal ürünlerini satarlar, Zaire'deki Ituri Ormanı Pigmeleri komşuları olan Bantu çiftçilerinden orman ürünleri karşılığında tahıl satın alırlar. Abruzzi'nin Mormon yerleşimi çalışmasında gördüğümüz gibi, Küçük Kolorado ırmağının kurak alanlarındaki yerleşim bölgesinde her topluluğun merkezî kilise hiyerarşisiyle olan siyasal bağları hayatî öneme sahipti; yerel topluluklar zayıf oldukları dönemlerde ya da felâket zamanlarında destekleniyorlardı (1992).

Kaynakların doğası siyasal davranışları etkiler. Kaynaklar üzerindeki rekabet, sadece (tarla ya da sulama işleri gibi) bu kaynakların kendi başlarına yüksek değer ifade ettikleri ve belli sınırlar içinde yer aldıkları zaman ortaya çıkar. Bundan sonraki örnek olayda göreceğimiz gibi, Swat'ta (Pakistan) yaşayan kültürel olarak farklı komşu halklar, henüz Pathan hanelerinin sahip olmadığı arazileri de kendi mülklerine katmak isteyen toprak sahiplerinin işini zorlaştırmaktadır; uğruna mücadele ettikleri tarlalar, çok üretken ve savunmaya değer tarlalardır. Avcı-toplayıcılar ise, bunun aksine kaynakların yoğun olmadığı arazileri işgal ederler; bu nedenle toprak sahipliği ya da toprağın denetimi büyük bir rekabet konusu olmaz. Çoğu topluluk, belirli zamanlarda kuraklık, mahsule ve hayvanlara musallat olan salgın hastalık gibi başkalarından yardım istemeyi gerektiren benzeri koşullarla

ÖRNEK OLAY

Pakistan'ın Pathanlarında "İtişmeli Rekabet"

Swat'ın Pathanları (Pakistan) pek çok bakımdan Türkmenlere benzer. Pathanlarda, konumlarını uzun süreli rekabete dayalı ekonomik, askerî ve toplumsal faaliyetlerle elde eden önemli liderler vardır (Barth, 1959; Boone, 1992). Burada nüfus yoğunluğu yüksek, otorite konumları oldukça biçimsel ve iktidar kendi içlerinde merkezîdir. Bunun nedenleri tam olarak tanımlanamasa da çeşitlidir. Örneğin, sulama tarımının gelişmesiyle birlikte, bazı topluluklar ve bazı bölgeler daha uygun koşullara sahip yerler olma özelliği kazanmakta, hızla gelişmekte ve diğerleri aleyhine genişlemektedir. Kuşkusuz, savaş ya da başka vasıtalarla siyasal denetimin genişlemesi, kuralların daha geniş bir alanda uygulanmasını sağlayacak mekanizmaların gelişmesini gerektirmektedir.

İktidarları ekonomik varlıklarına dayanan Türkmen hanları gibi, Pathanlarda da liderlik rollerini büyük toprak sahipleri üstlenirler. Ancak topraklarını devletten elde eden hanlardan farklı olarak Pathan toprak sahipleri, iktidar ve otorite için rakipleri aleyhine varlıklarını genişletme savaşı vererek rekabet ederler. James Boone'nın "itişmeli rekabet" adını verdiği rekabet içinde, muhtemel liderler müşteri – kendilerine sadık kalacak ve belki de liderlerinin iktidarını ve ününü yaymaya yardımcı olacak kiralık çalışanlar ve savaşçılar– için itişme içine girerler (Boone, 1992, s.326). Toprak sahibi, önce komşularının topraklarına tecavüz eder; sonra bu topraklar üzerinde tarım yaparak ve çevreleyip mülkiyet hakkı iddia ederek ekonomik kaynak yaratır. Eğer başarılı olursa, bu strateji daha fazla zenginleşmesine yol açar ve toprağında çalışacak ve mülkünü koruyacak daha fazla yandaşı yanına çekmeye yarar. Burada esas olan, toprak sahibinin maliyetini üstlendiği büyük şölenler ve varlığını ve konukseverliğini gösterebileceği başka faaliyetler sergileyerek güçlü lider olarak tezahür eden şöhretine katkıda bulunuyor olmasıdır.

Ancak herhangi bir liderin vadiye tamamen egemen olmasını engelleyen sınırlar vardır. Bu sınırı oluşturan şey, genellikle her liderin rakibinin daha iyi bir teklif getirmesi durumunda yandaşlarının kendisini terketmesi riskini göze almasına bağlı olarak bir güç dengesinin ortaya çıkmasıdır. Bir anlamda, sürmekte olan iki itişme vardır: Biri, büyük toprak sahipleri arasında yandaşlar için süren itişme, diğeri ise yandaşlar ya da kiralık çalışanlar arasında emeklerinin ve desteklerinin karşılığında en iyi konukseverlik biçimini ve ödülü güvenceye almak için süren itişmedir (Boone, 1992, s.326). Bu rekabet büyük ölçüde (fakat tümüyle değil) toplumsal sahnede sürdürülse de, bazı erkeklerin diğerleri üzerinde çok fazla nüfuz elde etmeleriyle sonuçlanır. Bu kişiler ihtiyaç zamanında besin dağıtma, halkın düşüncelerini harekete geçirme ve genel olarak kamu siyasetine şekil verme gücüne sahiptir; diğer taraftan da gerektiğinde silahlı hizmetlileri seferber ederler. Ancak her zaman ilerlemek için fırsat kollayan rakipler olduğu için, liderlerin yandaşlarını kendilerinden uzaklaştırmamaya dikkat etmeleri gerekmektedir.

karşı karşıya kalırlar ve bu yardım aradaki ilişkilerin çok gergin ya da düşmanca olduğu kişilerden bile istenebilir. Örneğin Ortadoğu'da bireylerin toplumsallaşmak ve siyasallaşmak için harcadıkları zaman ve enerjinin büyüklüğü, buradaki toplumsal yaşamı gözlemleyenleri çok şaşırtmıştır (Bates ve Rassam, 2001). Türkiye, Irak ve İran'ın kırsal bölgelerinin hemen her yerinde rastlanan kahvelerde, Suriye'nin köy misafirhanelerinde ya da Mısır'ın kent kahvelerinde kadınlar ve erkekler (genellikle ayrı ayrı) gruplar halinde, var olan bağları korumak, yeni bağlar oluşturmak ve diğerlerinin faaliyetlerini izleyebilmek için hemen her gün toplanırlar. Değişim pazar koşullarına ek olarak, bu bölgelerde tarımcı ve çoban yaşam sürekli yön değiştiren siyasal rüzgarları da yakından takip etmeyi gerektiren bir ortamda sürdürülür.

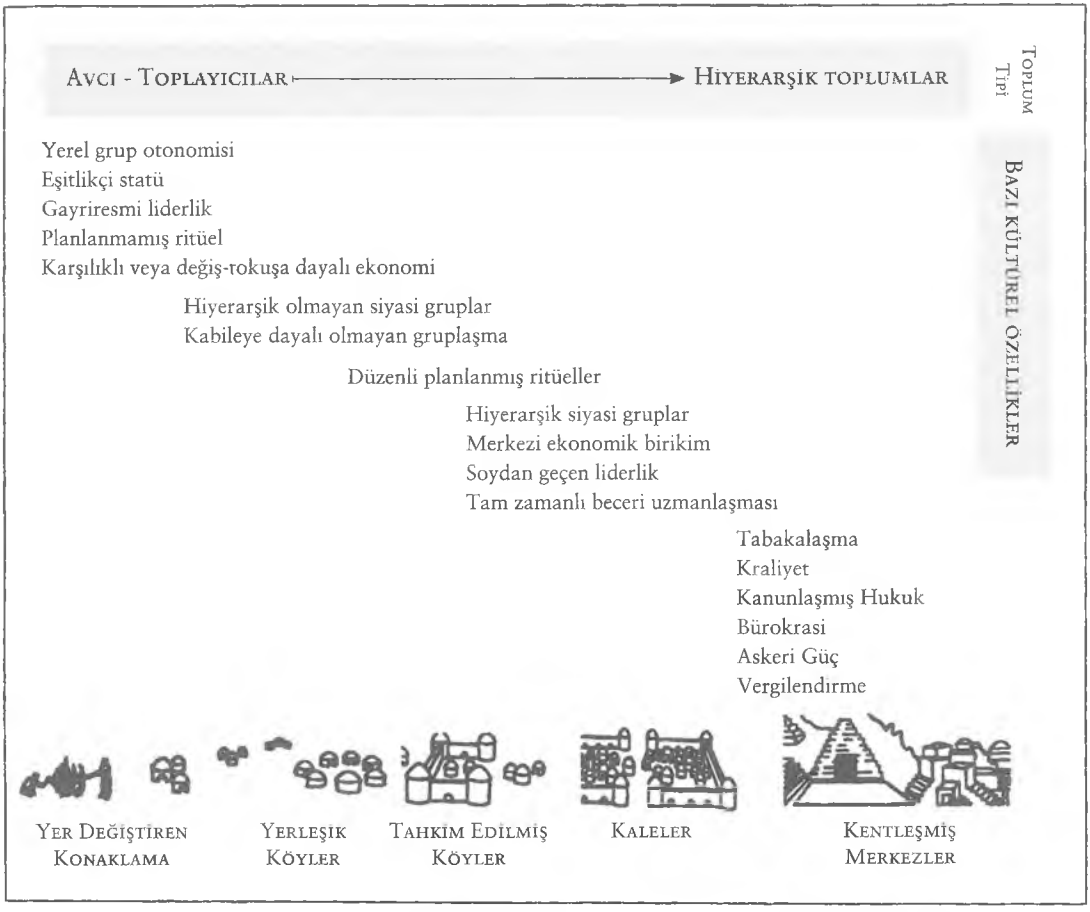
Bu değişkenliğin ve karşılıklı bağımlılığın sonucu olarak, refah düzeyi yüksek ve yoksul toplulukların yan yana yaşadığı eşitsiz bir dağılım çıkar ortaya. Haneler ve gruplar aynı anda hem rekabet etmek hem de işbirliği yapmak ihtiyacı içindedirler. Köylüler ve çobanlar aynı kuyu için kavga edebilir ya da nehrin yukarısındaki köylüler nehrin aşağısındaki komşularıyla su üzerindeki haklar konusunda çatışabilir; topluluklar, komşular, hatta akrabalar bile yardım almak ve mübadelede bulunmak için birbirlerine bel bağlamış olmalarına karşılık kendilerini birbirleriyle rekabet eder durumda bulabilirler. Bireyler mümkün olduğunca geniş bir ilişki alanını korumaya çalışırlar ve çıkarların gerektirdiği şekilde müttefik değiştirmeye her zaman hazırdırlar. Herhangi bir yerel halkın karşılaşacağı en önemli tehdit kaynağı veya rakip kendi komşuları olduğu için, siyaset çevresel yerleşimin ayrılmaz bir parçasıdır.

Siyasal Örgütlenmenin Evrimi

Siyasal faaliyet, daha geniş bir toplumsal çerçeve bağlamında ortaya çıkar. Karar alma ve otoritenin tanımlanması işlemleri, benzer şekilde oluşmuş toplumsal ortamlarda tekrarlanıyormuş gibi görülebilecek belli örüntüleri izler.

Esas olarak siyasal örgütlenme iki boyut üzerinde gelişir. Bu boyutlardan biri, siyasal rollerin ve kurumların uzmanlaşma ya da diğer rollerden ve kurumlardan farklılaşma derecesidir. Örneğin bir toplumda, kral, şef, hâkim ya da yasa koyucu gibi, çeşitli derecelerde güç ve otoriteyle yetkilendirilmiş statülere sahip ve siyasal görevleri olan kişiler bulunabilir. Bir kral tebaasının yaşamı üzerinde mutlak bir iktidara sahip olabilirken, oldukça güçlü olmak birlikte bir hakimin iktidarı sınırlıdır. Bir toplumun siyasal örgütlenmesi ne denli uzmanlaşmış ve farklılaşmış ise yapısı da o denli resmîleşmiştir; yani aşağı yukarı bütün kurumlar siyasal sistemi çalıştırmaya odaklanmıştır. İkinci boyut, gücün ve otoritenin bir toplumun üyeleri arasında paylaştırılmasının karşıtı olarak, merkezîleşme derecesidir. Çok merkezîleşmiş bir siyasal gücün olduğu yerde, muhtemelen karar alıcı kurumlar arasında bir hiyerarşi olacak ve siyasal sürece erişim olanağı belli bir sınıfın ya da tabakanın üyelerine tanınacaktır.

Genellikle, insanların toplumlar şeklinde ortaya çıkışından yaklaşık 10 bin yıl öncesine kadar, çoğu grubun görece eşitlikçi toplumlar olarak örgütlenmiş olduğuna inanılır. İnsan toplumları yaklaşık son 10 bin yıl içinde, siyasal kurumlar da dahil olmak üzere daha uzmanlaşmış rol ve kurumlara doğru ilerlemiştir. Toplumlarda nüfuz ve otorite konumları daha merkezîleşmekte ve giderek nüfusun görece kü-

Şekil 11-1. Toplumsal düzenin evrimleşmesinde toplum tiplerinin, bunların belli başlı özelliklerinin ve yapılanmalarının ortaya çıkışı. (Price ve Feinman, 1997)

çük bir alt grubu ile sınırlı hale gelmekte; merkezîleşmiş karar alma süreçleri ve bürokrasiler insanların yaşam alanlarına giderek daha fazla müdahale etmektedir. Ortaya çıkan bu bürokrasiler genellikle tamamen erildir ve bu durum doğal olarak toplumsal cinsiyet hiyerarşisini gittikçe pekiştirmektedir.

Dolayısıyla siyasal merkezîleşme oldukça yeni bir gelişmedir. Bu gelişme muhtemelen bundan yaklaşık olarak 10 bin yıl önce vuku bulan ve avcılık ve yabanî bitki toplayıcılığından bitki ve hayvanların evcilleştirilmesine geçişi sağlayan Neolitik Devrim'den çok sonra başladı. Bu, besin toplayıcılığından tarıma geçişin kendi içinde belli bir siyasal karmaşıklık gerektirdiği anlamına gelmese de, bu geçiş insanların yaşam biçimi üzerinde daha büyük siyasal ve toplumsal bütünleşmeye yönelik seçi-

ci baskı etkisi oluşturdu. Besin üretimiyle birlikte, insan nüfusları daha geniş ve yoğun hale geldi ve bu nüfusların yaşamları, eskiye oranla daha fazla ekonomik uzmanlaşma içinde sürdürülür oldu. Aynı zamanda hayatî kaynakların dış tehditlere ve rekabete karşı da korunmaları gerekiyordu. Gruplar arası çatışmalarda en iyi örgütlenmiş ve takviye edilmiş olan avantajlı olacaktı (Carniero, 1981).

Siyasal yapılı nüfus arttıkça, bilgi hacmi, alınan kararların sayısı ve ortaya çıkan muhtemel iletişim sorunlarının miktarı da bir tür siyasal işbölümünü zorunlu kılacak kadar büyük olmaktadır. İdarî bir hiyerarşi geliştirebilen gruplar, karşılaşacakları sorunlarla başa çıkabilmek konusunda bir avantaj elde ederler. Göçebe ve son derece bağımsız Türkmenler bile savaş zamanında liderlerinin emirlerine boyun eğerler. Küçük topluluklar söz konusu olduğunda bey, han ya da büyük adam herkesle birebir konuşabilir; ama geniş ve tek bir siyasal sistem altında toplanmış bölgesel bir nüfus için bu hiç de pratik olmayacaktır.

Liderler, otoriteyi paylaştırmak suretiyle denetimlerini oldukça geniş bir alana yayarlar ve böylece bürokratik hiyerarşinin bir biçimini yaratırlar. Bu bürokratik hiyerarşi pek çok işçinin, savaşçının ve besin üreticisinin faaliyetlerini koordine edebilir. İdarî hiyerarşinin olmadığı gruplarda, halkı kendi lideri ya da sözcüsü olan alt-gruplara ayırma yoluna gitmeden ne kadar insanın koordine edilebileceğine ilişkin oldukça daralmış sınırlar vardır (Johnson, 1983).

Dış tehditler ya da rekabet merkezîleşmiş siyasal sistemin ortaya çıkmasında bir etken olarak görülebilse de, en önemli etkenler daima ekonomik olanlardır. Yanomamölerde gördüğümüz üzere, savaş sürekli bir koordinasyon aracısı gerektirmez; ancak çok fazla uzmanlaşmış bir ekonomi bunu gerektirir. Bu aracı bir kez ekonomik alanda var olduğunda, onun planlama gücünün savaş gibi diğer alanlara da yayılması mantıklı olacak ve hiç kuşkusuz avantajlı olduğu ortaya çıkacaktır.

Takımlar ve Kabileler

Göçebe avcı-toplayıcılar genellikle eşitlikçi toplumlar olarak örgütlenmekle birlikte, bu durum avcı-toplayıcı besin elde etme stratejisinin zorunlu bir sonucu değildir. Besin açısından zengin bölgelerdeki avcı-toplayıcı gruplar, tabakalaşmış ya da katmanlaşmış yerleşik tarım toplumlarınınkine benzer bir siyasal örgütlenmeye sahip olabilmektedir. Besin miktarının göreli bolluğu, yerel grupların büyüklüğünü ve toplumsal karmaşıklığını etkilemektedir (Price, 1981; Earle, 1991).

Service'ten (1971) hareketle, eşitlikçi siyasal örgütlenmenin en basit biçiminden bazen *takım* olarak söz edilir. Bu, gevşek biçimde bütünleşmiş, ortak kimlik duygusunu paylaşan, ancak çok az uzmanlaşmış kuruma sahip bir örgütlenme biçimidir. Dördüncü Bölüm'de ortaya konan belli başlı hususları tekrarlarsak, Dobe Ju/'hoansi ya da !Kung halkı ve İnuitler ya da Eskimolar buna örnek teşkil etmektedirler. Bu tür toplumlarda siyasal yaşam, büyük ölçüde toplumsal yaşamın bir boyutunu oluşturur. Yakın zamanlara kadar buralarda hiçbir uzmanlaşmış siyasal role, yani adı konmuş bir otoriteye sahip hiçbir lider mevcut değildi. Ekonomik mübadele, kimsenin oransız şekilde kaynaklar üzerinde denetim gücüne ya da kaynaklara erişim olanağına sahip olmadığı bir ortamda karşılıklılık yoluyla yerine getirilir. Nüfuz elde etmek için belli derecede verilen müca-

dele, avlanmaya ya da yeni bir konak yerine taşınmaya karar vermek gibi gündelik sorunlarda ortaya çıkabilir; ancak bu sorunlar grubun tüm üyelerinin dahil olduğu karşılıklı tartışmalarda çözümlenir. !Kung takımlarında takım başının iktidarı yoktur; sadece sınırlı bir otoritesi vardır. Başkan esasında grubun sembolüdür ve kendisine takım yola çıktığında sıranın başında yürümek gibi belli törensel ayrıcalıklar tanınır. Ancak taşıdığı konumun kendisine güç ya da zenginlik anlamında hiçbir getirisi yoktur ve takımdaki her birey gibi avlanır, çalışır ve besinini paylaşır (Marshall, 1960).

Bu tür toplumları "eşitlikçi" olarak adlandırsak da, bu terimin dikkatli kullanılması gerekmektedir. Daha yakından bakıldığında, herkes eşit değildir. her şeyden önce, belirtmiş olduğumuz gibi saygınlığa ilişkin pek çok konum erkeklere ayrılır; hatta pek çoğu sadece birkaç yaşlı başarılı erkeğe verilir. Avcı-toplayıcı literatürünü yenilerde inceleyen Speth, kadınların çoğunlukla erkekler kadar, özellikle de avcı erkekler kadar iyi beslenmediklerini keşfeder (1988). Daha yakın zamanlarda incelenmiş avcı-toplayıcılar ancak çok düşük nüfus yoğunluğunu kaldırabilen alanları işgal etmekte ve sürekli başka alanlara taşınmaları gerekmektedir. Avcı-toplayıcıların eşitlikçi doğaları muhtemelen büyük ölçüde besin üretimi, depolama ve güvenlik ihtiyaçlarını karşılamadaki teknolojik güçlüklerden kaynaklanmaktadır. Değeri olan bir şeyi güvenli bir şekilde depolayamadıkça kişisel amaçlarla birikim yapmak zordur. Önceki bölümde gördüğümüz gibi, siyasal güç çoğunlukla ekonomik nüfuza dayandığı için, maddî birikim yapamamaları bireylerin büyük güçler elde etmelerini engellemektedir. Arkeolojik bulgular, verimsiz bölgelere göre bol ve öngörülebilir kaynakların bulunduğu alanlarda çok daha karmaşık toplumları görebileceğimizi açıkça ortaya koymaktadır.

Takımlar eşitlikçi toplumun tek siyasal dışavurumu değildir; kabile düzeyinde örgütlenmiş pek çok toplum, siyasal sürece erişim açısından oldukça açıktır. Sekizinci Bölüm'de tartışıldığı gibi *kabile* terimi, genellikle örgütlenmesi takıma benzeyen ancak daha fazla sayıda insanın –hatta birkaç köyün ya da küçük topluluğun– faaliyetlerini koordine eden bir örgütlenmeyi tanımlamak için kullanılır. Kabile, alt grupları ortak savunma ya da savaş durumunda birlik oluşturma potansiyeline sahip, birbirleriyle bariz bir şekilde bağlantılı soy ve akraba temelli gruplaşmadır. Yine de, kabile toplumlarmın uzmanlaşmış siyasal rollere, otoriteye sahip liderlere, kalıcı idarî merkezlere ve resmî baskı mekanizmalarına ihtiyaçları yoktur. Takımlar gibi kabileler de, belli yaş ve cinsiyet kategorisindeki herkesin statüye ve saygınlığa erişim olanağına sahip olması bakımından eşitlikçidir. Yine, takımlarda olduğu gibi burada da eşitlikçi terimini kullanırken dikkatli olmamız gerekir: Yanomamö erkekleri siyasal arenada kabaca eşit addedilebilse de, kadınlar bu konuda kesinlikle dezavantajlıdırlar.

Şeflikler

Daha önce belirttiğimiz gibi eşitlikçi teriminin ihtiyatlı kullanılması gerekiyorsa da, eşitlikçi olarak nitelediğimiz sistemler ile iktidarın önemli derecede birkaç kişinin elinde yoğunlaştığı ve uzmanlaşmış siyasal kurumların toplumsal düzeni koruduğu siyasal sistemler arasında örgütsel farklılıklar görmek mümkündür. Bu tür sistemlerden bazen "tabakalaşmış" olarak söz edilir. Tabakalaşmış toplum-

lar, değer atfedilmiş statü konumlarının bir şekilde sınırlı olduğu toplumlardır (Freid, 1967, s.109). Kuşkusuz bu, en düşük düzeyde farklılaşmadan katmanlaşmanın en aşırı biçimlerine kadar bütün sistemleri kapsadığı için, eşitlikçi toplumdan çok daha geniş bir kategoridir.

Orta derecede tabakalaşmaya genellikle *şeflikler* örnek olarak verilir. Şeflik, çok topluluklu siyasal birimlerin faaliyetlerini koordine eden kalıcı bir merkezî siyasal aracının varlığı ile ayırt edilir. Evrimci bakış açısından şeflikler, siyasal gelişmenin büyük bir aşamasını işaret eder. Carniero'nun ileri sürdüğü gibi, "Bunlar, insanlık tarihinde yerel özerkliğin ilk aşamasını temsil ederler" (1981, s.37). Şefliklerde siyasal kararların biri şef ya da kıdemli liderler, diğeri ise emirleri uygulayan ikincil konumdakilerden oluşan yerel düzey olmak üzere iki düzeyde alındığını görüyoruz.

Kwakuitl şefleri büyük iktidar ve saygınlık sahibiydiler (Fotoğraf William Heick).

Üst tabakalar çok sayıda insandan oluşsa da, merkezinde şeflik bulunur. Şeflikler arasında farklılıklar bulunmakla birlikte, tümünün ortak yanı bu oluşumların geniş bir eşitsizlikle vasıflanmalarıdır (Service, 1971, s.140). En üst mevkideki liderin ya da şefin işgal ettiği konum kalıtsaldır ve ikincil statüdekiler üzerinde genellikle büyük bir iktidara sahiptir. Örneğin Polinezya'da, çoğunlukla şeflerin doğaüstü güçleri vardı ve yüksek mevkideki diğer kişilerden süslü giysileri, pahalı konutları ve ölümlerinde uygulanan özel gömülme törenleriyle ayrılırlardı. Arkeolojik belgeler, şeflerin çoğunlukla karıları ve yaşam sonrasında kendilerine hizmet etmesi için uşaklarıyla birlikte gömüldüklerini göstermektedir (Feinman ve Neitzel, 1997).

Şeflik, yetki alanı iyi tanımlanmış uzmanlaşmış bir siyasal konumdur. Örneğin Havaili şefler, halkın kullandığı kaynakların sahibi addedilirlerdi ve onların emeklerini talep etme ve ürünlerinin bir kısmını toplama hakkına sahiplerdi. Bu şeflerin, besin, alet, giysi gibi her türden erzak ve malzeme biriktirdikleri büyük depoları vardır. Şefler, bu üretim fazlasını, savurgan topluluk şölenleri düzenlemek ya da sulama gibi büyük ölçekli bayındırlık işlerine maddî yardım sağlamak için kullanırlardı ve bu faaliyetleri hem statülerini hem de büyük servetler biriktirme potansiyellerini artırırdı (Earle, 1991). Çoğu kimse, şeflerin bu yeniden dağıtım faaliyetlerini önemli addetse de, bu dağıtma faaliyetinin, onların iktidarlarının kaynağı ya da bunlara sahip olmanın bir sonucu olup olmadığı çok açık değildir (Carniero, 1981). Şefler, topladıklarının bir kısmını geri vererek

toplumun geneline bir hizmet sağlıyorlarsa da, pek çok bakımdan haraççı gibi davranırlar.

Şefler, diledikleri gibi iş dağılımı yapabilir, emirler verebilir ve kendilerinin asla yapmayacakları şeylerin yapılmasını başkalarından isteyebilirler. Otoriteleri şu ya da bu türden yaptırımlarla desteklenir. Çoğu Polinezya şefliklerinde dinsel statü muhtemelen en kuvvetli ikna aracıdır. Şeflerin, şeflik yapma haklarını onaylayan ve onların halkını koruyan ve *mana* olarak bilinen doğaüstü güç ile donatılmış olduklarına inanılır. Bu türden kuvvetli bir manevî güçle yetkilendirilmiş olarak şefler, lanet tehditleri ya da diğer manevî yaptırımlarla otoritelerini uygulayabilirler (Sahlins, 1963).

Şeflik mevkii, bir şefin ya da kızkardeşinin en büyük oğlu olmak yoluyla kalıtsal olarak elde edilir. Ancak bazen, akrabalık bağları birden fazla kişinin şeflik konumu için hak iddia edebilmesine yol açacak şekilde karmaşık ve örtüşük olabilmektedir. Akrabalık ve soy, genellikle şeflik dışındaki pek çok statü konumunun temelidir. Şefin en yakın akrabaları asil sülâle gibi bir şey oluşturabilir. Pek çok durumda, şefe en yakın olan akrabaların, daha uzak olanlara göre yüksek statüye sahip oldukları bir hiyerarşi gelişir. Örneğin Tahiti'de, halk temel olarak üç sınıfa ayrılmıştı (ve her sınıfın içinde derece düzeyleri vardı): En yüksek mevkiye sahip şeflerin ailesinin birinci dereceden yakınları; daha az yakın olanlar, yani ara sülâle ve en son olarak avam sınıfı. Şefliğin asilleri çeşitli düzeylerde otorite uygulayabilse ve saygınlık ve nüfuza sahip olabilse bile bunların durumu, devlet yönetimli toplumlarda varolan bürokratik idare tipinden çok akrabalar arasındaki hiyerarşiye benzemektedir.

Eric Wolf'a göre şeflerin büyük ölçüde akrabalardan oluşan bürokrasiler vasıtasıyla yönetiyor olmaları gerçeği, şeflerin genellikle kendi insanlarının zararına pahasına yabancılarla işbirliği yapmaya oldukça hevesli olmalarının nedeni olabilir (Wolf, 1982, s.96). Avrupalı sömürgeciler gittikleri her yerde genellikle kendi insanlarının sömürülmesinde kendileriyle işbirliği yapmaya istekli şefler bulmuşlardır. Wolf'a göre bunun nedeni, şeflerin, para, silah ve Avrupalı müttefikler elde etmek suretiyle, akrabalar aracılığıyla yönetiyor olmanın dayattığı sınırlamalardan kendilerini kurtarabilmeleridir. Böylece, umdukları bağımsız iktidar kaynağını kazanmış olmaktadırlar.

Devletler

Siyasal sistemlerin en karmaşık ve merkezîleşmiş olanları devletlerdir. Özünde devlet, iktidarı akrabalık üstü bir temelde örgütleyen kurumlar karmaşısıdır. Bu, bu tür toplumlarda bütün iktidarın devlete tahsis edildiği anlamına gelmez. Sınırlı otoriteye sahip akrabalık ağları da devletle bir arada varolabilir ve aynı zamanda siyasal sürecin temeli de olabilir. Eski Yunan'da yaklaşık İ.Ö. 800'lere kadar halk, şeflerin savaş için gerektiğinde ittifak oluşturan ancak nadiren daha üst bir siyasal merci tanıyan şeflik soyları üzerinden örgütleniyordu (Ferguson, 1992). Fakat, İ.Ö. 800'lerde, yeni bir yönetim biçimi ortaya çıktı: Bu yönetim biçimi, halkı akrabalıkla ve şeflerle olan bağlarla değil de, kendi hukuksal düzeni ve yönetim kuralları olan bir toprak parçasıyla tanımlayan *polis* ya da şehir devletiydi. Kabile (*phylai*) ve klan (*gens*) bağları ve şeflere duyulan sadakat yine de terkedilmemiş ancak zayıflamıştı (1992, s.192). Tanıma göre, esas iktidar devletin elindedir. Devletin meşru kılmadığı bas-

kı ya da şiddet uygulamaları hukuken cezalandırılabilir. Devlet, iç asayişi korumak ve diğer halklarla ilişkileri düzenlemek için polis gücü, milis, ordu, askeri techizat gibi baskıcı denetim mekanizmalarını elinde tutar.

Devlet belki de en doğru olarak otorite ve karar almanın ana hatlarının örgütlenmesi açısından tanımlanabilir (Wright ve Johnson, 1975). Şefliklerdeki iki düzeyin aksine, devletlerde en az üç komuta ziniciri ya da hiyerarşi düzeyi vardır. Bir şef emirlerini yandaşlarına ya doğrudan verir ya da klan lideri gibi bir aracı vasıtasıyla iletir. Devlette ise emirler, her zaman olageldiği gibi, çeşitli farklı aşamaları olan karmaşık bir komuta zinciri içinde iletilir. Bu nedenle, yöneticiler ya da bürokratlar tarafından alınan kararlar çoğunlukla hükümetin üst düzeylerinden çok uzaklaşmış bir bürokratik örgütlenme tarafından uygulanır. Toprak ve su üzerindeki haklar gibi üretimin çok temel unsurlarına ilişkin kararlar bile, toplumla çok az doğrudan ilişkiye sahip idareciler tarafından alınabilmektedir. Örneğin Aral Gölü'ne 1995'e kadar ciddi zararlar verecek olan kanalların inşâ edilmesi emrini Stalin vermiştir; Çin hükümeti 1997'den itibaren Yangtze Nehri'ne baraj yapma projesini başlattı ve böylece dünyanın en büyük hidroelektrik projesini uygulamaya soktu. Her iki örnekte de, uygulamalardan etkilenen milyonlarca insan dikkate alınmamıştır.

Devlet düzeyindeki siyasal örgütlenme, önemli kesiminin kasaba ve şehirlerde yaşadığı büyük nüfuslarla bağlantılıdır. Biraz önce belirttiğimiz gibi, Yunan şehir devletlerinin ortaya çıkışı nüfus artışı ve tarımsal üretimdeki artış ile yakından ilişkiliydi. Devlet yönetimli toplumların karmaşıklığına yoğun tarım, görece iyi gelişmiş iletişim sistemleri, pazarlar ve –tüm nüfusa eşit şekilde dağıtılmasa da– fazla miktarda artı ürün sağlayan büyük bir ekonomik uzmanlaşma eşlik eder. Aslında devlet yönetimli toplumlar genellikle katmanlaşmıştır: Toprak ya da sermaye gibi üretim faktörlerine erişim pek çok durumda seçkin bir grup ya da ekonomik sınıfla sınırlanmıştır. Kaynakların denetimi siyasal iktidarın anahtarıdır ve zenginlik ve siyasal iktidar kendi kendini idame ettirme eğilimi gösterir.

Devlet içindeki geniş çaplı toplumsal, ekonomik ve siyasal faaliyetler, merkezîleşmiş bir yönetim sistemini gerektirir. Sistemin merkezinde, en büyük iktidar sahipleri yer alır. Bu grup kanunları yapar ve baştan sona liderliğin siyasal stratejisini formüle eder. Talimatların yerine getirilmesinde genellikle bürokrasiden yararlanır. Tek bir yöneticinin mutlak iktidara sahip olması durumunda bile, yerel düzeyde politikaların uygulanabilmesi için hiyerarşik olarak örgütlenmiş bir bürokrasiye ihtiyaç vardır. Hatta liderler büyük ölçüde, ikincil konumdakilerin kendilerine getirdikleri bilgilere bağımlıdırlar. Devletlerin örgütlenmesi, bilgi akışını özümseme ve denetleme ihtiyacına bağlıdır. Mısır ve Mezopotamya gibi eski devletler bile ayrıntılı kayıtlar ve arşivler tutmuşlardır.

Devlet örgütlü toplumlarda siyasetin işleyişi, en iyi bürokrasinin işleyişinden anlaşılır. Bürokrasi, işleri kurallara uyulmasını, kuralların dışına çıkanların cezalandırılmasını ve vergilerin ve gelirlerin uygun görülen yerlere ulaşmasını güvenceye almak olan uzmanlardan oluşan resmî bir sistemdir. Hukuksal sistem, kamu hizmeti, yasama sistemi ve yönetici kadro türünden resmî ayrımlar içerir. Bu tür bir resmî siyasal sistem, yerel ya da gayri resmî düzeyde siya-

sal sürecin işleyiş biçimini gölgede bırakabilse de, siyasal sürecin gündelik kararlara ve eylemlere dayandığı da bir gerçektir. Ayrıca her toplumda, yerel düzeydeki siyaset yoğun bir şekilde kişiselleşmiştir ve fazlasıyla değişkendir.

Doğu Avrupa'nın eski sosyalist ülkelerindeki siyasetten başka hiçbir şey bunu daha iyi bir şekilde örnekleyemez: Komünizmin yıkılmasının ardından sadece birkaç yıl içinde reform geçirmiş eski Komünistler etrafında oluşmuş partiler, daha önce zor gücüyle ellerinde tuttukları görevlere yeniden seçilmişlerdi. 1990'da böylesine bir ters dönüşün mümkün olabileceği düşünülemezdi. Örneğin 1995'te Bulgaristan'daki seçimlerde seçmenler, demokratik muhalif partileri reddettiler ve çok az reform geçirmiş, Komünist Parti gibi çalışan ve hatta aynı sloganları kullanan Bulgar Sosyalist Partisi'nin egemen olduğu bir parlemento seçtiler. Pek çokları, yıllarca süren zalim totaliter yönetimden sonra hâlâ neden Komünist Parti'nin seçildiğini soruyor. En çok zulüm görmüş azınlıklar bile halkın geri kalanının ileri sürdüğü nedenlerle, aynı gerekçelerle böyle bir seçim yapmışlardı. Ezici yoksulluk, işsizlik ve enflasyonun maliyeti, bireyleri eski inançlarını feda etme pahasına kendileri için "en iyi olan anlaşmayı" seçme çabasına yöneltmişti (bu konuyla ilgili bir tartışma için, bkz. Bates, 1994, 1995). "En iyi anlaşmayı" önerenler, eski düzenden gelip hâlâ iktidar konumunda bulunan ve koruma, iş, emekli aylığı ve yoksullara yardım sağlayanlardı. Eski sosyalist düzen merkezîleşmeyi en aşırı noktaya taşımıştı: Parti'nin Merkez Komitesi, hatta komite içinde küçük bir alt grup, polis, ordu ve endüstriyel örgütlenmeler gibi bölgesel Parti örgütlenmelerinin faaliyetlerini yönetiyordu. Bu, katı ve merkezî bir hiyerarşi olarak yapılanmışsa da, yerel Parti görevlileri birbirleriyle dostluk, karşılıklılık ve karşılıklı destek temelinde etkileşime girmişler ve böylelikle kenetlenmiş nüfuz simsarlığı yapan gruplar oluşturmuşlardı. Bunlar uzun zamandan beri görüşme ve pazarlıklarla iş çevirmeye alışık oldukları için demokrasi gelince kolayca uyum sağladılar. Eski Sosyalist devletlerin çoğunda, özel girişimden ve oy sandığından son zamanlarda en çok yararlananların reform geçirmiş Komünistler olması bir tesadüf değildir.

Devletin Evrimi

Devlet yönetimli toplumun ortaya çıkması, dünyanın hiçbir yerinde tek bir etkene bağlı olarak gerçekleşmemiştir. Devletin doğuşunda muhtemelen, birbirleriyle ilintili bir etkenler karmaşası etkili olmuştur. Daha verimli besin üretme yöntemlerinin (sulama ya da daha fazla uzmanlaşma gibi) toplumsal değişimlerle (köy ve kasaba yerleşmeleri, daha yüksek nüfus yoğunluğu, ticaret ağlarının ve yeniden dağıtım merkezlerinin gelişmesi gibi) bir araya gelmesinin, ekonomik artığın üretimi için önemli bir uyaran meydana getirdiği tahmininde bulunulabilir. Ortaya çıkan bu artı ürün, doğrudan besin üretimi işiyle uğraşmayan çok fazla sayıda insanı desteklemek için kullanılabilmekteydi. Egemen gruplar, besin üretiminin büyük kısmı üzerinde denetimi ele almış ve artı ürünü dolaşıma sokma işini üstlenmişlerdi. Kuşkusuz bu olaylar zinciri, bütün topluluklarda aynı hızla gelişmedi. Toprağı yoğun tarıma çok elverişli biçimde denetlemiş olan topluluklar, daha fazla üretim yapabiliyor ve stratejik kaynaklara erişimi tekellerine alabiliyorlardı. Bunun sonucunda, daha geniş alanlar üzerinde-

ki besin denetimini ellerine geçirmiş ve böylelikle daha zayıf gruplara savaş açabilmelerine olanak sağlayan önemli yeniden dağıtım merkezleri haline gelmiş oldular. Uzaktaki gruplar onların denetimi altına girdikçe, bu güçlü topluluklar, giderek teknolojik, sanatsal ve bilimsel yeniklerin olduğu kadar, ekonomik, siyasal ve dinsel yaşamın da merkezleri haline geldiler. Bu gelişmeler de, egemen toplumların komşuları üzerindeki avantajlarını pekiştirecekti.

Devlet oluşumunun bütün süreçlerinin, hatta mevcut devletlerin genişlemelerinin, mutlaka sadece baskıya ya da gönülsüz halkları idarî düzlemlere çekmek için zor kullanımına dayandığını varsaymak gerekmez. David Nugent, bazı yerel halk örgütlerinin gevşek bölgelerini varolan devletlerle birleştirmek için faal olarak çalıştıklarını gösteren birtakım örneklere işaret etmiştir (1994). ABD'nin genişlemesi, diğer bazı sistemlere olduğu kadar bu sürece de örnek teşkil etmektedir. Nugent, yakın bir örnek olarak Peru'nun ulus inşâ sürecine atıfta bulunur; Peru'nun dağlık kuzey orta bölgesindeki yerel toplulukların devlet yapısına dahil olmak için 1930'dan bu yana faal bir şekilde verdikleri mücadeleyi anlatır. Bu mücadele, insanların daha güçlü bir hükümetten fayda sağlayabileceklerini düşünmeleriyle ilişkili kısmen bencilce bir tavır olarak değerlendirilse bile, aynı zamanda Nugent'ın "törel topluluk" ideolojisi olarak tanımladığı şeyi de içermekteydi (s.357). Yerel toplulukların üyeleri kendilerini, Peru ulus devletinin bir parçası olmayı hakeden insanlar olarak görüyorlardı ve kendi meselelerini halletmesi için devlet müdahalesini istiyorlardı. Bu durumun tersine dönmesi oldukça ise çok yenidir. Bugün artık yerel yaşama fazladan müdahale olarak algılanan durumlar karşısında yerel özerkliğe karşı giderek artan bir talep var.

Çözümlemek güç olsa da siyasal evrimin merkezinde çeşitli ekonomik ve toplumsal baskıların yer aldığı çok açıktır. Devletin oluşum süreçlerinin temelinde, tamamı merkezîleşmiş bir otoriteyi gerektiren nüfus artışı, üretimin yoğunlaşması, yerleşimin çekirdekleşmesi, üretimde uzmanlaşma, tabakalaşma ve daha yaygın mübadele ilişkileri arasındaki karmaşık etkileşim yatmaktadır. Fakat bu baskıların varlığı, her zaman bir toplumu daha yüksek düzeyde bir bütünleşmeye ya da karmaşıklığa götürmez. Bazı gruplar, karşılaştıkları kaynak sorunlarını ya da diğer sorunları merkezîleşmek yerine kendi büyümelerini ilerletmek ya da sınırlamak yoluyla çözebilirler. Benzer şekilde, bazı toplumlar daha az bütünleşmiş biçimlere dönüş yapabilmektedirler. Örneğin yabancı orduların tehditiyle karşılaşan şeflikler, önce birlik oluşturabilmekte ve eğer sadece dış güç çok kuvvetli ise ayrılabilmekte ve kabile yaşam biçimine dönebilmektedirler. Hatta Amerikan toplumu içinde bile, tıpkı mevcut devletlerin geçmişte sıklıkla yaşadıkları gibi, devlet sisteminin parçalanmasına neden olabilecek koşulları düşünmek mümkündür. Her devlet yönetimli toplumda onu parçalayacak potansiyel güçler her an iş başına gelebilir. Dokuzuncu Bölüm'de belirttiğimiz gibi, çatışan etnik, ekonomik ve bölgesel çıkarlar, Çekoslakavakya, Yugoslavya ve S.S.C.B.'nin eski çok merkezîleşmiş devletlerinde aşikar olduğu üzere, önemli merkezkaç kuvvetleri oluşturabilmektedir. 1991'den itibaren bu üç devlet, 23 yeni devlete bölündü ve bu sayı muhtemelen artacaktır. Ortaya çıkabilen her türden etnik ve ekonomik soruna ek olarak, sıkça karşılaşılan

Bulgaristan'ın Sofya şehrinde yapılan gibi sokak gösterileri meşruluğunun sorgulamaya başlamasıyla birlikte komünist rejimlerin çökmesine yol açtı. (Fotoğraf Daniel Bates)

bir başka etken de meşruiyettir. İnsanlar meşru ya da ahlâkî temelden yoksun olduğunu düşünmeye başladığında hiçbir yönetim biçimi uzun süre dayanamaz.

Devlet Otoritesinin Ahlâkî Temeli

Devlet denetimi için baskıcı güç zorunlu olmakla birlikte, devlet otoritesini ve iktidarını ideoloji vasıtasıyla da uygular. Her devlet yönetimli sistemde, sistemin meşruiyetini tesis eden bir ahlâkî temel bulunur. Bu temel devletin yönetme yetkisidir. Birçok çağdaş devlette olduğu gibi, devletin meşrulaştırıcı ideolojisi dünyevî olabilir; bazı İslâm devletlerinde bu ideoloji dinsel olabilir; ya da geleneksel monarşilerde olduğu gibi belli bir yönetici hanedanın meşruiyetine dayanabilir. Kaynağı ne olursa olsun meşruiyet fikri etkili bir güçtür ve insanlar bağlı oldukları rejimin yönetiminin ahlâkî otoriteden yoksun olduğunu düşünüyorlarsa, böylesi çok az rejim uzun süre yaşayabilir. Bu nedenle, devlet yönetimli toplumlarda otorite sembollerinin korunmasına büyük önem verilir. Bu otorite sembolleri, Batı Afrika krallarının törensel iskemleleri, büyük tapınaklar ve anıtlar ya da arşivlerde saklanan ulusal anayasalar olabilir.

Yeni devletler ya da kökten farklı ulusal hükümetler ortaya çıktığında, yeni kuruluşu

ÇAĞDAŞ SORUNLAR

Baskıya Tepki Gösterme: Las Madres de Plaza de Mayo (Mayo Meydanı Anneleri)

Bir toplumda edilgen ve zayıf gibi görünen bireylerin otoriteye karşı isyan etmek üzere kendilerini hareketete geçirdikleri bazı zamanlar vardır. Baskıya karşı etkin bir karşı çıkışı hangi koşulların ve güdülerin bileşimi kışkırtır ve bu küçük ölçekli isyanların başarılı olup olmayacağını hangi koşullar belirler? 1977'de başlayan ve 1995'te Arjantin siyasetinde hâlâ önemli bir yer tutan bir örneği ele alalım: "Las Madres de Plaza de Mayo" (Mayo Meydanı Anneleri), yani Arjantin'deki kayıp anneleri.

Marysa Navarro (1989), çoğu ev kadını olan bir grup kadının önce siyasal eylemcilere, sonunda da askeri diktatörlüğe karşı direncin simgesine dönüştükleri bir durumu anlatır. 1976'nın Mart ayında, Arjantin Cumhurbaşkanı Isabel Perón, iktidarı kara, hava ve deniz kuvvetlerinin başkomutanlarına veren askerî bir darbeyle görevden alındı. Bu cuntanın ilk eylemi, iki düzeyde sürdürülen bir çökertme savaşı oldu: Bunlardan ilki, şehirlerdeki ya da taşradaki gerilla güçlerine karşı yürütülen geleneksel savaş; diğeri ise silahlı kuvvetlerin denetimi altında sağ kanadın ölüm mangalarınca gizlice sürdürülen terör kampanyası idi. Cunta bu mangaların varlığının ve eylemlerinin sorumluluğunu hiçbir zaman resmî olarak üstlenmedi. Bazıları resmen olmak üzere on binlerce "yıkıcı" (gerillaları, farklı düşüncelerden Marksistleri, liberalleri, reformist Katolik ve Yahudileri olduğu kadar, uzaktan bile olsa bunlara sempati duyduğundan şüphe edilen herkesi kapsamak üzere kullanılan bir terim) tutuklandı. Diğer pek çoğu ise evlerinden, sokaklardan, hatta okullarından vahşice kaçırıldı. Bunların hepsi akla gelmeyecek işkencelerin uygulandığı gayri insanî koşullarda tutuldular, kimseyle görüşmelerine izin verilmedi ve haklarında bir suçlama olmadığı için hiçbir zaman yargılanmadılar. Bazıları yıllar sonra serbest bırakıldı, ancak bazıları hiçbir zaman bırakılmadı ve *desaparecidos*, yani "kayıp" olarak adlandırıldılar. Kayıpların çoğu, yaşları yirmi ile otuz arasında değişen genç insanlardı.

Navarro'ya göre, "hükümet tarafından gerçekliği kabul edilmeyen ve bu nedenle sorumluluğu üstlenilmeyen eylemleri gerçekleştiren ... paralel fakat gizli bir baskı düzeninin varlığı", "normal koşullar altında varolan telafi edici meşru kaynakların ... silahlı kuvvetler tarafından ya kullanılmaz hale getirildiği ya da denetlendiği" anlamına geliyordu (1989, s.31-

meşrulaştırmaya büyük önem verilir. Şah'ın 1979'da devrilmesinden sonra İran'daki yeni hükümetin ahlâkî temeli, İslâm'ın ve İslâm hukukunun ilkelerine uyacağını iddia etmesiydi. Alkollü içecekleri yasaklayarak ve kadına örtünme zorunluluğu uygulayarak İslâmî hukuka uygun bir medenî kanunu hayata geçirecek yeni bir yasal düzenlemenin yapılmasına büyük önem verildi (Fisher, 1980, s.232 ve devamı). Daha acil bir sorun olarak bürokrasinin yeniden düzenlenmesi beklenebilirdi, ancak öncelik yönetimin ahlâkî temeline verilmiştir.

Bu bir Üçüncü Dünya olgusu değildir. Bu durumu, devrimin baş kahramanının adının kurulan yeni başkente verilerek sembolleştirilmesi bir yana, Anayasa ve Bağımsızlık Bildirisi'inde ayrıntılı olarak açıklandığı üzere ABD tarihinde izleyebiliyoruz. Tarihçi Simon Schama, 16. ve 17. yüzyıl Hollanda sanatının büyük kısmının siyasal öneme sahip olduğu yorumunu yapar:

32). Hatta Katolik Kilisesi bile cuntayla ilişkisini açıkça kesmemişti. Zaman içinde bu boşluk insan hakları örgütlerince doldurulduğu; gerçi cunta bu örgütleri bastırmak için de elinden geleni yapıyordu.

"Las Madres de Plaza de Mayo", ilk olarak 1977 Nisan'ında, çeşitli resmî dairelerde çocukları hakkında bilgi almaya çalışırken karşılaşan 14 kişilik bir grup annenin zor durumlarını herkese ilan etmek üzere Mayo Meydanı'nda (Buenos Aires'in şehir merkezindeki ana meydan) toplanmaya karar vermeleriyle ortaya çıktı. 1977'nin Haziran'ına gelindiğinde, grup 100 kişiye ulaşmıştı ve meydanın etrafında haftada bir sessizce yürümek şeklinde bir âdet geliştirmişlerdi. Koşullar göz önünde tutulduğunda, bu zararsız eylem "o denli olağanüstü bir eylemdi ki, hiçbir insan hakları grubu ya da siyasal örgüt böylesi bir eyleme kalkışmayı göze alamamıştı" (1989, s.31-32). 1982'ye gelindiğinde, "Las Madres"in 2.500 üyesi olmuştu. Cunta başlangıçta kadınların eylemlerinin siyasal doğasının farkına varmamıştı ve bunu gözardı etmiş olması, kadınlara hareketi oluşturmak ve güçlendirmek için önemli bir zaman kazandırdı. Ancak 1978'in sonunda cunta şidedetli bir taciz kampanyası başlattı ve bu durum 1980'e gelindiğinde "Las Madres"i, Plaza'daki yürüyüşlerini durdurmaya ve onun yerine Kilise'de toplanmaya zorladı.

Navarro'ya göre "Las Madres"i diğer insan hakları gruplarından farklı kılan şey, "Las Madres"in çocuklarının yokolmuş olmalarının perişan edici etkisinden kaynaklanan militanlıklarıydı. Onları bu eyleme zorlayan şey, anne ve eş olarak toplumsallaşmış olmalarıydı. Ayrıca bu kadınlar, hem kayıp çocuklarını aramak için erkeklerden daha fazla zamana hem de ileri yaşlarda anneler olmaları nedeniyle çok fazla güvenlik endişesi taşımadan Buenos Aires'e seyahat etme olanağına sahiptiler. "Anneliği yücelten bir toplumda... bu kadınlar örtük biçimde 'yıkıcı' olarak tanımlanan diğer grupların dışında tutuluyordu" (1989, s.31-32). Siyasal olarak görünmezdiler. Cunta tarafından kaçırılanların yaşlarının yirmi ile otuz arasında olması, sınıfsal ve diğer farklılıklara rağmen ortak tek bir şeye sahip olan önemli bir kadın kitlesi yarattı. Ayrıca bu kadınların çoğu herhangi bir siyasal deneyime sahip olmadığı için, önceki ideolojilerle sınırlanmış değillerdi ve yeni simgeler kullanmakta ve daha önce denenmemiş eylemlere kalkışmakta özgürdüler. Cuntanın yarattığı terörist devlet içinde annelik onları koruyordu ve onlara geleneksel siyasal eylemcilerin erişemeyeceği bir özgürlük ve iktidar alanı açıyordu.

Nihayetinde, "Las Madres"in eylemleri askerî idarenin düşmesine ve 1983 Ekim'inde sivil yönetime geçilmesine katkıda bulundu. Hareketin üyeleri, insan haklarının kötüye kullanıldığı başka durumlarda etkin olmayı sürdürmektedirler. 1995'te eski bir görevli, öğrencileri Atlantik üzerinde yüksekten uçan uçaklardan canlı olarak atmak suretiyle yok ettiklerini anlatarak çarpıcı bir delil sunmuş oldu (Sims, 1995). "Las Madres" kaybolan çocuklarının katillerinin cezalandırılması için örgütlü protestolarını yeniden canlandırdılar.

Bu dönemin sanatı, İspanya'dan bağımsızlaşma savaşı vermiş prensliklerin kültürel birliğini ve siyasal meşruiyetini yansıtır (Schama, 1987). Burada sanat, siyasal bir kültür yaratmak ve yeni oluşan bir konfederasyon olan Hollanda'yı meşru kılmak için kullanılmıştır.

Siyasetin ahlâkî bir temele sahip olması fikri, muhalif siyaset için de gerekçe oluşturabilmektedir. ABD'deki vatandaşlık hakları hareketi bunun bir örneğidir. Martin Luther King Jr., kanun karşısında her vatandaşa nasıl davranılması gerektiğine ilişkin yaygın kabullerin açıkça ihlal edildiğini gösteren insan haklarının suistimaline odaklanarak ulusal kahraman olmuştu. Nelson Mandela, her ırktan Güney Afrikalının adaletin sözcüsü olarak gördüğü bir kişidir; onun büyük otoritesi ve geniş bir kesim tarafından kabul görmesi, büyük bir güç birliğine ve ırkçılığın iç savaşın çıkmış olması durumunda görülebilecek olandan çok daha

az bir şiddetle ortadan kaldırılmasına yol açmıştır. "Baskıya Tepki Gösterme: Las Madres de Plaza de Mayo (Mayo Meydanı Anneleri)" başlıklı çerçevede (s.420) gördüğümüz gibi, Arjantin'de acımasız askerî yönetim döneminde, önceleri çaresiz durumda olan kadınlardan kurulu küçük bir örgüt, temel ahlâkî sorunları gündeme getirmek suretiyle büyük bir siyasal değişimin aracı vazifesini görmüştü.

Toplumsal Denetim Siyaseti

İster hararetli bir şekilde seyretsin ister sakin, siyasal rekabet nadiren herkese açıktır; her zaman insanların nasıl rekabet edebileceği ya da edemeyeceğine ilişkin gelenekler ve normlar vardır. İdarî kurallar bazı türden siyasal faaliyetlere izin verirken bazılarını yasaklar. Açıktır ki, bazı tür kurallar zorunludur; bunlar, belli durumlarda diğer insanların ne yapacaklarına ve bizim davranışlarımıza nasıl tepki vereceklerine ilişkin –tam bir kesinlikle olmasa da– tahminde bulunmamıza olanak sağlar. Yine de çok iyi bildiğimiz üzere, bütün kurallara mutlaka uyulmadığı gibi, toplumun bütün kuralları da üyelerinin kişisel çıkarlarını korumaya yönelik değildir. Dolayısıyla, çatışma potansiyeli bütün siyasal süreçler için esastır ve çatışma yeterince yoğunlaşınca, şiddet ve isyan patlak verebilir. Ancak bütün toplumlarda bulunan belli unsurlar şiddeti ve kesintiyi dizginleme vazifesi görür ve bu arada çatışan çıkarlar çözülür; böylece siyasal sürecin kaosa dönüşmesi önlenmiş olur.

Bireyin ya da grubun sadakatine yönelik birbirine rakip toplumsal taleplerin çokluğu bu türden bir etkendir. Bireyler ve gruplar birbirleriyle toplumsal olarak karmaşık biçimlerde ilişkili oldukları için, bu her toplumsal düzende geçerlidir. Dolayısıyla, bir alanda birbirine muhalif olanlar, başka bir alanda pekâla müttefik olabilirler. Araları açık olan erkek kardeşler, bir yabancının tehdidine karşı pekalâ birleşebilirler; haneler toprak yüzünden birbirleriyle düşmanca bir rekabet içinde olabilirler, ancak yine de aynı kiliseye bağlıdırlar ve ortak akrabaları vardır. Bu tür kesişen bağlar, insanların ciddi düşmanlıklar geliştirmelerini engelleme ve potansiyel şiddeti azaltma eğilimini besler.

Fakat kesişen bağlar, dayanışmayı gerektiren önemli sorunlar ortaya çıktığında birlik oluşturma imkânını da sınırlayabilmektedir. Sonuç olarak, bu tür bağlar şiddeti caydırıcı olsalar da, aynı zamanda istikrarsızlığın kaynağı da olabilmektedir. Kabilelerin idealleştirilmiş dallanan siyasal yapısında insanları harekete geçiren soy bağları, ilke olarak her şeyden daha önemlidir. Ancak böylesi bir birliği gerçekleştirmek çok zor olabilir. Aslında yerel soy grubu birbiriyle pek çok biçimde ilişki içinde olan bireylerden oluşur ve kendilerini sürekli değişen ittifaklar içinde bulurlar. Hatta, örneğin savaş nedeniyle bir birlik gerçekleştirilmişse bile, bu genellikle pek uzun ömürlü olmaz. Sonuç, şiddetin sınırlı, ancak uzun dönemli istikrarın çok geçici olduğu fazla dinamik bir siyasal sistemdir. Arabistan'da iç bölgelerde yaşayan Bedevi kabileler üzerinde güçlü merkezîeşmiş bir yönetim kurulmadan önce, develer için sürekli baskınlar yapılıyordu. Herhangi bir kabile, genellikle savaşa bir komşusuyla katılabilir, bir diğeriyle ittifak kurabilir ve tarafsızlık durumunda da bunlardan başka bir komşusuyla müttefik olabilirdi; düzenli olarak değişen müttefikleri ve düşmanlarıydı. Bu durum Yanomamölerden farklı bir durum değildir.

Siyasal rekabeti makul sınırlar içinde tut-

mak üzere tasarlanmış gelenekler de çoğu siyasal sistemin resmî yapısına dahil edilir. ABD'nin seçim yasaları (ceza kanunları bir yana) bu amaca hizmet eder. Kuşkusuz siyasal kurallar, her durum için kesin davranış biçiminin nasıl olacağına açıklık getiremez. Bireysel yorum ve tercihler için her zaman açık bir kapı vardır. Örneğin, Kutsal Kitap'taki "öldürmeyeceksin" ifadesi, oldukça kesin bir ifade gibi anlaşılabilir. Ancak bazıları bunun, "devletin yararına olmadıkça ya da savaş hali dışında öldürmeyeceksin" şeklindeki yorumunu benimseyebilir. Kimileri öldürmeyi, sadece kendini savunma durumunda haklı bir gerekçe olarak görebilir; diğer bazıları ise kişisel mülkiyeti, hatta aile şerefini savunma durumlarında öldürmeyi haklı bulabilir. Toplumsal kurallar davranışlarımızın çoğunu geniş biçimde yönlendiren sınırlar koyar, ancak bireysel olarak karar alma da kaçınılmazdır ve bu, kuralların gerçekte uygulanma –ya da uygulanmama– biçimlerinde çeşitlenmelere yol açar.

Kurallar ve Davranışlar

İster yasalaşmış isterse sadece toplumsal duyarlılığın ve beklentinin bir sonucu olsun, davranış kuralları bütün toplumlarda yaşamı yönetir ve kişiler ve gruplar arası ilişkileri düzenler. Topluca ele alırsak, genellikle ahlâkî, doğru, şerefli ya da adil olarak gördüğümüz türden kurallar, bireyin davranışlarını, diğerlerinin refahını artırmasını ya da grup yararını düşünmesini sağlayacak şekilde sınırlayanlardır (Pojman, 1995). Örneğin, kişinin kendi çocuğunu beslemesi normaldir; bir öksüzü barındırmak ise ahlâklı bir davranıştır; kişinin kendi evini savunması kabul edilebilir bir şeydir ama olağanüstü bir durum değildir; topluluk, kabile, ülke için savaşmak ise şerefli bir davranıştır. Bazı kurallar, kişinin kuralı ihlal etmesine bağlı olarak alacağı uygun cezayı tanımlar. Bazı kurallar ise sadece, kişiye kuralları ihlal etme aşamasına varmadan önce sınır koyabilir. Örneğin On Emir, davranışlara rehberlik ettiği gibi, ayrıca bunu doğaüstü yaptırımlarla telkin eder. Davranışa ilişkin kuralların açık etkisi grup yaşamının yararını olanaklı kılmaktır; bunlar paylaşma, ortak savunma, her türlü karşılıklı yardımdır (Irons, 1995).

Diğer taraftan toplumsal kurallardan ve yasalardan sapma da günlük yaşam dokusunun bir parçasıdır. Bireyler düşünme, hissetme ve hareket etme biçimleri bakımından farklılık gösterirler; bu nedenle insanların toplumsal beklentilerden sapmaları çok şaşırtıcı değildir. Eğer ihlal edilen kuralın kimseye zarar vermediği düşünülüyorsa (çok dar ya da tuhaf biçimde giyinmek gibi), buna çoğunlukla göz yumulur ve sonunda kabul edilebilir addedilir. Daha ciddi ihlallere göz yumulabilir ya da yumulmayabilir. Her toplum, hırsızlık, ensest ve cinayet gibi belli edimleri sapma olarak kabul eder. Bir ihlalin yeterince ciddi olduğu düşünülürse, toplumun tepkisi çok sert olabilir.

İnsan davranışlarındaki çeşitliliği göz önünde bulundurarak, insanların neden daha sıklıkla kurallardan sapmadıklarını ve kurallara itaat etmek bariz kişisel çıkarlara ters düştüğü zamanlarda bile bu tür itaate nasıl teşvik edildiklerini sorabiliriz pekâlâ. Cevap büyük ölçüde toplumsal denetimde yatmaktadır. Toplumsal denetim, ödül ve cezalardan oluşan bir çerçeve yaratmak ya da davranışı yönlendiren yaptırımlar oluşturmak suretiyle bireyin kişisel çıkarını yeniden düzenler (Irons, 1995). Örneğin yalan söyleyen, hilekârlık ya da hırsızlık ya-

pan kişiler sadece belli cezalar görmekle kalmayıp, eğer bunları yapmayı sürdürürlerse toplum içinde yaşayabilmek için gerekli desteği de yitirebilirler. Her toplumun, resmî yaptırımlar ve gayri resmî yaptırımlar olmak üzere sapmalarla başa çıktığı kendi araçları vardır. Resmî yaptırımlar, kurumsallaşmış ya da resmî teşvik çerçevesindeki ödüllendirme ve cezalandırmalardır; gayri resmî yaptırımlar ise daha çok diğerlerinin tepkilerine bağlı ya da toplumsal ortamın parçası olan yaptırımlardır. Açıktır ki, bu ayrımın birbirine karıştığı durumlar vardır; kan davası ya da intikam cinayeti kurumsal (resmî) bir yaptırım mıdır yoksa değil midir? Bu bağlama göre değişir. Öldürmeyi ve bunun cezalarını düzenleyen yazılı ve mevzuatta yeri olan yasalara sahip toplumlarda intikam cinayeti, gayri resmî (ve gayri meşru) yaptırım olarak görülür. Bedeviler ya da Türkmenler gibi toplumlarda ise intikam cinayetleri kurbanla belli ilişkiler içindeki akrabalardan talep edilir. Bu tür toplumlarda, intikam cinayetini yerine getirmeyenin kendisi cezalandırılacaktır. Yine de bu ayrım, özellikle kurumsallaşmış bir yasal sistemin yokluğunda davranışın nasıl baskı altına alındığını kavramlaştırmak açısından yararlıdır.

Toplumsal Denetimin Gayriresmî Araçları

Toplumsal denetimin en belirgin araçları genellikle resmî ya da kurumsallaşmış olanlardır. Amerikan toplumunda polis gücü, mahkemeler, ıslahevleri ve hapishaneler sınırı fazla aşanlarla ilgilenir; ancak ortalama bir vatandaş, bu toplumsal denetimin ajanlarının bütün baskısını nadiren üzerinde hisseder. Çoğu insan için, kurallara makûl oranda uyum sağlamayı güvenceye almak için toplumun gayri resmî denetim araçları yeterlidir.

Toplumsal Baskı

İnsanlar toplumun kurallarının sınırlarını aşmaya cüret ettiklerinde, *toplumsal baskı* onları hizaya getirir çoğunlukla. Hafif ya da zayıf etkili de olsa, bu tür baskı çok başarılı bir toplumsal denetim aracı olabilmektedir. Toplumsal baskı siyasal ya da ekonomik eylemleri bile yönlendirebilir. ABD'de 1950'lerde ve 1960'lardaki vatandaşlık hakları hareketi sırasında, toplumsal baskı siyah ve beyaz eylemcilerin harekete geçmesini sağlamıştır. Bu eylemcilerin çoğu, temel entellektüel ilgi alanları adalet ve vatandaşlık hakları olan kolejlerden ve üniversitelerden toplanmıştı. Diğer yandan beyazların toplumlarındaki toplumsal baskılar, yasal cezalandırmalar ve siyahların muhalefeti karşısında bile sürmekte olan ayrımcılığın en önemli aracı idi. 1960'larda ayrımcı resmî yasaların kaldırılmasından sonraki dönemde, güneyin küçük şehirlerinde ayrımı kaldıran dükkân ve lokanta sahipleri toplum tarafından kınamaya ve boykota maruz kalmıştır. Yanan haçlarla gösteriler düzenleyen Ku Klux Klan gibi terörist gruplar da, ırkçı mevzuatın kaldırılmasına karşın ırkçılığın sürdürülmesine katkıda bulunmuşlardır. Toplumsal denetim ne yazık ki sadece adil davranışlar inşa etmez; büyük bir kesimin tiksindirici bulduğu normlar da koyabilir ve bunları sürdürebilir.

Yerme ve dedikodu da genellikle güçlü toplumsal baskılardır. Dünyanın hiçbir yerinde insanlar, herkesin içinde alay edilmekten ya da hatalı veya kötü davranışlarının herkese söylenmesinden hoşlanmazlar. Ürdün'deki bir Arap köyü olan Kufr al Ma'da yerme, oldukça karmaşık bir lakap takma sistemiyle çok keskin hale getirilmiştir (Antoun, 1968). Bu sistem, toplumsal beklentilerin hiçe sayılmasının

yol açtığı hoşnutsuzluğun derecesini gösterecek şekilde düzenlenmiştir. Terimlerin hiyerarşisi, nötr meslekî isimlerle başlar, kişisel itiyatlara dayalı biraz alaylı isimlerle sürer ve fiziksel ya da toplumsal kusurlara dayalı, açıkça aşağılayan isimlerle son bulur. Köylüler en çok iftirayı ve arkadan çekiştirmeyi tenkit ederler ve bunlar, Kur'an'daki ayetlerde ve hadislerde de açıkça kınanan davranışlardır. Bu nedenle, "dedikoducu" ve "işgüzar" gibi yerici biçimde kullanılan sözler, önemli bir toplumsal kuralı çiğnemiş kişinin aşağılanmasına hizmet eder. Türkiye Yörükleri de hemen hemen aynı şeyi yaparlar, ama bunu suçlanan kişinin ya da onun akrabalarının yanında yapmamaya çok dikkat ederler. Bu şekilde de aynı sonuca ulaşırlar, çünkü herkes bilir ki, kabul görmeyen bir davranış yüzünden kötü bir şöhret edinilecektir.

İspanya'da Endülüs'teki küçük bir kasabayı inceleyen David Gilmore, burada da çok benzer bir durum olduğunu gördü ve insanların kurallara uymalarını sağlayan şeyin Hispanik devletinin yasaları değil de, dedikodu yapmanın, isim takmanın ve arkadan çekiştirmenin oluşturduğu ahlâkî yapı olduğu sonucuna vardı (Gilmore, 1987, s.28; 1994, s.353-365). Bu küçük kasabada insanlar, birbirlerinin yapıp ettikleriyle fazlaca ilgiliydiler ve ekonomik olarak durumları birdenbire iyiye gidenleri kıskanıyorlardı; ayrıca dedikodu yoluyla insanlara saldırgan biçimde hemen sataşabiliyor ve toplumsal statükoyu ihlal edenlere iftira ediyorlardı.

Hatta şiirler ve karnaval şarkıları bile toplumsal normları dışa vuracak ve toplum içindeki mevkilerini bozan ya da aşanlarla alay edecek şekildeydi (Gilmore, 1994, s.357). *Mayetler*, bazen topraksız işçiler tarafından kıskanılan ve küçük ölçekli tarım yapan çiftçilerdir; karnavalda söylenen aşağıdaki şarkının sözleriyle ifade edildiği üzere, bu kişiler başkalarının zararı pahasına kazanma hırsıyla dolu kişiler olarak görülür (1994, s.358):

> Bu sene Mayetlere
> pamuk yerine
> şeker pancarı yetiştirmeleri için para ödeniyor.
> eğer bir Mayet isen,
> mangırı alırsın,
> sadece yalan söyle, ihtiyacın olduğunu söyle.
> bu bir skandal, bir yüz karası,
> kim ki bu avanta parayı kapmak isterse,
> günlerdir malı götüren Manuel "la Quilina"ya gitsin.

Karnaval sırasında eğlenen iki İspanyol daha zengin komşuları ile alay etmek için giyinmişler. (Fotoğraf David Gilmore)

Toplumsal baskı *uzak tutma* ve *dışlama* ya da suçluları dikkate almama ve dışarıda bırakma biçiminde de olabilir. Dikkate alınmamak, genellikle üzücü bir deneyimdir ve hatta bunun tehdidi bile etkili bir toplumsal denetim aracı olabilmektedir. Inuit ya da !Kunglar gibi devlet yönetimli toplumlar dışında yaşayan geleneksel insanlar arasında dışlama, kişi tek başına kaldığında yaşamını sürdüremeyeceği için idam cezası ile aynı anlama gelmektedir. ABD'de çok sıkı ilişkiler içinde yaşayan dinsel cemaatlerde dışlama, bir ahlâk kuralını ihlal eden kişiyi cezalandırmanın çok güçlü bir aracıdır.

Yaygın bir başka toplumsal baskı aracı doğaüstüyle ilgili inançlara dayalıdır. Dinsel terimlerle ifade edilen ahlâk kuralları hepimizin malûmudur. Günümüzde çok aşina olmasak da, geçmişte oldukça sık rastlanan bir yaptırım, mutezil (sapkın) ya da büyücü gibi toplumun çıkarlarını tehdit ettiği düşünülen kişilerin mahkum edilmesidir. Ortaçağ Avrupasında ya da sömürge Amerikasında, büyücülük yaptığı düşünülen kişiler toplum dışına sürülür ya da idam edilirdi. Bu insanların asıl suçu, kendi cinsiyetinden ve yaş grubundan olan insanlardan farklı davranmak suretiyle komşularında korku ve düşmanlık duyguları uyandırmış olmalarıydı.

İntikam ve Kan Davası

Gayri resmî toplumsal baskı, tehdide dayalı intikam biçiminde de uygulanabilmektedir. İntikam, kişinin şahsına yapılan bir saldırıya ya da benzer suçlara verilen aşırı bir tepki olup, kabile toplumlarında oldukça yaygındır. Bu, bir anlamda tepkinin hem fazlasıyla öngörülebilir olması hem de toplumun bireylerince uygun bir davranış addedilmesi bakımından resmî bir denetim mekanizmasıdır; ancak kişisel olmayan aile dışından bir otorite tarafından yönetilmek yerine akrabalık ilişkileri yapısı içinde gerçekleşmesi bakımından diğer resmî yasal yaptırımlardan farklılaşır (Boehm, 1984). Pek de nadir olmayarak, intikam cinayeti kendi tepkisini –başka bir cinayeti– doğurur ve böylece kan davası başlar. Her bir saldırı ya da öldürme bir tepki gerektireceği için, mantıksal olarak bu tür kan davalarının sonu gelmeyeceği düşünülse de, aslında öldürmelerin hesabı tutulur ve belli bir anda barış sağlanır (Boehm, 1984, s.234-236).

Kan davası akraba gruplarını ya da aileleri karşı karşıya getirir ve bunda intikam temel güdüdür. Tipik bir kan davası, bir aileden bir üyenin öldürülmesi ya da saldırıya uğramasıyla başlar. Bu durumda kurbanın akrabaları, ya öldüren kişiyi ya da yakın bir akrabasını öldürme girişiminde bulunarak işlenen suçun öcünü almaya çalışır. Örneğin bu örüntüyü Türkiye'nin güneyindeki Yörüklerde görmek mümkündür (bkz. Altıncı Bölüm). Bir kişi öldürüldüğünde, bu kişinin babayanlı yakın erkek akrabaları saldırganın babayanlı bir akrabasından (kadınları ve çocukları hariç tutarak) intikam almak şeklinde bir yükümlülük duyarlar. Devlet katili tutuklayıp cezalandırsa bile, kurbanın akrabaları yine de intikam almaya çalışacaktır. Ancak bu şekilde aileler arasında barış sağlamak mümkündür. Fakat bu barış rahatlatıcı bir barış değildir ve bir cinayet, bir seri cinayetle sonuçlanabilir. Akrabalıktan kaynaklanan karşılıklı yükümlülük duygusu o denli güçlüdür ki, birinin diğerine saldırması durumunda, saldıran kişi öldürüldüğünde akrabaları ölen kişinin hatalı olduğunu kabul et-

seler bile yine de intikam alacaklardır. Bu çok güçlü karşılıklı sorumluluk duygusu aynı zamanda, insanları akrabalarının davranışlarını denetlemeye ve hemen çatışmaya girmekten kaçınmaya teşvik eder.

1991'de Arnavutluk'ta komünizmin çökmesiyle merkezî yönetim uzak dağ topluluklarını idare etme gücünü de büyük ölçüde kaybetti. Bu durum kanunsuzluğun hüküm sürdüğü anlamına gelmiyordu; geleneksel ve gayri resmî klan yasası Lek Dukagjin "kanunu" sahneye çıkmıştı. Bir grup eski sözlü geleneğe dayanan bu kanun, geniş bir yelpaze içinde bir dizi suçun cezasını belirtir ve ayrıca öldürme durumunda kimin uygun hedef olduğuna da açıklık getirerek intikamı meşru kılar. Bu kanun yüzyıllardır cemaatin ya da klanın yaşlılarınca yorumlanır.

Toplumsal Denetimin Resmî Araçları

Hiçbir toplum sadece gayri resmî toplumsal araçlarla işlemez. Er ya da geç, günlük yaşam içinde bireyler arasında anlaşmazlıklar ve tartışmalar patlak verecek ya da toplumun tümünü tehdit edici olarak görülen eylemler yapılacaktır. Bu tür olaylar, insanların bir arada yaşamalarının kaçınılmaz bir sonucudur. Anlaşmazlıkların boyutları kuşkusuz çeşitlidir, ancak çoğu toplumda anlaşmazlıklar ve tartışmalar günlük varoluşun normal bir parçasıdır. Bu tür sorunlar ortaya çıktığında da çoğu toplum, tartışmaları fazla hararetlenmeden çözebilmek ya da toplumsal yaşamın dokusunu alt üst etmeden kişiyi suç işlemekten vazgeçirebilmek için bir tür resmîleşmiş eylem oluşturmuştur.

Kuşkusuz bütün toplumsal denetim biçimleri bireyin ya da halkın refahına hizmet etmez. Çok farklı siyasal sistemlerde genellikle seçkin ya da yönetici sınıf olarak adlandırılan görece az sayıda bireyin siyasal sürece egemen olması durumu, talihsiz ama uzun zamandan beri yerleşik olan bir olgudur. Bu tür sistemlerde toplumsal denetim, sadece işbirliğine dayalı toplumsal ilişkileri kolaylaştırmaktan çok iktidarı korumaya yöneliktir. Resmî hukuksal sistem yasal kurallar yoluyla toplantıları, özgür konuşmaları ve muhalefeti yasaklayarak bu işleve hizmet etmese de, Katerine Verdery'nin totaliter Romanya'da "zamanın siyaseti"ne ilişkin incelemesinde gösterdiği gibi, aynı sonuçlara ulaşan önemli (ama daha az bariz) yöntemler vardır. Romanya örneği, diğer diktatörlük rejimlerine belirgin biçimde benzerdir (Bkz. "Çavuşesku Romanyasında Zaman Siyaseti" çerçeve, s.428).

Hukuk ve Yasal Süreç

Yasalar ve onları uygulayan yasal süreç, toplumsal denetimin en resmî aracıdır. Bölüm içinde daha önce belirttiğimiz gibi hukuk, toplum yönetiminin meşru iktidarın belli bir kaynağı tarafından yönetilen yaptırımlarla icra edilen kurallarıdır (Fried, 1968). Bu, hem potansiyel anlaşmazlığı çözme hem de aslında varolan anlaşmazlığın derecesini en aza indirgeme işlevi görür. Bu resmî toplumsal denetim olmaksızın, tartışmaların ya da yanlış yapılan şeylere karşılık misillemelerin maliyeti, meseleyle doğrudan ilişkili olmayanlar için bile çok yüksek olabilir. Yine de yasalar ve yasal süreç, genellikle bir toplumdaki bazı insanları diğerlerinden daha fazla ödüllendirir ya da cezalandırır. Bu nedenle yasalar davranışları düzeltir, anlaşmazlıkları çözer ve hatalı davrananları cezalandırırken, daha başka eşitsizlikleri ve anlaşmazlıkları da doğurabilmektedir.

ANTROPOLOJİDEN YARARLANMAK

Çavuşesku Romanyasında Zaman Siyaseti

Antroploglar, uzun zamandır farklı kültürlerde zamanın doğasının farklı olduğuna işaret ederler. Katerine Verdery, 1989'un Aralık ayında Komünist Parti lideri Nikolay Çavuşesku'nun zorla devrilmesinden önceki durumu inceleyerek, zamanın rejimler tarafından siyasal amaçlar doğrultusunda nasıl kullanıldığını gösterir (Vedery, 1992, s.37-61).

Zaman kavramı farklılık gösterebilse de, her zaman ortak bir değişmez vardır. Bu değişmez, bir insanın belli bir ortamda ve bir gün içinde yapabileceği şeylerin bir üst sınırının olmasıdır (s.37). Komünist Parti, insanlara zaman tüketici faaliyetler empoze etmek ve kuyruklarda saatlerce bekleyerek elde edebilecekleri tüketim maddelerini dağıtan sistemi korumak suretiyle, yönetiminden hoşnut olmayan bir nüfus üzerindeki denetimini pekiştiriyordu. Bunu gerçekleştirmek için başvurulan mekanizmalardan biri, Verdery'nin "zaman gaspı" ya da "zaman vergisi" adını verdiği durumdur; burada kastedilen, insanlara, başka amaçlar için kullanabilecekleri zamanlarının başka şeyler için harcatılmasıdır.

Bunun en bariz örneği, "insanları gıda kuyruklarında bekleterek hareketsiz kılmaktır"; devlet denetimli yeniden dağıtım sistemi, ekonomik açıdan gereksiz kıtlık yaratıyordu (s.45). Seçkin kesim dışındaki herkes, patates, et, yumurta, un, ekmek ve benzeri zorunlu gıdaları satın alabilmek için (bu gıdalar ihraç ediliyor olmasına rağmen) her gün saatlerce beklemek zorundaydı. Otobüs ve tren biletleri özellikle önceden satılmıyordu ve böylece yolcular, yola çıkmadan saatlerce önce sırada beklemek zorunda bırakılıyordu. Benzin karneyle dağıtılıyordu, hatta kolektif tarım ve fabrika gibi üretken girişimlere olanak tanınması bile, boşa zaman harcatan, güvenilmez bir temelde yapılıyordu. Günlük çalışma saatlerine, bir de kuyruklarda harcanan zaman ya da kıtlıkla dayatılan "zaman vergileri" ekleniyordu. Bunların bir kısmının belki de sadece çok merkezîleşmiş bir polis dev-

Okur yazar olmayan toplumlarda hukuk geleneği, yasalar halinde toplanmış olmaktan ziyade sözlüdür. Yasalar halinde toplanmamış bu toplumsal denetim ya da hukuk sistemleri pek çok bakımdan yasalar halinde toplanmış sistemleri andırsa da, aralarında çok önemli farklılıklar vardır. Yasalar halinde toplanmış sistemlerce yönetilen hukuk, toplumun belli kesimlerinin arzularından ve ihtiyaçlarından çok daha uzak tutulabilmektedir. Hatta halkın geneli hukuku tam anlamıyla bilmez. Bireyler ile yasal aygıtlar arasındaki bu uçurum, kanunları yorumlayan, yöneten ve uygulayan ve tartışmaları karara bağlayanlara önemli derecede güç sağlar.

Geleneksel gayri resmî pratiklerin en uç noktası ile yasalar halinde toplanmış bürokratik hukukun en uç noktası arasında, tartışmalara çözüm getiren ve çatışan çıkarları ayarlayan geniş bir dizi form, işlem ya da yarı yasal mekanizmalar bulunur. Bütün toplumların, arabuluculuk ve karara bağlama yöntemleri ve işleri halletme ya da sorunları telafi etme tarzları vardır.

Hükme Bağlama Yöntemleri

Amerikan toplumunda bir yargıç ya da jüri önünde yargılanma işlemi, bir hükme bağlama ya da bir dava hakkında karara varma yönte-

letindeki hatalı programlamadan kaynaklanıyor olduğu düşünülecek olsa bile, Verdery ve diğerleri bunun arkasında daha kötü bir amaç olduğu kanısındaydılar. Bu yolla direniş kırılıyordu; öyle mülayim bir halk yaratılıyordu ki, bireyler hayatta kalabilmek için kurallara karşı gelmek zorunda bırakılıyor ve böylece polis şiddetine maruz kalıyordu. Bunun da tek işlevi, rejimin denetimini tehdit etmeye yönelik alt kesimden gelebilecek tehdit girişimlerini yok etmesiydi.

Her gün fabrikadaki işine trenle gidip gelen bir köylü, Verdery'ye bazı günler fabrikada çok az şey yaparak boş boş beklediğini, bazı günlerde ise yetersiz elektrik yüzünden eve gidebilmek için iki saat geçirmesi gerektiğini söylemişti (s.41). Fazla mesai yapmaya mecbur edildiğinde –ki bunun için ücret ödenmiyordu– fırsat buldukça işten kaçıp annesinin bahçe işlerine yardım etmeye gidiyor; böylece devletin kendisinden aldığı zamanı telafi etmiş oluyordu. Çiftlikler için gereken yakıtın kötü bir şekilde programlanması da hedeflenen üretime ulaşabilmek için daha fazla zamana ihtiyaç duyulması anlamına geliyor; bu da insanların kullanabilecekleri kişisel zamanlarını kısıtlamış oluyordu. "Zaman vergisi"nin bir başka biçimi, resmî törenlere ayrılan uzun saatlerdir: İşçiler ve bürokratlar, saatlerce Parti konuşmalarını dinlemek, resmî tebrik ziyaretlerinde bulunmak ve Parti tarihinin önemli günlerini ya da olaylarını anma vesilesiyle törensel kutlamalar yapmak üzere sık sık toplanırlardı.

Bütün bunların bir sonucu, bireyin inisiyatifini, hatta izzetinefsini kırmak idi. Bir kaynak kişi, karneye gerek olmadan kırılmış yumurta satıldığını duyar duymaz aç oğlunu doyurabilmek için bir kâse ile üç saat kuyrukta beklediğini anlatmıştı (s.55). Bu bekleyişin sonunda, kendisine sadece bir yumurta verilmiş, yalvarmalarından sonra isteksizce bir yumurta daha verilmişti.

Zaman, başka şekilde de kontrol ya da gasp ediliyordu. Geleneksel dinsel bayram tatilleri ya da ayinler, farklı bir takvim izlemek suretiyle yenileriyle yer değiştiriyordu. "Hafta sonları" da dahil olmak üzere yeni tatillerin çoğu, haftanın ya da ayın farklı zamanlarına gelecek şekilde ayarlanmıştı; hangi günlerin dinlenme günleri olacağı yıldan yıla değişiyordu ve bu da insanların zamanlarını almak suretiyle geleneksel çalışma ve dinlenme ritmini bozuyordu. "Aynı sürede daha fazla getiri elde edebilecekken kişinin hareket etme özgürlüğünün çok küçük bir bedel karşılığında kısıtlanması, en temel güçsüzlük deneyimidir. Rejimin sahip olmaya çalıştığı iktidar, insanların kendilerini etkin kılabilme yollarının engellenmesi yoluyla yaratılıyordu" (s.55).

midir. Belli durumlarda, yasaların yorumlanması ve uygulanması konusunda itirazı olan iki tarafa bir jüri ya da yargıç tarafından karar bildirilir. Bazı hükme bağlama yöntemlerini her toplumda bulmak mümkündür. Genellikle bu tip yöntemler, kabul gören işlemlere göre yönetilen bir tür duruşmayı içerir. Nihaî çözüme çeşitli yollardan biriyle varılır. Örneğin davadaki taraflar tarafsız bir üçüncü kişinin bulunmasına gerek duymadan pazarlık yoluyla anlaşmaya varabilirler ya da işi karar vermek olan hükme bağlayıcı birinin önünde davalarını beyan edebilirler. Hem toplum içinde hem de toplumlar arasında genel olarak "toplumsal" ve "yasal" olarak adlandırılabilen bu temel temalar çok çeşitlilik gösterebilmektedir.

Arabuluculuğu hükme bağlamadan ayıran şey, arzu edilen sonucun sadece adalet olmayıp, aynı zamanda toplumsal uyum olmasıdır. Çatışma içindeki taraflar kabul edebilecekleri bir sonuca ulaşabilirler. Arabuluculuk herkesin itibar ettiği bir üçüncünün ya da kurumun müdahalesini gerektirir.

Orta Liberya'daki Kpelle'de, hem resmî hem de gayri resmî toplumsal süreçlerden yararlanılmaktadır. Resmî ya da yasal hükümler, işlemlerin temelde baskıcı ve otoriter olduğu mahkemelerde verilir. Sert atmosferi nedeniy-

le, uzlaşmanın birincil öneme sahip olduğu tartışmalar için mahkeme uygun değildir. Bu tür tartışmalar için gayri resmî toplantılar ya da "müzakereler" daha uygundur. Bu prosedürler bir evde yürütülür ve davacılar, akrabalarından ve konuyla ilgili komşularından oluşan bir grup ve bir arabulucunun karşısına geçer. Mahkemelerin katı yapısından farklı olarak, insanların özgürce kaynaşabildikleri ve iki tarafın da meselelerini tümüyle ifade edebilmeleri, orada bulunanların birbirlerini rahatça sorgulayabilmeleri açısından müzakereler görece rahat bir yapıdadır. Kanıtların ortaya konmasından sonra, gruptakiler hep birlikte kimin haklı olduğunu belirlerler. İşlemler, suçlu tarafın herkesin önünde özür dilemesi ve haksızlık yapılan tarafa sembolik hediyeler vermesi; kazanan tarafın da özürü kabul ettiğini gösteren küçük hediyelerle karşılık vermesiyle son bulur (Gibbs, 1963).

Sığır çobanı Nuerlerde ve Sudanlı çiftçilerde, eğer aynı sülâlenin bireyleri arasında anlaşmazlık patlak verirse, tarafların arabuluculuk için yaşayan en yaşlı ortak atalarına müracaat etmeleri beklenir. Çoğu Ortadoğu kabilelerinde soy gruplarının resmî olarak kabul edilmiş liderine gidilecek; Yanomamölerde ise daha çok köyün başına ya da muhtemelen şamana müracaat edilecektir. Nuerlerin "Leopar Derili Şefler" adını verdikleri ve grup içindeki kan davalarını ve diğer çatışmaları doğaüstü yaptırımlarını kullanarak halleden özel şefleri de vardır. Lübnan'da köylüler, tartışmalı durumlarda genellikle arabuluculuktan ya da "vasıta"dan yararlanırlar; arabulucular genellikle tarafsızlıkları ve dürüstlükleriyle bilinen erkeklerdir (Bates ve Rassam, 1983, s.245).

Yukarıda anlatılan resmî ve gayri resmî toplumsal denetim araçlarının bütünüyle etkili olmadığını bilmek gerekir. Bunlar, hiç kuşkusuz kurallardan sapmaları azaltma işlevi görür ama bu sapmaları tamamen yok etmez. Ayrıca toplumsal denetim mekanizmalarının altında yatan toplumsal kurallar üzerinde toplumun bütün bireylerinin mutlaka hemfikir olmadığını da bilmek gerekir. Son olarak, toplumsal denetim mekanizmalarının bütün insanları eşit derecede etkilemediğini belirtmeliyiz. Özellikle tabakalaşmanın yüksek olduğu toplumlarda hükme bağlayan yasalar ve yöntemler, konumlarını korumaya çalışan zenginler ve güçlüler tarafından kullanılabilmektedir. ABD'nin toplumsal denetim mekanizmalarından bazılarının da, yasalarımızın ve yasal işlemlerimizin yoksulların ve bazen kadınların zararına yönelik olarak işlediği zamanlarda olduğu gibi, bu şekilde kullanılabildiği söylenmiştir.

21. Yüzyılda Hukuk ve Kabileler

19. yüzyılın sonlarında ve 20. yüzyılın başlarında (ve daha erken bir dönemde Amerika'da) sömürgeciliğin yayılmasıyla birlikte pek çok yerli halk, genellikle Avrupa modellerine dayalı karmaşık kanunlar halinde toplanmış hukuk sistemleriyle bütünleştiler. Britanyalı idareciler, kendilerininkinden oldukça farklı ve daha önceden kurulmuş hukuk sistemleriyle karşılaştıklarında, İngiliz hukukunu bütünüyle yerel halklara dayatmaktan kaçındılar. Bunun yerine, yerel hukuk ve gelenekler yeni yöneticilerin amacına uygun düşecek şekilde değiştirildi. Kadınlara daha yüksek yasal statü verilmesinde olduğu gibi, bu değişiklikler genellikle ilerlemeci bir hareket olarak gösterildi. Ancak dayatılan düzeltmeler ve uygulamaya konan yeni yasalar, çoğun-

lukla sömürgeci güçlerin ve onların yerel müttefiklerinin çıkarlarına hizmet ediyordu.

Bu sistemler, genellikle söz konusu halklar bağımsızlıklarını kazandıktan sonra da aynı şekilde kaldı. Örneğin günümüzde, Afrika'daki her ülkenin hukuk sistemi çeşitli Avrupa hukuk sistemlerine dayalıdır ve Amerikan yerlileri çok sınırlı alanlar haricinde ABD'nin hukuksal düzenlemeleri ile yönetilmektedir (bunlar da aslında İngiliz örfî hukukundan evrilmiştir).

Yerel sistemlerin (yerel halkın gözünde yabancı olan) ulusal sistemlerle bu şekilde bütünleşmeleri pek çok sorun yarattı. Bürokratik, karmaşık ve aşırı merkezî bir hukuk sistemi içinde, mahkemelere, telafi ve yasal hakları koruma olanaklarına erişim –avukatlar, savcılar, hakimler gibi– bir dizi ara aşamadan geçmeyi gerektirmektedir. Bu hukuksal karmaşıklık yıldırıcı ve cesaret kırıcı olabilmektedir.

Hangi kıtada olursa olsun, Avrupalılar ekonomileri toplayıcılığa dayalı ya da kaynakları yerel halktan herkese açık olan insanlarla karşılaştıklarında, oradaki toprakları sahipsiz addediyorlardı. Bu, toprakları müzakere etmeden kendine mal edebilmenin ve insanları bu topraklar üzerinden uzaklaştırabilmenin hukuki aracıydı; bu insanlar bu topraklar üzerinde hiçbir temel hakka sahip değillerdi (Wilmsen, 1989, s.2-3). Bu sadece Avrupalılara özgü değildir; bugün Botswana'da, kabilelerin ortak mülkiyetindeki toprakların büyük kısmı hayvan çiftlikleri olarak özel mülkiyete dönüşmektedir. Beşinci Bölüm'de gördüğümüz gibi, Brezilya'da Amazon bölgesinde yaşayan yerli halkların topraklarının kime ait olduğu çok açık değildir; sınırları tam belirlenmemiş alanlardaki topraklar dışında kalanlar, temelde yabancıların buraları temizleyip yerleşmelerine açıktır (Rabben, 1993).

Aşırı merkezî bu hukuk sistemleri, toprak kazanmaya yönelik mülkiyet hakları konusunda yabancı bir hukuksal sistemi kullanmanın yamsıra, çoğunlukla sömürgeleştirilen toplumun siyasal ve ekonomik temelini açıkça dönüştürmek üzere sunuluyordu. Sömürgeci güçler, yerel halkın daha itaatkâr hale getirilmesi ve bu halkın seçkin kesiminin koloni rejimine bağımlı kılınması suretiyle bu dönüşümden yararlanıyordu (Wolf, 1983).

Bütün toprakları özel mülkiyet olarak kaydeden toprak mülkiyeti kanununu getiren Britanyalıların sömürgeleştirdiği Batı Uganda'daki Bunyoro krallığı bu durumun bir örneğidir. Bunyoro toplumu, bütün toprakların ismen krala ait olduğu ve kralın, üzerinde bilfiil çalışan insanlara toprak parçalarını tahsis ettiği feodal bir toplum idi. Toprağın tapusunu bireylere vermek suretiyle toprağa erişimde eşitlik sağlanabilecek gibi görünebilir. Fakat Britanyalılar toprağın tapusunu, daha önce geniş arazileri kralın adına kullanma hakkına sahip olan bir grup soyluya verdiği için bu yeni sistem aslında toprak sahibi bir aritokrasi yarattı. Önceden bu soylu grup toprağın sahibi değilken ve toprakta çalışanlarla iyi ilişkiler içinde olmak zorunda iken, şimdi toprak sahibi oldular ve önceki kiracılar da tarlaların ortak kullanımı üzerinde hiçbir hakka sahip olmayan işçiler haline geldiler. Yeni toprak mülkiyeti sistemi Bunyoro kralının iktidarını zayıflattığı gibi, çiftçilik yapan pek çok insanın geleneksel erişim haklarını da kısıtladı (Middleton, 1960).

Hükümetlerin kabileleri ve kabile geleneklerini kontrol edebilmek için yasal yolları kullanmalarına bakılmaksızın kabile organizas-

yonları genelde korunuyor hatta güçleniyor. ABD ve Kanada'da Amerikan yerlilerinin büyük oranda otonomi kazanmalarını sağlayan kabile organizasyonlarıdır. Saddam sonrası Irak'ta da aşiretler ve aşiret liderleri politikada anahtar rollere sahip oldular.

Toplumlar Arasındaki Siyasal İlişkiler

Dış gruplarla ilişkileri yürütme stratejileri ve yöntemleri, her toplumun siyasal sisteminin önemli bir yanını oluşturur. Bu stratejilerin çoğu barışçıdır: Gruplar arası hukuk, uzlaştırma ve diplomasi, toplumlar arasındaki ihtilafları ve tartışmaları düzenlemenin ve halletmenin sık rastlanan yollarıdır. Fakat, kaçınılmaz olarak bazı ihtilafların barışçı bir şekilde yatıştırılabilmesi diğerlerine göre daha zordur ve bunların pek çoğu, sonunda şiddet noktasına ulaşır.

Barış Mekanizmaları

Başka halklarla olan ilişkiler, genellikle bir grubun çevresel meselelerinin en önemli yanını –bazen en önemli kaynağını– oluşturur; bu nedenle, toplumların gruplar arası mübadeleleri barışçı şekilde düzenleyen mekanizmalar yaratmış olmaları şaşırtıcı değildir.

Bazı Yeni Gine kabilelerinde törensel şölenler, genellikle ataların hayaletlerini kızdırmamak için yapılır. Bu tür olaylar komşu grupları eğlendirme vesilesi olarak kullanılır ve böylece daha uzun süren ittifaklar kurulmuş olur. Bu törensel şölenlerde güçlendirilen ilişkiler, daha sonra evliliklerle iyice sağlamlaştırılır (Rappaport, 1967). Bazı bölgelerinde gruplar arası çatışmaların yaygın olduğu Kuzey Afrika ve Ortadoğu'da, tartışmaların çözüme ulaştırılmasında din de araç işlevi görür. Bazı yerlerde, belli sülâleler ya da soylar mukaddes addedilmiştir. Kutsallıklarına atfen saldırı tehditlerinden muaf tutulan (bu insanlara zarar vermek ciddi bir suçtur) bu bireyler, kavgalı gruplar arasındaki tartışmaları yatıştırmakta önemli rol oynarlar. Daha önce bahsedildiği gibi, Kuzeydoğu İran'daki Türkmenlerde bu tür mukaddes addedilen bireylerden oluşan sülâleler, çekişen aşiretler arasında kalan toprakları bilfiil işgal ederler (Irons, 1975).

Arap Yarımadası Bedevilerinde, diğer grupların üyelerine karşı konukseverliğe ve yolcuların korunmasına yönelik ayrıntılı kurallar, bir bütün olarak gruplar arası iletişimi kolaylaştırır. Bu iletişim, özellikle yağışa ve farklı alanlardaki otlak koşullarına ilişkin bilginin hayatta kalabilmek açısından çok gerekli olduğu, sert ve genellikle ne sunacağı önceden kestirilemeyen bir çevrede yaşayan göçebe çobanlar için çok önemli olmaktadır. Bedevi görgü kuralları, hane reislerinin çadırlarına gelen herkesi üç gün ağırlamalarını –yani yatacak yer, yemek ve eğlence sunmalarını– gerektirir. Ziyaretçi düşman bile olsa kurallar aynı şekilde işler; ayrıca ayrılacakları zaman konuklara konak yerinden çıkışlarında kendilerine eşlik edecek bir mihmandar verilmesi gerekmektedir. Bedevilerin yolcuları muhtemel saldırılardan korumaya yönelik kuralları da vardır. Yolcuların yanında kendilerine eşlik eden uygun nitelikte rehberler bulunduğu sürece onlara zarar vermek suç addedilir. Seyahat halindeki tacirler de kabile kurallarıyla korunurlar. Eğer bir tacirin konakladığı yere akın olursa, akıncıların zararı tazmin etmeleri gerekir. Gruplar arasındaki ihtilafa rağmen bu kurallar bilgi akışının sürekliliğini güvence altına almaktadır.

Silahlı Çatışma

Kuşkusuz toplumlar arasındaki tüm siyasal ilişkiler barışçı değildir. Antroploglar, siyasal örgütlenmeleri hangi düzeyde olursa olsun, her tür toplumda silahlı çatışmaların olduğunu bulgulamışlardır. Devlet tarafından sürdürülen savaşlar, çoğunlukla geniş siyasal ve dinsel ideolojilerle gerekçelendirilirken, daha az karmaşık toplumlarda bu tür çatışmalar genellikle ihlal olarak algılanan belli durumlardan kaynaklanır. Yine de görünüşe göre, devletler arasında yapılan savaşların sıklığı, eğer savaş sadece ayrı bölgelerin grupları arasında süren bir çarpışma olarak tanımlanacak olursa, takımlar arasında olduğundan daha fazla değildir. Bu, takım halinde yaşayan bütün toplumların komşu gruplarla savaş yaptığı anlamına gelmez. Fakat takımların çoğu, silahlı çatışmaların genel olarak savaş kategorisine sokulabilecek bir biçimine başvururlar. Dolayısıyla, savaşın binlerce yıldan beri, muhtemelen takımlardan daha karmaşık siyasal örgütlenmelerin gelişmesinden çok daha önce varolduğu varsayımında bulunabiliriz.

Antropolog Carol ve Melvin Ember, savaşın bir insanlar için evrensel bir olay olmakla birlikte, hangi sıklıkta olduğunun toplumlara göre değiştiğini belirtirler. Savaşın sıklığına ilişkin tahminde bulunmak, birden fazla etkenin bileşimini dikkate almayı gerektirir (1992, s.242-267). Ortak etken konku gibi görünmektedir: Doğa korkusu ve öteki korkusu. Doğa korkusu kaynak kıtlığına neden olan doğal felaketlerin sıklığının bir sonucu iken, öteki korkusu çocukların diğer insanlar hakkında nasıl bir bakış açısıyla eğitildiklerine bağlıdır (s.256). Ayrıca hayatî kaynaklara erişim de komşuya savaş açmanın temel bir dürtüsü olarak kabul edilir (Ferguson, 1984). Andrew Vayda (1976), bahçe tarımcısı toplumlar arasındaki savaşlara çoğunlukla kıt toprak kaynakları üzerindeki nüfus baskısının yol açtığını ileri sürmüştür. Vayda, muhtemel çözümlerden sadece biri olsa da, savaşın elde edilebilir kaynaklar ile nüfus arasında denge oluşturacak bir mekanizma sağladığını öne sürer. Çin'in geniş arşivleri yüzyıl boyunca yaşanan politik olaylara ait detaylı bilgileri kapsıyor. David Zang ve Hong Kong Üniversitesi'nden çalışma arkadaşları çatışma ve iklim arasında direk bir bağlantı (ilişki) buldular (2007, s.403). Üzerinde çalıştıkları 15 büyük savaşın 12 tanesinde soğuk hava periodlarma rastladılar. Soğuk hava büyük ihtimalle tarım toplumlarında ciddi yiyecek sıkıntısına yol açıyor. Köylü ayaklanmaları hükümetleri sarsıyor ve bu durum komşu bölgelerden istilalara davetiye çıkarıyor.

Toprak, silahlı çatışmalara yol açan yegâne kaynak değildir. Daha önce sözü edilen Kuzey Arabistan'daki bazı Bedevi kabilelerinde, develer silahlı akınların ve karşı akmların hedefiydi. Deve, Bedeviler için stratejik bir kaynak ve geleneksel ekonomilerinin temeliydi. Her şeyden önce deve, başlıca besin dayanağı olan sütle birlikte zaman zaman et sağlayan oldukça istikrarlı bir besin kaynağıydı; ikincisi, çöl ortamında yaşayan Bedevilerin koyun ya da keçi çobanlarının erişemeyeceği alanlara ulaşmalarını ve uzak yerlere göç edebilmelerini sağlayan etkili bir taşıma aracı idi. Dahası, değerli bir ticarî maldı. Erkek develer ve yaşlı ya da kısır dişiler, vahaların olduğu yerleşim yerlerindeki pazarlarda tahıl, giysi, ev eşyaları ya da silah gibi değerli maddelerle değiştirilebiliyordu. Bedevi yaşamında devenin konumu o kadar merkezîydi ki, kabileler sürülerinin sayısını

arttırma yönünde kendilerini sürekli baskı altında hissediyorlardı. Sürü sayısı özellikle çok hayatî idi, çünkü tek bir dişi deve günde çok az miktarda süt verebiliyordu. Görece fazla sayıda hayvanın, sadece temel ihtiyaçları karşılaması için korunması gerekiyordu.

Üreme yoluyla bir deve sürüsünün sayısını kısa sürede artırmak olanaksızdı, çünkü develerin yavrulama ve belli olgunluğa gelme hızları çok düşüktü. Dolayısıyla akınlar, gelecekte kıtlık, hastalıklar, kazalar ve hırsızlıklar nedeniyle karşılaşılacak hayvan kaybını telafi etmenin en etkin yolu olmaktaydı. Hepsi birbiriyle uzaktan da olsa akraba addedilen Bedevi kabileleri arasındaki akınlar, oldukça karmaşık kurallarla yönetilirdi. Bu kurallar, akına hedef olan hiçbir grubun tümüyle hezimete uğramamasını güvence altına alırdı. Akınlarda sadece develer (özellikle yetişkin dişiler) alınırdı ve yenilgiye uğrayanların, yardım için en yakındaki akrabalarına ulaşabilmelerine yetecek kadar deve mutlaka bırakılırdı. Bu şekilde, develer için yapılan akınlar geniş bir alana yayılmış farklı gruplar arasında değerli ve kıt bir kaynağın dağılım mekanizması olma işini görüyordu (Sweet, 1965). Bu yol, maliyeti yüksek olmakla birlikte, her yerel grup ya da kabilenin geçici de olsa hayatî bir kaynağın kıtlığını azaltması için açıkça en etkin yoldu. Ayrıca, genellikle savaşlarda olduğu gibi, her akın ya da silahlı saldırı eylemi, karşılığını da aynı şekilde alacağı bir ortam hazırlamış olur.

Devlet yönetimli toplumların aşikar şekilde çok daha uzmanlaşmış ve karmaşık askerî kuruluşlara ve daha gelişmiş silahlara sahip olmalarına karşın, bulgular devletler arasında yaşanan savaşlardaki göreli kayıp oranının daha az merkezîleşmiş siyasal örgütlenmelerde olduğundan daha yüksek olmadığını göstermektedir. Takım halinde yaşayan toplumlarda insanlar genellikle mızrak, sopa ya da ok ve yaylarla savaşırlar ve savaşan her iki taraf da eğer ciddi düzeyde zarara maruz kalırsa savaştan çekilir. Fakat, takımların toplam nüfusu zaten çok düşük olduğu için, birkaç kişinin ölümü bile toplamdaki kayıp bakımından ciddi sonuçlar doğurabilmektedir. Avustralya'nın Murginlerinde, erkek ölümlerinin % 28'i savaşa bağlı ölümlerdi. Buna karşın, bu yüzyıl içinde Batı uluslarında savaşa bağlı erkek ölümünün oranı % 1'den az idi (Livingstone, 1968). Bu rakamlar, Almanya ve eski S.S.C.B. gibi savaşa bağlı ölüm oranının çok daha yüksek olduğu belli ülkeler tek tek dikkate alınarak hesaplanmış rakamlar değildir.

Çağdaş savaşları ve hatta ilk devlet yönetimli toplumlardaki savaşları farklı kılan şey, savaşın siviller üzerindeki etkisidir. Günümüzde savaşın etkileri, savaş çok uzakta bile olsa toplumun her bireyi tarafından hissedilmektedir. Ayrıca hiç kuşkusuz gelişmiş iletişim sistemlerini de içeren modern teknoloji giderek daha fazla insanı tikel çatışmaların içine çekmekte ve savaşla bağlantılı yaşam ve kaynak maliyetini yükseltmektedir. 20. yüzyılın sonunda savaşlar hâlâ dünya siyasetini uğraştırmakta olup, savaşın verdiği zarar Soğuk Savaş'm sona ermesiyle azalmamıştır.

Özet

Siyaset üzerine yapılmış olan bu inceleme, iktidar ve ödül mücadelelerinden kimlerin kazançlı çıktığı ile ilgilidir. Belli bir toplumda siyasal rekabeti ve liderliği o topluma özgü kurallar yönetir (siyasal sürece kimler erişebilmekte, liderlik nasıl belirlenmekte ve siyasal rekabeti hangi mekanizmalar makul sınırlar içinde tutmaktadır vb).

Siyasal rekabetin altında, bireysel çıkarları ve topluluk yaşamını etkileyen hususların nasıl karara bağlanacağı konusundaki anlaşmazlıklar yatmaktadır. Toplumlar, ne tür kararların önemli addedildiği, siyasal rakabetin yoğunluğu ve dağıtılan ödüllerin türleri açısından farklılık gösterirler. Genellikle toplumsal karmaşıklık düzeyi yükseldikçe, siyasal amaçlara ulaşmak için kullanılan gücün yanısıra, siyasal hedeflerin sayısı ve kapsamı da artmaktadır.

Bütün toplumlarda siyasal iktidara erişim, hem resmî hem de gayri resmî araçlarla sınırlıdır ve bu sınırlamaların sayısı, toplumlar daha karmaşıklaştıkça artmaktadır. Siyasal liderlik, kişiye özel vasıflar veya örgütsel destekleri harekete geçirme yeteneği, ya da bu ikisinin bileşimi vasıtasıyla oluşturulur. Siyasal liderlikten söz ederken, iktidar (kişinin talimatlarını zor kullanmak gibi negatif yaptırımlarla destekleyerek nüfuz sahibi olma yeteneği) ile otorite (kişisel saygınlık ve statü yoluyla nüfuz sahibi olma yeteneği) ayrımını yapmak gerekir.

Bütün toplumlarda siyasal çatışma yoğunlaştığı zaman şiddeti ve kesintileri sınırlamaya yönelik belli mekanizmalar harekete geçer. Bu mekanizmalardan biri, kişinin ya da grubun sadakatini elde etmek için çatışan taleplerin çokluğudur. Diğer mekanizmalar, sorunları uzlaştırmaya yönelik otoriteye hükmeden konumlar türünden siyasal yapılar içinde şekillenir.

Kurallar ya da uygun siyasal davranış standartları toplumdan topluma büyük farklılık gösterir; ancak her toplumda davranışları yöneten kurallar ve bu kuralları uygulama araçları vardır. Kurallar, toplumsal ilişkileri düzenler ve toplumsal ilişkilerde neler beklenebileceğinin sınırlarını belirler; bu toplumun işlev görebilmesi için zorunludur. Toplumsal kurallar, davranışlar için geniş bir rehber oluşturur, ancak bireysel yorumlar ve karar alma biçimleri, kuralara uymada ya da kuralların ihlalinde farklılıklar yaratır.

Bireysel davranışlar farklılık gösterebilir ya da toplumsal kurallardan sapabilir. Beklenen davranış biçimlerinden bazı sapmalar, diğerlerinden daha fazla hoş görülebilir. Sapma gösteren davranışlar ve sadece kişisel çıkarlara yönelik hareket etme eğilimleri, davranışları ödüller ve yaptırımlar yoluyla yönlendiren bir toplumsal denetim sistemiyle belli oranda değiştirilir. Her toplum, sapmalarla başa çıkma mekanizmaları geliştirmiştir. Bu toplumsal denetim mekanizmaları, kabaca resmî ve gayri resmî olarak sınıflandırılmıştır.

Yerme, dedikodu, uzak tutma, dışlama ve doğaüstü inançlara dayalı ahlâkî yaptırımları da içeren toplumsal baskılar, kurallar ihlal

edildiği zaman uygulanır. İntikam ya da intikam tehdidi, akrabalık ilişkileri sistemine içerilmiş bir toplumsal denetim biçimidir. Kan davalarında ise genellikle şiddet patlak verir.

Hiçbir toplum, sadece gayri resmî denetim mekanizmalarıyla işlemez. Toplumsal yaşamın kaçınılmaz bir parçası olan ihtilafların genellikle resmî ve kurumsallaşmış kanallarla çözülmesi gerekir. Resmî mekanizmalar, ihtilafların şiddet boyutuna ulaşmadan çözülmesine ya da saldırganın toplumsal yaşamın dokusunu alt üst etmeden vazgeçirilmesine yardımcı olur.

Hukuk en resmî denetim mekanizmasıdır. Yasalar davranışların düzeltilmesine, anlaşmazlıkların halledilmesine ve hatalı davrananların cezalandırılmasına yardımcı olurken, bir yandan anlaşmazlıkların da kaynağı olabilir, çünkü yasalar toplumdaki bazı bireyleri diğerlerinden daha fazla ödüllendirme ya da cezalandırma eğilimi göstermektedir. Yasal sürecin unsurları yaygın olmakla birlikte, toplumdan topluma büyük değişiklik gösterir. Amerikan toplumunda ve diğer sanayileşmiş toplumlarda yasal süreç çok gelişmiştir. Yasalar, mevzuat haline getirilir (yani sistemli biçimde kaydedilir ve korunur) ve yargıçlar ve avukatlar gibi uzmanlarca yorumlanır. Basit teknolojiye sahip toplumlarda yasal gelenek büyük ölçüde sözlü olup, insanların gündelik meseleleriyle daha doğrudan ilişkilidir.

Hükme bağlama yöntemleri, bir ihtilaf durumunda karara varma araçlarıdır. Bu tür yöntemler, genellikle kabul gören işlemlere göre yönetilen bir çeşit duruşmayı içerir. Anlaşma ya pazarlık yoluyla ya da son kararı veren bir hükme bağlayıcı vasıtasıyla sağlanır. Hükme bağlama yöntemleri resmî ya da gayri resmî olabilir. Gayri resmî işlem, taraflar arasında arabuluculuğu içeriri ve genellikle üzerinde uzlaşılan kararlara varılır. Resmî işlemler ise çoğunlukla bir mahkemede sürdürülür, ancak resmî ve gayri resmî işlemler eşzamanlı kullanılabilir.

Ne resmî ne de gayri resmî toplumsal denetim mekanizmaları tümüyle etkili değildir; bunlar kurallardan sapmaları azaltabilir, ancak tümüyle yok etmez. Bu mekanizmalar, yüksek düzeyde tabakalaşmış toplumlarda genellikle seçkin kesimin konumlarını koruyacak şekilde kullanılır. Yasal eşitsizlik, en çok kendilerine yukarıdan dayatılmış, Avrupa modeline dayanan, merkezîleşmiş ve mevzuat haline getirilmiş yasal sistemlere sahip olan sömürgeleştirilmiş kabile toplumlarının durumlarında belirgindir. Merkezî yasal sistemin, kırsal sınıf ile merkezî bürokrasi arasındaki güç farkını artırıcı etkisi vardır.

Bireysel siyasal sistemler arasında farklılıklar olmasına karşın, dört genel örgütsel örüntü tanımlanmıştır. Bunlar takımlar, kabileler, şeflikler ve devletlerdir. Takım, en az karmaşık ve muhtemelen en eski siyasal örgütlenme biçimidir; değişebilir üyelerden oluşan küçük bir grup olarak tanımlanabilir. Birkaç takımı daha geniş bir yönetim biçimi altında toplayacak hiçbir siyasal kurum ve hiçbir uzmanlaşmış siyasal rol yoktur. Aslında siyasal yaşam, bütün toplumsal ilişkilerin ayrılmaz bir parçasıdır.

Kabile eşitlikçi olması, ekonomik mübadelenin karşılıklılığa dayanması, hiçbir uzmanlaşmış siyasal rol, otoriter lider, merkezîleşmiş yönetim ve resmî baskı mekanizması olmaması bakımından takımla benzeşir. Fakat kabilenin, dinsel törenlere katılımı sağlayan ya da anlaşmazlıkların giderilmesi amacıyla bütün yerel kesimlerini bütünleştirecek biçimde kabi-

le birliği duygusunu harekete geçiren mekanizmaları vardır. Ancak, kabile birliği kurumlarının asıl rolü, genellikle kaynaklar için rekabet halinde oldukları diğer gruplarla başa çıkabilecek birleşmiş bir güç yaratmaktır. Takımlar ve kabileler, çoğu siyasal konumun yetenek temelinde herkese açık olması bakımından eştlikçi addedilir. Buna karşılık aslında eşitlik, toplumsal cinsiyet farklılıkları ve yaşa bağlı aşırı statü farklılıklarıyla azalabilmektedir.

Eşitlikçi olmayan siyasal sistemlerden biri olan şefliğin kabileden farkı, şefliklerde bir şefin başkanlığında ekonomik, dinsel ve toplumsal faaliyetleri koordine eden siyasal bir aracının bulunmasıdır. Şefliğin diğer bir özelliği, üretim araçlarında daha fazla uzmanlaşmanın olmasıdır ve bu da fazla miktarda üretim yapılmasına ve daha geniş bir nüfusun desteklenmesine olanak sağlar. Şeflik, yetki alanı iyi tanımlanmış uzmanlaşmış bir siyasal konumdur ve bu yetki alanı şu ya da bu türden yaptırımlarla desteklenir. Şefliklerde temel kaynaklar ortak mülkiyet çerçevesinde paylaşılsa bile, statü ve otorite konumları herkese açık değildir.

Devlet, siyasal sistemlerin en karmaşık ve en merkezîleşmiş olanıdır. Devlet, iktidarı akrabalık üstü bir temelde örgütleyen hiyerarşik bir kurumlar karmaşası olarak tanımlanabilir. Devlet kendi otoritesini devletin yönetme hakkını meşru kılan ideolojiden de alır. Devlet düzeyindeki siyasal örgütlenme, yoğun nüfusa sahip olan ve yoğun tarımın, gelişmiş teknolojinin, pazarların ve yüksek düzeyde üretim, yönetim ve ekonomik uzmanlaşmanın desteklediği büyük ölçüde kentsel birimlerle bağdaştırılır. Üretim araçları üzerindeki denetim, ticaret ve böylelikle yaratılan üretim fazlası eşit olarak dağıtılmamaktadır. Yani devlet yönetimli sistemler ekonomik ve toplumsal olarak tabakalıdır. Genel olarak çoğu insan topluluğunun yaklaşık 10 bin yıl önce takımlar halinde örgütlenmiş olduklarına inanılır. O zamandan bu yana, rollerde uzmanlaşmanın artması ve otoritenin ve bürokrasinin merkezîleşmesiyle siyasal toplum tabakalaşmaya doğru gitmiştir.

Bütün toplumların yabancı gruplarla başa çıkabilmesi gerekir. Gruplar arası mübadeleleri düzenlemek ve çatışmaları en aza indirebilmek için farklı mekanizmalar geliştirilmiştir. Bunlar arasında en bariz olanları, gruplar arası hukuk, arabuluculuk ve diplomasi olmakla birlikte, daha az belirgin olan başka mekanizmalar da etkilidir. Din bunlardan biridir; belli insanlar kutsal addedilir ve böylelikle saldırı tehdidinden uzaklaştırılmış olur; bu da onlara, çatışma halindeki gruplar arasında arabuluculuk yapma olanağı tanır. Bir başka mekanizma, belli grupları koruyabilen ve çatışmaya rağmen bilgi alışverişini olanaklı kılan görgü kuralları ve konukseverliktir.

Bu mekanizmalara rağmen savaş evrensel bir olgudur. İnsanlar savaşı çoğunlukla tehdit edici bir sorunun üstesinden gelebilmek için kullanırlar ve bu sorun genellikle kıt kaynaklar ve/veya nüfus baskısıyla ilgilidir. Böyle bir durumda savaş, varolan kaynaklar ile nüfus arasında bir denge oluşturarak kaynakların yeniden dağıtımını sağlayan bir mekanizma işlevi görür.

Dini Tanımlamak
Bir İdeoloji Olarak Din
Din ve "Kutsal"

İnanç Sistemleri
Animizm ve Animatizm
Teizm
İnanç Sistemleri ve Toplumsal Örgütlenme
İNSAN EKOLOJİSİ
Guatemala'da Protestanların Üretimi
İnanç Sistemleri ve Toplumsal Sınırlar

Ayin
Geçiş Ritleri
TOPLUMSAL CİNSİYET SORUNLARI
Ölüleri Onurlandırmak
Ayinin Örgütlenmesi

Din ve Kaynak Yönetimi
ÖRNEK OLAY
Maring "Rumbim Dikimi"

Dinin Psikolojik ve Toplumsal-Siyasal İşlevleri
Din ve Bireysel Başetme
Toplumsal Bütünleşme
Çatışmaların Azaltılması
Toplumsal Denetimin Geliştirilmesi
İNSAN EKOLOJİSİ
Din ve Hastalığın Yayılması
Değişimin Meşrulaştırılması: Diriliş
ÖRNEK OLAY
Haiti'nin Vodoun Kilisesi
ÖRNEK OLAY
Kargo Kültleri
ÖRNEK OLAY
İslâm Devrimi

ONİKİNCİ BÖLÜM

Dinsel İnanç ve Ayin

İnsanlar kendilerini evren ve birbirleriyle ilişkilendiren ve bir olayı başka bir olaya, geçmişi bugüne bağlayan temel öncülleri ifade eden karmaşık zihinsel iman ve imgelem ağları örerler. Zaman ve mekân algımız, kendi davranışlarımıza ve başkalarının davranışlarına ilişkin görüşlerimiz ve dünyanın nasıl olduğu ve nasıl olması gerektiğine ilişkin kavrayışlarımız açısından, dinsel inançlar, kozmolojiler, mitoslar ve ayinler aslî öneme sahiptir. Din bütün insanlar için evrenseldir; belki türümüzün ayırt edici anahtar özelliğidir ve kuşkusuz insan dili kadar eskidir.

Din yoluyla insanlar, her türlü deneyim ya da duyudan uzak faaliyet ve olaylara ilişkin varsayımları kabul etmeye yönelirler. İnsanlar kanıtlayamayacakları bazı şeyleri de kabul etmezse hiçbir toplum hayatta kalamaz. Bu sadece eski kuşakların doğruladıklarını bir iman konusu olarak kabul etme değil, nihaî olarak bilinemez olana ilişkin soyut ilkeleri kabullenme sorunudur. Bu yeti, siyasetten estetiğe ideolojik temelli bir dizi faaliyet açısından önem taşımaktadır.

Birçok çağdaş psikolog ve dilbilimci, bilinmez olanı kabul yetisini insan beyninin ve beynin bilgi işlemeye yönelik özel yapısının evriminin bir ürünü olarak görmektedir (Pinker,

Saygı duyulan ve bazı Ugandalıların söylediğine göre korkulan bu şifacı, güçlerini Viktorya Gölü yakınındaki Bujugeli Şelalesi'nin altında yaşayan Nil ruhları ile iletişim kurma yeteneğinden alıyor. (Fotoğraf Daniel Bates)

1994). Beynin biyolojik olarak (karmaşık gramer dahil olmak üzere) insan dilini hızlı bir şekilde öğrenmeye uyarlanmış olduğu düşünüldüğü gibi, başka bilgileri –hatta doğrudan doğrulanamayan fikirleri de– kabule eğilimli olduğu düşünülmektedir. James Alcock insan beynini "inanç makinesi" olarak niteler ve şöyle der: "Beynimiz ve sinir sistemimiz inanç üreten bir makinedir, bu hakikati, mantığı ve aklı değil, hayatta kalmayı güvence altına almak üzere evrilmiş bir sistemdir" (1995, s.14). Öğrenmenin büyük bölümünün otomatik olarak gerçekleştiğini ileri sürer. Nedenselliği mevcut olmadığı yerlerden çıkarsamak durumunda kalsak da, şeyleri genellikle neden-sonuç ilişkisi çerçevesinde açıklarız. Bir hayatta kalma mekanizması olarak, büyüsel düşünme yetisiyle doğarız. Örneğin, bir ormanda yürürken bir hışırtı duyup yerde de yılan benzeri bir nesne görürsek, derhal korku tepkisini harekete geçiririz. İlk izlenimin geçerliliğini neden sonra değerlendirmeye tâbi tutarız. Dahası, aynı hayatta kalma nedenlerinden ötürü, bireyler bazı şey sınıflarının akla tâbi olamayacağını kabul etmeye eğilimlidirler; ebeveynlerimizden başkalarının deneyimlerine güvenmeyi öğreniriz (Alcock, 1995, s.16).

İnsan beyninin neden ve nasıl bu şekilde geliştiğini hiçbir zaman tam olarak bilemeyebiliriz; ama evriminin sonuçlarından biri dünyayı ve bizim dünya üzerindeki yerimizi açıklama ihtiyacıdır. Din, sürekli değişmekle birlikte, gözlem ya da deneyime uyması gerekmeyen bir inanç temeline dayanır. İman yoluyla kabul edilen bir kozmolojidir ve aile ilişkilerinden siyasal hareketlere, davranışı yönlendirebilir; aslında yönlendirmektedir de.

Dini Tanımlamak

Filozof Paul Kurtz dini tanımlamayı reddediyor ve onun yerine dinin etki alanını anlatıyor: "... davetkar, etkileyici, duygulandırıcı. Din insanın koşullarını ve ilgilerini ortaya koyan ve dramatize eden manevi şiirselliği, estetik ilhamı, törensel ritüelleri sunuyor ve insanın anlam ve amaca duyduğu susuzluğu gidermeye çabalıyor" (Kurtz, 2002, s.44). Ayrıca dini dışavurum yaratıcıdır ve pek çok genci büyüleyen K. Rawling'in *Harry Potter* serisinden ya da J. R. R. Tolkien'in *Yüzüklerin Efendisi*'nden farklı olmayan biçimde fantezi, hayalgücü ve bun-

ların etkileyici gücüne dayanmaktadır. Bu benzerlik kitapları ve filmleri kınayan kimi dini liderlere rağmen önemini yitirmemektedir.

Antropologlar dinsel ideolojinin ya da ayinsel davranışın bir toplumdaki geniş kültürel örüntülerle ve toplumsal, siyasal ve ekonomik süreçlerle nasıl ilişkilendiğini anlamaya çabalarlar. Bazı antropologlar geniş anlamıyla dini, yaşamı anlamlı ve anlaşılabilir kılmaya yarayan doğaüstü güçler, simgeler ve ayinlerden oluşan bir inanç sistemi olarak tanımlarlar. Bu tanım belirgin biçimde dinsel liderler, tanrılar ya da tapınma yerlerini de içermemektedir.

Orta Afrika'daki Ituri ormanında yaşayan Mbuti Pigmeleri, hastalığa uğradıklarında ya da avları verimsiz geçtiğinde, her türlü pratik telafi yolu geçersiz kalırsa, ormanı başlarına gelenler konusunda uyarmak ve dünyalarındaki denge ve uyumu geri getirmek üzere *molimo* olarak bilinen bir festival düzenlerler. Bütün yetişkin erkekler bir ay boyunca her gece toplanıp ormanı "şenlendirmek" için şarkılar söylerler. Festivalin amacı, şarkılar aracılığıyla Mbutilerin her türlü iyi şeyin sağlayıcısı ormana olan güvenlerini dile getirmektir. Bunu yaptıktan sonra Mbutiler, olacak her şeyin ormanın iradesiyle gerçekleştiğini bu nedenle de iyi olduğunu söylerler. Bu duygu Mbuti inancında şöyle dile getirilmektedir: "Orman, ana ve babadır, çünkü bize bütün ihtiyaçlarımızı verir... besin, giysi, barınak, sıcaklık... ve sevgi. Bizler ormanın çocuklarıyız. O öldüğünde bizler de ölürüz" (Turnbull, 1965, s.312). Pigmelerin ormana inancı, *molimo* töreni ve orman duası bu dinin unsurlarını oluşturur ve katılımcılar için dünyanın bir modelidir. Hiçbir kilise ya da tapınak kurulmamıştır; *molimo* ile doğaüstü arasında rahip ya da benzeri bir aracı yoktur. Aslında Mbutiler için doğaüstünün anlamı Batılı gelenek için olduğundan farklıdır. Doğaüstü yalnızca tanrı olarak bilinen, elle tutulmaz, öte dünyadan bir kudret değildir; aksine Pigmelerin yaşamında tapınma nesnesi en doğal, en elle tutulabilir olandır: Orman ve çevresi.

Dolayısıyla din, tapınılanın ve inanılanın ne olduğu ya da tapınmanın biçimi açısından tanımlanamaz. Genel anlamda, bütün dinlerin iki ortak özelliği bulunmaktadır: *Doğaüstü* ya da kutsal olanın tanınmasını ve (kendine özgü terimlerle olsun olmasın) dünyaya düzen veren bir ideoloji.

Bir İdeoloji Olarak Din

Clifford Geertz (1966) dinin özde güçlü duygusal çağrışımlarla yüklü ve insan varoluşuna bir rasyonel sağlayabilen çok güçlü bir simgeler sistemi ya da ideoloji olduğunu söylemektedir. Din, bilinmeyenle ya da acı ve ıstırapla karşı karşıya olan bireyin olayları ilahî müdahaleyle açıklayabileceği bir araçtır.

Dinsel ideoloji bir bireyin evren içindeki yerini anlamasına olanak veren bir çerçeve sağlar. Din, burada kendini mitoslarda ifade eder. Örneğin, Tekvin Kitabı'ndaki mitoslar dünyanın yaratılışını ve insanların yerini simgesel terimlerle açıklamaktadır. Ölüme ilişkin mitoslar da bedenin yapamayacağı, ama ruhun yapabileceği bir yolculuğu betimlemek için çeşitli imgeleri –örneğin çene kemikleri arasından geçmek, gözle görülen bir girişi olmayan bir dağa girmek, jilet kadar keskin bir köprüden geçmek– kullanır (Eliade, 1975, s.349-350). Böylesi mitoslar, karmaşık fikirleri insanların kendi deneyimleriyle ilişkilendirebilecekleri bir çerçeveye yerleştirir. Tipik olarak, bir kültür için en önemli mitoslar insanların kutsal say-

dıklarıdır. Bunlar, örneğin kutsal kitap ya da yazılarda yer alan mitoslar ya da şamanların anlattığı öykülerdir ve Geertz'in (1966) de kaydettiği gibi, büyük ölçüde simgelerle yüklüdür.

Claude Lévi-Strauss ve diğer antropologlar mitoslardaki simgesel ifadelerin ortak bir örüntü şeklinde düzenlendiğini öne sürmüşlerdir. Mitos ve efsanelerin tipik yapısı, üç simgesel unsur dizisini bir araya getirir: Bir değeri, arzu edilen bir nesneyi ya da bir eylemin akışını tanımlayanlar; onun antitezini tanımlayanlar ve ikisi arasındaki çelişkiyi çözümleyen aracı bir değerler dizisi. Dolayısıyla mitoslar bir toplum içindeki değer çelişkileri ve ahlâkî tereddütlerin çözümlenmesi için simgesel formüller olabilir. Lévi-Strauss'a (1955) göre, mitosların gerçek dünyayla ilişkisiz, kendilerine özgü bir iç mantıkları bulunmaktadır; çeşitli yorumlara açık yüksek ölçüde soyut modeller olduklarından, insanlara gerçek dünyadaki konumlarını tanımada dikkate değer bir esneklik sağlarlar. Genellikle çok çeşitli mitoslar aynı biçimi almaktadır; onları birbirinden ayırt eden temanın nasıl ifade edildiğidir. Bu açıdan, kadim Grek mitosları Freud'un anladığı şekliyle Oedipus kompleksine –babasını öldürerek annesinin aşığı olan oğulun öyküsü– çarpıcı bir benzerlik sergilemektedir (Leach, 1970, s.82).

Lévi-Strauss (1988) bir mitosun inkâr edilemeyecek bir otoriteye sahip olduğunu söyler. "Zamanın derinliklerinden yükselir, düşünce temrininin kurallara bağlandığı kimi mekanizmaları devasâ somut imgeler biçiminde yansıtan bir büyütücü ayna yerleştirir önümüze" (s.28). Dolayısıyla, Lévi-Strauss'un görüşüne göre mitoslar, cinsel, zoolojik ve kozmolojik alanlar dahil olmak üzere çeşitli kod sistemlerinde çözülebilir.

Din ve "Kutsal"

Sosyolog Emile Durkheim (1961) dinin özünün özgül bir inanç, tutum ya da pratikler dizisi değil, daha geniş, daha evrensel bir fenomen olduğunu öne sürmüştür: Her ne olursa olsun din, bir cemaatin ahlâkî değerleriyle kolektif inançlarının ifadesidir. Durkheim her toplumun kutsal (korkutucu doğaüstü kuvvetlerle ilintili olağandışı fenomenler alanı) ile dindışı olanı (sıradan ve rutin alan; doğal, gündelik dünya) birbirinden ayırdığını söylemekteydi. Dinsel inançlar bir toplumun kutsal saydıklarını ifade eder. Bu değerler simgesel olarak haç, yıldız, heykel, kaya, hayvan, ağaç ya da toplumun seçtiği herhangi bir nesneyle temsil edilebilir. Bu simge müminleri tek bir ahlâkî cemaat halinde birleştirmeye yarayan kolektif törenlerin (komünyon, danslar, şölenler vb.) odağı haline gelir.

Ne var ki, az sayıda toplumun kutsal ile dindışı ya da doğal ile doğaüstü arasında açık bir ayrım yaptığına işaret edilmiştir. Mbutiler için orman farklı bir gerçeklik düzleminde varolan korkutucu, gizemli bir varlık değildir. Yaşamlarının her yönünü şekillendiren her zaman mevcut bir gerçekliktir ve somut, pratik terimlerle ilişkilendirilmelidir. Dolayısıyla, bütün dinler için doğaüstü bir boyut olsa da, "kutsal" ve "dindışı" ya da "doğal" ve "doğaüstü" kategorileri, her zaman insanların tutarlı bir biçimde yaptıkları ayrımları yansıtmayan analitik inşalardır. Pek çok başka ülkede olduğu gibi ABD'de de, ilk bakışta dinsel anlamdan yoksun gibi gözüken simgelere kutsala yakın bir anlam yüklenebilmektedir (örneğin, bayrak). Ulusal bayrağa zarar verildiği zaman sık sık "küfür" sözcüğünü duyarız; yalnızca kutsal olan bir şey "küfre" maruz kalabilir. "Ulusal" denilebilecek dinlere sahip ülkelerde (ör-

Bu Roman kahini nazarın etkisi ile hastalanmış üç yaşındaki erkek çocuğu dualarla cinlerden kurtarmaya hazırlanıyor. (Fotoğraf Judith Tucker)

neğin İsrail, Japonya, İran, Yunanistan, Ermenistan, Rusya, Sırbistan ve Bulgaristan) din ve kutsal ulus, anavatan ve milliyetçilik kavramlarıyla yakından bağıntılıdır. Eski SSCB'deki komünist yönetim sırasında, Lenin ve yaşamı boyunca kullandığı kişisel nesneler kutsala yakın bir nitelik kazanmıştı.

Yeterince incelendiğimizde, doğal ile doğaüstü arasındaki ayrımın da hiç de açık olmadığını görürüz. Bir yandan doğal dünya (Mbuti Pigmelerinde olduğu gibi) pek çok dinin merkezini oluşturur; öte yandan doğaüstü, dünyevî işlerde de rutin bir rol oynar. Buna ilişkin bir örnek, çay yapraklarının dizilimi, büyü değneğinin devinimi ya da havaya atılan bir paranın yere düşen yüzü gibi bir doğa unsurunun kâhine doğaüstü bilgi sağlayan bir işaret rolünü üstlendiği kehanet uygulamasıdır. Sihir, kutsalı olduğu kadar dindışını da içermesi muhtemel olan bir başka pratiktir. Sihir "bireyin kuşku duymayan ya da en azından işbirliği yapmayan başka kişileri denetim altına almak, kullanmak ya da zarara uğratmak için dinsel ayini kullanması" olarak tanımlanmıştır (Wallace, 1966, s.144). Haiti'nin Vodoun kilisesini tartışırken göreceğimiz üzere, uygulamayı garip kötücül büyü masallarıyla ilişkilendirsek de, sihir mutlaka sinsice ve toplumsal olarak kabul edilmez değildir. Birçok kültür psikolojik rahatsızlıklar da dahil bazı has-

talıkları ruh zapt edilmesine (bir kişinin davranışının vücuduna giren doğaüstü bir ruh tarafından kontrol edildiği varsayımı) bağlamaktadır. Doğal ile doğaüstü arasına bir çizgi çizilebilir mi? Bazı dinlerde bunun cevabı hayırdır; bazılarında ise inancın özünü böyle kesin bir sınır oluşturur ve sınıra ilişkin tartışma, söz konusu imanın özü olabilir.

İnanç Sistemleri

Animizm ve Animatizm

19. yüzyıl antropologu E. B. Tylor (1871) din fenomenini anlamaya ve sistemli bir biçimde açıklamaya çalışan ilk kişilerden biriydi. Tylor bütün dinin temelinin elle tutulabilir, fiziksel bedenden farklı ve trans durumları ve düşlerde etkinleşen bir tinsel öz ya da ruh fikri olduğunu söylüyordu. Kişi öldüğünde ruh bedeni terk etmekteydi. Tylor'a göre bu ruh kavramı yaşam ve ölüm, uyanıklık ve düş arasındaki farka duyulan merak ve ilgiden doğmuştu. Tylor kişisel doğaüstü bir güce inanca animizm adını verdi ve bunun dinin evriminin ilk evresini oluşturduğunu öne sürdü; bu evrim birçok tanrıya inanç evresinden geçip tek bir tanrı üzerinde odaklanan bir inanç sisteminde son bulmaktaydı.

Tylor'un çağdaşı R. R. Marrett, kişilik-dışı bir doğaüstü kuvvete inancın, yani animatizmin animizmi öncelediğini öne sürmekteydi. Animatizm olağandışı olayları, alışılmamış yetileri ve gerek şans gerekse şanssızlığı, evrende varolan görünmez bir kuvvet anlamında *mana*ya bağlayan Melanezya halkında görülebilir. Bu kuvvet insanlarda, yerlerde ya da canlı-cansız nesnelerde bulunmaktadır. İyi ya da kötü amaçlar için denetim altına alınabilir ve temas yoluyla kolaylıkla aktarılır. Çok verimli bir bahçede bulunan alışılmışın dışında bir şekle sahip bir taşın, çok hızlı giden bir teknenin, çok becerikli bir önderin *mana*sı olduğu söylenebilir.

Animatizm günümüzde tam bir inanç sistemi olarak nadiren görülse de, kutsal ya da ilahî kuvvetlerin belirli nesne ya da yerlerde bulunduğuna inanan pek çok insan vardır. Örneğin Yakın Doğu'da birçok insan, kutlu bir kimsenin giydiği giysilere veya ayak bastığı toprağa dokunarak ya da Mekke'yi ziyaret ederek *bereket* edinebileceğine inanır. Dünyanın pek çok yerinde Roma Katolikleri azizlerin eşyalarına, kutsal suya ve mucizelerin gerçekleştiği söylenen yerlere (Lourdes gibi) sağaltıcı kudretler atfeder. Azizlerin eşyaları gibi bazı nesneler özel niteliklere sahip olduklarında totem adını alırlar. Doğaları itibariyle genellikle dinsel olmakla birlikte, totemler klan ya da kabile, cemaat, hatta ulus gibi toplumsal grupların amblemi olarak da kullanılır.

Kökeni muhtemelen dinin en eski biçimlerinde yatmakta olan bir başka yaygın inanç kutsiyettir. Bu durumda bazı davranışlar manevi değerler ya da kutsal emirlerle yasaklanmıştır, yani tabudur. Ensest tabusunu Sekizinci Bölüm'de görmüştük. Yaygın diğer tabular arasında yasaklanmış yiyecekler (Müslüman ve Yahudiler için domuz, Hindular için sığır, pek çok grup için totem hayvanları) vardır. Daha önce sözü edilen bir başka tabu, bir Müslümanın Peygamber'in haleflerinin soyundan gelen birine zarar vermemesi gerektiği şeklindedir. Totemizm bir din tipi değil dinin bir tezahürüdür ve bazı bakımlardan tabular gibi hemen bütün inanışlarda mevcuttur. Hıristiyanlığın farklı kollarındaki pek çok nesne gibi Hıristiyan İncili de bir totem olarak görüle-

bilir. Tevrat ve Kur'an da benzer özellikler taşır. Bu kutsal kitaplar yalnızca müminlerin ve kutsallıklarına zarar vermeyecek şekilde dokunabilecekleri tabu nesnelerdir.

Teizm

Dünyanın pek çok bölgesinde din, insan olmayan bir ya da daha fazla sayıda tanrı üzerine odaklanmaktadır. Böylesi bir inanç örüntüsüne teizm adı verilir. Örneğin Afrika'daki Dahomeyliler, her biri Yaradılış'a katılmış, her biri doğanın bir kısmından sorumlu, her biri bir insan ya da hayvan biçiminde ve güçlü bir kişilikle donanmış bir Büyük Tanrılar panteonuna tapınmaktaydı. İnsanlar gibi Dahomey tanrıları da cinsellik, savaş, ekonomik işler ve bazı zararlı şeylerle uğraşırlardı (Wallace, 1966, s.93-94). Benzer çoktanrıcılık (çok sayıda tanrıya inanç) biçimleri Latin Amerika'nın İnka, Maya ve Aztek kültürlerinde, doğu Asya krallıklarında, bazı orta Afrika krallıklarında, Yunanistan ve Roma'da da vardı.

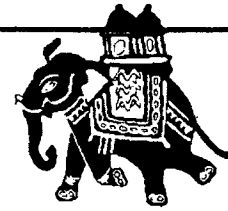
Hepsi de Ortadoğu'da ortaya çıkan Yahudilik, Hıristiyanlık ve İslâm dinleri, evreni ve bütün içindekileri yaratan, insani meseleleri izleyen, zaman zaman yeryüzüne haberci gönderen ve gizemli bir tarzda hareket eden tek bir yüce Tanrı'yı tanırlar. Ama tektanrıcılık görelidir; bu üç inanç sisteminin hepsi de azizlerini ve peygamberlerini belirli ölçülerde tanrısallaştırmış ve tarihlerinin çeşitli noktalarında melekler, cinler, büyücüler ve tabii ki şeytan gibi diğer doğaüstü varlık ya da kuvvetlere yer açmışlardır.

İnanç Sistemleri ve Toplumsal Örgütlenme

Dinsel inanç örüntülerinin toplumun örgütlenme tarzıyla ilişkili olduğu söylenmiştir. Dinsel inanç sistemleri, içinde ortaya çıktıkları toplumsal düzenin temel özelliklerini yansıtır. Durkheim, insanların saygı nesnelerine tapınırken aslında kendi toplumlarını ve onun toplumsal düzenini doğruladıklarını söylüyordu. Bu doğru olsun ya da olmasın, dinsel inançla toplumun bütünü arasında belirgin bir ilişki vardır. Toplumsal örgütlenme ile birlikte doğaüstü kavrayışı da merkezîleşip tabakalaşmıştır. Tabakalaşma ile ilahî varlıkların hiyerarşisi arasındaki ilişki mutlak olmamakla birlikte, "yüksek tanrı"nın veya daha alt güçleri yöneten daha üstün bir ilahî kuvvetin bulunduğuna inanılan dinlerin, açık bir hiyerarşi ya da tabakalaşma sergileyen toplumlarda görülmesi olasılığı daha yüksektir (Swanson, 1960, s.62).

Daha genel bir düzlemde, Marx da tıpkı Durkheim gibi, sınıflı toplumlarda dinin egemen sınıfı yansıttığını öne sürmüştür. Nasıl oluşmuş olursa olsun, din yönetici seçkinlerin iktidarını ve konumunu sürdürecek tarzda işlemekteydi. Feodal Avrupa'da Katolik Kilisesi soylulukla sıkı bir ittifak içindeydi ve dünyevî düzenin ilahî buyruklarla biçimlendiğini telkin ediyordu. Marx'ın düşüncesine göre, sanayi devriminin ve kapitalizmin yükselişinin ardından, örgütlü din işçi sınıfının çıkarlarını perdelemek yoluyla yönetici sınıfa hizmet etti (din dikkati sömürü koşullarından başka yönlere çekiyor, boyun eğiciliği vurguluyor ve öte dünyada ödüller vaat ediyordu). 19. yüzyılın önde gelen Alman sosyologlarından Max Weber, Avrupa'yı kapitalizme hazırlamada Protestan Reformasyonu'nun rolüne dikkat çekti: Dünyevî ve bireysel başarının ilahî olarak tasvip edilmiş olmakla eşdeğer olduğu öne sürülüyordu. Cemaatin zararına da olsa insanlar bireysel başarıyı takdir etmeye başladılar.

İNSAN EKOLOJİSİ

Guatemala'da Protestanların Üretimi

Max Weber klasik incelemesi *The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism*'de (Protestan Ahlâkı ve Kapitalizmin Ruhu), Protestanlığın bireyci değerlerinin modern Avrupa kapitalizmi ve girişimciliğini teşvik ettiğini varsaymaktaydı. Günümüz toplumbilimcilerinden çoğu Weber'in genellemelerini fazla kapsayıcı bulsa da, Sheldon Annis (1988) Guatemala'da Weber'in "Protestan ahlâkına" yakın bir şeyler bulmuştur: geleneksel cemaate odaklılık yerine, kendi çıkarlarının ardından giden ekonomik faaliyeti haklı gösteren bireyselliğe önem verilmesi. Ne var ki Guatemala'daki bu durum, iktisadî değişimin harekete geçiren etken değil onun bir sonucudur. Uzun süredir Katolikliğin kalesi olan Latin Amerika'da son yıllarda Evanjelik Protestanlık hızla yayılmaktadır. Annis 1987'de Guatemalalıların % 20'den fazlasının Protestanlığa geçtiğini saptamıştı; bazı aşırı Protestanlık yanlıları 1990'larda ülkenin yarısının Protestan olacağını öne sürüyordu.

Büyük çoğunluğu Katolik olan bir ülkede Protestanlığın kök salmasına yol açan neydi? Ya da Katoliklikle Protestanlık arasındaki rekabetin altta yatan dinamikleri nelerdir? Annis, dinsel davranışın anahtarının iktisadî üretimde yattığını öne sürmektedir. Bu savını geleneksel *milpa* ekonomisinin ideolojisinin tahliline dayandırmaktadır: yerli kültüründe merkezî bir yer tutan bir eşitlikçilik ve ortaklaşmacılık ideolojisi. "Milpa mantığı" diye tanımladığı şey, yerlilerin Guatemala sömürge toplumu içindeki yerinin bir ifadesi olarak gelişmişti; bu ekonomik bağımlılığın sınırlı bir kültürel özerklikle dengelendiği, ayrı ve eşitsiz bir alandı (1988, s.105). Milpa mantığı Katolik'tir. Milpa mantığı tedricen dağılırken, "Protestanlık, dramatik olmayan bir biçimde, iktisadî üretim, kültür ve toplumsal ilişkilerin parçalanmaya uğradığı yıpranmış kenarlara sızmaktadır" (s.10).

Milpa, fasulye ve az miktarda ikincil ürünün de ekildiği mısır tarlalarıdır. Düşük verimine karşın, hemen yaylanın bütün yerli aileleri, birincil ürün olarak mısır yetiştirir. Milpa tarımı aslında kaynakların özel bir yolla en iyi şekilde kullanılmasını sağlamıştır. İlkin, mısır oldukça dayanıklıdır ve yanlış kullanım, ihmal ve kuraklık koşullarında yaşamını sürdürür; fasulye ve taze sebzelerle birlikte yendiğinde, besin değeri açısından makûl bir beslenme sağlar. İkinci olarak milpa, bol olmakla birlikte başka türlü kullanılamayan hane kaynaklarının kullanılmasına olanak sağlar (şafak vakti yapılan ayrık otlarını temizleme, okul sonrası saatler, atık su vb). Üçüncü olarak, aile kaynaklarının iyi bir biçimde kullanılmasını sağlayarak, toplumsal örgütlenmenin temeli olan aile ve hane birliğini güçlendirir (örneğin, bir büyükannenin şifalı bitkilere ilişkin bilgileri gibi). Dördüncü olarak ise, milpa bahçe tarımcılığı verimi arttırmak yerine eldeki üründen en iyi şekilde yararlanma esası üzerine kurulu olduğundan, sermaye birikimine imkân vermez. Milpadan elde edilen ürün ya aile içinde tüketilir ya da köy içinde mübadeleye sokulur. Sistemin temelde girişimcilik karşıtı karakteri köyün eşitlikçi doğasını –ki bu yerli toplumunun merkezî bir

Dinsel inanç ve ifadeler toplumun toplumsal örgütlenmesiyle ilişkili olduğundan, toplum değişime uğradıkça din ve dinsel pratikler de düzenli olarak değişir. Protestan Reformasyonu Avrupa ekonomisindeki değişimleri yansıtan büyük dinsel dönüşümlerin bir örneğidir. "Guatemala'da Protestanların Üretimi" başlıklı çerçevede (s.446), Protestanlığa yaygın geçişlerin Guatemala iktisadındaki benzeri değişimleri yansıttığını görebiliriz.

özelliğidir– güçlendirmektedir (Annis 1988, s.37-38).

Milpa sisteminin kültürel istikrarı, bu yüzyılda nüfus baskısıyla zaafa uğramış ve bunun sonucu olarak topraksızlık ve çevresel bozulma artmıştır. Askerî baskılar, yeni teknoloji ve kalkınma programları, ilköğretimin yaygınlaşması da kültürel istikrarı bozucu diğer etkenlerdir. Bu etkiler görünüşte eşitlikçi yerli cemaat içindeki servet dağılımının dengesizleşmesine yol açmış, bu gelişim ise milpa üretiminin kültürel temellerini sarsmıştır (Annis, 1988, s.75).

Bir bakıma, köylü ailelerin artık ürünü ele alış tarzına bağlı iki farklı üretim tarzı gelişmişir. Annis'in "milpa destekçileri" olarak betimlediği üretim tarzında, artık ürünlerini ortaklaşmacılığı kutlayan ve güçlendiren simgesel edimlere yatırmak taraftarıdırlar. Bunu yapmakla kendilerini durağan ve istikrarlı bir kültürel sisteme bağlamakla kalmazlar, cemaat dışında belirgin bir erk ya da saygınlık sahibi olmaktan da geri dururlar. Tarih boyunca Katolik Kilise, köylüleri hane ihtiyacının üzerindeki gelirlerinin önemli bir bölümünü diğer ailelerin ihtiyaçları için harcamaya teşvik eden cemaatler arası faaliyet ve dernekleri teşvik etmiştir. Annis'in kaydettiği gibi, "Katolik olmak pahalıdır." Yoksul Katolik aileler dahi birleşik gelirlerinin dörtte biri kadarını törensel olaylara harcarlar (1988, s.93-94).

Protestanlıkla ilişkilendirilen üretim tarzında ise, ailelerin fazla varlığı yoktur (yani mülksüzleşmiş köylülerdir) ya da ekonomik fırsatları genişletecek yatırımlara yönelmektedirler. Kişisel saygınlık, aile refahı ya da manevî tatmin sağlayan farklı bir ödüller dizisine erişmek için cemaat değerlerine sırtlarını dönerler (Annis, 1988, s.75). Tüketici mallarına, kamyon ve otobüslere, nakit getiren ürünlere yatırım yapmakla, milpa ideolojisini açıkça reddetmektedirler.

Protestan mesajı kişisel kazanç için ideolojik bir rasyonalizasyon sağlamaktadır. Sonuçta Annis, Protestanların genelde, kendilerini yoksulluktan kurtaracak ya da güçlükle elde ettikleri malî kazançları korumalarını sağlayacak yaşam tarzları izlemeye Katoliklere oranla daha hazırlıklı ve güdülü olduklarını gördü. Katoliklerin elinde 1,41 kat daha fazla toprak bulunmasına ve iki kat daha fazla toprak kiralamalarına karşın, Protestanlar tarımdan daha yüksek harcanabilir gelir elde etmekteydi. Bu, ya dolaysız kişisel yarar ya da gelecekteki üretime yönelik yatırımlar için kullanabilecekleri paraydı. Sık sık arazi alıp sattıkları için Protestanların elindeki topraklar Katoliklerinkinden daha iyiydi, daha yoğun ekim yapıyorlardı ve daha yüksek oranda nakdî ürün ekmekteydiler. Katoliklerin –muhtemelen milpa'ya daha bağımlı olduklarından– Protestanlara oranla daha yoğun yetiştirdikleri tek ürün mısırdı. Katoliklerle Protestanlar arasındaki tezat, geleneksel bir yerli faaliyeti olan dokumacılıkta da gözlemlenebilmekteydi: Katolik kadınlar için el dokumacılığı "Yerli kimliğinin bütünleştirici gücünün bir çeşit kutlanmasıydı... Protestanlar için ise, el dokumacılığı ve dokuma girişimciliği yerlilikten uzaklaşmalarını sağlayan bir yoldu" (Annis, 1988, s.141). Ekonomik yelpazenin ister en alt basamaklarından isterse daha ileri noktalarından başlamış olsunlar, elde ettikleri başarı Protestanların manevî seçimlerini maddî bir temelle güçlendiriyordu.

İlk Protestan misyonerler yerlileri "manen, biyolojik açıdan ve ekonomik açıdan köleleştirilmiş" (Annis, 1988, s.106) olarak görmüşlerdi ve Katolik Kilisesi'nin, alkolün ve borcun bu köleliğin araçları olduğunu söylüyorlardı. Yerlilerin kültürüne saldırdılar. 1970'lerin sonlarında ve 1980'lerde, Protestanların aşırı yoksullukla ekonomik açıdan ya da artan girişimcilikle toplumsal açıdan marjinalleşmiş insanlar arasında verimli bir zemin bulmasıyla, din değiştirmelerin sayısı arttı. Milpa ideolojisinin dağılması Protestan köktenciliğinin yayılabileceği bir atmosfer yarattı.

Durkheim, Marx ve Weber'in fikirleri dinsel inancın incelenmesinde önemlidir; ancak ortaya atıldıkları dönemin bağlamı çerçevesinde anlaşılmalıdırlar. Dinsel ve toplumsal örgütlenme arasındaki bağlantı halen geniş kabul görse de, bu bağlantıların, toplumlarla canlı organizmalar arasındaki benzerliğe dikkat çekilerek veya din gibi toplumsal özellik ya da pratiklerin "sistemi ayakta tutmak" için nasıl işledikleri gösterilerek açıklanabilecekleri fik-

ri, günümüzde aşırı bir basitleştirme olarak görülmektedir. Dinsel inanç gibi karmaşık ve çeşitlilik içeren bir fenomenin basit bir açıklaması olması mümkün değildir.

İnanç Sistemleri ve Toplumsal Sınırlar

Dinin toplumsal sürece bağlandığı bir başka yol da, genellikle bazı önemli toplumsal ilişkilerin dış sınırlarını tanımlamasıdır. Dindaşların nasıl bir çeşit dil ailesi ya da lehçe oluşturdukları bellidir; bir yandan ilahî olanla, bir yandan da birbirleriyle iletişim kurmak durumundadırlar. Dinin iletişimi nasıl sınırlandırdığı ya da ona nasıl ket vurduğu ise pek açık değildir.

Anıtsal dinî mimari sadece inananların barınağı değildir. Bu mimari aynı zamanda, tıpkı Osmanlı İmparatorluğu'nun parlak günlerinde yapılmış olan Sultan Ahmed Camii'nde de görüldüğü gibi, yaptıranın iktidarını simgeler (Roland ve Sabrina Michaud/Woodfin Camp and Associates).

Çok etnik gruplu cemaatlerde ya da farklı miraslardan insanların karıştığı karmaşık toplumlarda, din genellikle evliliğin dış sınırı olarak görülür. Farklı milliyet ya da soy çizgilerinden insanlar iman sınırlarının ötesinde yapabileceklerinden çok daha kolay etkileşime girebilirler. Kuşkusuz, bu durum mutlak değildir. ABD'de tüm imanlardan insanlar arasında evlilikler yaygındır. Yine de, dindaşlarla evliliğin tercih edilir olduğu yolunda genel bir anlayış vardır ve böylelikle din, farklı inançlardan pek çok Amerikalı aile için dışevliliğin dış sınırlarını oluşturur. Katolikler, Yahudiler ve Müslümanlar arasında birbiriyle evlenmelere rastlansa da, bu duygu daha güçlüdür. Bosna'da din etnik kimliğin aslî unsurudur; Boşnak Müslümanlar, Hırvat (Roma Katolik) ve Sırp (Yunan Ortodoks) komşularıyla aynı dili konuşurlar ve hepsi aynı ata soyunun torunlarıdır. Paradoksal bir biçimde, üç grup yıllar boyu düzenli olarak birbirleriyle evlenmiş olduğu halde, bugün kanlı ve acılı bir cemaatler arası çatışmaya kilitlenmiş durumdadırlar.

Ayin

Dinsel inanç ve simgeleri dinsel davranıştan ayırt etmek zordur. Bütün toplumlarda, temel inançlar geleneksel dini ayinlerde somutlaşır (Rappaport, 1979). Basit bir deyişle, ayin yüksek ölçüde biçimselleşmiş ve klişeleşmiş (dinsel ya da dinsel olmayan) davranış olarak tanımlanabilir. Özgün işlevi genellikle süreç içinde değişime uğrar. Nesnel olarak bakıldığında, bazı ayinlerin uygulayıcılarının davranışları hiçbir doğrudan uyarıya bağlı değilmiş gibi görünmektedir; yalnızca ayine bir cevaptır (Hıristiyanların kilise ayininin farklı safhaların-

da diz çökme, ayakta durma ya da oturma hareketleri gibi). Başka durumlarda, birey kendine özgü bir amaç için kendi ayinini icat edebilir: Bir sınavı geçmek için şans getiren kazağını giymek ya da daha önceki denemelerde sınavı kazandıran kalemi kullanmak gibi... Dinsel ve dünyevî ayini birbirinden ayırt etmek son derece zordur; ayrım genellikle katılımcının kendisinin zihinsel durumunda yatıyor gibi gözükmektedir. Görünüşte dinsel olan ayinler, örneğin Azizler Günü'yle bağlantılı olanlar müstehcen şenliklere sahne olabilirken, bir ateist Lenin'in Mezarı'nı derin bin huşu içinde ziyaret edebilir.

Dinsel ayin genellikle çok farklı kökenlerden gelen simgelerin birleştirilmesi gibi simgelerin manipülasyonunu da içerir. Örneğin modern Katolik Maya Chamula cemaatinde, dinsel simgelerin ayinsel sergilenişi temel inanç ve değerleri takviye etmektedir. Güneş, Chamula halkı için iyi ve arzu edilir olan her şeyi simgeler. Azizlerin imgelerinin kilise içindeki geçidi, kilisenin (güneşin doğduğu) doğu tarafından batısına doğru ilerler ve mumlar, en büyük ve en pahalı olanlar doğuya, daha düşük değerde olanlarınsa batıya yakın olacak şekilde dizilirler (Gossen, 1972). İnançlar, simgeler ve ayinler bütün dinlerde sıkı sıkıya birbirlerine bağlıdırlar. Resim, heykel, haç, yıldız, hilâl gibi simge ya da ikonlar ve dinsel binalardaki mimarî ayrıntılar (örneğin camilerin namazın Mekke'ye doğru kılınacak şekilde konumlandırılması) mümine bir mesaj iletir. Dinsel tiyatro biçimindeki ayinlerde Katolik piyesler (İsa'nın yaşamı ve ölümünü betimleyen sahneler) ve Şi'a ayinleri (İmam Hüseyin'in ihanete uğrayışını, ölümünü ve gömülmesini canlandıran sahneler) gibi öykü ya da temalar canlandırılır. Bu tür teatral dramatizasyonlar kadar vurgulu olmamakla birlikte, yeni başlayanlar için anlaşılmaz olan, ancak müminlerin anlamayı öğrendiği ayinler de vardır (Katolik ya da Rum Ortodoks ayinleri gibi).

Ayinsel davranışlar uygulayıcılarına pek az yarar sağlar gözükmektedir; ama aslında ayin grup dayanışmasını güçlendirmek gibi temel bir işlev üstlenebilir. Örneğin Roma Katolik Kilisesi'ne girip çıkarken diz çökmek, bireysel davranışı grup yapısıyla bütünleştirmeye yardımcı olarak kaygıyı azaltır: Kişi grupla birlikte hareket ettiğinde aidiyet duygusu kuvvetlenir (oysa dile getirilen neden, Tanrı'nın mevcudiyetinin kabulüdür). Bir dayanışma duygusu sağlayan bazı genel ayinsel davranış kategorileri dünyanın çeşitli bölgelerinde dinle ilişkilendirilir. Bu kategoriler ibadet, müzik, fiziksel zorlanma, yakarış, kodların terennümü, tabular, şölenler, kurban, toplanma, esrime ve simgesel nesne imal ve kullanımını içermektedir. Belirli bir ayin bu ayinsel davranışlardan bir ya da daha fazlasını içerebilir.

Robert Frank pek çok ayinde, özellikle de katılımcılardan çok fazla şey talep edilenlerde "uygulama maliyeti ilkesi" dediği durumun söz konusu olabildiğini öne sürmektedir (1988, s.99-102; Irons, 1995'te). Bu ilke, bir bireyin karmaşık, zaman alıcı ayinleri gözetmede ağır taleplerle karşılaşması durumunda, onun grup ya da tarikat aidiyetini güçlü bir biçimde ifadelendirdiğine gönderme yapmaktadır. Toplumsal statüler arasındaki geçişler genellikle sınamalarla –acılı ya da aşağılayıcı deneyimler– belirlenir. Bireyler bu maliyetleri gönüllüce ödeyerek inanç ve sadakatini ortaya koyar. Örneğin, tehlikeli "yılan tutma" ya da canlı çıngıraklı yılanları (Tanrı'nın koru-

yacağı inancıyla) korumasız eline alma pratiği, ABD'deki bazı köktendinci Hıristiyan tarikatların üyelerinden inancın bedelini bu şekilde tahsil eder.

William Irons ayinin bireyleri kendilerinden beklenen bağlılığı sergilemeye zorlayarak gruplara ilettiğini söyler. Böylesi ayinler dinsel bilgilerin aktarımından toplumun "kabul bedeli" olarak dayattığı kimi yüksek maliyetli davranışlara kadar değişir (Irons, 1991; 1995). Bunlar toplumsal cinsiyet rolleri ve yetişkinlikle bağlantılı olabilirler (ayrıca bkz. Gilmore, 1990): Avustralya Aborijinleri arasında genç erkeklerin cinsel uzuvlarının yarılması (sübensizyon) ya da Afrika'nın Sudan bölgesinde kadınların klitorislerinin kesilip vajina dudaklarının dikilmesinde (enfibülasyon) olduğu gibi... Sübensizyon penisin alt tarafının boylu boyunca yarılması ve idrar yolu açıkta bırakılmak üzere yaranın iyileşmesidir; klitoris sünneti bütün klitorisin alınması, enfibülasyon ise vajina ağzının yaralanarak bir drenaj tüpü yerleştirilmesi ve öylece iyileşmeye bırakılmasından oluşur. Bunlar bu toplumların üyelerine geniş ölçüde dayatılan çok yüksek maliyetli ayin ya da sınamalardır; ama daha az zahmetli ayinler de aynı amaca hizmet edebilir. Böylesi ayinlerden geçen bireyler gruba bağlılıklarını sürdürmenin yararlarına olduğunu düşünebilirler –bu ABD'nde kolej derneklerine girişteki eşek şakalarını ya da Donanma'daki acemi kamplarını andırır.

Ayinin bir başka açık işlevi de, hava koşulları, sürmekte olan bir savaş veya endişe yaratıcı benzer bir durumda bir çeşit değişiklik yaratmaktır. Sonuç grubun açık olarak arzuladığından farklı olabilir. Örneğin yağmur ya da savaş danslarının yağmur ya da zafer getirdiğine ya da bir tedavi ayininin psikosomatik etkiler dışında hasta bir çocuğu iyileştirdiğine ilişkin bir kanıt yoktur. Ancak böylesi ayinlerin, gerilim ve heyecanın zirveye ulaşması ve sonra da bu duyguların gerilmesi aşamasında, katılan bireylerde belirli ölçülerde fizyolojik değişiklik yaratmak gibi bir sonucu olabilir. Bu grup deneyimi aynı zamanda grup dayanışmasını güçlendirmeye de yol açabilmektedir.

Antropologlar, ortaya çıkardıkları sonuçlara göre, geçiş ritleri ve yoğunlaştırma ritleri olmak üzere başlıca iki geçiş ayini kategorisi tanımlamaktadırlar. Bu iki kategori ayinsel davranışların büyük bölümünü kapsadığından, her ikisine de kısaca göz atacağız.

Geçiş Ritleri

Kişinin toplumsal olarak tanımlanmış bir grup koşullar dizisinden bir başkasına geçişini belirleyen ayinlere, geçiş ritleri adı verilir. Doğum, erginlik, evlilik, ebeveynlik ve ölüm bu törenlerin vesileleridir. Arnold Van Gennep'e göre (1960), geçiş ritleri üç ayrı evreyi içermektedir: Ayrılma ritleri, tecrit ritleri ve bütünleşme ritleri. Pek çok toplumda örneğin çocukluktan yetişkinlik statüsüne geçiş, önce çocukluk statüsünün simgesel sona erişini, ardından normal cemaat yaşamından fiziksel ayrılma dönemini ve nihayet bir yetişkin olarak toplumla yeniden bütünleşmeyi içeren genişletilmiş bir ayinle belirlenir. Geçiş dönemi boyunca bireyin eşiksel durumda, yani muğlak bir toplumsal statüde olduğu söylenir. Orduda subay adayları da eğitimleri sırasında eşiksel durumdadır, yani ne önderlik (komuta) konumundadırlar ne de er konumunda. Kutsal yerleri ziyaret eden hacılar da yükümlülüklerini tamamlayana dek eşiksel durumda olabilirler. İmanlarının merkezî farzı-

nı yerine getiren bir milyondan fazla Müslüman hacı her yıl Suudi Arabistan'daki Mekke ve Medine'yi ziyaret eder. Haclarının kilit adımlarını uyguladıkları günler boyunca aynı basit beyaz ehrama bürünür, cinsel ilişkiden kaçınır, saçlarını kesmez ve yıkanmazlar; ancak son riti tamamladıklarında bu eşiksel durumdan çıkıp normal faaliyetlerine başlarlar ve yaşamlarının geri kalan kısmında *hacı* ünvanı kazanırlar.

Afrika Ndembuları arasında *mukanda* olarak bilinen ve delikanlılıktan erkekliğe geçişi belirleyen ayin tam dört ay sürer. Bir gece boyu süren şölen, şarkı söyleme ve cinsel başıboşluğun ardından, adaylar annelerinin elinden son kez yemek yerler (ayrılma riti). Ardından, "ölüm yeri" olarak bilinen yere götürülür ve burada bir grup erkek koruyucunun gözetiminde tecrit durumunda kalırlar. Burada sünnet edilir, tartaklanır, aşağılanır ve erkekliğin kuralları üzerine söylevler dinlerler (tecrit ritleri). Nihayet, yeniden doğumu simgeleyen beyaz kille boyanmış olarak, ailelerine geri götürülürler. Anneleri ilkin onları ağıtlarla karşılar; ama her biri oğlunun güvenlikte olduğunu kavradıkça ağıtlar neşeli şarkılara dönüşür. Erginlenmişler yıkanıp yeni giysilerine bürününce, her biri bir yetişkin olarak yeni statüsünü simgeleyecek şekilde, bir savaş dansı yapar (bütünleşme ritleri). Bu ritlerin işlevi yalnızca bireyin yaşamındaki değişimleri kutlamak değil, cemaat içindeki yeni rol ve ilişkiler dizisine kamusal onay verilmesidir (Turner, 1967).

Yukarıda sözü edilen kadın sünneti özel bir vakadır. Yetişkinliğe geçişi belirlemesi açısından erkek sünnetiyle benzerlik göstermekle birlikte, her zaman kamusal olarak kutlanmaz ve evlenebilir kılmak dışında bireyin statüsünü güçlendirmez. Uygulayıcıları tarafından genellikle açıkça kadın cinselliğini denetleme aracı olarak rasyonelleştirilmektedir; ba-

Güney Afrika'daki Genç Whosa erkekleri akranlarının sünnet törenini kutluyorlar (Strauss and Curtis/ Offshoot Stock).

TOPLUMSAL CİNSİYET SORUNLARI

Ölüleri Onurlandırmak

Maria Lepowsky (1993) anayanlı Vanatinai toplumunu eşitlikçi bir toplum olarak nitelendirmişti; yani erkek üstünlüğü ya da kadının aşağı olduğuna ilişkin bir ideolojileri yoktu. Bu eşitlikçilik yansımasını gelişkin ölüm ayinlerinde bulmaktadır. Ölüm ayini ve ona eşlik eden şölen ve değerli eşya mübadelesi, toplumda kişisel güç ve saygınlık edinimine açılan esas yollardır. Vanatinai'de erkeklerle kadınların ölümü aynı şekilde gelişkin yas ve şölenlerle belirlenir ve yas yükümlülükleri erkeklerle kadınlar için aynıdır. Kadınlar cenaze ayinlerinde öncelikli ve kamusal bir rol oynarlar ve mübadele yükümlülükleri erkeklerinkiyle aynıdır. Törensel değerli eşyaları kabul edip sunmaları beklenir ve hem erkekler hem de kadınlar, önce bu eşyaları biriktirerek, ardından da şölenlere ev sahipliği yapmak ya da büyük katkılarda bulunmak suretiyle dağıtarak "büyük adam"lık (*giagia*, sözlük anlamı "vericiler") ünlerini arttırmaya çabalayabilirler.

Ölüm şölenleri dizini uzak cemaat ve adalardan yüzlerce insanı içermektedir. Ölünün soyu, hısımları ve ölünün babası arasındaki kamusal ve ayinsel mübadelelere herkes katkıda bulunur. "Gömme yaşayanlarla ölüler arasındaki mübadeleleri başlatır ve ölünün yaşamı sırasında başlattığı mübadeleleri devam ettirir. Bunu birkaç gün ya da hafta içinde *jivia* denilen, değerli eşyaların mübadele edildiği ve ölünün akrabalarının yastaki eşi ya da babanın soyunun temsilcilerini ayinsel olarak besledikleri dramatik bir şölen izler" (Lepowsky, 1993, s.222). İki hafta ya da iki ay sonra düzenlenen bir *velaloga* şöleni dul eşi mezradan ayrılma, yıkanma ya da tıraş olma tabularından kurtarır. Ölünün evi ve mezrası üzerindeki tabular *jivia*dan altı ay kadar sonraki *ghanarakerake* ya da "yemekler dışarı çıkıyor" ile kaldırılır. Ölümden bir yıl kadar sonra, cenazede ağlayanlar için isteğe bağlı bir *vearada* şöleni düzenlenir. Ve son olarak her ölüm, genellikle üç yıl süren yoğun hazırlıklar sonucu düzenlenen en büyük şölen *zagaya* ile onurlandırılmalıdır. *Zagaya*dan sonra insan ve yerler üzerindeki bütün tabular kaldırılır ve yastaki eşler kendilerini yeniden çekici kılabilir, flört edebilir ve yeniden evlenebilirler.

Bu mübadelelerde kullanılan servetin büyük bölümünü kadınlar yaratır ve bazı kadınlar, "yiyecek büyücüleri" olarak bilinir. Şölen sahipleri (kadın ya da erkek olabilir) yiyeceklerin yetmemesi sonucu rezil olmamak için bunların beceri ve bilgilerinden yararlanmak isteyebilir. Kadınlar, genellikle kadın emeğiyle ve kadınların gözetiminde yetiştirilen bahçe ürünlerinin yanısıra, süslü hindistancevizi yaprağı eteklikler, zarif bir biçimde örülüp boyanmış hindistancevizi yaprağı sepetler, bahçe sepetleri, pandanus yaprağı şilteler ve kil kap-kacak gibi diğer servet biçimlerini temin ederler. Bunların tamamının ayinlerde yeri vardır ve bol miktarda üretilmelidirler. Sagu yağı, oymalı sagu karıştırıcı kürekler, değerli ve büyülü otlarla doldurulmuş çalı lifinden pazıbentler, hindistancevizi yaprağından küçük keseler ve törenlerde kullanılan değerli yeşim taşı baltalar için yapılmış oymalı tahta saplar genellikle erkeklerce imal edilseler de, her iki cinsiyet tarafından dağıtılırlar. Domuzları her iki cinsiyet de yetiştirir ve her ikisi de bireysel olarak dağıtır.

Vanatinai'da törensel mübadelenin ortaya koyduğu iktidar ilişkileri erkeklerle kadınları birbirinden ayırmaz. Ne biri ne de diğeri farklı servet biçimleriyle ilişkilendirilmez. Kuvvet, bilgelik ve eli açıklık hem erkeklerde hem kadınlarda aranan vasıflardır. Yalnızca bu vasıflara sahip olanlar başarılı bir *zagaya* şölenine ev sahipliği yapabilecektir. *Giagia*lar erkek ya da kadın olabilir ve kudretleri servet sahibi oluşlarından ve büyü bilgilerinden kaynaklanır. "Servet nesneleri ve kişileri büyütüp beslemeleriyle bereketli ve anaçtırlar..." (Lepowsky, 1993, s.279). Yas tabuları ve zorunlu bekârlık, simgesel olarak, anayanlı erkeğin ve kadın babalarının çocuğu olmaya dönen cesetle özdeşleştirilen dul eşi cinsiyetsizleştirir. "Ceset sihrin ve bizzat ölümün temsili aracılığıyla erilliği, kendisini doğuran anasoyunu temsil ederek ve meyve vererek de dişiliği çağrıştırır" (s.279).

zı yerlilerin söylediğine göre "kızları 'temiz' tutar". Mısır, Afrika ve Arap yarımadasının bazı bölgelerinde yaygındır. Ne Hıristiyan ne de İslâm öğretisi tarafından dayatılmamakla, hatta öngörülmemekle birlikte, açık ya da örtülü olarak her iki imanın mensuplarınca da uygulanmaktadır. Örneğin Mısır'da kırsal Kıptî Hıristiyanları ve Müslümanlar arasında; Doğu ve Orta Afrika'da yerli dinleri uygulayan halklar arasında neredeyse evrenseldir. Dünya Sağlık Örgütü yılda 2 milyon kadar kızın klitoris yarılmasından genital duvarların kesilmesine ve vajinanın evlenince yeniden açılmak üzere dikilmesine dek değişen işlemlere tâbi olduğunu hesaplamaktadır (Kahire Nüfus Konferansı, 1994). Sonuç, kadının cinsel ilişkiden alacağı hazzm büyük ölçüde ya da tamamen yok edilmesidir.

Ayinin Örgütlenmesi

Herhangi bir toplumda ayinsel davranış rasgele olmaz; örgütlü ve sıkı sıkıya yapılandırılmıştır. Farklı toplumlarda farklı tarzlarda örgütlenmiş olması şaşırtıcı değildir. Ayin bireyci ya da toplu halde olabilir ya da o ayinin uzmanlarının eşliğinde yürütülebilir.

Bireyci ritlerde, mümin tek başına doğaüstünün kudretlerinden beslenir. Avcılık ya da savaşta yetkinleşmek, bir tedaviden yararlanmak ya da belki ölen bir akrabasının öcünü almak isteyen bir *Crow* yerlisi, dört gün boyunca (dört *Crow*ların gizemli sayısıydı) inzivaya çekilip oruç tutar, dua eder ve görülere erişmeye çalışırdı. Bu bireyci arayış, genelde *Crow* geleneklerine belirgin biçimde uyan vahiyleri ortaya çıkartırdı. Hemen her zaman dördüncü gün ruhlar görünür, talibe kutsal bir şarkı armağan eder, özel bir giyim tarzını ve alması gereken özel ilaçları tarif eder ve bazı tabular dayatırdı (Lowie, 1954, s.157-161).

Dinsel ayinler belirli bir grup ya da toplumdaki herkesin katılacağı tarzda, topluca da örgütlenebilmektedir. Belirli bir vesileyle bir kişiye –dansçı, konuşmacı, ibadet önderi gibi– özel bir rol verilebilir. Bu geçici rolleri üstlenen kişiler olağandışı güçlerle donanmış olarak görülmez ve yarı zamanlı dinsel görevlerle donatılmaz.

Ne var ki, çoğu toplumlarda insanlar ruhlara ve tanrılara erişme sanatında uzman aracıların yardımlarını isterler; bunlar kendilerini başkalarından ayırt eden özel bir görevde eğitim görmüş ya da bunu miras almış kadın ve erkeklerdir. İnanç sistemi konusunda daha bilgili, daha isabetli oldukları ve bu bilgiyi kullanmasını bildikleri düşünülür.

Şamanlar

Bu tür dinsel uzmanlardan biri, emsalsiz tedavi, kehanet ya da büyü yeteneklerine sahip bir kişi olarak hareket eden doğaüstü aracısı şamandır. Buna ek olarak şeflikler ve devlet olarak örgütlenmiş toplumlar, kaçınılmaz biçimde olmasa da genelde ruhban bürokrasisi şeklinde örgütlenmiş bir dinsel-ayinsel sisteme sahiptirler: Bu bürokrasi, bir ruhban ya da rahiplik kurumu teşkil ederek doğaüstüyle insanlar arasında aracılık eden uzmanlardan oluşur. Bu tür örgütlenmelerle dinsel pratik ayrı bir biçim kazanır: Bir yanda ayini uygulayan ya da yöneten dinsel uzman ya da rahip, diğer yanda ise az çok edilgin bir izleyiciler kitlesi ya da cemaat bulunmaktadır.

Şamanlar dinsel statülerini doğuştan (kimi zaman belirli bir ailenin tüm erkek ya da kadınları şamandır), görülerle, bir çeşit doğaüs-

Bu Güney Afrikalı şaman ya da kahin, şifacı, falcı ve kimilerine göre büyücü olarak hizmet veriyor. (Fotoğraf George Bates).

tü güçle temas yoluyla ya da meslekî eğitim diye nitelenebilecek bir sürecin sonucunda edinirler. "Şaman" sözcüğünün izi, tedavi ve ruhlar dünyasıyla iletişim için yarı zamanlı dinsel uzmanlara baş vurulan doğu Sibirya'nın Tunguz rengeyiği çobanlarına dek izlenebilir. Bunlar (nasıl izah ediliyorsa) doğaüstü dünyasına eriştirme ve ruhların sözcülüğünü yapma yeteneğine sahiptir ve şamanların genellikle geleceğe ilişkin bilgilere ayrıcalıklı bir erişimleri vardır. Ancak Sibirya ve Orta Asya'da dahi şamanizm biçimleri arasında öylesine büyük bir çeşitlilik vardır ki, bazı araştırmacılar bunu evrensel bir kategori olarak değerlendirmenin geçerli olup olmadığını sorgulamaktadır (Atkinson, 1992, s.308).

Şamanizm üzerine ilk incelemelerden biri Grönland'da bir Eskimo şamanı üzerine yapılmıştır. Şaman her yıl tanrıça Sedna'yla buluşmak üzere denizin dibine tehlikeli bir tinsel yolculuk gerçekleştirmekte, onun saçlarını okşayıp, insanlara ilişkin şikâyetlerini dinlemektedir. Geri döndüğünde, Sedna'nın av hayvanlarını serbest bırakması ve avın bir yıl boyunca başarılı geçebilmesi için yaşayanları günahlarını itirafa zorlar (Rasmussen, 1929). Başka vesilelerde, bir cadı ya da hırsızı ortaya çıkartmak, hastalığı tedavi etmek ya da insanların kararlarında yardımcı olmak üzere şamanlara başvurulabilir. Bütün bu durumlarda ayinler, hizmetini bir bedel karşılığı sunan şamanın rolü etrafında örgütlenir.

Birçok şaman tedavi ya da diğer ayinler sırasında kullandıkları ve farmakolojik açıdan etkin bitki ve otlar konusunda bilgi sahibidir. Dolayısıyla psikolojik destek olarak niteleyebileceğimizden öte bir hizmet sunuyor, hatta tıbbî tedaviler de yapıyor olabilirler (Atkinson, 1992). Büyü de yapabilirler (örneğin hastadan çıkartılan "taşlar" biçimindeki kimi bitki ya da doğal tözleri çiğnemek gibi). Balkanlar'da "kem göz/nazar"la ilişkili cin kovma ayininde şaman, kurbanın söz konusu araza uğradığını kanıtlamak üzere, kurşun eriyiğinin soğuk suda aldığı biçimleri "okumaktaydı". Bu yapıldıktan sonra hasta, lâneti kaldıracak bir ayinle tedavi ediliyordu. Göreceğimiz üzere şamanlar, bilgilerini olumsuz yönde kullanabilmekte; bitki ve otlara ilişkin bilgilerinden kimi zaman doğaüstü kudrete ilişkin şöhretlerini arttıracak etkin zehirler imal etmekte yararlanabilmektedirler.

Pek çok Eskimo, Amerikan yerlisi ve diğer avcı-toplayıcı toplumda dinin temel direği olan şamanlar, şu ya da bu biçimde dünyanın her

yerinde bulunabilmektedir. ABD'de astrologlar, medyumlar ve falcılar öz itibarıyla şamandırlar; antropolojik incelemeler şaman tekniklerinin psikiyatrlarınkilerden pek farklı olmadığını ortaya koymuştur.

ABD'de görüldüğü gibi, şamanizm örgütlü kiliselerin yanında varlığını pekalâ sürdürebilmektedir. Örneğin astrolojinin hiçbir bilimsel temeli yoktur ve bu nedenle de bir çeşit doğaüstü inanç ve ayin sayılmalıdır; uygulayıcıları ise şaman ve falcılardır. Bu, sanayileşmiş dünyada büyük bir sektördür; zengin ve ünlülerin yanısıra, yoksul ve yoksunlar da geleceğe bir göz atabilmek için çok para harcarlar. ABD eski başkanının karısı Nancy Reagan'ın bile, başkanın randevuları için uygun günleri saptayabilmek için astroloğa danıştığı ve şanssız günlerinde bazı faaliyetlere girişmesini engellemek için etkisini kullandığı aktarılmaktadır. İnsanların geleceği öğrenme konusunda karşı konulmaz bir tutkusu vardır; gazetelerin fal köşelerindeki belirsiz ve ikircikli öğütler dahi, en ileri toplumlarda bile okurlar tarafından tutkuyla izlenmektedir.

Muhtemelen modern ulus devletlerin rasyonel askeri ve sivil otoriteleri bile şamanizmin çekiciliğinden etkileniyor. ABD polis güçlerinin, her ne kadar bu insanların araştırmalara katkıda bulunduğuna dair en ufak bir kanıt yoksa da, kayıp cesetleri ya da çocukları bulmak için "medyumlara" başvurdukları biliniyor. 1998 yılında Britanya ölümünün ardından son "cadı" sım bağışladı. 1944 yılında Fransa'nın Normandiya kıyılarının işgalinden önceki gün, Helen Duncan, 1735'te çıkarılmış olan cadılık yasasına dayanılarak 9 ay hapis cezasına çarptırıldı. Kadın batışı hâlâ bir devlet sırrı olan bir savaş gemisinde öldürülmüş bir denizcinin ruhu ile iletişim kurduğunu iddia etmişti. Helen Duncan gemisi "Barham" Malta'da batarken öldüğünü söyleyen denizci ile "konuştuğunda" bazı askeri memurlar arasında neredeyse paniğe yol açtı. Başka şartlar altında doğaüstü bir tehdit ile değil bir insanla karşı karşıya olduklarını düşünecek otoriteler bu kadını yargılayacak ve hapse atacak kadar ciddiye aldılar. Görünen o ki bu kadının "güçlerinin" o zaman çok gizli bir şekilde planlanan işgalin mevzilerini "görmesini" sağlayacağından korkmuşlardı.

İnsanların güçlü dış güç ya da varlıklarca etkilenebileceği ya da denetim altına alınabileceği fikri şamanizmle yakından ilişkilidir. Bu inanç Asya, Afrika, Amerika kıtası ve Akdeniz havzasında bir hayli yaygındır. Tümüyle olmasa bile genellikle –Hamsin yortusu ya da köktenci Hıristiyan pratiği, İslâm ve Yahudiliğin gizemci kültleri ve Haiti Vodoun'unda olduğu gibi– "esrimeci" ya da "beden ötesi" dinsel ifadeyle ilişkilendirilir. Katolik Kilisesi ve Anglikan Kilisesi hâlâ kimi vesilelerde şeytan çıkarma ayinlerine izin vermektedir (Boddy, 1994, s.407).

Sudan'daki *zar* kültünde kadınların ruhlarca zapt edilmeye yatkın olduğuna inanılmaktadır. Zar ruhları insanlara benzemekle birlikte cismanî olmayan muzır, toplumsal yaratıklardır. Doğurganlık sorunları olan kadınlara musallat olmaya özellikle yatkındırlar ve böylelikle, şölenler şeklinde yapılan yatıştırma ayinleri aracılığıyla maddî dünyayla ilişki kurarlar.

Balkanlar ve Ortadoğu'da görülen "kem göz" ya da "nazar" inancı, kötücül kuvvet ya da nazara gönülsüz ev sahipliği yapan birey ile bu kuvvetle karşı karşıya kaldığı için hastalanan, çeşitli talihsizlikler hatta ölümle karşılaşan insan ya da hayvan olmak üzere iki unsuru içeren bir zapt olma biçimidir. Güzel çocuklar, de-

ğerli hayvanlar ve güzel mülklerin sahipleri, kısacası dikkat çeken ya da imrenme duygusu yaratan herkes ya da her şey risk altındadır. Genelde "nazar" ya da kem göze sahip olduğu düşünülenler (ki bu isteyerek edinilen bir özellik değildi) "yabancılar" ya da marjinal bireylerdir. Benzer biçimde, olası kurban da toplumsal açıdan marjinal bireydir. Belâ bir kez tanımlandıktan sonra bir cin kovma ayini uygulanmalıdır. Cin kovma riti son derece yapılandırılmış olabilir ve Katolik Kilisesi'nin zaman zaman uyguladığı gibi, son derece resmî törenler eşliğinde gerçekleştirilebilir veya son derece gayri resmî olabilir (örneğin yalnızca bir hekimi ziyaretle sınırlı kalabilir). Her iki durumda da, ne kurbanda ne de ailesinde psikolojik bir etkinin dışında bir şey olduğuna dair hiçbir kanıt yoktur.

Ruhban

ABD dahil pek çok tabakalaşmış toplumda, din genellikle tam zamanlı profesyonel ruhbanın yönetimindedir. Şamanlar gibi rahipler de cemaatleri ile doğaüstü arasında aracılık yapan din uzmanlarıdır. Yine şamanlar gibi, rahipler de Roma Katolik Kilisesi'nde günah çıkarma ve komünyon gibi sıradan insanların yürütemeyeceği kutsal ayinleri yürütecek vasıfta sayılırlar. Ama rahipler pek çok önemli bakımdan şamanlardan ayrılırlar. Şamanlar krizleri vuku bulduklarında çözümlemeye çalışır ve genelde aile grubu bağlamında işlev görürken; rahipler ve ruhban sınıfının diğer vasıflı üyeleri, ritleri daha çok cemaatin bütünü için, düzenli ve bir takvim çerçevesinde, kamusal bir forum halinde yürütürler. Şamanlar grup içindeki etkileri tedavi ve benzeri yeteneklerine bağlı bireysel girişimcilerken, ruhbanlar sürekli bir örgüte dahildirler. Ruhbanın eğitimi, faaliyetleri, giysileri, davranışları ve sorumlulukları, çok daha fazla kural ya da konvansiyon tarafından düzenlenme eğilimindedir; bu insanlar bir kilisenin üyeleri olup bir kilise hiyerarşisi teşkil ederler. Pek çok toplumda dinsel ve siyasal otorite örtüşür. Örneğin kimi vakalarda kilisenin başı aynı zamanda devletin de başıdır. Başka toplumlarda siyasal ve dinsel örgütler birbirinden tamamen ayrılmıştır. Herhangi bir ruhban mensubunu ayırt eden bir başka yön, bireysel uygulayıcının aynı mesleği yürüten başkalarını da içeren geniş ve oldukça kapalı bir tarzda örgütlenmiş bir sistemin içinde yer almasıdır.

Kurumsallaşmış kilise ve ruhbanlara genellikle ileri derecede karmaşık ve tabakalaşmış toplumlarda rastlanır. Karmaşık toplumlardaki insanlar bireysel ya da toplu ayinleri uygulasalar da, kurumsallaşmış bürokratik dinin toplumsal ve iktisadî tabakalaşmayı sürdürmedeki önemi göz ardı edilemez.

Din ve Kaynak Yönetimi

Din, öngörülen bir eylem tarzını geçerli hale getirerek insanlarla çevreleri arasındaki ilişkileri etkileyebilmektedir. Pek çok dinsel inanç hatırı sayılır bir çevre bilgisini içerir ve ayinsel gözetimler sık sık ekonomik üretim ve dağıtımın başarısı açısından önemli olayları belirler ve hatta tetikler. Kanada yerlilerinden *Waswanipi Cree*leri için avlanmanın başarısı kendilerini besleyen hayvanlara karşı sorumlu davranılmasına bağlıdır. Avcı ahlâkî yükümlülüklerini yerine getirmedikçe bir hayvanın kendisini ona teslim etmeyeceği söylenir. Avcı öldürdüğü hayvanların sayısını sınırlı tutmalı, aldığı her şeyi kullanmalı ve hayvanın avlanması, kesimi ve tüketimi sırasında kurumsallaşmış işlemleri

izleyerek av hayvanının bedeni ve ruhuna saygı göstermelidir.

Harvey Feit'e (1973) göre bu inanç ve pratikler, Waswanipilerin çevre kaynaklarını kullanış tarzında hayatî bir etkendir. Verimliliğin düşük olduğu kutup-altı ekosistemde yaşadıklarından, kaynaklarını dikkatle yönetmek durumundadırlar. Waswanipi avcıları geyik ve kunduz avlarını ve bu türlerin nüfus ve dağılımını, bazı yıllar balık gibi seçenek oluşturan kaynaklara yönelerek ve her mevsim farklı bir av bölgesini kullanarak düzenlerler. Bu uygulamalar hayvan nüfusunun her bir dönemsel avdan sonra birkaç yıl boyunca genişlemesine olanak sağlar. Gerçekte, Waswanipi dinsel inanç ve ibadet biçimleri temel bir ekolojik ilkeyle bütünleşmektedir: İnsanlar ve hayvanlar denge durumunu koruyabildikleri sürece hayatta kalabilirler.

Dinsel inanç ve ibadet biçimlerinin ekolojik dengeyi gözetmesi kasıtsız bir biçimde de gerçekleşebilir. Labrador Naskapileri arasında avlanma stratejileri kimi zaman falla düzenlenir. Besin kaynakları sınırlı olduğunda ve av hayvanlarını nerede bulabileceklerinden emin olmadıkları zamanlarda, Naskapiler genellikle şamana danışırlar; o da avcının gitmesi gereken yönü söyler. Cevabı, bir karibunun etleri sıyrılmış omuz kemiğini kızgın kömürler üzerine yerleştirip kemikte oluşan çatlak ve yanıkları "okuyarak" kararlaştırır. Böylelikle avcılar yollarını –yanık ve çatlakların gösterdiği yönlerde– rastlantısal olarak seçerler. Bunun sonucunda da, av hayvanlarının özellikle verimli olduğu bir alanda avlanılmaz ve avcılar hayvanların kaçınmayı öğrenebilecekleri belirli yolları izlemezler.

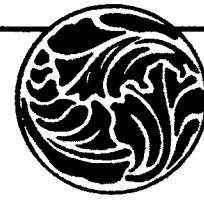
Bazı dinsel inanç ve adetler ilk bakışta kötü bir uyarlanma gibi gözükebilir. Örneğin sığırların öldürülüp yenmesine ilişkin Hindu yasağı açlığın egemen olduğu bir ülkede mantıksız gözükür. Ama sığırlar üç aslî ürün üretmektedir: pisliklerinden yakıt ve gübre elde edilir, tarlaların sürülmesinde koşum gücü olarak kullanılırlar (Harris, 1966). Kıtlık zamanlarında sığırların yenmesi, bir işsizin iş aramak için ihtiyaç duyduğu arabasını satmasına benzetilebilir. Kısa vadede arabanın (ya da sığırın) parası yararlı olabilir, ama uzun vadede bir geçim imkânı yok edilmiş olacaktır. Dolayısıyla Marvin Harris, açlık ve kıtlığın kronik olduğu bir bölgede dahi sığırların öldürülmesine karşı tabunun maliyet açısından etkin olduğunu ileri sürmektedir.

Pek çok Doğu Afrika halkının, –kolektif olarak "sığır kompleksi" adı verilen– sığırlar karşısındaki tutumu, Altıncı Bölüm'de de tartışıldığı gibi, benzer bir işlev görür. Bu, böylesi dinsel yasak ya da tabuların kaynak yönetiminin zorunlu bir bileşeni olduğunu ileri sürmek anlamına gelmez; yalnızca inanç ve ayinler bilgi içermekte ve çevresel etkileri olan davranış tarzlarını teşvik etmektedir (Rappaport, 1979). Michael Dove'un (1988, s.17). Endonezya konusunda yazdığı gibi, "Köylülerin çevreyi geleneksel kullanımları incelendiğinde, genellikle –ekseriyetle ayin terimiyle ifade edilen– makûl kullanım ve muhafaza ilkeleri içerdikleri görülür."

Dinsel inançlar gibi, ayinsel devirler de insanlarla kaynakları arasındaki ilişkileri düzenlemede önemli işlevler görürler. Örneğin Amerika Güneybatısı'ndaki Pueblo yerlileri bir bireyin yaşamındaki önemli olayların çoğunu ve bütün büyük dinsel festivalleri cemaat içindeki besin mübadelesiyle kutlarlar. Öngörülemez iklim, toprağın değişken niteliği ve (bir aile bolluk içinde yaşarken bir diğerinin zorluklarla karşılaşabildiği) toplumsal sahne göz önünde bulundurulduğunda, bu pratikler bütün bi-

ÖRNEK OLAY

Maring "Rumbim Dikimi"

Böylesi düzenleyici ayinsel sistemlere verilebilecek en iyi örnek, Yeni Gine yaylalarındaki Maringlerinkidir. Roy Rappaport (1967) bugün artık bir klasik olarak kabul edilen incelemesinde, domuzların ayinsel boğazlanışının, yerel topluluklara hayatî zamanlarda protein sağlayan ve nihaî olarak Maring grupları arasındaki toprak dağılımını düzenleyen bir yeniden dağıtım mekanizması olarak işlediğini göstermiştir.

Maringler merkez yaylalarda yaşayan, yamaç tarlaları eken ve birincil et kaynağı olarak yarı evcilleştirilmiş domuzları yetiştiren bahçe tarımcılarıdır. Beslenmelerinde aslî olan ve potansiyel olarak kıt olan ikinci unsur, yani domuzlardır. Dahası, domuzlar aşırı çoğaldıklarında Maring geçiminin temelini tehlikeye sokmaktadırlar; çünkü esasen insanlarla aynı bahçe ürünlerini yerler.

Maring'ler müzmin savaşçılardır. Komşu gruplar sık sık, gruplardan biri ata topraklarından sürülene dek kavgaya tutuşurlar. Bu durumda kazananlar "rumbim dikimi" denilen bir ayin uygularlar. Her erkek elini rumbim bitkisi üzerine koyar ve atalara şöyle seslenilir:

> Kavgadaki yardımlarınız ve topraklarımızda kalmamızı sağladığınız için teşekkür ederiz. Toprağımıza dikerken ruhumuzu rumbime yerleştiriyoruz. Bu rumbimi kollamanızı diliyoruz sizden. Şimdi sizin için domuzlar öldüreceğiz, ama sayıları azdır. Gelecekte, çok domuzumuz olduğunda, size yine domuz eti vereceğiz ve rumbimleri söküp bir *kaiko* (domuz festivali) düzenleyeceğiz. Ama size ödeme yapacak kadar çok domuzumuz olana dek, rumbim toprakta kalacak. [Rappaport, 1967, s.23-24]

Bu törene birkaç domuzun boğazlanması eşlik eder. Bu hayvanlar atalara adanır ve etleri askerî yardımlarına karşılık grubun müttefiklerine dağıtılır. Bunu bir ateşkes izler. Kaiko düzenlenene ve rumbim sökülene kadar grup kavgaya giremez. Maringler bu ayinler tamamlanana kadar atalarına ve müttefiklerine olan borçlarını tam olarak ödemediklerine, bu nedenle daha fazla askerî yardım alamayacaklarına inanırlar. Rappaport, bu savaş tabusunun savaşları sınırlamakla bölge nüfusunun tehlikeli biçimde düşmemesini güvence altına aldığını öne sürmektedir.

Bu sistemin dinamiği yerel düzlemde belirgindir. Rumbimler sökülmeden önce bir kabile yeterince domuz yetiştirmelidir. Yer uygunsa Maringler bunun beş yıl kadar süreceğini söylerler. Eğer yer kötüyse, bu bazen on ile yirmi yıl kadar sürebilir. Kötü bir yer, sık sık olagelen talihsizliklerin insanların çok sayıda domuz öldürmesini gerektirdiği yerdir: Ayin, grup üyeleri yaralandığında ya da hastalandığında, onlara ve ailelerine domuz eti yedirilmesini gerektirir; bu en fazla ihtiyaç duydukları anda kişiye yüksek nitelikli protein sağlayan bir uygulamadır. Ama kötü bir yerde dahi domuzların sayısı zamanla artar. Sürülerin boyutları genişledikçe, daha fazla besine ihtiyaç duyarlar ve kadınlar domuzların bakımında daha fazla enerji harcamak durumunda kalır. Bu durum dayanılmaz bir hale geldiğinde ve domuzlar gerçekten besin için insanlarla rekabete başladığında cemaat normal olarak bir kaiko düzenleme kararı alır. Tören rumbimlerin sökülmesiyle başlar ve genelde ziyafetler, düğünler kabile müttefikleriyle birlikte yıl boyu sürer. Törenler yığınsal bir domuz kurbanıyla ve etlerin bütün bölgedeki kabilelere dağıtılmasıyla son bulur. Bir grup bu ayinsel çevrimi tamamladığında yine savaşa girişmekte ve yeni bölgesel kaymalar, nüfusun yeniden dağılımı ve besin kaynaklarının manipülasyonu çevrimini başlatmakta özgürdür.

reylerin yıl boyunca zaman zaman bol miktarda yiyecek bulmasını sağlar.

Ancak en önemli yeniden dağıtım mekanizması rastgele ayinlerle değil, her yıl aynı güne denk düşen zamana bağlı ayinler aracılığıyla gerçekleşir (Ford, 1972). Bu ayinler çoğunlukla hasatları zayıf olan ailelerin yiyeceksiz kalma olasılığının en yüksek olduğu kış sonuna denk düşer. Bazı azizlerin günlerinde şölenler düzenlenir ve damlardan aşağıdaki insanlara yiyecek ve giysiler atılabilir. Pueblo grupları böylelikle ayinsel kutlamalarına bir çeşit refah sistemini de dahil etmişlerdir. Richard Ford (1972) bu sistemin ürün fazlasına bağlı olduğunu ve gerçek bir kıtlığa karşı toplumun çevreden geri beslenmeyi de içeren başka mekanizmalara dönmesi gerekeceğini belirtmektedir.

Onuncu Bölüm'de Bali su tapınaklarının tarımdaki ekonomik rolüne değinmiştik. J. Stephen Lansing (1991, 1995) gözleyici rahipler ve ayin uzmanlarıyla birlikte bir su tapınakları hiyerarşisinin, binlerce çiftçiyi etkileyen karmaşık bir su tutumu ve dağıtımı sistemini koordine ettiğini bulmuştur. Çiftçiler yıl boyunca çeşitli tapınaklarda düzenlenen ayinlere katılır ve aynı zamanda, suyun elde edilebilirliği, zararlılar, ekim programları ve hasat zamanlarını kendi aralarında tartışır. Rahipler iki zorlayıcı etken –su paylaşımı ve zararlıların denetimi– arasındaki alışverişi göz önünde bulundurarak kararları kolaylaştırırlar (1995, s.93). Önderler ana tapmakta toplanıp ekime başlanacak uygun zamanı saptarlar. Bu karar, çiftçilerin ayinler için toplandıkları bir yerel su tapınakları hiyerarşisi içinde aşağıya doğru aktarılır. Bir boşaltma havzasındaki bütün çiftçiler aynı anda ekim yaparlarsa, aynı zamanda hasat da yapabilirler; bu durumda çok geniş bir arazi ertesi ekime dek nadasa bırakılacaktır. Bu ara zararlı denetimi için hayatî önemdedir. Eğer bütün tarlalar aynı anda su altında bırakılır ya da ayrık otları aynı anda yakılırsa, çok sayıda zararlı aynı anda itlaf edilmiş olur; eğer eşzamanlılık sağlanamazsa, pirinç zararlıları komşu tarlalara geçip ertesi yılın ürününü olumsuz biçimde etkileyebilecektir. Bu çerçevede tapınak ayinleri hasat ve sulamayı eşzamanlılaştırma araçlarını sağlamaktadır.

Dinin Psikolojik ve Toplumsal-Siyasal İşlevleri

Dinsel inanç ve ayinler kaynaklarla baş etme yollarından fazlasını sağlamaktadır. Hayatın ve ölümün anlamını da açıklarlar. Din, varoluşsal sorulara cevap vererek, her hayatı kaçınılmaz olarak bekleyen acı ve düş kırıklıklarıyla baş etmek konusunda psikolojik ve başka yollardan insanlara yardımcı olur; somut denetimlerinin karşılayamayacağı kesinlik ihtiyacını karşılar. Din yalnızca kişisel düzlemde işlerlik göstermez. A. R. Radcliffe-Brown (1952), Emile Durkheim ve Max Weber'in yolunu izleyerek, dinin temel işlevinin toplumu bütünleştiren temel toplumsal değerleri kurumsallaştırmak, kodlamak, doğrulamak ve takviye etmek olduğunu öne sürmüştür. İnsanlar dinsel simgeler ve bunların manipülasyonuyla yalnızca kimi inançları kabul etmeyi öğrenmekle kalmamakta, bu inançları toplumsal açıdan etkin biçimlerde dışavurmayı da öğrenmektedir. Din, yönetişim biçimleri, toplumsal hiyerarşiler, görenek kodları ve ahlâk aracılığıyla toplumsal ve ahlâkî düzeni geçerli kılar. Din genellikle statükoyu koruma işlevi görmekle birlikte –devrimci hareketler ve din esinli savaşlarda

gördüğümüz gibi– toplumsal değişimi meşrulaştırmakta da kullanılabilmektedir.

Din ve Bireysel Başetme

Malinowski'nin gözlemine göre, "Din spekülasyon ve tefekkürden, ya da yanılsama veya yanlış değerlendirmeden değil, insan hayatının gerçek trajedilerinden, insan tasarımlarıyla gerçeklerin çatışmasından doğar" (1931, s.99). Dinler, insan deneyiminin bazı dayanılmazlıklarına cevaplar sağlayarak kaygıyı azaltır: Neden acı çekiyoruz? Neden ölüyoruz? Neden doğal afetlere uğruyoruz? Din bir anlam sistemi –insan varoluşu üzerine bir düşünme tarzı– sağlamanın yanısıra, hayatın genellikle korkutucu olan belirsizlikleriyle baş etme konusunda kesin ve geleneksel yollar da buyurur. Örneğin Trobriand Adalılar, gelişkin balıkçılık ve denizcilik yeteneklerine karşın, uzun okyanus yolculuklarına çıkmadan önce büyüsel-dinsel ayinler gerçekleştirirler. Gündelik balıkçılık seferleri için bu ayinlere gerek duymazlar, ama kırılgan bir kanoda uzun bir açık deniz yolculuğu tehlikeli bir serüvendir ve ayinler kaygılarını yatıştırmaya yarar.

Kaygının azalması salt daha huzurlu bir ruh durumundan ibaret değildir. Pek çok hastalığın iyileşmesinde hastanın tutumu en az tıbbî tedavi kadar önemlidir; kaygının azalması kişinin iyileşme inancını güçlendirip dengeyi sağlığına kavuşmaktan yana çevirebilir. Aynı biçimde, korkudan felce uğramış bir mürettebatın tehlikeli bir kano yolculuğunu tamamlama olasılığı, ilahî takdirin korumasına güvenen bir mürettebattan daha düşüktür. Aynı şey savaşçılar için de söylenebilir; "Tanrı en ağır silahlara sahip olanların yanındadır" yolundaki alaycı gözleme karşın, kabileden en modernine kadar her askerî örgüt, savaşma kararlılığını pekiştirmek için adrenalin yükseltici ideoloji ve ayinlerden bolca yararlanır.

Toplumsal Bütünleşme

Dinin psikolojik işlevlerinin yanında en temel toplumsal işlevlerinden birisi, insanları düzenli aralıklarla bir araya getirmesi ve böylelikle iletişim ve işbirliği hatlarını sürdürmesidir. Çoğu dinsel ayin insan gruplarını gerektirir. Mbuti Pigmelerin *molimo*sunda, Hıristiyan ve Müslüman cemaatlerin haftalık buluşmalarında, hatta Azteklerin bir zaman tanrılarını yatıştırmak için uyguladıkları tüyler ürpertici törenlerde, insanlar bir araya gelirler. Buluşmalarının açık amacı bir ayini gerçekleştirmek ya da bir ideolojiyi doğrulamaktır, ama bir aradayken, bir dizi toplumsal ve ekonomik faaliyeti de gerçekleştirebilirler. Bütün Müslümanlara farz olan hayatı boyunca bir kez Mekke'yi ziyaret etme ya da hac geleneği, her yıl aynı zamanda bir milyondan fazla mümini kutsal bir yerde bir araya getirir. Bu devasa toplantının siyasal ve ekonomik anlamları da bulunmaktadır. Bu süreçte yalnızca ticaret yapılmakla kalınmaz, farklı ulusal ve siyasal varlıkların üyeleri temasa geçer, fikir alışverişinde bulunur ve toplumsal ve siyasal özlemlerini pekiştirirler. Ne yazık ki, bütün dinlerde ortak olan insanların düzenli bir araya gelişi, hastalıkların yayılmasına da katkıda bulunmaktadır. (Bkz. "Din ve Hastalığın Yayılması" başlıklı çerçeve, s.462)

Çatışmaların Azaltılması

Akrabalar, eşler, erkeklerle kadınlar, yöneticiler ve yönetilenler arasındaki toplumsal rol ve ilişkilerdeki gerginlik ve çatışma potansiyeli her toplumda mevcuttur. Tartışma çıktığında, din anlaşmazlık noktalarını yapılandırma-

Bulgaristan Şuman'daki merkez camide toplanan kadın ve erkekler, komünist rejimin çöküşü esnasında Türk toplumunun içinde bulunduğu kötü duruma tepkilerini gösteriyorlar. (Fotoğraf Fevzi Ömer)

ya yarar ve ardından da, seçilen hareket tarzı ne olursa olsun, bütün katılımcıların cemaatin bütünü için geçerli sayabileceği ortak bir zemin temin eder.

Kimi zaman ayinler, kişi uzlaşmaz toplumsal yükümlülükler arasında sıkışıp kaldığında ya da bir bütün olarak toplumsal düzenin ahlâkî normları belirli grupların çıkarlarıyla çeliştiğinde ortaya çıkabilecek çatışmaları yönlendirmekte ve denetim altında tutmakta kullanılır.

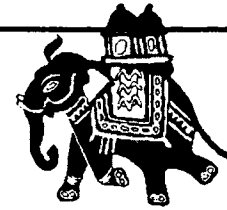
Çatışma ritleri hem toplumsal birlik bağlarını hem de bu bağların doğasındaki gerilimleri açıkça ifade eder. Sudan Şillukları arasında tahta geçme ayini rakip akraba grupların yerleşimleri arasındaki yüzeysel çatışmaları dramatize eden bir çatışma ritidir. Daha derin bir düzlemde ise, belirli bir akraba grubundan ve yerleşimden gelen bir prensin Şilluk birliğini temsil etme iddiasından kaynaklanan çelişkileri de temsil eder. Yeni kral göreve başlamadan önce rakip gruplar temsilî bir savaş sahnelerler. Bir ordu Şilluk birliğinin simgesi Nyikang suretini taşır; diğerinin saflarında seçilmiş kral vardır. Suretli ordu kralı klanının elinden alıp başkente götürür. Burada tahta oturur ve Nyikiang ruhunun bedenine girdiği söylenir. Fiziksel ve simgesel olarak akraba ve izleyicilerinden ayrılan yeni kral, hizip bağlılıklarının üzerine yerleştirilmiştir. Bu türden ayinler, toplumsal gerilimlerin kaynaklarıyla yüzleşmek yoluyla işbirliğini geliştirmeye ve çelişkileri hafifletmeye yardımcı olur.

Toplumsal Denetimin Geliştirilmesi

Her din, doğru ve yanlış davranış tarzlarını tanımlayan ve hataya düşenlere karşı yaptırımlar düzenleyen bir ahlâk sistemidir. Davranışın ahlâkî standartları doğaüstü bir otoriteyle donatıldığında, buna bağlı değer ve gerekler daha zorlayıcı hale gelir. Örneğin Kutsal Kitap Tanrı'nın buyruklarına karşı gelenleri bekleyen sert cezaları en ince ayrıntılarına kadar betimlemektedir. Başka inanç sistemlerinde hatalı davranışların ata ruhlarının öfkesini uyandırdığı düşünü-

İNSAN EKOLOJİSİ

Din ve Hastalığın Yayılması

İster virüsler söz konusu olsun ister daha büyük organizmalar, bulaşıcı hastalıkların yayılması için büyük nüfuslar gerekir. Çünkü küçük nüfuslar söz konusu olduğunda ya bulaşıcı hastalık önce nüfusun tamamını yok ederek ardından kendisi de yok olur, ya da insanlar hastalıkla mücadele edecek bir bağışıklık sistemi geliştirir. Özellikle farklı yerlerden çok sayıda insanı bir araya getiren dinsel vesileler bulaşıcı hastalıkların gelişme koşullarını beslerken, bireyleri tecrit eden ya da sınırları kapatan dinsel gerekler bulaşıcı hastalıklara karşı bir engel oluşturur. Bazı dinsel pratikler genetik ya da yetersiz beslenmeden kaynaklanan hastalıklara neden olabilir. Örneğin, ABD'nin kuzeydoğusundaki Amişler arasında, içevlilik önemli oranda sakatlığa yol açmıştır; İsrail'deki Siyah İbranî cemaatin vejetaryen bir beslenme düzeniyle yetiştirdiği çocuklarda büyüme bozuklukları ve yetersiz beslenmeye bağlı hastalıklar sıkça görülür (Reynolds & Tanner, 1995).

1348'de hıyarcıklı veba Avrupa'yı etkisi altına aldı; tahminlere göre hastalık nüfusun üçte birinin ölümüne yol açtı. Veba başlangıçta fare pirelerinden bulaşıyordu, ancak sonraları zatürreeye dönüştü (damlacık enfeksiyonuyla bulaşır hale geldi). Vebanın insanların kötülüğüne karşı Tanrı'nın bir cezası olduğu düşünülüyordu. Bazı sivil otoritelerin yolcuları uzak tutma ya da karantinaya alma çabaları bu ölümcül hastalığa karşı etkisiz kaldığından, insanların dinsel açıklama ve tepkileri desteklemesi neredeyse kaçınılmazdı. Kırbaçlılar (*Flagellant*) olarak adlandırılan aşırı Protestan bir grup, kefaret için kentleri dolaşıp destek buldukları büyük kalabalıkların önünde kendilerini şiddetli biçimde kırbaçlamaktaydı. Çok sayıda insan bir araya toplandığında zatürreeli veba daha hızla yayıldığından, aslında tövbekârlar dolaştıkça hastalığı da yayıyorlardı. İsveçli Aziz Bridget – başka şeylerin yanı sıra– özel ayinler düzenlenmesini savunmaktaydı; çok sayıda insanın bin araya gelmesi ise, tabii ki hastalığın yayılmasını kolaylaştırıyordu. Diğer taraftar Papa VI. Clement 1350'de bir af ilan ederek Roma'ya gelen herkesi bağışlayacağını vaat etti; "bütün Avrupa'dan çok sayıda insanın buraya gelip sonra da evlerine döndüğü, böylelikle de enfeksiyonun önceden görülmediği yerlere taşındığı tahmin edilmektedir" (Reynolds & Tanner, 1995, s.268). Vebanın temas yoluyla bulaştığı ancak 17. ve 18. yüzyıllarda açıkça anlaşıldı ve uygun önleyici tedbirler alındı.

Hac yolculukları da hastalıkların yayılmasına vesile olabilmektedir. En büyük hac yolculuklarından olan Mekke ziyareti sık sık kolera salgınlarına yol açar. 1863'te hacılar Hindistan'dan Mekke'ye kolera taşımıştı; hesaplara göre bu dönemde 90 bin hacının üçte birinin ölmüştür. Daha sonra hastalık, ülkelerine dönen hacılar tarafından Mezopotamya, Suriye, Filistin ve Mısır'a taşındı. Yakın zaman önce Nijeryalı hacılar arasında patlak veren küçük bir salgın, 300 kadarının ölümüne yol açtı. Hava yolculuğu sorunu ağırlaştırmıştır; geçmişte bir hastalığın kuluçka dönemi hacılar Mekke'ye ulaşmadan sona eriyor, hastalığa yenik düşenler ölüyor, ulaşanlar ise bir ölçüye kadar bağışıklık geliştirmiş oluyorlardı. Hindistan'da en önemli Hindu hacları kolera salgınlarıyla da eşzamanlıdır. 1879 ile 1950 arasında Ganj ırmağı kıyısında yapılan büyük dinsel toplantıların her birini bir kolera salgını izlemiştir (Reynolds ve Tanner, 1995).

lür. Atalar, ruhlara karşı yükümlülüklerini yerine getirmeyen kişi ya da yakın akrabalarına karşı toplumsal yapıyı bozacak davranışlarda bulunanların başına çeşitli uğursuzluklar getirebilir.

Değişimin Meşrulaştırılması: Diriliş

Dinsel inanç ve ayinler toplumsal değişimin araç ya da kaynaştırıcıları olabilir. Kimi zamanlar bir toplum içindeki zorlama ya da gerilim öylesine artar ki, çatışma ve istikrarsızlığı denetlemek mümkün olmaktan çıkar. Dinsel diriliş hareketleri –değişen kültürel ihtiyaçlara karşılık gelecek bir ideoloji inşâ etmeye yönelik bilinçli çabalar– genellikle toplumsal patlamaların ardından ortaya çıkar. Anthony Wallace bunu şöyle açıklar: "Toplumlar sonsuza dek istikrarlı kalamaz; siyasal devrimler ve iç savaşlar tarafından parçalanır, kültürel değişimlerle alt üst olur, istila ve kültürleşme altlarını oyar. Örgütlü olmayan toplumlarda genellikle reformcu dinsel hareketler ortaya çıkar; tutucu olmaları bir yana, bu hareketler mevcut kurumlara karşı da kökten biçimde yıkıcıdırlar" (1966, s.30). Örtülü de olsa bu türden diriliş hareketlerinin öncelikli hedefi, toplumu yeniden örgütleyerek çatışmayı çözümlemek ve istikrarı sağlamaktır. Bu hareketler genellikle bir toplumun kendisini yok etme tehdidi içeren dış kuvvetler karşısında uyarlanmasında önemli bir işlev görür.

Antropologlar genellikle Batı kültürünün öteki toplumlar üzerindeki zorlayıcı etkisinin tanığı olduklarından (hatta kimi zaman bunda etkili olduklarından), yerli diriliş hareketleri üzerine geniş bir antropoloji yazını mevcuttur. Örneğin 1880'lerin sonlarına doğru, batı ABD yerlileri arasında Hayalet Dansı ortaya çıktı. Wovoka adlı bir yerli tarafından siyasal olmayan bir dinsel öngörü olarak ortaya atılan Hayalet Dansı, ölü yerli ataların kısa sürede geri dönüp beyazların teknolojisine el koyacağını ve bütün beyazların büyük bir patlamayla aynı anda yok olacağını anlatmaktaydı. Bu dans kısa sürede pek çok yerli kabilesi için bir toplantı çağrısı niteliği kazandı; ölü ataların geri dönüşü güçlerini öylesine arttıracaktı ki, kesinlikle beyazları sayıca çok geride bırakacaklardı. Özellikle *Sioux* savaşçıları ABD ordusuna meydan okumaya cesaretlendirildi: Kurşun geçirmez olabilmek için yalnızca Hayalet Dansı yapmalarının ve özel gömlekler giymelerinin yeterli olacağı söyleniyordu. Birkaç yıl süren akın ve karşı akınların ardından, son kalan 200 *Sioux* 29 Aralık 1890 günü Güney Dakota'daki Wounded Knee'de öldürüldü (Mooney, 1965).

Bazı inanç sistemleri karşıtlaşmalardan kaçınma yanlısıdır, basıları ise ayaklanma yanlısı. Her iki halde de, istikrarsız ve çatışmalı bir toplum yeni bir dünya görüşünü ve bunun içinde kendi yerini tanımlamak için eski ve yeni simgelerin bir karışımını kullanır.

Gerek Hıristiyanlık gerekse İslâmm kökeninde diriliş hareketleri yatar. Her ikisi de kültürel ve toplumsal huzursuzluk ortamında ortaya çıkmış, her ikisi de izleyicilerini, ütopik bir toplumsal düzen inşâ etmek, zamanı etkileyen yanlışları düzeltmek üzere harekete geçirmişlerdir. Hıristiyanlık, bir imparatorluk gücü olan Roma tarafından yenilgiye uğratılmış bir halkın içinde ortaya çıktı. Hareketin bundan sonraki yönelişi, kendinden önceki ve sonraki diğerlerinin yönelişine benzemektedir: Görü sahibi bir önder, temel erdemlere dönüşe yapılan vurgu, kurumsallaşmış dinsel yapının aşılması ve zulüm karşısında zafer... Aslında zulüm ve baskı maruz kalanların haklılığını kanıtladığından, diriliş hareketlerinin nihaî başa-

ÖRNEK OLAY

Haiti'nin Vodoun Kilisesi

Haiti'nin Vodoun dininde, *Bizango* adı verilen gizli dernek aracılığıyla toplumsal denetimi destekleyerek dinin hayatın bütün yönlerine rehberlik eden bir dizi inanç sağladığını görebiliriz. Bu süreçler salt bir toplumsal düzeni sürdürme mekanizmasından çok daha fazla şeyi ortaya koymaktadır: Doğal dünyanın doğaüstüyle, dinin büyüyle nasıl kaynaştığını; dinin nasıl tıp uygulamasının temelini oluşturabileceğini ve gururlu bir halkın nasıl atalarının inançları aracılığıyla kimliklerini koruyabildiğini gösterirler. Vodoun (genellikle "vodoo" denir) pek az anlaşılabilmiştir ve genellikle çok olumsuz bir çağrışımları vardır. Gerçek çok daha az korkunç ve daha ilginçtir.

Haiti 1791'e dek zengin bir Fransız sömürgesiydi. Kölelerin inanılmaz ağır koşullarda çalıştığı plantasyonlar bol miktarda şeker üretiyordu. Batı Afrika'dan ithal edilen köleler öylesine yüksek ölüm oranlarıyla karşı karşıyaydı ki, sürekli olarak yenileriyle takviye edilmekteydiler. Fransız yönetiminin son yılında, 150 binin üzerinde köle ithal edilmişti (Davis, 1988, s.25). Köleler pek çok farklı toplum ve yaşam tarzından gelmekteydi. Aralarında çömlek yapımcıları ve başka zanaatkârlar, çiftçiler, soydan şefler, savaşçılar, şifacılar, büyücüler ve rahipler vardı. Doğrudan sömürge yönetimine aniden son veren 1791 Haiti devrimi, tarihteki ilk başarılı köle ayaklanması ve dünyanın ilk siyah cumhuriyetinin doğuşunun habercisiydi. Devrim, plantasyon sistemine de son verip ülkenin hinterlandını özgürlüğüne yeni kavuşmuş kölelerin yerleşimine açtı (bunların çoğu yurtlarından yeni getirilmişti). Bu bakımdan Vodoun dini, Yeni Dünya'da kök salan Afrika mirasının bir görünümüdür.

Haiti'nin kırsal nüfusu içinde Vodoun'a inananlar çoğunluktadır; Vodoun Kilisesi'nin Katolik Kilisesi'yle gerilimli bir ilişki sürdürdüğü kent merkezlerinde de sayıları epey fazladır. İnanç sisteminin çekirdeğini, *loa* denen ruhların Tanrı'nın çoğul tezahürleri olduğu inanışı oluşturur. İnananlar denizin efendisi Agwe'yi; ateş ve madeni elementlerin ruhu Ogoun'u; ama aynı zamanda aşk tanrıçası Erzulie'yi; ölülerin ruhu Ghede'yi; gökcisimleri arasındaki iletişimin ruhu Legba'yı kabul ederler. Wade Davis'e göre, "Aslında Vodounistler bütün hayatın, bütün maddî nesnelerin, hatta soyut süreçlerin Tanrı'nın kutsal ifadeleri olduğunu içtenlikle kabul ettiklerinden, yüzlerce *loa*ya saygı gösterirler" (1988, s.47). Böylece Tanrı, devasa bir panteonun zirvesinde en yüce kuvvet olarak durmaktadır, ama uzaktır; kişi gündelik olarak ruhlarla etkileşim içindedir.

Vodoun yalnızca bir dizi tinsel inancı kapsamakla kalmaz, aynı zamanda bir yaşam tarzı da telkin eder. Aynı zamanda bir ahlâk düsturu, bir felsefe, insan doğasına ilişkin bir görüştür. "Bir Hıristiyan ya da Budist toplumdan söz edilebildiği gibi kolaylıkla bir Vodoun toplumdan söz edebilir. [Vodoun] dünyasında bir bütünlük vardır: Sanat ve müzik, şarkılar ve folklorun sözel aktarımına dayalı bir eğitim, karmaşık bir tıp sistemi, yerlilerin davranış ve ahlâk ilkelerine dayanan bir adalet sistemi" (Davis, 1988, s.43). Vodoun, insanları gündelik hayatlarından soyutlanamaz; kutsal ve dindışı birdir.

Cemaatin sürekli bir dengesi vardır; sorunlar ve sorun yaratanlar *houngan* ve *mambo* yardımıyla yola getirilir. Karmaşık bir tinsel kavramlar dizisini yorumlayıp karmaşık ayinleri yerine getirmek üzere, manevî önderler olarak Vodoun rahip ve rahibelerine baş vurulur. Bu kişiler cemaat sağlığını yeniden sağlamak, geleceğe ilişkin kehanette bulunmak ve toplumu kötülüklere ve büyücülere karşı korumak için törenleri yönetebilirler. Ancak diğer büyücülerin etkisine karşı koyabilmek için genellikle profesyonel büyücü *bokor*a başvurulur.

Pek çok bakımdan rahibin antitezi olan *bokor*, bir efsunlar, iksirler, tozlar ve doğaüstü varlıklar yı-

Vodoun törenlerinde, bir ya da daha fazla birleşmeyi sağlamak üzere, loa ruhları çağrılıyor. (Steve Winter/Black Star)

ğının hükmeder. Zarar veren her kuvvetin karşısında tedavi eden bir başkası vardır ve bunun tersi de geçerlidir. Her ikisi de ötekine ihtiyaç duyduğundan, *houngan* ve *bokor*un rolleri kaynaşmıştır; her dinsel tören büyüyü gerektirir ve *houngan*ın komutası altındaki *loa*nın ya da ruhların bilgisi olmadan büyü tek başına değersizdir. *Bokor*dan korkulabilir, hatta nefret de edilebilir, ama o cemaatin aslî bir üyesidir.

Zombi ya da "yaşayan ölüler" inancı bu ideolojik bağlamda anlaşılmalıdır. Sözcük muhtemelen Kongo dilindeki *nzambi* ya da "ölü kişinin ruhu" kavramından türetilmiştir. Hayatla ölümün, iyilikle kötülüğün güçleri ve bunların rahip ve büyücülerin kişiliğindeki beşerî dışavurumları arasındaki etkileşim Vodoun ve zombileşme korkusunu güçlü bir toplumsal kuvvet haline getirmektedir. Yeterince usta ise *bokor* güçlü efsunlar uygulayıp hayvan biçimine girmekten daha ötesini de yapabilir; iki zombi biçimi yaratabilir. Bunlardan biri *bokor*un sattığı ya da yakaladığı, sonsuza kadar yeryüzünde dolaşmaya yazgılı insan ruhudur. Daha bildik olan ikincisi "yaşayan ölü"dür; büyücü tarafından mezardan kaldırılıp bir köle olarak yönetilir. Zombiler, cam gibi boş gözler, belirgin bir irade ve duygu yoksunluğu ile temsil edilen uysal doğalarıyla ayırt edilir. Zombilerden korkulmaz; eski benliklerinin sefil kalıntıları olarak görülürler. Korkulan, zombileşmektir. Kavramın güçlü bir toplumsal denetim aracı olmasının nedeni budur.

Atalar (veya azizler ya da tanrılar) ile ölümlüler arasında aracı görevi gören (Vodoun Kilisesi'nin *mambo*, *houngan* ve *bokor*ları veya Hıristiyanlık, Yahudilik ve İslâm dinin rahip, haham ve mollaları) büyük erk sahibi bir konumdadırlar. Toplumsal denetim aracı işlevi görürken, muazzam güçlerini dinselden çok dünyevî amaçlar için kullandıkları da olur (Boyd ve Richardson, 1991). Haiti'de Duvalier rejiminin devrilmesinde, halkın devletin hizmetindeki *bizango* örgütü ve yarı gizli paramiliter Tonton Macoute üyeliği aracılığıyla rejime bağlanan *houngan*lara duyduğu öfkenin payı büyüktü. Öte yandan İranlı mollalar, Şah'ın 1979'da devrilmesinden sonra ülkeyi etkin biçimde yönetmektedirler. Kudretlerini, dünyevî bir yöneticinin yapabileceği kadar etkin biçimde kullanırlar; ama zaman zaman yönetimlerinin dinsel doğası ön plana çıkar. Yalnızca İran'ın yasalarını İslâmî öğretiye sıkı bir uyum sağlayacak şekilde değiştirmekle kalmamışlardır; mutlak önder Ayetullah Humeynî de ülkeyi Irak'la savaş konusunda harekete geçirmek için İslâmın çağrısından bolca yararlanmıştır. Bu savaşta İranlılar imanları için şehadet mertebesine erişmeye çağrılmışlar, yarım milyona yakın kişi bu çağrıya uymuştur.

ÖRNEK OLAY

Kargo Kültleri

Peter Worsley (1968), bir toplumun teknolojik açıdan daha ileri olan bir başkasının siyasal boyunduruğu altına girmesiyle ilgili bir dinsel tepki örneğini incelemiştir. Bu olay da yukarıdakine benzer ama daha yakın tarihlidir. Melanezya'da Avrupalı sömürge yöneticilerinin, tâcirlerin ve misyonerlerin gelişi geleneksel toplumsal düzeni köklü biçimde etkilemiştir. Worsley dünyanın sonunu haber veren kültlerin –kargo kültleri– yayılmasının insanların yeni koşullara uyarlanışının araçlarından bir olduğunu göstermektedir. Yeni Hebridlerin John Frumm kültü gibi kültlerin üyeleri, hava alanları ve uçakları konserve kutularından "mikrofonlarla" yönlendirdikleri bambu kuleler yapıyor, gemiler için mendirekler inşa ediyor ve kendilerini büyük bir beklenti içine sokuyorlardı. ABD'de oluşan ve üyeleri İsa'nın ikinci kez gelişini ya da kıyameti beklemek üzere toplanan kültlerde görüldüğü üzere, kehanetin gerçekleşmemesi genelde inananların cesaretini kırmaz. Başarısızlık ya ayinsel davranışlardaki hatalarla ya da ihanetle açıklanır. Melanezya'da beyaz yöneticilerin kargonun yolunu şaşırtarak ihanet ettikleri inancı, sömürge hükümetine karşı bir ayaklanma çağrısına dönüştü. Adını İkinci Dünya Savaşı sırasında Pasifik'te görevli olduğu anlaşılan bir Amerikalı'dan alan John Frumm kültü gibi birçok kült vardır. Lyndon Johnson kültü 1964'te ortaya çıkmıştır (Lawrence, 1964). Kültlerin tümü benzer yollardan gelişmiştir: Bir dizi inanç yayılmış, insanlar bunlara dayanarak örgütlenmeye koyulmuşlar ve inançlar gittikçe Avrupa karşıtı bir yönelişe girmiştir. En sonunda da, yabancı yönetime karşı etkin siyasal muhalefet kuvvetlerine dönüşmüşlerdir.

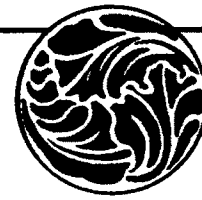
"Kargo", Pidgin İngilizcesinde çok değer verilen ticaret malları için kullanılan sözcüktür. Yeni Gine ve başka yerlerdeki kimi kültler, şimdiki dünya çok yakın bir felâketle sone erdiğinde bütün yanlışların düzeltileceği ve beyazların zenginlikleri ya da kargolarının nihaî olarak Melanezyalılara geçeceği inancıyla başladı. Uygulayıcıları kehanet gerçekleşmediğinde kaçınılmaz bir düş kırıklığına mahkûm olmakla birlikte inançlarında genelde sebat ediyorlar, her an kargonun gelmesini bekliyorlardı. Bazıları "yöneldiğin, ama hiçbir zaman ulaşamadığın bir şey" olarak tanımlanan milenyumu hâlâ beklemektedirler. Kültler değişen toplumsal düzene anlam vermeye yarar. Faydacı bakışla, dağınık grupların bir araya gelme ve dışarlıklılara karşı direnme motivasyonunu kazandıkları bir ortam sağlar. Direniş başarıya ulaştıktan sonra, kültlerin protestocu doğası büyük ölçüde unutulur. Melanezya'daki bağımsızlık hareketleri ve bağımsızlık sonrası işçi hareketlerinden pek çoğunun kökleri kargo kültlerinde yatmaktadır.

rısı için genellikle gereklidir.

Anthony Wallace (1966) 18. yüzyıl sonları ile 19. yüzyıl başlarında *Iroquoisler* arasında ortaya çıkan *Handsome Lake* hareketini incelerken, bu hareketlerin doğasını tahlil etmiştir. Bu hareketin ortaya çıkışından önceki on yılda, ABD hükümetinin izlediği politikalara bağlı olarak *Iroquoisler* hastalık, yoksulluk, ölüm ve tecrit koşullarından dolayı büyük sıkıntı yaşıyordu. Peygamber Handsome Lake bu sorunları çözümleme yolunun bir dizi görüyle kendisine bildirildiğini açıkladı. İlk görüleri geleneksel *Iroquois* pratiklerine dönme gereğini vurgulamaktaydı, kullandığı simgeler ise geleneksel dinle ilgiliydi. İkinci bir görüler dizisi, yasakları içeriyordu (örneğin içkiye ve büyücülüğe kar-

ÖRNEK OLAY

İslâm Devrimi

Diriliş hareketlerine daha yakın bir örnek, 1979'da İran monarşisini deviren ve İslâmî hukuk üzerine temellenen bir devletin kuruluşuna yol açan İslâm devrimiydi. Savunucuları dünyaya, şahın terk ettiği ahlâkî düzeni bu yeni devletin kuracağı güvencesini vermekteydi. 16 Ocak 1979'da Şehinşah, Ayranların Nuru ve –rastlantı eseri olmaksızın– ABD'nin yakın müttefiki Haşmetmeap Muhammed Rıza Pehlevî bir daha dönmemek üzere ülkesinden kaçtı. Şahın devrilmesini şiddetli çatışmalarla geçen birkaç yıl izledi; hükümet birlikleri ve polis ile yabancı egemenliğindeki yolsuz ve ahlâk dışı bir rejim olarak gördükleri yönetime karşı birleşerek muhalefet eden halk yığınları karşı karşıya geldi. Halkın kitlesel biçimde sokaklara dökülmesine dinî liderler hem örgütsel teşviklerle hem de İslâmî ideolojinin köktenci yorumlarıyla meşruluk sağladılar. Şahın ayrılmasından bir gün önce, Tahran sokaklarını sayıları 2 ile 4 milyon arasında olduğu tahmin edilen bir kalabalık doldurmuştu.

Devrimi izleyen yirmi yıl içinde İran hızlı bir ekonomik ve toplumsal değişim yaşadı. Kırsal kesimde yaşayan aileler daha iyi bir yaşam hayaliyle kitleler halinde kent merkezlerine göç ettiler ve genelde başarısız oldular. Kentleşme, sanayileşme ve kitlesel kalkınma projelerine yatırılan petrol gelirleriyle kırsal kesim ekonomik bir dönüşüme uğradı; fakat nüfusun büyük kesimi bu dönüşümden faydalanamadı. Dahası, Şah ülkedeki seküler muhalefet biçimlerini sistemli biçimde bastırdığından, halkın hoşnutsuzluğunu ifade etme konumu yalnızca din adamlarına kalmıştı.

Ekonomik açıdan bakıldığında, petrol gelirlerindeki düşüş, tırmanan enflasyon ve istihdamdaki daralma yaygınlaşan hoşnutsuzluğu tetiklenmekteydi. Toplumsal ve siyasal açıdan önemli etkenler ise, "ak devrim" ya da toprak reformu sırasında geleneksel orta sınıfların ve eski seçkinlerin yabancılaşması ve din adamlarının erkinin kısmen aşınmasıydı. Geleneksel tâcir sınıflar yükselen teknokrat ve Batıda eğitim görmüş sınıf karşısında konumunu yitiriyordu. İran kentleri çevrelerinde gördükleri zenginliklere ulaşması mümkün olmayan kırsal yerleşimcilerle dolmuştu. Nedenler ne kadar dünyevî olursa olsun, hoşnutsuzluk büyük ölçüde ahlâkî terimlerle ifade edilmekteydi: Ülkedeki gözle görülür yabancı mevcudiyeti (1979'da İran'da 20 binin üzerinde ABD'li teknisyen, işadamı, askerî personel ve çok sayıda Avrupalı bulunuyordu); alkol kullanımı; sınır tanımaz bir tüketim ve gösteriş merakı ve çok sayıda kentli kadının Batılı giyim tarzını benimsemesi gibi İslâmî olmayan âdetlerin yaygınlaşmasına duyulan tepki... Toplumun modern görünümü olarak adlandırılan şey ahlâk dışılık ve yozlaşma olarak görülmekteydi ve artan sayıda insan "arınma" çağrısına cevap veriyordu. Muhalefet büyüdükçe, hükümetin her türlü bastırma girişimi, hareketi daha fazla uyarıyordu. Tutuklanan, yaralanan ya da ölen her kişi yazgısıyla devrimi güçlendiren birer şehit sayıldı.

Sonunda devrim başarıya ulaştığında, diğer başarılı devrimlerin liderleri gibi bu devrimin liderleri de dünyevî yükümlülükle karşı karşıya kaldılar: Toplumsal düzeni kurma ve yönetimlerini kalıcılaştırma. Devrimci liderler olarak sokaklara dökülen dinî sınıfa mensup pek çok kişi parlamenter, hükümet görevlisi, milis lideri ve yönetici oldu. Devrimden otuzu aşkın yıl sonra, yaygın düş kırıklığı ve hoşnutsuzluk karşısında din adamları sürmekte olan yönetimi haklı göstermede gittikçe daha fazla zorlanıyor.

şı yasaklar). Üçüncü bir görü dizisi ise, geleneksel *Iroquois* pratiklerinden kopulması gerektiği hakkındaydı. Beyazların çiftçilik örüntüleri kullanılmalıydı ve kadınların yerine tarlalarda erkekler çalışmalıydı. Çiftler anayerli geniş hanelerde değil, yeniyerli hanelerde yaşamalıydı. Karı-koca ilişkisi anne-çocuk ilişkisinin önüne geçmeliydi. Başlangıçta son derece tutucu bir hareket gibi görünen bu düşünceler sonunda köklü bir toplumsal değişim programına dönüştü. Yeni program kabul görmüş toplumsal uygulamalardan belirgin biçimde farklı olsa da, dinsel simgelerin zenginliği ve belirsizliği nedeniyle, eski simgeler olanı ya da olması gerekeni haklı çıkaracak şekilde manipüle edilip yeniden birleştirilebilmektedir.

Özet

Dinin önemli bir rol oynamadığı hiçbir toplum yoktur. Din ve kozmoloji yalnızca mevcut dünyanın bir modelini sunmakla kalmaz, dünyanın nasıl olması gerektiğine ilişkin bir plan da sunarlar. Böylelikle din ekonomik ve siyasal davranışa yol gösterebilir (genellikle de böyle yapmaktadır). Dinin işlevsel tanımı, insan toplumunda gördüğümüz geniş bir dinsel inanç ve pratikler çeşitliliğini kapsamalıdır, ama genelde bütün dinlerin bir doğaüstü boyut içerdiğini ve bir ideolojiyi ifadelendirdiğini söyleyebiliriz. Bazı antropologlar dini varoluşu anlamlı ve anlaşılabilir kılacak bir inançlar, simgeler ve ayinler sistemi olarak tanımlamışlardır.

Bir ideoloji olarak din, özellikle simgeleri kullanış biçimiyle güçlü bir duygusal çekiciliğe sahiptir ve insan varoluşu için bir temel sağlar. Lévi-Strauss mitosların bir toplumdaki değer çatışmalarının ve ahlâkî tereddütlerin çözümlenmesine yönelik simgesel formüller olduğunu öne sürmüştür.

Sosyolog Emile Durkheim dinin her cemaatin ahlâkî değer ve kolektif inançlarını ifade ediş tarzı olduğunu ve her toplumun kutsal (doğaüstü kuvvetler dünyası) ile dindışı (gündelik, doğal dünya) arasında bir ayrım yaptığını söylemiştir. Durkheim'a göre dinsel inançlar kutsalı kapsamaktadır.

Aslında doğal ile doğaüstü arasındaki ayrım her zaman belirgin değildir. Doğal dünya bazı dinlerin merkezinde yer almaktadır; bazılarında ise –kehanet, sihirbazlık ve ruh tutulmasında olduğu gibi– doğaüstü kuvvetler dünyevî hayatta önemli bir rol oynar.

Her dinde bir inanç sistemi vardır. 19. yüzyıl antropoloğu E. B. Tylor bütün dinlerin bir ruh ya da fiziksel bedenden ayrı kişisel bir doğaüstü kuvvet fikrine dayandığını düşünmekteydi. Bu ruh inancına "animizm" adını veriyordu ve ilk insanların bütün canlılara bir ruh yakıştırdığını savunmaktaydı. Diğer bazı antropologlar ise, animizmin öncesinde, kişilik dışı bir doğaüstü kuvvete inanç anlamındaki animatizmin olduğunu ileri sürmüştür. Totem ve tabu inançları da kutsalın kimi nesnelerde bulunabileceği ve kutsallığın kimi eylemleri yasak kılabileceği inancından kaynaklanmaktadır.

Bazı dinler insan kökenli doğaüstü güçleri

(hayalet ve ruhlar gibi) ya da insan ötesi varlıkları (tanrı ya da tanrılar gibi) kavramsallaştırır. İkinci inanç örüntüsüne "teizm" denilmektedir. Çoktanrılı (birden fazla tanrıya inanç) dinlerde, tanrılar genellikle insan duygu ve kaygılarına sahip varlıklar olarak tanımlanır. Tektanrıcılık tek bir yüce tanrıya olan inançtır. Ne var ki birçok tektanrıcı dinde, doğaüstü ya da insan nitelikli pek çok figür, tanrısallaştırılmaktadır.

Din ile toplumsal örgütlenme arasındaki ilişkiler üzerine incelemeler, inançların toplumsal düzenin temel özelliklerini yansıttığını bulmuştur: Toplumlar yüksek ölçüde tabakalaştıkça, dinsel kavramlar da buna ayak uydurmaktadır.

Bütün halklar temel dinsel inançlarını ayinlerde –genellikle simgelerin manipülasyonuyla şekillenen yüksek ölçüde resmîleşmiş ve kalıplaşmış davranışlarda– bütünleştirmektedir. Dinsel ayin iki temel işlevi yerine getirir: Grup dayanışmasını güçlendirir ve değişimi sağlar (bir ayin sırasında gerilimin giderilmesinde olduğu gibi). Antropologların tanımladığı iki ana ayin kategorisi geçiş ritleri ve yoğunlaştırma ritleridir. Doğum, ergenlik, evlilik gibi olayları kutlamak yoluyla, geçiş ritleri bireyin bir toplumsal durumdan diğerine geçişini belirler. Yoğunlaştırma ritleri hayat sağlayan doğal bir süreci denetim altına almak ya da toplumun bir değer ya da inançlar dizisine bağlılığını vurgulamak üzere uygulanırlar.

Din, farklı toplumlarda farklı şekillerde örgütlenir. Bazıları yüksek ölçüde bireyci ritler kullanırlar; bunlarda inanan doğaüstü güçlerden yararlanmak için kendinden güç almalıdır. Başka toplumlar ayinlerini topluca düzenler ve bazı insanlara geçici özel roller yüklerler. Çoğu toplumda insanlar, cemaatle doğaüstü arasında aracılık yapma özel yeteneğine sahip bireylerin yardımına başvururlar. Pek çok sanayileşmemiş toplumda, doğaüstünün aracısı şaman, genellikle bir ücret karşılığında ayinsel hizmetler sunar. Şamanlar her toplumda bulunabilir; bu terim şifacıları, falcıları, astrologları, kahinleri içerir. Siyasal açıdan merkezî toplumlar, cemaatin tamamı için dinsel işlevleri bir takvim temelinde yerine getiren profesyonel ve resmî birer ruhbana sahiptir.

Din, halkın çevresiyle arasındaki dengeyi korumasına hizmet edebilir. Birçok dinsel âdetin uygulanışı toplumun kaynaklarını görme ve kullanma biçimini de düzenler. Dinsel pratikler aynı zamanda çevredeki değişimlere de uyarlanır. Antropologlar ayin ile ekoloji arasındaki ilişkinin dinamik bir ilişki olduğunu keşfetmişlerdir.

Dinler toplumun varoluşsal soruları açıklamasına ve bireylerin yaşam sorunlarıyla baş etmelerine yardımcı olur ve mevcut ya da gelecekteki toplumsal veya siyasal sistemlerin meşrulaştırılmasını sağlar. Dinsel inanç ve ayinler statükoyu geçerli kılma ve toplumsal iktidarı sürdürme eğilimindedir. Din toplumları bütünleştiren bir dizi değer sağlar, çatışmayı hafifletecek mekanizmalar temin eder ve toplumsal denetimi destekler. Vodoun dininin tahlilinde bu durum gayet iyi görülmektedir.

Din, toplumsal değişimi de meşrulaştırabilir. Bazı vakalarda, dinsel simgeler yeni bir toplumsal düzeni geçerli kılacak tarzda yönlendirilip birleştirilebilmektedir. Bu, Melanezya'nın kargo kültlerinde açıkça izlenebilir. İslâm devrimi örneğinde görüldüğü gibi, örgütlü olmayan bir toplumsal sisteme tepki olarak yükselebilecek dinsel diriliş hareketleri, değişen ihtiyaçları karşılayabilmek için yeni hedef ve simgeleri bünyesine dahil edebilir.

Sanayileşmenin Ötesinde

Sanayi Sonrası Dünyada Örgütlenme

Küresel İletişim, Küresel Kültür ve "Siberkültür"ün Ortaya Çıkışı

Sanayi Sonrası Dönemin Ekolojik Sonuçları

ANTROPOLOJİDEN YARARLANMAK

Kaynak Tüketiminin Görüntülenmesi

Küreselleşme ve Küresel Terör

HALKLARIN DURUMU

Güney Afrika'da Çevre Haklarının Suiistimali

ÖRNEK OLAY

SOB Afetinin Anatomisi

Tıbbî Antropoloji

ÖRNEK OLAY

Brezilya'da AIDS

Kalkınma Antropolojisi

ÖRNEK OLAY

Vicos Projesi

Kalkınmada Çevresel ve Ekolojik Etkenler

Toplumsal Bağlar

Toplumsal Değişimle Baş Etme

Etki Değerlendirmesi

ÖRNEK OLAY

Sahel Vizyonları

Kalkınma Çalışmalarında Etik

ONÜÇÜNCÜ BÖLÜM

21. Yüzyıl Antropolojisi

Geleceği tahmin etmenin yolu olmasa da, günümüz bazen ileride neler olacağına dair güvenilir ipuçları sunmaktadır. Örneğin günümüzde gelişmekte olan eğilimlere bakarak, gelecekte yaşamımızın büyük ölçüde ileri elektronik, yüksek hızlı iletişim, DNA tabanlı bilgisayar ve genetik açıdan geliştirilmiş gıda kaynaklarına dayanacağını biliyoruz. Dahası, 20. yüzyılın sonlarında çoğu ürün günlük yaşantımıza o kadar çok girmiştir ki, onlarsız bir yaşamı hayal etmek bile güç hale gelmiştir. "Daha az gelişmiş" olarak tanımlanan toplumlarda yaşayan ve çalışanlarımız dahı, ancak çok az sayıdaki topluluğun ileri teknoloji ürünlerini yaşam tarzlarına katmadığını görmektedir. Ariaal çiftçileri ve Kenyalı sığırtmaçlar gibi bizden çok uzakta yaşayan insanlar el radyoları ve televizyonları ile ülkelerindeki gelişmeleri öğrenmektedir. Yalnızca modern ateşli silahlar ve alüminyum tencereler değil, aynı zamanda birkaç yıl öncesine kadar yüksek teknoloji ürünü sayılabilecek minyatür kasetçalarlar ve video kayıt cihazları da Amazon havzasında günlük hayatın bir parçası haline gelmiştir. Lapon rengeyiği sığırtmaçları işlerine araç telefonu bulunan kar taşıtları ile gitmeye başlamış ve Ortadoğu'da develerin yerini uzun süredir Japon yapımı kamyonetler almıştır.

Bütün dünyada hemen fark edilebilecek iki güncel sembol. (Fotoğraf Daniel Bates)

Kendi toplumumuzun dışında örneklere gerek duymaksızın da kendi sanayi sonrası toplumumuzdaki hayatın kısa vadeli maliyet ve yararlarını görebiliyoruz. Burada özellikle "sanayi sonrası" tanımı kullanılmaktadır, çünkü egemen teknoloji ağır sanayiden (çelik fabrikaları, lokomotifler, otomobiller), küresel iletişimi, uzay seyahatini ve genetik mühendisliğini neredeyse anında mümkün kılan elektroniğe ve biyokimyaya kaymıştır (nükleer felâket potansiyelinden söz etmiyoruz bile).

Sanayi toplumunun ve sanayi sonrası toplumun sağladığı yararlar arasında tıp bilimindeki ilerlemeleri de saymaktayız. CAT taraması (bedenin _ ışını görüntülerini ayrıntılandırmanın bir yolu olan bilgisayar destekli tomografi), 1970'lerde ancak birkaç hastanede bulunan ve çok pahalı bir tanı aracı iken, artık her yerde kolaylıkla bulunmaktadır. 20 yıl önce yalnızca araştırma tesislerinde bulunan bilgisayarlar artık otomobil ve ev aletlerinde kullanılmaktadır. Sanayi toplumunun ve sanayi sonrası toplumun bir başka yararı ise kamu ve özel eğitim olanaklarının inanılmaz ölçüde artmasıdır. Giderek artan bir şekilde bilgi güç haline gelmiştir. Eğitime erişim, modern dünyada hayatta kalmanın ayrılmaz bir parçasıdır. Para, güç ve toplumsal konum, artık kimi tanı-

dığınızdan çok ne bildiğinize bağlı hale gelmiştir; teknolojik alanlarda iş arayan gençler sadece ailelerine ve dostlarına ya da geçmişin alışılageldik destek mekanizmalarına güvenmekle yetinmemektedir.

Ancak sanayi toplumu aynı derecede belirgin maliyetleri de beraberinde getirmektedir. ABD'nin orta batısındaki sanayi alanlarından yayılan kirlilik ülkenin kuzeydoğusunda ve Kanada'da asit yağmuru olarak karşımıza çıkmaktadır. Nükleer atık boşaltımı, bu işlemin yapıldığı her yerde tartışmalara neden olmaktadır. Sahillerimizden yayılan kirli sular deniz yaşamı üzerinde felâkete yol açan etkiler yaratmaktadır. Kimse kesin şekilde sonuçlarının ne olacağını söyleyemese de, tartışmalı sera etkisi ve atmosferin üst katmanlarında ozon düzeyinin azalması açık tehlikelerdir. Ancak şu kesindir ki, endüstriyel kirlilik tropik bölgelerdeki yağmur ormanlarının kitlesel kaybına neden olan etkileriyle birlikte küresel ısınma artışını beraberinde getirmektedir.

Diğer bir maliyet ise, sanayi ve sanayi sonrası sistemlerle birlikte özel sosyoekonomik sistemin içine yerleşmiş, büyüme ve düşüşler arasındaki düzensiz değişimlerden kaynaklanan ve kent ve varoş topluluklarının büyük kesimi için yıkıcı psikolojik sonuçları olabilen yüksek gerginlik ve kaygıdır.

Son olarak, sanayi sonrası dünya sürekli hareket halinde bir dünyadır. Sürekli olarak çiftliklerden şehirlere, bir ülkeden diğerine yapılan göçlerle, dünya çapında giderek yayıldığı görülen yoksulluktan kaçmanın bir yolu aranmaktadır. Avrupa ve Kuzey Amerika'ya girmeye çalışan insan sayısı çok fazladır. 900 milyon köylünün yaşadığı bir ülke olan Çin'de insanlar topraklarını terk etmektedir. 1980'lerden bu yana 200'den fazla yeni şehir ortaya çıkmıştır ve insanlar çiftçilikten kazanacaklarından daha fazla gelir elde edebilecekleri işler bulmak için buralara göçmektedir (Tyler, 1995, s.4). Çin'de tarım arazilerinin kaybının tek nedeni kentleşme değildir, diğer taraftan da bu araziler giderek artan şekilde kapasitesinin altında kullanılmaya başlanmıştır. Ortalamanın üstünde bir büyüklük olan yarım dönümlük bir arazide çalışan Çinli bir çiftçi bir Amerikalıya durumunu şöyle anlatır: "Bak, yıl boyu şafaktan günbatımına kadar dört "*mou*"luk arazide çalışıyorum, ama vergiler ve kendi ihtiyaçlarımı düştükten sonra yılda ancak 20 dolar kazanıyorum. Sen o kadar parayı bir günde kazanıyorsun. Oraya gitmek ya da orada çalışmak ne kadar zor olursa olsun, Amerika yine de buradan iyidir" (Kwong, 1994, s.425). Bu basit ifade, her yıl milyonlarca insanın başka bir yere gitme kararının altında yatan nedeni açıklamaktadır: Başka bir yerde daha iyi koşulların olduğunun bilinmesi.

Sanayileşmenin Ötesinde

Sanayileşme dediğimiz teknolojik ve toplumsal dönüşüm küçük ölçekli başlamış ve birkaç ülkede belirli üretim biçimleri ile sınırlanmış olsa da bu kısıtlılığı uzun sürmemiştir. Görece kısa bir süre içinde dünyanın dört bir yanındaki halklar bu süreçten etkilenmiştir. Günümüzde üretimin örgütlenmesi ve halkların bütünleşmesi açısından yeni bir döneme doğru ilerliyoruz. Bu döneme iletişim çağı, bilgisayar çağı ve yüksek teknoloji çağı gibi çeşitli adlar verilmektedir. Aslında adlandırmalar önemli değildir. Antropolojik bakış açısına göre ilginç olan, giderek artan bir hızla gerçekleştiği görülen değişim süreçleridir.

Ticaret ve sanayinin örgütlenmesi değişmektedir. Tarihçi David Noble (1984) bu dönüşümü sanayide "sayısal denetim"in zaferi olarak tanımlar. İkinci Dünya Savaşı'nın ardından, karmaşık hassas aletleri çalıştırabilen servomekanik ve elektronik denetim aygıtlarının gelişiminde büyük bir ilerleme kaydedildi. Noble'a göre bu gelişme üretimin etkin denetimini atölyeden merkez ofise taşıma olasılığının önünü açmıştır. Sonuç, sanayide mavi yakalıların gücünün azalması ve üretim amaçlı örgütlenmelerde denetimin daha da merkezîleşmesi olmuştur. Bu sav ilginç olmasına karşın, aynı teknoloji, yüksek hızlı iletişimin bir başka sonucu olarak, bazı durumlarda büyük sanayileri küçük bileşenlere ayırmıştır. Bir taraftan üretim hattı işçileri için iş fırsatları hızla azalırken, yeni teknolojilere uygun becerileri olanlar için yeni iş olanaklarının açılması elbette kaçınılmazdır. Bu değişimlerin uzun vadeli önemi büyük olacaktır; sadece halihazırda sanayileşmiş ulusların nüfuslarının bütün kesimleri yoksullaşmayacak, aynı zamanda eğitsel altyapısı bulunmayan çoğu ülkenin halkları da geleceğin ekonomilerine tam olarak katılamayacaktır.

İktisatçı Walter Rostow (1960) ile özdeşleşmiş "modernleşme" modeli, kalkınmanın bütün ülkelerin geçireceği evrimsel bir süreç olduğunu öne sürse de, yaşananlar bunun aksini uzun süre önce kanıtlamıştır. Günümüzde yaklaşık bir buçuk milyar insan mutlak yoksulluk içinde yaşarken, çok daha fazlası yoksulluk sınırının altındadır. Birçok ülkede, yalnızca yoksulluğa mahkûm olmayıp, aynı zamanda hayat standartları diğerlerine göre düşmüş çok sayıda insan bulunmaktadır. 1960'larda ne kadar yoksul olsa da Doğu Pakistan halkı Çin, Tayland, Malezya ve Kore'nin kırsal kesimlerinde yaşayanlarla zorlukla kıyaslanabilecek bir hayat şansına sahiptir. Bilindiği üzere günümüzde Bangladeş'in kırsal nüfusu, bölgenin en azından diğer bazı uluslarının değişim geçirmesini sağlamış olan zenginlikten nasibini alamamıştır. Ancak bu konuda yalnız değildirler; Filipinler, Kamboçya, Vietnam, Sudan, Orta Afrika ile Güney ve Orta Amerika'nın bazı kesimlerinde yaşayan halklar hayat koşullarının çok zor olduğunu ve giderek de daha zorlaştığını görmektedir.

Bu bazı toplulukların ya da ulusların dışarıda bırakılması anlamına gelmemektedir; aksine birçok tarım ülkesinin kırsal ve kentsel yoksulları kenarından da olsa dünyanın iktisadî ve siyasal sistemiyle bütünleşmiştir. Yani, erişebildikleri kaynaklar üzerinde çok az denetimleri vardır, dünya çapında rekabete sahne olan piyasada sattıklarından az bir kâr elde edebilmektedirler ve genellikle kendi ülkelerinde oy ya da söz sahibi değildirler. Bu pek çok açıdan, antropolojinin bir bilim haline gelmesinden çok önce başlayan halkların dünya çapında bütünleşmesi sürecinin bir yansımasıdır. Bu süreç Avrupa'nın gücünün ve ekonomik etkisinin kıtanın sınırları ötesine geçmesi olarak da ifade edilebilir (Wolf, 1982). Sanayileşme sonrası dönemin yararlarının bugünkü eşitsiz dağılımının büyük bir kısmı ve insanların umutsuzca hayatlarını kazanmaya çalışmaları esnasında ortaya çıkan çevresel bozulma, "insanlarla yaşam ortamları arasındaki ilişkiler sorunu değil, üretim kaynaklarına erişim konusunda rekabet eden *insanlar arasındaki* ilişkiler sorunudur" (Horowitz, 1994, s.8).

Dünya nüfusu arttıkça, üretim kaynakları için rekabet de artacaktır. Dünya nüfusu son 50 yıl içinde iki katına çıkarak 6 milyara ulaş-

mıştır; önümüzdeki 50 yıl içinde de iki kat daha artması beklenmektedir. Tıpkı Çin gibi yurttaşları yer değiştirmeyi tercih eden bir ülke olan Nijerya'nın nüfusu 100 milyonun üstündedir ve 2010 yılında 216 milyona erişmesi beklenmektedir. "Ne yapılırsa yapılsın, insanlığın büyük bir kısmının sıkıntı çekeceği acı bir gerçek olarak daima var olmaya devam edecektir" (Wilson, 1993, s.27).

Sanayi Sonrası Dünyada Örgütlenme

1974 yılında Richard J. Barnet ve Ronald E. Muller, sanayi sonrası dönemde üretimin örgütlenmesiyle yakından ilgili bir olgu üzerine bir kitap yazdılar. Kitabın konusu çokuluslu şirketlerin büyümesiydi. 35 yıl sonra fikirleri kabul görmeye başladı. Barnet ve Muller, hükümetlerin "bu gezegeni yönetmek için küresel bir örgütlenme" yaratmak konusunda başarısız oldukları alanlarda, daha önce hükümetlere ait olan işlevleri üstlenen uluslararası şirketlerin başarı kazanma derecelerini anlamanın güç olduğunu ileri sürmektedir. Bu şirketler dünyaya egemen olmak için bilinçli bir şekilde çokuluslu hale dönüşmüş değillerdir. Şirketler sadece dünya pazarında rekabet etmek için iletişim ve ulaşım teknolojisinden yararlanmaktadır. Ancak faaliyetlerinin büyüklüğü ve karmaşıklığı onları kendi içlerinde bir güç haline getirmiştir.

1974 yılında, yaklaşık 500 dev çokuluslu şirketin işletme bütçesi çoğu ulus devletin

Bugünkü Şanghay. Şehir tamamen yeniden yapılanmış ve daha önce var olan binalar ve mimari tümüyle yok olmuş. (Fotoğraf Max Moroe)

bütçesini aşmıştır. 1980'lerde, küresel şirketlerin işletme bütçeleri ABD ve diğer ileri sanayi uluslarının GSMH oranının iki katı artmış ve bu durum 21. yüzyılın başında da devam etmiştir. Bu malî genişleme, şirketlerin "küresel erişimi"ne bağlanmaktadır; günümüzde şirketler sınır tanımamaktadır. Avrupa Birliği ve 1995 tarihli North American Free Trade Agreement/NAFTA (Kuzey Amerika Serbest Ticaret Anlaşması), üretim, mal değişimi ve tüketiminin küresel örgütlenmesinin önünü açan bölgesel düzenlemelerdir.

Küresel girişimler genişleme ve çeşitlendirme yoluyla kendilerini pek çok siyasal baskıdan ve pazar baskısından soyutlamıştır. Yüksek hızlı iletişim, çokuluslu bir şirketin hammaddeden nihaî dağıtıma kadar her şeyi denetlemesini sağlamaktadır. Böyle bir şirket, örneğin vergi ödememek için hammaddeleri gerçek piyasa fiyatının altında tedarikçi bir şirketten alabilir ya da geliri bir ülkeden dışarı çıkarmak için yüksek fiyatlarla bir başka yabancı birime aktarabilir. Bu gibi koşullar altında fiyat istikrarı gerçek anlamda denetlenemez. Dahası, daha ciddi bir toplumsal sonuç doğuracak şekilde dev bir şirket faaliyetlerini kolaylıkla işgücü maliyetinin düşük olduğu yerlere kaydırabilir. Bu türden bir hareket şirketin ardında bıraktığı işçiler için felâkete neden olabilir. Bir şirketin küresel ölçekte faaliyet göstermesi, ulusal hükümetlerin o şirkete erişimini engeller. Düzenleyici kurumlar yeterli bilgiye ulaşama-

2006 yılında Hindistan'ın nüfusu dünya nüfusunun % 15'ine denk gelen 1 milyar 100 bine ulaşmıştı ve bu nüfusun %40'ını 15 yaşından küçükler oluşturuyordu. Birleşmiş Milletler'in nüfus bilimcileri aynı hızla artmaya devam ederse Hindistan nüfusunun 2050 yılında 1.5 milyara ulaşacağını öngörüyorlar. (Fotoğraf Galen Rowell/Corbis)

makta ve çoğu zaman küresel girişimleri araştıramamaktadır. Şirketler merkezde plan yapıp küresel ölçekte hareket ederken, ulus devletler bu şekilde işlememektedir.

Barnet ve Muller'in tahlilinin altında yatan daha da incelikli bir sorun ise bu türden bir küresel karşılıklı bağımlılığın getirdiği istikrarsızlıktır. Hindistan'ın halkını besleyebilmesi, karşılığında kimyasal böcek öldürücüler, gübreler, yakıt ve makineye bağımlılığı getiren modern tarıma dayanmaktadır. Bu girdilerin tamamı küresel olarak birbiriyle bağlantılıdır. İster Türkiye'deki 1999 depremi ya da Ukrayna'daki Çernobil nükleer faciası, ister Kutuplardaki kirlilik ya da ABD ve Kanada'daki asit yağmurları olsun, yerel afetler artık ani küresel yankılar doğurmaktadır. Küresel ticaret ve iletişimin bazı farklılıkları ortadan kaldırması açısından, karşılıklı bağımlılığın belli bir olumlu yanı da bulunmaktadır. Sanayi ülkelerinin malları her yerde bulunabilmekte, insanlar daha iyi bir hayat için büyük mesafeleri aşabilmekte ve açlık ile doğal afetlerin etkileri azaltılabilmektedir. Ancak bu, bir taraftan da hepimizi uzak yerlerdeki olayların insafına bırakmaktadır. Kobe depreminin hemen ardından, dünyanın dört bir yanında şubeleri bulunan İngiltere'nin en eski yatırım bankası Baring and Sons iflas etmiştir. Banka yöneticileri kısa vadeli artış beklentisiyle Japon hisselerine büyük miktarlarda yatırım yapmış, ardından deprem nedeniyle hisse fiyatlarında ani bir düşüşle karşı karşıya kalmışlardır. Meksika pesosunun 1995 yılındaki düşüşü diğer ülkeler üzerinde de ani etkiler yaratmış; Meksikalı üreticiler artık yabancı malları satın alamayacak hale geldiğinden ve dünya çapında borsa yatırımcıları Meksika piyasasındaki ortak fonlarında zarar ettiğinden, ABD'deki fabrikalar birdenbire üretimi azaltmak zorunda kalmıştır. Birleşik Devletler NAFTA'daki yeni ortağının para biriminin değerini toparlamaya çalışırken, doların kendisi diğer başlıca para birimlerinin altına düşmüştür. Karşılıklı bağımlılık ve hassasiyet aynı sürecin iki yüzüdür.

Küresel İletişim, Küresel Kültür ve "Siberkültür"ün Ortaya Çıkışı

Karşılıklı bağımlılık sergileyen dünyamızın başlıca özelliklerinden biri küresel iletişim ağıdır. Uydu iletişimi, küresel televizyon ağları, faks makineleri, dijital kameralı mobil telefonlar, i-pod'lar, internet ve ileri uluslararası telefon hizmetleri enformasyon devrimine katkıda bulunmuştur. 1990 yılında Tiananmen Meydam'ndaki gösteriye katılanlar telefon ve faks cihazları aracılığıyla dünyanın dört bir yanındaki insanlarla iletişim halindeydi ve bunu engellemek için hükümetin söz konusu cihazları göstericilerin elinden almaktan başka bir çaresi yoktu. Başarısız olduktan sonra SSCB'nin devlet olarak varlığını sona erdiren 1991 Ağustos'undaki darbe girişimini düzenleyenler, ülkede iletişimin ne kadar dağınık hale geldiğini göz önünde bulunduramamıştı. Direniş yayıldıkça, komünizm karşıtı gruplar bilgisayar bağlantıları, fakslar ve telefonları kullanarak eylemlerini ülke çapında koordine edebilmiş ve dünyanın dikkatini çekebilmişti.

Yetkililerin gücü ellerinde tutmak için yazılı ve görsel basını denetim altına alma zorunluluğu hissettikleri iki ülke olan Çin ve İran'da, artık milyonlarca aile kendi çanak antenlerini kullanmakta ve hükümetin denetleyemediği haber ve diğer programları seyredebilmektedir. Bu hükümetler Batı kültürüne karşı ne ka-

dar kuvvetle dirense de, halkları CNN ve yüzlerce diğer kanalı izlemektedir.

Sovyetler Birliği'nin dağılmasını takip eden yıllarda Rus hükümeti çoğu ulusal televizyon şirketini kamulaştırma yoluyla bir kez daha medya üzerinde kontrol kurmaya çalıştı ancak bu dönemde vatandaşlar internet ve uydu kanalları sayesinde bilgiye ulaşmaya devam ettiler. 2007 yılında Sovyetler Birliği'nin eski bir üyesi olan Litvanya hükümeti Riga şehrinde Sovyet savaş kahramanları için bir anma töreni gerçekleştirmek üzere harekete geçti ve Rusya'da binlerce bilgisayar (muhtemelen hükümet denetiminde) bağımsız bir ülkedeki ilk siber-saldırıya maruz kaldı: Rusya'dan Litvanya hükümeti ve Litvanya finans sitelerine ulaşmak için yapılan milyonlarca elektronik talep, işleri aksatan ve pahalıya mal olan bilgisayar sorunlarına yol açtı.

2003 yılı Mart ayında Amerika liderliğindeki koalisyon güçleri Irak'ı istila ettiklerinde tüm dünya olayları aynı şekilde medya üzerinden takip edebiliyordu ve isyan ya da direniş başladığında video görüntüleri ve cep telefonlarına kaydedilen sahneler Arapça konuşan dünyadan savaşçıları biraraya getirmek için kullanılan güçlü araçlara dönüştü. Savaşın ve Irak halkının acılarının dünya çapında medya üzerinden öğrenilmesi Amerika hükümetinin prestij ve manevi otorite kaybetmesine neden oldu.

Bazılarının siberkültür olarak adlandırdığı husus ise bilgisayar, bilgi ve biyolojik teknolojideki yeni gelişmelerle yakından ilgilidir (Escobar, 1994, s.211). Terim "sibernetik" ya da sistemler kuramından gelmekte ve bilgisayar İnternet, Bitnet benzeri küresel ağlarla *Peacenet* ve *Econet* benzeri daha özelleşmiş bilgisayar ağları dahil, bilgisayar aracılığıyla gerçekleştirilen iletişimin giderek artan önemine işaret etmektedir. Bunlar çok sayıda elektronik duyuru panolarını, konferans sistemlerini ve veri tabanlarını birbirine bağlamakta ve bu sayede milyonlarca kullanıcıyı bir araya getirmektedir. Bu, esas itibarıyla telefon ya da televizyon iletişiminden farklıdır; gruplardaki bireyler "çevrim-içi topluluklar" ya da "sanal topluluklar" dahilinde birbirleriyle etkileşime girebilir. (s.219). Akademisyenler uzaktaki meslektaşlarıyla ortak makaleler yazabilmekte, takım oyunları oynamak üzere gruplar oluşturulmakta, üst düzey iş adamları strateji geliştirmek üzere bir araya gelebilmektedir. Bunu bir kültür biçimi haline getiren, mevcut ulusal ve kültürel sınırlara uymayan öğrenilmiş ve paylaşılan bir davranış ve özelleşmiş bir dilin ortaya çıkmasıdır. Walker'ın belirttiği üzere, "Bilgisayarla etkileşim halindeyken, aslında bir insanla konuşmuyorsunuz. Başka bir dünyayı keşfediyorsunuz" (1990, s.443, Escobar 1994, s.219'dan alıntı).

Küresel iletişim, uluslararası medya ürünleri, ticaret örüntüleri ve üretim örüntüleri, tüketim ve temel hayat örüntülerinde uyumun artmasına neden olmuştur. İstisnalar hariç, belirli bölgelerde kaynaklara benzer erişim koşullarına sahip insanlar din, etniklik ve dil alanlarındaki tarihsel farklarına karşın benzer şekilde yaşamaktadır. Önceki dönemlerde bu farklar kültürel göstergelerde (giyim kuşam, tören ve yaşam biçimi) canlı şekilde ifade edilmekteydi. Ayrıca, dünya nüfusunun büyük bir çoğunluğu doğrudan ya da dolaylı olarak ücretli işgücüne ya da ticarî üretime dahil olmuştur. Bu, aynı türden üretim ilişkileri içinde olanların hayat örüntülerinin aşağı yukarı benzer şe-

killerde biçimlenmesine neden olur. Bir Türk kömür işçisi ile bir İngiliz kömür işçisi sanayi temposunun baskın olduğu hayatlar sürer; her iki durumda da madenciliğin önemi azaldıkça hayat daha da gergin hale gelir. Yaygın olarak paylaşılan hayat örüntülerinin ortaya çıkmasına ek olarak, beklenti ve isteklerin de yaygın olarak paylaşıldığını görmekteyiz. Bireyin istek ve ihtiyaçları giderek yerel kültür ya da gelenek yerine küresel kültür olarak adlandırılabilecek mal ve hizmetler üzerinden belirlenmektedir. Geleneksel tıbbın devam etmesine ve yerini korumasına karşın, insanlar aynı zamanda modern tedavi beklentisi içine girmektedir. İnsanlar çocukları için eğitim, elektrik, hijyen ve her türden tüketim malını istemektedirler.

Türkiye dünyanın en büyük su sistemlerinden birine büyük yatırımlar yaptı. Şu anda Dicle üzerindeki bu baraj gibi pek çok baraj Fırat ve Dicle nehirlerinin su akışını büyük oranda kontrol ediyor. Bu sistem sulu tarımın gelişmesini sağlıyor ancak henüz ortalama bir çiftcinin bu sistemden nasıl yararlanacağı ya da sistemin uzun vadede neden olacağı çevressel etkiler belirli değil. (Fotoğraf Daniel Bates).

Sanayi Sonrası Dönemin Ekolojik Sonuçları

Yalnızca kültürel çeşitlilik küresel bir kültüre dönüşmemekte, aynı zamanda farklı hayat ortamları da küresel bir benzerliğe doğru gitmektedir. Amazon ve Malezya ormanları mera ve çiftliklere dönüştürülmekte; Afrika çalılıkları ve Çin ormanları tarım amacıyla yok edilmekte; Çin, Kuzey Amerika, Mısır ve diğer yerlerde tarım arazileri kentlerin büyümesi ve sanayi için ortadan kaldırılmaktadır. Yerli Avrupa ormanlarının pek azı varlığını koruyabilmiş; çiftlikler, otoyollar ve sonradan yapay olarak oluşturulmuş ormanlar bunların yerini almıştır. Yeryüzündeki türlerin yaklaşık yarısını barındıran tropik yağmur ormanları tarih öncesi dönemlerdeki büyüklüklerinin yarısına düşmüştür ve yılda % 2 oranında (Florida eyaletinin büyüklüğüne yakın miktarda) yok olmaya devam etmektedir (Wilson, 1993, s.29). Bu nedenle, teknoloji dünya çapında yaygınlaştıkça, insanoğlu kaçınılmaz sona aldırmaksızın enerji tüketimini arttırmaktadır. Bu kaçınılmaz son, kaynakların yok olmasıdır.

Enerji Tüketimi ve Kaynakların Yok Olması

İkinci Dünya Savaşı'ndan bu yana dünya çapında kişi başına düşen enerji tüketimi hızla artmaktadır. Ancak, teknoloji bir yandan daha yüksek enerji tüketimini gerektirirken diğer taraftan da düşük maliyetli fosil yakıtlar, nükleer

enerji ve güneş enerjisi benzeri enerji kaynaklarının yaygınlaştırılmasına yardımcı olmaktadır. Sık sık gündeme gelen siyasal konulardan biri de, daha ucuz ve daha kolay erişilebilir enerji kaynaklarına duyulan ihtiyaçtır. 1990 Körfez Savaşı, Avrupa ve Kuzey Amerika'nın petrole erişiminin devamlılığını sağlamak için çıkmıştır; pek çok kişiye göre Irak'ın işgalinin temel nedeni de budur. Her kıtada, ileri teknolojiye bağlı enerji bolluğunun maddi etkileri görülmektedir. Milyonlarca insan sürekli iş için uzun mesafeleri kat etmekte ve ülkeden ülkeye geçmektedir, Arnavutluk'tan Zambiya'ya evler dünyanın her yanından aygıtlar ve aletlerle doludur. Örneğin Arnavutluk'ta, komünizmin 1991 yılında çöküşünden beri, dükkânlarda yabancı ürünler dışında bir şey bulmak güçtür, bu ürünlerin çoğu da artık alışılageldiği üzere Afrika'dan ithal edilmektedir.

Ucuz enerjinin bulunabilirliği ve yüksek tüketim oranları, birkaç yıl öncesine kadar insanların lüks olarak düşündüğü ve ancak hayallerinde görebilecekleri sayısız malın yaygın kullanımını arttırmıştır ve pekçokları bunun 2003'te Irak'ın işgalinin altında yatan gerçek neden olduğunu iddia etmektedir. 50 yıl önce, ABD'de çok az sayıda ev ve işyerinde klima varken, bugün çoğunda klima görmek mümkündür. Neredeyse bütün ülkelerde en yoksul bireyler bile taşıtla ulaşıma erişebilmekte, elektrikli aygıtlar kullanmakta ve ithal ürünler tüketmektedir. Kısaca, dünyanın maddi kültürü hızla türdeşleşmektedir.

İnsan toplumunun yaygınlaşan enerji kullanımı, insanların nerede ve nasıl yaşayacaklarını, erişebilecekleri maddi ürünleri ve fiziksel çevreleriyle ilişkilerini etkilemektedir. Ucuz enerji büyük kentlerin ortaya çıkmasına izin vermektedir; çünkü bu kentler artık uzak yerlerde yetişen gıdalar ve uzak kaynaklardaki su ile beslenebilmektedir. Enerjinin ucuz olması nedeniyle insanlar dünya kaynaklarını büyük bir hızla tüketmektedir. Örneğin bir zamanlar Güney Amerika ve Güneydoğu Asya'nın büyük bir kısmını kaplayan tropik ormanların 2000 yılına kadar yok olacağı tahmin edilmektedir.

Sussman ve arkadaşları (1994) Madagaskar'daki ormanların yok olması hakkında çalışmış ve yağmur ormanlarının günümüzden yaklaşık 1500-2000 yıl önce yerleşime açılmasından önceki dönemde doğu kıyılarının 11.2 milyon hektarını kapladığını bulmuştur. 1950'de, 7.5 milyon hektarlık yağmur ormanı kalmış ve 1985'te bu miktar 1950'deki alanın % 50'sine ve baştaki durumun sadece % 34'üne karşılık gelen 3,8 milyon hektara düşmüştür. Susman ve arkadaşları ormanların yok olmasının doğrudan nüfus artışı ve arazinin eğimi ile ilgili olduğunu bulmuşlardır; ormansızlaşma en fazla daha yoğun nüfuslu alanlar ve daha düşük eğimlerde ortaya çıkmaktadır. Günümüzden 35 yıl sonra, 1985'teki orman alanının ancak % 38'inin ayakta kalacağını tahmin etmektedirler. Bu ormanların başlangıçtaki büyüklüğünün % 12.5'idir ve yaklaşık 1,4 milyon hektara karşılık gelir; üstelik ormanın parçalanmış olarak çok sayıda küçük araziye dağılması biçiminde görülecektir.

1920 ve 1930'larda belirlenen kimi koruma alanları nispeten bozulmamış görünmektedir; ama bunun nedeni koruma tedbirlerinden çok bu alanların uzaklığı ve ulaşımın zorluğu gibi görünmektedir. Nüfus baskısı ve ekonomik baskılar arttıkça bu alanlar da ağaçsızlaşmaya açık hale gelecektir. Ağaçsızlaş-

manın yavaşlatılmasını ve ormanlık alanların bölünmesinin engellenmesini amaçlayan koruma çabaları, ağaçsızlaşmaya karşı mücadelede yoğunlaştırılmalı ve korumacılar ile yerli topluluklar arasında daha önceden ağaçsızlaştırılmış alanların kullanımını sürdürmek konusunda işbirliği yapılmasını kapsamalıdır. Sussman ve arkadaşlarına göre, ormanların yoğun olarak yok edildiği alanlar uzaktan algılama yöntemleriyle belirlendikten sonra, bu ağaçsızlaşmanm gerçek toplumsal, ekonomik ve siyasal bağlamının belirlenmesi için temel etnografik araştırmaların yapılması gerekmektedir. Ardından bilim adamları, yerli halkla birlikte, seçenek oluşturan ve sürdürülebilir arazi kullanımı uygulamalarını geliştirmeye başlayabilecektir. Ağaçsızlaşmanm boyutlarını ortaya çıkarmak üzere uyduya dayalı uzaktan algılama yöntemleri kullanan Sussman, uzaktan algılama yöntemlerinin bu projelerin ilerleyişini ve ağaçların yok edilmesini yavaşlatmak konusundaki etkilerini izlemek üzere de kullanılabileceğine inanmaktadır. "Kaynak Tüketiminin Görüntülenmesi" başlıklı çerçeve (s.482), bu görüntüleme teknolojisini daha derinlemesine ele almakta ve Dominik Cumhuriyeti'nde sahil şeridi deniz ekosisteminin sağlığının değerlendirilmesinde sistemin nasıl kullanıldığını anlatmaktadır.

Brezilya yağmur ormanlarının ortasında dev bir baraj inşaatı yeni tamamlanmıştır. Baraj Amazon sınırında bulunan Manaus şehri için elektrik üretmek üzere çalışmaya başladığında, 965 km'den fazla orman su altında kalacaktır. Manaus'un nüfusu son dönemde yaklaşık bir milyona ulaşmıştır, bu insanların çoğunluğu ise diğer yerlerdeki başa çıkılmaz koşullardan kaçmak üzere Amazon'a gelmiştir. Bütün üçüncü dünya ülkelerinde, hükümetler sürekli artan nüfusu besleme ihtiyacına karşılık verebilmek için benzeri projeler başlatmışlardır. Yağmur ormanları gibi kaynaklar tükendiğinde yeniden yaratılamayacaklardır; tükettiklerimizin çoğunun geriye dönüşü bulunmamaktadır.

Kalkınma plancıları, iktisatçılar ve siyasetçiler, enerji arzını genellikle büyüme ve kalkınmayı kısıtlayan bir etken olarak gördüklerinden, büyük hidroelektrik ve benzeri projeleri tercih ederler; ancak bu kısa vadeli bir bakıştır. Daha önemli olan konu ise sürdürülebilir enerji, çevreye zarar vermeyen enerji kazanımı ve denetlenebilir enerjidir. Enerji uzmanları, Orta Afrika'nın gıda maddelerini kaybetmeden önce –özellikle yoksullar için yemek pişirme amacıyla kullanılan önemli bir enerji kaynağı olan– kıymetli ağaçlardan mahrum kalacağını tahmin etmektedir ve aslında bu iki olgunun her biri diğeriyle bağlantılıdır. Fosil yakıtlar yenilenemez türden bir kaynaktır ve uzun vadeli bolluğuna bağlı olarak ucuz olabilse da tükenmek üzeredir. Yedinci Bölüm'de anlatıldığı üzere, mevcut çiftlikleri korumak çok önemli olduğundan, Çin ve Amazon topraklarında olduğu gibi geniş tarımsal arazileri ya da ileride tarımsal arazi olarak kullanılabilecek yerleri sular altında bırakan hidroelektrik projeleri de verimliliği tersine çevirmektedir. Sonuç olarak, enerji yönetimi (kullanılışı üzerinde denetim kurma) en az enerjinin korunması kadar önemlidir.

Kirlilik ve Toksik Atık

Kaynaklarımızın tükenmesi sorunuyla nasıl başa çıkacağımızdan ayrı olarak, bir de şu anda tüketmiş olduklarımızın toksik yan ürünle-

ANTROPOLOJİDEN YARARLANMAK

Kaynak Tüketiminin Görüntülenmesi

Antropologlar ve insan ekologları yerel ekolojileri tahlil ederken, bu tahlilleri bölgesel ölçekte yapabilmek için giderek artan bir biçimde uzay çağı teknolojilerini kullanmaktadırlar. Uydular sürekli olarak çeşitli coğrafi bölgelerden temel veriler toplar. Bu veriler, yeryüzünden yansıyan ya da yayılan elektromanyetik ışınım yoğunluklarının piksel adı verilen çözümleyici birimler biçimindeki elektronik kayıtlarından oluşmaktadır. Bu veriler, zaman içinde kaydedilen ortalama ışınım miktarındaki değişiklikleri yansıtır ve böylece arazi kullanımı örüntüleri, tropik orman örtüsündeki kayıpları ve hatta mercan kayalıkları üzerindeki ekolojik baskıyı belirleme ve izleme için kullanılabilir. Burada kullanılan teknolojiler daha çok uzaktan algılama sistemleri (RS), coğrafi bilgi sistemleri (GIS) ve küresel konumlandırma sistemleridir (GPS) ve bu sistemlerle ilgili bilgisayar yazılım ve donanımındaki gelişmelerle desteklenmektedirler.

Bu yeni teknolojiler, yeryüzünde gerçekleştirilecek etnografik veya arkeolojik araştırmalarla kolay kolay elde edilemeyecek bölgesel arazi kullanım görünümünü ortaya koyar. Bu verilerin çözümlenmesiyle ortaya çıkan örüntülerin birçoğu, insanoğlunun verdiği kararların ve tarihsel olayların eseridir. Uydular gözlenenleri yorumlayamaz ve değişiklikleri açıklayamaz. Sonuç olarak bütün araştırmacılar, arazinin kullanımını araziyi kullanan insanların bakış açısından anlamanın önemini vurgularlar ve buna "halk doğrulaması" derler. Ayrıca, demografik eğilimler ve arazi kullanımı uygulamaları hakkındaki güvenilir etnografik bilgiler, uzaktan algılama ile elde edilen verilere dayanarak yapılacak hatalı ya da abartılı değerlendirmelere karşı bir tedbirdir; bu ise "yerden doğrulama" olarak adlandırılır.

Stoffle ve arkadaşları (1994), Buen Hombre civarındaki alanda, Dominik Cumhuriyeti'nin kuzey sahilindeki kıyı suları ve mercan kayalıkları üzerine bir çalışma yapmıştır. Burada yaklaşık 900 kişiden oluşan bir yerli halk bulunmaktadır ve bu halk, 15. yüzyıl sonlarında Kolomb bu sahili ilk gördüğünde yaşadıkları gibi yaşamaktadır. Stoffle ve arkadaşları buradaki kıyı şeridindeki deniz ekosistemi üzerindeki baskıların yalnızca Buen Hombre halkı ve sahildeki benzeri köylerden kaynaklandığını ve insan nüfusunun ekosistemle sürdürülebilir bir denge içinde varolabileceğini ileri sürmektedir. Ancak durum aslında böyle değildir ve ekosistemin geleceği şüphelidir. Balıkçılar, bir önceki kuşağa oranla daha az miktarda balık avladıklarını ve balıkların boyutunun küçüldüğünü bildirmektedir. Yakınlardaki uluslararası bir tatil köyünün dalış operatörü, son beş yıl içinde otele yakın olan mercan kayalıkları öldüğünden turistleri yeni kayalıklara götürmek zorunda kaldığını belirtmektedir. Uzak kasabalardan gelen balıkçılar bölgenin sahil sularında yasal olmayan büyük ağlarla avlanmaya başlamıştır; yerli balıkçılar bu ağların kullanıldığı yerlerde *manatee* adı verilen türün yok olduğunu ve gerek batı gerekse doğudaki benzeri mercan kayalıklarının artık "ölü" olduğunu söylemektedir.

Kültürel antropologlar, uzaktan algılama uzmanları ve bir deniz ekoloğu olmak üzere farklı alanlarda çalışan bilim adamlarından kurulu bir ekip olan Stoffle ekibi, mercan kayalıkları dahil Buen Hombre'nin sahil şeridi ekosistemindeki küçük alanlarda görülen değişiklikleri belirlemek üzere uydu görüntülerini kullanmıştır. Çalışmaları kuzey kıyılarındaki sahil suları ve mercan kayalıklarının hâlâ iyi durumda olduğunu göstermekle beraber, bazı ekolojik farklılıklar bulmuşlardır; görüntülerdeki rengin

koyudan açığa doğru değişmesi mercan ve resif kayıplarına işaret etmektedir. Uydu görüntülerini deniz verileri ve etnografik verilerle karşılaştırarak, 1985-1989 arasındaki değişikliklerin daha çok balıkçılık, turizm ve arazi kullanımı uygulamalarıyla yakından ilişkili olduğunu bulmuşlardır. Vardıkları sonuca göre, küresel ısınma bu ekosistemi etkiliyor olsa bile, bu daha belirgin baskıların etkileri nedeniyle küresel ısınmanın etkileri tam olarak anlaşılamamaktadır. Ayrıca, mülkiyet ve kaynaklara karşı kuşaklardır süren bir bağlılık duygusu taşıyan yerli halk ile balıkçılar ve turistler gibi kentten gelen yabancıların ekosistem üzerindeki etkilerinin farklı olduğunu tespit etmişlerdir. "Fırsat verildiğinde, yerliler kısa süreli kazançlarını gözden çıkararak sahil çevresinin uzun vadeli verimliliğini korumayı tercih ediyorlardı." (1994, s.375)

Uydu verileri, kıyıdaki deniz ekosistemindeki değişiklikler üzerinde çalışılırken kapsamlı tekniklerin kullanılmasını sağlamaktadır. Staffle ve arkadaşları bu değişiklikler hakkındaki verileri bölgesel ve ulusal düzeydeki siyaset belirleyicilere de aktarmışlardır. Kuzey kıyılarındaki resif sisteminin uydu görüntüleri, Buen Hombre'de yapılan iki toplantıda ulusal hükümet yetkililerine ve köylülere gösterilmiş; yerli balıkçılar bildikleri yerleri hemen tanımış ve söz konusu avlanma noktalarını göstermişlerdir. Etnografik veriler ve deniz ekolojisi verileriyle desteklenen görüntüler, mercan kayalıklarını korumak ve yerel topluluğun hak ve çıkarlarını teminat altına almak için tedbir alınması gerektiği konusunda hükümet yetkililerinin ikna edilmesinde yararlı olmuştur. Bu, tek örnek değildir. Kültür coğrafyacısı Bernard Neitschmann (1995), Nikaragua'daki Miskito halkına geleneksel avlanma sahalarını korumaları için geniş Miskito resiflerinin haritasını ve envanterini çıkarma konusunda yardımcı olmuştur. İyi hazırlanmış bir harita çok fazla bilgi içerebilir ve talepleri belgelemek üzere uluslararası kuruluşlara gönderilebilir.

Aslında bütün dünyada yerli halk toplulukları topraklarını yeniden adlandırmak ve yeniden talep edebilmek için haritaları kullanmaktadır. Yeniden adlandırma önemlidir, çünkü isimler gücün simge ve araçları, haritalar ise mülkiyetin belgeleridir. Yerli halka ait ormanlık arazinin tehdit altında bulunduğu Sarawak'ta sadece bir harita bulundurmak bile bir Penan'ın tutuklanmasına yetebilir (Poole, 1995, s.1). Jeomatik (uydu yoluyla görüntüleme) yöntemleri, yerel kapasiteyi dış kaynaklı baskılara karşılık verebilecek biçimde artırdığında çok yararlı olabilir. Örneğin, Brezilya'daki 470 Menkragnoti Kayapo 4.400.000 hektarlık arazi üzerinde yeniden denetimi ellerine geçirebilmiş ve önceden kaybettiklerinin çok küçük bir yüzdesi olan bu araziyi korumak ve izleyebilmek için uydu görüntüleme sistemlerini kullanmışlardır. Jeomatik kökenli haritalar talepleri kanıtlamak, kaybedilenleri göstermek ve sınırları belirlemek için yararlıdır (Poole, 1995). Neitschmann bunu açıkça ortaya koymaktadır: "Yerlilerin arazileri silahlardan çok haritalarla yeniden talep edilmiş ve savunulmuştur" (1995, s.37).

Burada bahsedilen çalışmalar, uydu verileri kullanılarak yapılan araştırmaların farklı bilim dallarını bir araya getiren doğasını ve görüntülerin çözümleme ve yorumlarında "yerinden" araştırmanın önemini vurgulamaktadır. Francis Conant (1994) bu uzay çağı teknolojilerinin antropoloji bilimi üzerindeki etkilerine ilişkin dört varsayımda bulunmaktadır:

1. Uzaktan algılama ve benzeri teknolojiler antropologlar ve diğer bilimadamları için alan çalışmasını azaltmak yerine arttıracaktır.

2. Antropologların sağlayacakları hizmetler, uydu verilerinin yorumlanması konusunda –özellikle de Batılı olmayan kültürel uygulamalarla ilgili olarak– vazgeçilmez hale gelecektir.

3. Yukarıda bahsedilenlerin bir sonucu olarak, lisans ve lisansüstü antropoloji eğitimine uzaktan algılama ve benzeri yöntemler –özellikle de GIS (coğrafi bilgi sistemi)– dahil edilecektir.

4. Bu yeni teknolojiler, süregelen ya da çağdaş ekolojik süreçler için olduğu kadar, geçmiş uyarlanma biçimlerini inceleme konusunda da geriye dönük bir yöntem olarak giderek artan bir şekilde kullanılacaktır (s.406).

rini nasıl ortadan kaldıracağımıza dair çok daha acil bir sorun bulunmaktadır. Ne yazık ki bu konu, nükleer enerji hariç, genellikle enerji ile ilişkili görünmez. Her tür enerji kaynağı kullanımının, yüksek nüfus düzeyleri, yenilemez kaynakların tüketilmesi, doğal ortamın bozulması ya da küresel ısınma, su sıkıntısı, ormanlık alanların tahribi, atıklar gibi çevresel sonuçları bulunmaktadır. Bütün sanayileşmiş ülkeler nükleer ve diğer radyoaktif atıkları ne yapacaklarına ilişkin cevap bulamadıkları bir soruyla karşı karşıya bulunmaktadır. Sovyetler Birliği'nin dağılması ve bünyesindeki ülkelerde ortaya çıkan ekonomik kaos ile birlikte, çok miktarda kullanılmış nükleer malzemenin güvenliği ve saklanması konusunda büyük bir belirsizlik ortaya çıkmıştır. Her ülkenin nükleer enerji programı siyasal nedenlerle geliştirilmiştir ve yüksek derecede toksik yan ürünün atılması sorununa herhangi bir çözüm bulmaktan uzaktır. Bu konu son derece ciddi olmasına karşılık, diğer taraftan da nükleer atık, sanayileşme sonrası dünyanın altyapısını inşâ etmek üzere çok miktarda ucuz enerji kaynağının kullanılması sonucu ortaya çıkan kimyasal atıklardan büyük olasılıkla daha az risklidir. Telekomünikasyon sistemlerimizi, plastik sanayiini ve benzerlerini inşâ ederken zorunlu olarak kullanılan PCB, dioksin gibi toksik kimyasalların atılması ile ilgili olarak henüz kolay ya da güvenli bir yöntem bulunmamaktadır.

Daha az göze batmakla beraber geleceğimiz için büyük önem taşıyan okyanuslar da kuşatma altındadır. 1995 yılında, küresel ısınmanın bir sonucu olarak, Kaliforniya ve Meksika kıyıları açığındaki Büyük Okyanus'un sıcaklığının, kayıtların ilk tutulmaya başladığı zamanlardaki ortalama sıcaklığa oranla bir fahrenheit derecelik bir artış gösterdiği belirtilmiştir. Bunun bir sonucu olarak, planktonlar ve sıcaklığa duyarlı mikroorganizmalarda yaklaşık % 40'lık bir düşüş ortaya çıkmıştır. Planktonlar denizdeki besin zincirinin temelini oluşturduğundan bu durum, çok zengin birer balık avlama alanı olan yerlerin yakın gelecekte azalmasıyla kendini gösterecektir.

Büyük Okyanus ve Atlas Okyanusu'ndaki çok miktarda toksik ve toksik olmayan insan atığı deniz yaşamını bugüne kadar olduğundan çok daha fazla tehdit etmektedir. Aynı sorun Karayipler ve Akdeniz'i de tehdit altında bırakmaktadır; bu bölgelerdeki balıkçılık sanayi, avlanma sahalarının ciddi boyutlarda küçülmesi sorunuyla karşı karşıyadır. 1987 yılında Amerikan Ulusal Bilimler Akademisi, dünyanın çeşitli yerlerinden balıkçılık filolarının dünya okyanuslarına her yıl 159 milyon kilogram plastik atık boşalttığını bildirmiştir. Dünyadaki balıkların % 30'undan fazlasının sindirme sistemlerinde sorun yaratacak plastik parçaları yediği tahmin edilmektedir. 1995'te Atlas Okyanusu'nun kuzeyinde bulunan Amerikan balıkçılık filolarının büyük bir kısmı limanlardan çıkmamıştır. Ülkeler açık denizlerde gittikçe azalan balık kaynakları için rekabete giriyorlar ve hem politikacılar hem de balıkçılar bilimsel uyarı ve tavsiyeleri görmezden geliyorlar (*The Economist*, 9 Ağustos 2003, s.21).

Kirlilik ve atık sorunu, elbette sadece okyanuslarda görülmemektedir. 1980'de Amerikan kentlerinde bulunan katı atık alanlarının yarısından fazlası artık dolmuş durumdadır. ABD her yıl, çoğunun tamamen çözülmesi beş yüz yıldan fazla bir süre gerektiren 20 milyon tondan fazla plastik üretmektedir. Her ülkede polietilen ve diğer plastikleri üreten pet-

rokimya tesisleri bulunmaktadır. Üçüncü dünyadaki büyük kentler korkunç sorunlarla karşı karşıyadır; Mexico City her gün çoğu yağmur ve rüzgâra karşı korumasız olarak açıkta bırakılan 10 bin ton atık ortaya çıkarmaktadır. Manila'da en az on tane büyük açık çöplük bulunmaktadır (Cunningham ve Saigo, 1995, s.501). Sürekli tüten duman yüzünden *"Smokey Mountain"* (Dumanlı Dağ) denen bu çöplüklerden birinde binlerce insan yaşamakta ve çalışmaktadır; bu insanlar hayatlarını yenebilir ve yeniden kullanılabilir maddeleri ayırarak kazanmaktadır. Geleceğin arkeologları bu küresel birikintiyi bir define avı olarak değerlendirebilirler; ancak çöplerin bizi tehdit edeceği zamanlara da hızla yaklaşılmaktadır. "Güney Afrika'da Çevre Halklarının Suiistimali" başlıklı çerçevede (s.486) kutusunda anlatıldığı gibi, nüfus artışı ve yoksulluktan kaynaklanan ve bölgede yaşayan insanların çevre haklarını ciddi anlamda tehdit eden atık ve kirlilik sorunlarının, özellikle varoşlarda olmak üzere bütün dünyada belirgin olduğu görülmektedir.

Küreselleşme ve Küresel Terör

Sebep sonuç ilişkisi, hatta niyet hakkında endişelenmeden, teknoloji ve sosyal organizasyonla ilgili büyük buluşların bedelinin insanın saldırgan davranışlar sergileme yetilerinin artması olduğu hâlâ rahatlıkla söylenebilir. Büyük İskender metalurji, evcileştirilmiş binek hayvanları, hızlı tekneler ve uzak mesafeler arasında iletişim sağlama yolları olmadan Küçük Asya, Pers ve Mısır'ı fethedip Hindistan'a ulaşamazdı. İskender'in ürkütücü lojistik organizasyonu zamanında dünyanın en büyüğü olan ordusunu yurtlarından bu kadar uzaklara götürebilmesini sağlamıştı. 20. yüzyılın iki büyük savaşı kesinlikle küresel felaketlerdi ve 19. yüzyılın sonundaki teknoloji ile dahi bu ölçekte sürdürülemezdi. 11 Eylül 2001'de New York'taki Dünya Ticaret Merkezi'ne ve Washington DC'de Pentagon'a yapılan saldırılar dünyanın dünya çapında iletişim sistemleri ve nüfus hareketlerinin ortaya çıkması ile nasıl bir değişim geçirdiğinin güçlü örnekleridir.

Tabii ki zamanında öyle görülmesine rağmen ortaya çıkanlar tamamen tuhaf veya şaşırtıcı değil. Politikacılar ve medya savaş dilini kullanırken savaş tarihçileri ve sosyal bilimcilerin bu olayları çabucak geçmişte ulus-devletler hatta kabileler tarafından gerçekleştirilen savaşlardan ayırt edecekleri açıktır. Daha önce bahsedildiği gibi 11 Eylül saldırıları yeni bir tür kollektif şiddeti temsil etmektedir. Kimileri benzer düşüncede kişilerin göreceli olarak yapısallaşmamış şebekelerinin algılanan düşmana büyük zararlar vermek üzere iş birliği yapmaları durumunu anlatmak için "asimetrik savaş" terimini kullanıyorlar. Hampshire Üniversitesi Barış ve Dünya Çalışmaları programından Michael Klare terörizmin zayıfın, savaşın ise güçlünün silahı olduğunu ileri sürüyor (Klare, 2001). Uzun süreli deneyime sahip bir terör uzmanı olan Scott Atran şöyle söylüyor: "Günümüzde Orta Doğu kökenli intihar teröristleri kitleler tarafından yoksulluk ve cahillik içinde büyümüş, anlamsız yıkıma meyilli çılgın alçaklar zannediliyor. Yakın zamanda yapılan araştırmalar gösteriyor ki bu insanların kayda değer ya da fark edilebilir zihinsel ya da davranış bozuklukları yok ve çevrelerindeki insanlar kadar eğitimli ve varlıklılar. Savunmanın ilk adımı bu intihar saldırılarını yapan kişilerin içinden geldiği toplumların, çoğunluk-

HALKLARIN DURUMU

Güney Afrika'da Çevre Haklarının Suiistimali

Güney Afrika'da ırk ayrımcılığıyla birlikte ortaya çıkan hızlı kentleşme milyonlarca insana sağlık ve güvenlik açısından ciddi zarar vermiştir. Beyazların siyasal yönetiminin nihaî çöküşüne doğru giden yıllarda, dünyanın dikkati daha çok beyazların yaşamadığı kasabalardaki şiddet içeren direniş sahnelerinin fon olarak kullandığı inanılmaz kent sefaleti fotoğraflarına çevrilmişti. Antropolog Ben Wisner bu zararları "İki Konu: Sağlıklı Bir Çevre ve Sürdürülebilir Bir Hayat Alanı İçin İnsan Hakları Bakımından Çevre Hakları ve Toplumun Katılımı" olarak ifade etmiş ve bunların nasıl düzeltilebileceğini incelemiş ve tanımlamıştır (1995).

1948'den 1993'e kadar Güney Afrika'da kent siyaseti, beyaz olmayanların kentlerde yerleşimini ve kentlere erişimini denetim altına almaktan ibaretti. Bu siyaset Afrikalı, zenci ve Asyalı topluluklar arasında sürekli çatışma yaratıyordu. Irk ayrımcılığı sistemi doğayla ilişkileri de önemli ölçüde zedeliyordu (s.3). Sözkonusu durum belli yerlerde aşırı kalabalıklaşmaya neden oldu ve insanların barınma, su, temizlik, yemek pişirmek için yakıt bulma ve gelir elde etmek gibi temel ihtiyaçlarını karşılamak için tehlikeli ve çevresel açıdan güvenilir olmayan uygulamalara baş vurmalarına yol açtı. Kentlerdeki su sistemi kirli, evler birbirine bitişik, açık alanlar yok denecek kadar az, ağaçlar kesilmiş ve hava, yiyecek pişirme ve ısınma için kullanılan binlerce kömür sobasından çıkan dumanla kirlenmiş durumdaydı. Kişisel güvenliğin durumu da en az bunlar kadar kötü idi. Sahiplerinin sık sık zorla yer değiştirmek zorunda bırakılmasından dolayı bakımsız kalmış ilkel konutların yoğunluğu arasındaki bozuk ara sokaklar, yoldan geçen taşıtların başta çocuklar olmak üzere yayalara çarpmasına neden oluyordu. Dahası, ambulanslar bu dar sokaklardan geçemeyecek kadar genişti (s.4). Nisan 1994'te ırk ayrımcılığının çöküşüyle yerleşim birimlerinde beklenmedik bir sorun ortaya çıktı: "Kendileri ya da aileleri ırk ayrımı yüzünden kentlerden ayrılmak zorunda bırakılanların kırsal kesimlerden kente dönüşünden kaynaklanan göç dalgası" (s.5). Nüfusun yaklaşık % 87'sini oluşturan beyaz olmayan kesimin, toprağın sadece % 13'lük kısmında tutulması yoluyla, ırk ayrımcılığı sistemi açıkça milyonların sağlık ve yaşanabilir bir ortamda bulunma haklarını ihlal etmiştir (s.5).

Bu noktadan sonra yeni hükümet meşruluğunu sağlamak için geçmiş siyasetlerin neden olduğu sorunlarla başa çıkmak zorundaydı. 1993'te, Güney Afrika'nın nüfusu tahminen 40 milyondu. Kentleşme oranı 1980'lerin sonunda % 5'e kadar yükselmişti. Kentte yaşayan nüfus 1985'te 8.5 milyonken 1993'te 14 milyona çıkmıştı (s.6). Bu toplulukların karşı karşıya oldukları sorunlar sadece kötü hijyenik koşullar ve sağlıksız drenaj sistemleri değildi; birçoğu kasıtlı olarak su ve hava kirliliğinin çevresel sağlık ve güvenliği tehdit ettiği ağır sanayi bölgelerinin yakınlarına yerleştirilmişti.

Günümüzde Güney Afrika ırk ayrımcılığının bedelini ödemektedir, ancak Güney Afrika'daki kent nüfusunun tehlikeler karşısındaki hassas durumu ve risk örüntüsü bu konudaki tek örnek değildir. Wisner'ın

gösterdiği gibi, geçtiğimiz 20-30 yıllık dönemde dünyada mega kentlerin sayısı artmıştır. "İster Kahire, Sao Paulo, Manila veya Los Angeles, isterse Johannesburg olsun, bu kentsel alanlar sosyoekonomik, siyasal ve çevresel açılardan bir dizi biçimsel özelliği paylaşmaktadır" (s.8). Bunlar geniş alanlara yayılmakta; önceden mevcut yerleşim alanlarını içine almakta ve yüksek teknolojiden evsizler ve sokaktaki insanların "paralel ekonomisine" kadar değişiklik gösteren farklı ekonomik örüntüler sergilemektedir. Mega kentler siyasal açıdan yüzlerce yönetsel birime ayrılmakta; çevresel açıdan ise su ve enerjiyi uzun mesafelerden elde edip "mega" çöplükler yaratmaktadırlar (s.9). Zenginliğin kutuplaşması, yoğunlaşmanın maliyetinin yoksullar tarafından karşılanması anlamına gelir. Wisner'e göre Los Angeles'te İspanyol kökenli nüfus hava kirliliğinin en yüksek olduğu bölgede yaşamakta ve yaşadıkları binalar depremde en tehlikeli bölgede yer almaktadır; Johannesburg'daki Alexandra yerleşim biriminde nüfus yoğunluğu hektar başına 688 kişiye kadar çıkarken daha çok beyazların yaşadığı yerlerde ortalama yoğunluk yalnızca 40 civarındadır (s.9). Toplumsal (suç, evsizlik), coğrafi (sel, yangın, deprem vb.) ve teknolojik (endüstriyel patlamalar, kirlilik) zararlardan biyolojik zararlara (HIV enfeksiyonu, değişik kanserler, sudan kaynaklanan hastalıklar vb.) kadar çeşitlilik gösteren tehlikeler, Wisner'ın "ikincil ve üçüncül tehlike kademeleri" olarak adlandırdığı tehlikelerle karmaşık bir şekilde kesişmektedir (s 10). Örneğin Alexandra yerleşim birimindeki sel, toksik kimyasal bidonlarını yerleşim alanlarına sürüklemişti. Bu türden zararlara maruz kalma riski, sınıf, etniklik, yaş ve toplumsal cinsiyet açısından eşit olarak dağılım göstermemektedir (s.10). "Alexandra gibi bir yerleşim biriminde tehlikelerin bu kadar fazla ve bunlara maruz kalan insan sayısının da yüksek olması, Güney Afrika'da 'duruma bağlı afet' olarak adlandırılan yeni bir terimin doğmasına neden olmuştur" (s.18).

Yeni Güney Afrika'nın cevaplaması gereken soru bu çevresel koşulların nasıl iyileştirileceği ve Bhopal ve Love Canal (New York, Buffalo yakınlarında) gibi afetlerin nasıl önlenebileceğidir. Ben Wisner, bu cevapları bildiğini iddia etmese de bir antropolog ve insan ekoloğu sıfatıyla deneyimini kullanarak bunlara nasıl yaklaşılacağı konusunda önerilerde bulunmaktadır.

İlk olarak, yeniden yapılandırma programının merkezine yerel bilgi alınmalıdır. Halk bu tehlikelerin çoğunu bilmekte ve kendilerine danışıldığında sorumluluk almaya istek göstermektedir. Irk ayrımcılığı döneminde kendilerine danışılmıyordu, ama aslında sadece yerli halk alınan tedbirleri ve bunların sonuçlarını yakından izleyebilir. "Yukarıdan aşağı" yardım gerekli olsa da, afetlerden sonra insanların yeniden yerleştirilmelerinde görüldüğü üzere, yardım toplumun görüşü alınmadan yapıldığında insanların mahrumiyetini azaltmak yerine arttırmaktadır.

İkinci olarak, gücünü yurttaşlardan alan sivil toplum kuruluşlarının idamesi ve güçlendirilmesi gerekmektedir. Örneğin Alexandra'da kilise cemaatleri çok etkindir. Sürekli izleme ve iyileştirme için halkın katılımı hayatî önem taşır. Bu tür bir katılım, öncelikle afeti önleme, ortaya çıktığında da etkisini azaltma ve yeniden toparlanma benzeri bir dizi önemli hedefe ulaşılmasına yardımcı olur.

Üçüncü olarak, afetlerle mücadele planı kısmî değil bütüncül olmalıdır. Bu sayede toplumsal, coğrafi ve biyolojik tehlikelerin tamamı ele alınabilir. Bu, yeniden inşa ve izleme konusunda teknik yardımla birlikte, kentsel altyapı iyileştirmelerine de büyük çaplı yatırımlar gerektirecektir. Sonuçta çevresel sağlık, "toplulukların kendi haklarına karşı duyarlılık göstermelerine ve tehlike değerlendirmesi konusunda talepte bulunup katılım göstermelerine" bağlıdır (s.22).

la sıradan insanlar olan hedef kitlenin yandaş toplayan örgütlere karşı hassasiyetinin nasıl azaltılabileceğini öğrenerek bu saldırıları durdurma yoluna gitmelerini sağlamaktır (Atran, 2003, s.1534).

Asimetrik savaş tarihte daha önce görülmemiş bir olay değildir. Denizcilik tarihinde farklı dönemlerde, çeşitli farklı kültürlerden gelen kişilerin sahil yerleşimlerine ve deniz ticaret rotalarına saldırmak için oldukça büyük gruplar halinde, kısa süreli saldırılar için ise koalisyonlar kurarak biraraya geldikleri korsanlık parlamıştır; bu günümüzde Karayipler ve Güney Çin Denizi'nde Maluku geçitlerinde devam eden bir sorundur. Bu analojiyi farklılıkları da akılda tutarak şu benzerliklere dayandırıyoruz: Bir arada hareket eden teröristler çoğunlukla farklı kültürel, etnik, dini ve ulusal geçmişlere sahiptir; farklı diller konuşuyor olabilirler; tanımlanmış bölgesel bir üsse sahip değildirler; güvenli bir finans temeline sahip olmak zorunda değildirler ama faaliyetlerine devam ettikçe kendilerini finanse edebilirler. Dahası, kısıtlı hedefler için birleşmeleri sayesinde çok farklı motivasyonlara sahip kişileri biraraya getirebilirler. Geçmişe bakıldığında, günümüzde de dünya çapında internetin (World Wide Web) küresel organizasyon potansiyeli sayesinde korsanlar ve mafya ya da uyuşturucu kartellerine benzeyen önlenemez gruplaşmalarla karşı karşıya olduğumuz görülüyor. Diğer suç örgütlerinden farklı olarak bu yeni teröristler internetin e-posta servislerinden kaçınarak sohbet odaları ya da sanal bültenlere güveniyorlar. Görünen o ki 11 Eylül teröristlerinin hareketlerini rasyonalize eden ideolojik açıklama İslâmi aşırılık. Tüm dünyada dini retorik ve inançlar uzun zamandır insanları harekete geçmek için seferber edebilen bir güç ve bu özellik kesinlikle tek bir tür inançla sınırlı değil. Aslında bu durumda teröristler dinle ilgili bilgileri, eğitimleri ve pratikleri açısından farklılıklar gösteriyorlar. Kimi zaman Rajavi Mezhebi(Rubin, 2003) olarak da adlandırılan Halkın Mücahitleri, ABD hükümeti tarafından "terörist" olarak kabul edilen çok ilginç bir organizasyon. Bu çoğunluğunu kadınların oluşturduğu, İran İslâm hükümetine karşı terörist taktikler uygulayan bir grup. Evlenmeme yemini ediyorlar, liderleri karı-koca Rajavi'leri tanrılaştırıyorlar ve amaçlarını gerçekleştirmek adına kendilerini kesiyorlar. 2004 yılına gelindiğinde bu grubun büyük çoğunluğu silahsızlanmıştır.

Küresel terörizm burada İslâmi bir retorik paylaşıyor olmakla beraber pratikte mezhep, sınıf, tarikat tanımaz. 11 Eylül olaylarından sadece haftalar önce 3 IRA üyesinin Güney Amerika sol gerilla kuvvetlerine uyuşturucu ticareti ve bomba yapım teknikleri ile ilgili eğitim verdikleri ortaya çıktı. Orta Doğu'ya bakıldığında şimdi açığa çıkan Batı düşmanlığının motivasyonunun basit dini inançların çok ötesine geçtiği açıktır: Bu insanlar ABD tarafından desteklenen despotik rejimlerle yönetilen, bir zamanlar Fransa veya Britanya'nın kolonileri olan, şimdi İsrail işgali altında bulunan ya da petrol zenginlikleri küçük bir elit tarafından israf edilen ülkelerde yaşıyor olabilirler. Mantığa aykırı şekilde en güçlü sloganları atanların çoğu – hazır yiyecekler, eğlence ya da kıyafetlere karşı– Batı popüler kültürünün büyüsüne kapılmıştır. Bu tatminsizliğin büyük bir kısmı "yabancılaşma" kelimesiyle özetlenebilir. Bu mutlaka yoksulluk güdümlü olmak

zorunda değildir ama bir bakıma ABD'nin başını çektiği küresel güçler tarafından ayaklar altına alınan değerler ve idealleri görmekle ilgilidir. Dolayısı ile katılımcıların sadece basit anlamda dezavantajlı insanlar olması gerekli değildir, hatta aralarında birkaç yüzyıldır Mısır'da görüldüğü gibi orta sınıfa mensup ve laik eğitim geçmişleri olan insanlar çoğunlukta olabilir. Politik İslâm konusunda önde gelen akademisyenlerden John Esposito'nun dediği gibi, "Gördüğünüz, sonunda sistem içerisinde tepki verme yolları olmayan bir algıya inanan ve onun tarafından yönlendirilen bir Müslüman azınlık; küçük ama ölümcül bir azınlık (Aktaran Jehl, *New York Times*, 22 Eylül 2001, s.B4). İnternet ve yardımcı iletişim teknolojileri kriminal ya da iyi niyetli her tür örgütlenmenin oluşumunu ve haberleşmesini desteklemektedir. Belki de "asimetrik savaş"ın bir içerimi küresel sorumluluk olmadan küreselleşme yaşıyor olmamızdır.

Toksik Kazalar

Modern hayatın karşımıza sürekli olarak yeni tehlikeler çıkarttığı gerçeğini kabul etmekteyiz; her an büyük çaplı bir endüstriyel kaza meydana gelebilir. Kavrayamadığımız bir teknolojiye güvenmekteyiz ve bunun kullanımı ve düzenlenmesi konusunda pek fazla fikrimiz yok. Eric Wolf'un belirttiği gibi, büyük teknolojik afetler "toplumun hazırlıklılık derecesi en açık şekilde krizle karşı karşıya kalındığında ortaya çıktığından" açıklayıcı olaylardır (1990).

1989'da bir ay içinde Alaska Exxon Valdez'de, Rhode Island açıklarında, Delaware ırmağında ve Houston Kanalı'nda olmak üzere dört petrol sızıntısı kazası meydana gelmiş ve bunlar ciddi boyutta çevre hasarına yol açmıştır. Yalnızca Valdez'de 11 milyon galon ham petrol denizde hassas bir bölgeye boşalmıştır. 1993'te İngiltere'nin Shetland adalarında, hasarın boyutlarının hâlâ tam olarak hesaplanamadığı benzer bir yüksek maliyetli petrol sızıntısı oldu. Devlet kurumları tarafından yayınlanan yanlış yönlendirici ve akıl karıştırıcı raporlar nedeniyle, tıpkı diğerleri gibi bu son sızıntı da kazadan etkilenenler için büyük belirsizlik yarattı (Button, 1995). Bu olaylar modern hayatı suçlamaktan çok, modern hayatın sorunlarına işaret etmek amacıyla belirtilmiştir. Bunlar aslında Roy Rappaport'un sözcükleriyle "belânın antropolojisi"nin (1993) bir parçasıdır.

Lee Clarke'a göre, bu afetleri Afrika'daki çölleşme ve Amazonların yanması gibi diğer çevresel felâketlerden ayıran özellik, hem sorunlara neden olmak hem de çözüm bulmak konusunda başat rol oynayan *örgütlenmeler*in varlığıdır (1989, s.2). Bunlar kurbanların hiçbir şekilde denetleyemediği facialardır ve kurbanlar korunmak için eyalet ya da federal hükümet kuruluşlarına, uluslararası kuruluşlara, çok sayıda kamusal ve özel kurumlara güvenmek zorunda kalmaktadır. Bu afet biçimleri önceki uyarlanma biçimlerimizin bizi hazırlamadığı afetlerdir. Lee Clarke (1989) aşağıda, küresel standartlara göre çok büyük olmasa da güvendiğimiz örgütlenmelerin birçok bakımdan sorumluluklarını nasıl yerine getirdiklerini göstermesi açısından son derece ciddi bir örnek olan bir afetin anatomisini vermektedir:

Uyum Sağlayabilir miyiz?

Üçüncü Bölüm'de "dayanıklılık" kavramını ya da ekolojik sistemin tanınamayacak şekilde

ÖRNEK OLAY

SOB Afetinin Anatomisi

Binghamton Eyalet Binası ya da yerel halk tarafından bilindiği şekliyle SOB 18 katıyla şehirdeki en yüksek binadır ve ileri teknolojik yangın söndürme sistemleri de dahil pek çok modern teknolojiden yararlanmaktadır. Yangın önleme sistemlerinden biri otomatik olarak çatıdaki kapıları açar, bir diğeri SOB'un bodrumunda bulunan elektrik transformatörlerini soğutmak için % 65 poliklorenbifenil (PCB) ve % 35 klorlu benzenden oluşan bir çözeltiyi harekete geçirir (Clarke, 1989, s.5). PCB kanser, karaciğer rahatsızlıkları ve başka hastalıklara neden olduğu için artık yasaklanmıştır; ayrıca diğer elementlerle birleşip ölümcül etkiye sahip bir toksin olan dioksin üretebilmektedir. PCB yasaklanmadan önce üretilmiş transformatörler ve kondansatörler yine de yaygın olarak kullanılmaya devam etmektedir.

"5 Şubat 1981'de sabah saat 05.33'te SOB'un makina odasında bulunan (bir sigorta kutusu ya da devre kesici gibi çalışan) bir anahtar yaklaşık yirmi otuz dakika süren bir elektrik kontağı yaparak attı. Odadaki sıcaklık yakındaki iki transformatörden birinin seramik duyunu çatlatacak arttı ve yaklaşık 2000 fahrenheit dereceye çıktı. Transformatördeki yaklaşık 180 galonluk PCB içeren soğutucu kazayla serbest kaldı" (Clarke, 1989, s.6). Soğutucu yoğun ısıyla buharlaştı ve buharlaşan PCB elektrik yalıtımının yanması sonucu oluşmuş yoğun bir isle karıştı. Otomatik yangın kapıları mükemmel bir şekilde çalıştı; ne yazık ki kapılar açılır açılmaz 18 katlı bina anında devasa bir bacaya dönüştü. Oluşan hava akımı PCB ile karışmış isi binadan çekerek Binghamton şehir merkezine verdi (s.7). İşin ilgi çekici yanı, eğer bina özel mülk olsaydı, bu kazanın hiç gerçekleşmeyeceğiydi. Bir kamu binası olduğundan hava şaftlarının makine odasına doğrudan bağlanmasını engelleyen yönetmeliklere tâbi değildi. Bütün odalar, masalar, dosyalar ve dolaplar, tıpkı duvarlar ve tavanlar arasındaki hava kanallarında olduğu gibi, yüksek derecede toksik isle dolmuştu. Ayrıca, is önemli miktarlarda dioksin içeriyordu. Sorun böyle bir şeyin nasıl meydana geldiğinden çok, federal, eyalet ve yerel kurumların nasıl müdahale edeceğiydi: "bu kurumlar 'trajik seçimleri' nasıl değerlendirmekte ve ortaya çıktıklarında nasıl düzeltmektedir?" (s.11).

Yangından sonraki sabah, medya çalışanları, siyasetçiler ve kamu görevlileri olay yerinde toplandı. Yüksek derecede toksik maddenin söz konusu olduğu açıktı ve önceki Love Canal felâketinin kamuda yarattığı etki de dikkate alındığında, bu yangının önemli bir çevresel, tıbbî ve siyasal sorun olma potansiyeli taşıdığı görülüyordu. Herhangi bir komuta zinciri oluşturulmaksızın, kamu ve eyalet görevlileri, yerel siyasetçiler, sağlık çalışanları ve ilgili kurum sorumluları sorun ve çözümü hakkında birbirinden farklı ve genellikle çelişen değerlendirmeler yaptılar. SOB, Eyalet Genel Hizmetler Bürosu (OGS) tarafından yönetildiğinden bu kurum baştan itibaren olayın içindeydi. PCB bir petrol ürünü olarak değerlendirildiğinden, Eyalet Ulaştırma Bakanlığı (DOT) olayla ilgili bulunmuştu. Küçük Ölçekli İşletmeler İdaresi (yerel işadamlarının milyonlarca dolarlık kaybı nedeniyle), OSHA (işçilerin karşı karşıya bulunduğu zararlar nedeniyle), NIOSH (uzun vadeli sağlık tehlikeleri nedeniyle) ve EPA (çevresel etkileri nedeniyle) dahil, alfabenin neredeyse bütün harfleriyle başlayan farklı federal kurumlar da devreye girdi. İlk aşamadaki belirsizlikten sonra, DOT (PCB deneyimli tek kuruluş) petrol sızıntısının dış mekândan çok iç mekânda olması nedeniyle konunun yetkisi dahilinde olmadığına karar verirken, üst düzey siyasetçilerin baskısı altında bulunan OGS hızla temizlik talimatı verip temizlikçi ve güvenlik görevlilerinden oluşan ekipleri içeri gönderdi (Clarke, 1989, s.31).

Bazı açılardan, temizlik kendi başına bir felâketti; işçiler yüz maskesi kullanmadan çalıştı, bazıları SOB'daki tuvaletleri kullanıp toksinleri kentin kanalizasyon sistemine akıttı, bazıları bürolardan evlerine zehirli gıda, sigara, para, piyango biletleri ve değişik malzemeler götürdü ve kirlenmiş iş giysilerini komşu bina-

larda bıraktı. Sonuç olarak, 500'den fazla insan doğrudan ya da dolaylı olarak toksik ise maruz kaldı (Clarke, 1989, s.15). Yangından bir ay sonra, büyük kısmı beceriksizce yapılmış temizlik gerekçesiyle eyalet aleyhinde bir milyar doları aşan tazminat davaları açıldı (s.16). Clarke'a göre OGS'nin kimyasallar konusunda eğitimli personel yerine temizlikçilerle giriştiği hızlı temizlik kararını, çalışanlarının sağlığını gözetmek doğrultusundaki siyasal talimatlara uyma yaklaşımıyla açıklamak mümkündür (s.22). Gerçekten de, OGS görevlileri bir eyalet binasında ortaya çıkan yangından sonra karşılaşılan durumların % 99'unda uygun olabilecek şekilde hareket etmiştir. Ne yazık ki bu, tıpkı bütün afetler gibi istisnaî bir durum olmuştur. Buradan çıkarılacak ders, muhafazakâr doğaları nedeniyle kurumların istisnaî koşullarla başa çıkma konusunda nadiren hazırlıklı olduklarıdır. Sorunun tanısını koyma konusunda yeterli yetkiye sahip tek bir kişi ya da kurum yoktu ve iyi tanımlanmış hedefler olmadığı için OGS sadece yapması gerekeni yapmıştı: Binayı "temizletmişti".

Sorunun ciddiyeti ortaya çıktığında bürokratik tavır değişti. Başlangıçta kurumlar olay yerine akın edip değişik plan ve değerlendirmelerden bahsetmişti. SOB sorunun kolayca çözülemeyeceği fark edildikten sonra telaşın yönü değişti; kurumlar birbiri ardına Clarke'ın "mevcut mekanizmalar" olarak adlandırdığı şeyi keşfettiler. Yani faal sorumluluk almayı reddettiler (Clarke, 1989, s.57). Bu da SOB sorunun çözümünün bir kez daha OGS ve Binghamton'daki yerel sağlık kuruluşlarına kalmasını sağladı. İkinci evrede, temizlik basına fazla bilgi verilmeksizin tek bir kurumun sorumluluğunda ve kimya sanayiinden uzman danışmanların katkılarıyla tekrar yapıldı. Milyonlarca dolar harcandıktan sonra 1995'te, New York Eyaleti binanın sadece "kabul edilebilir" düzeyde zehirli madde içerdiğini açıkladı.

Akılcı, kesin ve bilimsel yaklaşımdan uzak risk değerlendirmesi gerçekten de birbiriyle hem rekabet eden hem de birbirini tamamlayan kurumsal çıkarların çatışmasının bir sonucudur. Ancak risk, kesin olarak ölçülebilir (örneğin, PCB'ya maruz kalındığında kansere yakalanma riski) ve rekabet içindeki çıkarların uzlaşması ve kötü ya da eksik veriye dayalı tahminlerde bulunulması sonucu olarak ortaya çıkar. Görece küçük ölçekli bir afet olan Binghamton SOB ile ilgili olarak, kabul edilebilir risk seçenekleri farklılık göstermektedir. Bunlardan birine göre, dioksin ölümcül olduğundan kabul edilebilir olacağı bir düzey söz konusu değildir. Eyalet yetkililerinin değerlendirmesine göre ise bina nihayet "kabul edilebilir düzeyde temiz"dir. Haftada kırk saatlerini binada geçirmek zorunda kalanların görüşüne göre söz konusu risk çok büyük... Ayrıca SOB örneğinde olduğu gibi, pek çok risk değerlendirmesi afet meydana geldikten sonra yapılmaktadır.

Bu kazayı izleyen kötü yönetim ve kaos istisna bir olay değildir ve Clarke'ın tanımladığı gibi, kazanın ilk evresinde, çoğunlukla çevrede yaşayan halk ve çevre için muhtemel riskler içeren bir felâket vuku bulmaktadır. Clarke, bu ilk evreye "kurumlararası kirlilik" adını verir. Bu evre birbiriyle rekabet eden çok sayıda otoritenin varlığıyla kendini gösterir, sorunun açık bir tanımı yoktur ve burada karar vericiler bakımından bir siyasal hesap verme yükümlülüğü söz konusu değildir (1989, s.168). Akılcı karar verme becerisine en fazla ihtiyaç duyulduğu anda, aslında bu beceri sanal olarak bile mevcut değildir. Kararlar birbiriyle rekabet halindeki kurumsal çıkarların karmakarışık ortamında alınmaktadır. Kaza sonucunda kamunun yaptığı risk değerlendirmesi, kötü ya da eksik bilgiye ve ilgili kurumlar arasındaki karışıklığa dayanmaktadır.

İkinci evrede (Binghamton olayında birinci evreden dokuz ay sonra), ilk evredeki acemilikten sonra zarar zorlukla belirlenmiş ve kaza kurbanları ile ilgilenmek üzere bir "hareket ekibi" gönderilmiştir. Kamu kurumlarının biri ya da ikisi dışında tamamı sorunlu bölgeden çıkmış ya da zorla çıkartılmış; yarı bağımsız sivil toplum grupları (örneğin sendikalar, sağlık çalışanları, tüccarlar, çevreciler) kurbanları temsil eden bir işgücü platformu oluşturmuş ve resmî risk değerlendirmesini açıklama ve operasyonları yürütme konusunda resmî sorumluluğu tek bir kuruluş, yani OGS üstlenmiştir (Clarke, 1989, s.171). Clarke'ın tahliline göre toksik kazalardan kaynaklanan hasarı denetim altına almak istediğimizde ihtiyaç duyulan şey, daha iyi bir koordine edilmiş, etkin ve bu türden afetlerin doğasına ilişkin bilgilenmenin sağlandığı bir yaklaşımdır. Afetlerin önlenmesi konusunda ne kadar tedbir alınırsa alınsın, bunlar meydana gelmeye devam edecektir. Bu nedenle, afetin ortaya çıkması durumunda uygun şekilde müdahale etmek üzere bir örgütlenme hazır beklemelidir.

değişmeden önce kaldırılabileceği değişim veya etki miktarını tartışmıştık. Biyolojik çeşitliliğin, dayanıklılığın anahtarı olduğu düşünülmektedir. İnsan nüfusunun katlanarak büyümesi ve teknoloji sürekli olarak biyosferin dayanıklılığını azaltmaktadır. Bu tehdidin kaynaklarından biri dünyanın her yerinde türlerin toplu halde yok olmasıdır. Önemli bir doğabilimci ve evrimsel biyolog olan E. O. Wilson şöyle der:

> İnsanların her yerde daha nitelikli bir hayat talep etmesiyle birlikte, kaynak arayışı nüfustan daha hızlı yayılmaktadır. Talep, her 10 15 yılda birkaç kat artan bilimsel bilgi artışı ile karşılanmaktadır. Bu, çevreyi yok eden teknolojinin paralel artışıyla daha da hız kazanmaktadır. İşlenebilir toprak, besinler, tatlı su ve doğal ekosistemlere uygun alan da dahil yaşam kalitesini belirleyen birçok kaynak açısından Dünya'nın kısıtlı olanaklara sahip olması nedeniyle, sabit aralıklarla tüketimin iki kat artışı şaşırtıcı bir hızla afetlere yol açmaktadır. Yenilenemeyen bir kaynağın yalnızca yarısı dahi kullanıldığında, sona bir adımlık mesafe kalmış demektir [1998, ayrıca bkz. 1994].

Öyleyse ne yapmak gerek? Bunun kolay bir çözümü yoktur. Wilson'un belirttiği gibi, bilim adamları biyosferin cansız bileşenlerini (ozon tabakası ve karbon çevrimleri) denetleyebilecek beceri ve siyasal iradeye sahip olabilse de, doğal ekosistemlerin mikro ölçekteki yönetimini yürütme becerileri yoktur. Bunlar, tek kelimeyle çok karmaşıktır. Siyasal nedenlerden ötürü gerçekleştirilmesi çok güç olan nüfus sınırlamaları ve habitatın korunması yegâne gerçek çözümdür.

Sanayi sonrası gelişmeler yenidir ve insanların sonuçlarına nasıl uyum sağlayabileceğini görmek için beklemek gerekmektedir. Tarihin de gösterdiği gibi, enerji kaynaklarındaki artış sorunları çözdüğü kadar yeni sorunlar da yaratmaktadır da. Direnç kaynağı olmaksızın elektriği iletebilen süper iletkenlerin yakın gelecekte göstereceği atılım daha da fazla kullanılabilir enerji ortaya çıkaracaktır. Bu enerjiyi yalnızca daha fazla insanı desteklemek ve tüketimi hızlandırmak için kullanacak olursak, sonuçları büyük olasılıkla çevre için yine felâket olacaktır.

Sorun, değişimin, özellikle doğal kaynaklar açısından karşılık verme becerimizi devreden çıkaracak kadar hızlı gerçekleşmesidir. Bireysel davranışın uyumun temeli olduğunu unutmamalıyız; insanlar davranışlarını genellikle gördükleri kadarıyla kendi çıkarlarına hizmet edecek şekilde değiştirirler. Seçkinlerin ve kurumların çıkarına olan davranışlar dünya kaynaklarının ve habitatlarmın uzun vadeli biçimde korunmasına uygun olmayabilir. Uyum sağlama çabalarının ilk dönemlerinde insanlar, enerji kaynaklarına kısıtlı erişimleri ve teknolojileri ile ciddi anlamda engellenmekteydi. Sonuçta, insanlar etkinliklerinin çevresel sonuçları ile doğrudan başa çıkmak zorunda kaldılar. Topraklarındaki erozyonun önüne geçemeyen çiftçilerin açlıkla karşılaşma olasılığı vardı. Artık çevreyi etkileyen pek çok karar, bu kararların sonuçlarının etkilerinden çok uzakta yaşayan kişiler tarafından alınmaktadır. Sülfürlü atıkları ile şirket merkezinden uzaktaki bir su kaynağını kirleten fabrika yöneticisi, şirkete verimlilik kazandırdığı için ikramiye alabilir. Belki de ekolog René Dubos'nun dediği gibi, artık "küresel düşünüp, yerel hareket eden" kişileri ödüllendirmenin yollarını ortaya koymamız gerekmektedir.

Tıbbî Antropoloji

Kökleri her ne kadar fiziksel antropolojiye olduğu kadar ayin ve din konusundaki etnografik çalışmalara uzansa da, tıbbî antropoloji kendi başına bir alt alan olarak gelişme yolundadır (Johnson ve Sargent, 1990). Birçok lisansüstü program tıbbî antropoloji konusunda dersler içermekte ve hemşirelik, tıp, halk sağlığı ve nüfusbilim gibi diğer bilim alanlarından öğrenciler bu konuda çalışmaktadır. Tıbbî antropoloji giderek disiplinler arası bir çalışma haline gelmektedir. Son tahlilde bütün tıp, uygulamalı antropoloji alanında bir egzersizden ibarettir; bir başka deyişle "insan için bir eylem"dir. (Romanucci-Ross, Moerman ve Tancredi, 1991, s.X). Tıbbî antropoloji sağlık bilimlerinin başlıca iki konusu olan biyomedikal ve davranış bilimlerini bir araya getirmektedir.

Biyomedikal yaklaşım veremin *mycobacterium tuberculosis*'ten kaynaklandığını söylerken, davranış bilimleri bize bunun nedenini yoksulluk ve yetersiz beslenme olarak açıklar. "Kültür" kavramı, bu paradigmaları tıbbî antropoloji alanında birleştirir (Romanucci-Ross ve ark, 1991). Bu kitapta gördüğümüz gibi, kültür insanların hayatlarını bilgi, inanç ve eylem sistemleri ile düzenleme biçimleridir. Kültür, insanları hedef alan hastalıklar yapılandırır ve bunların nasıl algılanıp karşılanacaklarını belirler. İnsanlar, hastalıklara kültürün öngördüğü şekilde yakalanır.

Bazı çağdaş biyomedikal uzmanları, geçmişin ve diğer kültürlerin garip uygulamalarından neler öğrenilebileceğini sorgulayabilir. Bu duygunun nedeni, antropolojik bakış açısına göre modernizm öncesi Avrupa tıbbının özel bir örnek olmasıdır (ve bu dönemin tıbbı insanlık tarihinin en sağlıksız toplumlarından biri üzerine kurulmuştur) (Romanucci-Ross, Moerman ve Tancredi, 1991, s.xi). Hızlı nüfus artışı ve evcil hayvanlarla yakın temasa girilmesine bağlı olarak, Avrupa toplumu düzinelerce yeni ve öldürücü hastalıkla karşı karşıya kalmıştı; evcil hayvanlar hayvan kaynaklı (*zoonotik*) enfeksiyonlara neden oluyor, hastalıklar çok sayıda insanı etkiliyordu. "Evcilleştirme ve kentleşmenin 'bir arada bulunması' enfeksiyon hastalıklarına neden olan organizmaların evrimleşmesi ve yayılması için zemin hazırladı. Bu durum insanlık tarihinde görülmemiş boyutlara ulaştı; en bilgili doktor bile bunu önleyemez veya denetleyemezdi" (s.xi). Bu noktada şunu da eklemek gerekir ki; doktorlar uyuşturulmamış hastalar üzerinde kanatma ve tamamen arıtma, kapsamlı ameliyatlar yapma, yarasa kanı, ayı dışkısı, kurbağa spermi gibi şeyler uygulama türünden yöntemler önermeden önce epey düşünmüşlerdir.

Buna karşın, 1480'de Amerikan yerlilerinin çok sağlıklı olduğu ve Avrupalılardan daha uzun yaşadıkları paleopatolojik olarak kanıtlanmıştır. Bir kıtadan diğerine taşınan hastalıkların neredeyse tamamı Avrupa çıkışlıdır. 1490-1890 arasında Amerikan yerlilerinin nüfusunun tahminen % 90 oranında düşmesinin başlıca nedenlerinden biri bu hastalıklardır (Romanucci-Ross vd., 1991, s.xii). Amerikan yerlileri ve genel anlamıyla Batılı olmayan bütün halklar, ne kadar kısıtlı da olsa ellerindeki eczayı ve daha da önemlisi tıbbın toplumsal ve beşerî boyutlarını kullanmak konusunda çok yaratıcıydılar. Bugün, yaygın olarak bilinen anlamıyla tıp tek başına hastalığı değil hastayı da tedavi etmeyi öğrenmiştir; bunun için de kültürel çevreye dikkat etmek gerekir. Bunu AIDS salgınına karşı alınan tedbirlerde görebiliyoruz.

ÖRNEK OLAY

Brezilya'da AIDS

Brezilya'da ilk AIDS vakası 1983 yılında belgelendi. Burada, 1995 yılında 300 bin ile 500 bin arasında HIV virüsü taşıyıcısı ve 49.300 AIDS vakası olduğu tahmin edilmektedir. Bu yüzden Brezilya'da, daha önceleri bu konuyla ilgisi olmayan alanlarda çalışan antropologlar dikkatlerini salgına çevirmiştir. Amazon'da yaşayan topluluklar arasında çalışan Nancy Flowers, iki konuyla ilgilenmektedir: Hastalığın kentsel alanlardan kırsal alanlara yayılma potansiyeli ve AIDS'in dışarıdan gelen hastalıklar yüzünden çok sıkıntı çekmiş Yanomamöler gibi Amazon yerli toplulukları üzerinde yaratacağı etki (Flowers, 1988). Bu karmaşık soruların kolay cevapları yoktur. Kentlerin en yoksul kesimlerinden kişiler madencilik, kerestecilik, sığırtmaçlık ve kamyonculuk gibi işler bulmak amacıyla sınır bölgelere göç ettiğinden, bazı kırsal bölgeler önemli ölçüde tehdit altında görünmektedir. Amazon yerlilerinin kültürel yalıtılmışlığı ve içevlilik yapmaları cinsel yollarla bulaşan hastalıklara karşı belirli bir derecede korunma sağlasa da, hastalığın böyle küçük ve görece kapalı bir topluluğa girmesi halinde hızla yayılması söz konusudur. Fahişeler sınır bölgelere giden genç erkeklerin peşinden bu bölgelere gelmişlerdir. AIDS virüsü ise aynı yolla hızla yayılabilir.

Richard Parker esas olarak Rio de Jenerio'nun ünlü karnavalı ile ilgilenmekteyken, festivalle ilgili cinsel simgecilik ve etkinlikler ilgisini Brezilya kırsalındaki cinsel uygulama ve davranışlara çekmiştir. AIDS salgını ortaya çıktığında Parker'in Brezilya'daki cinsel kültürü algılayış biçimi, Brezilya için pek de uygun olmayan ve ABD deneyimine dayalı modeller ve tahminler ortaya koymasına neden olmuştur (Parker, 1987, s.164-166). Diğerleri ise aynı önerileri AIDS'in çok ciddi bir sağlık sorunu olduğu Afrika için getirmiştir (Conant, 1988). Hastalık heteroseksüeller arasında hızla yayılmaktadır. ABD'de olduğu gibi Brezilya'da da hastalık ilk olarak kentli orta sınıf eşcinseller arasında görülmüştür. Ancak Brezilya'da hastalığın bütün nüfusu etkileme olasılığı çok daha fazladır; çünkü özellikle erkeksi toplumsal cinsiyet rollerini korumak koşuluyla erkeklerde biseksüel davranışlar hoşgörüyle karşılanmaktadır. Ayrıca Brezilyalıların gelinin bekâretine verdikleri önem, bekâr kadınların vajinal girişten kaçınmak için anal seksi tercih etmelerine neden olmaktadır ve anal seks de gerek heteroseksüeller gerekse eşcinseller arasından hastalık bulaştırmanın başlıca yollarından biri olarak bilinmektedir. Açıkçası Parker'ın çalışması hassas ve potansiyel olarak tartışmalıdır. Bu çalışmaların sonucu ne olursa olsun, antropolojinin bu konuda önemli katkıları olabileceği inancıyla yapıldıklarını söylemek gerekir.

Kalkınma Antropolojisi

Kalkınma antropolojisi, uygulamalı antropoloji içinde önemli bir alan olarak tıbbî antropoloji ile yakın ilişki içindedir; aslında kalkınma çalışmalarındaki başlıca konular arasında insan sağlığı ve beslenme de yer almaktadır. Antropologlar ancak son kırk yıldır kendilerini "kalkınma antropologları" olarak tanımlamaya başlamıştır, bu da daha çok ABD Kongresi'nin bir kararıyla yabancı ülkelere yapılan yardımların tamamının kalkınmanın yoksullar üzerindeki etkilerini araştırmaya ayırması sonucunda gerçekleşmiştir. Disiplin başından itibaren kültürel ve ekonomik değişimin kuramsal boyutları ile ilgilense de, 1970'lerden sonra, yoksul-

ÖRNEK OLAY

Vicos Projesi

Olumlu yönde değişmenin en iyi örneklerinden biri olan Vicos Projesi, 1950'lerde Peru'daki Vicos'ta bulunan Cornell Üniversitesi'nden bir grup antropolog tarafından başlatılmıştır. Vicos, bir yardım kuruluşunun satın aldığı bir çiftlik (*hacienda*) idi. Cornell projesi sırasında, burada toprak beş ya da on yıllık sürelerle kiralanabiliyordu. Geleneksel olarak asıl kiracı (ya da hâmi) arazinin en iyi kısmını kendi kullanımına ayırıyor, kalan daha az kâr getirecek bölümlerini ise yerlilere kiralıyordu. Kiracı ailelerin her biri kiralarını haftanın üç günü yetişkinlerden birini hâminin arazisinde çalışmaya göndererek ödüyordu; köylüler aynı zamanda aşçılık, kâhyalık, hizmetçilik, bekçilik ve benzeri işlerde de çalışabiliyordu. Çoğu zaman, köylüler (*vicosinos*) çağdaş becerilere sahip olmayan, sağlık hizmetlerinden yararlanamayan, toplumsal saygı görmeyen, hayatlarını etkileyen kararlara katılma şansları bulunmayan ve okuma yazması olmayan yoksul çiftçilerdi.

Patates mahsulünün düşük olduğu bir yılda, Vicos kiralığa çıkarılmıştı. 1952'nin Ocak ayında Cornell Üniversitesi Vicos'u beş yıllığına kiraladı. Cornell antropologların hedefi; yavaş yavaş güç aşılayarak *vicosinolara* kendi kararlarını alma hakkını vermek, verimliliği artırıp refahı paylaşarak hayat standartlarını artırmak, çağdaş tarım tekniklerini ve sağlık hizmetlerini kullanmaya başlamak, yerlileri eğitim ve diğer yöntemlerle modern dünyaya dahil etmek ve komşuları arasında statülerini artırmaktı.

Cornell antropologları, insanların en çok yoksunluk çektikleri alanlardaki yeniliklerin en hızlı şekilde kabul edileceği ve yeniliklerin hayata geçirilmesinde bütünleştirici bir yaklaşımın daha uzun soluklu olup, parçalı bir yaklaşıma göre daha az çatışma yaratacağı varsayımları ile hareket ettiler (Holmberg, 1958). *Vicosinolara* haftada bir sentlik sembolik bir ücret ödeyerek ve yerlilerin uzun süre ücret almadan vermeye zorlandıkları hizmetleri için gönüllüler arayarak işe başladılar. İlk yılda, yeni hâmiler modern tohumlar, gübreler ve tarımsal teknikler getirdi ve nakde çevirdikleri üründen elde ettikleri kârı yine çiftliğe harcadılar. 1952 ile 1957 arasında, verimlilik dönüm başına 100 ABD Doları'ndan 400-600 ABD Doları'na çıktı. Çiftliğin bütün sakinleri ortak arazi kârını paylaşıp, kendi topraklarını işlerken modern teknikler kullanmayı öğrendi. 400 öğrenci kapasiteli bir okul (önceki okulda 10-15 öğrenci okuyabiliyordu) ve bir sağlık ocağı inşâ edildi.

Başlangıçta Cornell'den gelen yöneticiler gözetmenler ile işçiler arasındaki hiyerarşiyi değiştirmeye kalkışmadılar. Ancak, önceki hâmilerin haftalık iş dağılımını yaptıkları toplantılar, artık gerekliliklerin açıklanması, hedef ve planların tartışılması, *vicosinoların* karar verme sürecinin içine çekilmesi ve dış dünya haberlerinin ulaştırılması için kullanılıyordu. 1957 yılına gelindiğinde seçilmiş on kişilik bir heyet topluluk işlerinin yönetimini üstlenmişti. Gelenek yerine gelişmeyi benimseyen genç erkekler önceden köyde söz sahibi olan yaşlıların yerini almıştı.

Buna ek olarak Cornell, yerel yetkililerle ilişkileri düzenleme ve *vicosinolara* komşuları *mestizos* (İspanyol-Kızılderili melezi halk) ile eşit koşullarda bir araya gelebilecekleri çeşitli fırsatlar yaratma yoluna gitti. 1957'de *mestizolar*, bir zamanlar tarımsal teknikler açısından hiç dikkate almadıkları bu kişilere danışır hale geldi.

Yerel seçkinlerden gelen güçlü direnişe karşın, yerliler Temmuz 1962'de Vicos'u satın almayı başarıp bağımsızlıklarını kazandılar. O zamandan bu yana Peru hükümeti diğer *hacienda*larda benzer beş program başlattı ve bunların bazılarında *Vicosinolar* danışmanlık yaptı. O dönemde proje hemen her açıdan başarılıydı. Cornell, yerlilere güçlerini iade etmek ve özellikle yaşam tarzlarını değiştirmek için yönetimi ele almıştı (bu antropologların nadiren fırsat bulduğu ya da niyetlendiği bir şeydi). Bu projede denenen yeniliklerin çoğu başka yerlerde de uygulandı, ancak hiçbir proje buradaki kadar mercek altına yatırılmadı. Yine de bazıları Cornell yaklaşımını etik açıdan eleştirmiştir.

luğun azaltılması, çevresel bozulma, hastalık, yetersiz beslenme, toplumsal cinsiyet eşitsizliği ve etnik çatışma konularındaki uygulamalarla ilgili sorunlara yönelmiştir.

Önemli bir uygulamacı olan Michael Horowitz'e göre (1994), kalkınma antropologlarının başlıca katkılarından bazıları şunlar olmuştur:

1. Kalkınmanın doğasını anlamak konusunda eleştirel bir bakış sunma: Bu alan, yerlilerin deneyimlerinin göz ardı edilmemesi gerektiği; toplulukların zorla yeniden yerleştirilmelerinin maliyetli olduğu ve nadiren hayat standartlarının iyileşmesi ile sonuçlandığı; 'yukarıdan aşağı' yapılan planlamaların genelde sadece yukarıdakilerin işine yaradığı; yerel toplulukların nadiren benzerlik gösterdiği ve bu durumdan hangilerinin yarar sağlayıp hangilerinin sağlamayacağını belirleyebilmek için dikkatli incelenmeleri gerektiği konularını kapsamaktadır.

2. Uzun vadeli araştırmaların önemini gösterme: Çoğu kalkınma projesi uzmanların konu üzerinde çok kısa sürelerle çalışmasına izin vermektedir; bu kimilerince "hızlı kırsal değerlendirme", kimilerince ise "kırsal kalkınma turizmi" olarak adlandırılmaktadır. Dünya Bankası ve benzeri kurumlardaki antropologlar başarılı bir şekilde bazı bölgelerde uzun vadeli toplumsal araştırmayı savunmuştur. Bu durum, Orta Senegal'de bir nehir havzasında yürütülen bir projede olduğu gibi önemli tavsiyelerle sonuçlanmıştır. Burada antropologlar, ırmağın akış yönündeki ekosistemler ve küçük çaplı işletmelerin verimliliği yararına bir hidroelektrik barajından bırakılan suyun artırılması ihtiyacını ortaya çıkarmıştır (Horowitz, 1994, s.6).

3. Çevreyle ilgili sorunlar konusunda artan duyarlılığa bağlı olarak, antropologlar, sosyal bilimciler ve biyofizik üzerine çalışan ekologlar arasında birlikte çalışma ihtiyacı: Gerek yoksulluk gerekse kaynakların kötüye kullanımı, yatırımların kısa vadede getiri sağlamasını amaçlayan birbirine benzer siyasal uygulamalar nedeniyle ortaya çıktığından ya da bu yüzden arttığından, çevresel sürdürülebilirlik toplumsal bir bileşeni gerektirmektedir.

Kalkınmada Çevresel ve Ekolojik Etkenler

Az önce belirttiğimiz gibi bir kalkınma projesinin ekolojik sistem üzerinde belirleyici etkisi olabilir. Örneğin büyük barajlar neredeyse her zaman, habitatın bozulması, nehir yatağının kirlenmesi, su seviyesindeki yükselme nedeniyle topraktaki tuz oranının artması, taşkın ve erozyon tehlikesinin artması ve hatta bazılarına göre deprem riskinin artması benzeri geniş çaplı çevresel hasara neden olmakla suçlanmaktadır (Goldsmith ve Hildyard 1984). Ancak yeniliklerin ekolojik sistemler üzerinde etki yaratması için projenin her zaman büyük bir sulama programı ya da dev bir baraj gibi kapsamlı olmasına gerek yoktur. Örneğin, tüfeklerin kullanılmaya başlanmasıyla Yanomamölerin besin kaynağı olan pek çok av hayvanının sayısı çarpıcı biçimde azalmıştır, bu arada ölen insan sayısı da oldukça yüksektir (Chagnon 1993). Nepal'de kullanılan yeni bir pirinç türü verimi % 200 oranında arttırmış ancak söz konusu pirinç sığırlar için çok az yemlik bırakacak derecede bodur olduğundan ve orada bulunmayan budama makinesi gerektiğinden bu yenilik çok yüksek maliyetleri de beraberinde getirmişti. Daha da yoğunlaşan tarımsal faaliyetler toprağın üst katmanının erozyon nedeniyle kaybına

yol açtı ve yakıt olarak saman yerine odunun daha yaygın olarak kullanılması da ormanların yok olması ve taşkın riskinin artmasına neden oldu. Her yerde suni gübrelerin ve tarımsal kimyasalların kirlenmiş su kaynakları üzerindeki etkilerini görmekteyiz. Önerilen bir yeniliğin etkinliği değerlendirilirken mutlaka çevresel maliyetlerinin de hesaplanması gerekmektedir.

Toplumsal Bağlar

Kalkınma aynı zamanda toplumsal ilişkiler açısından da önceden kestirilemeyen sonuçlar doğurabilir. Olumsuz olması halinde bu sonuçların planlanan değişimin maliyetleri arasına dahil edilmesi gerekir. Örneğin çamaşır yıkamayı kolaylaştıran yöntemlerin geliştirilmesi, kadınların çamaşırlarını ortak bir alanda yıkarken komşularıyla buluşma ve bilgi alışverişinde bulunma fırsatını kaybetmesine neden olabilir. Sudan'daki Dinka örneğinde olduğu gibi, sığırcılıktaki değişiklikler yaşlıları konak yerinde grup lideri olma statülerinden mahrum edebilir (Lako, 1988). Gecekondular yerine modern yüksek apartmanların inşa edilmesi, kurulu toplumsal ağların, toplumsal denetim örüntülerinin ve hatta hane özerkliğinin yok olması gibi olumsuz toplumsal sonuçlar doğurabilir. Elbette geleneksel olarak bastırılmış bir grubun geleneksel seçkinlerle ekonomik açıdan rekabetçi bir konuma yerleştirilmesi örneğinde olduğu gibi, yenilik geleneksel toplumsal bağlar üzerinde daha da önemli bir etkide bulunur. Bu durum, İkinci Dünya Savaşı öncesinde Suriye'deki Fransız manda yönetimi döneminde görülmüştür. Fransızlar azınlık durumundaki Alevi mezhebi mensuplarını ordu ve emniyette istihdam etmişlerdi; bu grup şu anda ülkeyi yönetmektedir.

Toplumsal Değişimle Baş Etme

Toplumsal değişimle başa çıkmaya çalışan her ülke sorunlarla karşılaşır ve bunların maliyetini tahmin etmeye çalışır. Antropolog, ayrıntıların başarı ve başarısızlık arasındaki farkı belirlediği topluluk düzeyinde yardımcı olabilir. Planlamacılar genellikle geleneksel ve zamanla geçerliliği kanıtlanmış yöntemlere fazlaca baş vurmaksızın yukarıdan aşağı bir yaklaşımla çalışır. Toprak kullanımı ve gıda üretimi alanlarında yerel çözümler yeni bir stratejinin uzun vadeli başarısında her zaman önemli rol oynar. Della McMillan'ın Sahel'deki arazi kullanımı projesi üzerine yaptığı çalışmada görüldüğü üzere, herhangi bir kalkınma planının etkililiği projeden yararlanması istenen insanların katılımına bağlıdır.

Gıda üretimi alanında görülen bunalımın büyük bir kısmı tropik kuşaktaki pek çok ülkenin nüfus artışının kendilerini besleme becerilerinin üstüne çıkması ile açıklanabilir. Bu ülkelerin dışarıdan aldıkları tekniklerin çoğu başlangıçta ılıman iklimlerde geliştirilmiş tarım yöntemlerine dayanmaktadır. Amazon bölgesinde, ormanlık alanların yok olması yeni mahsullerin elde edilmeye başlaması ve makineleşme çok kötü ekonomik sonuçlar doğurmuştur. Brezilya Amazonu'nda ormandan kazanılan alanın büyük bir kısmı büyükbaş hayvan yetiştirmek için kullanılmaktadır; son dönemde açılan alanın % 85'i toprak bozulması nedeniyle tamamen verimsiz hale gelmiştir (Posey, Frecchone, Eddins, DaSilva, 1994, s.95). Tropik topraklar genellikle ince tanelidir ve yağmur ormanının koruyucu örtüsü üzerinden kalktığında besin maddelerinin çözülmesine ve hızlı erozyona maruz kalır. Sonuç olarak, tarımın yoğunlaşması ya da bir zamanlar ormanlık olan arazinin

başka amaçlarla kullanılması genellikle daha fazla değil, daha az besin elde edilmesine neden olur. Tropik tarım sistemleri üzerine çalışanların çoğu, bu ikilemden çıkış yolunun yerel tekniklere ve bitkilere dayalı verimli tarımsal faaliyetlerin geliştirilmesine daha fazla önem verilmesinden geçtiğini düşünmektedir.

Etki Değerlendirmesi

1973 yılından beri antropologlar giderek artan bir şekilde yeni iş alanlarında çalışmaya başlamışlardır. Aynı yıl ABD Kongresi, hem yurtiçinde hem de yurtdışındaki büyük çaplı projelerde kullanılacak federal fonlar için çeşitli etki değerlendirmelerini zorunlu kılan bir mevzuatı kabul etmiştir. Ayrıca kalkınma projelerinin hakkaniyeti gözeten bir büyüme sağlaması ve 'yoksulların en yoksul kesimlerinin' yararlanmasını sağlayacak şekilde hazırlanması zorunlu kılınmıştır (bkz. Horowitz, 1994). Çeşitli devlet ve ulusal çevre koruma yasaları devlet destekli projelerin biyolojik, jeolojik, toplumsal, tarihsel ve kültürel kaynaklar üzerindeki etkilerinin değerlendirilmesini gerektirmektedir. Bozucu etkileri olması olasılığı bulunan bir projeyi yürütmeyi teklif eden kuruluşlar, projenin doğrudan ya da dolaylı olumsuz sonuçlarını belirten bir etki değerlendirmesi hazırlamalıdır. Bu sonuçlar planlamanın mümkün olan en erken aşamasında hesaba katılmalıdır. Etkilerin hasara yol açacağına karar verildiğinde, süreçler sorunu ortadan kaldıracak şekilde tasarlanmalıdır. Diğer sosyal bilimciler gibi antropologlar da önceden yalnız mühendis ve iktisatçıların tekelinde bulunan planlama ve kalkınma çalışmalarının içine çekilmiştir.

Bu türden çalışmalar için başlangıç noktası kapsamlı bir alan çalışmasıdır. Örneğin otoyol projelerinde planlamacılar otoyolun inşa edilebileceği farklı seçenek rotalarını belirler. Ardından arkeologlar bu farklı rotaların her birinde yapılacak inşaatlarda kaç tane önemli antik yerleşmenin ya da kalıntının zarar göreceğini belirlemeye çalışırlar. Kültürel antropologlar projenin yaşayan topluluklar üzerindeki etkisini değerlendirir. Sorunları ortadan kaldıracak değişikliklerin ya da bazı seçeneklerin tercih edilmesiyle ilgili öneriler bu çalışmalara dayandırılır.

Endonezya'daki kalkınma projelerinde çalışmış olan George Appell, değişikliklere neden olan ve muhtemel yararlarla karşılaştırılması gereken olumsuz etkilerin türlerini kısaca özetleyen bir dizi ilke ortaya koymuştur (Appell, 1988, s.272):

> – Bütün kalkınma hareketleri zorunlu olarak yıkım faaliyetlerini de içerir.
>
> – Başlatılan her yeni faaliyet, büyük bir olasılıkla yerel bir faaliyetin yerini alır.
>
> – Bütün değişim hareketleri, etkilediği nüfusun bazı kesimlerinde psikolojik, beslenmeyle ilgili, fizyolojik ve/veya davranışsal bozukluklara neden olma potansiyeli taşır.
>
> – Modernleşme, çatışmaları yoluna koymak ve aile sorunlarını çözmek türünden toplumsal gerilim biçimleriyle başa çıkmak için kullanılan yerel mekanizmaları bozabilir.

Bu listeye bir uyarı maddesi daha eklenebilir:

> – Herhangi bir yenilik ya da planlanmış değişimin yarar ve maliyetleri nüfusun bütün kesimlerinde eşit olarak dağılmayacaktır; bazıları yarar sağlarken bazıları kaybedecektir. Dikkat edilmesi gereken, yarar ve maliyetlerin dağılımının adil ya da istenen bir şekilde olup olmayacağıdır.

2004 yılında tamamlanan Bakü-Tiflis-Ceyhan boru hattı projesinde mühendislere ek olarak antropologların da dahil olduğu yüzlerce sosyal bilimci çalıştı. Boru hattı Azerbeycan, Ermenistan ve Türkiye'de binlerce köylünün toprağından geçti ve devletin bu çiftçilere toprakları için ödeme yapması gerekti. (Fotoğraflar Daniel Bates).

ÖRNEK OLAY

Sahel Vizyonları

Kalkınma birbirinden farklı görüşlere sahip çok sayıda aktörü bir araya getirir. Bunun dış ülkelere yapılan kalkınma amaçlı yardımların tasarlanması ve antropolojik araştırma açısından etkileri neler olabilir?

Bu örnek olay, bir Batı Afrika hükümetinin *Onchocerciasis* ("nehir körlüğü") Denetleme Programı (OCP) dahilinde yer alan nehir havzaları için kapsamlı bir arazi kullanım planı geliştirmek üzere sarf ettiği ilk çabaları anlatmaktadır (13.1). Bu planın koordinasyonundan sorumlu kamu kurumu Burkina Faso Volta Vadisi İdaresi (AVV) idi (McMillan, 1995).

Nehir körlüğü denetim projesi, Batı Afrika'da 1968-1974 kuraklığından sonra çıkan en büyük kalkınma planlarından biriydi. Nehir körlüğü hastalığı (*onchocerciasis*), hızlı akan sularda yaşayan dişi karasineğin ısırıkları ile yayılır; hastalığın kaynağı cildin deri altı dokularında yerleşen ipliksi kurtlardır. İleri aşamalarında hastalık ciddi deri rahatsızlıkları, göz hasarı ve körlüğe neden olur. 1974 yılında, yedi ülkenin bulunduğu kontrol bölgesinde 10 milyon nüfusun yaşadığı yaklaşık 700 bin kilometrekarelik alan bu hastalıktan etkilenmiştir (13.1). 1986'da, denetim programı Benin, Gana, Mali ve Togo'nun kalan kısımları ile Gine, Gine Bissau, Sierra Leone ve Senegal'in bazı bölgeleri dahil 1,3 milyon kilometrekarelik alanı kapsayacak şekilde genişletilmişti (13.1).

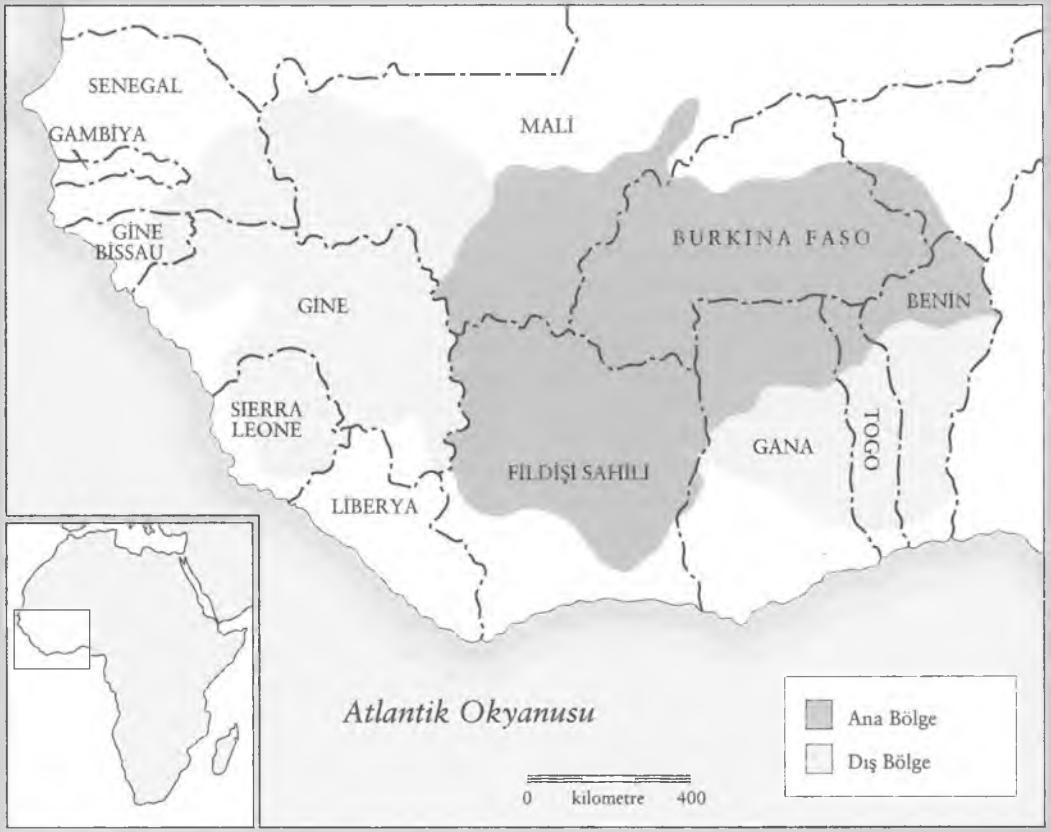
1974'te *onchocerciasis* sıklığının yüksek olması, çevre bölgelerdeki yüksek nüfus baskısına karşılık Sudan-Sahel bölgesindeki geniş nehir havzasında çok az kişinin yaşamasının asıl nedeni olarak görülüyordu. USAID (ABD Uluslararası Kalkınma Kuruluşu) ve UNDP (Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı) gibi yardım kuruluşları nehir körlüğünü denetim altına alarak, kuraklıktan en fazla etkilenmiş alanlardan gelen yoksullaşmış çiftçi ve göçebeler için geniş yeni yerleşim olanakları yaratabileceklerini düşündüler. Ayrıca, yağmur ve sulama sistemleri ile artacak mahsul sayesinde ticaret dengesizliklerinin azaltılabileceğini, yeniden yerleşime açılan alanlarda kırsal hayat standartlarının artırılabileceğini ve gelecekteki açlık tehditlerinin asgariye indirilebilecegini öngördüler. Yardım kuruluşları için projenin çekici yönlerinden biri ise, hastalığın yok edilmesi için çalışmalar başladığında, Bonn, Riyad ve Washington gibi uzak başkentlerdeki merkezlerine başarılarını bildirebilecek olmalarıydı.

Burkina Faso (o zamanki adıyla Yukarı Volta) için, denetim programı ülke nüfusunun onda birinin daha verimli topraklara yerleştirilmesi ve aynı zamanda pamuk üretiminin üç katına çıkarılabilmesi için kaçırılmayacak bir fırsat sunuyordu. Bu öngörüyü uygulamaya sokmak amacıyla, Burkinabè hükümeti her bir hanenin çiftçilik yapacağı arazi miktarına sınırlama getiren bir merkezî planlı yerleşim ve kalkınma programı hazırladı ve yerleşimcilerden sürdürülebilir tarımı desteklemek üzere kurulmuş yeni demokratik kurumları ve yoğun tarımı kapsayan hazır bir paketi kabul etmelerini istedi.

1977'de, o sıralarda antropoloji alanında lisansüstü çalışmasının ikinci yılında bir öğrenci olan Della McMillan, Kaya yakınlarındaki üç geleneksel köyden AVV'nin planlama yapmış olduğu ve nehir havzalarında bulunan bir grup yerleşim alanına taşınmış olan köylüler üzerinde yeniden yerleşim etkilerini incelemek üzere bölgeye gitti. Doktora tezinde göç edilen köyleri ve AVV proje köylerinde yaşayan göçmenleri inceledi (1978-1980); 1983, 1988 ile 1989-1990 tarihlerinde uzunluğu açısından benzersiz olan bu proje üzerinde tekrar incelemeler yaptı (Bu örnek çalışma 1995 tarihli kitabından alınmıştır). Projeye en çok göçmen veren geleneksel köyün lideriyle ilk karşılaşmasında, meslek yaşamının Sahel, OCP ve AVV ile nasıl yakından ilişkili hale geleceğini bilmiyordu. Liderin (*naba*) davetini kabul ederek onun koruması

altında olduğunu topluluğa gösterecek şekilde liderin evinin yanına küçük bir ev inşa etti. McMillan'ın öngörüsü geleneksel topraklarda kalan çiftçilerle AVV sponsorluğundaki yerleşimlere yeni yeni girmeye başlayan yerleşimcilerin tarımsal üretim ve gelir örüntülerini karşılaştırmaktı. Bu türden araştırmalara daha sonraki karşılaştırmalara temel teşkil edebileceğinden, temel çalışma denmektedir. Buna karşılık köyün lideri, yabancı bir antropoloğun varlığının tarımın pek fazla kârlı sayılmayacak bir iş olduğu bölgesine hükümet ve diğer kuruluşların parasını çekmekte yardımcı olacağını öngörmüştü.

AVV konusundaki hükümet planlarını ve bağışta bulunan yabancı kuruluşların finansmanını yönlendiren kalkınma kuramları, 1974 yılında denetimin başlamasıyla birlikte büyük değişiklik gösterdi. Başlangıçta (1974-1981), AVV'nin planladığı kalkınma projesi yukarıdan aşağı bir yönetim anlayışına sahipti ve ancak genişlemeden sorumlu personelinin yakından izleyebileceği bir yoğun tarım projesinin tasarlanması ve uygulanmasına odaklanılmıştı. Hava fotoğrafları ile toprak ve su tahlillerine dayanılarak bir alan planlı yerleşime uygun bulunduğunda; AVV yoğun tarımın tanıtılması için genişleme programlarının tasarlanması ve uygulanmasından sorumlu olduğu gibi; yollar, okullar, kuyular ve sağlık tesisleri dahil bütün altyapının sağlanmasından da sorumluydu. 10-20 hektarlık bir proje arazisini kullanma hakkı karşılığında, yerleşimciler yüksek verim getiren tohum ve gübre kullanmak, katı bir ürün döngüsünü izlemek, polikül-

Şekil 13.2, Sahel

Nehir körlüğü, Batı Afrika'da son yıllarda büyük ölçüde denetim altına alınabilmiş önemli bir tehdittir. Bu fotoğrafta küçük bir çocuğun kör bir adama tarlasında çalışabilmesi için yol göstermesi görülmektedir (Fotoğraf D. Deriaz/ Dünya Sağlık Örgütü).

tür yerine monokültür (Beşinci Bölüm'e bakınız) uygulamak ve böcek öldürücüler kullanmak durumundaydı. Her bir hanenin işgücü potansiyeli değerlendirildi ve arazi büyüklükleri ailenin işgücüne göre belirlendi; yetişkin sayısı fazla olan ailelere daha fazla arazi verildi. Yeni köyler, klan hakları ve klan şefinin liderliğine odaklanan geleneksel köylerden daha farklı bir şekilde örgütlendi. Bunlarda hükümetin genişlemeden sorumlu görevlileri tarafından yakından denetlenen seçilmiş liderler bulunuyordu ve gerek klan gerekse etnik yapı açısından özellikle karma gruplar oluşturuluyordu. Hükümet politikaları ile projenin arazi kullanımı ve yerleşim konusundaki yaklaşımının ardında yatan varsayım, bir kez geleneksel norm ve değerlerden ayrıldıktan sonra yerleşimcilerin modern ve çevresel açıdan sürdürülebilir mahsul ve canlı hayvan yetiştirme uygulamalarını deneme ve benimseme konusunda daha serbest olacakları idi.

Kısa süre içinde yerleşimler geliştikçe, McMillan proje modelinin hem toplumsal hem de ekonomik sonuçların ayrı ayrı ortaya çıkmaya başladığını gördü. Kısaca, artık halkın başka vizyonları vardı ve bu vizyonlar büyüdü ve değişti. İlk yerleşimciler yeni arazilerin oluşturulmasında sayısız zorlukla karşılaştılar. Nehir havzalarına yabancı olduklarından başlangıçta hükümet yardımına ve genişleme görevlilerinin yol göstericiliğine çok bağımlıydılar. Köylüler iş yükünü paylaşarak ve klan ya da etnik ayrım gözetmeyerek, konut inşaatı ve topluluğun hayatta kalması açısından önem taşıyan diğer faaliyetler konusunda işbirliği yaptılar. İlk süpürgedarısı hasadı düşük olsa da pamukta işler yolunda gitti ve yerleşimciler geldikleri köylere her şeyin iyiye gittiği haberini verebildiler. Aslında ilk yıllar gayet iyi sonuç verdi; çoğu yerleşim zenginleşti ve daha çok ilk gelen ailelerin akrabalarından oluşan yeni yerleşimciler çekebildi.

Planlamacıların modelinden farklı gelişen noktalardan biri paranın yoğun tarıma yeniden yatırılmaması oldu. Kısıtlı bir alanda yoğun tarım yapılmasını öngören proje politikasını gözetmek yerine, çoğu çiftçi işlemeleri beklenen 10-20 hektarlık alanın dışında da tarla açtı. Buna ek olarak, daha fazla hayvan, ticaret ve zanaat ile çocuklarının eğitimine yatırım yaptılar. Genele bakıldığında, zaman içinde yerleşimcilerin önerilen yoğun tarım sistemine katılım göstermemesi, onları mahsul, canlı hayvan ve tarım dışı istihdamda oluşan daha çeşitli bir sistem için önerilen monokültür ve rotasyon sistemini terk etmeye sevk etti. Topluluklar aynı zamanda giderek artan şekilde akrabalık ve etnikliğin toplumsal gerçekliklerini yansıtır hale geldi; güçlerini bu bağlardan alan *de facto* liderler türedi. Bağışta bulunan kuruluşlara göre, hükümetin vizyonundan bu biçimde sapmaların hiçbiri projenin başarısız olduğu anlamına gelmiyordu; proje yalnızca başlangıçtaki politika hedeflerini karşılamıyordu. Örneğin çiftçiler başlangıçta beklenen miktarda nakde dönüştürülebilecek mahsul üretemiyordu. Başlıca sorunlardan birinin işgücü arzı olduğu görüldü. Pamuktaki işgücü girdisi talebi, daha düşük verimli tahılların üretiminde bile işgücü yatırımı başına daha yüksek üretim

miktarları sağlamaktaydı. Buna ek olarak, mahsul alınamamış olunsa bile pamuk üretimi için gereken ticarî gübrelerin parasının ödenmesi zorunluydu.

McMillan Aralık 1988'de geri döndüğünde, son beş yılda her şeyin nasıl değiştiğini gördü. En önemlisi ise, yüksek başarı gösteren hanelerin neredeyse tamamının ülkenin ilk hidroelektrik barajının yakınlarındaki yeni bir kasabaya göç etmiş olmasıydı. Bu yeni kasaba, yerleşimcilerin 11 ilâ 13 yıl arasında değişen sürelerle yaşadığı AVV sponsorluğundaki yerleşimlerden 250 km'den fazla uzaktaydı. Burada da yerleşimcilerin tepkisi yine sadece dayanıklılık ve yaratıcılıklarını değil, aynı zamanda geçim olanaklarını çeşitlendirme konusundaki kararlılıklarını gösteriyordu. AVV tarafından planlanmış yerleşimlerin bulunduğu yalıtılmış nehir havzasının aksine, yeni kasaba bir yandan çiftçiliğe devam ederken bir yandan da dükkân açma, iş bulma ve çocuklarını eğitme olanakları sunuyordu.

Sonuçta, AVV planlı yerleşim projesi gelir artışı konusunda başarılı olamadı; istenen düzeyde ihraç ürünü yetiştirilemedi ve istenen modern çiftçilik yöntemleri ancak kısmen benimsendi. Buna ek olarak, planlı yerleşimler geliştirmenin yüksek maliyeti yeniden yerleştirilebileceklerin sayısına sınırlama getirdi ve geleneksel çiftçiliğin yapıldığı yerlerdeki aşırı kalabalıklaşma sorununun pek az bir kısmı ortadan kaldırıldı. AVV'nin kapıları 1989 yılında nihaî olarak kapanırken, yerleşimler ve oralarda yaşayan çiftçiler hayatlarını sürdürdü.

McMillan'ın AVV sponsorluğundaki yerleşimcilerle uzun süreli birlikteliğinden çıkardığı önemli derslerden bazıları nelerdir? En temel derslerden biri, bilinçli ya da bilinçsizce, halkın herhangi bir doğal kaynak ya da gelir akışına tek başına bağımlılıktan kaçınmak için kaynak tabanlarına çeşitlilik kazandırmaya ilgi duymasıdır. AVV proje köylerinde yaşayan yerleşimciler, genişleme görevlilerinin ve projenin yabancı bağışçı kuruluşlara ve ülkelere ne kadar bağımlı olduklarının canlı tanığı idi. Dahası, yerleşimciler antropologlar ve proje yöneticilerine kıyasla bu kuruluşların ne kadar kararsız olabileceğini çok daha iyi biliyorlardı ve bunların desteğine bağımlı hale gelmek istemediler. Bu noktada McMillan, vadilerde yeniden yerleşim ve bölgesel kalkınma için gelecekte yapılacak planlara toplumsal ve ekonomik sistemi yayacak daha çeşitli politikaların dahil edilmesini önermektedir.

İkinci olarak, planlamacılar genellikle kırsal işgücünün bol hatta fazlasıyla bol miktarda bulunacağını düşünür. Bu proje kapsamındaki nehir havzaları örneğinde olduğu gibi, kısa süre için yeni "tarım arazilerinin" elde edildiği yerlerde yaşayan yerleşimciler açısından işgücü arzı yetersizdir ve bu, yoğun tarım için kısıtlayıcı bir etkendir.

Üçüncü olarak, yerleşim öngörülüğünde yukardan aşağı planlanmamalı, uygun yönlendirme ve yardım ile birlikte gelişmesine izin verilmelidir. Yani, yerleşimciler büyük ölçüde kendi seçimleriyle örgütlenmeli, ancak yerleşimle birlikte aniden salgın halinde baş gösteren ekonomik ve ekolojik sorunların (orman örtüsünün bozulması, toprak erozyonu, arazi kullanımı anlaşmazlıkları vb) engellenmesi için yardım almalı ve yönlendirilmelidir. McMillan, bağışçıların zaman çizelgeleriyle programa dahil olan halkın ihtiyaçları arasındaki ikileme özellikle dikkat çekmektedir. Bağışta bulunanlar genellikle örnek gösterebilecekleri net sonuçlar ister ve (bazen gerektiğinde) görece kısa sürelerde büyük miktarlarda para harcarlar. Bazen para proje tarafından yararlı bir şekilde kullanılabileceğinden çok daha hızlı harcanır. Çoğu zaman projenin nihaî aşamasında iyi yatırım fırsatları ortaya çıksa da, AVV örneğinde olduğu gibi, artık o noktada harcanabilecek çok az miktarda para kalmıştır. Örneğin AVV başlarda yönetimi başarısız birkaç pazar kurma girişiminde bulunmuş; ancak önemli bir pazar oluşmaya başladığında, herhangi bir hükümet yardımı olmaksızın o pazarın büyümesine sağlayacak çok az miktarda kaynak olduğu görülmüştür.

Son olarak McMillan, bir kalkınma projesinin sonucunu nihaî olarak biçimlendirme konusunda yabancı bağışçılar ve hükümetin olduğu kadar, yerel halkın farklı görülerini de uzlaştırmanın mutlaka gerektiğine dikkat çekmektedir.

Herhangi bir kalkınma projesinin nihaî maliyet-yarar getirisi ya da istenen toplumsal değişim biçimini etkileme gücü pek çok farklı etkene bağlıdır. Bunlardan bazıları çevresel ve ekolojik etkenler, geleneksel değerler ve inançlar ile toplumsal bağlardır.

Kalkınma Çalışmalarında Etik

Antropologların nerede ve nasıl alan çalışması yapacakları ile ilgili ilk kararlarından projelerinin etkilerinin nihaî değerlendirmesine kadar, antropolojik kalkınma çalışmalarında etik konular büyük önem taşır. McMillan ve meslektaşlarının çabaları, antropolojik uzmanlık yardımı bekleyen insanların ihtiyaçlarını karşılama açısından örnek oluşturmaktadır. Bazı açılardan bu örnek, Birinci Bölüm'de ele alınan antropolojik savunuculuğun geleneksel rolü ile "Kaynak Tüketiminin Görüntülenmesi" başlıklı çerçevede (s.482) gördüğümüz çağdaş ve topluma karşı sorumluluk taşıyan bilimadamının rolünü birleştirmektedir. Vicos projesi, antropologların kalkınma çabalarına gerçek anlamda yardımcı oldukları başka bir örnektir. Burada antropologlar yalnızca kuramcı ve danışman ya da aracı olmanın dışında, siyaset belirleyici olma açısından ilk fırsatlardan birini elde etmişlerdir.

Bazı antropologlar insanların hayatına bu kadar doğrudan müdahale etmeyi etik dışı bulmaktadır. Örneğin Arturo Escobar, kalkınma projelerinin yerli halkların daha geniş ekonomilere katılımını artırdığını, dolayısıyla onları marjinalleştirdiğini ve bu projelere sağlanan antropolojik katkının bu süreci meşrulaştırdığını iddia etmektedir (1991). Ulusal ekonomilere katılımın "kötü" olduğu ve kalkınma projelerinden etkilenenlerin sayısız seçeneği olduğu varsayılmaktadır. Ancak bunların ikisi de geçersiz görünmektedir. Dahası, antropologların katılımı olmaksızın, söz konusu bu insanların daha az marjinalleşip, daha az bağımlı olacaklarını söylemek mümkün müdür? Vicos projesi, antropologların insanların yaşamına müdahale derecesi konusunda benzersiz olsa da, antropolog ve sosyal bilimcilerin olumlu katkıda bulunmaları açısından tek örnek değildir. Horowitz'in bildirdiği gibi, antropolog ve diğer sosyal bilimcilerin katıldığı Dünya Bankası projelerinde yatırımın geri dönüşü böyle bir katılımın olmadığı benzer projelere göre % 15 daha yüksektir (1994). McMillan'ın çalışması (1995) bunun nedenini açıklamaktadır: antropologlar tek başına olgusal veri toplamamakta, diğer alanların deneyimini de bir araya getirmektedir. McMillan yerleşim konusunu çalışırken yeniden yerleşim konusunda Afrika ve Asya'da diğer antropologlar tarafından yapılmış çalışmalardan da yararlanmıştır. Vicos projesi ise bu konuda başka bir örnektir.

Etik sorunları kalkınma çalışmalarında daha yoğun olarak ele alınsa da, her türden antropolojik çalışmada mevcuttur. Bu sorunlara karşı, özellikle insanların hayatlarının etkileneceği durumlarda, dikkatli ve dengeli bir yaklaşım benimsenmelidir. Asıl soru, "antropologların uzmanlıklarını uygulamaya sokmamaları etik midir?" olabilir. İster bir savunuculuk çalışması veya kalkınma projesine katılım, ister sadece bilgi ve uzmanlıklarını başkalarına ulaştırma olsun, antropologlar önümüzdeki yüzyılda seslerini duyurmanın yollarını bulmalıdır.

Özet

Değişim, insanoğlunun statükoyu koruma konusundaki belirgin eğilimine karşın, bütün toplumlarda vardır. Antropologlar toplumsal değişimin çeşitli yönlerine eğilse de, bütün yaklaşımların ortak noktası maliyet ile faydanın ya da başarı ile başarısızlığın ölçülmesidir. Günümüz dünyasının yüzleştiği sorunlar (kıtlıklar, hızlı nüfus artışı, sürekli ve hızlı değişime ayak uydurma zorluğu vb) sayısız ve karmaşıktır.

Bugün artık halkların bütünleşmesi ve üretimin örgütlenmesi açısından farklı bir döneme girmiş bulunuyoruz. Bu dönem iletişim çağı, bilgisayar çağı ve ileri teknoloji çağı türünden kavramlarla adlandırılmaktadır. Sanayi ve ticaretin örgütlenişi de değişmektedir. Tarihçi David Noble (1984) bu dönüşümü sanayide "sayısal denetim"in zaferi olarak tanımlar. Denetim gücü fabrikadan merkez ofise kaymıştır; bu aynı zamanda merkezî olmayan üretime olanak tanımıştır. Bu değişiklikler uzun vadede ciddi sonuçlar doğuracaktır; yalnızca halihazırda sanayileşmiş ulusların bütün nüfus tabakaları marjinalleşmeyecek, aynı zamanda eğitim altyapısı bulunmayan çoğu ülkenin halkı geleceğin ekonomisine katılamayacaktır.

İnsanlar güçlükle geçimlerini sağlamaya çalışırken ortaya çıkan çevresel bozulma ile birlikte sanayi sonrası dönemin nimetlerinin günümüzdeki eşitsiz dağılımı, halkların çevreleri ile ilişkilerinde bir sorun oluşturmasa da, verimli kaynaklara erişim için rekabet halindeki halklar *arasında* bir sorundur.

İkinci Dünya Savaşı'ndan bu yana dünya çapında kişi başına enerji tüketimi hızla artmıştır. Yeni teknoloji sayesinde düşük maliyetli fosil yakıt, nükleer enerji ve güneş enerjisi yaygın şekilde bulunabilmektedir. Toplumlar tarafından sürekli kullanılan enerji insanların nerede ve nasıl yaşayacaklarını, kullanabilecekleri maddeleri ve fiziksel çevreleri ile olan ilişkilerini etkiler. Ucuz enerji devasa kentlerin ortaya çıkmasını sağlar, çünkü bu sayede kentler uzaklardaki su kaynaklarından ve uzak tarlalarda yetişen ürünlerden yaralanabilirler. Enerji ucuz olduğundan, insanlar dünya kaynaklarının ciddi bir hızla tüketmektedir.

Enerji yönetimi ya da akış etkilerinin denetimi, en az korunması kadar önemlidir. Kaynaklarımızın tükenmesiyle nasıl başa çıkacağımız konusundan farklı olarak, halihazırda tüketmiş olduklarımızın toksik yan ürünlerinden nasıl kurtulacağımız daha acil bir sorundur.

Küresel iletişim ve "siberkültür"ün ortaya çıkışı da kültürü dönüştürmüştür. Uydu iletişimi, küresel televizyon ağları, faks makineleri ve cep telefonları son on yılda dünya kültürünün bir parçası olmuştur. Bütün ülkelerin halkları küresel olarak biçimlenen medya kültürüne katılmaktadır. Bunun olumlu yanları açıktır; serbest iletişimin, demokrasinin, insan haklarının ve ekonomik alışverişin devamını sağlar. Olumsuz yanları ise yalnızca pornografinin yayılması ve benzeri aşırı durumlarda değil, bölgesel ve kültürel çeşitliliğin azalmasında da kendini göstermektedir. Dünya maddi kültürü türdeşleştikçe, ifadeye dayalı kültürde de

(sanat, giyim kuşam ve hatta toplumsal kurallar) de aynı etki görülmektedir.

Kimilerinin "siberkültür" diye adlandırdığı şey; bilgisayar, bilişim ve biyoloji teknolojilerindeki yeni gelişmelerle yakından ilişkilidir. Terim "sibernetik" ya da sistemler kuramından gelmekte ve internet benzeri küresel ağlar dahil, bilgisayar aracılığı ile gerçekleştirilen iletişimin önemini göstermektedir.

Antropologlar giderek artan bir şekilde, çağımızın genel eğilimleriyle bir yandan yeniliklerin, diğer yandan da kalkınmanın ilişkisini inceleme konusuna ilgi göstermektedir. Değişimin toplum üzerindeki etkisini değerlendirme sürecinde, bazı antropologlar artık bizzat değişimi gerçekleştirmek için çalışır hale gelmektedirler.

Tıbbî antropoloji sağlık bilimlerinde iki ana temayı bir araya getirir: Biyomedikal ve davranış bilimleri. Kültür, insanların maruz kaldığı hastalıkları yapılandırır ve nasıl algılanıp onlara nasıl karşı konulacağını belirler. İnsanlar hastalıkları daima kültürleri doğrultusunda deneyimler.

Uygulamalı antropolojinin önemli alanlarından olan kalkınma antropolojisi, tıbbî antropoloji ile yakından ilişkilidir; hatta kalkınma antropolojisinin en önemli konuları insan sağlığı ve beslenmedir. Antropologlar kendilerini ancak son yirmi yıldır "kalkınma antropoloğu" olarak algılasalar da, bu arada sayısız katkıda bulunmuşlardır. Yerel deneyimin göz ardı edilmemesi gerektiğinin gösterilmesi, kalkınmasının doğasına eleştirel yaklaşım, uzun süreli çalışmaların öneminin gösterilmesi, çevresel sorunlara karşı artan duyarlılık ve antropologlar, sosyal bilimciler ve biyofizik ekologları arasında dayanışma ihtiyacı bunlar arasında sayılabilir.

Uygulamalı alanda çalışan antropologlar gelecekteki kalkınma siyasetleri için (Sahel'deki kuraklık tahlilinde olduğu gibi) dersler çıkarmak için sorunları çözümlemek yönünde çalışabilir ya da gerçek anlamda değişimi hayata geçirmekte (veya Vicos projesinde olduğu gibi önlemede) görev alabilirler. Son dönemde antropologların büyük ölçekli projelerin kültürel kaynaklar üzerindeki etkilerini değerlendirecek etki değerlendirmeleri yapmaları istenmektedir.

Kalkınma çalışmaları ile ilgili bazı ilkeler ortaya çıkmıştır. Her kalkınma hareketi aslında bir yıkım hareketini içerir. Başlatılan her yeni faaliyet, genelde yerel bir faaliyetin yerini alır. Her bir değişim hareketi maruz kalan nüfusun belli bir kısmında fizyolojik, psikolojik, beslenme ile ilgili ve/veya davranışsal bir bozulma yaratma potansiyeline sahiptir. Modernleşme, çatışmaları yoluna koymak ve ailevî sorunları çözmek gibi toplumsal gerginliklerle başa çıkmak için kullanılan yerel mekanizmalara zarar verebilir. Son olarak, herhangi bir yenilik ya da planlı değişimin maliyet ve yararları nüfus içinde eşit dağılmayabilir; bazıları kazanırken bazıları kaybeder. Dikkat edilmesi gereken, maliyet ve yararların dağılımının adil ya da istenen şekilde olup olamayacağıdır.

Etik sorunlar, tıpkı antropolojinin diğer alanlarında olduğu gibi, kalkınma çalışmalarında da bir endişe kaynağıdır. Çoğu kişi, antropologların deneyimlerini kalkınma projelerinin planlama ve değiştirilmesini kolaylaştırmak için kullanmaları gerektiğini düşünmektedir; böylece projeler yardım etmeye çalıştıkları insanlara en yüksek yararı sağlayabilir. Bazıları ise kalkınma projelerinin yerel grupların marjinalleşmesine yol açacağını ve bu projelere katılımın bu süreci meşrulaştıracağına inanır. Yine de sonuçta, antropologların deneyiminin genişliği ve derinliği onları önümüzdeki yüzyılda dünyanın biçimlendirilmesinde baskın bir rol oynamalarını sağlayacak biçimde donatmaktadır.

Kaynakça

Aberle, D. F., Bronfenbrenner, U., Hess, E. H., Miller, D. R., Schneider, D. H., Spuhler, J. N., "The incest taboo and the mating patterns of animals", *American Anthropologist*, 65, 1963, s.253-265.

Abramson, A., "Beyond the Samoan, Beyond the Samoan controversy in anthropology: A history of sexuality in the eastern interior of Fiji", P. Caplan (der.), *The cultural construction of sexuality*, Tavistock, New York, 1987, s.193-216.

Abruzzi, W., "Ecological stability and community diversity during Mormon colonization of the little Colorado River Basin", *Human Ecology*, 15, 1987, s.317-338.

—, *Dam that river! Ecology and Mormon settlement in the Little Colorado River basin*, Penn State University Press, New York, 1993.

Abu Lughod, L., *Veiled sentiments*, University of California Press, Berkeley 1988.

—, *Writing women's world: Bedouin stories*, University of California Press, Berkeley, 1993.

Abu-Rabia, A., *The Negev Bedouin and livestock rearing: Social, economic and political aspects*, Berg Publishers, Providence, RI, 1994.

Adams, J. W. ve Kasakoff, A. B., "Factors underlying endogamous group size", C. Smith (der.), *Regional analysis: Social systems*, cilt 2, Academic Press, New York, 1976, s.149-172.

Adams, D., "A Hitchhiker's guide to the internet", *The Sunday Times of London*, 29 Ağustos 1999, s.4-7.

Adams, R. M., *The evolution of urban society: Early Mesopotamia and prehispanic Mexico*, Aldine, Chicago, 1966.

—, *Heartland of cities: Surveys of ancient settlement and land use on the central floodplain of the Euphrates*, University of Chicago Press, Chicago ve Londra, 1981.

Adra, N., "The concept of tribes in rural Yemen", Nicholas Hopkins ve Saad Eddin Ibrahim (der.), *Arab society: Sociwal science perspectives*, The American University in Cairo Press, 1985.

Agrawal, A., "Mobility and control among nomadic shepherds: The case of the raikas II", *Human Ecology*, 22, 1994, s.131-134.

Alcock, J., "The belief engine", *Skeptical Inquier*, 19 (3), 1995, s.14-18.

Anderson, B., *Imagined communities*, Verso, Londra, 1991.

Anderson, M. K., "The fire, pruning, and coppice management of temperate ecosystems for basketry material by California Indian Tribes", *Human Ecology*, 27 (1), 1999, s.7-113.

Angeloni, E. (der.), *Annual editions: Anthropology 94-95*, gözden geçirilmiş 17. baskı, Dushkin Publishing, Guilford, CT, 1994.

Angier, N., "Heredity's more than genes, new theory proposes", *New York Times*, 3 Ocak 1995, s.B13, B22.

—, "Sexual identity not pliable after all", *New York Times*, 14 Mart 1997, s.A1, A18.

Annis, S., *God and production in a Guatemalan town*, University of Texas Press, Avusturya, 1988.

Antoun, R. T., "On the significance of names in an Arab village", *Ethnology*, 7, 1968, s.158-170.

Appell, G. N., "Casting socal change", M. R. Dove (der.), *The real and imagined role of culture in development: Case studies from Indonesia*, Westview, Boulder, CO, 1988, s.271-284.

Armelagos, G., "Biocultural aspects of food choice", M. Harris ve E. B. Boss (der.), *Food and evolution: Towards a theory of human food habits*, Temple University Press, Philadelphia, 1987, s.565-578.

Atkinson, J. M., "Shamanism today", *Annual Review of Anthropology*, 21, 1992, s.307-330.

Bach, K., "The vision of a better life: New patterns of consumption and changed social relations", Nicholas S. Hopkins ve Kirsten Westergaard (der.), *Directions of change in rural Egypt*, The American University in Cairo Press, Cairo, 1998.

Bailey, R. C. ve Peacock, N. R., "Efe Pygmies of Northeast Zaire: Subsistence strategies in the Ituri Forest", I. De-Garine ve G. A. Harrison (der.), *Uncertainty in the food supply*, Cambridge University Press, New York, 1990.

Balee, W., *Footprints of the forest: Ka'apor ethnobo-*

tany-historical ecology of plant utilization by an Amazonian people, Columbia University Press, New York, 1994.

Bales, K., *Disposable people: New slavery in the global economy*, University of California Press, Berkeley, 1999.

Balikci, A., *The Netsilik Eskimo*, Natural History Press, New York, 1970.

Barfield, T. J., *The nomadic alternative*, Prentice Hall, Englewood Cliffs, NJ, 1993.

Barlett, P. F., "Introduction", William M. Loker (der.), *Globalization and the rural poor in Latin America*, Boulder, Lynne Reinner Publishers, Londra, 1999.

Barnet, R. J. ve Muller, R. E., *Global reach: The power of the multinational corporations*, Simon & Schuster, New York, 1974.

Barry, H., III, Child, I. L. ve Bacon, M. K., "Relation of child training to subsistence economy", *American Anthropologist*, 61, 1959, s.51-63.

Barry, J. W., *A study of Temne and Eskimo visual perception: Preliminary report* (Pschology Laboratory Report No.28), University of Edinburgh, Edinburgh, 1965.

Barth, F., "Political leadership among Swat Pathans", *Monographs on Social Antropohology*, 19, London School of Economics, 1959.

—, *The nomads of south Persia: The Basseri tribe of the Kamseh confederacy*, Humanties Press, New York, 1961.

—, *Role of the entrepreneur in social change in Northern Norway*, Norwegian University Press, Bergen, 1963.

—, "The problem of comparison", *Royal Antropological Institute*, Occasional Paper No. 23, s.22-23.

—, *Ethnic groups ad boundaries: The social organization of cultural difference*, Little, Brown, Boston, 1969.

—, *Process and form in social life*, Routledge & Kegan Paul, Londra, 1981.

—, "Brief comment", *Anthropology Newsletter*, 34 (4), 1994, s.1.

Bates, D. G., *Nomads and farmers: The Yörük of Southeastern Turkey* (University of Michagan Museum of Antropology Monograph, s.52), University of Michigan Press, Ann Arbor, 1973.

— "What's in a name? Minorities, identity and politics in Bulgaria", *Identities*, 1 (2-3), 1994, s.201-225.

Bates, D. G. ve Lees, S. H., "The role of exchange in production specilization", *American Anthropologist*, 79, s.824-841.

—, "The myth of population regulation", N. A. Chagnon ve W. Irons (der.), *Evolutionary biology and human social behavior: An anthropological perspective*, Duxbury Press, North Scituate, 1979, s.273-289.

Bates, D. G. ve Lees, S. H. (der.), *Case studies in human ecology*, Plenum Press, New York, 1996.

Bates, D. G. ve Fratkin, E. M., *Cultural anthropology*, 2. baskı, Allyn and Bacon, Boston, 1999.

Bates, D. G. ve Plog, F., *Human adaptive strategies*, McGraw Hill, New York, 1991.

Bates, D. G. ve Rassam, A., *Peoples and cultures of the middle east*, 2. baskı, Prentice Hall, Englewood Cliffs, NJ, 2000.

Beals, A. R., *Gopalpur: A south Indian village*, Holt, Rinehart & Winston, New York, 1962.

Beattie, J., free Press, *Other cultures*, Free Press, New York, 1964.

Beck, L., *The Qashqa'i of Iran*, Yale University Press, New Haven, CT, 1986.

—, *Nomad: A year in the life of a Qashqa'i tribesman in Iran*, University of California Press, Berkeley ve Los Angeles, 1991.

Beckerman, S., "Does the swidden ape the forest?", *Human Ecologuy*, 11, 1983, s.1-12.

Bell, D., "Ethnicity and social change", N. Glazer ve D. P. Moynihan (der.), *Ethnicity*, Harvard University Press, Cambridge, MA, 1975.

Benedict, R., *Patterns of culture*, New American Library, New York, 1959 (ilk baskı 1934).

Bentley, G., "Hunter-gatherer energetics and fertility: A reassesment of !Kung San, *Human Ecology*, 13, s.79-110.

Berleant-Schiller, R. ve Shanklin, E. (der.), *The keeping of animals*, Allenheld, Osmun, Totowa, NJ, 1983.

Bernard, H. R., *Research methods in cultural anthropology*, Sage, Beverly Hills CA, 1988.

—, *Research methods in anthropology: Qualitative and quantitative approaches*, 2. baskı, Sage, Thousand Oaks, CA, 1994.

Berreby, D., "Unabsolute truths: Clifford Geertz", *New York Times Magazine*, 9 Nisan 1995, s.44-47.

Berreman, G. D. "Race, caste, and other invidious distinctions in social stratification", *Race*, 13, 500-536, Institute of Race Relations, 1972, s.500-536.

Bettinger, R. L., "Archaelogical approaches to hunter-gatherers", *Annual Review of Anthropology*, 16, 1987, s.121-142.

Bickerton, D., *Language and Human Behavior*, University of Washington Press, Seatle, 1995.

Binford, L. R., "Post-Pleistocene adaptations", S. R. Binford ve L. R. Binford (der.), *New perspectives in archaeology*, Aldine, Chicago, 1968.

—, *Working at Archaeology*, Academic Press, New York, 1983.

—, "Ancestral lifeways: The faunal record", A. Podolefski ve P. J. Brown (der.), *Applying anthropology: An introductory reader*, Mayfield Press, Mountain View, CA, 1989.

Bird, G. ve Melville, K., *Families and intimate relationships*, McGraw-Hill, New York, 1994.

Bishop, N. H., "Himalayan herders", *Case studies in cultural anthropology*, Harcourt Brace, New York, 1998.

Blackwood, E., "Sexuality and gender in certain Native American tribes: The case of cross-guender females", *Signs*, 10, 1984, s.27-42.

Blanton, R. E., *Houses and households: A comparative study*, Plenum, New York, 1994.

Bloomfield, L., "Language history", H. Hoijer (der.), *Language*, Holt, Rinehart & Winston, New York, 1965.

Board of Education of the City of New York, Division of Bilingual Education, *Facts and figures*, 1994.

Boas, F., *Race, language and culture*, Macmillan, New York, 1940.

—, *The limitations of the comparative method of anthropology*, Free Press, New York, 1966 (ilk baskı 1896).

Boddy, J. P., "Spirits and selves in Northern Sudan: The cultural therapeutics of possession and trance", *American Ethnologist*, 15, 1988, s.2-27.

—, *Aman: The story of a Somali girl*, Pantheon, New York, 1994.

Boehm, C., *Blood revenuge: The anthropology of feuding in montenegro and other tribal societies*, University Press of Kansas, Lawrence, 1984.

Bogen, J. E., "The other side of the brain: An oppositional mind", *Bulletin of the Los Angeles Neurological Societies*, 34, 1969, s.135-162.

Bohannan, P., "Africa's land", *Centennial Review*, 4, 1960, s.439-449.

—, "The Tiv of Nigeria", J. L. Gibbs, Jr. (der.), *Peoples of Africa*, Holt, Rinehart & Winston, New York, 1965.

Bongarts, J., "Modeling the demographic impact of AIDS in Africa", R. Kulstad (der.), *AIDS 1988: American Association for the Advancement of Science Symposia Papers*, AAAS, Washington, DC, 1988, s.85-94.

Boone, J., "Competition, conflict and development of social hierarchies", E. R. Smith ve B. Winterhalder (der.), *Evolutionary ecology and human behavior*, Aldine de Grutyer, Hawthorne, NY, s.301-338.

Borofsky, R. (der.), *Assessing cultural anthropology*, McGraw-Hill, New York, 1994.

Boserup, E., *Women's role in economic development*, Aldine, Chicago, 1970.

Boster, J., "A comparison of the diversity of Jivaroan gardens with that of the tropical forest", *Human Ecology*, 11, 1983, s.47-68.

Bott, E., *Family and Social Networks*, Tavistock, Londra, 1957.

Boulding, K., *Economic analysis*, 4. baskı, Harper & Row, New York, 1961.

Bourguignon, E. ve Greenbaum, L., *Diversity and homogeneity*, HRAF Press, New Haven, CT, 1973.

Bowen, E. S., *Return to laughter: An anthropological novel*, Doubleday/American museum of Natural History, New York, 1964.

Bowlby, J., "Attachment", *Attachment and loss series*, cilt 1, Basic Books, New York, 1969.

Boyd, R. ve Richerson, P. J., *Culture and the evolutionary process*, University of Chicago Press, Chicago, 1985.

—, "Punishment allows the evolution of cooperation (or anything else) in sizable groups", *Etholougy and Sociobiology*, 13, 1991, s.171-196.

Boyer, P., "Cognitive tracks of cultural inheritance:

How evolved intuitive ontology governs cultural transmission", *American Antropologist*, 100 (4), 1998, s.876-889.

Brace, C., Brace, M. L. ve Leonard, W. R., "Reflections on the face of Japan: A multivariate craniofacial and odontometric perspective", *American Journal of Physical Antropology*, 78, 1989, 93-114.

Bradburd, D., "Never give a shepherd an even break: Class and labor armong the Komanchi of Kerman, Iran", *American Ethnologist*, 7, 1980, s.604-620.

–, "The rules and the game: The practice of Komanchi marriage", *American Ethnologist*, 11, 1984, 738-754.

—, *Ambiguous relations: Kin, class and conflict among Komachi pastoralists*, Smithsonian Institution Press, Washington, 1990.

Bradburd, D., "Size and success: Komachi adaptation to a changing Iran", Michael Bonine ve Nikki Keddi (der.), *Modern Iran: The dialectics of continuity and change*, State University of New York Press, 1996.

Brandes, S., *Metaphors of masculinity: Sex and status in Andalusian folklore*, University of Pennsylvania Press, Philadelphia, 1980.

Bray, F., *The rice economies: Technology and development in Asian societies*, University of California Press, Berkeley ve Los Angeles, 1994.

Briggs, J. L., *Never in anger: Portrait of an Eskimo family*, Harvard University Press, Cambridge, MA, 1970.

Brondizio, E., E. Moran, E., Mauel, P. ve Wu, Y., "Land use change in the Amazon estuary: Patterns of Caboclo settlement and lanscape management", *Human Ecology*, 22 (3), 1994, s.243-248.

Brooke, J., "Informal capitalism grows in Cameroon", *New York Times*, 30 Kasım 1987, s.8.

Brosius, J. P., "River, forest and mountain: The penan gang landscape", *Sarawak Museum Journal*, 36 (57, New Series), 1986, s.173-184.

—, "Endangered forest, endangered people: Environmentalist representations of indigenous knowledge", *Human Ecology*, 25 (1), 1997, s.47-69.

Brown, D., *Human universals*, McGraw-Hill, New York, 1991.

Browne, M. W., "What is intelligence? And who has it?", *New York Times Book Review*, 16 Ekim 1994, s.3ff.

Buchler, I. ve Selby, H. A., *Kinship and social organization: An introduction to theory and method*, MacMillan, New York, 1968.

Buckmaster, M., "Evidence of prehistoric gardening in Michigan's Upper Peninsula", Midwest Archaeological Conference'ta sunulmuş tebliğ, East Lansing, MI, Ekim 1999.

Burbank, V. K., *Fighting women: Anger and aggression in Aboriginal Australia*, University of California Press, Berkeley ve Los Angeles, 1994.

Burch, E. S., Jr., "North Alaskan Eskimos: A changing way of life", M. Ember, C. Ember ve D. Levinson (der.), *Portraits of culture*, Prentice Hall, Englewood Cliffs, s.1-36.

—, "The future of hunter-gatherer research", E. S. Burch, Jr. ve L. J. Ellanna (der.), *Key issues in hunter-gatherer research*, Berg Publishers, Providence, RI, s.441-455.

Burch, E. S., Jr. ve Ellanna, L. J. (der.), *Key issues in hunter-gatherer research*, Berg Publishers, Providence, RI, 1994.

Burling, R., *Man's many voices: Language in its cultural context*, Holt, Rinehart & Winston, New York, 1970.

—, *The passage of power*, Academic Press, New York, 1974.

Button, G., "What you don't know can't hurt you: The right to known and the Shetland oil spill", *Human Ecology*, 23, 1995, s.31.

Byrne, R., *The thinking ape: Evolutionary origins of intelligence*, Oxford University Press, Oxford, 1999.

"Cairo Population Conference", *New York Times*, 11 Eylül 1994, s.10.

Calhoun, C., Light, D. ve Keller, S., *Sociology*, 6. baskı, McGraw-Hill, New York, 1994.

Calvin, W. H., *How brains think: Evolving intelligence, then and now*, Basic Books, 1996.

Campbell, B. K., *Human ecology*, 2. baskı, Aldine de Gruyter, Hawthorne, NY, 1995.

Cane, S., "Australian aboriginal subsistence in the western desert", Bates, D. G. ve S. H. (der.), *Case studies in human ecology*, Phenum, New York, 1996, s.17-54.

Cann, R. L., "DNA and human origins", *Annual Review of Antropology*, Annual Reviews, Palo Alto, CA, 1988, c.17, s.127-143.

Caplan, P. (der.), *The cultural construction of sexuality*, Tavistock, New York, 1987.

Carneiro, R. L., "The chiefdom: Precursor of the state", G. D. Jones ve R. R. Kautz (der.), *The Transition to Statehood in the New World*, Cambridge University Press, New York, s.37-77.

Carney, J. A., "From hands to tutors: African expertise in the South Carolina economy", *Agricultural History*, 67 (3), 1993, s.1-30.

—, "Landscapes of technology transfer: Rice cultivation and African continuties", *Technology and Culture*, 37 (1), 1996a, s.5-35.

—, "The role of Arican rice and slaves in the history of rice cultivation in the Americas", *Human Ecology*, 26 (4), 1998, s.525-545.

Carrington, J. F., *Talking drums of Africa*, Carey Kingsgate Press, Londra, 1949.

—, "The talking drums of Africa", *Scientific American*, 255, 1971, s.90-94.

Cashdan, E., "Spatial organization and habitat use", E. A. Smith ve B. Winterhalder (der.), *Evolutionary ecology and human behavior*, Walter de Gruyter, New York, 1992.

Castells, M., "The net and the self: Working note for a critical theory of the inforational society, *Critique of Anthropology*, 16 (1), 1996a, 11-39.

—, *The rise of the network society: The informational age*, cilt 1, Blackwell Press, Oxford, 1996b [*Enformasyon Çağı, Ekonomi, Toplum ve Kültür, Ağ Toplumunun Yükselişi*, (cilt 1), İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2. baskı, İstanbul, Nisan 2008].

—, *End of millenium*, cilt 3, *The information age: Economy, society and culture*, Blackwell, Oxford, 1988 [*Enformasyon Çağı, Ekonomi, Toplum ve Kültür, Binyılın Sonu*, (cilt 3), İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, Aralık 2007].

Cavalli-Sforza, P. ve Piazza, A., *The history and geography of human genes*, Princeton University Press, Princeton, NJ, 1994.

Cernea, M. M., *Social Organization and development anthropology*, The 1995 Malinowski Award Lecture, Environmentally Sustainable Development Studies and Monography Studies Series No.6, The World Bank, Washington, DC, 1996.

Chagnon, N. A., "Yanomamö social organization and warfare", M. Fried, M. Harris ve R. Murphy (der.), *War: The anthropology of armed conflict and agression*, Natural History Press, New York, 1967.

—, *Yanomamö: The fierce people*, 3. baskı, Holt, Rinehart & Winston, New York, 1983.

—, *Yanomamö: The last days of Eden*, Harcourt Brace Jovanovich, San Diego, 1992.

—, "Covering up the Yanomamö massacre", *New York Times*, 23 Ekim 1993, op. ed.

—, "L'Ethnologie du déshonneur: Brief response to Lizot", *American Ethnologist*, 22 (1), 1995, s.187-189.

—, *Yanomamö: The last days of Eden*, 5. baskı, Harcourt Brace Jovanovich, San Diego, 1997.

Chagnon, N. A. ve Hames, R., "Protein deficiency and tribal warfare in Amazonia: New data", *Science*, 203 (4383), s.10-15.

Chagnon, N. A. ve Irons, W. (der.), *Evolutionary biology and human social behavior: An anthropological perspective*, Duxbury Press, North Scituate, MA, 1979.

Chagnon, N. A. ve Melancon, T., "Epidemics in a tribal population", *The impact of contact: Two Yanomamö cases*, Report No. 11 (s.53-75), Cultural Survival International, Cambridge, MA, 1983.

Chance, N. A., *The Inupiat and Arctic Alaska: An ethnography of development*, Harcourt Brace College, Fort Worth, TX, 1990.

Cheal, D., "Changing household financial strategies: Canadian couples today", *Human Ecology*, 21 (2), 1993, 197-213.

Chibnik, M. (der.), *Farm work and fieldwork: American agriculture in anthropological perspective*, Cornell University Press, Ithaca, NY, 1987.

Chira, S., "Struggling to find stability when divorce is a pattern", *New York Times*, 1995, s.1, 42.

Chomsky, N., *Languauge and mind*, Harcourt Brace Jovanovich, New York, 1972.

Clark, K. ve Uhl, C., "Farming, fishing, and fire in the history of the upper Rio Negro region of Venezuela", *Human Ecology*, 15, 1987, s.1-26.

Clarke, K. B., "Racial progress & retreat: A personal

memoir", H. Hill ve J. E. Jones (der.), *Race in America: The struggle for equality*, University of Wisconsin Press, Madison, s.3-18.

Clarke, L., *Acceptable risk? Making decisions in a toxic environment*, University of California Press, Berkeley ve Los Angeles, 1989.

Cook, S., "The obsolete anti-market mentality: A critique of the substantive approach to economic anthropology, *American Anthropologist*, 68, 1966, s.323-345.

Colchester, M., *The health and survival of the Venezuelan Yanomamö*, IGWA Document No. 53, Cultural Survival International, Cambridge, MA, 1985.

Cole, D., *Nomads of the nomads: The Al Murrah Bedouin of the Empty Quarter*, Aldine, Chicago, 1979.

Cole, J. W. ve Wolf, E. R., *The hidden frontier: Ecology and ethnicity in an alpine valley*, University of California Press, Berkeley, 2000.

Collier, J., Jr., *Visual anthropology: Photography as a research method*, Holt, Rinehart & Winston, New York, 1967.

Collins, W. T., "An analysis of the Memphis garbage strike of 1968", *Public Affairs Forum*, 3, Memphis State University, 1974, s.1-6.

Colson, E., "Ancestral spirits and social structure among the plateau Tonga", *International Archives of Ethnography*, 1, 1954, s.21-68.

Conant, F. P., "Korok: A variable unit of physical and social space among the Pokot of East Africa", *American Antropologist*, 67, 1965, s.429-434.

—, "Thorns paired sharply recurved: Cultural controls and rangeland quality in East Africa", B. Spooner ve H. Mann (der.), *Antropology and desertification: Dryland ecology in social perspective*, Academic Press, Londra, 1982, s.111-112.

—, "Remote sensing, discovery, and generalizations in human ecology", E. Moran (der.), *The ecosystem concept in anthropology*, Westview Press, Boulder, CO, 1984.

—, "Social Consequences of AIDS: Implications for East Africa and the Eastern United States", R. Kulstad (der.), *AIDS 1988: American Association for the Advancement of Science Symposia Papers*, AAAS, Washington, DC, 1988, s.147-156.

—, "Human ecology and space age technology: Some predictions", *Human Ecology*, 22 (3), 1994, s.405-413.

Conelly, W. T., "Agricultural Intensification in a Philoppine frontier community: Impact on labor efficiency and farm diversity", D. G. Bates ve S. H. Lees (der.), *Case studies in human ecology*, Plenum Press, New York 1996.

Conklin, B., "Body Paint, Feathers, and VCRs: Aesthetics and Authenticity in Amazonian Activism", *Merican Ethnologist*, 24(4), 1997, s.711-728.

Conklin, B. A. ve Graham, L. R., "The shifting middle ground: Amazonian Indians and eco-politics", *American Anthropologist*, 97 (4), 1995, s.695-710.

Cook, S., "The obsolete anti-market mentality: A critique of the substantive approach to economic anthropology, *American Anthropologist*, 68, s.323-345.

Cooper, F. ve Packard, R. (der.), *International development and the social sciences: Essays on the history and politics of knowledge*, University of California Press, Berkeley, 1998.

Coughenour, M. B., Ellis, J. E., Swift, D. M., Coppock, D. L., Galvin, K., McCabe, J. T. ve Hart, T. C., "Energy extraction and use in a nomadic pastoral ecosystem", *Science*, 230, 1985, s.619-625.

Coult, A. D. ve Habenstein, R. W., *Gross tabulations of Murdock's world ethnographic sample*, University of Missouri Press, Columbia, 1965.

Cowell, A., "Cairo parley hits anew on migrants", *New York Times*, 11 Eylül 1994, s.10.

Craige, B. J. (der.), *Literature, language and politics*, University of Georgia Press, Atina, 1988.

Greed, G. W., "Bulgaria: Anthropological corrections te cold war stereotypes", M. Ember, C. Ember ve D. Levinson (der.), *Portraits of culture*, Prentice Hall, Englewood Cliffs, NJ, 1994.

Creed, G. W., *Domesticating revolution: From socialist reform to ambivalent transition in a Bulgarian village*, The Pennsylvania State University Press, University Park, PA, 1998.

Cronk, L., "Human behavioral ecology", *Annual Review of Antrhropology*, 20, 1991, s.25-53.

Cunningham, W. P. ve Saigo, B. W., *Environmental science, a global concern*, William C Brown, Dubuque, IA, 1995.

Curran, J. W., Jaffe, H. W., Hardy, A. M., Morgan, W. M., Selik, R. M. ve Dondero, T. J., "Epidemiology of AIDS and HIV mfection in the United States", R. Kulstad (der.), *AIDS 1988: American Association for the Advancement of Science Symposia Papers*, AAAS, Washington, DC, 1988, s.19,34.

Cyriax, R. J., *Sir John Franklin's last Arctic expedition*, Methuen, Londra, 1939.

Daley, S., "Botswana is presing bushmen to leave reserve", *New York Times*, 14 Temmuz 1996.

Dalton, G., "Traditional production in primitive African economies", *Quarterly Journal of Economics*, 76, 1962, s.360-378.

—, "Peasantries in antropology and history", *Current Antropology*, 13, 1972, s.385-415.

D'Andrade, R. G., "Cultural constructions of reality", L. Nader & T. W. Maretski (der.), *Cultural ilness and health: Essays in human adaptation*, American Anthropological Association, Washington, DC, 1973.

D'Aquili, E., *The biopsychological determinants of culture*, McCaleb Modulein, Anthropology, Addison-Wesley, Reading, MA, 1972.

Davis, D. S. (der.), *The consumer revolution in urban China*, University of California Press, Berkeley, 2000.

Davis, W., *Passage of darkness: The ethnobiology of the Haitian Zombie*, University of North Carolina Press, Chapel Hill, 1988.

—, "Death of a people. Logging in the Penan homeland", *Cultural Survival Quarterly*, 17 (3), 1993, s.15-20.

Davis, W. ve Henley, T., (der.), *Penan: Voice for the Borneo rainforest*, Western Canada Wilderness Committee, Vancouver, 1990.

Dawkins, R., *River out of Eden: A Darwinian view of life*, Basic Books, New York, 1995.

Dawson, J. L. M., "Cultural and psychological influences upon spatial perceptual processes in West Africa", *International Journal of Psychology*, 2, 1967, s.115-128, 171-185.

Deb, D., "Of cast net and caste identity: Memetic diffrentation between two fishing communities of Karnataka", *Human Ecology*, 24 (1), 1996, s.109-124.

Denevan, W., Treacy, J., Alcorn, J., Paddoch, C., Denslow, J. ve Paitan, S., "Indigenous agroforestry in the Peruvian Amazon: Bora Indian management of swidden fallows", *Interciencia*, 9, 1984, s.346-357.

Denich, B., "Dismembering Yugoslavia: Nationalist ideologies and the symbolic revival of genocide", *American Ethnologist*, 21 (2), 1994, s.367-390.

Dennett, D. C., *Darwin's dangerous idea: Evolution and the meaning of life*, Simon & Schuster, New York, 1994.

Dennett, D., *Kinds of minds: Toward an understanding of consciousness*, Basic Books (Harper Colins), New York, 1996.

DePalme, A., "Canadian Indians win a ruling vindicating their oral history", *The New York Times*, 9 Şubat 1998.

Diamond, J., "Race without color", *Discover*, 15 (11), 1994, s.82-91.

—, *Guns, germs, and steel: The fates of human societiess*, W. W. Norton, New York, Londra, 1999.

Dietz, T., *Pastoralists in dire straits*, Netherlands Geographical Studies (No.49), University of Amsterdam, Institute for Social Geography, Amsterdam, 1987.

Divale, W. ve Harris, M., "The male supremacist complex: Discovery of a cultural invention", *American Anthropologist*, 80, 1978, s.668-671.

Dore, R. P., *Shinohata: A portrait of a Japanese village*, University of California Press, Berkeley ve Los Angeles, 1994.

Douglas, M., "The Lele resistance to change", E. E. LeClair, Jr. ve H. K. Schneider (der.), *Economic anthropology: Readings in theory and analysis*, Holt, Rinehart & Winston, New York, 1962.

Dove, M. R., "The Chayanov slope in a swidden society: Household demography and extensive agriculture in western Kalimantan", P. Durrenburger (der.), *Chayanov, peasants, and economic anthropology*, Academic Press, Orlando, FL, 1984, s.97-132.

—, "Introduction", M. R. Dove (der.), *The real and imagined role of culture in development: Case studies from Indonesia*, University of Hawaii Press, Honolulu, s.1-37.

Downs, J. F., "The social consequences of a dry well", *American Anthropologist*, 67, 1965, s.1387-1417.

Dozier, E. P., *The Pueblo Indians of North America*, Holt, Rinehart & Winston, New York, 1970.

Draper, P., "Social and economic constraints on child life among the !Kung.", R. B. Lee ve I. DeVore (der.), *Kalahari hunter-gatherers*, Harvard University Press, Cambridge, MA, s.199-217.

Duben, A., "The significance of family and kinship in urban Turkey", Ç. Kağıtçıbaşı (der.), *Sex roles, family and community in Turkey*, Indiana University Turkish Studies, no.3, Indiana University Press, Bloomington, 1986.

Dunbar, R., *Grooming, gossip, and the evolution of language*, Harvard University Press, Cambridge, MA, 1997.

Duranti, A., *From grammar to politics: linguistic anthropology in a Western Samoan village*, University of California Press, Berkeley ve Los Angeles, 1994.

Durham, E., *High Albania*, Beacon, Boston, 1987.

Durham, W. H., *Coevolution: Genes, culture, and human diversity*, Stanford University Press, Stanford, CA, 1991.

Durkheim, E., *The division of labor in society*, Free Press, New York, 1964.

Durrenberg, P. (der.), *Chayanov, peasants, and economic anthropology*, Academic Press, Orlando, FL, 1984.

Dyson-Hudson, N. ve Dyson-Hudson, R., "The structure of East African herds and the future of East African herders", *Development and change*, 13, 1982, s.213-238.

Dyson-Hudson, R., "Ecology of nomadic Turkana pastorilists: A discussion", E. Whitehead, C. Hutchinson, B. Timmerman & R. Varady (der.), *Arid lands: Today and tomorrow*, Westview, Boulder, CO, 1988, s.701-703.

Dyson-Hudson, R. ve Little, M. A. (der.), *Rethinking human adaptation: Cultural and biological models*, Westview, Boulder, CO, 1983.

Dyson-Hudson, R. ve Smith, E. A., "Human territoriality", Cambridge University Press, Cambridge, 1991.

Earle, T. (der.), *Chiefdoms: Power, economy and ideology*, Cambridge University Press, Cambridge, 1991.

Eder, J. F., "Batak foraging camps today: A window to the history of a hunting-gathering economy", Bates, D. G. ve Lees, S. H. (der.), *Case Studies in human ecology*, Plenum, New York, 1996, s.85-102.

Edgerton, R. B., *The individual in cultural adaptation: A study of four East African peoples*, University of California Press, Berkeley ve Los Angeles, 1971.

Eggan, F., *Social organization of the Western Pueblo*, University of Chicago Press, Chicago, 1950.

Ehrlich, P. ve Ehrlich, A. H., *Population, resources, environment: Issues in human ecology*, 2. baskı, Freeman, San Francisco, 1972.

Eicher, M., *Nonsexist research methods: A practical guide*, Allen & Unwin, Londra, 1988.

Eliade, M., W. C. Beane ve W. G. (der.), *Myths, rites, symbols: A Mircea Eliade reader*, cilt 2, Harper & Row, New York, 1975.

Ember, C. R., "Myths about hunter-gatherers", *Ethnology*, 17 (4), 1978, s.439-448.

—, "The relative decline in woman's contribution to agriculture with intensification", *American Anthropologist*, 85, 1983, s.285-304.

—, "Resource unpredictability, mistrust & war", *Journal of Conflict Resolution*, 36 (2), 1992, s.242-262.

Ember, C. R. ve Ember, M., "Peace between participatory polities: A cross-cultural test of the 'democracies rarely fight each other' hypothesis", *World Politics*, 44 (4), 1992, s.573-599.

Ember, C. R., Ember, M. ve Pasternak, B., "On the development of unilineal descent", *Journal of Anthropological Research*, 30, 1974, s.69-94.

Ember M. ve Ember, C. R., "The conditions favoring matrilocal versus patrilocal residence", *American Antropologist*, 73, 1971, s.571-594.

Ember, M., Ember, C. ve Levinson, D. (der.), *Portraits of culture*, Prentice Hall, Englewood Cliffs, NJ, 1994.

Eminov, A., "There are no Turks in Bulgaria: Rewriting history by administrative fiat", K. Karpat (der.), *The Turks of Bulgaria: The History, Culture and Political Fate of a Minority*, Isis Press, İstanbul, 1990.

Engels, F., E. B. Leacock (der.), *The origin of the family, private property, and the state*, International Publishers, New York, 1972 (first published 1884).

Erlanger, S., "In east and Central Europe, 'family downsizing' to shrink populations", *International Herald Tribune*, 5 Mayıs 2000, s.13.

Escobar, A., "Anthropology and the development encounter: The making and marketing of development anthropology", *American Ethnologist*, 18 (4), s.658-682.

—, "Welcome to 'Cyberia'", *Current Anthropology*, 18 (3), 1994, s.38-45.

Estioko-Griffin, A. ve Griffin, P. B., "Woman the hunter: The Agta", F. Dahlberg (der.), *Woman the Gatherer*, Yale University Press, New Hawen, CT, 1981, s.121-151.

Etienne, M. ve Leacock, E. (der.), *Women and colonization: Anthropological perspectives*, Bergin & Garvey, South Hadley, MA, 1988.

Evans-Pritchard, E. E., *The Nuer: A description of the modes of livelihood and political institutions of a Nilotic people*, Clarendon Press, Oxford, 1940.

Fagan, B. M., *People of the Earth: An introduction to world prehistory*, 7. baskı, HarperCollins College, New York, 1992.

Farb, P., *World play: What happens when people talk*, Knopf, New York, 1974.

Farley, R., "The common destiny of blacks and whites: Observations about social and economic status of the race", H. Hill ve J. E. Jones (der.), *Race in America: The struggle for equality*, University of Wisconsin Press, 1993, s.197-233.

Fay, R. E., Turner, C. F., Klassen, A. D. ve Gagnon, J. H., "Prevalence and patterns of same-gender sexual contact among men", *Science*, 243, 1989, s.338-348.

Feder, B. J., "Big decisions before spring planting", *New York Times*, 7 Mart 1994, s.D1.

Feinberg, R., "Margaret Mead and Samoa: Coming of age in fact and fiction", *American Anthropologist*, 90, 1988, s.656-663.

Feinman, G. ve Nicholas, P., "Prehispanic interregional interaction in southern Mexico: The Valley of Oaxaca and the Ejutla Valley", E. M. Schortman ve P. A. Urban (der.), *Resources, power, and interregional interaction*, Plenum, New York, 1992, s.77-114.

Feinmen, G. ve Neitzel, J., "Too many types: an overview of sedentary prestate societies in the Americas", *Advances in Archaeological Methods and Theory*, 7, Academic, Press, Orlando, FL, 1984, s.39-102.

Feit, H. A., "The ethno-ecology of the Waswanipi Cree; or how hunters can manage their resources", B. Cox (der.), *Cultural ecology: Readings on the Canadian native peoples*, McClelland & Stewart, Toronto, 1973.

—, "The enduring pursuit: Land, time and social relationships in anthropological models of hunter-gatherers and in Subarctic hunters' images", E. S. Burch, Jr. ve L. J. Ellanna (der.), *Key issues in hunter-gatherer research*, Berg Publishers, Providence, RI, 1994, s.421-439.

Ferguson, B. R., *Warfare, culture, and environment*, Academic Press, New York, 1984.

—, "Tribal warfare", *Scientific American*, 256 (1), 1992, s.108-113.

—, "A reputation for war", *Natural History*, 104 (4), 1995.

—, *Yanomamö warfare: A political history*, SAR Press, Santa Fe, NM, 1995.

Ferraro, G. P., *The cultural dimension of international business*, Prentice, Hall, Englewood Cliffs, NJ, 1990.

Ferreira, M. K. L., "People of My Side - People of the Other Side", *ZDM* 33(3), 2001, s.98-94.

Fischer, J. L., "Social influences on the choice of a linguistic variant, *Word*, 14, 1958, s.47-56.

Fisher, H. E., "The four-year itch: Do divorce patterns reflect our evolutionary heritage?", *Natural History*, 10, 1987, s.22-33.

Fisher, M., *Iran: From religious dispute to revolution*, Harvard University Press, Cambridge, MA, 1980.

Flinn, M., "Correlates of reproductive success in a Caribbean village", *Human Ecology*, 14, 1986, s.225-245.

Flowers, N. M., "The Spread of AIDS in rural Brazil", R. Kulstad (der.), *AIDS 1988: American Association for the Advancement of Science Symposia Papers*, AAAS, Washington, DC, 1988, s.159-168.

Flowers, N., Gross, D., Ritter, M. ve Werner, D., "Protein capture and cultural development in the Amazon", *American Anthropologist*, 3, 1975, s.526-549.

—, "Variation in Swidden practices in four central Brazilian Indian Societies", *Human Ecology*, 10, 1982, s.203-217.

Fondahl, G., "Gaining ground? Evenkis, land, and reform in Southeastern Siberia", *Cultural survival studies in ethnicity and change*, Allyn ve Bacon, Boston, 1998.

Ford, R. I., "An ecological perspective on the Eastern Pueblos", A. Ortiz (der.), *New Perspectives on the Pueblos*, University of New Mexico Press, Albuquerque, 1972.

Foster, B., "Ethnicity and commerce", *American Ethnologist*, 1, 1974, s.437-448.

Foster, G. M., *Applied Antropology*, Little, Brown, Boston, 1969.

Foster, B. ve Seidman, S., "Urban structures derived from collection of overlapping substets, *Urban Anthropology*, 11, 1982, s.171-182.

Fox, R., "Evil wrought in the name of good", *Anthropology Newsletter*, Mart 1994, s.2.

—, *The challenge of anthropology: Old encounters and new excursions*, Transaction Publishers, New Brunswick, NJ, 1994.

Frank, A. G., *Capitalism and underdevelopment in Latin America*, Monthly Review Press, New York, 1969.

—, *ReOrient: Global economy in the Asian age*, University of California Press, Berkeley, 1998.

Frank, R. H., *Passion within reason: The strategic role of the emotions*, Norton, New York, 1988.

Fratkin, E., *Surviving drought and development: Ariaal pastoralists of Northern Kenya*, Westview Press, Boulder, CO, 1991a.

—, "Surviving drought and development. Ariaal pastoralists of Kenya", *Human Ecology*, 23 (3), 1991b.

—, *Ariaal pastoralists of northern Kenya: Surviving drought and development in Africa's arid lands*, Allyn and Bacon, Boston, 1998.

—, "Pastoralism–governance and development issues", *Annual Review of Anthropology*, 26, 1997, s.235-261.

Fratkin, E., Galvin, K. ve Roth, E. A., *African pastoralist systems: An integrated approach*, L. Reinner Publishers, Boulder, CO, 1994.

Fratkin, E. ve Roth, E. A., "Who survives drought? Measuring winners and losers among the Ariaal Rendille pastoralists of Kenya", Bates, D. G. ve Lees, S. H. (der.), *Case studies in human ecology*, Plenum, New York, s.159-174.

Fratkin, E. M., Roth, E. A. ve Nathan, M. A., "When nomads settle: The effects of commoditization, nutritional change, and formal education on Ariaal and Rendille pastoralists", *Current Anthropology*, 40 (5), 1999, s.729-735.

Frayer, D. W., Wolpoff, M. H., Thorne, A. G. ve Pope, G. G., "Getting it straight", *American Anthropologist*, 96 (2), 1994, s.424-438.

Frayser, S., *Varieties of sexual experience*, HRAF Press, New Haven, CT, 1985.

Frazer, J., *The new golden bough* (kısaltılmış baskı), Criterion, New York 1959 (ilk baskı 1900).

Freeman, D., *Margaret Mead and Samoa: The making and unmaking of an anthropological myth*, Harvard University Press, Cambridge, MA, 1983.

Freeman, J. D., "On the concept of the kindred", *Journal of the Royal Anthropological Institute*, 91, 1961, s.192-220.

Freeman, M. M. R., "A social and ecological analysis of systematic female infanticide among the Netsilik Eskimo", *American Anthropologist*, 73, 1011-1019.

Freilich, M., *Meaning of culture: A reader in cultural antropology*, Xerox College, Lexington, MA, 1971.

Fricke, T., *Himalayan households*, Columbia University Press, New York, 1994.

Fricke, T., Thornton, A. ve Dahal, D. R., "Netting in Nepal: Social change, the life course, and brideservice in Sangila", *Human Ecology*, 26 (2), 1998, s.213-237.

Fried, M., *The evolution of political society: An essay in political anthropology*, Random House, New York, 1967.

Fromkin, V. ve Rodman, R., *An introduction to linguistics*, 4. baskı, Holt, Rinehart & Winston, New York, 1988.

Gailey, C. W., *Kinship to kingship: Gender hierarchy and state formation in the Tongan Islands*, University of Texas Press, Avusturya, 1987.

Galvin, K. A., "Nutritional status as an indicator of im-

pending food stress", *Disasters*, 12, 1988, s.147-156.

Gardner, A. ve Gardner, B., "Teaching sign language to a chimpanzee", *Science*, 165, 1969, s.664-672.

Galaty, J. G., "Rangeland tenure and pastoralism in Africa", E. Fratkin, K. Galvin ve E. A. Roth (der.), *African pastoralist systems: An integrated approach*, Rienner Publishers, Boulder, CO, 1994, s.185-204.

Geertz, C., "Religion as a cultural System", M. Banton (der.), *Anthropological approaches to the study of religion*, Praeger, New York, 1966.

—, "Two types of ecosystems", A. P. Vayda (der.), *Environment and cultural behavior*, Natural History Press, New York, 1969.

Giaccaria, B. ve Heide, A., *Xavante: Povo Autêntico*, São Paulo, Editorial Dom Bosco, 1972.

Giampietro, M., Bukkens, S. F. ve Pimientel, D., "Labor productivity: A biophysical definition and assesment", *Human Ecology*, 21, 1993, s.229-260.

Gibbs, J. L., Jr., "The Kpelle Moot", *Africa*, 33, 1963, s.1-10.

Gilmore, D. D., *Aggression and community: Paradoxes of Andolusian culture*, Yale University Press, New Haven, CT, 1987.

—, *Manhood in the making: The cultural construction of masculinity*, Yale University Press, New Haven, CT, 1990.

—, "Subjectivity and subjugation: Fieldwork in the stratified community", *Human Organization*, 50, 1991, s.215-224.

—, "The 'mayete' as object and stereotype in Andalusian proletarian poetry", *Ethnology*, 33 (4), 1994, s.353-365.

—, *Carnival and culture: Sex, symbol and status in Spain*, Yale University Press, New Haven, 1998.

Ginguld, M., Perevolotsky, A. ve Ungar, E. D., "Living on the margins: Livelihood strategies of Bedouin herd-owners in the northern Negev, Israel", *Human Ecology*, 25 (4), 1997, s.567-591.

Gladwing, C. ve Butler, J., "Gardening: A survival strategy for the small, part-time Florida farm", *Proceedings Florida State Horticultural Society*, 95, 1982, s.264-268.

Glantz, M. H., "Creeping environmental phenomena: Are societies equipped to deal with them?" M. H. Glantz (der.), *Workshop report on creeping environmental phenomena and societal responses to them*, National Center for Atmospheric Research, Boulder, 1994a, s.1-10.

Glenny, M., *The fall of Yugoslavia: The third Balkan war*, Penguin, Londra, 1992.

Gluckman, M., *Politics, law, and ritual in tribal society*, Aldine, Chicago, 1965.

Goldberg, J., "A war without purpose in a community without identity", *New York Times Magazine*, 22 Ocak 1995, s.36-39.

Goldschmidt, W., *As you saw*, Harcourt, Brace, New York, 1947.

—, *Exploring the ways of mankind*, Holt, Rinehart & Winston, New York, 1971.

Goldsmith, E. ve Hildyard, N., *The social and environmental effects of large dams*, Sierra Club, San Francisco, 1984.

Goleman, D., "An emerging theory on Blacks' IQ scores", *New York Times*, Education Supplement, 10 Nisan 1988, s.22-24.

—, "Sex roles reign powerful as ever in the emotions", *New York Times*, 13 Ağustos 1988, s.C1-C2.

Good, K., "The Yanomamö keep on trekking", *Natural History*, 104 (4), 1995.

Goodal, J. Van L., *In the shadow of man*, Houghton Mifflin, Boston, 1971.

Goodenough, W. H., "A problem in Malayo-Polynesian social organization", *American Antropologist*, 57, 1955, s.71-83.

—, *Description and comparison in cultural anthropology*, Aldine, Chicago, 1970.

Gorkin, M., *Days of honey, days of onion: The story of a Palestinian family in Israel*, University of California Press, Berkeley ve Los Angeles, 1993.

Gorman, E. M., "The AIDS epidemic in San Francisco: Epidemiological and anthropological perspectives", A. Podolefsky ve P. J. Brown (der.), *Applying anthropology*, Mayfield Press, Mountain View, CA, 1989, s.192-201.

Gorman, P., "A people at risk", E. Angeloni (der.), *Annual editions: Anthropology*, Dushkin Publishers, Guilford, CT, 1994.

Gossen, G. H., "Temporal and spatial equivalents in Chamula ritual symbolism", W. A. Lessa ve E. S.

Vogt, *Reader in comparative religion: An anthropological approach*, Harper & Row, New York, 1972.

Gottesfeld Johnson, L. M., "Aboriginal burning for vegetation management in Northwest British Columbia", *Human Ecology*, 22, 1994, s.171-188.

Gough E. K., "The Nayars and the definition of marriage", *Journal of the Royal Antropological Institute*, 89, 1959, s.23-34.

—, "Nuer kinship: A Reexamination", T. O. Beidelman (der.), *The translation of culture*, Tavistock, Londra, 1971, s.79-122.

Gould, J. L. ve Marler, P., "Learning by instinct", *Scientific American*, 256, 1987, s.74-85.

Gould, S. J., "Cardboard Darwinism: This view of life", *Natural History*, 95, 1986, s.14-21.

—, "Tires to sandals: This view of life", *Natural History*, 98, 1989, s.8-16.

—, "So near and yet so far", *New York Review of Books*, 20 Ekim 1994, s.229-260.

—, "The Diet of Worms and the defenestration of Prague", *Natural History*, Aralık 1996a, s.18-65.

—, "Creating the creature", *Discover*, Ekim 1996b, s.43-54.

Graves, T. D., "The personal adjustment of Navajo Indian migrants to Denver, Colorado", *American Anthropologist*, 72, 1970, s.35-54.

Greenberg, J., *Languae in America*, Stanford University Press, Palo Alto, CA, 1993.

Gregor, T., *Anxious pleasures: The sexual lives of an Amazonian people*, University of Chicago Press, Chicago, 1985.

—, *Culture, people, nature: An introduction to general anthropology*, 5. baskı, Harper & Row, New York, 1988.

Grigg, D. B., *The agricultural systems of the world: An evolutionary approach*, Cambridge University Press, Cambridge, 1974.

Gross, D. R., "Time allocation: A tool for the study of cultural behaviour", *Annual Review of Anthropology*, 13, 1984, s.519-558.

Gross, D. R. ve Underwood, B. A., "Technological change and caloric costs: Sisal agriculture in Northeastern Brazil", *American Anthropologist*, 73, 1971, s.725-740.

Hackenberg, R., "Economic alternatives in arid lands: A case study of the Pima and Papago Indians", *Ethnology*, 1, 1962, s.186-195.

Hames, R., "Monoculture, polyculture, and polyvariety in tropical forest Swidden cultivation", *Human Ecology*, 11, 1983, s.13-34.

Hammel, H. A., "Meeting the Minotaur", *Anthropology Newsletter*, 36 (4), 1994.

Harlan, J., "A wild wheat harvest in Turkey", *Archaeology*, 20 (3), 1967, s.197-201.

Harris, M., "The cultural ecology of India's sacred cattle", *Current Anthropology*, 7, 1966, s.51-66.

—, *Patterns of race in the Americas*, Norton, New York, 1974.

—, *Good to eat: Riddles of food and culture*, Simon & Schuster, New York, 1985.

—, "A cultural materialist theory of band and village warfare: The Yanomamö test", B. R. Ferguson (der.), *Warfare, culture, and environment*, Academic Press, New York, s.111-140.

—, "Comment on Vayda's review of good to eat: Riddles of food and culture", *Human Ecology*, 15, 1987, s.511-518.

—, *Culture, people, nature: An introduction to general anthropology*, 5. baskı, Harper & Row, New York, 1988.

Hart, C. W. ve Pilling, A. R., *The Tiwi of North Australia*, Holt, Rinehart & Winston, New York, 1960.

Hart, T. D. ve Hart, J. A., "The ecological basis of hunter-gatherer subsistence in African rain forests: The Mbuti of eastern Zaire", Bates D. G. ve Lees, S. H. (der.), *Case studies in human ecology*, Plenum, New York, 1996, s.55-83.

Hayden, B., "Competition, labor and complex hunter-gatherers", E. S. Burch, Jr. ve L. J. Ellanna (der.), *Key issues in hunter-gatherer research*, Berg Publishers, Providence, RI, 1994, s.223-239.

Headland, T., "The wild yam question: How well could independent hunter-gatherers live in a tropical forest ecosystem?", *Human Ecology*, 15, 1987, s.463-492.

Hemming, J. (der.), *Change in the Amazon Basin: Vol. 2: Man's impact on forests and rivers*, Manchester University Press, Manchester, İngiltere, 1985.

Herdt, G., "AIDS and anthropology", *Anthropology Today*, 3, 1987, s.1-3.

Hernstein, R. J. ve Murray, C., *The bell curve: Intelligence and class structure in America life*, Free Press, New York, 1994.

Herskovits, M., "A preliminary consideration of the cultural areas of Africa", *American Anthropologist*, 26, 1924, s.50-63.

Hertzberg, H. T. E., "Engineering anthropology: Past, present, and potential", A. Podolefsky ve P. J. Brown (der.), *Applying anthropology: An introductory reader*, Mayfield Press, Mountain View, CA, 1989.

Hiatt, L. R., "Polyandry in Sri Lanka: A test case for parental investment", *Man*, 15, 1980, s.583-598.

Hill, K., Hawkes, K., Hurtado, M. ve Kaplan, H., "Seasonal variance in the diet of the Ache hunter-gatherers in eastern Paraguay", *Human Ecology*, 12, 1984, s.101-136.

Hockett, C. F. ve Ascher, R., "The human revolution", *Current Anthropology*, 5, 1964, s.135-168.

Hoebel, E. A., *The law of primitive man*, Harvard University Press, Cambridge, MA, 1954.

Hoijer, H., "The Sapir-Whorf hypothesis", H. Hoijer (der.), *Language in culture*, no.79, American Anthropological Association, Washington, DC, 1954.

Hole, F., Flannery, K. V. ve Neely, J. A., *Prehistory and human ecology of the Deh Luran Plain*, Memoirs of the Museum of Anthropology, University of Michigan, Anthropological Papers No. 1, University of Michigan, Ann Arbor, 1969.

Holling, C. S., "Resilience and stability of ecological systems", *Annual Review of Ecology and Systematics*, 4, 1973, s.1-23.

Holmberg, A., "Research and development approach to the study of change", *Human Organization*, 17, 1958, s.12-16.

Holmes, R., "Non-dietary modifiers of nutritional status in tropical forest populations of Venezuela", *Interciencia*, 9, 1984, s.386-391.

—, "Nutritional status and cultural change in Venezuela's Amazon Territory", J. Heming (der.), *Change in the Amazon Basin: Vol. 2. Man's impact on forests and rivers*, Manchester University Press, Manchester Eng., 1985.

Hopkins, N., "The social impact of mechanization", A. Richards ve P. L. Martin (der.), *Migration, mechanization, and agricultural labor markets in Egypt*, Westview Press, Boulder, CO, 1983, s.181-197.

Hopkins, N. S. ve Westergaard, K. (der.), *Directions of change in rural Egypt*, The American University in Cairo Press, Cairo, 1998.

Horgan, J., "The violent Yanomamö: Science and citizen", *Scientific American*, 255, 1988, s.17-18.

Horowitz, D., *Ethnic groups in conflict*, University of California Press, Berkeley ve Los Angeles, 1985.

Horowitz, M., "Anthropology and the new development agenda", Bulletin of the Institute for Development Anthropology, *Development Anthropology Network*, 6, 1988, s.1-4.

—, "Development anthropology in the mid-1990s", *Development Anthropology Newsletter*, 12 (1, 2), 1994, s.1-14.

Howell, N., *Normal selection rates of the demougraphic patterns of the !Kung San*, American Anthropological Association'un 1976'daki toplantısında sunulmuş bildiri, Washington, DC, 1976.

—, *Demography of the Dobe !Kung*, Academic Press, New York, 1979.

Hrdy, S. B., *Mother Nature: A history of mothers, infants, and natural selection*, Museum of Natural History, New York, 2000.

Hudak, A. T., "Rangeland mismanagement in South Africa: Failure to apply ecological knowledge", *Human Ecology*, 27 (1), 1999, s.55-78.

Hughes, A. L., *Evolution and human kinship*, Oxford University Press, New York, 1988.

Hultkrantz, A., "Religion and ecology of Northern Eurasian/Siberian peoples", T. Irimoto ve T. Yamada (der.), *Circumpolar religion and ecology*, University of Tokyo Press, Tokyo, 1994, s.347-374.

Humphries, S., "The intensification of traditional agriculture among Yucatec Maya farmers: Facing up to the dilemma of livelihood sustainability", *Human Ecology*, 21, 1993, s.87-102.

Hurd, J. P. (der.), *The significance of evolutionary biology for research on human altruism*, Edwin Mellen Press, Lewiston, NY, 1999.

Ingold, T., *Hunters, pastoralists, and ranchers*, Cambridge University Press, Cambridge, 1980.

Ireton, F., "The evolution of agrarian structures in Egypt: Regional patterns of change in farm size", Nicholas S. Hopkins ve Kirsten Westergaard (der.), *Directions of change in rural Egypt*, The American University in Cairo Press, Cairo, 1998.

Irons, W., "The Yomut Turkmen: A study of social organization among a Central Asian Turkic-speaking population", *Anthropological Papers*, no.58, University of Michigan, Museum of Anthropology, Ann Arbor, 1975.

—, "Natural selection, adaptation and human social behavior", N. A. Chagnon, W. G. Irons (der.), *Evolution, Biology and Human Social Behavior*, Duxbury Press, North Scituate, MA, 1979.

—, "How did morality evolve?", *Zygon: Journal of Religion and Science*, 26, 1991, s.49-89.

—, "Morality as an evolved adaptation", James P. Hurd (der.), *The Biology of Morality*, Edwin Mellen Press, Lewiston, NY, 1995.

Jablonka, E. ve Avital, E., "Heredity's more than genes, new theory proposes", *New York Times*, 3 Ocak 1995, s.B13ff.

Johnson, G. A., "Decision-making organization and pastoral nomad camp size", *Human Ecology*, 11, 1983, s.175-200.

Johnson, P. L., "Women and development: A highland New Guinea example", *Human Ecology*, 16, 1988, s.105-122.

—, "Changing household composition, labor patterns, and fertility of a highland New Guinea population", D. G. Bates ve S. H. Lees (der.), *Case studies in human ecology*, Plenum, New York, s.237-250.

Johnson, T. M. ve Sargent, C. F. (der.), *Medical anthropology: Contemporary theory and method*, Praeger, New York, 1990.

Johnston, B. R., *Who pays the price: The sociocultural context of environmental crisis*, Island Press, Washington, DC, 1994.

Jolly, C. J. ve White, R., *Physical anthropology*, 5. baskı, McGraw-Hill, New York, 1995.

Jorgenson, J., "Indians and the Metropolis", J. O. Waddell ve O. M. Watson (der .), *The American Indian in urban society*, Little, Brown, Boston, 1971.

Katz, S. H., Hediger, M. L. ve Valleroy, L. A., "Traditional maize processing in the new world", *Science*, 17, 1974, s.765-773.

Kemp, W. B., "The flow of energy in a hunting society, *Scientific American*, 225, 1971, s.104-115.

Keesing, R. M., *Kin groups and social structure*, Holt, Rinehart & Winston, New York, 1975.

Kelly, R., *The Nuer conquest*, University of Michigan Press, Ann Arbor, 1985.

Khaldun, I., çev. Franz Rosenthal, *The Mugaddimah: An introduction to history*, c.1, Kegan Paul, Londra, 1958 (özgün eserin ilk baskısı 1377).

Kili, S., *Modernity and tradition: Dilemmas concerning women's rights in Turkey*, paper presented at the annual meeting of the International Society of Political Psychology, Helsinki, 1991.

Kimball, J. C., *The Arabs 1984-85: An atlas and almanac*, The American Educational Trust, Washington, DC, 1984.

Kirch, P. V., *The wet and the dry: Irrigation and agricultural intensification*, University of Chicago Press, Chicago, 1994.

Kirkby, A. V., *The use of land and water resources in the past and present, Valley of Oaxaca, Mexico*, Museum of Anthropology, University of Michigan, Ann Arbor, 1973.

Konner, M., *The tangled web*, Harper & Row, New York, 1983.

—, "Body and mind: The aggressors", *The York Times Magazine*, 14 Ağustos 1988, s.33-34.

Konstantinov, Y., "'Nation-state' and 'minority' types of discourse problems of communication between the majority and Islamic minorities in contemporary Bulgaria", *Innovation in Social Science Research*, 5 (3), 1992, s.75-89.

Konstantinov, Y., Gulbrand A. ve Igla, B., "Names of the Bulgarian Pomaks", *Nordlyd*, 17, s.8-118.

Koop, C. E., "Foreword: Current issues in AIDS", R. Kulstad (der.), *AIDS 1988: American Association for the Advancement of Science Symposia Papers*, AAAS, Washington, DC, 1988.

Kopytoff, I., "Matrilineality, residence, and residential zone", *American Ethnology*, 4, 1977, s.539-558.

Korte, C. ve Milgram, S., "Acquaintance networks between racial groups: Application of the small world method", *Journal of Personality and Social Psychology*, 15, 1970, s.101-108.

Kramer, M., *Three farms: Making milk, meat, and money from the American soil*, Harvard University Press, Cambridge, MA, 1987.

Kroeber, A. L. ve Kluckhohn, C., *Culture: A critical review of concepts and definitions*, Knopf, New York, 1952.

Kwong, P., "China's human traffickers", *The Nation*, 17 Ekim 1994, s.422-425.

Labov, W., "Phonological correlates of social stratifications", *American Anthropologist*, 66 (Special Issue, Pt. 2), 1964, s.164-176.

Laderman, C., *Wives and midwives: Childbirth and nutrition in rural Malaysia*, University of California Press, Berkeley ve Los Angeles, 1983.

Lako, G. T., "The impact of the Jonglei scheme on the economy of the Dinka", J. H. Bodley (der.), *Tribal peoples and development issues: A global overview*, Mayfield Press, Palo Alto, CA, 1988.

Lancaster, W. *The Rwala bedouin today*, 2. baskı, Waveland Press, Prospect Heights, IL., 1997.

Lansing, S. J., *Priests and programmers: Technologies of power in the engineered landscape of Bali*, Princeton University Press, Princeton, NJ, 1991.

—, "The Balinese", G. Spindler ve L. Spindler (der.), *Case studies in cultural anthropology*, Harcourt Brace College, Fort Worth, TX, 1995.

Lardy, N. R., "State intervention and peasant opportunities", W. L. Parish (der.), *Chinese rural development: The great transformation*, M. E. Sharpe, Armonk, NY, s.33-56.

Laswell, H., *Politics: Who gets what, when, and how*, McGraw-Hill, New York, 1936.

Lawrence, P., *The road belong Cargo: A study of the Cargo movement in the Southern Madang District, New Guinea*, University of Manchester Press, Manchester, İngiltere, 1964.

Leach, E. R., *Political systems of highland Burma*, Humanities Press, New York, 1954.

—, *Political systems of highland Burma*, Beacon Press, Boston, 1965.

—, *Social anthropology*, Fontana Paperbacks, Glasgow, 1982.

Leaf, M. J., *Information and behavior in a Sikh village: Social organization reconsidered*, University of Caligornia Press, Berkeley ve Los Angeles, 1972.

Leavitt, G. C., "The disappearance of the incest taboo", *American Anthropologist*, 91, 1989, s.116-131.

Lee, R. B., "What hunters do for a living, or, how to make out on scarce resources", R. B. Lee ve I. DeVore (der.), *Man the hunter*, Aldine, Chicago, 1968.

—, "!Kung Bushmen subsistence: An input-output analysis", A. P. Vayva (der.), *Environment and cultural behavior*, Natural History Press, New York, 1969.

—, *The !Kung San*, Cambridge University Press, Cambridge, 1979.

—, *The Dobe Jul'hoansi*, Harcourt Brace College, Fort Worth, TX, 1993.

Lee, R. B. ve DeVore, I. (der.), *Man the hunter*, Aldine, Chicago, 1968.

—, *Kalahari hunter-gatherers: Studies of the !Kung-San and their neighbors*, Harvard University Press, Cambridge, MA, 1976.

Lees, S. H., "Irrigation and society", *Journal of Archeological Research*, 2 (4), 1994, s.361-378.

Lennihan, L., "Wages of change: The unseen transformation in Northern Nigeria", *Human Organization* 18 (3), 1988, s.45-56.

Lepowsky, M., *Fruit of the motherland: Gender in an egalitarian society*, Columbia University Press, New York, 1994.

Leslie, P. W. ve Fry, P. H., "Extreme seasonality of births among nomadic Turkana pastoralists", *American Journal of Physical Anthropology*, 16 (2), 1989, s.126-135.

Leslie, P. W., Fry, P. H., Galvin, K. ve McCabe, J. T., "Biological, behavioral, and ecological influences on fertility in Turkana pastoralists", E. Whitehead ve C. Hutchinson (der.), *Arid lands: Today and tomorrow*, Westview, Boulder, CO, 1988, s.705-726.

Levi-Strauss, C., "The social use of kinship terms among Brazilian Indians", *American Antropologist*, 45, 1943, s.398-409.

—, "The structural study of myth", *Journal of American Folklore*, 67, 1955, s.428-444.

—, *The raw and the cooked*, çev. J. ve D. Weightman, Harper Torch Book, New York.

—, *The jealous potter*, Benedicte Chorier (çev.), University of Chicago Press, Chicago, 1988.

Levine, N. E., *The dynamics of polyandry: Kinship, domesticity, and population on the Tibetan border*, University of Chicago Press, Chicago, 1988.

Levinson, D. ve Malone, M. J., *Toward explaining human culture*, HRAF Press, New Haven, CT, 1980.

Lewellen, T. C., *Political anthropology: An introduction*, 2. baskı, Bergin & Garvey, Westport, CT, 1992.

Lewicki, T., *West African food in the Middle Ages*, Cambridge University Press, Cambridge, 1974.

Lewis, O., *Five families*, Basic Books, New York, 1959.

—, *Tepoztlán: A village in Mexico*, Holt, Rinehart & Winston, New York, 1960.

—, *The children of Sánchez*, Random House, New York, 1961.

—, *La vida: Puerto Rican family in the culture of poverty—San Juan and New York*, Random House, New York, 1966.

Lewis, H. T. ve Ferguson, T. A., "Yards, corridors, and mosaics: How to born a boreal forest", *Human Ecology*, 16, 1988, s.57-78.

Lewis, P., "Stoked by ethnic conflict: Refugee numbers swell", *New York Times*, 10 Kasım 1993, s.A6.

Lewis, R. L., *Black coal miners in America: Race, class, and community conflic, 1790-1980*, University Press of Kentucky, Lexington, 1987.

Lieberman, P. ve Crelin, E., "On the speech of Neanderthal", *Linguistic Inquiry*, 2, 1971, s.203-222.

Lightfoot, D., "The cultural ecology of Puebloan Pebble-Mulch gardens", *Human Ecology*, 21 (2), 115-144.

Lincoln, B., *Emerging from the chrysalis: Rituals of women's initiation*, Oxford University Press, New York, 1981.

Linton, R., "One hundred percent American", *The American Mercury*, 40, 1937, s.427-429; gözden geçirilmiş yeni baskı, J. P. Spradley ve M. A. Rynkiewich (der.), *The Nacerima*, Little, Brown, Boston, s.405-406.

Little, M. A., "Introduction to the symposium: The Ecology of the nomadic Turkana pastoralists", E. E. Whitehead, C. F. Hutchinson, B. N. Timmerman, ve R. G. Vardy (der.), *Arid Lands today and tomorrow: Proceedings of an international research and development conference*, Westview Press, Boulder, CO, 1988, s.696-734.

Little, M. A., Dyson-Hudson, R., Ellis, J. E., Galvin, K. A., Leslie, P. W. ve Swift, D. M., "Ecosystem approaches in human biology: Their history & a case study of the South turkana Ecosystem project", E. F. Moran (der.), *The ecosystem approach in anthropology: From concept to practice*, University of Michigan Press, An Arbor, 1990, s.389-434.

Little, M. A., Galvin, K. ve Leslie, P. W., "Health and energy requirements of nomadic Turkana pastoralists", I. de-Garine ve G. A. Harrison (der.), *Coping with uncertainty in food supply*, Oxford University Press, Oxford, 1988.

Livingstone, F. B., "The effects of warfare on the biology of the human species", M. Fried, M. Harris ve R. Murphy, *War: The anthropology of armed conflict and agression*, Natural History Press, New York, 1968.

Lizot, J., "On warfare: An answer to N. A. Chagnon", *American Ethnologist*, 21, 1994, s.841-858.

Loker, W. M., "Grit in the prosperity machine", W. M. Loker (der.), *Globalization and the rural poor in Latin America*, Boulder, Lynne Reinner Publishers, Londra, 1999.

Lorenz, K., *Evolution and modification of behavior*, University of Chicago Press, Chicago, 1965.

Lowie, R. H., *Indians of the Plains*, Mc-Graw-Hill, New York, 1954.

MacDonald, K. I., "Rationality, representation, and the risk mediating characteristics of a Karakoram Mountain farming system", *Human Ecology*, 26 (2), 1998, s.287-321.

Madikwe Development Task Team, *Madikwe Game Reserve Management*, Rustenburg, South Africa, 1994.

Mageo, J. M., "Male transvestism and cultural change in Samoa", *American Ethnologist*, 19, 1992, s.443-459.

Magnarella, P., *Human materialism: A model of sociocultural systems and a strategy for analysis*, University of Florida Press, Gainesville, 1993.

Mahdi, M., *Ibn Khaldun's philosophy of history*, University of Chicago Press, Chicago, 1971.

Mair, L., *Introduction to social anthropology*, Oxford University Press, New York, 1965.

Malinowski, B., *Sex and repression in savage society*, Routledge & Kegan Paul, Londra, 1927.

—, "Culture", *Encyclopedia of the social sciences*, c.4, Macmillan, New York, 1931.

—, *Magic, science, and religion and other essays*, Anchor/Doubleday, Garden City, NY, 1954.

—, *Argonauts of the Western Pacific*, Dutton, 1961 (First published 1922).

Manners, R., "Tabara: Subculture of a tobacco and mixed crop municipality", J. Steward (der.), *The peope of Puerto Rico*, University of Illinois Press, Urbana, 1956.

Marett, R. R., *The threshold of religion*, Methuen, Londra, 1909.

Marks, J., "Black, white, other", *Natural History*, 103, 1994, s.32-35.

—, *Human biodiversity: Genes, race and history*, Aldine de Gruyter, Hawthorne, NY, 1995.

Marshall, L., "!Kung Bushmen bands", *Africa*, 30, 1960, s.325-354.

—, "Sharing, talking, and giving: Relief of social tensions among !Kung Bushmen", *Africa*, 31, 1961, s.233-249.

—, "The !Kung Bushmen of the Kalahari Desert", J. L. Gibbs, Jr. (der.), *Peoples of Africa*, Holt, Rinehart & Winston, New York, 1965.

McCabe, J. T. Perkin, S. ve Schofield, C., "Can conservation and development be coupled among pastoral people? An examination of the Maasai of the Ngorongoro Conservation Area, Tanzania", *Human Organization*, 51 (4), 1992, s.353-366.

Marx, E., "Oases in South Smai", *Human Ecology*, 27 (2), 1999, s.341-357.

Maybury-Lewis, D., *Akwẽ-Shavante Society*, Clarendon Press, Oxford, 1967.

—, *Millenium: Tribal wisdom and the modern world*, Viking Penguin, New York, 1992.

—, "Indigenous peoples, ethnic groups, and the state", *Cultural Survival studies in ethnicity and change*, Allyn and Bacon, Boston, 1997.

Mayer, A. C., "The Indian caste system", *International Encyclopedia of the Social Sciences*, 2, 1968, s.339-344.

Mayr, E., *Animal species and evolution*, Harvard University Press, Cambridge, MA, 1963.

McCorriston, J. ve Hole, F., "The ecology of seasonal stress and the origins of agriculture in the Near East", *American Anthropologist*, 93, 1991, s.46-69.

McGovern, T., Bigelow, G., Amorosi, T. ve Russell, D., "Northern islands, human error, and environmental degradation", D. G. Bates ve S. H. Lees (der.), *Case studies in human ecology*, Plenum, New York, 1996, s.103-152.

McGovern, T. H., "Cows, harp seals, and churchbells: Adaptation and extinction on Norse Greenland", *Human Ecology*, 8, 1980, s.245-276.

McMillan, D. E., *Sahel visions: Planned settlement and river blindness control in Burkina Faso*, University of Arizona Press, Tucson, 1995.

McNeil, D. G., Jr., "In Bushmanland, hunters' tradition turns to dust", *New York Times*, 13 Kasım 1997, s.A1, B4.

Mead, M., *Sex and temperament in three primitive societies*, William Morrow, New York, 1935.

—, *Male and female*, William Morrow, New York, 1949.

—, *New lives for old: Cultural transformation—Manus, 1928-1953*, Morrow, New York, 1956.

—, *Coming of age in Samoa*, Morrow, New York, 1971 (1. baskı 1928).

—, *Blackberry winter*, Random House, New York, 1975.

Mearns, R., "Community, collective action and common grazing: The case of post-socialist Mongolia", *Journal of Development Studies*, 32 (3), 1996, s.297-339.

Meggars, B. J., *Amazonia: Man and culture in a counterfeit paradise*, Aldine, Chicago, 1971.

Meggitt, M. J., "Male-female relationship in the highlands of Australian New Guinea", *American Anthropologist*, 66, Special Issue, Pt. 2), 1964, s.204-224.

Meir, A., *As nomadism ends: The Israeli Bedouin of the Negev*, Westview Press, Boulder, CO, 1997.

Micklin, P. P., "Desiccation of the Aral Sea: A water management disaster in the Soviet Union", *Science*, 241 (1), 1988, s.170-171, 175.

Middleton, J., *Lugbara religion: Ritual and authority among an East African people*, Oxford University Press, Londra, 1960.

Milan, F., "The demography of an Alakan Eskimo village", *Arctic Anthropology*, 71, 1970, s.26-43.

Mills, C. W., *The power elite*, Oxford University Press, New York, 1959.

Milton, K., "Ecological foundations for subsistence strategies among the Mbuti Pygmies", *Human Ecology*, 13, 1985, s.71-78.

Mintz, S. W., *Sweetness and power: The place of sugar in modern history*, Penguin, Harmondsworth, İngiltere, 1986.

Moghadam, V., *Modernizing women: Gender and social change in the Middle East*, Lynne Rienner, Boulder, CO, 1993.

Mooney, J., *The ghost dance religion and the Sioux outbreak of 1890*, University of Chicago Press, Chicago, 1965 (birinci baskı 1896).

Mooney, K. A., "The effect of rank and wealth on exchange among the Coast Salish", *Ethnology*, 17, 1978, s.391-406.

Moore, O. K., "Divination–A new perspective", *American Anthropologist*, 59, 1957, s.69-74.

Moorehead, A., *Cooper's creek*, Harper & Row, New York, 1963.

Mitchell, T., "The market's place", Nicholas S. Hopkins ve Kisten Westergaard (der.), *Directions of change in rural Egypt*, The American University in Cairo Press, Kahire, 1998.

Moghadam, V., *Modernizing women: Gender and social change in the Middle East*, Lynne Rienner, Boulder, CO, 1993.

Moran, E. F., "Ecosystem ecology in biology and anthropology: A critical assesment", E. F. Moran (der.), *The ecosystem approach in anthropology: From concept to practice*, University of Michigan Press, Ann Arbor, 1990, s.3-40.

—, "Levels of analysis & analytical level shifting: Examples from Amazonian ecosystem research", E. F. Moran (der.), *The ecosystem approach in anthropology: From concept to practice*, University of Michigan Press, Ann Arbor, 1990, s.279-308.

—, Deforestation and land use in the Brazilian Amazon, *Human Ecology*, 21, s.1-21.

Morren, G. E. B. ve Hyndam, D. C., "The Taro monoculture of Central New Guinea, *Human Ecology*, 15, 1987, s.301-315.

Moses, Y., "An idea whose time has come again: Anthropology reclaims race", *Anthropology Newsletter*, 38, 1997, s.1, 4.

Moynihan, D. P., *Pandaemonium: Ethnicity in international politics*, Oxford University Press, New York, 1993.

Munson, H., Jr., *Islam and revolution in the Middle East*, Yale University Press, New Haven CT, 1988.

Murdock, G. P., *Social Structure*, MacMillan, New York, 1949.

—, *The Ethnographic Atlas*, University of Pittsburgh Press, Pittsburgh, PA, 1967.

Murphy, R. F., *Cultural and social anthropology: An overture*, 2. baskı, Prentice Hall, Englewood Cliffs, NJ, 1986.

Müller-Mahn, D., "Spaces of poverty: The geography of social change in rural Egypt", Nicholas S. Hopkins ve Kirsten Westergaard (der.), *Directions of change in rural Egypt*, The American University in Cairo Press, Kahire, 1998.

Müller, R. P., "Mensagens visuais na ornamentação corporal Xavante", *Grafismo Indigena*, 2. baskı, Lux Vidal (der.), Studio Nobel, São Paulo, 2000, s.133-142.

Murphy, Y. ve Murphy, R. F., *Women of the forest*, 2. baskı, Columbia University Press, New York, 1985.

Mydans, S., "Scientists developing 'super rice' to feed Asia", *New york Times*, International edition, 6 Nisan 1997, s.9.

Nadel, S. F., "Nupe state and community", *Africa*, 8, 1935, s.257-303.

Nader, L. (der.), "The ethnology of law", *American Anthropologist*, 67, 1965 (Special Issue, Pt. 2).

Nash, J. (n.d.), "The revindication of indigenous identity: Mayan responses to state intervention in Mexico", yayınlanmamış bildiri.

Nash, M., *Primitive and peasant economic systems*, Chandler, San Francisco, 1966.

Nathan, M. A., Fratkin, E. M. ve Roth, E. A., "Sedentism and child health among Rendille pastoralists of northern Kenya", *Social Science and Medicine*, 43 (4), 1996, s.503-515.

Nations, J. D., "Zapatism and nationalism", *Cultural Survival Quarterly*, 18 (1), 1994, s.31-33.

Navarro, M., "The personal is political: Las madres de la Plaza de Mayo", S. Eckstein (der.), *Protest and resistance: Latin American experience*, University of California Press, Berkeley ve Los Angeles, 1989.

Netting, R. M., Stone, P. M. ve Stone, G. D., "Kofyar cash-cropping: Choice and change in indigenous agricultural development", D. G. Bates ve S. H. Lees (der.), *Case studies in human ecology*, Plenum Press, New York ve Londra, 1996.

Newson, L. A., *Indian survival in colonial Nicaragua*, University of Oklahoma Press, Norman, 1988.

Nietschmann, B., "Defending the Miskito Reefs with maps & GPS, *Cultural Survival Quarterly* (Winter), 1995, s.34-37.

Nimkoff, M. F. ve Middleton, R., "Types of family and types of economy", *American Journal of Sociology*, 66, 1960, s.215-225.

Noble, D., *The forces of production*, Knopf, New York, 1984.

Nugent, D., "Building the state, making the nation: The bases and limits of state centralization in 'Modern Peru'", *American Ethnologist*, 96, 1994, s.333-369.

Oates, J. F., *Myth and reality in the rain forest: How conservation strategies are failing in West Africa*, University of California Press, Berkeley, 1999.

Obbo, C., "Is AIDS just another disease?", R. Kulstad (der.), *AIDS 1988: American Association for the Advancement of Science Symposia papers*, AAAS, Washington, DC, 1988, s.191-198.

Obler, R. S., "Whose cows are they anyway? Ideology and behavior in Nandi cattle ownership and control", *Human Ecology*, 24 (2) Haziran 1996, s.255-272.

O'Brien, D., "Women never hunt: The portrayal of women in Melanesian ethnography", D. O'Brien ve S. Tiffany (der.), *Rethinking women's roles: Perspectives from the Pacific*, University of California Press, Berkeley ve Los Angeles, 1984.

Odum, H. T., *Environment, power, and society*, Wiley-Interscience, New York, 1971.

—, *Energy and Public Policy*, Wiley-Interscience, New York, 1992.

Oliver, D. L., *A Solomon Island society: Kinship and leadership among the Siuai of Bougainville*, Harvard University Press, Cambridge, MA, 1955.

Ortner, S. B., *High religion: A cultural and political history of Sherpa Buddhism*, Princeton University Press, Princeton, NJ, 1989.

Otterbein, K. F., *The evolution of war: A cross-cultural study*, HRAF Press, New Haven, CT, 1970.

Parish, W. L., "Introduction: Historical background and current issues", W. L. Parish (der.), *Chinese Rural Development: The great transformation*, M. E. Sharpe, Armonk, NY, 1985, s.3-32.

Parker, R. G., "Acquired immunodeficiency syndrome in urban Brazil", *Medical Anthropology Quarterly*, 1, 1987, s.155-175.

— "Sexual culture and AIDS education in urban Brazil", R. Kulstad (der.), *AIDS 1988: American Association for the Advancement of Science Symposia Papers*, AAAS, Washington, DC, 1988, s.169-174.

Parker, S., "The precultural basis of the incest taboo: Toward a biosocial theory", *American Anthropologist*, 78, 1976, s.285-301.

Pasternak, B., *Kinship and community in two Chinese villages*, Stanford University Press, Stanford, CA, 1972.

—, *Introduction to kinship and social organization*, Prentice Hall, Englewood Cliffs, NJ, 1976.

—, "Seasons of birth and marriage in two Chinese localities", *Human Ecology*, 6, 1978, s.299-324.

—, *Guests in the dragon: Social demography of a Chinese District, 1895-1946*, Columbia University Press, New York, 1983.

—, "On the causes and consequences of uxorilocal marriage in China", S. Hanley ve A. Wolf (der.), *Family and population in East Asian history*, Stanford University Press, Stanford, CA, s.310-335.

Pasternak, B. ve Wang Ching, "Breastfeeding decline in urban China: An exploratory study", *Human Ecology*, 13, 1985, s.433-465.

Pasternak, B., Ember, C. ve Ember, M., *Sex, gender, and kinship: A cross-cultural perspective*, Prentice Hall, Upper Saddle River, 1997.

Pasternak, B. ve Salaff, J., *Cowboys and Cultivators: The Chinese of Inner Mongolia*, Westview, Boulder, CO, 1993.

Peacock, J., "Claiming common ground", *Anthropology Newsletter*, 36 (4), 1995, s.1, 3.

Peacock, N., "The Mbuti of Northeast Zaire: Women and subsistence exchange", *Cultural Survival Quarterly*, 8, 1984, s.15-17.

Peet, R. ve Watts, M., "Introduction: Development theory & environmentalism in an age of market triumphalism", *Economic Geography*, 69 (3), 1994, s.227-253.

Pehrson, R., *The bilateral network of social relations in Kön Kämä Lapp District*, Indiana University Press, Bloomington, 1957.

Perlmutter, D., "No nearer to the soul", *Natural Language and Linguistic Theory*, 4, 1986, s.515-523.

Peters, J. F., *Life among the Yanomami*, Broadview Press, Ontario, 1998.

Petkov, K. ve Fotev, G., *Ethnic conflict in Bulgaria, 1989: Sociological archive* (In Bulgarian with English summary), Profizdat, Sofya, 1990.

Piaget, J., *The construction of reality in the child*, Basic Books, New York, 1954.

Pianka, E. R., *Evolutionary biology*, Harper & Row, New York, 1974.

Pinker, S., *The language instinct: How the mind creates language*, HarperCollins, New York, 1994.

—, *Words and rules: The ingredients of language*, basic Books, New York, 1999.

Poggie, J. J., DeWalt, B. R. ve Dressler, W. W., *Anthropological research: Process and application*, State University of New York Press, Albany, 1992.

Pojman, L. P., *Ethics: Discovering right and wrong*, Wadsworth, Belmont, CA, 1995.

Poole, P., "Geomatics: Who needs it?", *Cultural Survival Quarterly*, 18 (4), 1995, s.1.

Popkin, S., *The rational peasant*, University of California Press, Berkeley ve Los Angeles, 1979.

Posey, D., "Indigenous ecological knowledge and development", E. Moran (der.), *The dilemma of Amazonian development*, Westview Press, Boulder, CO, 1983.

—, "Ethnoecology as applied anthropology in Amazonian development", *Human Organization*, 43, 1984, s.95-107.

Pospisil, L. J., *The Kapauku Papuans of West New Guinea*, Holt, Rinehart & Winston, New York, 1963.

Potkanski, T., "Decollectivisation of the Mongolian pastoral economy (1991-92): Some economic and social consequences", *Nomadic Peoples*, 33, 1991-92, s.123-135.

Powdermaker, H., *Stranger and friend: The way of and antropologist*, Norton, New York, 1966.

Price, D., "Complexity in non-complex societies", S. E. van der Leeuw (der.), *Archaeological approaches to the study of complex society*, University of Amsterdam's Albert van Giffen Institute for Prehistory, Amsterdam, 1981, s.57-97.

Price, T. D. ve Feinman, G., *Images of the past*, Mayfield, Mountain View, CA, 1997.

Prince, A. ve Smolensky, P., "Optimality: From neural net to universal grammar", *Science*, 275, 14 Mart 1997, s.1604-1610.

Pringle, H., "Death in Norse Greenland", *Science*, 175, 14 Şubat 1997, s.924-926.

Putterman, L., "Is a democratic collective agriculture possible?", *Journal of Development Economics*, 9, 1981, s.375-403.

Rabben, L., "Demarcation and then what?", *Cultural Survival Quarterly*, 17 (2), 1993, s.12-14.

Radcliffe-Brown, A. R., *Structure and functions in primitive society*, Free Press, New York, 1952.

Rapoport, A., "'Realism' and 'relevance' in gaming simulations", *Human Ecology*, 9, 1981, s.137-150.

Rappaport, R. A., "Ritual regulation of environmental relations among a New Guinea people", *Ethnology*, 6, 1967, s.17-30.

—, *Pigs for the ancestors: Ritual in the ecology of a New Guinea people*, Yale University Press, New Haven, CT, 1968.

—, *Ecology, meaning, and religion*, North Atlantic Books, Berkeley, CA, 1979.

—, "The anthropology of trouble", *American Anthropologist*, 95, 1993, s.295-303.

Rasmussen, K., *Report of the fifth Thule expedition, 1921-1924* (c.7, No.1), *Intellectual Culture of the Iglulik Eskimos*, Glydendalske Boghandel, Kopenhag, 1929.

Redman, C. L., *The rise of civilization: From early farmers to urban society in the ancient Middle East*, Freeman, San Francisco, 1978.

Rensberger, B., "Racial odyssey", A. Podelefski ve P.

J. Brown, *Applying anthropology: An introductory reader*, Mayfield Press, Mountain View, CA, 1989.

Reyna, S. P., "Literary anthropology and the case against science", *Man*, 29 (3), 1994, s.555-581.

Reynolds, V. ve Tanner, R., *The social ecology of religion*, Oxford University Press, Oxford, 1995.

Riegelhaupt, J., "Saloio women: An analysis of informal and formal political and economic roles of Portuguese peasant women", *Anthropology Quarterly*, 40, 1967, s.109-126.

Rigdon, S. M., *The culture facade: Art, science, and politics in the work of Oscar Lewis*, University of Illinois Press, Urbana, 1988.

Rindos, D., "Symbiosis, instability, and the origins and spread of agriculture" *Current Anthropology*, 21, 1980, s.751-765.

Rogers, E. M., *Diffusion of innovations*, Free Press, New York, 1962.

Rogers, E. M. ve Shoemaker, F. F., *Communication of innovations: A cross-cultural approach*, Free Press, New York, 1971.

Romaine, S., *Language in society: An introduction to sociolinguistics*, Oxford University Press, New York, 1994.

Romanucci-Ross, L., Moerman, D. E. ve Tancredi, L. R. (der.), *The anthropology of medicine: From culture to method*, 2. baskı, Bergin & Garey, Westport, CT, 1991.

Roosevelt, A., "The evolution of human subsistence", M. Harris ve E. B. Ross (der.), *Food and evolution: Towards a theory of human food habits*, Temple University Press, Philadelphia, 1987, s.565-578.

Rosengarten, D., *Social origins of the African-American lowcountry basket*, Doctoral Dissertation, Harvard University, 1997.

Rostow, W., *The stages of economic growth: A Non-Communist manifesto*, Cambridge University Press, Cambridge, 1960.

Rubin, J., Flowers, N. ve Gross, D. R., "The adaptive dimensions of leisure time", *American Anthropologist*, 13, 1986, s.524-536.

Rushforth, S. ve Upham, S., *A Hopi social history*, University of Texas Press, Austin, 1993.

Rumbaugh, S. S. ve Lewis, R., *The ape at the brink of the human mind*, Wiley, New York, 1994.

Rutz, H. J. (der.), "The politics of time", *American Ethnographic Society Monography Series*, No.4, 1992.

Safa, H. I., *The myth of the male breadwinner*, Westview, Boulder, CO, 1995.

Saffirio, J. ve Hammer, R., "The forest and the highway", *The impact of contact: Two Yanomamö case studies*, Report No.11, Cultural Survival, Cambridge, MA, 1983, s.3-48.

Sagan, C., *The demon-haunted world: Science as a candle in the dark*, Ballantine Books, New York, 1996.

Sahlins, M. D., "The segmentary lineage: An organization of predatory expansion", *American Anthropologist*, 63, 1961, s.332-345.

—, "Poor man, rich man, big man, chief: Political types in Melanesia and Polynesia" *Comparative Studies in Society and History*, 5, 1963, s.285-303.

—, "On the sociology of primitive exchange", *The relevance of models for social anthropology*, Association of Social Anthropologist (Monography No.1), Praeger, New York, 1965.

—, *Tribesmen*, Prentice Hall, Englewood Cliffs, NJ, 1968.

—, *Stone Age economics*, Aldine, Chicago, 1972.

Salamon, S., *Prairie patrimony: Family, farming and community in the Midwest*, University of North Carolina Press, Chapel Hill, 1992.

Salzman, P. C., "Movement and resource extraction among pastoral nomads: The case of the Shah Nawazi Baluch", *Anthropological Quarterly*, 44, 1971, s.185-197.

—, *When nomads settle: Processes of adaptation and response*, Praeger, New York, 1980.

—, *The anthropology of real life: Events in human experience*, Waveland Press, Prospect Heights, IL, 1999.

Sanjek, R., "Cognitive maps of the ethnic domain in urban Ghana: Reflections on variability and change", *American Ethnologist*, 4, 1977, s.603-622.

Sankoff, G., *A quantitative paradigm for the study of communicative competence* için hazırlanmış bildiri, "Conference on the Ethnography of Speaking", Austin, Texas, Nisan 1972, s.20-23.

Sapir, E., *Language: An introduction to the study of*

speech, Harcourt Brace and World, New York, 1921.

—, "The status of linguistics as a science", *Language*, 5, 1929, s.207-214.

Sargent, C. ve Harris, M., "Gender ideology, child rearing, and child health in Jamaica", *American Ethnologist*, 19, 1992, s.523-537.

Scheper-Hughes, N., "The Margaret Mead controversy: Culture, biology, and antrhropological inquiry", *Human Organization*, 43, 1979, s.443-454.

Sounders, L. ve Mehenna, S., "Village entrepreneurs: An Egyptian case", *Ethnology*, 25, 1986, s.75-8.

Schick, K. D. ve Toth, N., *Making silent stones speak: Human evolution and the dawn of technology*, Simon & Schuster, New York, 1993.

Schimmer, B., "Anthropology on the Internet: A review and evaluation of networked resources", *Current Anthropology*, 37 (3), 1996, s.561.

Schneider, D. M. ve Gough, K. (der.), *Matrilineal kinship*, University of California Press, Berkeley ve Los Angeles, 1961.

Schneider, H. K., *The Wahi Wanyaturu: Economics in an African society*, Viking Fund Publications in Anthropology, no.48, Aldine, Chicago, 1970.

Schneider, B. E., "Gender and AIDS", R. Kulstad (der.), *AIDS 1988: American Association for the Advancement of Science Symposia Papers*, AAAS, Washington, DC, 1988.

Schneider, H. K., *Economic man: The anthropology of economics*, Free Press, New York, 1974.

Schoepf, B. G. wa Nkera, R., Ntsomo, P., Engundu, W. ve Schoepf, C., "AIDS, women, and society in Central Africa", R. Kulstad (der.), *AIDS 1988: American Association for the Advancement of Science Symposia Papers*, AAAS, Washington, DC, 1988.

Schrire, C., "Wild surmises in savage thoughts", C. Schrire (der.), *Past and present in hunter-gatherer societies*, Academic Press, Orlando, FL, 1984.

Schroeder, R. A., *Shady practices: Agroforestry and gender politics in The Gambia*, University of California Press, Berkeley, 1999.

Scott, J. C., *The moral economy of the peasant*, Yale University Press, New Haven, CT, 1976.

Service, E. R., *Primitive social organization: An evolutionary perspective*, 2. baskı, Random House, New York, 1971.

Sheets, P., "Dawn of a new Stone Age", A. Podolefsky ve P. J. Brown (der.), *Applying anthropology: An introductory reader*, Mayfield Press, Mountain View, CA, 1989.

Shepher, J., *Incest: A biosocial view*, Academic Press, New York, 1983.

Sheridan, T. E., *Where the dove calls: The political ecology of a peasant corporate community in Northwestern Mexico*, University of Arizona Press, Tuscon, 1988.

Shreeve, J., "Terms of estrangement", *Discover*, 15 (11), 1994, s.56-63.

Sidel, R., *Women and children lost*, Viking-Penguin, New York, 1986.

Simon, H. A., *Models of man: Social and rational; Mathematical essays on rational human behavior in a social setting*, Wiley, New York, 1966.

Sims, C., "Argentina to issue new list of missing in 'Dirty War'", *New York Times*, 25 Mart 1995, s.4.

Slobodkin, L. B., "Toward a predictive theory of evolution", R. C. Lewontin (der.), *Population biology and evolution*, Syracuse University Press, Syracuse, NY, 1968.

Smil, V., *The bad earth*, M. E. Sharpe, Armonk, NY, 1984.

—, "A land stretching to support its people", *Herald Tribune* (international ed.), 30 Mayıs 1994, s.8.

Smith, A., "For all those who were Indian in a former life", *Cultural Survival Quarterly* (Kış), 1994, s.70-72.

Smith, E. A. ve Winterhalder, B. (der.), *Evolutionary ecology and human behavior*, Aldine de Gruyter, New York, 1992.

Smith, R., "Social class", *Annual review of anthropology*, Annual Reviews, Palo Alto, CA, 1984, s.467-494.

Soffer, O., Vandiver, P. ve Klima, B., "Paleolithic ceramics and clay objects from Pavlov I", Society for American Anthropology'de sunulmuş bildiri, Minneapolis, 4 Mayıs 1995.

Sorensen, C. W., *Over the mountains are mountains: Korean peasant households and their adaptation to rapid industrialization*, University of Washington Press, Seattle, 1988.

Southwick, C. H., *Global ecology in human perspective*, Oxford University Press, New York, 1996.

Southwold, M., "The Ganda of Uganda", J. L. Gibbs, Jr. (der.), *Peoples of Africa*, Holt, Rinehart & Winston, New York, 1965.

Spear, T. ve Waller, R. (der.), *Being Maasai: Ethnicity and identity in East Africa*, James Currey, Londra, 1993.

Spears, A. K., "Teaching race, racism and ideology", *Transforming Anthropology*, 2, 1991, s.16-18.

Spence, J., *The question of Hu*, Knopf, New York, 1988.

Speth, J. D., *Seasonality, resource stress, and food sharing in egalitarian foraging societies*, 1988, American Anthropological Association'un 86. toplantısında sunulmuş bildiri, Chicago, 1987.

Spiro, M., "Cultural relativism and the future of anthropology", G. Marcus (der.), *Rereading cultural anthropology*, Duke University Press, Durham, NC, 1992.

Spiro, M. E., "Ghosts, Ifaluk, and teleological functionalism", *American Anthropologist*, 54, 1952, s.495-503.

Stacey, J., *Brave new families: Stories of domestic upheaval in late twentieth century America*, Basic Books, New York, 1991.

Stevens, W. K., "Threat of encroaching deserts may be more myth than fact", *New York Times*, 18 Ocak 1994, s.C1-C10.

Steward, J., "Evolution and process", A. L. Kroeber (der.), *Anthropology today*, University of Chicago Press, Chicago, 1953.

—, *Theory of culture change: The methodology of multilinear evolution*, University of Illinois Press, Urbana, 1972.

Stoffle, R. W., Halmo, D. B., Wagner, T. W. ve Luczkovich, J. L., "Reefs from space: Satellite imagery, marine ecology, and ethnography in the Dominican Republic", *Human Ecology*, 22 (3), 1994, s.355-378.

Stoller, P., "Spaces, places, and fields: The politics of West African trading in New york City's informal economy", *American Anthropologist* 88 (4), Aralık 1996, s.777-788.

Stone, G. D., "Keeping the home fires burning: The changed nature of householding in the Kofyar homeland", *Human Ecology*, 26 (2), 1998, s.239-265.

Stone, P. M., Stone, G. D. ve Netting, R. M. C., "The sexual division of labor in Kofyar agriculture", *American Ethnologist*, 22 (1), 1995, s.165-186.

Stringer, C. ve Bauer, G., "Methods, misreading and bias", *American Anthropologist*, 96 (2), 1994, s.416-424.

Stringer, C. ve Gamble, C., *In search of the Neanderthals: Solving the puzzle of human origins*, Thames & Hudson, Londra, 1994.

Stringer, C. ve McKie, R., *African exodus: The origin of modern humanity*, Henry Holt, New York, 1997.

Sturtevant, W. C. ve Damas, D. (der.), *1984 Handbook of North American Indians, c.5: Artic*, Smithsonian Institution, Washington, DC.

Susser, I, "Work and reproduction: Sociologic context", *Occupational Medicine: State of the Art Reviews*, 1, 1986, s.517-530.

—, "Gender in the anthropology of the United States", S. Morgan (der.), *Gender and anthropology: Critical reviews for research and teaching*, American Anthropologial Association, Washington, DC, 1989, s.343-358.

—, "The construction of poverty and homelessness in U.S. cities", *Annual Review of Anthropology*, 25, Annual Reviews, Inc., Palo Alto, 1996, s.411-435.

Sussman, R. W., Green, G. M. ve Sussman, L. K., "Satellite imagery, human ecology, anthropolog, and deforestation in Madagascar", *Human Ecology*, 22 (3), 1994, s.333-354.

Swanson, G. E., *The birth of the gods: The origin of primitive beliefs*, University of Michigan Press, Ann Arbor, 1960.

Swardson, A., "An aging Europe healds for a pension crisis", *International Herald Tribune*, 27 Nisan 2000, s.1-4.

Sweet, L. E., "Camel pastoralism in North Arabia and the minimal camping unit", A. Leeds ve A. P. Vayda (der.), *Man, culture, and animals: The role of animals in human ecological adjustment*, Publication No.78, American Association for the Advancement of Science, Washington, DC, 1965.

Swift, J., "The future of Tuareg pastoral nomadism in the Malian Sahel", adlı sempozyumda sunulmuş bildiri "Paper presented at the SSRC Symposium on the Future of Traditional Societies".

Tainter, J., *The collapse of civilization*, Cambridge University Press, Cambridge, 1988.

Talle, A., "Women at a loss: Changes in Maasai pastoralism and their effects on gender relations", *Stockholm Studies in Social Anthropology*, 19, Department of Social Anthropology, University of Stockholm, Stockholm, 1988.

Tannen, D., *Talking from 9 to 5: How women's and men's conversational styles affect who gets heard, who gets credit, and what work gets done*, Morrow, New York, 1994.

Tapper, R., *Pasture and politics*, Academic Press, Londra, 1979.

Tattersall, I., *The fossil trail: How we know what we think we know about human evolution*, Oxford University Press, Oxford, 1995.

—, "Out of Africa again ... and again?", *Scientific American*, Nisan 1997, s.60-67.

—, *Becoming human*, Harcourt Brace, New York, 1998.

—, "Once we were not alone", *Scientific American*, Ocak 2000, s.39-44.

Tekeli, Ş. (der.), *Women in modern Turkish society*, Zed Books, Londra, 1994.

The Economist, 8 Ocak 2000, s.54.

The Economist, 5 Şubat 2000, s.62.

Thomas, D. H., *Refiguring anthropology*, Waveland Press, Prospect Heights, IL, 1986.

Thompson, L., *Culture in crisis: A study of the Hopi Indians*, Harper & Row, New York, 1950.

Thompson, L. ve Joseph, A., *The Hopi way*, University of Chicago Press, Chicago, 1947.

Tierney, J., Wright, L. ve Springen, K., "The search for Adam and Eve", *Newsweek*, 11 Ocak 1998.

Toth, J., "Beating plowshares into swords: The relocation of rural Egyptian workers and their discontent", Nicholas S. Hopkins & Kirsten Westergaard (der.), *Directions of change in rural Egypt*, The American University in Cairo Press, Cairo, 1998.

Trevathan, W. R., *Human birth: An evolutionary perspective*, Aldine, Hawthorne, 1987.

Tsiang, H. ve Bell, S. (çev.), *Buddhist record of the Western world*, c.1, Trubner, Londra, 1884, C. Coon (der.), *A reader in general anthropology*'dan alıntı ve yeniden basım, Holt, New York, 1948, s.452-463.

Turnbull, C., *The forest people*, Simon & Schuster, New York, 1961.

—, "The Mbuti Pygmies of the Congo", J. L. Gibbs, Jr. (der.), *Peoples of Africa*, Holt, Rinehart & Winston, New York, 1965.

Turner, V. W., *The forest of symbols: Aspects of Ndembu ritual*, Cornell University Press, Ithaca, NY, 1967.

Turner, T., "An indigenous people's struggle for socially equitable and ecologically sustainable production: The Kayapo revolt against extractivism", *Journal of Latin American Anthropology*, 1 (1), 1995, s.99-125.

Tyler, P. E., "Nature and economic boom devouring China's farmland", *New York Times*, 27 Mart 1994, s.A1-A8.

—, "One the farms, China could be sowing disaster", *New York Times*, 10 Nisan 1995, s.A4.

Tyler, S., *The unspeakable: Discourse, dialogue, and rhetoric in the postmodern world*, University of Wisconsin Press, Madison, 1987.

Tylor, E. B., *Primitive culture: Researches into the development of mythology, philosophy, religion, language, art, and custom*, 2 cilt, 2. baskı, John Murray, Londra, 1871.

USAID, "Sudan: The Rahad irrigation project", Impact Evaluation Report No.31, Washington, DC, 1982.

U.S. Public Health Service, *The Coolfont Report, Public Health Report 101*, 1986.

Van Gennep, A., *The rites of passage*, University of Chicago Press, Chicago, 1960.

Vayda, A. P., "Warfare in an ecological perspective", *Annual Review of Ecoloyg and Systematics*, 5, 1974, s.183-193.

—, *Warfare in ecological perspective*, Plenum, New York, 1976.

—, "Explaining what people eat: A review article", *Human Ecology*, 15, 1987, s.493-510.

Verdery, K., "The etatization of time in Ceausescu's Romania", H. J. Rutz (der.), *The politics of time*,

s.37-61, *American Ethnological Society Monougraphy Series*, No.4, American Anthropological Association, Washington, DC, 1992.

Vondal, P. J., "Intensification through diversified resource use: The human ecology of a successful agricultural industry in Indonesian Borneo", *Human Ecology*, 15, 1987, s.27-52.

Wallace, A. F. C., *Religion: An anthropological view*, Random House, New York, 1966.

—, *The death and rebirth of the Seneca*, Knopf, New York, 1970.

Washabaugh, W., *Five fingers for survival*, Karoma, Ann Arbor, MI, 1986.

Weiner, A. B., *Women of value, men of renown: New perspectives in Trobriand exchange*, University of Texas Press, Avusturya, 1976.

—, *The Trobrianders of Papua New Guinea*, Holt, Rinehart & Winston, New York, 1988.

—, *Inalienable possessions*, Univrsity of California Press, Berkeley ve Los Angeles, 1992.

Weisman, S., "Where births are kept down and aren't", *New York Times*, 29 Ocak 1988, s.4.

Wells, M., "Sharecropping in the United States: A political economy perspective", M. Chibnik (der.), *Farm work and fieldwork: American agriculture in anthropological perspective*, Cornell University Press, Ithaca, NY, 1987, s.211-243.

Werner, D., Flowers, N., Ritter, M. ve Gross, G., "Subsistence productivity and hunting effort in native South America", *Human Ecology*, 7, 1979, s.303-315.

Westermarck, E. A., *The history of human marriage*, 3 cilt, Allerton, New York, 1922 (ilk baskı 1889).

Weston, K., *Families we chose: Lesbians, gays, kinship*, Columbia University Press, New York, 1991.

White, J., *Money makes us relatives: Women's labor in urban Turkey*, University of Texas Press, Austurya, 1994.

White, L., *The Science of culture*, Farrar, Straus & Cudahy, New York, 1949.

Whiteley, P. M., "Unpacking Hopi clans: Another vintage model out of Africa", *Journal of Anthropological Research*, 41, s.359-374.

—, *Deliberate acts: Changing Hopi culture through the Oraibi Split*, University of Arizona Press, Tuscon, 1988.

Whiting, B. B. (der.), *Six cultures: Studies of child bearing*, Wiley, New York, 1963.

Whiting, B. B. ve Whiting, J. W., "Methods for observing and recording behavior", R. Naroll ve R. Cohen (der.), *A handbook of method in cultural anthropology*, Columbia University Press, New York, 1973.

—, *Children of six cultures: A psycho-cultural analysis*, Harvard University Press, Cambridge, MA, 1974.

Whiting, J. W. ve Child I. L., *Child training and personality: A cross-cultural study*, Yale University Press, New Haven, CT, 1953.

Whorf, B. L., "The relation of habitual thought and behavior to language", *Language, thought, and reality: Selected writings of Benjamin Lee Whorf*, MIT Press, Cambridge, MA, 1956.

Wikan, U., "Beyond the words: The power of resonance", *American Ethnologist*, 19, 1992, s.460-482.

Wilcox, S. ve Wilbers, S., "The case for academic acceptance of American sign language", *Chronicle of Higher Education*, 33, 1987, s.1.

Wilford, John, N., "Mummies, textiles offer evidence of Europeans in Far East", *New York Times*, 7 Mayıs 1996, s.C1.

Williams, T. R., *Field methods in the study of culture*, Holt, Rinehart & Winston, New York, 1967.

Williams, W. L., *The spirit and the flesh: Sexual diversity in American Indian culture*, Beacon, Boston, 1986.

Wilk, R. R., *Household ecology: Economic change and domestic life among the Kekchi Maya of Belize*, University of Arizona Press, Tuscon, 1991.

Wilkie, D. ve Curran, B., "Historical trends in forager and farmer exchange in the Ituri rain forest of Northeastern Zaire", *Human Ecology*, 21, 1993, s.389-417.

Williams, D. M., "Patchwork, pastoralists, and perception: Dune sand as a valued resource among herders of Inner Mongolia", *Human Ecology*, 25 (2), 1997, s.297-317.

Wilmsen, E. N., *Land filled with flies: A political economy of the Kalahari*, University of Chicago Press, 1989a.

—, *We are here: Politics of Aboriginal land tenure*,

University of California Press, Berkeley ve Los Angeles, 1989b.

Wilson, A., Ochman, H. ve Prager, M. E., "Molecular time scale for evolution", *Trends in Genetics*, 3, 1987, s.241-247.

Wilson, E. O., "Is humanity suicidal?", *New York Times Magazine*, 30 Mayıs 1993, s.24ff.

—, *Consilience: The unity of knowledge*, Alfred A. Knopf, New York, 1998.

Wisner, B., "The reconstruction of environmental rights in South Africa", *Human Ecology*, 23 (3).

Wolf, E. R., *Peasants*, Prentice Hall, Englewood Cliffs, NJ, 1966.

—, *Europe and the people without history*, University of California Press, Berkeley ve Los Angeles, 1982.

—, "Facing power: Old insights, new questions", *American Anthropologist*, 92, s1990, s.586-596.

—, Demonization of anthropologist in the Amazon, *Anthropology Newsletter*, Mart 1994, s.2.

—, *Envisioning history: Ideologies of dominance and crisis*, University of California Press, Berkeley, 1998.

Wolpoff, M. H. ve Caspari, R., *Race and human evolution: A fatal attraction*, Schocken, New York, 1997.

Wong, B., *Ethnicity and entrepreneurship: The new Chinese immigrants in the San Francisco Bay area*, Allyn and Bacon, Boston, 1998.

Wood, P., *Black majority*, Norton, New York, 1974.

Woods, C. M. ve Graves, T. D., *The process of medical change in a highland Guatemalan town*, Latin American Center, University of California, Los Angeles, 1973.

Worsley, P., *The trumpet shall sound: A study of cargo cults in Melanesia*, Schocken, New York, 1968.

Worthman, C. M., "Hormones, sex and gender", *Annual Review of Anthropology*, 1995, s.593-618.

Wrangham, R. ve Peterson, D., *Demonic males: Apes and the origins of human violence*, Houghton Mifflin, New York, 1996.

Wright, H. T. ve Johnson, G. A., "Population, exchange, and early state formation in Southwestern Iran", *American Anthropologist*, 77, 1975, s.267-289.

Wright, R., *The moral animal*, Pantheon, New York, 1994.

—, "The accidental creationist", *The New Yorker*, 13 Aralık 1999, s.56-65.

Yellen, J. E. ve Lee, R. B., "The Dobe-/Du/da environment: Background to a hunting and gathering way of life", R. B. Lee (der.), *Kalahari hunter-gatherers*, Harvard University Press, Cambridge, MA, 1976.

Zentella, A. C., "Language politics in the USA: The English only movement", *Literature, language and politics*, University of Georgia Press, Atina, s.39-53.

Dizin

ABD 9, 16, 20, 40, 46, 49, 51, 52, 54, 58, 61, 68, 74-76, 102, 173, 222, 234, 238, 240, 242, 244, 246, 250, 252, 253, 257, 259, 264, 265, 268, 273, 277, 278, 290, 293, 307, 308, 310, 318, 320, 322, 327, 331, 336, 339-344, 352, 353, 365, 38, 374, 386, 393, 401, 418, 419, 424, 426, 430-432, 448, 450, 455, 456, 462, 463, 466, 467, 473, 476, 477, 484, 489, 494, 498
ABD Anayasası 49
ABD Kongresi 494, 498
Aborijin(ler) 48, 93, 128, 398
Abramson, Allen 60
Abruzzi, William 240, 386, 408
Abu-Lughod, Lila 22, 23, 213, 303
Abu-Rabia, Aref 215
Açe(ler) 125
âdet 4, 6, 12-15, 17, 25, 29, 42, 43, 47, 58, 63, 93, 184, 186, 210, 228, 269, 348, 403, 420, 457, 467, 469
Afrika
-diasporası 153
-pirinci (oryza glaberrima) 152, 153
Afrikalı(lar) 326, 340, 342, 343
Afrikalı-Amerikalı(lar) 327, 334, 335, 340, 342, 343, 352
Agrawal, Arun 199, 200
Ahlâk, ahlâkî 14, 15, 19, 48, 49, 52, 124, 339, 345, 402, 419, 422, 423, 425, 426, 435, 442, 446, 456, 459, 461, 464, 467, 468
Ahund(lar) 407
AIDS 2, 15-17, 19, 20, 248, , 470, 493, 494
Ainu(lar) 119, 127
akaçlama 369
Akdeniz 72, 154, 219, 235, 309, 325, 455, 484
akrabalık 4, 8, 11, 24, 27, 28, 48, 52, 53, 58, 67, 68, 70, 79, 83-85, 89, 95, 101, 113, 117, 121, 124, 126, 133, 140, 142-144, 146, 147, 162, 163, 168, 172, 174, 179, 183, 184, 186, 197-199, 203, 205, 207, 209, 216, 226, 228, 230-232, 246, 253, 269, 271-280, 282-284, 286-290, 293, 295-298, 300-302, 305-307, 309-312, 317, 335, 346, 349, 353, 356, 360, 361, 363, 366, 369, 374, 380, 382-384, 387, 388, 390, 393, 395, 403, 406, 410, 413, 415, 422, 424-427, 430, 434, 436, 437, 451-453, 461, 463, 502
akrabalık terimleri 133, 274, 276, 277, 279, 310, 390
ak sakal (riz safid) 224, 406
alan araştırması 10, 11, 15, 25, 34, 36-39, 41, 44, 45, 164, 382, 389, 392, 395
alan çalışması 25, 27, 35-38, 40, 44, 60, 184, 201, 202, 213, 223, 275, 390, 392, 393, 402, 406, 483, 498, 504
Alaska 21, 128, 138, 140, 141, 144, 145, 147, 489
Alcock, James 440
alet 14, 47 , 65, 66, 91, 92, 99, 118, 125, 131, 141, 146, 151, 158, 163, 168, 182, 185, 241, 287, 370, 372, 374, 378, 414, 472, 474, 480
Aleut 119, 327
Alevi (ler) 497
Ali Koş (Neolitik yerleşme) 155
Almanca 70, 72, 76
Almanya 68, 75, 245, 248, 259, 331, 343, 434
alt sınıf 339, 342
Amazon 9, 106, 107, 119, 156, 157, 160, 173-175, 259, 320, 356, 431, 471, 479, 481, 494, 497
Amazonlar 57, 80, 106, 107, 489
amca kızı evliliği 230, 301, 302
Amerikan Antropoloji Derneği (AAA) 20, 34
Amerikan İşaret Dili 63, 64, 67-69, 79
Amiş(ler) 462
ampirisizm 22, 29, 43
anadil 68, 72, 75, 79, 329
anaerki 24
anamerkezli hane 307, 312
anasoylu soydanlık 282
anasoyu 199,274, 284, 305, 306, 310, 403, 452
Anadolu 99, 219, 220, 223, 229, 250
Anasazi Pueblo (kızılderilileri) 103
anayanlı(lık) 282,287, 311, 452
anayerlilik 282
Andaman(lılar) 127
Anderson, Benedict 117, 344, 346, 353
angarya 256
Anglikan Kilisesi 455
Angola 94, 119, 129, 137
animatizm 438, 444, 468
animizm 438, 444, 468
Ankara 222
anlatı 23, 34, 67
Annis, Sheldon 446, 447
Appell, George 498
Arabistan 70, 188, 190, 196, 197, 199, 201, 213, 214, 216, 226-228, 261, 324, 422, 433, 451
-Bedevileri 197, 199

arabuluculuk 229, 407, 428-430, 437
Aral Gölü 110, 416
arazi kullanımı 127, 226, 235, 287, 311, 481-483, 497, 502, 503
Arnavutluk 194, 248, 427, 480
arpa 108, 152, 154, 155, 181, 182, 216, 222
arz ve talep, arz-talep 357, 388
asabiye 317
asilîn 214
asimilasyon 130, 331, 346, 348, 349
astrologlar 455, 469
astroloji 455
Asyalılar 318, 326, 330
aşırı otlatma 109
aşiret 5, 23, 36, 53, 72, 107, 193, 197, 199, 212, 213, 214, 218, 219, 220, 223, 224, 226, 228, 229, 231, 260, 283, 286, 287, 294, 311, 318, 406, 432
Arapça 47, 70, 71, 72, 75, 213, 214, 223, 324, 330, 335, 349, 478
Arap(lar) 4, 5, 13, 47, 48, 70-73, 75, 152, 153, 213, 214, 220, 223, 232, 254, 262, 271, 371, 323, 324, 326, 330, 332-335, 340, 349, 400, 424, 432, 453, 478
-Yarımadası 340, 432, 453
Ariaal(ler) 61, 62, 102, 103, 188, 200-212, 231, 232, 281, 292, 295, 316, 317, 330, 351, 355, 359, 361, 363, 377, 398, 471
arkeoloji 2, 7, 8, 9, 21, 42, 108, 117, 126, 141, 151, 153-155, 191, 239, 348, 413, 414, 482
Arnavut bakireler 46, 57, 58
Arnavutça 75
artı-ürün 176
askerî sınıf 336
at 12, 120, 156, 189, 200, 213, 224, 230
ataerki 24, 320, 323
-lik 320
atalık 272
Atatürk, Kemal 324
atışma şarkıları 125
Atlantik köle ticareti 152, 153
Atom Enerjisi Komisyonu 145
Atrek ırmağı 406
Aum Shinrikyo 316
Australopithecus 98, 99
avakado 166
avcı-toplayıcı(lık) 32, 81, 82, 98, 99, 102, 105, 109-111, 115, 117, 118, 119-129, 131, 133, 134, 136-139, 142, 144-146, 149, 150, 151, 154, 155-159, 161-163, 186, 189, 192, 194, 198, 199, 288, 300, 313, 317, 363, 366, 367, 372, 381, 383, 394, 398, 408, 412, 413, 454
-yaşam tarzı 81
avcılık ve toplayıcılık 14, 65, 81, 100, 118, 125, 157
avlanma 98, 124, 128, 131, 132, 135, 137, 140-143, 147, 165-167, 171, 186, 366, 386, 413, 456, 457, 482-484
Avrupa Birliği 254, 476
Avrupalı(lar) 4, 5, 68, 74, 99, 101, 106, 129, 136, 151, 159, 220, 238, 242, 249, 253, 258, 318, 325, 326, 367, 403, 415, 431, 466, 467, 493
-istilacılar 129
Avustralya aborijinleri 93, 450
Aydınlanma 343
Ayetullah Humeynî 464
ayin 9, 14, 17, 28, 33, 35, 47, 61, 96, 174, 181, 201, 208, 209, 231, 282, 284, 285, 306, 317, 318, 320, 322, 340, 350, 353, 374, 387, 400, 402, 429, 438, 439, 441, 443, 448-464, 466, 468, 469, 493
ayrılma ritleri 450
ayrımcılık 322, 334, 343, 352
Ayrout, Henry 260
azgelişmişlik 31
aziz 444, 445, 449, 459, 462, 465
Azizler Günü 449
Aztek 445, 460

babasoyu 186, 199, 207, 228, 310, 392, 406
babasoylu soydanlık 280, 282
babayanlı(lık) 168, 227, 280, 287, 311, 426
babayanlı soy çizgisi 168
babayanlı soydanlık 269, 270, 272, 273, 279, 280, 282, 283, 286-290, 307, 308, 310-312
babayerlilik 183, 306, 392
babayerli yerleşim 305, 306, 312
Baffin Adası (Eskimoları) 138, 139, 146
Baggara 330
bahçe tarım-ı 98, 99, 100, 148, 151, 159, 161, 192, 244, 366, 367, 374, 446
-cısı 32, 123, 200, 366, 367, 377, 386, 394, 398, 433, 446, 458
bahçecilik 107, 115, 123, 148, 149, 150, 151, 155, 158, 159, 161, 162, 173, 176, 181, 267, 379
baldız evliliği (sororat) 298, 312
balık çiftlikleri 50, 250
balık üreticiliği 250, 251
bakla 156
Balikci, Asen 141, 144
balıkçılık 28, 98, 111, 122, 128, 145, 151, 218, 356, 460, 483, 484
balkabağı 156, 166
Balkanlar 24, 344, 348, 454, 455
Bantu(lar) 122, 129, 134, 136, 137, 158, 408
bar ve bat mitzvah 62, 78
barbarlık 24
barınak 33, 54, 66, 86, 96, 118, 122, 141, 167, 191, 222, 441

barınma 92, 229, 252, 486
Baring and Sons 477
Barnet, R. J. 475, 477
Barter Adası 145
Barth, Fredrik 97, 223- 226, 330, 344, 391, 409
Basarwa 119, 129
Basseri(ler) 188, 201, 223-226, 229
başlık parası 210, 231, 303, 311
Batak(lar) 82, 110, 118, 120, 122, 153, 155, 166, 239, 251, 272
Batı Afrika 156, 326, 361, 387, 419, 464, 500, 502
Batı Avrupa köylüleri 178
Beaufort Denizi 145
bebek ölüm oranı 254, 281
Beck, Louis 107, 199, 213, 226
beden 6, 17, 30, 63, 441, 444, 455, 457, 461, 468, 472
Bedevi(ler) 22, 23, 190, 191, 196, 197, 199, 200, 213-217, 226, 227, 233, 294, 303, 400, 422, 424, 432-434
Bedû 213, 214, 218, 227
Belize 307
Bell 342, 346, 347
Beluci(ler) 213, 217, 218
Benedict, Ruth 26, 27, 346, 353
Bengalce 75
Bangladeş 237, 474
Benin 500
benmerkezci(lik) 15
berdache'lar 56-58
bekâret 58, 296, 494
bereket 121, 128, 130, 191, 223, 285, 444, 452
Bergen Üniversitesi 55
Bering Boğazı 70, 99
Berque, Jacques 260
besi sürüleri 204, 206
besin değiş-tokuşu 134
besin depolama 134, 162
besin edinme sistem(ler)i 80, 98-101, 104, 108, 114
besin tabuları 31, 32
besin üretimi 94, 104, 109, 110, 114, 125, 144, 149, 150, 161, 162, 244, 249, 250
299, 405, 412, 413, 417
beslenme 14, 26, 31, 32, 52, 54, 55, 66, 82, 89, 90, 95, 101-103, 106, 116, 117, 120-122, 134, 135, 137, 141, 143, 145, 146, 149, 157, 165, 173, 185, 201, 204, 206, 246, 248, 250-252, 254, 255, 257, 266, 379, 413, 446, 458, 459, 462, 493, 494, 496, 498, 506
-yetersizliği 101, 157
betimsel dilbilim 42
beyin 47, 54, 63, 65, 66, 79, 94, 98, 99, 293
bilim 2, 11, 14, 18, 19, 22, 23, 29, 31, 33, 48, 54, 75, 85, 87, 89, 102, 107, 110, 128, 129, 194, 238, 242, 326, 327, 336, 342, 351, 356, 357, 474, 481-484, 506
bilimsel kuram 20
bilişsel psikoloji 33
Binford, Lewis 84, 161
Binghamton (felâketi) 102, 490, 491
birleşik hane birliği 309
biseksüel(lik) 16, 494
bitki örtüsü (vegetation) 102, 107, 121, 130, 132, 155, 189, 189, 196, 204, 211
bitki varlığı (flora) 121
Bitnet 478
biyokimya 55, 87, 472
biyolojik antropoloji 2, 7, 8, 42
biyolojik çeşitlilik 161, 174, 492
biyolojik ırk(lar) 84, 325-327, 351
biyolojik kardeş(lik) 84
biyomedikal 493, 506
biyosfer 492
Bizango 464, 465
Black Power hareketi 276
BM 49, 249, 250, 254
BM İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi 49
BM Gıda ve Tarım Örgütü (FAO) 250, 254
BM Nüfus Konferansı 249
Boas, Franz 25, 26, 29, 34, 43, 60
Boone, James 409
Boran 202, 206
Borneo 120, 391
Bosna 15, 345, 350, 448
boşanma 14, 270, 273, 279, 292, 293, 302, 312
Boşnak(lar) 448
botanik 14, 152-154
Botswana 81, 129, 131, 431
bölgelerarası ticaret 191
bölgesel farklılaşma 241
Bradburd, Ann 36, 200, 226
Bradburd, Daniel 36, 200, 226

Brace, Loring 164, 325, 326
Brahman 12, 340, 341, 353
Braidwood, Robert 155
Bray, Francesca 238, 239, 241, 250
Brezilya 14, 39, 57, 59, 80, 106, 107, 123, 148, 149, 151, 157, 159, 163, 164, 167, 169, 172-176, 186, 257, 259, 276, 291, 319, 327, 399, 431, 470, 481, 483, 494, 497
Buckmaster, Marla 157
buğday 50, 54, 108, 149, 154, 155, 157, 166, 179, 182, 186, 216, 235, 250-253, 261, 376, 408
buharlı lokomotif 249
bulaşıcı hastalıklar 15, 210, 462
Bulgar Sosyalist Partisi 417
Bulgaristan 76, 77, 248, 301, 309, 314, 344, 345, 347-349, 365, 401, 417, 421, 443, 461
Bulgaristan Komünist Partisi 348
bulaşıcı hastalıklar 15, 210, 462
buluş 6, 18, 25, 51, 242, 485
Bunyoro Krallığı 431
Burakumi(ler) 343

Burbank, Victoria 397, 398
Burch, Ernest 119, 138, 143
Burgiba, Habib 323
Burke ve Wills keşif grupları 128
Burkina Faso 500
Burma 77, 330
Bushmen 128
bürokrasi 18, 111, 145, 240, 411, 415, 416, 419, 436, 437, 453
bütüncülük 2, 11
bütünleşme 20, 109, 138, 162, 238, 280, 288, 315-317, 350, 361, 411, 418, 431, 438, 450, 451, 457, 460, 473, 474, 505
büyü 11, 28, 54, 440, 443, 452-454, 460, 464, 465, 488
büyücü 170, 181, 402, 426, 445, 452, 454, 464, 465, 466
Büyük Bunalım 257

cangıl 39, 165
Cane, Scott 121
Cann, Rebecca 84
Cape Hotentot 129
Carney, Judith 152, 153, 156
Cavalli-Sforza, Luigi 326
cemaat 16, 31, 33, 36, 37, 39, 40-42, 44, 45, 52, 70, 72, 75, 79, 93, 162, 163, 224, 318, 336, 341, 346, 349, 350, 353, 366, 368, 386, 426, 427, 442-453, 456-458, 460, 461, 462, 464, 465, 468, 469, 487
Cezayir 30, 259, 268, 323
Chaco Kanyonu toplumu 112
Chagnon, Napoleon 32, 39, 164-166, 168-176, 179, 186, 273, 275, 496
Chamula (cemaati) 449
Chance, Norman 145
Chatty, Dawn 214, 217, 218
Cheal, David 294, 295
Chicano (lar) 265
Chiapas 259, 371, 372
Chomsky, Noam 94
cin 170, 181, 346, 443, 445
- kovma 454, 456
cinayet 125, 229, 350, 400, 423, 424, 426
cinsel kıskançlık 58, 60, 304
cinsel seçilim 326
cinsellik 16, 17, 33, 57, 93, 184, 290, 291, 320, 445
cinsiyet 3, 39, 40, 48, 49, 52, 56, 61, 74, 78, 125, 141, 169, 179, 184, 207, 209, 232, 263, 278, 305, 316, 317, 320, 321, 323, 350, 351, 381, 402, 413, 426, 452
cinsiyetçi (lik) 24, 33
civilizados 173
Clarke, Lee 489, 491
Clifford, James 34
coğrafi bilgi sistemleri (GIS) 482, 483
Cole, Donald 217, 227, 230
Collins, Thomas 335
Cornell Üniversitesi 495
corvée (angarya) 256, 267
Creed, Gerald 390
Crow (akrabalık sistemi) 274
Cultural Survival 174
cunta 420, 421

çadır 36, 39, 140, 141, 190, 191, 196, 199, 212, 214, 216, 217, 219, 222-225, 228, 229, 232, 406, 432
çağrı sistem(ler)i 62, 65, 78
çanak-çömlek 8
-yapımı 154, 171, 241
çapa 158, 167, 374, 375
çapa tarımcıları 330
çapraz kuzen 279, 302
Çarlık Rusyası 178, 343
çatışma 15, 20, 28, 31, 36, 74, 110, 163, 168, 169, 172, 176, 198, 199, 207, 212, 213, 222, 225, 226, 239, 240, 276, 283, 287, 303, 306, 308, 309, 312, 314, 331, 344-347, 350, 352, 353, 397, 400, 407, 412, 422, 427, 429, 430, 432-435, 437, 438, 448, 460, 461, 463, 467-469, 486, 491, 495, 496, 498, 506
Çavuşesku, Nikolay 396, 427, 428
çay 71, 110, 201, 203, 217, 443
çayırlık 100, 130, 139, 189, 206, 211, 212, 219, 232
çekirdek aile 132, 163, 183, 225, 262, 263, 284, 289, 307, 308, 313, 320, 377
Çek Cumhuriyeti 87
çelik saban 249
Çernobil nükleer faciası 18, 477
çiçek hastalığı 129
çiftçilik 47, 82, 99, 102, 103, 106 107, 128, 151, 157, 177, 217, 234, 242, 244, 246, 249, 253, 256, 257, 261, 262, 264, 265, 267, 268, 281, 431, 468, 473, 500, 503
çift-kazanan (karı-koca) 294, 295
çiftleşme 63, 89, 95, 300, 301, 326
çiftyerlilik (bilocality) 402
Çikano(lar) 328
Çin 4, 12, 30, 35, 38, 53, 69, 71, 72, 155, 194, 236, 241, 258, 259, 267, 268, 301, 303, 326, 328, 330, 331, 334, 336, 337, 343, 370, 375, 416, 433, 473-475, 477, 479, 481, 488
Çin hükümeti 416
Çince 71
Çingene (ler) 348
Çinli(ler) 4, 12, 38, 301, 328, 330, 334, 375, 473
çoban(lık) 98-100, 114, 115, 151, 182, 188, 189, 191-193, 198, 199, 203, 208, 212, 215, 216, 220, 222, 226, 228, 231, 232
-uzmanlaşması 99, 190, 193, 230, 241
çocuk bakımı 9, 57, 61, 89, 209, 299, 308, 320
çocuk katli 11, 15, 38, 137, 169, 176, 421

çocuk ölüm oranı 137, 247, 304
çoğul evlilik 312
çok dilli(lik)76
çokeşlilik 302, 303, 312
çok-hatlı evrimci(lik)30, 43
çokkarılılık 32, 303, 309, 312
çok kaynaklı geçim becerisi 217
çokkocalılık 303, 304, 309, 312
çoktanrıcılık 445, 469
çölleşme 111, 211, 237, 489
Çumaş(lar) 127

Dahomey 445
dallanan soy sistemi 283
Damas, David 138
Danca 68
dang 199
dans 17, 25, 62, 134, 135, 171, 202, 284, 285, 318, 442, 450, 451, 453, 463
darbar 224
Darwin, Charles 5, 6, 21-23, 80, 83, 85-87, 89
davranış bilimleri 493, 506
Davis, Wade 120, 464
davranışsal biyoloji 88
dayanışma 20, 163, 197, 228, 276, 280, 310, 316, 317, 328, 350, 351, 422, 449, 450, 469, 506
dayı 274, 277-279, 289, 302, 306
dayıyerli yerleşim 306, 312
dedikodu 37, 66, 285, 424, 425, 435
değiş-tokuş 131, 133, 134, 149, 162, 172, 173, 184, 186, 190, 201, 205, 206, 256, 294, 298, 376, 411
demir atma köyü 306
demografik değişim 247, 248
denge 32, 44, 90, 92, 106, 114, 122-124, 137, 143, 146, 147, 156, 161, 204, 210, 231, 245, 247, 260, 299, 330, 360, 382, 384, 385, 392, 409, 433, 437, 446, 457, 460, 464, 469, 482, 504
dengeli karşılıklılık 384-386, 395
dengesiz cinsiyet oranı 169, 305
dengesizleşme 169, 192, 203, 304, 447, 500
denizcilik 242, 460, 488
depolama 104, 117, 124, 126, 134, 141, 155, 161, 162, 175, 181, 205, 370, 383, 386, 413
determinizm 23, 89
deve 54, 102, 189, 190, 193, 200-217, 224, 227-232, 422, 433, 434, 471
-çoban(lar)ı 190, 214, 227
devlet 4, 13, 24, 74, 107, 109, 112, 120, 129, 137, 141, 145, 151, 163, 173, 175, 187, 195, 199, 213, 220, 222, 226, 231, 238-241, 247, 256, 261, 263, 267, 287, 290, 314, 315, 318, 324, 329, 331, 332, 335, 337, 344, 346, 350, 352, 353, 365, 371, 372, 378, 382, 386, 390, 391, 396, 397, 403-407, 409, 415-421, 423, 425, 426, 428, 429, 433, 436, 437, 453, 455, 456, 465, 467, 475, 477, 485, 489, 498, 499
Devos, George 343
devrim 22, 30, 49, 80, 99, 108, 110, 226, 249, 250, 253, 254, 259, 260, 268, 343, 370, 371, 391, 411, 419, 438, 445, 459, 463, 464, 467, 469, 477
dışevlilik 180
-kuralı 287, 289, 301, 302, 312
dışlama 290, 426, 435
diaspora 153
dibek 153, 154
dikenli akasya çalılıkları 206
dikey göç 212
dil
-cemaati 70, 72, 75, 79
-merkezci(lik) 75
dilbilim 7, 9, 10, 33, 42, 46, 68, 70, 72, 73, 79, 276, 279
dilbilimsel antropoloji 7, 9, 10, 42
dindışı 442, 443, 464, 468
Dinka(lar) 326, 497
dinsel diriliş hareketleri 463, 469
dinsel ideoloji 125, 433, 441
dişil(lik) 56, 57, 312
diyalektik maddecilik 30
diyet 14, 92, 98, 102, 103, 116, 127, 134, 173, 194, 198, 216
dizisel tekeşlilik 302, 303, 312
DNA 21, 83-86, 326, 471
-segmanları 54,
Dobe !Kung(lar), Dobe Ju/'hoansi(ler) 81, 82, 116, 119, 124, 128-138, 140-142, 145, 304, 363, 366, 367, 383, 400, 405, 412
Dofar (Vilâyeti) 214
doğa bilimi (paradigması) 7, 22, 23, 33, 36, 87, 443
doğal ayıklanma 83, 85, 87, 89, 93, 94
doğaüstü 26, 48, 414, 415, 423, 426, 430, 435, 441-445, 453-456, 461, 464, 468, 469
Doğu Akdeniz (ayrıca bkz. Levant) 154
doğum oran(lar)ı 146, 156, 184, 246-248
doğurganlık 7, 136, 141, 192, 263, 455
-oranı 39, 136, 161, 247-249
domates 158, 266
Dominik Cumhuriyeti 481, 482
domuz 32, 34, 71, 72, 131, 379, 385, 391, 402-404, 444, 452, 458
domuz şölenleri 385
doğrudan akraba(lık) 279
Doğu Afrika 93, 98, 100, 193, 198, 201, 204-207, 231, 323, 330, 363, 374, 382, 457
-sığır kompleksi 201, 231
Doğu Avrupa (-lılar) 72, 196, 248, 295, 309, 318, 345, 370, 378, 417

Doğu Avrupa Yahudileri 72
Doğu despotizmi 31
doğum oran(lar)ı 146, 156, 184, 246-248
dokuma 99, 216, 284, 321, 447
Douglas, Mary 34, 378
dönüştürme 91, 129, 223, 257, 269, 374, 388, 391, 395, 431
dönüşümlü tarım (swidden agriculture) 158-160, 167, 176, 185, 186, 243, 308
drahoma 295, 311
drenaj 122, 220, 239, 240, 244, 245, 450, 486
Dubos, René 492
Durkheim, Emile 23, 28, 316, 317, 350, 351, 357, 442, 445, 447, 459, 468
Dünya Bankası 19, 496, 504
Dünya Savaşı, I. 27, 51, 76, 265, 344, 403
Dünya Savaşı, II. 19, 74, 248, 250, 297, 466, 474, 479, 497, 505
düşük enerji bütçesi 122, 137, 146, 161, 186
düzlemsel göç 196
Dyak(lar) 120

econet 478
edebiyat 12, 48, 346
Efe(ler) 105
Ege 219
egemen grup 334, 352, 371, 417
ego 278, 289, 302
ekim 50, 102, 103, 107, 152, 153, 155, 160, 161, 166, 176, 182, 193, 232, 241, 243, 267, 362, 374, 379, 384, 447, 459
ekmek 58, 135, 147, 216, 228, 391, 428
ekoloji 8, 14, 30, 32, 43, 80, 83, 88-93, 102,-107, 110, 113, 114, 143, 160, 161, 175, 176, 182, 203, 211, 220, 260, 286, 325, 354, 362, 369, 370, 371, 392, 405, 457, 469, 470, 479, 482, 483, 489, 496, 503, 504
ekosistem 80, 90-92, 100, 102, 103, 106, 107, 114, 116, 120, 123, 124, 128, 138, 142, 146-148, 157, 158, 161, 174, 193, 245, 267, 457, 481-483, 492, 496
eko-turist 175
Elburz (dağları) 212
El Haddad, Tahir 323
El-Murra(lar) 201, 226-230, 233
El Salvador 246, 247
emir 38, 168, 199, 229, 405, 406, 412, 414-416, 423, 444
enerji 30, 32, 43, 81, 90-92, 95, 102, 103, 109, 110, 114, 116, 121-123, 132, 135, 137, 141, 145-148, 157, 158, 161, 162, 186, 188, 189, 191-193, 209, 231, 234, 242, 243, 249, 250, 255, 256, 267, 268, 285, 299, 308, 363, 410, 458, 479-481, 484, 487, 492, 505
-fazlası 242
-tüketimi 242, 479, 505
Ember, Carol 297, 299, 306, 433
emek 109, 157, 173, 178, 191, 192, 210, 215, 218, 222, 226, 231, 244, 255, 257, 267, 299, 308, 322, 338, 340, 343, 354, 366, 369, 372, 374-378, 380, 381, 384, 386, 387, 389, 390, 392, 393, 395, 402, 408, 409, 414
Endonezya 30, 237, 362, 377, 457, 498
enformasyon devrimi 477
Endülüs 425
endüstriyel tarım 98, 99, 114, 151, 235, 237
enfibülasyon 93, 450
Engels, Friedrich 24, 31
ensest 58, 300-302, 312, 423, 444
ensest tabusu 300, 301, 312, 444
entropi 30
erginlenme (ayinleri) 33, 93, 96
erginleşme 26, 57
eril 56-58, 60, 93, 312
-lik 27, 49, 57
erkek-egemen (ideoloji) 401, 403
erkek kardeşlerle çokkocalılık 304
erkek sünneti 62, 451
erozyon 237, 244, 245, 492, 496, 497, 503
Escobar, Arturo 504
Eski Ahit 34, 308
Eski Dünya 84, 86, 151, 152, 156
Eskimo(lar) 52, 109, 109, 116, 121, 122, 124, 125, 128, 138, 140, 144, 257, 327, 363, 412, 454
esneklik 62, 78, 89, 90, 93, 97, 113, 114, 116, 126, 128, 133, 137, 146, 288, 442
estetik 14, 440
eşcinsel (lik) 61, 290, 494
eşek 193, 224, 450
eşiksel durum 450, 451
eşiksellik (liminality)33
eşitlik (ilkesi) 176
eşitlikçi toplum 198, 351, 410, 412-414
eşitsizlik 111, 125, 126, 180, 188, 200, 226, 246, 255, 261, 269, 315, 317, 320, 328, 338, 352, 414, 427, 436
Eşkenazi dili 72
et 65, 98, 102, 104, 121, 134, 146, 158, 165, 183, 192, 201, 203, 204, 206, 216, 297, 386, 391, 398, 428, 433, 458
etnik
-aidiyet 74
-grup(lar)14, 31, 40, 41, 220, 286, 301, 316, 318, 322, 329, 331, 332, 334, 344, 346, 347, 352, 448
-köken 253, 269, 302, 362, 371
-lehçe(ler) 75
-merkezci(lik) 75
-temizlik 348

etniklik 317, 318, 322, 325, 328, 338, 343-347, 350-353, 404, 478, 487
Etnografik Atlas 118
etnografik durum 118, 140
etnografya 10, 12, 42, 213
etnoloji 2, 10, 11, 12, 42, 102
etnomüzikoloji 7
Etyopya 201
Evans-Pritchard, E. 197
ev ekonomisi 176
evcilik oyunu 209
evcilleştirme 30, 70, 99, 110, 123, 150-152, 154-156, 185, 191, 411, 458, 493
evlâd(lar) 195, 224, 295, 380
evlat edinme 142, 290
evlilik 11, 12, 14, 23, 24, 27, 49, 58, 60, 61, 142, 162, 163, 168, 169, 172, 179, 180, 183, 184, 186, 201, 205, 208, 210, 226, 228-230, 269-271, 273-275, 281, 287, 289-308, 310-312, 324, 326, 329, 340, 345, 353, 363, 380, 402, 432, 448, 450, 462, 469, 494
evrim
-kuramı 32, 87, 89, 113
-ci(lik) 2, 6, 23, 25, 29, 30, 43, 259, 360, 371, 414, 459, 467
-ler 8
-sel ekoloji 32, 83, 88, 113
-sel sentez 87

fahd 228, 229
falcılar 454, 455, 469
farklılaşma 8, 9, 23, 42, 46, 50, 68, 79, 84, 101, 110, 191, 192, 238, 241, 255, 268, 387, 410, 414
Faroe (Adası) 108
Fars (vilâyeti) 223
Farsça 223
Fatima (kültü) 35, 323
Feit, Harvey 122, 457
fellah 260
fellahin 332, 333
felsefe 22, 48, 54, 317, 370, 464
feminist(ler) 276, 323, 324
-gruplar 323
fenotip 325, 327, 351, 352
feodalizm 31
Ferguson, Brian 32, 121, 168, 172, 173, 360, 415, 433
fındık 119, 121, 131, 134, 135, 164
FIS (İslâmî Kurtuluş Cephesi) 323
fildişi 118
Fildişi Kıyısı 152
Filipinler 82, 118, 120, 125474
Filistin 314, 331-333, 335, 344, 462
Filistin Kurtuluş Örgütü (FKÖ) 332
Fin (toplulukları) 197
fiziksel antropoloji 8, 493
Flannery, K. V. 155
Flinn, Mark 6
Flowers, Nancy 9, 59, 161, 291, 319, 399, 494
folklor 7, 219, 464
fonoloji 67, 68, 79
Ford, Richard 459
fosil 5, 6, 14, 24, 65, 84, 91, 92, 98, 104, 120, 124, 249
-yakıtlar 91, 92, 98, 104, 124, 235, 242, 243, 267, 479, 481, 505
Foster, Brian 330
Foucquet, Jean François 12
Frank, Robert 449
Franklin, Sir John 128
Fransa 12, 75, 118, 245, 455, 488
Fransız İşaret Dili 79
Fransızca 54, 66, 70-72, 75
Fratkin, Elliot 200-203, 205, 207, 208, 211, 212, 292, 377
Freeman, Derek 27, 60, 141
Freilich, Morris 50, 51
Freud, Sigmund 23, 300, 442
Fry, Peggy 103
Fulbright 178
Fur(lar) 330

Gael dili 77
Gainj(ler) 354, 378, 379
Galler 77
Gana 329, 500
Ganj (Irmağı) 462
Galvin, Kathleen 103
Gandávo, Pedro de Magalhaes de 57
Gardner, Alan ve Beatrice 63
gay (lik)
gayrıresmî yaptırım(lar) 424
Gaziantep 218, 219, 222
gazve 214
gecekondu 259, 365, 389, 497
geçim strateji-si (-leri) 81, 118, 121, 140, 190, 192, 203, 230, 231
geçim tarzı 11, 152, 189, 190, 192, 193, 216
geçimlik tarım 98, 99, 114, 148, 149, 151, 176, 177
geçiş ritleri 33, 61, 62, 78, 438, 450, 469
Geertz, Clifford 18, 22, 34, 158, 441, 442
gelenek 4, 252, 436, 441, 479, 495
gelin değiş-tokuşu 172, 186
gelin hizmeti 133, 146, 169, 295, 311
gelin karşılığı hizmet 295
gemi 120, 128, 152, 242, 249, 455, 466
gen havuzu 325, 327, 351
gen sıklığı 326
genelleştirilmiş karşılıklılık 382-385, 395
genetik 7, 8, 14, 23, 32, 33, 52, 53, 55, 62, 67, 83-86, 89, 95, 113, 150, 155, 194, 266, 325-327, 342, 351, 462, 471, 472
geniş aile 11, 142, 147, 183, 308-310, 313
Gennep, Arnold von 450
genotip 325

Germen 70, 72
geyik boynuzu 118
Gilbert Adaları 288
Gilmore, David 49, 57, 425, 450
Gine 152, 500
Gine Bissau 500
girişimcilik 258, 359, 390, 395, 446, 447
giyim-kuşam 478, 506
glaberrima 152
Gorgan ırmağı 406
Gorkin, Michael 332-335
Gould, Stephen Jay 54, 84
göç(ler) 38, 76, 99, 100, 112, 126, 139-141, 143, 145-147, 156, 162, 168, 193, 194, 196, 199, 200, 212-214, 218-221, 223, 224, 228-233, 238, 247-249, 253, 254, 261-263, 268, 284, 320, 326, 327, 330, 336, 343, 348, 366, 375, 379, 387, 389, 392, 393, 433, 467, 473, 486, 494, 500, 503
-örüntüsü 196, 230
göçebe(lik) 4, 36, 102, 107, 120, 126, 130, 131, 140, 141, 146, 155, 161, 188, 189, 190, 193-201, 211-214-233, 254, 280, 330, 376, 387, 406, 412, 432, 500
göçebe-çobanlık 36, 189, 193, 195, 197, 199, 201, 211, 213, 215-217, 220, 226, 228, 231, 232, 376, 432
göçebe yaşam tarzı 193, 196, 220
Göklen (Türkmenleri) 406
görenek (ler) 4, 27, 138, 287, 292, 298, 306, 311, 317, 459
gözlem 10-13, 18, 21, 22, 29-39, 42-44, 49, 51, 54, 60, 66, 74, 77, 79, 87, 94, 95, 100, 106, 108, 113, 136, 171, 179, 198, 242, 257, 275, 282, 300, 310, 317, 320, 323, 350, 359, 361, 371, 375, 393, 398, 405, 410, 440, 447, 460
gramer 54, 66-68, 71, 72, 74, 75, 79, 440
Greenberg, Joseph 70
Gregor, Thomas 57, 87, 198
Grekçe 70
Grimm, Jacob 70
Grimm, Wilhelm 70
grip 86, 174
Gross, Daniel 38, 171, 186
Grönland 108, 109, 111, 128, 138, 454
grup evliliği 292
grup dayanışması 20, 197, 276, 310, 317, 328, 449, 450, 469
grup kimliği 352
Guatemala 438, 446
Gucarat 199
gulag 343
gübreleme 241, 243
Güney Afrika 119, 128, 129, 137, 138, 190, 340, 342, 360, 419, 451, 454, 470, 485-487
Güney Amerika 117, 119, 121, 152, 156, 164, 166, 173, 196, 251, 275, 370, 480, 488
Güney Asya 151, 325, 345
Güney Carolina 153

haberci 185, 445, 464
habitat 31, 81, 96, 99, 100, 102, 105, 114, 115, 121, 123, 124, 137, 149, 151, 154, 160, 164, 172, 174, 213, 492, 496
hac 35, 451, 460, 462
hacienda (çiftlik) 495
Haiti 438, 443, 455, 464, 465
-Devrimi 464
-dili 75
Hakkari 213
halka tür 87
halk doğrulaması 482
Hammer, Raymond 174
Hamse (aşiret konfederasyonu) 223
Han Çin 4
Handsome Lake hareketi 466
hane birliği 270-272, 278, 290, 297, 303, 304, 306-313, 354, 376, 446
hanehalkı 40, 282, 290, 299, 350, 397
hane içi döngü 183, 307, 313
hane iş gücü 376
hane örgütlenmesi 309
hane reisi 108, 210, 231, 263, 281, 309, 320, 366, 379, 380
haraç 214, 228, 415
harican (dışlanmış) 341, 342
Harlan, Jack 154
Harris, Marvin 11, 31, 32, 44, 171, 186, 327, 457
Hart, John 6, 122, 158
Hart, Teresa 122, 158
hasat 102, 103, 122, 150, 161, 180, 214, 218, 219, 232, 239, 246, 252, 254, 266, 374, 379, 384, 386, 390, 459
hastalık 6, 15-17, 20, 31, 96, 100, 102, 103, 121, 129, 137, 138, 157, 161, 164, 170, 172, 174, 175, 181, 187, 191, 192, 200, 201, 210, 244, 266, 301, 308, 326, 374, 408, 434, 438, 441, 443, 453-455, 458, 460, 462, 466, 487, 490, 493, 494, 496, 500, 506
Havai 414
Havaili(ler) 300, 327, 342
Havel, Vaclav 346
Hayalet Dansı 463
hayat standartı 178, 185, 249, 393, 474, 495, 496, 500
hayatta kalma oran(lar)ı 192
hayatta kalma stratejileri 128
Hayfa 335
hayvan besiciliği 155
hayvan varlığı (fauna) 174, 200, 204, 207, 222, 225
hayvan yetiştiriciliği 98, 152, 155, 182, 191, 230-232, 262
hayvancılı-k 36, 99, 100, 102, 110, 182, 189, 191, 193, 195,

197, 203, 211, 218, 230, 261, 406
Hebrew [İbranî] Üniversitesi Truman Enstitüsü Barış Girişimi 215
hediye alış verişi 125
Herskovitz, Melville 201
heteroseksüel(lik) 16, 278, 290, 294, 494
Hıristiyan(lık) 48, 159, 185, 211, 403, 444, 445, 448, 450, 453, 455, 460, 463-465
-Çağı 159
hırsızlık 161, 192, 200, 222, 226, 386, 423, 434
Hırvat(lar) 448
Hırvatistan 15, 345, 350
hısım(lık) 28, 133, 274, 277, 293, 452
hızlı kırsal değerlendirme 496
hicab 323
Himalaya (Dağları) 151, 178, 184
Hindistan 12, 70, 72, 77, 178, 183, 187, 199, 237, 243, 244, 247, 255, 291, 295, 303-307, 314, 340-344, 379, 392, 393, 462, 476, 477, 485
Hindu 341, 444, 457, 462
Hint-Avrupa dilleri 70, 79
hipotez 21, 34, 35, 44
Hispanik(ler) 318, 327, 368, 371, 425
hitap terimleri 276, 310
hizmetkâr(lar) 13, 108, 341
Hsiung-Nu 4
Hollanda 67, 128, 419
Hollandaca 71, 72
Hominid(ler) 62, 65, 84, 94, 98, 117, 118
Homo erectus 84
Homo sapiens 4, 6, 7, 84, 117
Hopi (ler)56, 270, 274, 283-286, 292, 305, 400
Horowitz, Michael 19, 346, 474, 496, 498, 504
Howell, Nancy 136, 137
Hu, John 12
hukuk 24, 27, 28, 125, 176, 191, 223, 278, 279, 286, 290, 292, 320, 323, 325, 338, 344, 365, 396, 404, 411, 415, 416, 419, 427-432, 436, 437, 467
Hutu(lar) 345
huzurev(ler)i 15
hükme bağlama 428-430, 436
Hxaro 133

Imperial Vadisi 245
Ingold, Tim 192, 199
IQ testi 63
Irak 30, 41, 155, 197, 212, 213, 216, 331, 333, 334, 410, 432, 465, 478, 480
Irak Kürdistanı 212
Irons, William 32, 193, 214, 218, 406, 423, 432, 449, 450
ırk 23, 265, 269, 302, 317, 318, 325-327, 343, 350-352, 486
Irkçı(lık) 11, 33, 314, 318, 325, 352, 419, 424
Ituri 6, 105, 408, 441

İbni Batuta 235
İbni Haldun 5, 317
İbo(lar) 332
İbranî(ler) 70, 77
İbranice 70, 77
içevlilik 301, 302, 304, 312, 340, 462, 494
idealist (paradigma) 22, 33, 34
-yaklaşım 33
iki dilli eğitim75
iki dilli(lik) 75, 76
ikincil akraba(lık) 279
ikiyanlı soydanlık 289, 290
ikiyerli yerleşim 306
ikon 64, 215, 246, 348, 449
iktisadî işbölümü 197
iktisat 14, 25, 48, 89, 110, 238, 481, 498
İl rah 223
ilerleme 21, 29-31, 61, 92, 111, 113, 238, 249, 253, 267, 324, 337, 409, 430, 472, 474
iletişim 4, 15, 27, 48, 62-68, 70-72, 75, 78, 84, 94, 112, 181, 199, 233, 251, 257, 298, 306, 412, 416, 432, 434, 440, 448, 454, 455, 460, 464, 471-478, 485, 489, 505, 506
İlkel toplum 23, 257
İncil 49, 444
indios bravos 173
İngilizce 40, 54, 55, 66, 70, 72, 73, 75, 77, 273, 276, 278, 279
İngiliz İşaret Dili 79
İngiliz Milletler Topluluğu 344
İngiltere 70, 245, 259, 316, 342, 400, 477, 489
İnka 300, 445
insan ekolojisi 1, 105, 354, 405, 438
insan hakları 15, 49, 174, 176, 419-421, 486, 505
insan maddeciliği 31
internet 477, 478, 488, 489, 506
intifada 332
intikam 169, 426, 427, 436
intikam cinayeti 424, 426
İnuit (ler) 105, 116, 119, 128, 138-147, 412, 426
-dili 144
İnupiat(lar) 138, 144, 145, 147
İran
-Devrimi 226
-Hükümeti 193, 224
-Körfezi 252
İrlanda 67, 77, 161, 248, 328
iskân 70, 99, 105, 106, 211, 213, 219, 220, 223, 232, 349
iskelet (kalıntıları) 7, 66, 154, 157
İslahiye 219, 222
İslâm 32, 48, 62, 76, 259, 292, 419, 438, 445, 453, 455, 463, 467, 469, 488, 489
-Devrimi 438, 467, 469
İslâmî simge 76
İspanyolca 70-72, 75

İsrail 53, 66, 77, 155, 197, 215, 292, 300, 314, 331, 332, 342, 344, 443, 488
İstanbul 112, 277
istihdam 7, 51, 52, 216, 220, 226, 238, 251, 254, 261, 320, 324, 342, 368, 467, 497, 502
istikrar 20, 28, 29, 49, 90-92, 100, 102, 104, 113, 114, 116, 127, 128, 134, 156, 163, 169, 181, 185, 203, 242, 245, 253, 268, 292, 331, 392, 408, 422, 433, 447, 463, 476, 477
İsveççe 68
İsviçre 67, 196, 344
işaret dili 63, 67-69, 78, 79
işaret edici terimler 276, 310
işaretleşme 67, 58
işçi sınıfı 338-340, 445
işkence 15, 26, 350, 420
işlevselci(lik) 20, 27-29, 31, 43
İtalyanca 70, 72
İzlanda 97, 108, 109, 111

Japonya 119, 120, 127, 247, 259, 340, 342, 343, 443
Jarmo (Neolitik yerleşme) 155
Jefferson, Thomas 152
Johannesburg 129, 487
John Frumm kültü 466
Johnny Carson sendromu 303
Johnson, Gregory 198
Johnson, Patricia 303, 378-380
Johnson, Samuel 292
jüri 428, 429

kaba tarım 158, 185, 241
-toplumları 161, 163,
kabile 24, 31, 41, 55, 58, 85, 102, 132, 163, 164, 168, 172, 173, 191, 196-202, 208, 213-217, 227-231, 253, 276, 283, 284, 286, 315-318, 329, 332, 343, 345-347, 353, 360, 366, 386, 396, 411-413, 415, 418, 419, 422, 423, 426, 430-434, 436, 437, 444, 458, 460, 461, 463, 485
kabileler arası savaşlar 202
kabile birliği 437
kaçak işçi simsarları 255
kadın istihdamı 51, 320
kadın kıtlığı 170
kadın sünneti (klitoridektomi, klitoris sünneti) 93, 208, 450, 451
Kahire 110, 112, 217, 249, 254, 258, 261-263, 391, 453, 487
Kahire Amerikan Üniversitesi 261, 262
Kahve 71, 110, 178, 371, 378-380, 410
kaiko 458
Kalahari (Çölü) 81, 100, 121, 129-131, 138, 145, 146
Kaliforniya 119, 127, 234, 245, 246, 257, 259, 264-266, 268, 286, 484
kalkınma 110, 188, 202, 210, 211, 213, 232, 241, 246, 247, 255, 259, 392, 393, 447, 467, 470, 481, 494, 496-498, 500, 501, 503, 504, 506
kalkınma antropolojisi 269, 470, 494, 496, 506
Kamboçya 474
kamdar 199, 200
kamuoyu 6, 26, 76, 120, 125, 175
kandaş akraba(lık) 274, 277, 279, 290, 301
kan davası 168, 294, 407, 424, 426, 430, 436
Kanada 54, 119, 128, 138, 139, 141, 144-146, 238, 294, 295, 432, 456, 473, 477
Kapauku(lar) 381, 388
kapitalist üretim tarzı 31
kapitalizm 31, 257, 324, 359, 445, 446
kara çadır 229
Karanlık Çağlar 249
karar (alma) 11, 30, 32, 36, 83, 96, 97, 111, 113, 125, 332, 359, 396, 398, 400, 401, 405-407, 410, 411, 416, 423, 435, 495
Kargo kültleri 438, 466, 469
karı-koca ilişkisi 307, 312, 468
karides üreticiliği 251
karşılıklı hediye verme (-alışverişi) 125, 206, 298
karşılıklılık 89, 116, 125, 133, 134, 137, 146, 185, 277, 339, 382-388, 395, 412, 417, 436
kas enerjisi 122, 158
kast(lar) 12, 126, 291, 314, 340-343, 352, 353, 404
Kaşkay(lar) 107, 199, 213, 226
katchina 284, 285
katılarak gözlem 37, 38, 44
katılım 30, 34, 37, 45, 50, 62, 111, 177, 228, 252, 267, 282, 283, 300, 320, 322, 332, 350, 352, 362, 384, 400, 401, 404, 436, 441, 449, 461, 486, 487, 489, 497, 502, 504, 506
Katolik Kilisesi 371, 420, 445, 447, 449, 455, 456, 464
Katovik (köyü) 145
Kayapo(lar) 175, 176, 483
kayınbirader evliliği (levirat) 210, 293, 298, 312
Kayseri 222
keçe çadır 214
keçi
-besiciliği 196, 213, 221
-çobanlığı 219, 433
Keçi Yasası 215
kehanet 443, 453, 464, 466, 468
Kekçi(ler) 307, 308
Kemalist feministler 324
kem göz (inancı) 454-456
Kemp, William B. 138, 141, 143
kendine yeterlilik 159, 163, 251
kent 5, 12, 16, 17, 39-41, 74-76, 92, 106, 109, 112, 121, 151, 163, 177, 187, 202, 211, 215-217, 221-223, 225, 228, 231,

234-238, 241, 247, 251, 253-268, 282, 329, 332, 333, 336, 340, 348, 365, 368, 370, 376, 379, 389, 392, 393, 410, 411, 419, 437, 461, 462, 464, 467, 473, 479, 480, 483, 485-487, 490, 493, 494, 500, 505
-yoksulları 178, 474
Kenya 102, 119, 188, 200-203, 210, 211, 231, 232, 236, 237, 270, 281, 316, 351, 355, 361, 471
kerala 291
kerestecilik 106, 174, 494
kerpiç 137, 155
keşif 4, 42, 48, 51, 108, 128, 174, 194, 288
keten 244
kethüda 224, 406
kıl 192, 216
Kıptî (Hıristiyanlar) 453
Kırsal kalkınma turizmi 496
kış otlakları 107, 196
kışlak (lar) 212, 216, 220, 221, 223
kıtlık 15, 101, 102, 104, 111, 137, 140, 161, 168, 170, 171, 186, 190, 191, 202, 210, 232, 236, 254, 283, 361, 428, 433, 434, 457, 459, 505
kız alıp-verme 206, 231, 298
kız kaçırma 270, 295, 296
kibutz 292, 300, 334
kilise 12, 16, 62, 76, 78, 108, 109, 111, 240, 261, 265, 290, 318, 371, 386, 408, 420, 422, 438, 441, 443, 445, 447-449, 455, 456, 464, 465, 487
kimlik 41, 58, 75, 129, 147, 195, 202, 203, 215, 220, 222, 279, 283, 286, 315-320, 322, 325, 328, 330, 332, 338, 344, 346, 347, 349, 350, 353, 412, 464
kindred 289
King, Martin Luther 336, 419
Kinsey Enstitüsü 56
Kipsigis(ler) 292
kira 39, 41, 218, 222, 223, 225, 226, 232, 256, 257, 260, 265, 364, 366, 367, 372, 377, 393, 406, 408, 409, 431, 447, 495
kiracı(lar) 108, 109, 111, 225, 260, 431, 495
kirlilik 90, 91, 104, 254, 473, 477, 481, 484-487, 491
kitle iletişim araçları 75, 323
kişilik 18, 26, 38, 51, 140, 142, 154, 164, 199, 223, 327, 361, 405, 420, 444, 445, 465, 468, 495
kiva 284
klan(lar) 180, 181, 184, 197, 209, 229, 231, 274, 280, 283-287, 294, 301, 311, 312, 367, 415, 416, 427, 444, 461, 502
Knesset [İsrail Parlamentosu] 215
Kobe depremi 477
Kolars, John 220
kolektif kimlik 279, 283, 317, 347, 350
kolera 462
Kolomb Mübadelesi 152
Koloni Çağı 157
Kolored(ler) 352
Komancı(lar)36, 200, 226
komünal üretim tarzı 138
komünizm 248, 349, 378, 401, 417, 427, 477, 480
komünyon 442, 456
konak yer(ler)i
Kongre 401, 494, 498
Korece 75
korok 281
korporat sınıf 339
koruculuk 213
korunma 76, 121, 132, 161, 175, 176, 184, 206, 211, 244, 311, 320, 369, 412, 419, 432, 434, 481, 489, 492, 505
koyun çobanları 200, 214, 225, 285
kökendaş(lık) 70, 79
köktendinci (ler) 450
köle(ler) 13, 108, 126, 152, 153, 172, 215, 255, 258, 314, 328, 343, 352, 353, 447, 464, 465
kömür çağı 246
Körfez Savaşı 480
Körfez ülkeleri 213
köy
-reisi 167
-yaşamı 37, 148, 155, 167
köylü(ler) 17, 35, 41, 68, 107, 115, 143, 154, 155, 177-181, 185, 197, 212, 214, 220, 225, 234, 237, 247, 254, 256-263, 267, 268, 304, 320, 330, 332, 333, 336, 341, 347, 354, 360, 363, 368-372, 390-393, 410, 425, 429, 430, 433, 447, 457, 473, 483, 495, 499, 500, 502
kraal 281
Kreol dil 46, 72, 75, 79
Kreolleşme 72
Kubeysat 216, 217
Ku Klux Klan 424
Kula halkası 354, 384
kulübe 130-132, 141, 209, 258
kuma 210, 303
Kur'an 49, 303, 425, 445
kuraklık 102, 104, 127, 154, 158, 191, 192, 200, 202, 203, 210, 213, 232, 237, 265, 360, 408, 446, 500, 506
kurban 15, 16, 20, 62, 181, 183, 201, 205, 321, 336, 349, 370, 424, 426, 449, 454, 458, 489, 491
kurum (lar) 16, 20, 24, 28, 29, 32, 43, 49, 52, 107, 109, 110, 112, 207, 241, 256, 287, 288, 337, 347, 355, 357, 361, 382, 386, 394, 397, 408, 410, 413, 415, 437, 463, 476, 489-492, 496, 500
kutsal 48, 53, 269, 405, 407, 423, 432, 437, 438, 441-445, 450, 453, 456, 460, 461, 464, 468

Kutsal Kitap 423, 442, 445, 461
Kuzey Amerika 7, 9, 16, 21, 57, 58, 70, 73, 99, 101, 108, 109, 119, 124-126, 138, 147, 159, 239, 253, 254, 284, 294, 302, 303, 318, 342, 371, 473, 476, 479, 480
Kuzey Kutbu 100, 119, 121, 139, 140, 147
Kuzey Kutup Çevresi 91, 116, 138, 142
Kuzeybatı Alaska 138, 144
Küba 30, 259, 268, 370
küçük ölçekli tarım 11, 100, 253, 389, 406, 425
küçükbaş (hayvanlar) 103, 203-205, 206, 209, 213, 231
küfür 442
kült 285, 438, 455, 466, 469
kültürel antropoloji 1, 2, 7, 10, 11, 22, 26, 35, 42-44, 87, 482, 498
kültürel bağlam 48, 197
kültürel çeşitlilik 19, 23, 26, 27, 29, 30, 57, 118, 269, 345, 479, 505
kültürel determinizm 23
kültürel ekoloji 30, 43, 83
kültürel esneklik 47, 87
kültürel evrim 6, 8, 13, 23, 25, 29, 30, 43, 49, 88, 242
kültürel farklılaşma 15, 27, 192, 241
kültürel gelişme 29, 30, 98
kültürel göreçilik 11, 14, 15, 23, 26, 34, 42
kültürel ideal 26, 27, 313, 376
kültürel kimlik 129, 195, 215, 222, 349
kültürel maddecilik 31, 44
kültürleme 52, 55
kültürleşme 164, 173, 463
kültür şoku 49
küresel konumlandırma sistemleri (GPS) 144, 482
küresel kültür 470, 477, 479
Kürt(ler) 41, 213, 220, 222, 344
Kwakiutl(lar) 25, 26, 119, 127
Kwong, Peter 254, 255, 473

Labrador Naskapi(leri) 457
Laderman, Carol 11, 14
lakap 424
laiklik 324
laktaz enzimi 326
lama 189
Lansing, J. Stephan 362, 459
Lapon(lar) 197, 290, 329, 471
Las Madres de Plaza de Mayo 396, 419, 420
Latin Amerika 178, 371, 445, 446
Latince 70, 71
Leach, E. R. 286, 300, 442
Lee, Richard B. 100, 110, 119, 129-138
lehçe 75
lehçe 39, 68, 70, 73-75, 79, 129, 138, 229, 448
Lek Dukagjin Kanunu 427
leksigram 63, 64
Lengesen, Lugi 212
Lepowsky, Maria 401-404, 452
Lese(ler) 105
Leslie, Paul 103
leopar derili şef(ler) 430
Levine, Nancy 304
levirat (kayınbirader evliliği) 210, 298
Lévi-Strauss, Claude 33, 276, 442, 451, 468
Liberya 347, 429
lingua franca 46, 72, 79
lobi 401
Los Angeles 487
Love Canal felâketi 487, 490
Lurca 223
Lyndon Johnson kültü 466

Madagaskar Yakinankarateleri 74, 480
maddeci (yaklaşım)30, 33, 44
maddî kültür 9, 37, 42, 44, 153, 153, 480, 505
Magnarella, Paul 31
maguey 166
mahalle 37, 75, 180, 181, 251, 318, 362, 365, 389, 390, 406
Major, John 400
Makedonya 345
makineleşme 235, 246-250, 253, 259, 261, 268, 497
makineli tarım 223, 244
Malay Hollandacası 71
Malezya 11, 119, 120, 474, 479
Mali 500
Malinowski, Bronislaw 27-29, 37, 43, 300, 374, 384, 460
Manaus 481
Mandela, Nelson 419
mangrov bataklığı 251
Manila 485, 487
Manyok 156, 165
Mao 259
Maori(ler) 342
Marco Polo 326
Maring(ler) 438, 458
Marki(ler) 304
Marks, Jonathan 325, 327
Marksist 20, 30, 31, 420
-antropoloji 2, 31, 44, 337
Marrett, R. R. 444
Marsabit (Dağı) 201-203
Marshall, Lorna 132
Marx, Emmanuel 217
Marx, Karl 24, 30, 31, 43, 213, 215, 357, 445, 447
Masai(ler) 202, 203
Mavi Devrim 250
Maya(lar) 112, 307, 371, 445, 449
Mayaca 307
Mayet(ler) 425
maymun(lar) 63, 64, 78, 85, 98, 164, 182
Mbuti cüceleri 6, 119-121, 158, 386, 441-443, 460
-Pigmeleri 6, 119-121, 158, 386, 408, 441, 443, 460
McGovern, Thomas 108, 109, 128

McMillan, Della 20, 497, 500-504
Mead, Margaret 26, 27, 58, 60
medyumlar 455
Mehenna, Sohair 258, 391
mehr 230
mekanik dayanışma 316, 350
Mekke 444, 449, 451, 460, 462
Melanezya 72, 385, 402, 405, 406, 444, 466, 469
Melanezya kültürleri 402
melek 445
Memphis 314, 336
Menomenee Irmağı 157
mestizos (mestizolar) 495
Mernissi, Fatıma 323
meşruiyet 49, 292, 407, 419
mevsimlik işçilik 217
mevsimsel hareketlilik 189, 206, 230
Mexico City 112, 254, 485
meyvelik 176
Mezopotamya 99, 230, 416, 462
mezra 213, 222, 224, 385, 452
Mendel, Gregor 80, 87
merkezîleşme 110-112, 240, 251, 410, 411, 417, 418, 437, 474
Mısır 22, 30, 166, 235, 236, 239, 255, 258, 260-263, 274, 285, 300, 303, 375, 376, 391, 398, 410, 416, 453, 462, 479, 485, 489
mısır
-buğdayı 166, 261, 262
-unu 205
Michigan 157, 180, 183
mikroçevre 232
mikroiklim 157
milenyum 466
milliyetçilik 46, 68, 75, 77, 314, 318, 324, 344-346, 348, 350, 353, 443
Milne Körfezi Eyaleti 403
milpa ekonomisi, milpa mantığı 368-370, 446, 447
Mintz, Sidney 34
miras 80, 83, 153, 172, 181, 183, 184, 200, 207, 210, 225, 275, 278, 280, 284, 288, 292, 304, 321, 323, 327, 332, 339, 343, 366, 367, 402, 403, 406, 448, 453, 464
Miskito(lar) 124, 483
misyon okulları 210
misyoner(ler) 13, 163, 164, 166, 175, 211, 232, 447, 466
mitokondriyal DNA 84
mitos 17, 33125, 279, 286, 310, 317, 318, 346, 439, 441, 442, 468
modern devlet 318, 337, 352, 378
modernleşme 144, 303, 474, 498, 506
Moghadan, Valentine 323, 324
Moğol(lar) 85, 194, 199
molimo 441, 460
Mon(lar) 330
Mongongo ormanları 131
monokültür 160, 502
Moran, Emilio 90, 106, 107, 138
morfoloji 67, 79
Morgan, Henry Lewis 23-25, 31, 43
Mormon(lar) 386, 408
Mormon Kilisesi 240
Motu (dili) 403
Moynihan, Daniel 344
Muhtar 220
mukanda 451
mukhiya 199, 200
Muller, R. E. 475, 477
Mundurucu(lar) 320
Murgin(ler) 434
mutabakat 210, 224, 349
mutezil 50, 60, 426
muz 165, 166, 379, 385
mübadele 13, 72, 90, 98, 101, 105, 121, 152, 163, 171, 193, 223, 293-295, 298, 302, 303, 311, 312, 355-357, 363, 376, 381-388, 390, 391, 394, 402-404, 408, 410, 412, 418, 432, 436, 437, 446, 452, 457
mübadele alanları 387, 395
mülâkat 10, 16, 36, 37, 39, 40, 44
mülkiyet 24, 162, 183, 200, 222, 223, 225, 228, 257, 258, 262, 267, 279, 285, 287, 289, 290, 292, 295, 306, 310, 311, 320, 354, 363-370, 372, 376, 379, 390, 391, 393-395, 406, 407, 409, 423, 431, 437, 483
mülteci 203, 254, 331-333, 345, 349
Mycobacterium tuberculosis 493

nadas 161, 162, 166, 167, 176, 182, 185, 189, 214, 219, 222, 243, 244, 267, 281, 459
nambardar 199, 200
Namibya 119, 129, 138
namus 216
Nasır Devrimi 260
Natufyen (kültür) 154
Navaho(lar) 292
Navarro, Marysa 420
Nayar(lar) 291, 292, 307
nazar (inancı) 443, 454-456
Nazi Almanyası 343
Ndembular 33, 451
Ndoto Dağları 202, 203, 206
Ndembu(lar) 33, 451
Neandertal(ler) 65, 66, 84, 117
negatif karşılıklılık 382, 386, 395
Negev (Çölü) 197, 215, 233
nehir körlüğü (hastalığı) 500, 502
Neitschmann, Bernard 483
neolitik 24, 151, 154
Neolitik Devrim 110, 411
Nepal 151, 163, 176, 179, 180, 184, 186, 187, 304, 496
Nepalce 178
nesnellik 15, 18, 19, 22, 42
Netsilik (Eskimoları) 119, 128, 138, 140-142, 146
Netsilik Eskimo bölgesi 128
New Hampshire 246
New York 24, 40, 74, 75, 254, 290, 355, 485, 487, 491

New York Eyalet Üniversitesi 102
New York Şehir Üniversitesi 327
Nijer nehri 152
Nijerya 40, 283, 294, 308, 332, 342, 366, 375, 462, 475
Nikaragua 124, 483
Nil (nehri) 152, 255
-Deltası 258, 261, 391
Nilotik (dil) 203
niş 91
Noble, David 474, 505
Noel 371
nomadizm 197
Norse 108
Norveç okul sistemi 55
Norveççe 68, 71
nörobiyoloji 87
Nuer(ler) 197, 283, 292, 430
Nugent, David 418
nüfus artışı 76, 123, 124, 136, 142, 146, 156, 157, 171, 234, 246-248, 254, 412, 416, 418, 480, 485, 493, 497, 505
nüfus artış oranı 142, 247
nüfus patlaması 246, 248
nükleer enerji 479, 480, 484, 505
Nyae Nyae(ler) 137

Oaxaca Vadisi 241
oba 126, 406
Obbo, Christine 16, 17
Odum, Howard 242
Oedipus kompleksi 442
Ogbu, John 343
Ohio 246
okuma-yazma 495
okuryazarlık 25, 27, 68, 256, 292
On Emir 423
orak 154, 155
orak tipi alyuvar hücre 326
ordu 112, 328, 333, 416, 417, 461, 497
organik dayanışma 317, 351
organik tarım 50
ormansızlaşma 80, 106, 107, 221, 480
Orta Amerika 156, 241, 246, 253, 474
Orta Asya 194, 196, 199, 200, 328, 454
Ortaçağ Avrupası 295, 426
Orta Çöl (Avustralya'da) 121
Ortadoğu 32, 41, 70, 99, 151, 152, 155, 178, 188, 191, 196, 197, 201, 212, 213, 216, 218, 220, 230-232, 235, 293, 241, 242, 253, 254, 260, 262, 263, 277, 279, 287, 301, 303, 309, 314, 322, 323, 327, 344, 410, 430, 432, 445, 455, 471
ortakçı(lık) 178, 234, 257, 267, 372, 406
ortak mülkiyet 162, 287, 289, 290, 295, 354, 366-370, 406, 431, 437
ortak vicdan 317
orta sınıf 74, 228, 254, 278, 294, 323, 336, 338, 339, 368-370, 467, 489, 494
Ortodoks (lar) 448, 449
Osmanlı (İmparatorluğu) 220, 348, 448
otlak 97, 102, 104, 106, 107-109, 148, 176, 181, 182, 189-191, 193, 195, 196, 199, 204, 206, 209-212, 214-216, 219-224, 228-232, 366, 368-370, 406, 408, 432
-kıtlığı 190
otlatma hakkı 220
otorite 50, 58, 111, 120, 163, 167, 168, 186, 200, 213, 224, 267, 282, 284, 286, 303, 305, 309, 320, 339, 346, 381, 387, 396, 398, 401-407, 409, 410, 412, 413, 415, 416, 418-420, 426, 429, 435-437, 442, 455, 456, 461, 462, 478, 491
ototeman 283
oybirliği 125, 281, 398, 400, 406

öğrenme 6, 11, 32, 38, 39, 43, 46-48, 52, 54-56, 61, 63, 64, 67, 70, 78, 87, 93, 94, 99, 233, 241, 387, 440, 455, 459, 471
öğütme taşı 155
ölüm 28, 57, 61, 90, 93, 100, 116, 118, 133, 137, 141, 156, 164, 174, 179, 183, 184, 193, 194, 205, 210, 236, 237, 246-249, 251, 254, 289, 298, 304, 307, 308, 337, 345, 349, 385, 402, 420, 434, 441, 444, 449-452, 455, 459, 462, 465, 466, 489-491
ölüm oran(lar)ı 81, 100, 141, 246-249, 254, 281, 304, 434, 464
önderlik rolü 147, 163, 168, 220, 450
örfî hukuk 365, 431
örgütlenme 11, 14, 25, 29, 108, 116, 124, 126, 148, 151, 153, 161, 163, 174, 181, 183, 186, 188, 197, 199, 207, 268, 270, 272, 273, 289, 310, 317, 322, 341, 347, 351, 363381, 391, 393, 397, 410, 412, 416, 436-438, 445, 447, 469, 470, 475, 491
örneklem 36-38, 40-42, 45, 102, 329, 381, 391, 406
örneklem evreni 40, 45
örneklem önyargısı 40, 45
öteki 34, 100, 115, 163, 169, 172, 192, 217, 228, 369, 433, 463, 465
özel girişim 372, 390, 417
özgür kişi(ler) 108

Pakistan 72, 194, 396, 408, 409, 474
paleobotanik 152
paleolitik 24
paleontoloji 7
paleopatoloji 493
pamuk 166, 244, 261, 264, 367, 425, 500, 502, 503
panteon 445, 464

Papa VI. Clement 462
papaya 166
Papua Yeni Gine 72, 379, 403
Paraguay 125
paralel kuzen 279, 301, 302
Paris 12, 249
Parker, Richard 494
Parker, Seymour 301
Pasifik 26, 27, 241, 288, 302, 304, 327, 466
Pasternak, Burton 38, 280, 287
patates 54, 122, 161, 166, 182, 183, 186, 264, 379, 383, 388, 428, 495
patates kıtlığı 161
pazarda mübadele/Pazar mübadelesi 387,391
pazar ekonomisi 118, 137, 138, 143, 163, 177, 187, 232, 252, 297, 359-361, 377, 378, 387, 392, 393
peacenet 478
Peacock, James 158
Pehlevî, Muhammed Rıza 467
Pekin 112
Pella Körfezi 143
Penan(lar) 116, 118-120, 483
Perimetral Norte karayolu 174
Perón, Isabel 420
Peru 149, 418, 495
Pidgin (dili) 46, 72, 79, 403, 466
-İngilizce 72
Pigme(ler) 6, 64, 119-121, 158, 386, 408, 441, 443, 460
pirinç
-üretimi 152, 153, 362
-tarımı 153
piskopos(lar) 109
pitos 155
PKK 213
plantasyon 152, 153, 379, 464
plasenta 84
Pokot(lar) 202, 207, 270, 281, 305, 363, 364
polikültür 160
Polinezya 26, 241, 340, 414, 415
popülasyon biyolojisi 87
popülasyon genetiği 83, 87, 103
pornografi 505
Portekiz (gemicileri) 152
Portekizce 70, 71
Portekizli tüccarlar 152
Portères (Fransız botanikçi) 152
Porto Riko 57, 328
post partum yasağı 169
postmodern 18, 22, 34
potlaç 385, 386
prehistorik
-arkeoloji 7
-dönemler 14, 149
prestij 126, 205, 218, 478
primat(lar) 7, 8, 63, 65, 66, 85, 89, 272
primat incelemeleri, primatoloji 7, 8
prolaktin (hormonu) 56
Protestan Reformasyonu 445, 446
proto-Germen 70, 72
proto-Hint-Avrupa dili 70, 79
psikoloji 14, 17, 21, 23, 33, 44, 45, 55, 88, 89, 120, 266, 300, 303, 316, 349, 367, 438, 443, 454, 456, 459, 460, 473, 498, 506
pueblo 103, 239, 282, 284, 285, 309, 367, 457, 459

Racistan 199
Radcliffe-Brown, A. R. 28, 29, 43, 459
rahip(ler) 109, 242, 362, 386, 441, 453, 456, 459, 464, 465
Raika(lar) 199
Rappaport, Roy 432, 448, 457, 458, 489
rastgele örneklem 41, 42, 45
Rassam, Amal 41, 302, 410, 430
Reagan, Nancy 455
reis 42, 108, 163, 167, 168, 186, 198, 199, 202, 208, 210, 214, 215, 217, 223, 224, 226, 229-231, 263, 275, 278, 281, 284, 309, 320, 366, 379, 380, 406, 432
Ren geyiği 139, 140, 143, 147, 189, 230, 290
-çobanları 192, 197, 454, 471
Rendille (halkı) 202, 203, 206, 207, 210, 231
-dili 203
resmî yaptırım(lar) 424
Reyna, Steven 18, 19
ritüel karı 292
ritüel koca 292
Roma hukuku 320
Roma İmparatorluğu 112
Roma Katolikleri 371, 444, 448, 449, 456
Roman(lar) 348, 443
Romanya 194, 396, 427, 428
Rostow, Walter 474
Ruanda 247, 342, 345, 347
Rubülhâlî (Çölü) 213, 226, 228
ruh 12, 13, 28, 48, 138, 170, 181, 284, 440, 441, 444, 446, 453-458, 460, 461, 463-465, 468, 469
ruhban 453, 456, 469
Rumbaugh, Sue Savage 63, 64
rumbim (dikimi) 438, 458
Rusça 75
Rusya Cumhuriyeti 13, 30, 67, 194, 247, 248, 258, 259, 443, 478
Rusya Konfederasyonu 342
Russell, Bertrand 62
Rutz, Henry 381, 398
Ruwala (Bedevileri) 213

saban 98-100, 123, 151, 158, 182, 191, 238, 242, 243, 249, 264, 267, 372, 378
Safa, Helen 57
Saffirio, John 174
Sagan, Carl 18
sağlık 20, 33, 77, 82, 112, 141, 184, 185, 210, 211, 227, 247, 248, 292, 308, 453, 486, 487,

490, 491, 493-495, 501, 502, 506
Sahel (bölgesi) 161, 470, 497, 500, 501, 506
Sahlins, Marshall 137, 376, 381, 382, 387, 415
Saisai(ler) 403
salgın (hastalık-lar) 20, 174, 175, 192, 203, 204, 408, 462, 493, 494, 503
Salzman, Philip 197, 217, 218
Samburu(lar) 202, 203, 206, 207, 210, 231
-dili 203
Saami(ler) 290
Sâmi dilleri 70
Samoa (Adası) 11, 26, 27, 58, 60
sanal akraba(lık) 277
San(lar) 111, 119, 128, 129, 146,
Sanayi Çağı 242, 246, 249, 251
Sanayi Devrimi 99, 249, 254, 343, 445
sanayi işçileri 251, 337
sanayi sonrası toplum 110, 251, 381, 470, 472, 473, 475, 479, 492, 505
sanayi toplumu (-ları) 82, 95, 99, 110, 234, 241, 249-251, 254, 256, 268, 273, 360, 363, 372, 374, 382, 387, 394, 395, 472, 473
sanayileşme 29, 118, 142, 147, 193, 230, 231, 245, 247, 249-251, 253, 254, 256, 257, 259, 264, 268, 276, 288, 293, 299, 317, 343, 361, 365, 366, 372, 374, 375, 382, 394, 395, 467, 469, 470, 473, 474, 484
Sandinistler 124
Sangongni 392, 393
Sanjek, Roger 329
San Joaquin Vadisi 234, 259, 266, 268
Sankoff, Gillian 68
Sanskritçe 70
Sao Paulo 487
Sarawak 120, 483
-Devlet Meclisi 120
-Hükümeti 120
Saunders, Lucie 258, 391
savaş 15, 30, 32, 49, 124, 145, 148, 167, 168, 171, 186, 203, 214, 217, 254, 259, 286, 287, 406, 409, 412, 415, 418, 420, 422, 423, 433, 434, 437, 445, 450, 451, 455, 458, 461, 465, 478, 485, 488, 489
savaşçı(lar) 32, 55, 57, 109, 193, 194, 203, 206-209, 214, 232, 377, 386, 409, 412, 458, 460, 463, 464, 478
savunma 53, 89, 110, 127, 150, 212, 229, 283, 286, 306, 308, 312, 334, 363, 408, 413, 423, 462, 485
saygınlık 138, 317, 336-339, 359, 360, 385-387, 402-406, 413-415, 435, 447, 452
Schama, Simon 419
sebze 65, 101, 104, 119, 121, 132, 134, 135, 139, 246, 267, 284, 363, 369, 446
seçilim baskısı 150
sekileme 267
Selassie, Haile 201
sendika 253, 316, 318, 323, 335, 336, 350, 491
Senegal 152, 496, 500, 501
sentaks 67, 79
serf 343
sermaye
-birikimi 178, 376, 446
-yoğun (çiftçilik) 236, 241, 242
Shoshone (kızılderilileri) 101
sığınmacı (lar) 265
sığır
-çobanlığı 197, 198, 214, 217, 222, 374, 430
-vebası 203
sıhrî kardeş(lik) 169
sınama 19, 34, 35, 44, 449, 450
sınıf 12, 13, 16, 20, 61, 74, 76, 108, 177, 226, 237, 253-259, 268, 275, 278, 294, 300, 317, 322, 323, 336-343, 351-353, 368-370, 389, 393, 410, 415, 421, 427, 436, 440, 445, 456, 467, 487-4489, 494
sınıf çıkarı 339, 445
Sırbistan 344, 345, 443
Sırp(lar) 448
sıtma 91, 181, 326
Siane(ler) 387
Siberkültür 470, 477, 478, 505, 506
Sierra Leone 500, 501
sihir 166, 443, 468
Silikon Vadisi 246
simge 33, 34, 43, 49, 55, 63, 64, 76, 77, 232, 279, 283, 294, 310, 318, 346, 347, 349, 353, 421, 441, 442, 448-451, 459, 463, 466, 468, 469, 483
simgesel 17, 22, 24, 48, 49, 77, 84, 94, 181, 200, 201, 209, 231, 297, 441, 442, 447, 449, 450, 452, 461, 468
Sina (Çölü) 215
Sioux (kızılderilileri) 463
Siyah İngilizce 75
siyasal bilimler 7
siyasal hareketler 76, 145, 316, 353, 440
siyasal özgürlük 178
siyasal rekabet 398, 398, 400, 404, 422, 435
siyaset 20, 23, 32, 46, 48, 75, 76, 89, 106, 107, 215, 322, 338, 345, 349, 353, 361, 392, 396-401, 404, 405, 408-410, 416, 417, 419, 420, 422, 427, 428, 434, 439, 481, 486, 504, 506
siyaset bilimi 23, 89
Slavca 76
Slavonca 70
Slobodkin, Lawrence S. 96, 113
Slovenya 345

Smith, Louise 32, 360, 363
Soğuk Savaş 15, 434
Somali
-dili 203
Sorensen, Clark 392, 393
sorun-yönelimli 37, 44
sosyal antropoloji 7, 10, 27
sosyalizm 324
sosyobiyoloji 32, 33, 88
sosyoloji 7, 14, 23, 339
soulava 384
Sovyetler Birliği 110, 145, 343, 478, 484
soy
-grubu, grupları 53, 197, 207, 214, 224, 227, 228, 279, 280, 282-284, 287-289, 301, 302, 310, 311, 350, 366, 422, 430
-ıslahı 241
soydanlık ideolojisi 269, 270, 279, 208, 282, 286-289, 307, 308, 310-312
soydanlık grupları 270, 279, 280, 283, 286-289, 310
Sömürge Amerikası 426
Spence, Jonathan 12
Spencer, Herbert 23
S.S.C.B. 418, 434
Stalin, Josef 416
standart dil 75
standart Türkçe 75
statü 14, 41, 46, 57, 58, 61, 68, 72, 73, 76, 79, 111, 112, 126, 179, 180, 188, 200, 201, 207, 229-231, 260, 273, 275, 279, 282, 290-292, 295, 296, 303, 317, 319, 331, 333, 338, 341-343, 351, 379, 384-388, 405, 407, 410, 411, 413-415, 425, 430, 435, 437, 449-453, 459, 469, 495, 497, 505
Steward, Julian 30, 31, 43, 102
Sturtevant, William 138
sualtı arkeolojisi 9
subensizyon 93, 450
suç 15, 33, 49, 53, 55, 60, 76, 89, 111, 125, 142, 169, 200, 254, 255, 328, 343, 426, 427, 430, 432, 487-489, 496
Sudan 93, 122, 197, 283, 292, 330, 331, 430, 450, 455, 461, 474, 497, 500
sulama 98, 99, 104, 111, 122, 123, 191, 192, 223, 230, 236, 238-240, 243-245, 261, 264, 266, 267, 335, 362, 374, 406, 408, 409, 414, 459, 496, 500
Suriye 155, 213, 218, 410, 462, 497
su tabanı 245
Suudi Ulusal Muhafız Birliği 228, 229
sünnet 17, 62, 93, 208, 450, 451
sürdürülebilir kalkınma 175
sürekli yerleşim 126, 154, 161, 206, 222
sürü konağı 206
süt 98, 102-104, 169, 182, 192, 198, 201-206, 209, 222, 228, 230, 252, 326, 359, 373, 376, 433, 434
süt kardeş(lik) 277
Swahili dili 55
Swat 408, 409

şabono 167
Şahra (kabilesi) 214
şaman 181, 430, 442, 453-457, 469
şecere 279, 283, 316
şefler 126, 367, 386, 414, 415, 430, 464
şeflik 414-416, 418, 436, 437, 453
şehadet, şehit, şehitlik 465, 467
şeker 55, 173, 201, 203, 216, 217, 264, 264, 425, 464
şempanze(ler) 63-66, 85
şeref 134, 200, 216, 322, 423
Şetland (Adası) 108
Şeviyye 214
şeyh 214, 217, 228
şeytan 170, 445, 455
Şilluk (lar) 461
şizofreni 55
şölen 171, 172, 186, 374, 385, 386, 406, 414, 432, 442, 449, 451, 452, 455, 459

tabakalaşma 111, 234, 237, 255, 267, 314, 317, 322, 332, 336-338, 340, 344, 352, 414, 418, 430, 437, 445, 456
tabakalaşmış örneklem 42
tabu 31, 32, 34, 169, 300, 301, 312, 444, 445, 449, 452, 453, 457, 458, 468
tahıl 71, 92, 104, 154, 155, 190, 193, 201, 203, 204, 212, 217, 235, 241, 250, 256, 363, 390, 408, 433, 502
Tahiti 415
Tainter, Joseph 109, 112
takım(lar) 118, 125, 126, 163, 183, 216, 318, 338, 366, 396, 408, 412, 413, 418, 433, 434, 436, 437, 478
Tallensi(ler) 282
Tamang(lar) 148, 151, 163, 176, 178-180, 182, 183, 186, 207, 292
tapınak 112, 362, 419, 441, 459
tarımsal pratikler 149
tarihsel dilbilim 42
tarihsel tikelcilik 43
taro 166, 379
taş alet 5, 65, 118
taşıma kapasitesi 100, 101, 114
taşkın 164, 239, 496, 497
tatil 135, 429, 482
Taylandlı(lar) 326, 330, 331, 400, 474
Taylor, Elizabeth 263, 300
tecavüz 15, 58, 60, 118, 120, 187, 215, 296, 350, 409
tecrit ritleri 450, 451
tehcir 145, 348
teizm 438, 445, 469
tekeşli(lik)24, 291, 292, 302, 303,

307, 307, 312, 313
tek çeşit ürün 160, 161
tek-hatlı evrim 23, 25, 30, 43
tekyanlı olmayan soydanlık grupları 270, 280, 288, 310, 311
tekyanlı soydanlık grupları 270, 280, 283, 286-289, 310
teknoloji 3, 4, 11, 18, 24, 25, 29-31, 43, 48, 91, 92, 94, 95, 99, 100, 104, 106, 107, 112, 114, 118-120, 123-126, 128, 143, 144, 146, 149-151, 153, 155, 158, 159, 165, 173, 175, 176, 185, 235, 238, 241-245, 249, 251, 256, 258, 264, 268, 280, 293, 318, 320, 350, 368, 374, 379, 392, 393, 413, 418, 434, 436, 437, 447, 463, 466, 471-475, 478-483, 485, 487, 489, 490, 492, 505, 506
tektanrıcılık 445, 469
Tekvin 441
Tel Aviv 334, 335
temsilî antropoloji 34
tercihli soy çizgisi 288, 311
tercihli yerleşim 306, 312
testosteron (hormonu) 56
Tevrat 445
Thatcher, Margaret 400
tıbbî antropoloji 470, 493, 494, 506
Tiananmen Meydanı 477
Tibetli(ler) 303, 304, 312
ticaret 6, 15, 71, 72, 99, 105, 118, 120, 122, 126, 129, 134, 143, 149, 152, 153, 158, 163, 164, 166, 171, 173, 181, 185, 186, 190, 191, 201, 206, 210, 215, 217, 218, 222, 225, 228, 232, 234, 241, 242, 253, 254, 261, 264, 265, 304, 330, 331, 336, 358,371, 376, 382, 384, 385, 387, 395, 403-405, 417, 437, 460, 466, 474, 476-478, 485, 488, 500, 502, 505
ticarî mübadele 13
Tikopia 302
Tingling 207
Tiwi(ler) 111, 119
Togo 500, 501
tohum 50, 101, 110, 122, 135, 149, 150, 156, 164, 166, 182, 232, 238, 241, 249, 250, 256, 374, 375, 408, 495, 501
Tok Pisin 72
toksik atık 481
Tonton Macoute 465
toplam zaman 22
toplumsal baskı 299, 362, 418, 424, 426, 435
toplumsal bütünleşme 315, 317, 411, 438, 460
toplumsal cinsiyet
-hiyerarşileri 320, 411
-idealleri 57
-inşaları 57
-in toplumsallaşması 320
-kimliği 56-58, 322, 351
-lerarası dişiler 57
-rolleri 17, 46, 51, 53, 56, 60, 61, 74, 78, 79, 125, 188, 209, 320, 450, 494
toplumsal denetim 93, 125, 146, 147, 286, 396, 398, 423, 424, 426-428, 430, 435, 436, 438, 464, 465, 469, 497
-siyaseti 396, 422
toplumsal dilbilim 10, 42, 46, 72-74, 79
toplumsal farklılaşma 110
toplumsal ırk 327, 351
toplumsal işbölümü 314, 316, 350
toplumsal kategori 317, 327, 342, 351
toplumsal statü 46, 73, 79, 180, 230, 231, 260, 303, 319, 425, 449, 450
toplumsal statüko 425
toplumsal öğrenme 78, 94
toplumsal tabakalaşma 237, 340
toplumsal yapı 28, 43, 191, 223, 265, 273, 310, 318, 361, 393, 463
toplumsallaşma 52, 53, 61, 78, 314, 320-322, 361, 363, 410
Toros (Dağları) 154, 212, 219, 221, 232
totem 283, 311, 444, 468
trans 106 , 444
transhümans 196, 212, 219, 230
Trobriand (Adaları) 27, 28, 37, 292, 294, 374, 384, 385, 388, 460
tropik (bölgeler) 151, 158, 159, 162, 166, 186, 237, 307, 371, 473, 479, 480, 482, 497, 498
Tunguz(lar) 454
Tunus 13, 323
Tunus Demokrat Kadınlar Birliği 323
Tunus İşçi Sendikaları Konfederasyonu 323
Tunus Ulusal Kadınlar Birliği 323
Tupinamba(lar) 57
Turkana 80, 100, 102, 103, 174, 202, 206, 207
Turkanalı(lar) 102, 103
Turner, Victor 33, 175, 451
Tutsi(ler) 345
tuzlanma 231, 244
tuz oranı 244, 245, 296
türdeşleştirme 257, 480, 505
Türkçe 47, 75-77, 212, 219, 223, 231, 348, 349
Türkiye 7, 50, 53, 86, 122, 154, 155, 188, 196, 201, 213, 218, 220, 224, 232, 233, 246, 250, 252, 279, 282, 296, 308, 324, 328, 344, 348, 365, 376, 389, 410, 425, 426, 477, 479, 499
Türkmen(ler) 10, 37, 53, 193, 195, 196, 218-220, 328, 367, 396, 406-409, 412, 424, 432
Türlerin Doğal Seçilim Yoluyla Kökeni Üzerine 5
Tylor, Edward 23, 24, 31, 43, 444, 468

UFO 18
Ugandalı(lar) 16, 17, 440
Ukayl (kabilesi) 217
ulus 286, 323, 344, 345, 418, 443, 444
ulus-devlet 74, 199, 315, 331, 344, 346, 352, 418, 455, 475, 477, 485
ulus inşâsı 346, 418
Umman 214, 218
UNDP 500
Urduca 75
USAID 500
Utah 386
uyarlanıcı stratejiler 52
uyarlanma 22, 30-32, 43, 44, 50, 51, 70, 78, 80, 81, 83, 84, 86, 87, 93-109, 113-118, 122, 123, 125, 127, 137, 143, 145, 146, 148, 150, 151, 155, 157, 173, 181, 186, 188-191, 193, 197, 201, 203, 204, 211, 213, 214, 217, 238, 245, 246, 251, 268, 276, 286, 315, 326, 338, 354, 355, 374, 381, 383, 390, 392, 457, 463, 483, 489
uyarlayıcı esneklik 89
uygarlık 4, 5, 24, 112, 154, 236, 238
uygulama maliyeti ilkesi 449
Uzakdoğu 241
uzaktan algılama (RS) 481-483
uzak tutma 368, 426, 435, 462
uzmanlaşma 11, 14, 42, 99, 105, 110, 112, 171, 190, 191, 197, 222, 230, 234, 251-253, 268, 316, 347, 372, 410-412, 416-418, 437

Ürdün 153-155, 333, 424
üreme 5-7, 32, 33, 48, 54, 83, 84, 87, 89-91, 93, 113, 141, 150, 184, 185, 204, 293, 320, 326, 434
üretim araçları 20, 31, 256, 267, 338, 353, 437
üretim tarz(lar)ı
ürün çeşitliliği 160, 161, 253
ürün fazlası 162, 177, 185, 459
üst hane birliği 307
üst sınıf 338-340

vaka araştırması 20
Vanatinai (ler) 401-404, 452
varoşlaşma 238
varyasyon 83, 86, 87, 95, 96, 113, 326, 351
vatandaşlık 211, 316, 331, 405, 419, 424, 478
Vayda, Andrew 32, 433
veba 203, 462
Venezuella 39, 151, 163, 165, 169
Verdery, Katerine 427-429
verem 493
verimlilik 154, 157, 161, 189, 211, 225, 235-239, 244, 245, 267, 377, 457, 481, 483, 492, 495, 496
vergi 106-110, 129, 178, 214, 224, 239, 241, 248, 256, 266, 287, 386, 387, 404, 406, 411, 416, 428, 429, 473, 476
vergilendirme 196, 367, 411
vicosinos (vicosino'lar) 495
Vicos Projesi 470, 495, 504, 506
Vietnam 474
-dili 75
Viking(ler) 13, 80, 108-112, 114, 128
vodoo 464
Vodoun (Kilisesi) 438, 443, 455, 464, 465, 469
Volta (vadisi) 500
Vondal, Patricia 391

Wallace, Anthony 443, 445, 463, 466
Waswanipi Cree(leri) 456, 457
Weber, Max 23, 445-447, 459
Weinreich, Max 68
Welsh dili 77
Weston, Kath 278
White, Jenny 277, 282, 389, 390
White, Leslie 29-32, 43, 118, 242, 246
Wilk, Richard 307, 308
Wilson, E. O. 14, 32, 33, 89, 475, 479, 492
Winnipeg 294, 295
Wisner, Ben 486, 487
Wolf, Eric 31, 34, 177, 178, 258, 259, 415, 431, 474, 489
Wood, Peter 153
Worsley, Peter 466
Wright, Robert 54, 303, 416

Xavante(ler) 59, 175, 291, 319, 399

yabancı korkusu (zenofobi) 318, 350
yabanıl arpa 154
yabanıl buğday 154
yabanıl tahıl 154
yabanıllık 24
yağmur ormanları 6, 91, 100, 151, 160, 173, 174, 237, 259, 473, 479, 480, 481, 497
Yahudi(lik) 32, 34, 48, 62, 72, 77, 315, 323, 328, 332-335, 420, 444, 445, 448, 455, 465
yak-aç tarımı 166, 185
Yakıt Çağı 242
Yalçın-Heckmann, Lâle 213
yamyamlık 32, 350
yanan haç 424
Yangtze (nehri) 416
Yanomamö (ler)14, 32, 39, 53, 148, 151, 160, 163-187, 241, 270, 275, 276, 278-280, 315, 318, 320, 374, 400, 412, 413, 422, 430, 494, 496
Yankee 75
yapılanmış eşitsizlik 226
yapısalcılık 33
yapısal dilbilim 33
yapısal işlevselcilik 28, 43
yaratılış mitleri 318

yargıç 428, 429, 436
yaş
– dizisi 61, 188, 207, 209
-mertebe-si (-leri) 61, 188, 207-209, 232, 317
-rolleri 46, 61, 78
yaşam biçimi, yaşam tarzı 4, 9, 35, 49, 81, 82, 91, 93, 101, 123, 126, 134, 141, 145, 172, 177, 186, 196, 197, 202, 211, 218, 220, 222, 232, 257, 263, 265, 286, 310, 313, 327, 330, 339, 406, 411, 418, 447, 464, 471, 478, 495
yaşam kalitesi 116, 134, 146, 184, 492
yatay göç 194, 196, 212, 230
yatay göçebelik 212
yaygın tarım 98
yayla 195, 196, 212, 213, 219, 220, 222, 223, 373, 377, 446, 458
yaylacı(lık) 195, 212, 230
yaylım sürüleri 204
yaz otlakları 196, 224, 232
Yel, Ali Murat 35
Yeleyamba Konseyi 403
Yemenli(ler) 326
yeni dalga feministler 324
Yeni Delhi 112
yeniden dağıtım 288, 357, 382, 386, 387, 395, 414, 417, 418, 428, 437, 458, 459
yeniden üretim 121, 159
Yeni Dünya 4, 21, 39, 72, 126, 151, 152, 241, 327, 464
Yeni Gine
-kabileleri 172, 432
-liler 326
Yeni Kadın Grubu 324
Yeni Taş Devri 24, 151
yeniden bedenlenme 18
yenilebilir türler 149
yenilik 49-51, 95, 96, 101, 113, 171, 230, 235, 256, 362, 390-393, 395, 403, 495-498, 506
yeniyetme(lik) 26, 33, 61
Yeni Zelanda 342
yerden doğrulama 482
yerel bilgi 111, 149, 487
yerel hukuk 430
yerleşiklik 128, 156, 161, 186, 197, 223, 232
yerli 12, 15, 24, 39, 56-58, 68, 70-72, 77, 100, 101, 106, 107, 119, 121, 124, 128, 139, 142-145, 151-153, 172-176, 178, 220, 300, 327, 329-331, 341, 342, 371, 385, 398, 403, 430, 431, 446, 447, 453, 463, 479, 481-483, 487, 494, 504
Yerli Amerikalı(lar) 56, 101, 106, 385
yerli halklar 15, 106, 107, 118, 139, 144, 173, 175, 431, 504
yerme 424, 435
Yeşil Devrim 250, 253
yoğun arazi kullanımı 235
yoğun tarım, yoğun çiftçilik 98, 99, 109, 114, 115, 123, 150, 151, 157-159, 161, 189, 191, 192, 232, 234, 235-246, 249, 253, 255, 267, 416, 417, 437, 500-503
yoğunlaşma 28, 109, 110, 112, 238, 239-242, 244, 245, 250, 252, 267, 268, 418, 487, 497
yoğunlaştırma ritleri 450, 469
yorumcu (paradigma) 22, 26, 34, 360, 493
Yomut (Türkmenleri) 10, 53, 328, 406
yönetici sınıf 336, 337, 427, 445
Yörük(ler)188, 196, 201, 218-222, 224, 229, 230, 232, 233, 252, 270, 279, 295-298, 305, 309, 314, 321, 328, 373, 376, 387, 408, 425, 426
Yugoslavya 347, 418
yumurta 71, 131, 140, 428, 429
Yunanlı (lar) 326
yurt 13, 76, 77, 225, 253, 254, 292, 348, 406, 424, 485
yurtseverlik 318, 328
yutak 63, 65
yüksek teknoloji toplumu 251

Zagros (dağları) 154, 212, 221, 232
Zaire 6, 105, 120, 121, 158, 306, 408
zaman gaspı 428
zaman tahsisi 38, 44
zaman vergisi 428, 429
Zambiya 480
zanaatkâr(lar) 109, 217, 241, 267, 464
zar (kültü) 455
zatürree 462
zebu 102, 193, 205
Zenci(ler) 265, 486
zılgıt çekme 216
Zimbabve 119
Zina 169, 184
zombi 465
zorla yer değiştirme 486
zorla yerleştirme 215, 220
zorunlu askerlik 196
zorunlu göç 145, 213
Zuku(lar) 306
Zuni(ler) 26

Bizi diğer türlerden ayırt eden insan davranışının çeşitli yönlerini anlayabilmemiz ve kendi toplumumuzu daha iyi tanıyabilmemiz, bizim de diğer canlı türlerini etkileyen aynı kuvvetlere tabi olduğumuzu kabul etmemize ve dünya halklarının yaşam tarzlarındaki çeşitliliği tam anlamıyla kavrayabilmemize bağlıdır. İnsanı ve insanın doğayla ve zamanla ilişkisini ele alan antropoloji bilimi, bu anlamda, geçmişimizi çözümleyip geleceğimizi öngörmemize olanak sağlayacak temel disiplinlerden biridir.

Bu kitap, en az geçim stratejileri ve iktisadî uygulamalar kadar öneme sahip olan dinsel ve siyasal inanç ve uygulamaları, hatta akrabalık sistemlerini bir bütün içinde ele alarak, modern dünyada insan uyarlanmasını anlamaya dair bir başlangıç sunuyor.

Antropolojinin yeni gelişmekte olan bir bilim olduğu Türkiye'de, Türkçe yazılmış orijinal metin sayısı çok az olduğu gibi, çeviri metinler de son derece sınırlı. Dünyada antropolojiye giriş kitabı olarak temel öneme sahip *21. Yüzyılda Kültürel Antropoloji*, Türk okuru için özellikle önemli; çünkü kitabın yazarı Daniel Bates, önemli bir antropolog olmanın yanı sıra, Türkiye'yi çok yakından tanıyan bir bilim adamı ve ilk olarak 1959'da geldiği Türkiye'de aralıklarla bulunmuş ve birçok alan çalışması yapmış bir araştırmacı.

Yazar Daniel Bates tarafından güncellenerek Türkiye'ye uyarlanan ve çevirisi antropolog Suavi Aydın başkanlığında bir grup antropolog tarafından gerçekleştirilen bu çalışmanın, Türkiye'de bu alandaki akademik okuma kitabı eksikliğinin giderilmesine katkı sağlayacağına inanıyoruz.

Fırat Üniversitesi Merkez Kütüphanesi
0096673
255.07.02.01.06.00/10/0096673
306/B273Y

Bilgi ve Toplum

ISBN 978-605-399-124-3

KİTAP
SKD 0203421 YUA
49 00.

Kapak : Etnik giysileri ile Lapon çocukları
fotoğraf: George Bates

İSTANBUL BİLGİ ÜNİVERSİTESİ YAYINLARI